Міністерство юстиції України

Національний науковий центр
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»

Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

INDEX COPERNICUS
INTERNATIONAL

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ І КРИМІНАЛІСТИКИ

Збірник наукових праць

Виходить двічі на рік

Заснований 2001 р.

Випуск 22

Харків
«Право»
2020

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020 ISSN 1993—0917
УДК 343.98
Т33

Включено до переліку наукових фахових видань України, у яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукових ступенів доктора і кандидата наук (наказ Міністерства освіти і науки України від 02.07.2020 р. № 886)

Рекомендовано до друку вченою радою ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (протокол № 10 від 23.09.2020 р.)

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації КВ № 23467-13307ПР від 06.08.2018 р.

Т33 **Теорія** та практика судової експертизи і криміналістики : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. — Харків : Право, 2020. — Вип. 22. — 635, [5] с.

Засновники: Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»; Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Редакційна колегія, укладаючи двадцять другий випуск збірника, дотримувалася традиційної рубрикації: він містить матеріали, що висвітлюють сучасні проблеми криміналістики, загальні питання теорії судової експертизи, організації та нормативно-правового регулювання судово-експертної діяльності, а також теоретичні та практичні проблеми окремих класів, родів, видів і підвидів судових експертиз.

Нашими авторами є представники судово-експертних установ, закладів вищої освіти, правоохоронних органів України та інших країн.

УДК 343.98

Відповідальний за випуск А. О. Полянський
Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування.
Адреса редакційної колегії: 61117, м. Харків, вул. Золочівська, 8а, Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса».
Тел.: +38 (057) 372-20-01

© Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», 2020
© Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 2020
© Оформлення. Видавництво «Право», 2020

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Голова редакційної колегії

Клюєв Олександр Миколайович, директор Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України.

Співголова редакційної колегії

Шепітько Валерій Юрійович, завідувач кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України.

Відповідальний секретар

Сімакова-Єфремян Елла Борисівна, заступник директора з наукової роботи Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, заслужений діяч науки і техніки України.

Члени редакційної колегії

Богданюк Ігор Васильович, завідувач лабораторії Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», кандидат юридичних наук, старший дослідник.

Восканян Патвакан Степанович, заступник директора Національного бюро експертиз Національної академії наук Республіки Вірменія, кандидат хімічних наук, старший науковий співробітник.

Гаргін Віталій Віталійович, професор кафедри паталогічної анатомії Харківського національного медичного університету, доктор медичних наук, професор.

Дереча Лариса Миколаївна, вчений секретар Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник.

Житний Олександр Олександрович, завідувач кафедри кримінально-правових дисциплін Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор.

Журавель Володимир Андрійович, головний учений секретар Національної академії правових наук України, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, доктор юридичних наук, професор, заслужений працівник освіти України.

Іванович Александар, директор Судово-експертного центру Чорногорії, доктор права, професор.

Капліна Оксана Володимирівна, завідувач кафедри кримінального процесу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України.

Катарага Ольга Семенівна, директор Національного центру судових експертиз при Міністерстві юстиції Республіки Молдова.

Коновалова Віолета Омелянівна, доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України.

Крайнов Ігор Павлович, головний науковий співробітник Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», доктор технічних наук, професор, дійсний член (академік) Міждержавної Академії наук прикладної радіоелектроніки, заслужений діяч науки і техніки України.

Курапка Відмантас Егідіус, доктор права, професор Університету Міколаса Ромеріса (Литовська Республіка).

Мазурайтіс Гедрюс, директор Центру судової експертизи, доктор права (Литовська Республіка).

Малєвські Гендрик, доктор права, професор Університету Міколаса Ромеріса (Литовська Республіка).

Можаєв Михайло Олександрович, завідувач сектору Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», кандидат технічних наук.

Ольховський Василь Олексійович, професор кафедри судової медицини, медичного правознавства Харківського національного медичного університету, доктор медичних наук, професор, член-кореспондент Міжнародної академії інтегративної антропології.

Петрова Ірина Анатоліївна, головний науковий співробітник Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», доктор юридичних наук, професор.

Попович Євген Миколайович, головний науковий співробітник Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України.

Россіхіна Галина Володимирівна, професор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, доктор юридичних наук, професор.

Свідерський Олександр Олександрович, заступник директора з експертної роботи Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», кандидат юридичних наук, старший дослідник.

Семиноженко Володимир Петрович, доктор фізико-математичних наук, професор, академік НАН України, голова Північно-Східного наукового центру НАН України та МОН України, заслужений діяч науки і техніки України.

Снігерьов Олександр Петрович, головний науковий співробітник Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», доктор юридичних наук, професор.

Угровецький Олег Петрович, перший заступник директора Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України.

Хоша Вадим Віталійович, завідувач відділу аспірантури та докторантури Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», кандидат юридичних наук, старший дослідник.

Шевчук Віктор Михайлович, професор кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України.

Щербаковський Михайло Григорович, завідувач кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор.

Юодкайте-Гранскієнє Габріелє, член Верховного Суду Литовської Республіки, доктор права, доцент.

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ

Черговий випуск наукового фахового видання «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» відображає новітні положення та розробки вітчизняних і зарубіжних науковців.

Збірник наукових праць містить статті, присвячені сучасним проблемам криміналістики, загальним положенням судової експертизи та проблемним питанням науково-методичного забезпечення різних класів, родів, видів і підвидів судових експертиз.

Авторами статей 22-го збірника «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» стали вчені та практики — працівники судово-експертних установ, вищих навчальних закладів, правоохоронних органів України. У збірнику надано інформацію щодо науково-комунікативних заходів, у яких брали участь науковці та практики в галузі судової експертизи.

Редакційна колегія видання висловлює щиру вдячність усім авторам, які надали матеріали для оприлюднення, а також фахівцям, які взяли участь у його виданні, та запрошує вчених і практиків до підготовки статей у чергових випусках.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.01
УДК 343.98

В. Ю. Шепітько,
доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0719-2151,
e-mail: shepitko.valery@gmail.com

ФОРМУВАННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ ТА КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ДИДАКТИКИ В УКРАЇНІ

Розглянуто становлення та сучасний стан криміналістики як науки й навчальної дисципліни в Україні. Звернено увагу на деякі тенденції криміналістики в сучасних умовах. Акцентовано увагу на ролі криміналістики в науковому забезпеченні не лише процесу доказування, а й різних процедур правозастосування. Визначено зв'язок оптимізації діяльності суду й органів правопорядку із впровадженням інновацій у криміналістику.

Досліджено підходи до викладання криміналістики студентам-юристам університетів України. Визначено параметри вивчення криміналістики та предметів криміналістичної спрямованості. Продемонстровано можливості використання криміналістичного полігону й музею криміналістики під час проведення практичних занять і виконання лабораторних робіт.

Ключові слова: криміналістика, криміналістична дидактика, криміналістичні знання, тенденції криміналістики, криміналістичний полігон, музей криміналістики.

Постановка наукової проблеми. Виникнення криміналістики традиційно пов'язують з формуванням окремої «наукової дисципліни», «спеціального вчення» або «допоміжної науки» для судових слідчих, чинів жандармерії та поліції [1]. Свого часу Г. Ґросс підкреслював, що *«кримінальне право не є наукою для себе, і найбільш цінні з положень <...> мають зрештою на меті лише одне — здобути практичне застосування <...>. Ці положення позбавлені будь-якого значення, якщо суддя не зможе застосувати ці абстрактності до реальностей життя <...>, якщо він узагалі не*

[1] Гросс Г. Руководство для судебных следователей как система криминалистики. Новое изд., перепеч. с изд. 1908 г. Москва, 2002. 1088 с.

© В. Ю. Шепітько, 2020

знайомий з незліченними положеннями, сукупність яких складає криміналістику» [1] [Тут і далі переклад з російської наш.— *Прим. авт.*].

Криміналістика — наука, виникнення якої зумовлене впровадженням досягнень природничо-технічних наук у практику боротьби зі злочинністю. Формування наукових знань, що сприяють протидії злочинності, пов'язано з різними процесами: внутрішньою інтеграцією криміналістики й інтеграцією окремих напрямів (наукових дисциплін) — судових токсикології, фармакології, психології, психіатрії, медицини, бухгалтерії, експертизи та ін.

Аналіз основних досліджень і публікацій. В Україні криміналістика як наука й навчальна дисципліна має свою історію виникнення, становлення та розвитку. Станом на сьогодні простежуються певні тенденції у розвитку криміналістики, які безпосередньо пов'язані з практикою правозастосування. У літературних джерелах недостатньо уваги приділено історії криміналістики в Україні: такі спроби зроблено лише в деяких працях [2].

Мета статті: провести історичний екскурс та проаналізувати розвиток, становлення й сучасний стан криміналістики і криміналістичної дидактики в Україні.

Викладення основного матеріалу дослідження. ***Історичні передумови виникнення та розвитку криміналістики в Україні.*** Спроби формування криміналістики на теренах України пов'язані з освітньою і науковою діяльністю засновника криміналістики Г. Ґросса, який 1898 р. відбув до Університету м. Черновітц (Буковина, Австро-Угорська імперія; нині — *Чернівці, Україна*), де був призначений ординарним професором кримінального права й деканом юридичного факультету. Роком раніше (1897) конгрес Міжнародного союзу криміналістів, який відбувався у м. Лінц (Австро-Угорщина), рекомендував додати викладання спеціального курсу з криміналістики до курсу навчання майбутніх юристів [3].

Реальною спробою викладати криміналістику в Україні можна вважати застосування зарубіжного досвіду до вивчення цієї дисципліни професором О. Д. Кисельовим (юридичний факультет Імператорського Харківського університету) [4]. Із 1897 р. О. Д. Кисельов перебував у дворічному закордонному відрядженні з грошовим утриманням від університе-

[1] Гросс Г. Указ. соч. С. VIII—IX.

[2] Див., наприклад: Юсупов В. В. Криміналістика в Україні у XX—XXI століттях: монографія. Київ, 2018. 554 с.

[3] Шепитько В. Ю. Проблемы становления и развития криминалистики как университетской дисциплины//*Модели преподавания криминалистики: история и современность:* сб. науч. тр./под ред.: Н. П. Яблокова, В. Ю. Шепитько. Харьков, 2014. С. 63, 64.

[4] Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т./НАПрН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Нац. юрид. ун-т імені Ярослава Мудрого; ред. кол.: В. Я. Тацій та ін. Т. 20: Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія/редкол.: В. Ю. Шепітько (голова) та ін. Харків, 2018. С. 361.

ту й Міністерства народної просвіти, а 1899 р. вже власним коштом навідався до Альфонса Бертільйона в Парижі для вивчення методу ідентифікації [1]. 1910 р. вперше в Російській імперії О. Д. Кисельов почав читати курс криміналістики, який став складовою навчальної програми — за спільним з професором судової медицини Імператорського Харківського університету М. С. Бокаріусом клопотанням [2].

Про роль та значення викладання криміналістики висловлювалися також інші тогочасні науковці. 13 жовтня 1894 р. на факультеті права й управління Львівського університету інавгураційну лекцію з судової медицини проголошував Л. Ваххольц (заслужений викладач Ягеллонського університету). Суть лекції полягала в тому, що недооцінювання криміналістики перешкоджає діяльності органів правопорядку та правосуддя [3].

Формування в Україні судово-психологічного й тактичного напрямів у криміналістиці можна вважати надбанням наукової та освітньої практики — завдяки діяльності Л. Є. Владимирова в Імператорському Харківському університеті [4], якого 1872 р. обрали професором кафедри кримінального права й судочинства цього університету. 1892 р. Л. Є. Владимирова затвердили у званні заслуженого професора [5]. Його наукові інтереси були достатньо різноспрямованими: дослідження механізму впливу кримінального закону на правосвідомість особистості, вивчення природи й ефективності суду присяжних, розроблення тактики ведення захисту з кримінальних справ, вивчення психологічних особливостей злочинців тощо [6].

Суттєвий внесок у розвиток судової (юридичної) психології здійснив також видатний юрист, судовий оратор, професор А. Ф. Коні. До його наукових інтересів у галузі судової психології належали: психологія судової діяльності, психологія показань свідків і потерпілих, психологія самогубств та ін. Саме тому особливого значення набувають його праці: «Нравственные начала в уголовном процессе (общие черты судебной

[1] Див.: Шепитько М. В. Портретная галерея сайта Конгресса криминалистов: Киселев Александр Дмитриевич. URL: https://crimcongress.com/tag/kiselev-a-d (дата звернення: 01.09.2020).

[2] Энциклопедия криминалистики в лицах/под ред. В. Ю. Шепитько. Харьков, 2014. С. 159—161.

[3] См.: Кендзерска Г. Изучение криминалистики в Польше//*Модели преподавания криминалистики: история и современность:* … . С. 99.

[4] У відомій роботі Д. І. Багалія, М. Ф. Сумцова, В. П. Бузескула «Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805—1905)» (Харьков, 1906. С. 2) зауважено, що *«в Харькове по временам жизнь била ключём, происходил не только обмен товаров, но и обмен мыслей»*.

[5] Див.: Професори Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого/ред. кол.: В. Я. Тацій (голова), В. В. Сташис, В. В. Комаров та ін. Харків, 2004. С. 32 ; Там само. 2009. 144 с.

[6] Див.: Энциклопедия криминалистики в лицах … . С. 67, 68.

этики)» (1895) [1], «Память и внимание. Из воспоминаний судебного деятеля» (1922) [2], «Самоубийство в законе и жизни» (1898) [3], «Антропологическая школа в уголовном праве» (1898). Наукова громадськість високо оцінила творчі здобутки Анатолія Федоровича Коні: 1890 р. Імператорський Харківський університет надав йому ступінь доктора кримінального права без захисту дисертації (*honoris causa*) [4], а Харківське юридичне товариство обрало своїм почесним членом [5].

Розвиток криміналістики нерозривно пов'язаний з ім'ям заслуженого професора М. С. Бокаріуса. Його фундаментальні праці заклали засади формування й викладання предмета криміналістики в Україні. Микола Сергійович не лише мав схильність до викладацької діяльності та здатність якнайкраще організувати навчальний процес, а й, безумовно, був талановитим педагогом [6].

М. С. Бокаріус викладав судову медицину на юридичному факультеті Імператорського Харківського університету (з 1905 р.), а також «Курс мікроскопічних і мікрохімічних досліджень речових доказів» (для студентів 4-го курсу; 1909—1916), «Практичний курс техніки судово-медичних розтинів» (для студентів 4-го та 5-го курсів; 1907—1909) [7].

Відтоді криміналістика як університетська дисципліна успішно розвивалася. Із 1920 р. (від часу заснування Інституту народного господарства, згодом — Харківський юридичний інститут, нині — *Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*) криміналістику як предмет викладають у межах дисциплін судової медицини та кримінальної (криміналістичної) техніки.

У цей період курс «Техніка розслідування злочинів» читав судовий медик, відомий професор М. С. Бокаріус. Його послідовник і син, М. М. Бокаріус, зазначав: «Можна цілком обґрунтовано вважати М. С. [Миколу Сергійовича Бокаріуса.— *Прим. авт.*] засновником криміналістичного напряму в судовій медицині, який у наступні роки досить поширився як у науковій, так і в практичній роботі судових медиків. Цей напрям черво-

[1] Див., наприклад: Кони А. Ф. Нравственные начала в уголовном процессе (общие черты судебной этики)//*Избранные произведения. Статьи и заметки. Судебные речи. Воспоминания.* Москва, 1956. 888 с.

[2] Его же. Память и внимание. Из воспоминаний судебного деятеля. Петербург, 1922. 77 с.

[3] Его же. Самоубийство в законе и жизни/под ред. А. М. Винавера и др. Москва, 1923. 26 с.

[4] Юридична енциклопедія: в 6 т. Т. 3: К — М/редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова) та ін. Київ, 2001. С. 262.

[5] Кони А. Ф. Избранные произведения: в 2-х т. Т. 1: Воспоминания. 2-е изд., доп./сост. Л. Б. Амелин. Москва, 1959. С. 12.

[6] Бокариус Н. Н. Жизнь и деятельность заслуженного профессора Николая Сергеевича Бокариуса//*Криміналіст першодрукований.* Харків, 2013. № 6. С. 170.

[7] Там само. С. 170, 171.

ною ниткою проходить у працях М. С. і завжди був наявним у його практичній діяльності» [1].

Невипадково також, що тривалий час в Україні плідно діяла громадська організація — «Товариство судових медиків і криміналістів», що стала віддзеркаленням розвитку криміналістичного напряму в судовій медицині. На засіданнях учасники цього товариства обговорювали проблеми судово-медичної травматології, механічної асфіксії, експертизи речових доказів, а також питання теорії судової експертизи й ідентифікації об'єктів експертного дослідження [2].

Подальші становлення та розвиток криміналістики в Україні нерозривно пов'язані із заснуванням судово-експертних установ. 10 липня 1923 р. Раднарком УСРР ухвалив Положення про заснування в Харкові, Києві й Одесі краєвих (обласних) кабінетів науково-судової експертизи та затвердив положення про них. У перших рядках згаданого Положення йдеться про те, що ці кабінети започатковано «для проведення різного роду науково-технічних дослідів у судових справах». Для виконання згаданих досліджень у складі кабінетів передбачили чотири секції: 1) хімічних і фізико-хімічних досліджень; 2) судово-медичних макро- й мікроскопічних досліджень; 3) судово-фотографічних досліджень; 4) ідентифікації особи [3].

Участь українських криміналістів у різноманітних професійних неурядових організаціях зумовлено формуванням наукових криміналістичних шкіл і початком викладання кримінальної техніки (криміналістики) у юридичних навчальних закладах України. Перші спроби викладання кримінально-правових дисциплін та дисциплін криміналістичного спрямування здійснені на юридичному факультеті («Відділення моральних і політичних наук») Імператорського Харківського університету [4] й пов'язані з діяльністю видатних науковців і практиків.

Важливо, що з 1897 р. у Міжнародному союзі криміналістів перебували представники від українських земель, що належали тоді до складу Російської імперії (професор Імператорського Харківського університету В. П. Даневський). Пізніше (12.01.1900) до роботи Міжнародного союзу криміналістів долучився відомий криміналіст, фундатор психологічного напряму у кримінальному праві, професор кримінального права

[1] Бокариус Н. Н. Указ. соч.//*Там само.* № 7. С. 144, 145.

[2] Козаченко І. М. До 60-річчя Харківського товариства судових медиків і криміналістів ім. проф. М. М. Бокаріуса//*Теорія та практика судової експертизи і криміналістики:* зб. наук. пр. Харків, 2009. Вип. 9. С. 589.

[3] Бокариус Н. Н. 25 лет работы Харьковского научно-исследовательского института судебной экспертизы им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса//*Проблемы криминалистики и судебной экспертизы:* сб. науч. работ, посвящ. 25-летнему юбилею Ин-та/ под общ. ред. Д. Х. Панасюка; редкол.: Н. Н. Бокариус, В. П. Колмаков, И. А. Сапожников. Харьков, 1948. С. 10, 11.

[4] Національна юридична академія України імені Ярослава Мудрого. 1804—2009/редкол.: В. Я. Тацій, В. В. Сташис, А. П. Гетьман та ін. Харків, 2009. 464 с.

Імператорського Харківського університету Л. Є. Владимиров, а дещо згодом (з 01.01.1901 р.) — А. А. Левенстим і М. Й. Куплеваський [1].

На сучасному етапі в європейському просторі також успішно функціонують товариства криміналістів, активно розвиваючи криміналістику й судову експертизу, просуваючи передові досягнення криміналістичної науки: Литовське товариство криміналістів, Польське товариство криміналістів, Словацьке товариство криміналістів, Міжнародний Конгрес Криміналістів та ін.

Тенденції криміналістики в Україні у сучасних умовах. В Україні розвиток криміналістики відбувається за трьома головними напрямами: 1) розвиток університетської науки (науки в навчальних закладах); 2) розвиток академічної науки (у межах діяльності науково-дослідних інституцій); 3) розвиток у межах відомчої підпорядкованості (у межах науково-дослідних підрозділів у структурі Міністерства внутрішніх справ України, судово-експертних установ у системі Міністерства юстиції України, Міністерства охорони здоров'я та ін.).

Розвиток університетської науки здійснюється здебільшого завдяки науковим дослідженням спеціалізованих кафедр юридичних факультетів, інститутів або університетів (кафедр криміналістики, криміналістики і судової медицини, криміналістики і судової експертології тощо) та розробленню наукових тем криміналістичного спрямування в науково-дослідних секторах вищих юридичних закладів освіти.

В академічній науці дослідження з криміналістики здійснюють структурні підрозділи Національної академії правових наук України (далі — *НАПрН*) у межах її науково-дослідних інститутів (наприклад: лабораторія «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України). Координує наукові дослідження за цим напрямом відділення кримінально-правових наук НАПрН України, у структурі якого функціонує бюро з проблем криміналістики, судової експертизи, оперативно-розшукової діяльності та юридичної психології. Зокрема, результатом наукових досліджень академічної науки є підготовка фундаментальних праць «Правова доктрина України: у 5 томах» (том 5 присвячено стану, проблемам і шляхам розвитку кримінально-правових наук в Україні); «Велика українська юридична енциклопедія: у 20 томах» (том 20 охоплює проблеми криміналістики, судової експертизи та юридичної психології) тощо [2].

[1] Шепітько М. В. Українська група Міжнародного Криміналістичного Союзу: шлях від Відня до Парижа//*Криміналіст першодрукований.* Харків, 2019. № 18. С. 43—61.

[2] Правова доктрина України: у 5 т. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку/за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. Харків, 2013. 1240 с. ; Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 20 … . 952 с.

Розвиток криміналістики в Україні пов'язаний з розробленням окремих криміналістичних теорій, дослідженням проблем криміналістичної техніки, тактики й методики розслідування окремих видів злочинів. На сучасному етапі окремі вчені й наукові колективи розробляють та впроваджують науково-технічні засоби, методи й технології у практику протидії злочинності. Підтвердженням цього факту є захист значної кількості дисертаційних досліджень з різних проблем криміналістики, оприлюднені монографії та наукові праці, участь у міжнародних конгресах, симпозіумах і конференціях.

Криміналістика належить до наук кримінально-правового циклу, що динамічно розвиваються. У літературних джерелах справедливо відзначено, що сучасну криміналістичну науку (як певну реальність) описати доволі складно, навіть у межах однієї наукової школи. Лавиноподібний потік нових знань потребує переосмислення предмета й меж криміналістичної науки, особливо зважаючи на процеси глобалізації, інтеграції та диференціації знань [1].

Сьогодні в Україні відбувається реформування органів правопорядку й суду, суттєво змінюється законодавство, у практичну діяльність активно впроваджуються електронні ресурси. На криміналістику впливають зміни, що відбуваються у правовому полі, певна ревізія традиційних інститутів кримінального права і процесу.

Отже, у кримінальному законодавстві сучасної Україні відбуваються суттєві зміни. Зокрема, 2020 р. кримінальні правопорушення розподілено на злочини та кримінальні проступки. Щодо кримінальних проступків ідеться про спрощене досудове розслідування. У цьому сенсі криміналістика має надати алгоритм дій співробітникам органів правопорядку, запропонувати криміналістичні методики розслідування кримінальних проступків.

Проблема набуває особливої актуальності у зв'язку з необхідністю узгодити вітчизняний кримінальний процесуальний механізм з європейськими стандартами, забезпечити належний баланс публічних і приватних інтересів [2], тому було внесено пропозиції про необхідність криміналістичного забезпечення діяльності прокурорів, суддів і адвокатів.

Виникає важливе питання — кому має слугувати криміналістика в нових умовах? Використання криміналістичних знань передбачає здійснення пізнавальної діяльності різними суб'єктами у сфері правосуддя. Цільова спрямованість суб'єктів цієї діяльності повинна бути пов'язана з відновленням справедливості, досягненням істини. Тому в загальному

[1] Малевски Г. В поисках собственной модели обучения — метаморфозы криминалистической дидактики в Литве//*Модели преподавания криминалистики: история и современность:* … . С. 57.

[2] Шепитько В. Ю. Криминалистика в системе юридических наук и ее роль в глобальном мире//*Криміналістика та судова експертиза: наука, навчання, практика:* зб. наук. пр.: у 2 т. Харків, 2014. Т. 1. С. 149.

кримінальному процесі суб'єктом використання криміналістичних знань може бути не лише слідчий, а й сторони кримінального провадження, інші суб'єкти, наділені відповідними повноваженнями (наприклад, процесуальний керівник, детектив, слідчий суддя), а також суд.

Викладання криміналістики в Україні та проблеми криміналістичної дидактики. В Україні суттєву увагу слід приділити проблемам криміналістичної дидактики. Станом на сьогодні знову актуальні питання, поставлені ще на початку XX ст.: «Хто має викладати криміналістику?», «Кому її слід викладати?», «Коли і як її викладати?» [1].

У сучасних умовах існують різні підходи до ролі криміналістики в юридичній освіті під час підготовки студентів-юристів. У цьому напрямі також відбуваються наукові дискусії [2].

За нашим переконанням, криміналістику як навчальну дисципліну необхідно викладати всім студентам-юристам. При цьому криміналістика повинна бути обов'язковою (нормативною) дисципліною на юридичних факультетах і в університетах — незалежно від професійної спрямованості (спеціалізації) майбутніх юристів (прокурор, детектив, адвокат, нотаріус, юрисконсульт, суддя та ін.). Інша річ, що різним юристам необхідний різний обсяг даних криміналістичного спрямування [3], певне навчальне навантаження за різними програмами. Навчання студентів-юристів з предмета «Криміналістика» передбачає розвиток у них творчого мислення, формування навичок для здійснення практичної діяльності, ухвалення правильних рішень [4].

Природно, що класичне навчання має певним чином модернізуватися. Необхідно інтенсивніше використовувати нові методичні розробки — бліцтести (квіктести), ділові ігри, постановку проблемних і ситуаційних завдань. Сьогодні звичні для попередніх поколінь лекції, практичні й семінарські заняття неможливі без демонстрування фрагментів відеофільмів, мультимедійних презентацій, застосування решти оригінальних комп'ютерних навчальних продуктів [5], а лабораторні роботи з криміналістики — без використання сучасного обладнання, приладів та науково-технічних засобів.

[1] Маннс Г. Ю. Криминалистика, как прикладная дисциплина и предмет преподавания//*Криминалист первопечатный*. Харьков. 2011. № 3. С. 92—97.

[2] Див.: VII Polish Forensic Science Society Simposium "Criminalistics — Education First…"//*A First Printed Criminalist.* Kharkiv, 2018. № 16. P. 124, 125.

[3] Шепитько В. Ю. Криминалистика XXI века: предмет познания, задачи и тенденции в новых условиях//*Современное состояние и развитие криминалистики:* сб. науч. тр. Харьков, 2012. С. 53.

[4] Его же. Проблемы становления и развития криминалистики как университетской дисциплины в Украине//*Модели преподавания криминалистики: история и современность:* сб. науч. тр./под ред. Н. П. Яблокова, В. Ю. Шепитько. Харьков, 2014. С. 73.

[5] Див.: Шепітько В. Ю. Про розробку та впровадження в навчальний процес новітніх технологій навчання//*Проблеми вищої юридичної освіти*: тези доп. та наук. повідомл. наук.-метод. конф. (Харків, 18—19.12.2001)/за ред. В. В. Комарова. Харків, 2002. С. 79—81.

Заняття з криміналістики зазвичай пов'язані з розробленням їх сценарію, необхідністю моделювання (імітації) ситуацій. У разі роботи студентів у малих групах слід підготувати, принаймні, кілька сценаріїв. Безумовно, перевагою ситуативних методів навчання варто визнати збільшення привабливості занять, що мотивує до здобуття теоретичних знань [1].

Важливу роль у проведенні практичних занять і виконанні лабораторних робіт з криміналістики має виконувати музей криміналістики та криміналістичний полігон.

Криміналістичний полігон — це спеціально обладнана територія або приміщення для проведення таких занять у польових умовах. Полігон слід облаштувати для виконання конкретних завдань студентами вищих навчальних юридичних закладів: кімнатами для інсценувань, меблями, макетами, манекенами, моделями, аналогами тощо. Також на полігоні стануть у пригоді різноманітні криміналістична техніка, тренажери, прилади, пристосування, матеріали.

На криміналістичному полігоні доцільно проводити заняття з таких тем, як: судово-оперативна фотографія, трасологія, судова балістика, тактика огляду місця події, тактика слідчого експерименту, а також розслідування вбивств, аварій на залізничному транспорті, кримінальних вибухів, пожеж і підпалів, дорожньо-транспортних подій, авіакатастроф [2].

Висновки. На підставі історичних даних простежено становлення й розвиток криміналістики за різними напрямами (технічним, тактико-психологічним, медико-криміналістичним тощо). Підкреслено роль особистості у розвитку науки, визначено внесок у формування криміналістики видатних науковців, судових медиків, судових експертів, юристів (Л. Є. Владимирова, О. Д. Кисельова, А. Ф. Коні, М. С. Бокаріуса та ін.), які працювали і здійснювали свою наукову діяльність в Імператорському Харківському університеті.

У сучасних реаліях розвиток криміналістики зумовлено науково-технічним прогресом. Важливою тенденцією криміналістики є інтеграція знань, пропонування новітніх, інноваційних розробок науки, спрямованих на розв'язання завдань протидії злочинності. Інформатизація соціального середовища сприяла певній технологізації криміналістики, розробленню та впровадженню в неї інформаційних, цифрових, телекомунікаційних та інших технологій. Станом на сьогодні на державному рівні поставлено завдання діджиталізації найбільш важливих сфер життєдіяльності суспільства.

Привернуто увагу до проблем криміналістичної дидактики. Сформульовано аргументи щодо необхідності вивчення предмета криміналістики майбутніми юристами. Узагальнено модернізовані підходи до навчання

[1] Див.: Кендзерска Г. Указ. соч. С. 111, 112.

[2] Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т. Т. 20 … . С. 622, 623.

криміналістики, визначено роль у такому навчанні мультимедійних засобів, криміналістичного полігона й музею криміналістики.

References

Bagalei, D. I., Sumtcov, N. F., Buzeskul V. P. (2017). *Kratkii ocherk istorii Kharkovskogo universiteta za pervye sto let ego sushchestvovaniia (1805—1905).* Moscow [in Russian].

Bokarius, N. N. (1948). 25 let raboty Kharkovskogo nauchno-issledovatelskogo instituta sudebnoi ekspertizy im. Zasl. prof. N. S. Bokariusa. *Problemy kriminalistiki i sudebnoi ekspertizy:* sb. nauch. rabot, posviashch. 25-letnemu iubileiu Ed: D. Kh. Panasiuka; Eds: N. N. Bokarius, V. P. Kolmakov, I. A. Sapozhnikov. Kharkiv [in Russian].

Bokarius, N. N. (2013). Zhizn i deiatelnost zasluzhennogo professora Nikolaia Sergeevicha Bokariusa. *Kriminalist pershodrukovanii*. Kharkiv, № 6 [in Russian].

Entciklopediia kriminalistiki v litcakh. (2014). V. Iu. Shepitko. (Ed). Kharkiv [in Russian].

Gross, G. (2002). *Rukovodstvo dlia sudebnykh sledovatelei kak sistema kriminalistiki.* Novoe izd., perepech. s izd. 1908 g. Moscow [in Russian].

Kendzerska, G. (2014). Izuchenie kriminalistiki v Polshe. *Modeli prepodavaniia kriminalistiki: istoriia i sovremennost:* sb. nauch. Trudov. Eds: N. P. Iablokova, V. Iu. Shepitko. Kharkiv [in Russian].

Koni, A. F. (1922). *Pamiat i vnimanie. Iz vospominanii sudebnogo deiatelia*. Petersburg [in Russian].

Koni, A. F. (1923). *Samoubiistvo v zakone i zhizni.* Eds.: A. M. Vinavera i dr. Moscow [in Russian].

Koni, A. F. (1956). Nravstvennye nachala v ugolovnom protcesse (obshchie cherty sudebnoi etiki). *Izbrannye proizvedeniia. Stati i zametki. Sudebnye rechi. Vospominania.* Moscow [in Russian].

Koni, A. F. (1959). *Izbrannye proizvedeniia:* v 2-kh t. T. 1: Vospominaniia. 2-e izd., dop. sost. L. B. Amelin. Moscow [in Russian].

Kozachenko, I. M. (2009). Do 60-richchia Kharkivskoho tovarystva sudovykh medykiv i kryminalistiv im. prof. M. M. Bokariusa. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky.* Kharkiv. Vyp. 9 [in Ukrainian].

Malevski, G. (2014). V poiskakh sobstvennoi modeli obucheniia — metamorfozy kriminalisticheskoi didaktiki v Litve. *Modeli prepodavaniia kriminalistiki: istoriia i sovremennost:* sb. nauch. trudov. Eds: N. P. Iablokova, V. Iu. Shepitko. Kharkiv [in Russian].

Manns, G. (2011). Kriminalistika, kak prikladnaia distciplina i predmet prepodavaniia. *Kriminalist pervopechatnyi.* Kharkiv. № 3 [in Russian].

Natsionalna yurydychna akademiia Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. 1804—2009 (2009). Eds: V. Ya. Tatsii (holova), V. V. Stashys, A. P. Hetman ta in. Kharkiv [in Ukrainian].

Pravova doktryna Ukrainy (2013): u 5 t. T. 5: Kryminalno-pravovi nauky v Ukraini: stan, problemy ta shliakhy rozvytku. Eds.: V. Ya. Tatsiia, V. I. Borysova. Kharkiv [in Ukrainian].

Profesory Natsionalnoi yurydychnoi akademii Ukrainy imeni Yaroslava Mudroho. (2004). Eds.: V. Ya. Tatsii (holova), V. V. Stashys, V. V. Komarov ta in. Kharkiv [in Ukrainian].

Shepitko, M. V. (2019). Ukrainska hrupa Mizhnarodnoho Kryminalistychnoho Soiuzu: shliakh vid Vidnia do Paryzha. *Kryminalist pershodrukovanyi.* Kharkiv, № 18 [in Ukrainian].

Shepitko, M. V. *Portretnaia galereia saita Kongressa kriminalistov: Kiselev Aleksandr Dmitrievich.* URL: https://crimcongress.com/tag/kiselev-a-d (data zvernennia: 01.09.2020) [in Russian].

Shepitko, V. Iu. (2012). Kriminalistika XXI veka: predmet poznaniia, zadachi i tendentcii v novykh usloviiakh. *Sovremennoe sostoianie i razvitie kriminalistiki:* sb. nauch. tr. Kharkov [in Russian].

Shepitko, V. Iu. (2014). Kriminalistika v sisteme iuridicheskikh nauk i ee rol v globalnom mire. *Kriminalistika ta sudova ekspertiza: nauka, navchannia, praktika:* zb. nauk. pr.: u 2 t. Kharkiv [in Russian].

Shepitko, V. Iu. (2014). Problemy stanovleniia i razvitiia kriminalistiki kak universitetskoi distcipliny. *Modeli prepodavaniia kriminalistiki: istoriia i sovremennost:* sb. nauch. tr. Eds.: N. P. Iablokova, V. Iu. Shepitko. Kharkiv [in Russian].

Shepytko, V. Yu. (2002). Pro rozrobku ta vprovadzhennia v navchalnyi protses novitnikh tekhnolohii navchannia. *Problemy vyshchoi yurydychnoi osvity:* tezy dop. ta nauk. povidoml. nauk.-metod. konf. (Kharkiv, 18—19.12.2001). V. V. Komarov (Ed.). Kharkiv [in Ukrainian].

Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia (2018): u 20 t. NAPrN Ukrainy, In-t derzhavy i prava im. V. M. Koretskoho NAN Ukrainy, Nats. yuryd. un-t imeni Yaroslava Mudroho; Eds.: V. Ya. Tatsii ta in. T. 20: Kryminalistyka, sudova ekspertyza, yurydychna psykholohiia. Eds: V. Yu. Shepitko ta in. Kharkiv [in Ukrainian].

VII Polish Forensic Science Society Simposium "Criminalistics — Education First…". *A First Printed Criminalist.* Kharkiv, 2018. № 16.

Yurydychna entsyklopediia (2001): v 6 t. T. 3: K — M. Eds: Yu. S. Shemshuchenko (holova) ta in. Kyiv [in Ukrainian].

Yusupov, V. V. (2018). *Kryminalistyka v Ukraini u XX—XXI stolittiakh*: monohrafiia. Kyiv [in Ukrainian].

В. Ю. Шепитько

ФОРМИРОВАНИЕ КРИМИНАЛИСТИКИ И КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ДИДАКТИКИ В УКРАИНЕ

Рассмотрено становление, развитие и современное состояние криминалистики как науки и учебной дисциплины в Украине. Обращено внимание на некоторые тенденции криминалистики в современных условиях, а именно на связь изменений в криминалистических знаниях с научно-техническим прогрессом современного общества.

Акцентировано внимание на роли криминалистики в научном обеспечении не только процесса доказывания, но и различных процедур правоприменения. Использование криминалистических знаний актуально для практической деятельности различных юристов: прокурора, следователя, детектива, судьи, адвоката, нотариуса, юрисконсульта и др. Установлена взаимосвязь оптимизации деятельности суда и органов правопорядка с внедрением инноваций в криминалистику.

Рассмотрены подходы к преподаванию криминалистики студентам-юристам в вузах Украины. Обоснована необходимость обучения криминалистике студентов-юристов различных специализаций. Определены параметры обучения криминалистике и предметам криминалистической направленности: объём учебной нагрузки, временной период обучения, формы обучения, способы передачи информации, методы усвоения практических навыков и др.

Аргументирована роль модернизированных способов в обучении криминалистике: деловых игр, решения нестандартных мыслительных задач, экспресс-тестов, мультимедийных средств и электронных баз знаний, технического инструментария. Продемонстрированы возможности использования криминалистического полигона и музея криминалистики при проведении практических занятий и лабораторных работ.

Ключевые слова: криминалистика, криминалистическая дидактика, криминалистические знания, тенденции криминалистики, криминалистический полигон, музей криминалистики.

V. Shepitko

FORMATION OF CRIMINALISTICS AND FORENSIC DIDACTICS IN UKRAINE

The article is devoted to formation, development and current status of criminalistics as a science and academic discipline in Ukraine. Attention is drawn to some trends in criminalistics in modern conditions. The variability of forensic knowledge is associated with the scientific and technological progress of modern society.

Special attention is drawn to the role of criminalistics in scientific support of not only proof procedure, but also of various law enforcement procedures. The use of forensic knowledge is relevant in the practical activities of various lawyers: prosecutor, investigator, detective, judge, lawyer, notary, legal adviser, etc. The relationship between activities optimization of the court and law enforcement agencies with introduction of criminalistics innovations is established.

The approaches to teaching criminalistics for law students in Ukrainian universities are considered. The necessity of teaching criminalistics to law students of various specializations is substantiated. The volume of workload, period of study, forms of education, information transfer methods, methods of mastering practical skills are defined as parameters for teaching criminalistics and criminalistics disciplines.

The role of modernized methods in teaching criminalistics is justified. The following modernized methods are defined: business games, solving non-standard cognitive tasks, quick tests, the use of multimedia tools and electronic data base, technical tools, etc. The possibilities of using the criminalistics training ground and criminalistics museum in the course of practical seminars and laboratory works are demonstrated.

Keywords: criminalistics, forensic didactics, forensic knowledge, criminalistics trends, criminalistics training ground, criminalistics science museum.

Надійшла до редколегії 02.10.2020

Шепітько В. Ю. Формування криміналістики та криміналістичної дидактики в Україні. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 7—19. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.01.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.02
УДК 343.98

В. М. Шевчук,
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
професор кафедри криміналістики Національного юридичного
університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8058-3071,
e-mail: Shevchuk_viktor@ukr.net

КРИМІНАЛІСТИЧНА ІННОВАТИКА: ПОНЯТТЯ, ФУНКЦІЇ, ЗАВДАННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ДОСЛІДЖЕНЬ

Статтю присвячено актуальним проблемам формування криміналістичної інноватики як нового наукового напряму в криміналістиці. Досліджено теоретично-методологічні засади розроблення та формування криміналістичної інноватики, її функцій, завдань і перспектив впровадження її положень у правозастосовну практику, окреслено перспективні напрями досліджень розглядуваної наукової концепції. Обґрунтовано, що в сучасних реаліях заслуговують на увагу дослідження криміналістичної інноватики на підставі загальнотеоретичних підходів, які забезпечують пояснення й обґрунтування таких фундаментальних першооснов будь-якої окремої наукової теорії, як її генезис, сутність, факт, гіпотеза й теоретична побудова. Зазначено, що рівень сформованості й обґрунтованості будь-якої наукової теорії, зокрема криміналістичної інноватики, визначається ступенем і рівнем розробленості теоретично-методологічних засад цієї теорії.

Зауважено, що процес побудови криміналістичної інноватики як окремої криміналістичної теорії поки що не можна вважати завершеним через значну кількість неузгоджених і дискусійних питань, адже сучасна концепція криміналістичної інноватики ще не досягла рівня окремої криміналістичної теорії й перебуває поки що на стадії формування. Тому важливо на теоретичному рівні вивчити й розкрити закономірності функціонування усіх етапів життєвого циклу інновацій в криміналістиці: починаючи від створення, запропонування, запровадження — і завершуючи їх застосуванням на практиці. Зазначено, що важливими є питання з'ясування місця названої теорії, її завдань і функцій у криміналістичній систематиці. Стверджується, що в сучасній криміналістиці існують наукові передумови для розроблення та формування криміналістичної інноватики: такі дослідження є перспективним інноваційним напрямом розвитку криміналістики, що потребує подальшого наукового розроблення. Методологічним підґрунтям розроблення і впровадження криміналістичних інновацій у правозастосування є діяльнісний, системно-структурний і технологічний підходи як перспективні для формування окремої криміналістичної теорії — криміналістичної інноватики. Комплексний підхід у розробленні та формуванні криміналістичної інноватики є методологічним фундаментом

© В. М. Шевчук, 2020

для подальших досліджень цієї проблематики. Обґрунтовано нові наукові підходи до вирішення досліджуваних дискусійних питань і визначено перспективні напрями досліджень означеної проблематики.

Ключові слова: інновації у криміналістиці, криміналістична інноватика, інноваційні напрями розвитку криміналістики, завдання та функції криміналістичної інноватики, криміналістична інновація.

Постановка наукової проблеми. Сучасний етап розвитку криміналістики, її перспективи характеризуються активними дослідженнями та застосуванням інноваційних засобів і технологій у всіх її складових — загальній теорії криміналістики, криміналістичній техніці, криміналістичній тактиці та криміналістичній методиці. Інноваційні напрями розвитку криміналістики тісно пов'язані з розв'язанням її завдань в умовах глобалізації й інформатизації цифрового суспільства та широкого впровадження інноваційних інформаційних технологій [1]. Завдання криміналістики визначено її соціальною функцією — протидіяти своїми прийомами, методами й засобами кримінальним явищам. У зв'язку із цим головними завданнями криміналістики є сприяння органам правопорядку в боротьбі зі злочинністю, повне та своєчасне техніко-криміналістичне забезпечення й супровід розслідування кримінальних правопорушень, їх судового розгляду. Це завдання можна реалізувати за умови всебічного використання досягнень сучасної науки і техніки [2].

В умовах сьогодення формування криміналістичних знань, як зауважує В. Ю. Шепітько, залежить від розвитку науково-технічного прогресу. Крім цього, розвиток криміналістики, її тенденції зумовлені впливом світових інформаційних потоків, інтеграцією знань про можливості протидії злочинності — завдяки науково-технічним досягненням сучасності. Інформатиза-

[1] Шепітько В. Ю. Інновації в криміналістиці як віддзеркалення розвитку науки// *Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці:* мат-ли Міжнар. «круглого столу» (Харків, 12.12.2019). Харків, 2019. С. 147—150 ; Shevchuk V. M. Innovations in criminalistic and practice of their implementation in law enforcement activity//*Modern science: problems and innovations*. The 2nd International Scientific and Practical Conference (Stockholm, 03—05.05.2020). Stockholm, 2020. P. 903—913 та ін.

[2] Ісрусалімов І. Є. Забезпечення використання науково-технічних досягнень у слідчій діяльності. Київ, 2000. С. 20—40 ; Шепітько В. Ю., Журавель В. А., Авдєєва Г. К. та ін. Інноваційні засади техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції: монографія/за ред. В. Ю. Шепітька, В. А. Журавля. Харків, 2017. С. 3—46 ; Шевчук В. М. Інновації у криміналістичній техніці: сучасні можливості та проблеми застосування//*Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету.* Серія «Юриспруденція». Одеса, 2020. № 43. С. 146—151. URL: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.43.32 (дата звернення: 12.11.2020) ; Шепітько В. Ю., Авдєєва Г. К. Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю: здобутки та перспективи діяльності//*Вісник Національної академії правових наук України.* Харків, 2013. № 2 (73). С. 308—314 та ін.

ція соціального середовища фактично сприяє технологізації криміналістики, розробленню та впровадженню інформаційних, цифрових, телекомунікаційних та інших технологій. Враховуючи наведене, нині відбуваються докорінні зміни й запроваджуються інноваційні підходи у криміналістичне забезпечення органів правопорядку [1]. Тому створення та запровадження інноваційних криміналістичних продуктів у сучасних умовах є одним з пріоритетних завдань криміналістики й нагальною потребою практики.

Зрозуміло, що розроблення цієї проблематики є доволі актуальним і значущим як в теоретичному, так і в практичному сенсі. У криміналістичній доктрині та практиці протидії злочинності проблеми створення, впровадження й застосування інновацій у практичній діяльності органів кримінальної юстиції завжди були і залишаються найважливішими завданнями [2]. Водночас у сучасних реаліях у цій царині знань існує низка дискусійних проблем стосовно дослідження інновацій у криміналістиці та проблем їх запровадження у практику слідчої, судової й експертної діяльності. Окремого поглибленого вивчення, критичного аналізу та подальшого наукового розроблення потребують методологічні проблеми формування наукових засад криміналістичної інноватики як одного з доволі нових наукових напрямів у криміналістиці, що тільки формується.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Наукове підґрунтя дослідження склали праці науковців-криміналістів, присвячені розробленню інноваційних напрямів розвитку криміналістичної науки й розгляду окремих її дискусійних питань, пов'язаних з актуальними проблемами формування наукової концепції інновацій у криміналістиці та виокремлення пріоритетних напрямів таких розробок: Г. К. Авдєєвої, В. Л. Григоровича, Н. І. Долженко, М. В. Жижиної, В. А. Журавля, В. О. Коновалової, І. І. Когутича, М. В. Салтевського, Д. К. Таряника, Н. Б. Нечаєвої, Г. В. Федорова, Ю. В. Чорноуса, В. Ю. Шепітька та ін. [3]. Водночас досі недостатньо

[1] Шепітько В. Ю. Проблеми оптимізації науково-технічного забезпечення слідчої діяльності в умовах змагального кримінального провадження: мат-ли наук. конф. за рез-ми роботи фахівців НДІ вивчення проблем злочинності ім. акад. В. В. Сташиса за фундамент. темами у 2018 р. (Харків, 26.03.2019). Харків, 2019. С. 144.

[2] Берназ П. В. Інновації — основа криміналістичного забезпечення діяльності з розслідування злочинів//*Південноукраїнський правничий часопис*. 2015. № 4. С. 50 ; Шевчук В. М. Криміналістика: традиції, новації, перспективи: добірка наук. пр./упоряд. Н. А. Чмутова. Харків, 2020. 1280 с. ; Шепітько В. Ю. Завдання криміналістики в умовах глобальних загроз та еволюційних перетворень злочинності//*Криминалистика и судебная экспертиза: наука, обучение, практика:* мат-ли наук.-практ. конф. Міжнар. конгресу криміналістів (Одеса, 13—15.09.2018): у 2 т. Одеса, 2018. Т. 1. С. 14—26 та ін.

[3] Долженко Н. И., Таряник Д. К. Инновации в криминалистическом обеспечении раскрытия и расследования преступлений: некоторые проблемы внедрения и пути их решения//*Научный альманах.* Тамбов. 2017. № 5-1 (31). С. 274 ; Жижина М. В. Инновации в криминалистике и судебной экспертизе//*Судебная экспертиза:*

досліджено цілу низку питань, визначальних для розроблення проблем криміналістичної інноватики як нового наукового напряму в криміналістиці, зокрема й проблему розроблення та формування теоретико-методологічних засад криміналістичної інноватики, її функцій, завдань і перспектив впровадження положень цієї концепції у правозастосовну практику.

Вивчення й аналіз криміналістичної літератури свідчить про те, що до сьогодні у криміналістиці бракує спеціальних досліджень проблем розроблення та формування криміналістичної інноватики як окремої криміналістичної теорії. Варто зауважити, що лише в окремих працях науковців згадано про потребу дослідити окремі положення криміналістичної інноватики, інновацій у криміналістиці та проблеми їх застосування у правозастосовній практиці, та й то — лише як постановка проблеми (О. Х. Волинський, М. В. Жижина, В. Ю. Сокол та ін.) [1]. Крім того, простежуються тенденції значного відставання теоретичних розробок від практики застосування криміналістичних інновацій у правозастосовній діяльності органів кримінальної юстиції. Згадані обставини зумовлюють необхідність

российский и международный опыт: сб. Междунар. науч.-практ. конф. (Волгоград, 23—24.05.2012). Волгоград, 2012. С. 22—27 ; Журавель В. А. Окремі вчення в структурі загальної теорії криміналістики//*Теорія та практика судової експертизи і криміналістики:* зб. наук. пр. Харків, 2018. Вип. 18. С. 9—21. URL: https://doi.org/10.32353/khrife.2018.02 (дата звернення: 12.11.2020) ; Шепітько В. Ю., Журавель В. А., Авдєєва Г. К. та ін. Зазнач. твір. С. 15 ; Когутич І. І. Тенденції пристосування криміналістичних знань у здійсненні судочинства//*Вісник Львівського університету.* Серія юридична. 2013. Вип. № 57. С. 338 ; Нечаева Н. Б. Инновации в криминалистике//*Ленинградский юридический журнал*. 2013. № 2 (32). С. 158 ; Сокол В. Ю. Инновационная деятельность как объект криминалистических исследований//*Пробелы в российском законодательстве*: юрид. журн. 2008. № 1. С. 378—379 ; Шевчук В. М. Методологічні проблеми формування понятійного апарату криміналістичної інноватики//*Вісник Національної академії правових наук України.* 2020. Т. 2. С. 170—183. URL: https://doi.org/10.37635/jnalsu.27(2).2020.170-183 (дата звернення: 12.11.2020) ; Його ж. Інноваційні напрямки розвитку криміналістики//*Інноваційні методи та цифрові технології в криміналістиці, судовій експертизі та юридичній практиці:* мат-ли Міжнар. «круглого столу» (Харків, 12.12.2019). Харків, 2019. С. 142—147 ; Шепітько В. Ю., Журавель В. А., Авдєєва Г. К. Інновації в криміналістиці та їх впровадження в діяльність органів досудового слідства//*Питання боротьби зі злочинністю:* зб. наук. пр./редкол.: В. І. Борисов та ін. Харків, 2011. Вип. 21. С. 44—45 ; Федоров Г. В., Григорович В. Л. Инновационные направления развития криминалистики: монография/под ред. Г. В. Федорова. Москва, 2012. 272 с. та ін.

[1] Волынский А. Ф. Инновационная сущность криминалистического обеспечения расследования преступлений//*Вестник криминалистики*. Москва, 2011. Вып. 3 (39). С. 26—29 ; Жижина М. В . Инновационный путь развития криминалистики на современном этапе//*Там же.* 2012. Вып. 1 (41). С. 18—24 ; Сокол В. Ю. Науковедческие проблемы криминалистики//*Общество и право.* 2008. № 1 (19). С. 218—220 ; Его же. Инновационная деятельность как объект … . та ін.

комплексного підходу до дослідження розглядуваної проблематики й потребують суттєвої активізації подальших наукових розробок у цій царині знань.

Метою статті є дослідження теоретико-методологічних засад криміналістичної інноватики як нового наукового напряму у криміналістиці, визначення її поняття, функцій, завдань, окреслення перспективних напрямів досліджень і забезпечення впровадження її положень у правозастосовну практику. Поставлено за мету сформулювати її поняття, функції та завдання, визначити пріоритетні напрями досліджень означеної проблематики.

Викладення основного матеріалу дослідження. Останнім часом у криміналістичній літературі простежується певна тенденція підвищеної зацікавленості науковців-криміналістів окремими проблемами наукознавчих засад криміналістики, проте, такий інтерес, як і раніше, обмежується проведенням наукових розробок, пов'язаних переважно з дослідженням об'єкта та предмета криміналістики, функцій, завдань, принципів і законів розвитку криміналістики. Водночас украй бракує ґрунтовних наукових досліджень з проблем трансформування криміналістичних знань у практичну діяльність, механізмів реалізації криміналістичної теорії у практику, проблем впровадження криміналістичних інновацій у практичну діяльність правоохоронних органів, визначення ролі криміналістичних інноваційних процесів для підвищення ефективності розслідування злочинів, судового розгляду тощо, тобто певного кола питань, що належать до проблем криміналістичного забезпечення практичної діяльності органів правопорядку, які значно посилюють *практичне спрямування криміналістичних інновацій і їх впровадження у практику*.

Аналіз криміналістичної літератури та слідчої і судової практики свідчить про те, що нині складається парадоксальна ситуація, за якої сучасна криміналістика, розробляючи свої рекомендації, зокрема й криміналістичні інновації, спрямовані на оптимізацію кримінального провадження, цілеспрямовано не досліджує питання, присвячені їх впровадженню у практичну діяльність [1]. Водночас зрозуміло, що проблеми впровадження криміналістичних інновацій у практику є принципово важливими, оскільки, по-перше, це пов'язано з прикладною функцією криміналістики, а по-друге, останні десятиліття характеризуються тим, що доволі багато криміналістичних інновацій іще не реалізовано на практиці. Причини останнього різні: вони мають як об'єктивний, так і суб'єктивний характер (зокрема,

[1] Жижина М. В. Указ. соч. ; Шевчук В. М. Актуальні проблеми криміналістики у сучасних умовах//*Korszerű műszerek és algoritmusa tapasztalati és elméleti tudományos kutatási:* tudományos művek gyűjteménye a nemzetközi tudományos-gyakorlati konferencia anyagaival (Budapest, 18.09.2020). Budapest, 2020. H. 3. P. 90—96. URL: https://doi.org/10.36074/18.09.2020.v3.33 (дата звернення: 12.11.2020) ; Його ж. Сучасний стан та тенденції розвитку криміналістики: актуальні проблеми сьогодення//*Проблеми законності*. 2019. Вип. 146. С. 234—246 та ін.

як через очевидну непрактичність або надуманість таких криміналістичних рекомендацій та інновацій, так і через неможливість їх застосування у практичній діяльності або їх незатребуваність тощо). Причини такого незапровадження та незатребуваності криміналістичних інновацій, на нашу думку, мають стати предметом окремих криміналістичних досліджень.

До того ж узагальнення й аналіз слідчої практики свідчать про вочевидь низький рівень використання інновацій у досудовому слідстві. Так, за результатами анкетування слідчих прокуратури України, причинами такого стану речей є відсутність інноваційних розробок, придатних для запровадження у слідчу діяльність (про це зауважили 52,4 % опитаних), науково-практичних рекомендацій з їх використання (4,1 %) та навичок використання цих інновацій слідчими (2,7 %), а також недосконалість наявних засобів (9,6 %), недостатня компактність нових техніко-криміналістичних засобів (3,1 %) та ін. Лише 39,3 % респондентів під час провадження досудового слідства послуговуються новітніми технологіями з накопичення, оброблення й використання криміналістично значущої інформації, а саме: інформаційними базами даних (36,5 %); базою законодавства України (38,3 %); криміналістичними обліками (20,0 %); автоматизованим робочим місцем слідчого (12,1 %); електронними довідниками (21,7 %). Серед причин гальмування інноваційних розробок у криміналістиці та впровадження їх у слідчу практику називають також брак знань співробітників слідчих органів у цій галузі й відсутність можливості їх здобути, професійну деформацію або неправильне ставлення до творчих осіб і всього нового, передового та ін. [1]

Отже, викладене ще раз підтверджує доцільність і необхідність виокремлення (як самостійного завдання криміналістики) наукового забезпечення впровадження у практичну діяльність розроблюваних криміналістикою інноваційних продуктів, методів, прийомів і засобів. Ми вважаємо, що виокремлення та постановка такого завдання, його дослідження суттєво вплинуть на розроблення інноваційних продуктів, дієвих криміналістичних рекомендацій практичного спрямування, визначать зміст і напрями інноваційного розвитку криміналістики.

На нашу думку, названі обставини обумовлено методологічними прорахунками у криміналістиці, що не дають змоги розрізнити криміналістичну новацію, нововведення й інновацію, а також виокремити у самостійний об'єкт досліджень інноваційну криміналістичну діяльність. У цьому й полягає необхідність посилення практичної складової сучасних криміналістичних досліджень і правильного розуміння інновацій у криміналістиці. Ми вважаємо, що під криміналістичними інноваціями слід розуміти розроблені, впроваджені та застосовані на практиці новітні техніко-, тактико-, методико-криміналістичні засоби, що є результатом науково-дослідних або дослідно-конструкторських розробок, утілених у вигляді нового продукту (продукції), технології, послуги, рішення, які кваліфіковані спеціальні

[1] Шепітько В. Ю., Журавель В. А., Авдєєва Г. К. Зазнач. твір. С. 41.

суб'єкти застосовують у практичній діяльності та які спрямовані на ефективне розв'язання криміналістичних завдань і забезпечення оптимізації, підвищення якості й результативності правозастосовної практики.

З огляду на викладене, розв'язання криміналістикою завдання *впровадження розроблених нею криміналістичних інновацій* передбачає вирізнення і всебічне вивчення у предметі криміналістики самостійної, однорідної групи закономірностей, що характеризують використання на практиці розроблюваних криміналістикою методів, прийомів і засобів оптимізації досудового розслідування та судового розгляду — закономірностей діяльності з розроблення криміналістичних інновацій та впровадження їх у практику протидії сучасним викликам злочинності. Тому, на нашу думку, у криміналістиці повинна існувати система наукових положень, об'єднаних у криміналістичну теорію, що забезпечують перехід від системи наукового знання і запровадження їх у практичну діяльність з метою оптимізації процесу реалізації криміналістичних рекомендацій. Ми вважаємо, така теорія може називатися «криміналістичною інноватикою». *Криміналістична інноватика* є окремою галуззю наукових знань, вона пов'язана з теорією інноватики (соціальною та юридичною інноватикою). Тому існує нагальна потреба розроблення та формування криміналістичної інноватики як окремої криміналістичної теорії.

Сьогодні дискусійним залишається більшість питань, які є визначальними у формуванні криміналістичної інноватики, зокрема щодо поняття й сутності криміналістичних інновацій, їхніх ознак, функцій, принципів формування та реалізації, класифікації, етапів їх життєвого циклу, визначення місця у системі криміналістики, виокремлення чинників-детермінантів, що зумовлюють розроблення та впровадження криміналістичних інновацій в практику, а також проблеми впровадження їх у практику, ефективність і результативність таких інновацій. На ці й багато інших проблемних питань необхідно аргументовано відповісти, саме це зумовлює необхідність розроблення теорії та методології наукової концепції криміналістичної інноватики.

У зв'язку із цим заслуговують на увагу дослідження криміналістичної інноватики на підставі загальнотеоретичних підходів, що забезпечують пояснення й обґрунтування таких фундаментальних першооснов будь-якої окремої наукової теорії, як її генезис, сутність, факт, гіпотеза й теоретична побудова [1]. Важливо на теоретичному рівні вивчити й розкрити закономірності функціонування усіх етапів життєвого циклу інновацій

[1] Журавель В. А. Зазнач. твір ; Shevchuk V. Modern problems of formation and prospects for researching the concept of criminalistic innovation//*Tendances scientifiques de la recherche fondamentale et appliquée:* collection de papiers scientifiques «ΛΌΓΟΣ» avec des matériaux de la conférence scientifique et pratique internationale (Strasbourg, 30.10.2020). Strasbourg, 2020. Vol. 2. P. 67—72. URL: https://doi.org/10.36074/30.10.2020.v2.20 (дата звернення: 12.11.2020).

в криміналістиці: починаючи від створення, запропонування, запровадження — і завершуючи впровадженням, постійним використанням інновацій у практичній діяльності та їх поширенням. Повноцінний розвиток окремої теорії в криміналістиці має бути обґрунтований предметом та об'єктом її дослідження, а також методами, які при цьому використовують. Важливими є також питання визначення місця цієї теорії в криміналістичній систематиці, її структури та функцій.

З огляду на викладене, на нашу думку, процес побудови такої криміналістичної теорії поки не можна визнати завершеним через значну кількість неузгоджених і дискусійних питань, про які ми вже згадували. У зв'язку із цим вважаємо, що до сьогодні концепція криміналістичної інноватики ще не досягла рівня окремої криміналістичної теорії й перебуває у стадії формування.

Визначаючи рівень сформованості певної криміналістичної теорії, необхідно спиратися на загально-філософські підходи до розв'язання цієї проблеми. Зокрема, П. В. Копнін зазначав, що знання, аби стати теорією, має досягти у своєму розвитку певної зрілості. Теорія має містити не лише опис відомої сукупності фактів, а й їх пояснення, виокремлення закономірностей, яким їх підпорядковано. Немає пояснення — немає й теорії [1]. Керуючись наведеними положеннями, Р. С. Бєлкін констатує, що окремою криміналістичною теорією не може бути будь-яка сукупність окремих теоретичних положень, нехай навіть вельми значущих і таких, що цілком стосуються предметної галузі криміналістичної науки. Окремі теоретичні побудови тільки тоді можна об'єднати в окрему криміналістичну теорію, коли вони належать лише до чітко визначеної сукупності явищ, до того ж органічно пов'язаних між собою. У межах окремих теоретичних положень пізнання може дійти до знання окремих закономірностей предмета; об'єктивний же зв'язок цих закономірностей, тобто знання закономірностей більш поглибленої сутності,— це вже рівень окремої криміналістичної теорії [2].

Зазначені положення слід вважати фундаментальними, відправними для подальшого дослідження проблем криміналістичних інновацій у межах формування окремої криміналістичної теорії, де передусім постають питання щодо предмета, об'єкта й методу цієї теорії [3].

Зауважимо, що *предметом* окремої криміналістичної теорії виступають певні закономірності об'єктивної дійсності з-поміж тих, які вивчає криміналістика загалом. Предметом криміналістичної інноватики є закономірності розроблення криміналістичних інновацій, запровадження,

[1] Копнин П. В. Диалектика как логика и теория познания. Москва, 1973. С. 260.

[2] Белкин Р. С. Курс криминалистики: учеб. пособ. для вузов. 3-е изд., доп. Москва, 2001. С. 285.

[3] Его же. Курс криминалистики: в 3 т. Т. 2: Частные криминалистические теории. Москва, 1997. С. 19—23.

реалізації та застосування їх у правничу практику та їх відображення у джерелах інформації. Розглядаючи предмет криміналістичної інноватики, вважаємо за можливе підтримати позицію В. Ю. Сокола та визначити у предметі теорії криміналістичної інноватики три групи закономірностей:

1) закономірності розроблення криміналістичних інновацій, зокрема поняття криміналістичної інновації, її ознак, критеріїв, співвідношення інноваційних підходів із традиційними, дослідження етапів створення таких інновацій, їх класифікації, а також джерела інноваційних ідей у криміналістиці, правове забезпечення створення криміналістичних інновацій, суб'єктів розроблення криміналістичних інновацій та ін. (*криміналістична неологія*);
2) закономірності та особливості сприйняття й оцінювання криміналістичних інновацій науковцями і практиками, їх готовності до сприйняття й оцінювання пропонованих криміналістичних інновацій та ін. (*криміналістична аксіологія*);
3) закономірності та особливості впровадження й застосування на практиці криміналістичних інновацій, причини не впровадження і/або неефективного їх застосування, рекомендації з підвищення результативності процесу впровадження таких інновацій (*криміналістична праксеологія*) [1].

Об'єкт криміналістичної інноватики має складну структуру і являє собою як саму криміналістичну інновацію, так і ті зв'язки й відносини, що виявляються під час її розроблення, впровадження, практичної реалізації та застосування — це з одного боку, а з іншого — злочинна діяльність, яка тісно пов'язана з діяльністю з виявлення, розслідування, судового розгляду й запобігання злочинам зокрема та правозастосовною діяльністю загалом. Об'єктом зазначеної окремої теорії є два види діяльності (злочинна і правозастосовна), які впливають на особливості розроблення, впровадження й застосування криміналістичних інновацій, етапів їх життєвого циклу, форм і можливостей формування та реалізації інновацій у криміналістиці, чинників-детермінантів, що зумовлюють розроблення та впровадження конкретних різновидів таких інновацій у практику, механізм їх реалізації та функціонування.

На нашу думку, у межах правозастосовної діяльності можна говорити про спеціальний вид діяльності — інноваційну криміналістичну діяльність: діяльність уповноважених на те осіб зі створення (розроблення), запровадження, реалізації та застосування на практиці криміналістичних інновацій. Ідеться, з одного боку, про таких спеціальних суб'єктів, як розробники, а з іншого — споживачі таких інновацій. Розробниками є суб'єкти, які беруть участь у створенні, впровадженні й реалізації інновації (науковці, «технарі», новатори та ін.). Споживачами виступають спеціальні суб'єкти (слідчий, суддя, експерт та ін.), наділені спеціальними функціональними

[1] Сокол В. Ю. Указ. соч.

повноваженнями із застосування цих інновацій, які здобули кваліфіковану фахову підготовку, мають знання та практичні навички застосування таких інновацій. Іншими словами, споживачами є суб'єкти, які беруть участь у процесі застосування криміналістичної інновації. До того ж вони можуть регулювати, стимулювати, контролювати й забезпечувати інноваційну діяльність, використовуючи такі інновації [1]. Вочевидь, інноваційна криміналістична діяльність (як самостійний об'єкт криміналістичних досліджень) має забезпечувальний (обслуговуючий) характер щодо діяльності із розслідування злочинів і судового розгляду, правозастосовної діяльності.

Метод — це система пізнавальних прийомів, що їх використовують як для побудови самої теорії, так і для застосування її положень у певній практичній діяльності [2]. Щодо теорії криміналістичної інноватики, то він виступає водночас і як об'єкт досліджень цієї теорії, і як власний її метод.

Отже, з огляду на висловлені методологічні положення, сьогодні ще рано говорити про створення окремої криміналістичної теорії інновацій. Ми вважаємо, що в сучасних реаліях формується нова теоретична побудова, яка дає змогу образно уявити окрему криміналістичну теорію інновацій у системі криміналістики. Уже накопичено теоретичні знання і значний досвід практики розроблення та впровадження інновацій у діяльність органів правопорядку, що дає змогу констатувати існування передумов для формування криміналістичної теорії інновацій.

Вважаємо, що досліджувати концептуальні основи інновацій у криміналістиці необхідно за двома напрямами. Перший передбачає вивчення й дослідження сутності інновацій у криміналістиці та їхніх ознак, наукових і методологічних основ, історії розвитку, структури, функцій та класифікації інновацій, місця цієї теорії у системі криміналістики, взаємозв'язку з рештою галузей криміналістичного й іншого наукового знання, судовою, слідчою та експертною практикою. Другий напрям — особливості розроблення та функціонування окремих видів інновацій, етапів їхнього життєвого циклу, форм і можливостей формування та реалізації інновацій у криміналістиці, чинників-детермінантів, що зумовлюють розроблення та впровадження інновацій у практику, а також проблеми впровадження їх у практичну діяльність для розв'язання криміналістичних завдань, зважаючи на ефективність і результативність таких інновацій.

У зв'язку із цим можна стверджувати, що сьогодні в криміналістиці *створено наукові передумови для розроблення та формування криміналістичної інноватики*; такі дослідження в сучасних умовах є перспективним інноваційним напрямом розвитку криміналістики, що потребує наукового розроблення. Ці питання стоять на порядку денному та є підґрунтям для

[1] Ковтуненко К. В. Роль учасників інноваційної діяльності в процесі використання інноваційних розробок//*Економіка харчової промисловості:* наук. журн. Одеса, 2013. № 2 (18). С. 63—66.

[2] Белкин Р. С. Указ. соч. С. 22.

подальших пошуків науковців-криміналістів. Тому на нинішньому етапі розвитку криміналістики доволі актуальною й важливою є проблема розроблення окремої криміналістичної теорії інновацій — криміналістичної інноватики [1]. Подальші дослідження цієї наукової концепції збагатять теорію криміналістики, забезпечать передумови для появи нових підходів до розв'язання важливих проблем загальної теорії криміналістики, криміналістичної техніки, тактики й методики, спрямованих на оптимізацію слідчої, судової й експертної діяльності.

Криміналістична інноватика — окрема криміналістична теорія, що містить систему теоретичних і практичних знань про криміналістичні інновації, їхні ознаки, види, роль і призначення, етапність розроблення, впровадження й застосування, особливості функціонування, зв'язки та відносини між суб'єктами таких інновацій (розробниками і споживачами), особливості взаємодії з рештою учасниками інноваційного процесу, засновану на дослідженні закономірностей розроблення, впровадження, реалізації та застосування таких інновацій, їх відображення у джерелах інформації, які слугують основою створення інноваційних засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінювання й використання доказів з метою забезпечення оптимізації, підвищення якості та результативності правозастосовної практики та розв'язання криміналістичних завдань.

Криміналістичну інноватику слід розглядати як один з наукових напрямів у криміналістиці, що формується. Така наукова концепція має яскраво виражений синтетичний характер, а її створення є результатом дії закону інтеграції та диференціації знань у криміналістиці. Криміналістична інноватика об'єднує не лише власне криміналістичні знання про інновацію, а й положення інших галузей знань. Використання таких знань у криміналістиці відбувається як у «чистому вигляді», так і до їх адаптації та творчого пристосування щодо розв'язання криміналістичних завдань. Криміналістичні дослідження проблеми криміналістичної інноватики повинні базуватися на наукових положеннях не тільки криміналістики й теорії криміналістичної інноватики, а й інших галузей знань, передусім філософії, психології, економіки, інноватики, кримінології, кримінального права, кримінального процесу, юридичної психології та ін., а також на пізнанні економічних, соціальних, технічних, технологічних, організаційних та інших аспектах інноватики.

Слід враховувати показники стану сучасної злочинності, структури й динаміки вчинення злочинів, окремих її різновидів, причини й умови, що сприяють злочинній діяльності окремих осіб та ін. Серед усіх інтегрованих до структури криміналістики специфічних галузевих знань про інновацію особ-

[1] Шевчук В. М. Інноваційні криміналістичні продукти у правозастосовній діяльності: поняття, ознаки та проблеми впровадження у практику//*Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія».* Одеса, 2020. Т. XXVI. С. 139—155. URL: https://doi.org/10.32837/npnuola.v26i0.671 (дата звернення: 12.11.2020).

ливе місце посідають положення інноватики, що сприяли виокремленню криміналістичної інноватики як самостійного об'єкта наукового пізнання, формуванню та становленню окремого криміналістичного вчення, присвяченого цьому об'єкту. Тому криміналістична інноватика акумулює концептуальні положення інноватики, її методи й засоби, понятійний апарат, властивості й ознаки інновацій, специфічну інноваційного процесу та її етапи, класифікаційні підходи до поділу на види інновацій, їх роль і призначення, характер зв'язків і відносин між суб'єктами, що беруть участь у розробленні, впровадженні та застосуванні інновацій, проблеми ефективності й результативності їх застосування тощо.

До основних функцій криміналістичної інноватики як наукового напряму належать:

1) дослідження закономірностей розроблення, впровадження, реалізації та застосування криміналістичних інновацій, їх відображення у джерелах інформації, які слугують основою створення інноваційних криміналістичних засобів;
2) активізація дослідження феномену криміналістичної інновації в досудовому розслідуванні, судовому розгляді, правозастосовній діяльності, її ролі та призначення; функціональний аналіз інноваційної криміналістичної діяльності;
3) дослідження особливостей розроблення, впровадження і функціонування окремих видів криміналістичних інновацій, етапів їх життєвого циклу, форм і можливостей їх реалізації та застосування для ефективного розв'язання криміналістичних завдань, забезпечення оптимізації, підвищення якості й результативності правозастосовної діяльності;
4) розроблення рекомендацій з побудови прогностичних моделей імовірних результатів та ефективності застосування інновацій у процесі розслідування, судового розгляду, правозастосовної діяльності й запобігання злочинам;
5) дослідження засобами криміналістичного аналізу відносин і зв'язків, що виявляються під час її розроблення, впровадження та практичної реалізації й застосування системи «розробник — споживач — інновація — результат» з метою підвищення якості та результативності правозастосовної практики і розв'язання криміналістичних завдань;
6) розроблення й дослідження закономірностей впливу злочинної діяльності на необхідність і затребуваність у розробленні й застосуванні конкретних інноваційних криміналістичних продуктів і їх взаємозв'язку із правозастосовною діяльністю;
7) виявлення й дослідження чинників-детермінантів, що зумовлюють розроблення та впровадження інновацій у практику, а також ефективність їх застосування;
8) удосконалення класифікацій різновидів інновацій з урахуванням певних критеріїв і напрямів застосування на практиці й у криміналістичній науці;

9) розроблення *інноваційних засад криміналістичного забезпечення правозастосовної діяльності*, яке містить, з одного боку, сукупність інноваційних криміналістичних засобів і прийомів їх застосування та діяльність певних суб'єктів щодо використання інновацій у практиці, а з іншого — систему наукових положень, які вивчають закономірності інноваційної криміналістичної діяльності, результати якої спрямовано на ефективне розв'язання практичних завдань.

Криміналістичну інноватику також слід розглядати *як специфічну діяльність* уповноважених законом суб'єктів, що здійснюється на підставі застосування інноваційних криміналістичних засобів, утілених у вигляді нових технологій, продукції, послуг, рішення та ін., які спрямовані на забезпечення оптимізації, підвищення якості та результативності правозастосовної практики й розв'язання криміналістичних завдань.

Практичне застосування криміналістичних інновацій здійснюють спеціальні суб'єкти, що забезпечує кваліфікованість, ефективність і результативність використання розроблених та впроваджених у практику інноваційних засобів. Водночас суб'єктами криміналістичної інноватики у відповідних видах і формах її застосування є слідчі, експерти, прокурори, судді, співробітники оперативних підрозділів. У зв'язку з цим слід розрізняти такі види інноваційної діяльності:

1) слідча інноватика — її здійснює слідчий під час розслідування злочинів;
2) експертна інноватика — має місце під час залучення спеціаліста або експерта і проведення судових експертиз;
3) судова інноватика — її провадять під час розгляду кримінальних проваджень у суді;
4) оперативна інноватика — її застосовують співробітники оперативних підрозділів під час проведення негласних слідчих (розшукових) дій, оперативно-розшукової діяльності.

Новим напрямом досліджень може стати застосування криміналістичної інноватики в діяльності детективів НАБУ та інших структур. Крім цього, із прийняттям Закону України «Про приватну детективну діяльність» постає необхідність у розробленні теоретико-практичних питань застосування проблем криміналістичної інноватики в діяльності приватних детективів [1] .

Водночас у сучасних реаліях доволі актуальним є комплексний підхід до дослідження проблем створення й застосування інноваційних засобів, прийомів і методів у різних видах судочинства (кримінального, адміністративного, цивільного, господарського), юридичної практики (слідчій, судовій, експертній, адвокатській, прокурорській та ін.) та в окремих напрямах

[1] Див.: Про приватну детективну діяльність: проєкт Закону від 04.02.2020 р. № 3010. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68051 (дата звернення: 04.09.2020).

людської діяльності (з одного боку — у злочинній, з іншого — у діяльності органів правопорядку й суду в протидії злочинності) [1]. Як вбачається, застосування таких методологічних підходів створює певні перспективи й можливості значного розширення меж застосування криміналістичних знань та інноваційних криміналістичних засобів в умовах інформатизації, діджиталізації та технологізації сучасного суспільства. Однак, не слід обмежуватися лише сферою досудового розслідування (як традиційно у багатьох криміналістичних джерелах це питання розглядають), адже це, на нашу думку, є не зовсім правильним та сьогодні потребує уточнення, перегляду таких підходів і подальших наукових досліджень з цієї проблематики.

Виходячи із цього, можемо дійти висновку про розширення можливостей використання криміналістичної інноватики у галузях правозастосування, які не пов'язані із розслідуванням і профілактикою злочинів. Ідеться про значне розширення меж інноваційного криміналістичного забезпечення, тому можна говорити про використання криміналістичної інноватики *у різних сферах правозастосування*.

З огляду на викладене, криміналістичні інновації застосовують спеціальні суб'єкти, яких наділено певними повноваженнями та які здобули кваліфіковану фахову підготовку, мають знання та практичні навички використання таких інновацій. Зокрема, одним із напрямів правозастосування є діяльність органів кримінальної юстиції. У цьому сенсі вирішальне значення для з'ясування сутності інноваційної діяльності у кримінальному провадженні має не тільки їхній різновид, зміст і обсяг, а й суб'єкт, що їх застосовує. Розвиваючи цю думку, зазначимо, що суб'єктивний бік криміналістичної інноватики також виявляється у визначенні суб'єкта, діяльність якого супроводжується застосуванням інноваційних криміналістичних засобів.

Отже, можемо говорити про застосування криміналістичної інноватики в діяльності як поліції, так і решти органів, що належать до системи кримінальної юстиції (зокрема, суду). Тому доцільно виокремити застосування криміналістичної інноватики у діяльності органів правопорядку як загалом, так і окремих суб'єктів, тобто йдеться про певні види інноваційної криміналістичної діяльності [2]. Відповідно до суб'єктів, діяльність яких потребує застосування інноваційних криміналістичних засобів, можна виокремити такі рівні криміналістичної інноватики:

1) у правозастосовній діяльності загалом;
2) у діяльності органів кримінальної юстиції;

[1] Когутич І. І. Зазнач. твір.

[2] Шевчук В. М. Інноваційні засади криміналістичного забезпечення діяльності органів правопорядку: постановка проблеми//*Paradigmatic view on the concept of world science:* Collection of scientific papers «ΛΌГОΣ» with Proceedings of the International Scientific Conference (Toronto, 21.08.2020). Toronto, 2020. Vol. 2. P. 139—144. URL: https://doi.org/10.36074/21.08.2020.v2.51 (дата звернення: 12.11.2020).

3) у діяльності окремих відомств (органів системи МВС України, Служби безпеки України, органів прокуратури тощо);
4) у діяльності окремих суб'єктів (слідчих, детективів, працівників оперативних підрозділів, експертів).

Зі свого боку, за сферою реалізації криміналістичної інноватики можна виокремити такі рівні у забезпеченні:

- судочинства за окремими галузями (кримінального провадження, адміністративного, цивільного, арбітражного, господарського судочинства);
- окремих стадій і проваджень у кримінальному процесі (досудового розслідування й судового провадження);
- розслідування окремих видів злочинів;
- тактики провадження окремих слідчих (розшукових) дій;
- тактики негласних слідчих (розшукових) дій;
- тактики оперативно-розшукової діяльності.

Викладене дає змогу стверджувати, що криміналістична інноватика є доволі широким, комплексним поняттям, яке, з одного боку, містить сукупність інноваційних криміналістичних засобів і прийомів їх застосування для збирання, дослідження, оцінювання й використання доказів, і діяльність суб'єктів доказування щодо створення належних умов для ефективного використання зазначених засобів у правозастосовній практиці, а з іншого — систему наукових положень, які вивчають закономірності такої інноваційної діяльності (включно із впливом злочинної діяльності), результати якої спрямовано на розв'язання практичних завдань щодо застосування криміналістичних інновацій у діяльності органів правопорядку. Відповідно, криміналістичну інноватику слід розглядати *як науковий напрям*, а також *як специфічну діяльність* уповноважених законом суб'єктів.

Як новий науковий напрям у криміналістиці, криміналістична інноватика містить систему теоретичних і практичних знань про криміналістичні інновації, їхні ознаки, види, роль і призначення, етапність розроблення, впровадження та застосування, особливості функціонування, зв'язки й відносини між суб'єктами таких інновацій (розробниками та споживачами), засновану на дослідженні закономірностей розроблення, впровадження, реалізації та застосування таких інновацій, їх відображення у джерелах інформації, які слугують основою створення інноваційних засобів, прийомів і методів збирання, дослідження, оцінювання та використання доказів з метою забезпечення оптимізації, підвищення якості й результативності правозастосовної практики і розв'язання криміналістичних завдань [1].

[1] Шепитько В. Ю. Криминалистика XXI века: предмет познания, задачи и тенденции в новых условиях//*Современное состояние и развитие криминалистики:* сб. науч. тр./под ред. Н. П. Яблокова и В. Ю. Шепитько. Харьков, 2012. С. 43—45 ; Shevchuk V. M. Criminalistic innovation: modern problems of formation and prospects for research//*Perspectives of world science and education:* abstracts of VIII International

Методологічним підґрунтям розроблення і впровадження криміналістичних інновацій у правозастосування є діяльнісний, системно-структурний і технологічний підходи, використання яких є перспективним для формування окремої криміналістичної теорії — криміналістичної інноватики. Важливо зазначити, що комплексний підхід у розробленні та формуванні основних понять криміналістичної інноватики, її функцій і завдань є методологічним фундаментом для подальших досліджень цієї проблематики. Тому в реаліях сьогодення перед криміналістикою та кожним з її розділів постають важливі проблеми, спрямовані на вивчення та врахування сучасних інноваційних досягнень науки й техніки, які ефективно можна застосовувати у протидії злочинності, щоб успішно забезпечити криміналістичними інноваціями нагальні потреби практики.

Варто зауважити, що перспективним напрямом у криміналістиці є використання *криміналістичної інноватики у різних сферах правозастосування*, що дасть змогу розширити межі застосування криміналістичних знань у різних видах юридичної практики, що в сучасних реаліях є доволі актуальним і потребує подальшого наукового розроблення. Підтвердженням цього можуть стати численні дослідження науковцями-криміналістами теоретико-прикладних проблем застосування досягнень криміналістики у судовому розгляді, у кримінальному й цивільному судочинстві, адміністративному провадженні, у прокурорській, адвокатській і нотаріальній діяльності та ін. Тому, на нашу думку, необхідно активізувати наукові дослідження проблем застосування *криміналістичної інноватики* у прокурорській, адвокатській і нотаріальній діяльності та ін.

Висновки. З огляду на викладене, можна дійти висновку, що нині криміналістикою і правозастосовною практикою накопичено, систематизовано й узагальнено доволі вагомий емпіричний матеріал, який є відправним для створення окремої теорії — криміналістичної інноватики, актуальність побудови якої не викликає жодних сумнівів. Положення криміналістичної інноватики утворюють, насамперед, систему знань, яка характеризує предметно-практичну й інформаційно-пізнавальну сторону слідчої судової, експертної та інших видів діяльності. Як і криміналістика загалом, криміналістична інноватика має прикладний характер, оскільки є науковим підґрунтям для розроблення й застосування інноваційних засобів у кримінальному провадженні, судовому розгляді, різних видах судочинства та юридичної практики (слідчої, судової, експертної, прокурорської, адвокатської, нотаріальної та ін.) — із метою оптимізації, підвищення ефективності та результативності останніх. Остаточне формування цієї теорії сприятиме нівелюванню спірних позицій науковців щодо визначення місця криміналістичних інновацій у системі криміналістики, сприятиме збагаченню загальної теорії криміналістики, забезпеченню оптимізації,

Scientific and Practical Conference. CPN Publishing Group (Osaka, 22—24.04.2020). Osaka, 2020. P. 158—168.

підвищенню якості й результативності правозастосовної діяльності та подальшому інноваційному, сталому розвиткові криміналістичної науки.

Вбачається, що в сучасних реаліях криміналістична інноватика є одним із пріоритетних напрямів наукових досліджень у криміналістиці, які потребують подальшого розвитку теоретико-методологічних засад учення про криміналістичну інноватику, а також розроблення й дослідження криміналістичної інноватики у різних сферах правозастосовної діяльності, значно розширюючи межі інноваційного криміналістичного забезпечення різних видів юридичних практик. Тому успішне розв'язання практичних завдань криміналістичної інноватики передбачає розроблення та формування методологічних засад цієї наукової концепції, її понятійно-категоріального апарату, а також врахування особливостей цього процесу та перспектив їх розроблення, впровадження і проблем застосування у правозастосовній діяльності.

References

Belkin, R. S. (1997). *Kurs kriminalistiki:* v 3 t. T. 2: Chastnye kriminalisticheskie teorii. Moscow [in Russian].

Belkin, R. S. (2001). *Kurs kriminalistiki*: ucheb. posob. dlia vuzov. 3-e izd., dop. Moscow [in Russian].

Bernaz, P. V. (2015). Innovatsii — osnova kryminalistychnoho zabezpechennia diialnosti z rozsliduvannia zlochyniv. *Pivdennoukrainskyi pravnychyi chasopys.* № 4 [in Ukrainian].

Dolzhenko, N. I., Tarianik, D. K. (2017). Innovatcii v kriminalisticheskom obespechenii raskrytiia i rassledovaniia prestuplenii: nekotorye problemy vnedreniia i puti ikh resheniia. *Nauchnyi almanakh.* № 5—1 [in Russian].

Fedorov, G. V., Grigorovich, V. L. (2012). *Innovatcionnye napravleniia razvitiia kriminalistiki*: monografiia. Ed.: G. V. Fedorova. Moscow [in Russian].

Ierusalimov, I. Ye. (2000). *Zabezpechennia vykorystannia naukovo-tekhnichnykh dosiahnen u slidchii diialnosti*. Kyiv [in Ukrainian].

Kohutych, I. I. (2013). Tendentsii prystosuvannia kryminalistychnykh znan u zdiisnenni sudochynstva. *Visnyk Lvivskoho universytetu.* Seriia yurydychna. Vyp. № 57 [in Ukrainian].

Kopnin, P. V. (1973). *Dialektika kak logika i teoriia poznaniia.* Moscow [in Russian].

Kovtunenko, K. V. (2013). Rol uchasnykiv innovatsiĭnoï diialnosti v protsesi vykorystannia innovatsiĭnykh rozrobok. *Ekonomika kharchovoji promyslovosti*: nauk. zhurn. № 2 (18). Odesa [in Ukrainian].

Nechaeva, N. B. (2013). Innovatcii v kriminalistike. *Leningradskii iuridicheskii zhurnal.* № 2 (32) [in Russian].

Pro pryvatnu detektyvnu diialnist: proekt Zakonu vid 04.02.2020 r. № 3010. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=68051 (data zvernennia: 04.09.2020) [in Ukrainian].

Shepitko, V. Iu. (2012). Kriminalistika XXI veka: predmet poznaniia, zadachi i tendentcii v novykh usloviiakh. *Sovremennoe sostoianie i razvitie kriminalistiki:* sb. nauch. tr. Eds.: N. P. Iablokova i V. Iu. Shepitko. Kharkiv [in Russian].

Shepitko, V. Yu. (2018). Zavdannia kryminalistyky v umovakh hlobalnykh zahroz ta evoliutsiĭnykh peretvoren zlochynnosti. *Kriminalistika i sudebnaia ekspertiza:*

nauka, obuchenie, praktika: materialy nauk.-prakt. konf. Mizhnar. konhresu kryminalistiv (Odesa, 13—15.09.2018): u 2 t. Odesa. T. 1 [in Ukrainian].

Shepitko, V. Yu. (2019). Innovatsii v kryminalistytsi yak viddzerkalennia rozvytku nauky. *Innovatsiini metody ta tsyfrovi tekhnolohii v kryminalistytsi, sudovii ekspertyzi ta yurydychnii praktytsi:* materialy Mizhnar. «kruhloho stolu» (Kharkiv, 12.12.2019). Kharkiv [in Ukrainian].

Shepitko, V. Yu. (2019). *Problemy optymizatsii naukovo-tekhnichnoho zabezpechennia slidchoi diialnosti v umovakh zmahalnoho kryminalnoho provadzhennia:* materialy nauk. konf. za rez-my roboty fakhivtsiv NDI vyvchennia problem zlochynnosti im. akad. V. V. Stashysa za fundament. temamy u 2018 r. (Kharkiv, 26.03.2019). Kharkiv [in Ukrainian].

Shepitko, V. Yu., Avdieieva, H. K. (2013). Vykorystannia suchasnykh dosiahnen nauky i tekhniky u borotbi zi zlochynnistiu: zdobutky ta perspektyvy diialnosti. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy.* Kharkiv. № 2 (73) [in Ukrainian].

Shepitko, V. Yu., Zhuravel, V. A., Avdieieva, H. K. (2011). Innovatsii v kryminalistytsi ta ikh vprovadzhennia v diialnist orhaniv dosudovoho slidstva. *Pytannia borotby zi zlochynnistiu:* zb. nauk. pr. Eds.: V. I. Borysov ta in. Kharkiv. Vyp. 21 [in Ukrainian].

Shepitko, V. Yu., Zhuravel, V. A., Avdieieva, H. K. ta in. (2017). *Innovatsiini zasady tekhniko-kryminalistychnoho zabezpechennia diialnosti orhaniv kryminalnoi yustytsii:* monohrafiia. Eds.: V. Yu. Shepitka, V. A. Zhuravlia. Kharkiv [in Ukrainian].

Shevchuk, V. (2020). Modern problems of formation and prospects for researching the concept of criminalistic innovation. *Tendances scientifiques de la recherche fondamentale et appliquée*: collection de papiers scientifiques «ΛΌΓΟΣ» avec des matériaux de la conférence scientifique et pratique internationale (Strasbourg, 30.10.2020). Strasbourg. Vol. 2. URL: https://doi.org/10.36074/30.10.2020.v2.20 (data zvernennia: 12.11.2020).

Shevchuk, V. M. (2019). Innovatsiini napriamky rozvytku kryminalistyky. *Innovatsiini metody ta tsyfrovi tekhnolohii v kryminalistytsi, sudovii ekspertyzi ta yurydychnii praktytsi:* materialy Mizhnar. «kruhloho stolu» (Kharkiv, 12.12.2019). Kharkiv [in Ukrainian].

Shevchuk, V. M. (2019). Suchasnyi stan ta tendentsii rozvytku kryminalistyky: aktualni problemy sohodennia. *Problemy zakonnosti.* Vyp. 146 [in Ukrainian].

Shevchuk, V. M. (2020). Aktualni problemy kryminalistyky u suchasnykh umovakh. *Korszerű műszerek és algoritmusa tapasztalati és elméleti tudományos kutatási:* tudományos művek gyűjteménye a nemzetközi tudományos-gyakorlati konferencia anyagaival (Budapest, 18.09.2020). Budapest. №. 3. URL: https://doi.org/10.36074/18.09.2020.v3.33 (data zvernennia: 12.11.2020) [in Ukrainian].

Shevchuk, V. M. (2020). Criminalistic innovation: modern problems of formation and prospects for research. *Perspectives of world science and education:* abstracts of VIII International Scientific and Practical Conference. CPN Publishing Group (Osaka, 22—24.04.2020). Osaka.

Shevchuk, V. M. (2020). Innovatsii u kryminalistychnii tekhnitsi: suchasni mozhlyvosti ta problemy zastosuvannia. *Naukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu*. Seriia «Iurysprudentsiia». Odesa. № 43. URL: https://doi.org/10.32841/2307-1745.2020.43.32 (data zvernennia: 12.11.2020) [in Ukrainian].

Shevchuk, V. M. (2020). Innovatsiini kryminalistychni produkty u pravozastosovnii diialnosti: poniattia, oznaky ta problemy vprovadzhennia u praktyku. *Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu «Odeska yurydychna akademiia»*. Odesa. T. XXVI. URL: https://doi.org/10.32837/npnuola.v26i0.671 (data zvernennia: 12.11.2020) [in Ukrainian].

Shevchuk, V. M. (2020). Innovatsiini zasady kryminalistychnoho zabezpechennia diialnosti orhaniv pravoporiadku: postanovka problemy. *Paradigmatic view on the concept of world science:* Collection of scientific papers «ΛΟΗΟΣ» with Proceedings of the International Scientific Conference (Toronto, 21.08.2020). Toronto. Vol. 2. URL: https://doi.org/10.36074/21.08.2020.v2.51 (data zvernennia: 12.11.2020) [in Ukrainian].

Shevchuk, V. M. (2020). *Kryminalistyka: tradytsii, novatsii, perspektyvy*: dobirka nauk. pr. Ed.: N. A. Chmutova. Kharkiv [in Ukrainian].

Shevchuk, V. M. (2020). Metodolohichni problemy formuvannia poniatiinoho aparatu kryminalistychnoi innovatyky. *Visnyk Natsionalnoi akademii pravovykh nauk Ukrainy.* T. 2. URL: https://doi.org/10.37635/jnalsu.27(2).2020.170-183 (data zvernennia:: 12.11.2020) [in Ukrainian].

Shevchuk, V. M. (2020). Innovations in criminalistic and practice of their implementation in law enforcement activity. *Modern science: problems and innovations.* The 2nd International Scientific and Practical Conference (Stockholm, 03—05.05.2020). Stockholm.

Sokol, V. Iu. (2008). Innovatcionnaia deiatelnost kak obekt kriminalisticheskikh issledovanii. *Probely v rossiiskom zakonodatelstve:* iurid. zhurn. № 1 [in Russian].

Sokol, V. Iu. (2008). Naukovedcheskie problemy kriminalistiki. *Obshchestvo i pravo.* № 1 (19) [in Russian].

Volynskii, A. F. (2011). Innovatcionnaia sushchnost kriminalisticheskogo obespecheniia rassledovaniia prestuplenii. *Vestnik kriminalistiki.* Ed.: A. G. Filippov. Moscow. Vyp. 3 (39) [in Russian].

Zhizhina, M. V. (2012). Innovatcii v kriminalistike i sudebnoi ekspertize. *Sudebnaia ekspertiza: rossiiskii i mezhdunarodnyi opyt*: sb. Mezhdunar. nauch.-prakt. konf. (Volgograd, 23—24.05.2012). Volgograd [in Russian].

Zhizhina, M. V. (2012). Innovatcionnyi put razvitiia kriminalistiki na sovremennom etape. *Vestnik kriminalistiki.* Vyp. 1 (41) [in Russian].

Zhuravel, V. A. (2018). Okremi vchennia v strukturi zahalnoi teorii kryminalistyky. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky:* zb. nauk. pr. Kharkiv. Vyp. 18. URL: https://doi.org/10.32353/khrife.2018.02 (data zvernennia: 12.11.2020) [in Ukrainian].

В. М. Шевчук

КРИМИНАЛИСТИЧЕСКАЯ ИННОВАТИКА: ПОНЯТИЕ, ФУНКЦИИ, ЗАДАЧИ И ПЕРСПЕКТИВЫ ИССЛЕДОВАНИЙ

Статья посвящена актуальным проблемам формирования криминалистической инноватики как нового научного направления в криминалистике. Исследованы теоретико-методологические основы разработки и формирования криминалистической инноватики, её функций, задач и перспектив внедрения её положений в правоприменительную практику, обозначены перспективные направления исследований рассматриваемой научной концепции.

Обосновано, что в сегодняшних реалиях заслуживают внимания исследования криминалистической инноватики, базирующиеся на общетеоретических подходах, обеспечивающих объяснение и обоснование таких фундаментальных первооснов любой частной научной теории, как её генезис, сущность, факт, гипотеза и теоретическое построение. Указывается, что уровень сформированности и обоснованности любой научной теории, в том числе и криминалистической инноватики, определяется степенью и уровнем разработанности её теоретико-методологических основ.

Отмечено, что процесс построения криминалистической инноватики как частной криминалистической теории пока нельзя признать завершённым из-за множества несогласованных и дискуссионных вопросов, из-за чего по состоянию на сегодняшний день концепция криминалистической инноватики ещё не достигла уровня частной криминалистической теории и находится пока в стадии формирования. Поэтому важно теоретически изучить и раскрыть закономерности функционирования всех этапов жизненного цикла инноваций в криминалистике, начиная от создания, внедрения и заканчивая их применением на практике. Указано, что значимыми являются вопросы определения места рассматриваемой теории в криминалистической систематике, её задач и функций. Утверждается, что сегодня в криминалистике созданы научные предпосылки для разработки и формирования криминалистической инноватики, и такие исследования в современных условиях представляют собой перспективное инновационное направление развития криминалистики, требующее дальнейших научных разработок.

Методологической основой разработки и внедрения криминалистических инноваций в правоприменение являются деятельностный, системно-структурный и технологический подходы, использование которых перспективно для формирования отдельной криминалистической теории — криминалистической инноватики. Комплексный подход к разработке и формированию криминалистической инноватики станет методологическим фундаментом для дальнейших исследований этой проблематики. Обоснованы новые научные подходы по решению исследуемых дискуссионных вопросов и определены перспективные направления исследований обозначенной проблематики.

Ключевые слова: инновации в криминалистике, криминалистическая инноватика, инновационные направления развития криминалистики, задачи и функции криминалистической инноватики, криминалистическая инновация.

V. Shevchuk

FORENSIC INNOVATION: CONCEPTS, FUNCTIONS, TASKS AND RESEARCH PROSPECTS

The article is devoted to topical problems of formation of forensic innovation as a new scientific direction in criminalistics. Theoretical and methodological

bases for development and formation of forensic innovation, its functions, tasks and prospects of introduction of its provisions in law enforcement practice are investigated, perspective directions for research of the considered scientific concept are outlined.

It's substantiated that in present-day realities attention should be drawn to research on forensic innovation on the basis of general theoretical approaches which ensure explanation and substantiation of such fundamental principles of any separate scientific theory as its genesis, essence, fact, hypothesis and theoretical construction. It's noted that the level of formation and validity of any scientific theory, including forensic innovation, is determined by the degree and level of development of its theoretical and methodological foundations. I

t's stressed that the process of constructing forensic innovation as a weighty forensic theory cannot yet be completed due to the large number of uncoordinated, undeveloped and debatable issues. Therefore, today the concept of forensic innovation has not yet reached the level of a separate forensic theory and is still in the process of forming. Accordingly, it is important to study and reveal patterns of functioning at the theoretical level, all stages of the life cycle of innovations in criminalistics, starting with creation, proposal, implementation, and ending with their application in practice. It's noted that issues of determining the place of this theory in criminalistics taxonomy, its structure and functions are significant. It's argued that currently scientific preconditions for the development and formation of forensic innovation are created and such research in modern conditions is a promising innovative direction in the development of criminalistics, which requires further research.

The methodological basis for the development and implementation of forensic innovations in law enforcement are activity, system-structural and technological approaches, the use of which is promising for the formation of a separate forensic theory: forensic innovation. An integrated approach to the development and formation of forensic innovation is the methodological foundation for further research on this issue. New scientific approaches to the solution of researched debatable questions are substantiated and promising directions for research on the specified problems are defined.

Keywords: innovations in criminalistics, forensic innovation, innovative directions of criminalistics development, tasks and functions of forensic innovation, forensic innovation.

Надійшла до редколегії 12.11.2020

Шевчук В. М. Криміналістична інноватика: поняття, функції, завдання та перспективи досліджень. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики :* зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 20—40. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.02.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.03
УДК 343.98

О. Ю. Булулуков,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1598-0542, e-mail: oblehrer@gmail.com

ПРЕДМЕТ ТАКТИЧНОГО РІШЕННЯ В КРИМІНАЛІСТИЦІ

Розглянуто дискусійні питання щодо наявності предмета рішень (зокрема, тактичних рішень) у криміналістиці. Висловлено думки щодо предмета тактичних рішень у криміналістиці.

Проаналізовано визначення тактичного рішення, наведені в науковій літературі, й виокремлено предмет тактичного рішення. На підставі розгляду визначено предмет тактичного рішення в криміналістиці, у складі якого виокремлено тактичні, технічні, організаційні й інші засоби криміналістики.

Ключові слова: тактичне рішення, теорія прийняття рішень, предмет тактичного рішення.

Постановка наукової проблеми. Дослідження предмета тактичного рішення зумовлено необхідністю з'ясувати його місце у структурі рішення. Правильне обрання предмета тактичного рішення сприяє ефективності тактичного впливу, що є важливим для досягнення мети рішення. Інформація про вчинений злочин, яку отримує особа, що здійснює розслідування, потребує використання тактичних рішень задля зміни слідчої ситуації й окремих її компонентів. Низка тактичних рішень, які ухвалюють під час розслідування злочинів, у кожному конкретному випадку має свою мету, досягнути якої можна за умови правильного визначення предмета рішення.

Питання предмета тактичного рішення ми вже розглядали [1]. Водночас у науковій літературі бракує досліджень з цієї проблематики. На нашу думку, дослідження предмета тактичного рішення дасть змогу знайти додаткові аргументи його наявності в структурі рішення та сприятиме конструктивній дискусії із цього питання.

Аналіз основних досліджень і публікацій. У науковій літературі розгляд поняття тактичних рішень та їх предмета знаходимо в роботах Р. С. Бєлкіна, В. М. Бикова, О. Ю. Головіна, Л. Я. Драпкіна, І. О. Копилова, Ю. І. Новіка, Д. О. Солодова, С. І. Цвєткова, Г. С. Шостак, М. Г. Шурухнова, С. Ю. Якушина [2] та ін. Ці науковці у своїх визначеннях тактичного рішення

[1] Булулуков О. Ю. До питання про предмет тактичного рішення під час розслідування злочинів//*Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія»:* зб. наук. пр. 2017. Т. XIX. С. 62—69.

[2] Белкин Р. С. Курс советской криминалистики: в 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. Москва, 1979. С. 91 ; Его же. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории — к практике. Москва, 1988. С. 104—

© О. Ю. Булулуков, 2020

звернули увагу на засоби досягнення мети рішення, що, на нашу думку, і є його предметом.

Мета статті — аргументувати наявність предмета в тактичному рішенні й виокремити його шляхом аналізу й синтезу наукових робіт та інших літературних джерел за цією проблематикою.

Викладення основного матеріалу дослідження. Пильну увагу до визначення предмета тактичного рішення зумовлено необхідністю всебічного дослідження цього поняття. Попередній розгляд згаданої проблематики [1] не охопив повною мірою всі наявні аргументи щодо існування предмета в тактичному рішенні, а це спонукало до поновлення дослідження та пошуків додаткових аргументів із цього питання.

Для розв'язання поставленого завдання спочатку необхідно розглянути етимологію терміна «предмет».

У сучасній довідковій літературі термін «предмет» — це «те, на що спрямована пізнавальна, творча, практична діяльність кого-, чого-небудь» [2].

136 ; Его же. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. Злободневные вопросы российской криминалистики. Москва, 2001. С. 160—162 ; Его же. Криминалистическая энциклопедия. 2-е изд., доп. Москва, 2000. С. 219 ; Его же. Курс криминалистики: в 3 т. Т. 3: Криминалистические средства, приемы и рекомендации. Москва, 1997. С. 156—201 ; Быков В. М. Тактическое решение следователя//*Уголовно-правовые и процессуальные гарантии защиты конституционных прав граждан*. Калинин, 1980. С. 114 ; Головин А. Ю. Криминалистическая систематика: монография. Москва, 2002. С. 253 ; Драпкин Л. Я. Решения следователя и тактические приемы в структуре процессуальных действий//*Следственные действия (криминалистические и процессуальные аспекты):* межвуз. сб. науч. тр./редкол. И. Ф. Герасимов, Л. Я. Драпкин и др. Свердловск, 1983. С. 12 ; Копылов И. А. Следственная ситуация и тактическое решение: учеб. пособ. Волгоград, 1988. С. 9 ; Кофанов А. В., Кобилянський О. Л., Кузьмічов Я. В., Удовенко Ж. В., Хільченко С. В. Криміналістика: питання і відповіді: навч. посіб. Київ, 2011. С. 166—167 ; Новик Ю. И. Научные основы принятия тактических решений при производстве следственных действий: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Минск. 1979. С. 3—20 ; Солодов Д. А. Процессуальные и тактические решения следователя (сущность, проблемы оптимизации принятия): автореф. дис. … канд. юрид. наук. Воронеж, 2003. С. 11 ; Цветков С. И. Состояние и перспективы использования данных науки управления в криминалистике: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Москва, 1977. С. 8—9 ; Его же. Криминалистическая теория принятия тактических решений: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Москва, 1992. 41 с. ; Шостак Г. С. Тактическое решение и его значение в работе следователя//*Теория и практика криминалистики и судебной экспертизы*. Саратов, 1978. С. 43—44 ; Шурухнов Н. Г. Криминалистика: учеб. пособ. Москва, 2002. С. 221 ; Якушин С. Ю. Тактические решения следователя и средства их реализации при расследовании преступлений: исходные положения частной криминалистической теории//*Ученые записки Казанского гос. ун-та*. Казань, 2008. Т. 150. Кн. 5. С. 240.

[1] Булулуков О. Ю. Зазнач. твір.

[2] Великий тлумачний словник сучасної української мови/уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь, 2005. С. 1104.

У філософії предмет — це «те, на що спрямовані думка або дія суб'єкта» [1], схожі визначення також наводять інші довідкові джерела [2].

Провідною мотивацією наявності у тактичного рішення предмета є акцент на наявності предмета у рішенні, що спостерігаємо ще у творах давніх філософів. Значну увагу цьому питанню приділив Арістотель. На думку давньогрецького енциклопедиста, предметом рішення є «засоби досягнення мети» [3] [Тут і далі переклад з російської наш.— *Прим. авт.*].

Для докладного розгляду зазначеного питання звернімося до окремих аспектів теорії прийняття рішень. Загальновідомо, що у структурі рішення завжди є мета, заради досягнення якої приймають рішення, та засоби, які сприяють досягненню цієї мети. Зазначені елементи по-різному втілено в рішенні. Мета (як певний інтелектуальний чинник) виявляється в рішенні у вигляді того, чого хтось «хоче досягти» [4], що спрямовує дії особи, яка ухвалює рішення. Свідомо людина прагне досягти поставленої мети й остання сприяє формуванню теоретичної конструкції рішення щодо реалізації намірів і прагнень людини. Мета — це оболонка, у якій відбуваються процеси формування (прийняття) і реалізації рішення. Мета визначає сутність рішення, яке буде обрано, та наповнює його певним змістом. Проте, мету (як теоретичну основу будь-якого рішення) утілено лише тоді, коли рішення вже прийнято, наслідком такого прийняття є певний результат. Звісно, не кожен результат прийнятого рішення є бажаним і передбачуваним. Результат рішення, як і його мета, залежить від іншого структурного елемента рішення, а саме — від засобів, обраних для досягнення мети та здобуття бажаного результату. На перший погляд, засоби досягнення мети є другорядним елементом у прийнятті рішення, проте, таке враження є помилковим. Уявімо, що ми маємо на меті придбати автомобіль. Чудова мета, яка в сучасних умовах є пріоритетною для значної частини людства, особливо чоловічої статі. Однак, для здійснення такої купівлі необхідні кошти, що є засобом досягнення мети — придбання автомобіля. Отже, необхідні для досягнення поставленої мети засоби та сама мета кореспондують між собою. Водночас (якщо в рішенні щодо придбання автомобіля мета формується у нашій свідомості у вигляді певного уявлення) засоби, тобто кошти для такого придбання, є реальним фактором, що сприяє досягненню мети та здобуттю необхідного результату. Так, засоби досягнення мети у зв'язці «мета — засоби», посідають особливе місце саме тому, що

[1] Предмет/Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BC%D0%B5%D1%82 (дата звернення: 10.11.2020).

[2] Словник української мови: в 11 т. Т. 7/Інститут мовознавства АН УРСР; за ред. акад. І. К. Білодіда. Київ, 1976. С. 527.

[3] Аристотель. Сочинения: в 4 т. Т. 4/под ред. А. И. Доватур, Ф. Х. Кессиди/перевод с древнегреч. Н. В. Брагинской, М. Л. Гаспарова, С. А. Жебелева, Т. А. Миллер. Москва, 1983. С. 102—103.

[4] Великий тлумачний словник … . С. 661.

вони впливають на здобуття бажаного результату, відповідно, впливають і на постановку загальної мети рішення. Саме засоби під час реалізації рішення сприяють «матеріалізації» мети рішення, остаточному переходу мрії/прагнення людини у мету. Такий підхід до місця засобів досягнення мети рішення в структурі рішення є виправданим, тому що саме засоби є матеріалізованими елементами рішення і саме вони є предметом рішення. Такий висновок базується на: а) визначенні виду і якості засобів досягнення мети (на що і спрямовані думки особи, яка ухвалює рішення); б) волевиявленні особи, що приймає рішення, спрямованому на визначення оптимального варіанту застосування цих засобів; в) реалізації рішення — діях певної особи із застосування цих засобів.

Наведена аргументація дає підстави вважати, що за будь-яких умов предметом рішення є засоби, що сприяють його реалізації та досягненню його мети.

Досліджувані нами тактичні рішення не є винятком: їх предмет також пов'язаний із засобами реалізації рішення. Такий висновок ґрунтується на необхідності у деяких випадках здолати протидію розслідуванню чи здобути необхідну інформацію про вчинений злочин в умовах замовчування її певними особами. Використання засобів криміналістики в тактичних рішеннях для досягнення мети розслідування є об'єктивним і необхідним фактором, зумовленим необхідністю діяти (або не діяти) у ситуації, що склалася, задля визначення обставин вчинення злочину. Отже, теоретичні погляди Арістотеля на визначення предмета рішення можна поширити й на тактичні рішення в криміналістиці, що застосовують під час досудового слідства.

У науковій літературі в різний час сформульовано багато визначень тактичного рішення та достатньо досліджено це поняття. Для того щоб виокремити предмет в наявних визначеннях тактичного рішення, маємо їх проаналізувати.

Так, С. І. Цвєтков визначає тактичне рішення як заснований на «аналізі слідчої ситуації висновок про необхідність проведення однієї або декількох слідчих дій і застосуванні певних тактичних прийомів і техніко-криміналістичних засобів певними особами і в певній послідовності з метою найбільш ефективного здійснення збирання, дослідження, оцінки і використання доказів» [1]. Предметом тактичного рішення, зважаючи на це визначення, є «проведення однієї або декількох слідчих (розшукових) дій і застосування певних тактичних прийомів і техніко-криміналістичних засобів». Вважаємо, що у наведеному визначенні тактичного рішення деталізація засобів і прийомів не повною мірою відображає всі можливості, які можна використати у разі прийняття тактичних рішень.

У визначенні, запропонованому І. О. Копиловим, тактичне рішення є «висновком щодо зміни слідчої ситуації засобами криміналістичної тактики, що найбільш відповідають обстановці, що склалася, з метою швидкого

[1] Цветков С. И. Указ. соч.

і повного розслідування злочину» [1]. Предметом тактичного рішення, спираючись на наведене визначення, є «використання засобів криміналістичної тактики для зміни слідчої ситуації». Вказівка у визначенні на реалізацію тактичного рішення лише засобами криміналістичної тактики невиправдано обмежує засоби, які можна застосувати для прийняття тактичного рішення.

Дещо в інший спосіб предмет тактичного рішення визначає О. Ю. Головін. На думку науковця, тактичне рішення — це «заснований на результатах оцінки сформованої слідчої ситуації висновок слідчого про характер тактичного завдання, що стоїть перед ним, і основні прийоми, способи і засоби його вирішення» [2]. Предметом тактичного рішення (згідно із цим визначенням) є «основні прийоми, способи і засоби» розв'язання тактичного завдання. Дискусійним є питання щодо *основних прийомів, способів і засобів*. Що мав на увазі автор, виокремлюючи *основні прийоми, способи і засоби*? Як відомо, під час розслідування кримінальних правопорушень застосовують усі наявні засоби криміналістики, зокрема — криміналістичної тактики. Розподілити такі засоби на основні й решту неможливо, оскільки їхнє значення зумовлено ефективністю використання в кожній окремій слідчий ситуації.

На думку Г. С. Шостака, тактичне рішення — «це такий, що не суперечить закону, заснований на наукових положеннях криміналістики й інших наук, вибраний з кількох, після попереднього аналізу й обмірковування, найбільш ефективний альтернативний варіант дій, спрямованих на досягнення визначеної мети і завдань у сформованій слідчій ситуації» [3]. У такому формулюванні його автор у загальному вигляді визначає предмет тактичного рішення, зауважуючи, що це «альтернативний варіант дій, спрямованих на досягнення визначеної мети й завдань». Ми вважаємо, що використання у наведеному визначенні фрази «альтернативний варіант дій» не дає змоги уявити засоби, які можуть сприяти досягненню мети рішення: названі засоби тактичного рішення визначено досить абстрактно, що не відображає усіх можливих варіантів, навіть у загальному вигляді.

У роботі Ю. І. Новіка знаходимо таке визначення тактичного рішення: «Уявна динамічна модель слідчої дії, яка сформувалася у свідомості слідчого на основі вибору, у межах кримінально-процесуального закону, з наукових рекомендацій криміналістичної тактики, а також обліку й застосування кримінально-процесуальних норм, що регулюють проведення цієї слідчої дії та мають тактичний зміст» [4]. Ми вважаємо, що чітко визначити

[1] Копылов И. А. Указ. соч.

[2] Головин А. Ю. Указ. соч. С. 254.

[3] Шостак Г. С. Указ. соч.

[4] Новик Ю. И. Указ. соч. С. 9. (Аналогічно визначено тактичне рішення і в дослідженні: Дулов А. В., Новик Ю. И. Понятие и структура тактического решения, принимаемого следователем при производстве следственного действия//*Теоретические проблемы криминалистической тактики:* межвуз. сб. науч. тр. Свердловск, 1981. С. 47).

предмет тактичного рішення із цього формулювання доволі складно. Однак, вказівка на те, що рішення як модель сформувалося на основі «вибору… з наукових рекомендацій криміналістичної тактики» дає підстави вважати останні, на думку Ю. І. Новіка, предметом тактичного рішення. До того ж вказівка лише на рекомендації криміналістичної тактики (як засоби реалізації тактичного рішення) не відповідає дійсності. Діапазон засобів, які можна використати, значно більший та не обмежується лише «рекомендаціями криміналістичної тактики».

Визначення тактичного рішення також наведено у працях Л. Я. Драпкіна, присвячених проблемам криміналістичної тактики. На його думку, тактичне рішення являє собою «уявну модель найбільш оптимальних способів дій і лінії поведінки у процесі виявлення, дослідження, використання інформації, її джерел (носіїв), досягнення інших цілей кримінального судочинства» [1]. У цьому визначенні предметом можна вважати «оптимальні способи дій і лінію поведінки» певної особи, що приймає тактичне рішення. Водночас таке визначення у скороченому вигляді називає можливі засоби реалізації тактичного рішення.

Доволі чітко предмет тактичного рішення визначає Р. С. Бєлкін: «Тактичне рішення — це вибір мети тактичного впливу на слідчу ситуацію загалом або на окремі її компоненти, на перебіг і результати процесу розслідування та його елементи й визначення методів, прийомів і засобів досягнення цієї мети» [2]. Отже, досягти мети рішення можна завдяки використанню «методів, прийомів і засобів», що і є предметом тактичного рішення. Посилання на «методи, прийоми і засоби» як такі, що сприяють досягненню мети тактичного впливу,— якнайкраще виокремлює їх, підкреслюючи їхнє значення у структурі рішення.

Розглядаючи визначення тактичного рішення, М. Г. Шурухнов бачить у ньому «процес вибору мети тактичного впливу на слідчу ситуацію загалом або на її окремі компоненти, визначення лінії власної поведінки слідчого (дізнавача), найбільш ефективних науково-технічних засобів, прийомів і методів досягнення цієї мети» [3]. Зважаючи на це формулювання, предметом тактичного рішення є «визначення лінії власної поведінки слідчого (дізнавача), найбільш ефективних науково-технічних засобів, прийомів і методів досягнення… мети». Таке визначення предмета тактичного рішення подібне до визначення попереднього автора. Вираз «визначення лінії

[1] Драпкин Л. Я. Указ. соч.

[2] Белкин Р. С. Курс советской криминалистики: … . ; Его же. Криминалистика: проблемы, тенденции … . С. 110 ; Его же. Курс криминалистики: … . С. 163 ; Его же. Криминалистическая энциклопедия. … ; Его же. Криминалистика: проблемы сегодняшнего дня. … . Такої самої думки щодо визначення тактичного рішення В. Ю. Шепітько (*див.:* Шепітько В. Ю., Коновалова В. О., Журавель В. А. та ін. Криміналістика: підручник/за ред. В. Ю. Шепітька. 5-те вид., перероб. та допов. Київ, 2016. С. 236).

[3] Шурухнов Н. Г. Указ. соч.

власної поведінки слідчого (дізнавача)», на нашу думку, є зайвим: через те, що вибір лінії поведінки і є прийомом, на використанні якого наголошує автор у визначенні тактичного рішення.

Аналізуючи визначення тактичного рішення у дослідженнях Д. О. Солодова, можна дійти висновку, що предмет тактичного рішення у цьому визначенні посідає особливе місце. Так, науковець наголошує, що тактичне рішення — це «вибір слідчим раціонального й допустимого способу (слідчої чи іншої процесуальної дії, тактичного прийому, операції) попередження та подолання протидії розслідуванню злочину й нейтралізації негативних результатів такого впливу» [1]. Отже, предметом рішення, на думку цього автора, є «вибір слідчим раціонального і допустимого способу (слідчої чи іншої процесуальної дії, тактичного прийому, операції)». Ми вважаємо, що визначення засобів досягнення поставленої мети лише «способами» виконання слідчим «процесуальних дій, тактичних прийомів, операцій» не відображає усіх можливих засобів, які можуть сприяти досягненню мети.

Цікавий підхід до визначення предмета тактичного рішення знаходимо у В. М. Бикова. Так, на думку останнього, «тактичне рішення — це рішення слідчого, ухвалене у межах його компетенції із дотриманням законності, на підставі відомих обставин злочину та слідчої ситуації, що склалася, яке полягає у відборі з усіх можливих варіантів рішень найбільш оптимальних прийому, способу та засобу розслідування злочину, спрямованих на досягнення цілей кримінального процесу» [2]. Предмет тактичного рішення, що є у цьому визначенні,— це знаходження «найбільш оптимального прийому, способу та засобу розслідування злочину». Викладення предмета тактичного рішення у такий спосіб, з одного боку, узагальнює інструменти, які може використати слідчий для досягнення мети рішення, а з іншого — точно відображає те, що сприятиме їх досягненню.

На думку І. М. Лузгіна, «тактичне рішення полягає у знаходженні слідчим певної лінії поведінки у конкретній ситуації» [3]: ані мета, ані засоби досягнення її у цьому визначенні відсутні. Тому ми вважаємо це визначення умовиводом щодо призначення тактичного рішення.

Доволі просто і водночас точно визначає предмет тактичного рішення А. В. Кофанов. Тактичне рішення, на його думку, є «вольовим актом слідчого, що полягає у визначенні мети, а також засобів і способів її досягнення» [4]. Визначення предмета тактичного рішення А. В. Кофановим видається нам найбільш вдалим у зв'язку з тим, що «визначення засобів і способів»

[1] Солодов Д. А. Указ. соч.

[2] Быков В. М. Указ. соч.

[3] Лузгин И. М. Моделирование при расследовании преступлений. Москва, 1981. С. 92.

[4] Кофанов А. В., Кобилянський О. Л., Кузьмічов Я. В., Удовенко Ж. В., Хільченко С. В. Зазнач. твір.

спрямовано на досягнення поставленої мети у контексті певного вольового акту слідчого.

Одне з цікавих визначень тактичного рішення сформулював С. Ю. Якушин: тактичне рішення — це «певний вольовий та інтелектуальний акт, заснований на аналізі ситуації, що склалася, знанні способів і механізмів злочинів, наукових рекомендацій криміналістики, особистому досвіді розслідування й інтуїції особи, яка його ухвалює, що сприяє вибору найбільш оптимального варіанта дій у конкретних тактичних умовах» [1]. Аналізуючи це визначення з точки зору вичленення з нього його предмета, можна зауважити певну завуальованість його у тексті. Автор наголошує на певних знаннях особи, яка ухвалює рішення щодо «способів і механізмів злочинів, наукових рекомендацій криміналістики», що, зі свого боку, сприяє вибору найбільш оптимального варіанту дій. Із підтексту змісту визначення тактичного рішення випливає, що саме згадані знання сприяють вибору певних дій. Проте, у визначенні ані слова про мету дій, що негативно впливає на визначення предмета тактичного рішення.

Висновки. Аналіз предмета рішення (спираючись на загальні положення теорії прийняття рішень та чинних основних визначень тактичних рішень, що мають місце в науковій літературі) дає змогу дійти таких висновків. *По-перше*, тактичне рішення має свій предмет, яким є засоби його реалізації та досягнення мети. *По-друге*, на нашу думку, у широкому розумінні «предметом тактичного рішення є: а) система теоретичних підходів до формування тактичного рішення (щодо його моделі, способу дії, мети впливу); б) певна варіантність тактичного впливу на слідчу ситуацію або її складові <…>; в) час, місце і виконавці рішення на стадії його реалізації» [2]. Предмет тактичного рішення знаходить своє відбиття у визначенні тактичного рішення у стислому вигляді — як застосування тактичних, технічних, організаційних і інших засобів криміналістики під час розслідування (судового розгляду) злочинів певного виду для досягнення поставленої мети.

References

Aristotel. (1983) *Sochineniia:* v 4 t. T. 4. A. I. Dovatur, F. Kh. Kessidi. (Eds.) Perevod s drevnegrech. N. V. Braginskoi, M. L. Gasparova, S. A. Zhebeleva, T. A. Miller. Moscow [in Russian].

Belkin, R. S. (2001). *Kriminalistika: problemy segodniashnego dnia. Zlobodnevnye voprosy rossiiskoi kriminalistiki.* Moscow [in Russian].

Belkin, R. S. (1988). *Kriminalistika: problemy, tendentcii, perspektivy. Ot teorii — k praktike*. Moscow [in Russian].

Belkin, R. S. (2000). *Kriminalisticheskaia entciklopediia*. 2-e izd., dop. Moscow [in Russian].

Belkin, R. S. (1997). *Kurs kriminalistiki:* v 3 t. T. 3: Kriminalisticheskie sredstva, priemy i rekomendatcii. Moscow [in Russian].

[1] Якушин С. Ю. Указ. соч.

[2] Булулуков О. Ю. Зазнач. твір. С. 69.

Belkin, R. S. (1979). *Kurs sovetskoi kriminalistiki:* v 3 t. T. 3: Kriminalisticheskie sredstva, priemy i rekomendatcii. Moscow [in Russian].

Bululukov, O. Yu. (2017). Do pytannia pro predmet taktychnoho rishennia pid chas rozsliduvannia zlochyniv. *Naukovi pratsi Natsionalnoho universytetu «Odeska yurydychna akademiia»*: zb. nauk. pr. T. XIX. [in Ukrainian].

Bykov, V. M. (1980) *Takticheskoe reshenie sledovatelia. Ugolovno-pravovye i protcessualnye garantii zashchity konstitutcionnykh prav grazhdan.* Kalinin [in Russian].

Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy. (2005). Ed.: V. T. Busel. Kyiv; Irpin [in Ukrainian].

Golovin, A. Iu. (2002). *Kriminalisticheskaia sistematika:* monografiia. Moscow [in Russian].

Drapkin, L. Ia. (1983). Resheniia sledovatelia i takticheskie priemy v strukture protcessualnykh deistvii. *Sledstvennye deistviia (kriminalisticheskie i protcessualnye aspekty)*: mezhvuz. sb. nauch. tr. Eds.: I. F. Gerasimov, L. Ia. Drapkin i dr. Sverdlovsk [in Russian].

Dulov, A. V., Novik, Iu. I. (1981). Poniatie i struktura takticheskogo resheniia, prinimaemogo sledovatelem pri proizvodstve sledstvennogo deistviia. *Teoreticheskie problemy kriminalisticheskoi taktiki:* mezhvuz. sb. nauch. tr. Sverdlovsk [in Russian].

Kopylov, I. A. (1988). *Sledstvennaia situatciia i takticheskoe reshenie:* ucheb. posob. Volgograd [in Russian].

Kofanov, A. V., Kobylianskyi, O. L., Kuzmichov, Ya. V., Udovenko, Zh. V., Khilchenko, S. V. (2011). *Kryminalistyka: pytannia i vidpovidi:* navch. posib. Kyiv [in Ukrainian].

Luzgin, I. M. (1981). *Modelirovanie pri rassledovanii prestuplenii.* Moscow [in Russian].

Novik, Iu. I. (1979). *Nauchnye osnovy priniatiia takticheskikh reshenii pri proizvodstve sledstvennykh deistvii.* (Abstract of candidates thesis). Minsk [in Russian].

Predmet/Vikipediia. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9F%D1%80%D0%B5%D0%B4%D0%BC%D0%B5%D1%82 (data zvernennia: 10.11.2020) [in Ukrainian].

Slovnyk ukrainskoi movy: v 11 t. (1976). T. 7. Instytut movoznavstva AN URSR; Ed.: I. K. Bilodida. Kyiv [in Ukrainian].

Solodov, D. A. (2003). *Protcessualnye i takticheskie resheniia sledovatelia (sushchnost, problemy optimizatcii priniatiia)*. (Abstract of candidates thesis). Voronezh [in Russian].

Tcvetkov, S. I. (1992). *Kriminalisticheskaia teoriia priniatiia takticheskikh reshenii:* avtoref. dis. … d-ra iurid. nauk. Moscow [in Russian].

Tcvetkov, S. I. (1977). *Sostoianie i perspektivy ispolzovaniia dannykh nauki upravleniia v kriminalistike*. (Abstract of candidates thesis). Moscow [in Russian].

Shepitko, V. Yu., Konovalova, V. O., Zhuravel, V. A. ta in. (2016). *Kryminalistyka:* pidruchnyk. Ed.: V. Yu. Shepitko. 5-te vyd., pererob. ta dopov. Kyiv [in Ukrainian].

Shostak, G. S. (1978). Takticheskoe reshenie i ego znachenie v rabote sledovatelia. *Teoriia i praktika kriminalistiki i sudebnoi ekspertizy.* Saratov [in Russian].

Shurukhnov, N. G. (2002). *Kriminalistika:* ucheb. posob. Moscow [in Russian].

Iakushin, S. Iu. (2008). Takticheskie resheniia sledovatelia i sredstva ikh realizatcii pri rassledovanii prestuplenii: iskhodnye polozheniia chastnoi kriminalisticheskoi teorii. *Uchenye zapiski Kazanskogo gos. un-ta. Kazan.* T. 150. Kn. 5 [in Russian].

О. Ю. Булулуков

ПРЕДМЕТ ТАКТИЧЕСКОГО РЕШЕНИЯ В КРИМИНАЛИСТИКЕ

Рассмотрены дискуссионные вопросы о наличии предмета решений (в частности, тактических решений) в криминалистике. Высказано мнение относительно предмета тактических решений в криминалистике. Акцентировано внимание на том, что исследование предмета тактического решения обусловлено необходимостью определить его место в структуре решения. Правильное избрание предмета тактического решения способствует эффективности тактического воздействия, является важным для достижения цели решения.

Цель статьи — аргументировать наличие у тактического решения предмета и выделить его в виде конкретных средств криминалистики, используемых при расследовании преступлений.

Методы исследования — формально-логические методы познания (анализ, синтез, обобщение, аналогия).

Для решения поставленной задачи рассмотрена этимология термина «предмет». Основой мотивации о наличии предмета тактического решения послужили труды древнегреческого философа-энциклопедиста Аристотеля. По мнению учёного, предметом решения являются «средства достижения цели». Для детального изучения этого вопроса рассмотрены отдельные аспекты теории принятия решений. В исследовании акцент сделан на том, что в структуре решения всегда есть цель, ради достижения которой принимается это решение, и средства, способствующие достижению указанной цели. Все эти элементы по-разному проявляются в решении. Цель (как некий интеллектуальный фактор) проявляется в решении в виде того, чего кто-то хочет достичь, что направляет действия лица, принимающего решение. Цель и её достижение прямо зависят от средств, выбранных для достижения цели. Указанные средства являются «материализованными» элементами решения, что позволяет отнести их к предмету решения. Приведены следующие аргументы в пользу средств достижения цели решения как его предмета: а) на определение вида и качества средств достижения цели направлены мысли лица, принимающего решение; б) волеизъявление лица, принимающего решение, направлено на выбор оптимального варианта применения определённых средств; в) реализация решения — это действие по применению определённых средств.

Для подтверждения своих выводов автор проанализировал имеющиеся в научной литературе определения тактического решения и из их содержания вычленил средства достижения цели решения. В заключение работы названы средства криминалистики, которые могут являться предметом тактического решения.

Ключевые слова: тактическое решение, теория принятия решений, предмет тактического решения.

O. Bululukov

THE SUBJECT OF TACTICAL DECISION IN CRIMINALISTICS

Questions under discussion as to the presence of decisions subject (in particular, of tactical decisions in criminalistics) are considered. An opinion was expressed regarding the subject of tactical decisions in criminalistics. Attention is drawn to the fact that study of the subject of a tactical decision is conditioned by the need to determine its place in the structure of a decision. The appropriate choice of the subject of a tactical decision contributes to the effectiveness of tactical influence and is important for achieving the goal of decision.

The Article purpose is to substantiate the presence of subject in a tactical decision and to define it as forms of specific forensic tools and techniques used while crimes investigation.

Research methods: formal logical methods of cognition (analysis, synthesis, generalization, analogy).

To accomplish the task at hand, the etymology of the term "subject" is considered. Publications of the ancient philosopher Aristotle were the basis of motivation on the presence of the subject in a tactical decision. According to the scientist, "means to achieve the goal" are the subject of a decision. For a detailed study of this issue, some aspects of decision theory are outlined. Emphasis in the study was placed on the fact that in the structure of a decision there is always a goal, for the sake of which decision is taken, and means that contribute to the achievement of this goal. These elements manifest themselves differently in a decision. The goal (as a certain intellectual factor) manifests itself in a decision in the form of what someone "wants to achieve" and that directs actions of a decision-maker. The goal and its achievement are in direct proportion to means chosen to achieve the goal. The mentioned means are "materialized" elements of a decision, which allows them to be attributed to the subject of a decision. The following arguments are outlined in favor of means for achieving the goal of decision as its subject: a) thoughts of a decision-maker are directed at determining the type and quality of means for achieving goal; b) the expression of the will of a person making the decision is aimed at determining the optimal option for the use of certain means; c) implementation of a decision is an action on the application of certain means.

To validate his findings, the author analyzed the definitions of a tactical decision available in the scientific literature and isolated the means of achieving the decision goal from their content. In the article conclusion, forensic tools and techniques are listed, which may be the subject of a tactical decision.

Keywords: tactical decision, decision theory, the subject of a tactical decision.

Надійшла до редколегії 12.11.2020

Булулуков О. Ю. Предмет тактичного рішення в криміналістиці. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики:* зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 41—51. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.03.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.04
УДК 343.1:159.9.018

О. В. Синчук,
кандидат юридичних наук, асистент кафедри криміналістики
Національного юридичного університету України імені Ярослава Мудрого,
м. Харків, Україна,
ORCID: http://orcid.org/0000-0002-8227-9409,
e-mail: o.v.synchuk@nlu.edu.ua

ПСИХОЛОГІЧНІ АСПЕКТИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ

Розглянуто важливість психологічної складової слідчої діяльності. Наведено приклади негативного впливу на психіку учасників кримінального провадження. Обґрунтовано необхідність якісної психологічної підготовки співробітників правоохоронних органів.

Професійна діяльність слідчого характеризується значним психологічним навантаженням, яке може негативно впливати на якість виконуваної ним роботи. Постійне відчуття негативних емоцій, викликаних регулярним сприйняттям наслідків злочинних дій та спілкуванням з їх виконавцями, неминуче призводить до професійної деформації. В результаті цього змінюється підхід слідчого до інших учасників кримінального провадження. Як наслідок у слідчого виникає упереджене та зверхнє ставлення до осіб, які певним чином потрапили у поле зору правоохоронних органів у зв'язку із розслідуваною справою.

Ключові слова: слідчий, слідча дія, розслідування, розкриття, злочин, оперативно-розшукові заходи, кримінальна справа, психіка, психологія, психологічна характеристика, психологічний контакт, психологічний вплив, психологічний тиск.

Постановка наукової проблеми. Увагу правоохоронців і науковців-криміналістів давно привертають досягнення психології. Перші наукові праці з психології, пов'язані з кримінальним судочинством, датовано XVII—XVIII ст. (І. Т. Посошков, М. М. Щербатов). Упродовж XIX ст. виходили друком праці з юридичної психології (О. У. Фрезе, Л. Є. Владимиров, І. Фрідріх), а на початку XX ст.— фундаментальні праці, що ґрунтувалися на експериментальних дослідженнях (Г. Ґросс, В. Штерн).

Тривалий час спеціалістів-психологів залучали до процесу досудового розслідування лише епізодично. Наприкінці 1960-х рр. стан справ змінився, а сучасний світовий досвід свідчить про численні приклади вдалого застосування юристами (слідчими) психологічних знань. Хоча деякі поняття та терміни досі викликають суперечки між науковцями, більшість фахівців визнають високу результативність використання психологічних методів і прийомів у слідчій діяльності.

© О. В. Синчук, 2020

Аналіз основних досліджень і публікацій. Поміж сучасних науковців, чиї дослідження присвячено обґрунтуванню використання спеціальних психологічних знань працівниками правоохоронних органів, можна згадати: В. П. Бахіна, Р. С. Бєлкіна, І. Є. Биховського, В. Л. Васильєва, А. І. Вінберга, В. Г. Гончаренка, А. В. Дулова, М. І. Єнікєєва, Л. М. Карнєєву, Я. Ю. Кондратьєва, В. О. Коновалову, М. В. Костицького, В. В. Кошенця, М. І. Луцького, В. Ф. Пирожкова, В. Я. Марчака, О. Р. Ратінова, Ю. В. Чуфаровського, В. Ю. Шепітька та ін. [1]

Так, наприклад, О. Р. Ратінов зазначає, що всебічне дослідження психологічних основ кримінального судочинства сприяє виробленню таких рекомендацій, які дають змогу уникнути багатьох невдач, полегшують роботу слідчого та судді й певною мірою компенсують різницю в їх досвіді та навичках. Тому знання психології необхідні як початківцям, так і кваліфікованим судово-слідчим працівникам [2].

Мета статті: проаналізувати психологічні аспекти досудового розслідування злочинів, обґрунтувати необхідність якісної психологічної підготовки співробітників правоохоронних органів.

Викладення основного матеріалу дослідження. Розкриття злочинів — це визначена законодавством і нормативно-правовими актами Міністерства внутрішніх справ України комплексна діяльність оперативних підрозділів, органів дізнання, досудового слідства, інших підрозділів органів внутрішніх справ, спрямована на визначення наявності або відсутності суспільно небезпечного винного діяння, збирання доказів вини особи, яка його вчинила, з метою притягнення її до кримінальної відповідальності та відшкодування збитків, завданих злочинною діяльністю, а також з'ясування й усунення причин і умов, що сприяють вчиненню злочинів. Розкриття злочинів передбачає визначення під час оперативно-розшукових заходів і слідчих дій обставин, що підлягають доказуванню в кримінальній справі: події злочину; вини особи, яка його вчинила; мотивів злочину; фактичних даних, що впливають на ступінь і характер відповідальності та характеризують таку особу; характеру й розміру шкоди, завданої злочином; інших обставин, що мають значення для справедливого вирішення кримінальної справи [3].

[1] Див., наприклад: Бахін В. П., Гончаренко В. Г. Як розкриваються злочини. (Криміналістика у питаннях та відповідях). Київ, 1996. 198 с. ; Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории — к практике. Москва, 1988. 304 с. ; Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія. Харків, 2008. 240 с. ; Пирожков В. Ф. Криминальная психология. Москва, 2001. 704 с. ; Костицький М. В. Проблема свідомості у філософії та психології//*Юридична психологія*. 2017. № 1. С. 9—20 та ін.

[2] Ратинов А. Р. Судебная психология для следователей. Москва, 2001. С. 10.

[3] Положення про основи організації розкриття органами внутрішніх справ України злочинів загальнокримінальної спрямованості: затв. наказом МВС України від 30.04.2004 р. № 458 (утратив чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0814-04 (дата звернення: 01.09.2020).

Процес розслідування злочину як вид професійної діяльності характеризується надпотужним психологічним навантаженням, оскільки передбачає вирішення безлічі завдань та відбувається в умовах постійної конфліктної взаємодії зі злочинним середовищем. Регулярне сприйняття слідчим (або суддею) обставин і наслідків протиправних дій та спілкування зі злочинцями, потерпілими і свідками злочинів можуть спровокувати пригнічений стан психіки.

До того ж поміж психологічних характеристик процесуальної діяльності виокремлюють правову регламентацію, наявність владних повноважень і дефіцит часу. Правова регламентація обмежує волю працівників правоохоронних органів і підпорядковує їхню діяльність чітко визначеному нормами закону порядку [1]. З іншого боку, різним може бути психологічне ставлення особи до своїх владних повноважень. Своїми владними повноваженнями та процесуальними засобами примусу слідчий постійно впливає на осіб, причетних до кримінального провадження. Розумне використання таких засобів передбачає винесення обміркованого й обґрунтованого рішення, але на практиці іноді спостерігаємо дві негативні, протилежні за змістом тенденції. Одна з них полягає в надмірному застосуванні владних повноважень, що спричиняє зловживання службовим становищем. Найчастіше такі зловживання втілено в необґрунтованому оголошенні повідомлення про підозру, узятті особи під варту та ін. Друга тенденція полягає в нерішучості застосування владних повноважень, спричиненій сумнівами у доцільності певних дій і страхом перед можливою відповідальністю [2]. Дефіцит часу є психологічною характеристикою процесуальної діяльності, тому що регулює всі її етапи й визначає для неї суворий режим, а через це психологічно впливає на людину і робить її працю напруженішою [3]. Зважаючи на значну кількість кримінальних справ, які перебувають у провадженні, значний обсяг роботи за кожною з них, що передбачає здійснення різноманітних оперативно-розшукових заходів та слідчих дій, психологічна напруженість позначається на прийнятті особою, наділеною владними повноваженнями, важливих і навіть доленосних рішень.

Це створює складні умови праці та спричиняє негативні емоції, які, зі свого боку, нерідко провокують психологічну деформацію особистості.

Сучасна криміналістика максимально послуговується напрацюваннями психології, яка, зі свого боку, спирається на методологічні засади фізіології вищої нервової діяльності. Так, розроблення тактичних прийомів, засно-

[1] Правова доктрина України: у 5 т. Т. 5: Кримінально-правові науки в Україні: стан, проблеми та шляхи розвитку/за заг. ред. В. Я. Тація, В. І. Борисова. Харків, 2013. С. 1162.

[2] Коновалова В. О., Шепітько В. Ю. Юридична психологія: підручник. Харків, 2008. С. 54—55.

[3] Там само. С. 55.

ваних на використанні психологічного впливу, дає змогу налагодити психологічний контакт, викрити неправду, актуалізувати забуте [1]. Наприклад, В. О. Коновалова та В. Ю. Шепітько зауважують: роль психології визначається тим, що тактичні прийоми безпосередньо спрямовано на специфічний об'єкт — психіку людини. Розроблення та побудова таких прийомів засновані на психологічних особливостях процесів сприйняття, пам'яті, мислення; певних властивостях і станах, а зміст та механізм реалізації зумовлені необхідністю здійснення психологічного впливу з певною метою [2]. Під час спілкування тактичні прийоми як носії психологічного впливу розв'язують такі завдання: діагностика психічних станів осіб, які опинилися в орбіті кримінального судочинства; зміна поведінки цих осіб; отримання від них необхідної інформації; здійснення виховної функції [3].

М. І. Порубов зазначає, що психологічний вплив на допитуваного має полягати у створенні найбільш сприятливих умов для психічних процесів і виявлення позитивних психічних властивостей особистості, у створенні для допитуваного ситуацій, що дають змогу отримати від нього правдиві показання [4].

О. О. Закатов вважає завданням слідчого створення для особи, на яку спрямовано психологічний вплив, таких умов, які б підвели цю особу до самостійного рішення давати правдиві свідчення [5]. Із цим варто погодитися, адже ті самі емоційні переживання можуть бути спричинені різними психофізіологічними реакціями, а однакові реакції в однієї людини можна викликати різноманітними переживаннями [6].

На думку В. О. Коновалової, сутність психологічного впливу зумовлено комплексом прийомів, спрямованих на діагностику психічного стану особи свідка, обвинуваченого, підозрюваного й добиранням найефективніших прийомів виконання слідчих дій [7]. Допустимість психологічного впливу означає, що він у жодному разі не повинен принижувати гідності особи, викривляти перспективу досягнення об'єктивної істини. Отже, вплив має бути моральним. Моральність психологічного впливу як невід'ємної його

[1] Правова доктрина України: … . С. 1159.

[2] Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю. Криминалистическая тактика: теории и тенденции: учеб. пособ. Харьков, 1997. С. 112.

[3] Шепитько В. Ю. Допустимость психологического воздействия в следственной деятельности и средства криминалистической тактики//*Воронежские криминалистические чтения*: сб. науч. тр. Воронеж, 2010. Вып. 12. С. 370.

[4] Порубов Н. И. Научные основы допроса на предварительном следствии. Минск, 1978. С. 53.

[5] Закатов А. А. Ложь и борьба с нею. Волгоград, 1984. С.107.

[6] Бєляєва К. В. Психологічний експеримент на досудовому слідстві. Критерії допустимості//*Криміналістика XXI століття*: мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (Харків, 25—26.11.2010). Харків, 2010. С. 210.

[7] Коновалова В. Е. Организационные и психологические основы деятельности следователя. Киев, 1973. С. 102.

характеристики пояснюють передусім тим, що психологічний вплив, трансформований у тактичний прийом, є засобом для отримання доказової інформації [1].

Розглядаючи співвідношення правомірного впливу й насильства, О. Р. Ратінов зауважував, що межа між ними визначається свободою вибору певної позиції: тобто вільним прийняттям рішення в умовах впливу і його відсутністю в умовах насильства [2].

Критерієм допустимості психологічного впливу (на думку В. Г. Гончаренка) є можливість або неможливість свободи вибору особою своєї позиції у спілкуванні, висловлюваннях, вчинках, поведінці, якщо певні обмеження прямо не передбачено законом [3].

Ю. В. Чуфаровський вважав застосування правомірного психологічного впливу не лише припустимим, а й необхідним, адже інакше працівник правоохоронних органів буде «беззбройним» перед правопорушником чи несумлінним свідком і перетвориться на стенографіста, який просто фіксує те, що йому повідомляють або що він сам бачить, чим надасть можливість іншій стороні для протидії, фальсифікації та ін. [4]

Взаємодію слідчого з іншими учасниками кримінального провадження ускладнено характерною для цього виду спілкування формалізованістю, яка сковує їхню психічну активність та вимагає від слідчого комунікативної гнучкості. Налаштування комунікативного контакту зумовлено психічним станом осіб, які контактують, їх психічною взаємоадаптацією. Цей процес може ускладнюватися негативним ставленням окремих осіб до представників правосуддя — озлобленістю, агресивністю, потайливістю, підозрілістю. У позиції окремих слідчих також можуть переважати негативні настанови (украй негативне ставлення до особи підозрюваного) та пов'язані з цим зарозумілість, пихатість та ін.

Професійною якістю слідчого є здатність нейтралізувати, загальмувати емоційно негативне ставлення до співрозмовника й адекватно визначити його психічний стан, який може бути різко збудженим, емоційно негативним або депресивно пригніченим. Подальша поведінка слідчого має ґрунтуватися на врахуванні цих станів, аби не посилити негативного психічного стану цих осіб.

У кожного потерпілого, свідка чи підозрюваного є власні проблеми, пов'язані з розслідуваною справою, і кожен з них має побачити у слідчо-

[1] Коновалова В. Е., Шепитько В. Ю. Основы юридической психологии: учебник. Харьков, 2006. С. 205.

[2] Ратинов А. Р. 1967. С. 262—264.

[3] Гончаренко В. Г. Лекції з судової психології, читані в Академії адвокатури України. Київ, 2008. С. 63.

[4] Чуфаровский Ю. В. Юридическая психология: теоретические аспекты, практическое применение. Москва, 1996. С. 141—142.

му чесну, принципову, культурну людину, яка знає свою справу, не принижує їхньої гідності та захищає їхні гарантовані законом права [1].

Висновки. Наведене дає змогу стверджувати, що потенціал застосування знань психології в розслідуванні злочинів насправді є невичерпним. Розуміючи механізми психічних процесів та особливості психологічних станів людини, слідчий може мінімізувати конфліктність процесу спілкування з різними учасниками кримінального провадження. Якісна всебічна психологічна підготовка працівників правоохоронних органів може не лише змінити на краще упереджене ставлення громадян до правоохоронців, а й значною мірою вплинути на підвищення ефективності боротьби зі злочинністю.

References

Bakhin, V. P., Honcharenko, V. H. (1996). *Yak rozkryvaiutsia zlochyny. (Kryminalistyka u pytanniakh ta vidpovidiakh)*. Kyiv [in Ukrainian].

Belkin, R. S. (1988). *Kriminalistika: problemy, tendentcii, perspektivy. Ot teorii — k praktike.* Moscow [in Russian].

Bieliaieva, K. V. (2010). Psykholohichnyi eksperyment na dosudovomu slidstvi. Kryterii dopustymosti. *Kryminalistyka XXI stolittia:* materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kharkiv, 25—26.11.2010). Kharkiv [in Ukrainian].

Chufarovskii, Iu. V. (1996). *Iuridicheskaia psikhologiia: teoreticheskie aspekty, prakticheskoe primenenie.* Moscow [in Russian].

Honcharenko, V. H. (2008). *Lektsii z sudovoi psykholohii, chytani v Akademii advokatury Ukrainy.* Kyiv, 2008 [in Ukrainian].

Konovalova, V. E. (1973). *Organizatcionnye i psikhologicheskie osnovy deiatelnosti sledovatelia.* Kiev [in Russian].

Konovalova, V. E., Shepitko ,V. Iu. (2006). *Osnovy iuridicheskoi psikhologii:* uchebnik. Kharkiv [in Russian].

Konovalova, V. E., Shepitko, V. Iu. (1997). *Kriminalisticheskaia taktika: teorii i tendentcii:* ucheb. posob. Kharkiv [in Russian].

Konovalova, V. O., Shepitko, V. Yu. (2008). *Yurydychna psykholohiia.* Kharkiv [in Ukrainian].

Kostytskyi, M. V. (2017). Problema svidomosti u filosofii ta psykholohii. *Iurydychna psykholohiia.* № 1 [in Ukrainian].

Pirozhkov, V. F. (2001). *Kriminalnaia psikhologiia.* Moscow [in Russian].

Polozhennia pro osnovy orhanizatsii rozkryttia orhanamy vnutrishnikh sprav Ukrainy zlochyniv zahalnokryminalnoi spriamovanosti: zatv. Nakazom MVS Ukrainy vid 30.04.2004 r. № 458 (utratyv chynnist). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0814-04 (data zvernennia: 01.09.2020) [in Ukrainian].

Porubov, N. I. (1978). *Nauchnye osnovy doprosa na predvaritelnom sledstvii.* Minsk [in Russian].

Pravova doktryna Ukrainy (2013): u 5 t. T. 5: Kryminalno-pravovi nauky v Ukraini: stan, problemy ta shliakhy rozvytku. Eds: V. Ya. Tatsiia, V. I. Borysova. Kharkiv [in Ukrainian].

Ratinov, A. R. (1967). *Sudebnaia psikhologiia dlia sledovatelei.* Moscow [in Russian].

[1] Еникеев М. И. Общая, социальная и юридическая психология: учеб. для вузов. Санкт-Петербург, 2003. С. 518—519.

Ratinov, A. R. (2001). *Sudebnaia psikhologiia dlia sledovatelei.* Moscow [in Russian].
Shepitko, V. Iu. (2010). Dopustimost psikhologicheskogo vozdeistviia v sledstvennoi deiatelnosti i sredstva kriminalisticheskoi taktiki. *Voronezhskie kriminalisticheskie chteniia:* sb. nauch. tr. Voronezh. Vyp. 12 [in Russian].
Zakatov, A. A. (1984). *Lozh i borba s neiu.* Volgograd, 1984 [in Russian].

А. В. Синчук

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ДОСУДЕБНОГО РАССЛЕДОВАНИЯ ПРЕСТУПЛЕНИЙ

Статья посвящена проблеме психологической составляющей досудебного расследования преступлений. Рассмотрены факторы негативного воздействия обстоятельств и последствий противоправных действий на психику участников уголовного производства. Обоснована необходимость использования следователями знаний психологических явлений и процессов в ходе расследования преступлений.

Деятельность следователя характеризуется значительной эмоциональной насыщенностью. Учитывая сложность следственной деятельности, включающей разнообразие межличностного взаимодействия, особое внимание уделяется вопросу психологической подготовки сотрудников правоохранительных органов. Длительное восприятие следователем антисоциальных явлений и общение с представителями различных слоёв общества в условиях дефицита времени и строгой процессуальной регламентации могут стать причиной повышенной психической напряжённости и, как следствие,— профессиональной деформации. Следователь, ощущая воздействие негативных эмоций, должен быть в состоянии проявить эмоциональную устойчивость. При этом особое значение приобретают интеллектуальные, волевые и коммуникативные личностные качества следователя. Контактируя с другими участниками уголовного производства, следователь должен сохранять рационализм и хладнокровие, избегать формализма и предвзятости. Целью такого общения является получение сведений, способствующих установлению истины по конкретному производству. Основной задачей следователя в этом процессе становится установление психологического контакта с применением методов психологического воздействия.

Ключевые слова: следователь, следственное действие, расследование, раскрытие, преступление, оперативно-розыскные мероприятия, уголовное дело, психика, психология, психологическая характеристика, психологический контакт, психологическое воздействие, психологическое давление.

O. Synchuk

PSYCHOLOGICAL ASPECTS OF CRIMES PRE-TRIAL INVESTIGATION

The article is devoted to the problem of a psychological component of crimes pre-trial investigation. The factors of negative impact of circumstances and consequences of illegal actions on the psyche of participants of criminal

proceedings are considered. The need to use knowledge of psychological phenomena and processes in the course of crime investigation by investigators is substantiated.

The activities of investigator are characterized by significant emotional intensity. Taking into account full complexity of investigative activities encompassing a variety of interpersonal interactions, special attention is paid to the issue of psychological training of law enforcement agencies. Long-term perception of antisocial phenomena and communication with representatives of different social classes under conditions of time pressure and strict procedural regulation by investigator can result in increased mental stress in investigator and, as a result, in professional deformation. The investigator, being under the influence of negative emotions, must be able to maintain emotional stability. In this regard, the intellectual, volitional and communicative personal qualities of an investigator are particularly important. Keeping in touch with other participants of criminal proceedings, an investigator must maintain rationalism and composure, avoid formalism and bias. The purpose of such communication is to obtain information contributing to the establishment of truth on a specific criminal proceeding. The main task of an investigator in this process is to establish psychological contact with the use of psychological influence methods.

Keywords: investigator, investigative action, investigation, disclosure, crime, crime detection and investigation, criminal case, psyche, psychology, psychological characteristics, psychological contact, psychological impact, psychological pressure.

Надійшла до редколегії 28.10.2020

Синчук О. В. Психологічні аспекти досудового розслідування злочинів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 52—59. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.04.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.05
УДК 343.98:343.326

Г. О. Чорний,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1649-6437,
e-mail: chernygennadiy@gmail.com

МІКРОСЛІДИ В СИСТЕМІ КРИМІНАЛІСТИЧНОЇ ХАРАКТЕРИСТИКИ ЗЛОЧИНІВ ТЕРОРИСТИЧНОЇ СПРЯМОВАНОСТІ

Статтю присвячено вивченню проблем класифікації мікрослідів на загальнотеоретичному науковому криміналістичному рівні з подальшою екстраполяцією до мікрослідів, які складають типову слідову картину криміналістичної характеристики злочинів терористичної спрямованості. Аналіз підходів до визначення поняття «мікросліди» дає змогу виокремити основні ознаки, характерні для зазначеної дефініції, а саме: малий розмір; мала кількість речовин і матеріалів, невидимі або слабовидимі за нормальних умов спостереження; особливості їх виявлення, фіксування, вилучення та дослідження. Мікросліди класифіковано за: 1) організацією матеріальної субстанції (формою матеріального втілення) — одиничні матеріальні утворення (окремі фізичні тіла, що мають стійку форму) та речовини (матеріали), що не мають форми одиничного тіла (рідини, порошкоподібні речовини); 2) безпосереднім джерелом походження — на дві групи: частини природного походження (від природних об'єктів) та частини, що відокремилися від об'єктів, значною мірою оброблених або штучно створених людиною. У першій групі перебувають чотири підгрупи: мікрооб'єкти, що виокремилися від організму людей, тварин, рослин і мікрооб'єкти мінерального походження. Під час розглядання мікрооб'єктів сукупно з об'єктами-носіями, їх диференціюють за слідоутворювальним об'єктом і видом контактного зв'язку з носієм (накладення, включення або нашарування).

Зазначено, що найтиповішими способами скоєння злочинів терористичної спрямованості є використання вогнепальної, холодної зброї та застосування вибухових пристроїв і/або вибухових речовин.

Зважаючи на те, що факт виготовлення, володіння та застосування вибухових пристроїв або вибухових речовин для розслідування злочинів зазначеної категорії впливає на кримінально-правову кваліфікацію й тактику проведення окремих слідчих дій (наприклад, огляд місця події, обшук тощо), мікросліди можна класифікувати за умовами та часом їх утворення на такі групи: утворення мікрослідів, які пов'язані з незаконним виготовленням, придбанням, зберіганням, збутом вибухових пристроїв або вибухових речовин; мікросліди підготовки вибухових пристроїв безпо-

© Г. О. Чорний, 2020

середньо до вибуху; мікрослiди застосування вибухових пристроїв. Аналіз сутності згаданих ситуацій дав змогу авторові скласти відповідний перелік типових мікрослідів під час розслідування злочинів терористичної спрямованості.

Ключові слова: класифікація мікрослідів, типова слідова картина, мікрослiди вибухових пристроїв і вибухових речовин, розслідування злочинів терористичної спрямованості.

Постановка наукової проблеми. Типова слідова картина як елемент криміналістичної характеристики має важливе значення для подальшого планування й організації розслідування злочинів терористичної спрямованості. Виявлені на місці події сліди й інші речові докази у подальшому є підґрунтям висунення та перевірки версій (типових, загальних і окремих). Водночас окремі версії можна висувати залежно від способу та знарядь скоєння злочину (за допомогою вибухового пристрою, вибухових речовин або із застосуванням вогнепальної зброї тощо), залежно від особи підозрюваного та наявності у нього відповідних професійних навичок (наприклад, спеціальних навичок військового інженера, сапера, мінера, снайпера та ін.).

Більшість науковців-криміналістів, досліджуючи питання слідів скоєння злочину, звертають увагу на макрослiди, залишаючи поза увагою мікрослiди — сліди, що за своїм походженням мають маленький розмір або малу кількість речовин (матеріалів), є слабовидимими чи взагалі невидимими, внаслідок чого до них в особливий спосіб застосовують криміналістичну техніку, а також заходи виявлення, фіксування, вилучення та дослідження.

Особливого значення мікрослiди набувають у системі криміналістичної характеристики злочинів терористичної спрямованості, що зумовлено певними чинниками. За своєю природою злочини терористичної спрямованості належать до тяжких та особливо тяжких кримінальних правопорушень, їх скоєння вимагає від злочинців ретельної підготовки, конспірації та протидії розкриттю правоохоронними органами їхньої діяльності. Такі злочини передбачають використання (як способу та знарядь скоєння злочину) небезпечних вибухових речовин (пристроїв), що призводить до майже остаточного їх пошкодження (знищення) разом з об'єктом терористичного нападу. Це унеможливлює виявлення макрослідів і надає величезне доказове значення мікрослідам-речовим доказам. Виявлення, фіксування та дослідження слідів застосування названих речовин (пристроїв) або вогнепальної зброї потребують застосування спеціальних криміналістичних знань.

У сучасній криміналістичній науці існує низка дискусійних проблем із питань виявлення, фіксування та використання мікрослідів — речових доказів у слідчо-судовій та експертній діяльності. Окремого поглибленого вивчення, критичного аналізу та подальшого наукового розроблення вимагають проблеми визначення сутності понятійного апарату дефініцій

«мікрочастинки», «мікросліди», «мікрооб'єкти»; визначення критеріїв та ідентифікувальних ознак мікросліду; класифікація мікрослідів за різними підставами; види мікрослідів у разі застосування вибухових пристроїв, речовин або вогнепальної зброї; особливості виявлення, вилучення та фіксування мікрослідів під час розслідування злочинів терористичної спрямованості.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Теоретичним підґрунтям нашого дослідження є праці відомих науковців-криміналістів, які розглядали питання слідів і мікрослідів (зокрема, у системі криміналістичної характеристики злочинів) та розробляли окремі дискусійні питання, пов'язані з аналізом сучасних стану, тенденцій та перспективних напрямів таких досліджень. Ці проблеми досліджували Р. С. Бєлкін, Є. М. Бершадський, М. Б. Вандер, О. Вендель, В. Г. Гончаренко, І. В. Гора, Г. Л. Грановський, Є. І. Зуєв, П. П. Іщенко, В. Є. Капітонов, О. А. Кириченко, П. Кірк, Н. І. Клименко, А. В. Кочубей, І. Ф. Крилов, В. О. Коновалова, В. А. Колесник, Н. П. Майліс, П. Менцл, М. Я. Розенталь, М. М. Русаков, Н. О. Прокопенко, М. В. Салтевський, А. Свенссон, М. П. Хилобок, В. І. Шиканов, В. Ю. Шепітько та ін. [1]

Станом на сьогодні недостатньо досліджено низку питань, які є визначальними у розробленні проблем понятійного апарату й застосуванні методик виявлення, фіксування та дослідження мікрослідів скоєння злочинів терористичної спрямованості. Ці та інші обставини потребують комплексного підходу до дослідження згаданої проблематики й вимагають подальших наукових розробок у цій царині знань.

Метою статті є дослідження проблем поняття і сутності мікрослідів у системі криміналістичної характеристики злочинів терористичної спрямованості, їх ознак, властивостей, теоретичних і практичних проблем виявлення, фіксування, вилучення й дослідження у правозастосовній діяльності. Завдання дослідження: проаналізувати наукові підходи до розуміння поняття «мікрослід», сформулювати його визначення, виокремити суттєві ознаки та властивості, класифікувати й розглянути мікросліди застосування вибухових пристроїв, речовин, вогнепальної зброї у розслідуванні злочинів терористичної спрямованості.

[1] Див., наприклад: Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. От теории — к практике. Москва, 1988. 304 с. ; Вандер М. Б. Использование микрочастиц при расследовании преступлений. Санкт-Петербург, 2001. 224 с. ; Свенссон А., Вендель О. Раскрытие преступлений: современные методы расследования уголовных дел. Москва, 1957. 475 с. ; Кочубей А. В. Теоретические основы учения о микрообъектах: монография. Волгоград, 2007 ; Розенталь М. Я. Теория и практика использования микрочастиц в расследовании тяжких преступлений против личности. Красноярск, 1993. 146 с. ; Шиканов В. И. Актуальные вопросы уголовного судопроизводства и криминалистики в условиях современного научно-технического прогресса. Иркутск, 1978.

Викладення основного матеріалу дослідження. Розглядаючи елементи криміналістичної характеристики злочинів терористичної спрямованості, необхідно зазначити, що кожна складова та наявність кореляційних зв'язків неабияк важливі для організації і планування розслідування, висунення і перевірки версій.

Типові сліди злочинів терористичної спрямованості (типова слідова картина) містять: а) зміни в речовій обстановці; б) сліди-відображення; в) предмети — речові докази; г) документи (письмові, електронні та ін.); д) сліди-мікрочастинки [1].

У теорії криміналістичної тактики, розглядаючи типові сліди злочину як елементи криміналістичної характеристики, значну увагу приділено дослідженню питань виявлення, фіксування, вилучення та дослідження макрослідів.

На нашу думку, питання класифікації, особливостей виявлення, фіксування, вилучення та дослідження мікрослідів у структурі криміналістичної характеристики злочинів терористичної спрямованості недостатньо вивчено й досліджено.

У теорії та практиці криміналістики послуговуються поняттями «мікрочастинки», «мікросліди», «мікрооб'єкти» та ін. [2] Тому одним із нагальних завдань теоретичного розроблення проблематики комплексного використання тактичних засобів є розв'язання проблеми понятійного апарату. Адже на початку будь-якого наукового дослідження необхідно з'ясувати значення, місце та взаємозв'язок досліджуваного явища (категорії), розібратися в загальних теоретичних положеннях, сформулювати вихідні поняття й тільки тоді безпосередньо братися за наукове розроблення проблеми. Зневажання цим правилом лише спричиняє плутанину, а іноді змушує нехтувати вже наявним досвідом теоретичних і прикладних досліджень та розглядати відповідні питання від початку.

Під мікрооб'єктами — речовими доказами — слід розуміти різноманітні дрібні тіла, а також малу кількість речовин і матеріалів, що є невидимими або слабовидимими за нормальних умов спостереження.

Отже, незначний розмір, труднощі виявлення у звичайних умовах (нормальний зір, звичайне освітлення) є основними ознаками, що відрізняють мікрооб'єкти від решти об'єктів, визначають специфіку роботи з ними. Наведене визначення не виключає, звісно, використання в експертних дослідженнях спеціальних нормованих градацій проб речовини, мікропрепаратів і т. ін.

Невидимими є такі об'єкти, що за нормальних умов (звичайне освітлення, суб'єктивні дані спостерігача) зорово не сприймаються. Вони можуть

[1] Криміналістика: підручник: у 2 т. Т. 2/В. Ю. Шепітько, В. А. Журавель, В. О. Коновалова та ін.; за ред. В. Ю. Шепітька. Харків, 2019. С. 16.

[2] Клименко Н. И. Использование микрообъектов при расследовании преступлений: метод. указания для студент. юрид. ф-та. Киев, 1984. С. 5—13.

бути невидимими внаслідок малих розмірів, що перебувають за порогом гостроти зору людини, а також через незначну відмінність від навколишнього середовища за кольором або іншими властивостями.

Слабовидимі мікрооб'єкти визначають за можливістю побачити їх у звичайних умовах, але неможливістю вивчити їхні ознаки без спеціальних технічних засобів і методів. У цьому разі сприймається візуальний сигнал лише про наявність об'єкта, а необхідна інформація щодо його властивостей неозброєному оку недоступна.

У зв'язку з різноманіттям і різнорідністю мікрочастинок становить практичний інтерес їхня класифікація за різними підставами. Виокремлення групи мікрочастинок дає змогу давати конкретні рекомендації щодо роботи з частками певної групи; оцінювати характер і обсяг інформації, носіями якої вони можуть бути; визначати необхідний комплекс досліджень.

Найбільш загальною підставою для класифікації мікрочастинок є форма їхнього матеріального втілення (організація матеріальної субстанції). За цією підставою мікрочастинки поділяють на: одиничні матеріальні утворення (окремі фізичні тіла, які мають стійку форму) та речовини (матеріали), що не мають форми одиничного тіла (рідини, порошкоподібні речовини).

Межа між цими групами є рухливою: незначна кількість рідини (наприклад, кров, фарба, клей та ін.) після висихання може затверднути, тобто набути стійкої форми фізичного тіла (виокремлені мікрозгустки, плівка та ін.).

За безпосереднім джерелом походження мікрооб'єкти класифікують на дві групи: 1) частини природного походження (від природних об'єктів) та 2) частини, що відокремилися від об'єктів, значною мірою оброблених або штучно створених людиною.

У першій групі таких підгруп чотири: 1) мікрооб'єкти, які відокремилися від організму людини (пасма волосся, шматки шкіри, уламки нігтів, різні виділення у дуже незначному обсязі та ін.); 2) мікрооб'єкти тваринного походження (волоски вовни, пуху, волосся та ін.); 3) мікрочастинки рослинного походження (насіння, частки трав і дерев, пил, спори та ін.); 4) мікрооб'єкти мінерального характеру (ґрунтові частки, частки твердих копалин, мікрокраплі природної нафти). Ці підгрупи зумовлюють спеціалізацію експертизи, що досліджує відповідні мікрооб'єкти, та експертної установи за напрямом об'єктів (криміналістичне, судово-медичне дослідження).

До другої групи належать тіла й речовини, що відокремилися у вигляді мікрочастинок від оброблених або штучно створених об'єктів (виробів). Частки цієї групи можна умовно розподілити за основними компонентами складу на три підгрупи: 1) мікрочастинки неорганічного складу (уламки скла, кераміки, мікрочастинки виробів з металів, деякі будівельні матеріали, неорганічні хімічні речовини); 2) мікрооб'єкти з основним органічним складом (волокна з вовняної й рослинної пряжі, шматочки дерев'яних виробів, паперу, частки тютюну, мікрокраплі паливно-мастильних і хімічних матеріалів та інші органічні речовини); 3) мікрочастинки змішаного

складу (волокна від комбінованих ниток, частки автоемалі). Класифікація мікрооб'єктів за складом має значення для правильної побудови методики їх подальшого експертного дослідження.

Розглядаючи мікрооб'єкти сукупно з об'єктами-носіями, перші диференціюють за слідоутворювальним об'єктом і видом контактного зв'язку з носієм: накладення, включення, нашарування.

Мікросліди-накладення — це мікрочастинки, що перебувають у контактному зв'язку з поверхнею об'єктів-носіїв. Міцність цього зв'язку різна й залежить від властивостей мікрооб'єктів і слідоутворювальної поверхні. Так, тканини людського організму й текстильних волокон досить міцно зберігаються на ріжучих крайках холодної зброї та інструментів завдяки механічному зчепленню з нерівностями заточеної поверхні. Крім того, органічні частки-накладення нерідко закріплюються на поверхні завдяки адгезійним властивостям (прилипання або приклеювання — через наявність на поверхні частинок рідких виділень). Іноді навіть після знаходження ножа у воді на його клинку виявляли накладення у вигляді часток шкіри, м'язової тканини й волокон одягу. Досить міцно зберігаються мікросліди-накладення в зоні різних зламів (механічне зчеплення), а також дрібні тіла, перенесені на об'єкт із докладанням значних механічних навантажень (наприклад, після наїзду транспортного засобу). Інша річ — сухі мікрочастинки, перенесені на тверді гладкі поверхні без силового контакту. Ці накладення не мають досить міцного зв'язку з поверхнею об'єктів-носіїв, тому дуже важливо вчасно їх зафіксувати.

Мікросліди-включення — це мікрочастинки, що перебувають у контактному зв'язку з носієм унаслідок проникнення в його масу (у матеріал об'єкта). До слідів-включень, зокрема, належать дрібні шматочки металевої стружки, уламки металевих предметів, облицювання стін, обшивки меблів та ін. Мікровключення можна виявити також у тканинах тіла людини.

На практиці зустрічаються не тільки накладення та включення у чистому вигляді, а й комбіновані мікросліди: накладення з включеннями (наприклад, рослинні мікрочастинки із гачками та шипами, що перебувають на поверхні та проникають усередину об'єкта-носія).

Залежно від механізму слідоутворення властивостей часток та об'єктів-носіїв, накладення і включення класифікують як мікросліди, отримані з деформуванням слідоутворювального об'єкта, та як мікросліди без істотного деформування об'єкта. Якщо в результаті контактної взаємодії мікрочастинка припиняє існувати як одиничне фізичне тіло й переходить у масу речовини, то це буде не накладенням, а мікрослідом-нашаруванням або микрослідом-включенням.

Мікросліди-нашарування — це малі кількості речовин (матеріалів), що перебувають у контактному зв'язку з поверхнею об'єктів-носіїв. Міцність контактного зв'язку нашарувань (як і накладень) з об'єктами залежить від багатьох факторів. Цей зв'язок, наприклад, може бути досить міцним —

за наявності адгезійних властивостей речовини-нашарування (рідкі, напіврідкі речовини), проте, часто зв'язок нашарування зі слідоутворювальною поверхнею є досить слабким, тому поводитися з таким об'єктом-носієм доводиться дуже обережно (об'єкти з мікронашаруваннями пилу, попелу, сухих будівельних матеріалів і т. ін.).

Розглянувши загальнотеоретичні криміналістичні питання класифікації мікрослідів, маємо зазначити, що найбільш типовими способами скоєння злочинів терористичної спрямованості є використання вогнепальної, холодної зброї та застосування вибухових пристроїв і/або вибухових речовин.

Зважаючи на те, що факт виготовлення, володіння та застосування вибухових пристроїв або вибухових речовин для розслідування злочинів зазначеної категорії впливає на кримінально-правову кваліфікацію й тактику проведення окремих слідчих дій (наприклад, огляд місця події, обшук тощо), мікросліди можна класифікувати за ситуацією, умовами й часом їх утворення на такі групи: мікросліди, які пов'язані з незаконним виготовленням, придбанням, збереженням і збутом вибухових пристроїв або вибухових речовин; мікросліди підготовки вибухових пристроїв безпосередньо до вибуху та мікросліди застосування вибухових пристроїв.

Розглядаючи сліди першої групи, слід зазначити, що вони залишаються на вибуховому пристрої, одязі й тілі людини, яка його виготовляла, на предметах та об'єктах, які використовували для виготовлення, зберігання або перевезення вибухових пристроїв або вибухових речовин, зокрема:

1) сліди, які свідчать про належність до вибухових пристроїв або вибухових речовин (маркування на окремих елементах вибухового пристрою заводського і/або саморобного виробництва, сліди нашарування та включення у формі клейм чи саморобних записів). За ними можна визначити вид, форму, місце та дату виготовлення як вибухового пристрою, так і його окремих елементів;
2) сліди, залишені на вибуховому пристрої внаслідок його виготовлення і/або перероблення (сліди термічної чи механічної обробки корпусу вибухового пристрою, коли це оболонковий вибуховий пристрій; сліди свердління, зварювання, паяння, дій токарного або фрезерувального обладнання);
3) сліди вибухових речовин і металізації на одязі та тілі осіб, причетних до скоєння злочину, на об'єктах, у яких пересували вибуховий пристрій. За цими слідами можна визначити групову належність складу сплаву або металу, із якого було виготовлено оболонку вибухового пристрою, та порівняти його з іншими речовими доказами.

Сліди другої групи залишаються під час підготовки вибухового пристрою безпосередньо до вибуху на місті події та містять:

1) мікросліди пальців рук (потожирові виділення); накладення, включення або нашарування слідів ніг, транспортних засобів, знарядь злому й інструментів (найбільший інтерес для дослідження саме вибухових при-

строїв представляють сліди металізації на одязі та тілі підозрюваного від дотику з металевим корпусом вибухового пристрою); частинки речовин і волокон, які залишилися на вибуховому пристрої внаслідок його взаємодії з місцями його транспортування, збереження та маскування;

2) мікросліди встановлення та маскування вибухового пристрою на місці ймовірного вибуху (крім мікрослідів рук, ніг, транспортних засобів та одягу, можна виявити сліди застосування інструментів на місцях перекушування частин, що раніше складали єдине ціле,— за допомогою липкої стрічки, шпагату, дроту тощо). Важливо також здійснити пошукові дії, які спрямовані на виявлення предметів, що свідчать про засоби доправлення та маскування вибухового пристрою (пакети, сумки, коробки, на яких є можливість зафіксувати запахові (одорологічні) сліди);
3) мікросліди застосування вибухових пристроїв, якими слід вважати: мікросліди-предмети (уламки корпусу вибухового пристрою у вигляді мікрочастинок металу, деревини, фанери, пластмаси та ін.; фрагменти засобів ініціювання до вибуху вибухового пристрою у вигляді цоколів лампочок, частин електронагрівальних спіралей, мікрочастинок радіодеталей, годинникових механізмів, частин дроту, вражаючі елементи у вигляді деформованих цвяхів, гайок, шроту та ін.); мікросліди-речовини (насамперед, продукти вибуху (окиси азоту, вуглецю та інші отруйні гази)); мікросліди-накладення або нашарування кіптяви на предметах обстановки місця події; мікросліди-включення або нашарування внаслідок дій мікрочастинок вибухової речовини, що не вибухнули (не прореагували), на фрагментах вибухового пристрою; мікросліди-відображення (ум'ятини, мікропроломи в місцях закладання пристрою, тріщини й обвуглення, мікроструктурні зміни в матеріалах виробів, що перебували поблизу під час вибуху, зміна форм об'єктів у результаті дії повітряної ударної хвилі) [1].

У разі скоєння злочинів терористичної спрямованості з використанням вогнепальної зброї або виявлення слідів її застосування виявляють таке: мікросліди пошкодження одягу із наявністю на ньому слідів куль, шроту, вторинних снарядів та ін.; наявність порохової кіптяви, решток пороху, слідів відбитку дульного зрізу зброї, розриви тканин у ділянці вхідного отвору, сліди обтирання, металізації, осаду.

Слідчому та прокуророві необхідно знати, що, у разі застосування вогнепальної зброї, осіб, присутніх на місці злочину, можна виявити за слідами від продуктів пострілу на їхніх тілі й одязі. Топографія й інтенсивність таких слідів дають змогу визначити особу, яка тримала зброю у момент пострілу, та осіб, які перебували поблизу від неї в момент пострілу.

[1] Криминалистическая взрывотехника: учеб. пособ./под ред. О. В. Белова. Москва, 2012. С. 168.

Продукти пострілу накладаються як на уражену перешкоду, так і на інші предмети-носії (зокрема, на внутрішню поверхню стріляної гільзи та канал ствола зброї, а також на поверхні предметів, що контактували зі зброєю). Такими предметами можуть бути внутрішні частини кишень одягу, валізи, пакети, у яких переносили зброю після здійснення пострілу. Органічна частина таких слідів — це порох, основою якого є нітроцелюлоза, а також продукти його згоряння. Місце скоєння такого злочину, взаємне розташування злочинця й потерпілого, напрямок та відстань пострілу, вид застосованого пороху та зразок зброї можна визначити за виявленими на місці події частками пороху, які не згоріли. [1]

Особливу увагу слід приділяти пошуку залишеної злочинцями зброї, гільз, іноді магазинів та інших об'єктів, які використовували під час стрільби, з метою виявлення на них слідів нашарування, накладення або включення. На зброї досліджують ствол, затвор, глушник, спусковий гачок та інші частини; на бойових патронах можна виявити біологічні сліди (потожирову речовину) та сліди — відбитки папілярних візерунків.

Сучасний рівень розвитку криміналістики та досягнення зарубіжних і вітчизняних науковців дають змогу виявляти сліди рук на відстріляних поверхнях куль і гільз за допомогою ціаноакрилової кислоти. Висока чутливість ціаноакрилової кислоти до мікроскопічних кількостей потожирового компонента сліду дає змогу виявляти й фіксувати сліди-відбитки рук не лише на патронах, а й на гільзах після пострілу.

Виявлення та вилучення на відстріляних гільзах слідів дактилоскопічного походження, разом із перевіркою гільз за масивами криміналістичного обліку кулегільзотеки, дозволяє перевірити слід пальця руки за масивами дактилоскопічних обліків — слідотеки та дактилотеки. [2]

Фахівці фіксують мікрооб'єкти та предмети-носії у різний спосіб, що дає змогу створити матеріально закріплений і доступний носій інформації. Основним і обов'язковим засобом фіксування мікрочастинок під час провадження слідчих дій є протокол.

Протокол як засіб фіксування мікрооб'єктів — речових доказів — має відповідати загальним вимогам ст. 104, 105 КПК України, містити послідовне викладення інформації, об'єктивно та повно відображати факти, бути термінологічно чітким і зрозумілим.

Існують два основні варіанти вилучення мікрочастинок: а) разом з об'єктом-носієм (вилучення мікрослідів); б) відокремивши від об'єкта-носія.

За можливості, якщо це практично виправдано, вилучати мікрочастинки слід разом з об'єктом-носієм після їхнього належного закріплення. Невеликі транспортабельні предмети-носії (зброя, одяг, взуття, посуд та ін.) ви-

[1] Колесник В. А., Гора І. В. Криміналістика в протидії незаконному використанню вибухових пристроїв, вогнепальної зброї та обігу наркотиків: навч. посіб. Київ, 2017. С. 159—160.

[2] Там само. С. 168—169.

лучають зазвичай цілком. Так само вилучають предмети — можливі носії мікрочастинок, коли самі частинки під час слідчої дії виявити не вдалося (іноді такі носії не вилучають, а тимчасово позбавляють доступу до них, а потім повторно оглядають або надають об'єкти в розпорядження експертів).

Якщо виявлені мікрооб'єкти розташовано на значній площі й об'єкт не представляє цінності (шпалери, щит паркану, асфальтове покриття та ін.), то вилучають фрагмент поверхні із частинками, які попередньо захищають целофановою аплікацією (вилучення здійснюють інструментами зі слідчої валізи — скальпелем, пилкою, долотом). Часто мікрочастинки перебувають на деталях (частинах) предмета, які під час вилучення можна від нього відокремити (наприклад, бампер автомобіля, дверцята шафи, сидіння стільця та ін.).

Фотографують мікрочастинки відповідно до загальних рекомендацій із судової фотографії. На фотоматеріалах відображають ділянки місцевості або приміщення з предметами, на яких виявлено мікрочастинки. Після виконання вузлових фотографій розпочинають детальне фотографування мікрочастинок. Для отримання докладних фотографій частинок застосовують методи макро- та мікрофотографування. [1]

Висновки. Зважаючи на викладене, у сучасних реаліях важливим елементом криміналістичної характеристики злочинів терористичної спрямованості є типова слідова картина, яку необхідно розглядати як сукупність досліджень макро- та мікрослідів. Останні є доволі поширеними у разі застосування їх як знаряддя (вибухових речовин, пристроїв, вогнепальної зброї та ін.) або способу скоєння злочину терористичної спрямованості.

Оскільки факт виготовлення, володіння та застосування вибухових пристроїв або вибухових речовин, вогнепальної зброї для розслідування злочинів зазначеної категорії впливає на кримінально-правову кваліфікацію й тактику проведення окремих слідчих дій (наприклад, огляд місця події, обшук, тактичні особливості призначення відповідних експертиз та ін.), то мікросліди, на думку автора, можна класифікувати за ситуацією умов і часом їх утворення на такі групи: утворення мікрослідів, які пов'язані з незаконним виготовленням, придбанням, збереженням, збутом вибухових пристроїв або вибухових речовин; мікросліди підготовки вибухових пристроїв безпосередньо до вибуху; мікросліди застосування вибухових пристроїв; мікросліди застосування вогнепальної зброї (мікросліди на елементах вогнепальної зброї, гільзах, кулях тощо).

Через те, що у злочинній діяльності в сучасному світі щоразу застосовують нові, удосконалені форми, способи та знаряддя, одним із перспективних напрямів наукових розробок у сучасній криміналістиці є дослідження зазначених проблем.

[1] Практикум з криміналістики: навч. посіб./В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. А. Журавель та ін.; за ред. В. Ю. Шепітько. Київ, 2013. 128 с.

References

Belkin, R. S. (1988). *Kriminalistika: problemy, tendentcii, perspektivy. Ot teorii — k praktike.* Moscow [in Russian].

Klimenko, N. I. (1984). *Ispolzovanie mikroobektov pri rassledovanii prestuplenii:* metod. ukazaniia dlia stud. iurid. f-ta. Kyiv [in Russian].

Kochubei, A. V. (2007). *Teoreticheskie osnovy ucheniia o mikroobektakh:* monografiia. Volgograd [in Russian].

Kolesnyk, V. A., Hora, I. V. (2017). *Kryminalistyka v protydii nezakonnomu vykorystanniu vybukhovykh prystroiv, vohnepalnoi zbroi ta obihu narkotykiv*: navch. posib. Kyiv [in Ukrainian].

Kriminalisticheskaia vzryvotekhnika (2012): ucheb. posob. Ed.: O. V. Belova. Moscow [in Russian].

Kryminalistyka: pidruchnyk (2019): u 2 t. T. 2. Eds: V. Yu. Shepitko, V. A. Zhuravel, V. O. Konovalova ta in. Kharkiv [in Ukrainian].

Praktykum z kryminalistyky (2013): navch. posib. Eds: V. Yu. Shepitko, V. O. Konovalova, V. A. Zhuravel ta in. Kyiv [in Ukrainian].

Rozental, M. Ia. (1993). *Teoriia i praktika ispolzovaniia mikrochastitc v rassledovanii tiazhkikh prestuplenii protiv lichnosti.* Krasnoyarsk [in Russian].

Shikanov, V. I. (1978). *Aktualnye voprosy ugolovnogo sudoproizvodstva i kriminalistiki v usloviiakh sovremennogo nauchno-tekhnicheskogo progressa*. Irkutsk [in Russian].

Svensson, A., Vendel, O. (1957). *Raskrytie prestuplenii: sovremennye metody rassledovaniia ugolovnykh del.* Moscow [in Russian].

Vander, M. B. (2001). *Ispolzovanie mikrochastitc pri rassledovanii prestuplenii.* Saint Petersburg [in Russian].

Г. А. Чёрный

МИКРОСЛЕДЫ В СИСТЕМЕ КРИМИНАЛИСТИЧЕСКОЙ ХАРАКТЕРИСТИКИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ ТЕРРОРИСТИЧЕСКОЙ НАПРАВЛЕННОСТИ

Статья посвящена изучению проблем классификации микроследов на общетеоретическом криминалистическом уровне с последующей экстраполяцией к микроследам, составляющим типовую следовую картину криминалистической характеристики преступлений террористической направленности. Проведённый анализ научных подходов к определению понятия «микроследы» позволяет вычленить основные признаки, характерные для данной дефиниции, а именно: малый размер; малое количество веществ и материалов, невидимых или слабо видимых при нормальных условиях наблюдения; особенности обнаружения, фиксации, изъятия и исследования. Микроследы классифицированы по различным основаниям. Так, по организации материальной субстанции (форме материального воплощения) микроследы (микрочастицы) делят на: единичные материальные образования (отдельные физические тела, обладающие устойчивой формой); вещества (материалы), не имеющие формы единичного тела (жидкости, порошкообразные вещества). По непосредственному источнику происхождения микрообъекты классифицируют на две группы: частицы

естественного происхождения (природные объекты) и частицы, отделившиеся от искусственных объектов (в значительной степени обработанных или созданных человеком). В первой группе выделяют четыре подгруппы: микрообъекты, отделившиеся от организма человека; микрообъекты животного происхождения; микрочастицы растительного происхождения; микрообъекты минерального характера. Рассматривая микрообъекты в совокупности с объектами-носителями, их дифференцируют по следообразующему объекту и виду контактной связи с носителем (наложение, включение или наслоение).

Отмечено, что типичными способами совершения преступлений террористической направленности является использование огнестрельного, холодного оружия и применение взрывных устройств и/или взрывчатых веществ.

Принимая во внимание, что факт изготовления, владения и применения взрывных устройств или взрывчатых веществ для расследования преступлений указанной категории влияет на уголовно-правовую квалификацию, тактику проведения отдельных следственных действий (например, осмотр места происшествия, обыск и т. д.), микроследы можно классифицировать по ситуации условий и времени их образования на следующие группы: образование микроследов, связанных с незаконным изготовлением, приобретением, хранением и сбытом взрывных устройств или взрывчатых веществ; микроследы подготовки взрывных устройств непосредственно к взрыву; микроследы применения взрывных устройств. Анализ указанных ситуаций позволил автору установить и представить соответствующий перечень типовых микроследов при расследовании преступлений террористической направленности.

Ключевые слова: классификация микроследов, типичная следовая картина, микроследы взрывных устройств и взрывчатых веществ, расследование преступлений террористической направленности.

H. Chornyi

MICROTRACES IN THE SYSTEM OF CRIMINAL CHARACTERISTICS OF TERRORIST NATURE CRIMES

The article is devoted to study of problems of microtraces classification at the general theoretical and scientific forensic level with subsequent extrapolation to microtraces which form a typical trace evidence picture of forensic characteristics in terrorist nature crimes. The analysis of scientific approaches to the definition of microtrace allows us to identify and outline main features typical for this definition, namely: small size; small amount of substances and materials: invisible or faintly visible under normal conditions of observation; peculiarities of their detection, record, seizure and research. The classification of microtraces based on various grounds is provided. Thus, according to organization of matter (form of physical embodiment), microtraces (microparticles) are divided into: single physical formations (individual physical bodies with a stable form);

substances (materials) that do not take the from of an individual body (liquids, powdered substances). In accordance with immediate source of origin, micro-objects are classified into two large groups: parts of natural origin (from natural objects); parts separated from objects that are largely processed or man-made. In the first group, four subgroups must be distinguished: microtraces that have separated from the human body; micro-objects from animal; microparticles from plants; micro-objects of mineral nature. When considering micro-objects in conjunction with carrier objects, they are differentiated by a trace-forming object and the type of contact with the carrier: overlay; inclusion; layering.

It is noted that the most typical ways of committing terrorist nature crimes are the use of firearms, cold weapons and the use of explosive weapons and / or explosives.

Taking into account the fact that manufacture, possession and use of explosive weapons or explosives for the investigation of crimes of this category affects the criminal law qualification, tactics of individual investigative actions (eg site inspection, search, etc.). Microtraces can be classified according to conditions and time of their formation into the following groups: formation of microtraces that are associated with illegal manufacture, acquisition, storage, sale of explosive weapons or explosives; microtraces of preparation of explosive weapons directly before the explosion; microtraces of explosive weapons. The analysis of the essence of these situations allowed the author to establish and provide an appropriate list of typical microtraces in investigation of terrorist nature crime.

Keywords: microtraces classification, typical trace evidence picture, microtraces of explosive weapons and explosives, investigation of terrorist nature crimes.

Надійшла до редколегії 26.10.2020

Чорний Г. О. Мікросліди в системі криміналістичної характеристики злочинів терористичної спрямованості. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 60—72. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.05.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.06
УДК 343.98

О. П. Нечепоренко,
кандидат юридичних наук, судовий експерт сектору
трасологічних видів досліджень відділу криміналістичних видів
досліджень Сумського науково-дослідного експертно-криміналістичного
центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Суми, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4753-0239, e-mail: vivat84@ukr.net

ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ВИЛУЧЕННЯ СЛІДІВ ВЗУТТЯ З МІСЦЯ ПОДІЇ (оглядова стаття)

Автор проаналізував інформацію, пов'язану з використанням сучасних криміналістичних технічних засобів під час огляду місця події, за допомогою яких здійснюється вилучення слідів взуття. У статті досліджено переваги використання вітчизняних та імпортних дактилоскопічних матеріалів, проаналізовано склад дактилоскопічних матеріалів, які застосовують оперативні підрозділи України. Також розглянуто питання модернізації й удосконалення технічних криміналістичних засобів, пов'язаних із трасологією, необхідності обміну досвідом щодо застосування сучасних дактилоскопічних матеріалів закордонних виробників.

Ключові слова: вилучення слідів, дактилоскопічна плівка, доказ, інформація, нашарування, слід, трасологія.

Постановка наукової проблеми. Трасологія в криміналістичній техніці посідає одне з чільних місць. Це пов'язане з важливістю опрацювання слідової картини, яку залишає злочинець на місці вчинення злочину, і за допомогою фіксування якої під час огляду місця події можна отримати інформацію про особу, яка залишила сліди, щоб довести її винуватість. Серед слідів, які виявляють правоохоронці на місці події, сліди взуття, ніг, панчіх (тобто трасологічні сліди) посідають не останнє місце. Поміж дослідників існує думка про те, що сліди взуття зустрічаються частіше, аніж відбитки пальців рук і сліди ДНК, але ними часто нехтують, залишаючи без уваги й належного дослідження. Для вилучення відбитків слідів взуття існує багато методик, але кожен випадок такого вилучення є унікальним, специфічним, тому методи вилучення варто вдосконалювати, застосовуючи нове науково-практичне підґрунтя для підвищення продуктивності сучасної криміналістичної діяльності. Актуальність дослідження пов'язана з потребою забезпечити належний рівень роботи на місці події з метою якісного вилучення слідів злочинних проявів. Проблема вилучення і дослідження слідів взуття має глобальний характер і актуальна не тільки для України.

Аналізування основних досліджень і публікацій. Науковий і практичний аспекти трасології досліджували такі науковці, як Р. С. Бєлкін, В. І. Бояров, Т. В. Варфоломеєва, І. Ф. Герасимов, В. Г. Гончаренко,

© О. П. Нечепоренко, 2020

С. В. Гончаренко, Л. Я. Драпкін, В. О. Маркусь, Е. О. Разумов, М. В. Салтевський, М. І. Скригонюк, В. Ю. Шепітько та ін. Однак, проведені дослідження потребують подальшого розвитку, адже криміналістична техніка вдосконалюється під впливом науково-технічного процесу, тому виникає потреба окреслити нові напрями вилучення й дослідження доказів та запровадити системний науковий аналіз, послуговуючись надбаннями закордонного досвіду.

Метою статті є висвітлення нових знань у сфері криміналістичного технічного забезпечення діяльності оперативних підрозділів, які опрацьовують слідову картину під час огляду місця події, а також систематизація засобів вилучення трасологічних слідів з метою вдосконалити збирання доказової інформації.

Викладення основного матеріалу дослідження. Одна з теорій криміналістики пов'язана з фіксуванням доказової інформації. Саме процесуальне фіксування є предметом наукових дискусій, тому що відіграє одну з провідних ролей у процесі доказування. Процесуальне фіксування доказів — це система дій з відображення у визначених законом формах фактичних даних, які мають значення для кримінального провадження, а також умов, засобів і способів виявлення та закріплення таких доказів. Р. С. Бєлкін визначає процесуальними чотири види фіксування: вербальне (словесне), графічне, предметне й наглядно-образне. Характеризуючи технічні засоби фіксування, їх можна розподілити на такі: засоби виготовлення протоколів і аудіозаписів, створення ідеальних моделей (записів, креслень, схем), створення матеріальних моделей (зліпки, засоби відображення слідів) [1].

Проблеми із предметним фіксуванням, здійснюваним за допомогою технічних засобів для створення матеріальних моделей, найчастіше виникають під час огляду місця події в роботі з трасологічною інформацією (зокрема, зі слідами взуття). На практиці техніки стикаються з проблемою якісного вилучення слідів, що мають бути придатними для проведення ідентифікаційного дослідження. Найчастіше судові експерти мають справу з проблемою пошкодження сліду, осипання з липкої поверхні, руйнування матеріалу, яким було зафіксований слід, що унеможливлює якісне й повне подальше дослідження та надання об'єктивних відповідей на поставлені слідчим (або судом) питання в постанові про призначення експертизи. Деякі науковці посилаються на факти, за яких навіть нечітко відображений слід може містити доказову інформацію, бути інформативним, придатним для проведення дослідження й отримання конкретних відповідей на запитання. Руйнування вилученого сліду може бути пов'язане із двома групами факторів: порушенням методики вилучення та неякісним матеріалом для такого вилучення.

[1] Белкин Р. С. Криминалистика: проблемы, тенденции, перспективы. Общая и частные теории. Москва, 1987. С. 222—223.

Правила виявлення та вилучення слідів взуття містять: фотографування з масштабною лінійкою, зазначення інформації про виявлений слід у протоколі огляду, а також безпосереднє вилучення за допомогою технічних засобів. Фотографування іноді відіграє вирішальну роль під час дослідження відбитка у разі його руйнування.

У навчальній і методичній літературі опрацювання сліду взуття теоретики та практики розглядають по-різному.

Так, Є. П. Іщенко зазначає: якщо об'єкт зі слідами неможливо взяти в натурі через його значні розміри або цінність, то зі слідів потрібно виготовити копії (передусім фотографічні), а з об'ємних слідів взуття виготовити зліпки (гіпсові, пластилінові, полімерні) [1].

Е. О. Разумов рекомендує вилучати слід зі слідоносієм, якщо він поверхневий, а об'ємний слід можна вилучити за допомогою гіпсу й різних зліпочних мас [2]. Опрацювання поверхневих слідів науковець не конкретизує.

В. О. Маркусь і В. Ю. Шепітько описують три способи вилучення об'ємних слідів: наливний, насипний і комбінований. Для наливного способу виготовляють суміш із 2 склянок води і 500 г гіпсу. Насипний спосіб передбачає опрацювання сліду, наповненого рідиною або мокрим снігом за допомогою сухого гіпсового порошку, який просіюють на поверхню сліду в декілька шарів. Комбінований спосіб передбачає спочатку створення шару із гіпсового порошку, який змочують водою, а потім покривають шаром наливного гіпсу (порошку, розмішаного з водою до консистенції сметани) [3].

М. В. Салтевський визначає, що для копіювання застосовують дактоплівки, відфіксовані фотоплівки і фотопапір, липкі стрічки типу скотч, лейкопластир тощо. Як зліпкові матеріали використовують стоматологічний гіпс, пасти «К», «Сіеласт» [4].

Т. В. Варфоломеєва рекомендує вилучати сліди-нашарування на дактоплівку відповідного кольору або підготований фотопапір. Копіювальну плівку притискають до сліду, прокочують по ній гумовим валиком, плівку обережно відокремлюють від поверхні. З об'ємних слідів виготовляють зліпки (найкращим матеріалом для цього є напівводний гіпс: медичний, хірургічний, формовочний, скульптурний). Будівельний гіпс (алебастр) використовувати не рекомендовано через його швидке застигання (3—5 хв) [5].

---

[1] Герасимов И. Ф., Драпкин Я. Л., Ищенко Е. П. и др. Криминалистика: учеб. для вузов/под ред. И. Ф. Герасимова, Л. Я. Драпкина. Москва, 1994. С. 117.

[2] Разумов Э. А., Волкова А. Э. Криминалистика: курс лекций: учеб.-метод. пособ. Сумы, 2008. С. 117.

[3] Маркусь В. О. Криміналістика: навч. посіб. Київ, 2007. С. 103 ; Шепитько В. Ю. Криминалистика: курс лекций. 3-е изд. Харьков, 2009. С. 74—75.

[4] Салтевський М. В. Криміналістика: підручник: у 2 ч. Ч. 1. Харків, 1999. С. 181.

[5] Варфоломеєва Т. В., Гончаренко В. Г., Бояров В. І., Гончаренко С. В., Попелюшко В. О. Криміналістика. Академічний курс: підручник. Київ, 2011. С. 108.

Скригонюк М. І. описує фіксування сліду за допомогою силіконових паст «У» і «К», до яких додають наповнювач певного кольору. Пасту і наповнювач перемішують до однорідної маси і додають каталізатор № 18 (до пасти «К» — 15%, до пасти «У» — 6%). Використовують підготовану пасту-компаунд за аналогією з гіпсовим розчином, затвердіння якого триває приблизно 30 хв за температури +20…–20 °С. Для копіювання поверхневих слідів використовують липкий папір або листкову сиру гуму, який (яку) щільно втискають у відбиток упродовж 2—3 хв [1].

У практичному посібнику «Участь спеціаліста в огляді місця події», який широко використовують у повсякденній діяльності, рекомендовано вилучати сліди-нашарування разом з предметом — слідоносієм або його частиною. З рельєфних слідів виготовляють зліпки за допомогою гіпсу, полімерних матеріалів, силіконових компаундів і пластичних мас у наливний, насипний і комбінований спосіб. Поверхневі сліди взуття фахівці обробляють дактопорошками, хімічними реагентами для виявлення слідів, копіюють на дактилоскопічну плівку або плівку з желатиновим шаром. Пилові сліди на пористих поверхнях вилучають за допомогою електростатичного пристрою, а закріплюють шляхом оброблення парами йоду [2]. Назву та вид електростатичного пристрою автори довідника не конкретизували.

Спільним у наведених джерелах є те, що вони виокремлюють способи вилучення об'ємних і поверхневих слідів. Поміж способів вилучення об'ємних слідів превалюють наливний, насипний і комбінований, але автори не конкретизують, які саме речовини для цього використовують сьогодні та які використовуватимуть у майбутньому. Докладну інформацію про це містить методична література, адресована учасникам огляду місця події. Рекомендовано, наприклад, використовувати гіпс, але гіпсові сліди не завжди можна зберігати як належно, адже вони крихкі й не мають здатності змінювати форму. У сучасних умовах оперативної роботи доцільно використовувати полімерні матеріали, які не руйнуються під час падіння або транспортування, не псуються під час зберігання від вологи або прямого сонячного світла та які можна згинати.

Поширеним методом вилучення слідів взуття з місця події є використання дактилоскопічної плівки. Дактоплівка містить два шари — слідоприймальний (що має липку основу одного з боків) і захисний (що вкриває липкий шар). Для вилучення сліду взуття необхідно використовувати плівку завширшки не менше ніж 48 мм.

Станом на сьогодні для копіювання слідів взуття правоохоронні органи України та інших країн часто використовують дактоплівку українського виробництва *«Ронік»*. Дактоплівки — це складний композиційний матеріал, що містить комплект полімерних плівок, липкого покриття різного ступеня липучості та захисної плівки. Так, наприклад, ДП-124122-1111 — це дакто-

[1] Скригонюк М. І. Криміналістика: підручник. Київ, 2007. С. 51—52.

[2] Участь спеціаліста в огляді місця події: довідник. Київ, 2018. С. 48.

плівка білого кольору, призначена для зняття, зокрема, слідів взуття з використанням дактопорошку чорного кольору.

Під час дослідження плівок цього виробника визначено, що вони зберігають зафіксоване зображення сліду за температури повітря –50…+70 °С, при цьому зображення не руйнується. Недоліком дактоплівки цього виробника є недостатньо тривалий час зберігання вилучених слідів взуття.

Деякі фахівці віддають перевагу дактоплівкам виробництва *BVDA* (США). Вони мають желатиновий шар високої якості, що (на відміну від вітчизняних плівок) не втрачає форми та не розпливається, сама плівка гнучка, не занадто липка, що дає змогу знімати відбитки з нерівних і неоднорідних поверхонь без пухирців повітря. Іноді виникає необхідність використання силіконових сумішей для зняття зліпків, єдиним недоліком таких сумішей є їхня висока вартість.

Продукцію фірми *FOMA* (Чехія) — світлочутливі матеріали (зокрема, дактилоскопічну плівку) — закуповує не тільки Україна, а й Німеччина, Велика Британія, Данія, Китай та інші країни. Перевагами дактоплівки цього виробника є шар фольги, здатний підтримувати постійну температуру й запобігати руйнуванню вилученого матеріалу. Продукт містить основу, желатиновий емульсійний шар і захисну фольгу, яку виробляють у кількох варіантах. Залежно від основи, на яку наносять желатинову емульсію, плівки поділяють на прозорі, чорні й білі. Перевагою цього виробника є якісний желатиновий шар, що не зазнає деформації під час контакту зі слідоутворювальною поверхнею, зберігаючи форму, а також міцність і якість основи, яким значно поступаються вітчизняні основи-підложки (підкладки).

Дактоплівку *TRITECHFORENSICS* (США), яку використовують для вилучення слідів взуття, містить вінілову підложку (підкладку), що сприяє зберіганню вилученого сліду та перешкоджає його руйнуванню і деформації.

Дактоплівки *SIRCHIE* (Китай) для вилучення слідів рук і взуття випускають у кількох видах. Один з них — ліфтери, що містять зйомник (акриловий клей, нанесений на прозору ацетатну основу, завтовшки 0,125 мм) та задню підкладку з прозорого ацетату або непрозорого вінілу. Зірочкою позначено зовнішній бік.

Прозора дактоплівка *Rubber-Jell*™ (США) — це багатофункціональна плівка для вилучення слідів рук і взуття з різних поверхонь, у якій поєднано гуму з гелем.

Слід зазначити, що останніми роками не вийшло друком нової наукової літератури з криміналістичного вилучення слідів. Саму техніка подано або в теоретичному, або в загальному вигляді. Деякі питання взагалі потребують перегляду. Зважаючи на перелік проаналізованих речовин і матеріалів, які фахівці використовують для вилучення слідів взуття під час огляду місця події, слід зауважити, що у судовій експертизі бракує відомостей про особливості кожного матеріалу (реакція на температуру, зміну вологості,

тривалість зберігання та ін.), що унеможливлює правильний вибір під час опрацювання слідів на місці події. Поміж матеріалів фахівці зазвичай віддають перевагу продуктам вітчизняного виробництва — завдяки їхній низькій ціні, але не високій якості, тому огляди сучасної світової продукції для експертної роботи стали б у пригоді спеціалістам цього фаху.

На нашу думку, перевагу потрібно віддавати якісному матеріалу, який повною мірою відображає докази і дає змогу сформувати доказову базу для викриття винної особи. Такою плівкою є продукція чеського виробника *FOMA*, який застосовує фольгу.

Під час вилучення слідів взуття (окрім матеріалів для копіювання) для фіксування використовують також дактилоскопічний порошок, якому так само можна обрати альтернативу. В інформаційному листі ДНДЕКЦ МВС України 2018 р. про використання магнітного порошку «Трифолін» зазначено, що цю речовину можна використовувати для виявлення слідів рук як доступний за ціною і без вмісту шкідливих речовин, які осідають в організмі людини під час роботи з більшістю магнітних порошків. Водночас невідомо, чи можна використовувати «Трифолін» під час вилучення слідів взуття: це питання потребує додаткового дослідження.

Один з методів отримання якісних зліпків — блоки з біопіни, які дають змогу отримати зліпок, залишений на снігу. Для цього фахівці прикріплюють картон до одного з боків блоку, біопіна дає змогу добре відобразити індивідуальні та групові ознаки [1].

Слід також зазначити, що закордонний досвід свідчить про використання *2D*- і *3D*-пристроїв лазерного сканування як аналогів хімічних речовин для подальшого відлиття виявлених слідів взуття (наприклад, лазерний сканер *NextEngine* для отримання зліпків взуття), а також фотометричного стерео. Для використання останніх двох методів має значення освітлення, температура і матеріали підложки, перевагою є невисока ціна і простота використання.

Висновки. Підсумовуючи сказане, слід зауважити, що оперативні підрозділи не завжди оснащені технічно якісними матеріалами, які б давали змогу отримувати максимально ефективні результати під час вилучення слідів з місця події. Це зумовлено відсутністю належного обміну досвідом з фахівцями інших країн, матеріальне забезпечення криміналістичних підрозділів яких постійно вдосконалюється. Також потребують експериментального дослідження зразки дактоплівок, які надходять до України, для виявлення їхніх проблемних характеристик і специфіки застосування. Іще однією проблемою є необхідність поліпшення фінансування

[1] Baiker-Sørensen M., Herlaar K., Keereweer I., Pauw-Vugts P., Visser R. Interpol review of shoe and tool marks 2016—2019//*Forensic Science International: Synergy.* 2020. 2 apr. URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2589871X20300164; https://doi.org/10.1016/j.fsisyn.2020.01.016 (дата звернення: 16.06.2020).

оперативних підрозділів і постійне впровадження сучасних технологій для успішного процесу доказування.

References

Baiker-Sørensen, M., Herlaar, K., Keereweer, I., Pauw-Vugts, P., Visser, R. (2020). Interpol review of shoe and tool marks 2016—2019. *Forensic Science International: Synergy.* URL: https://www.sciencedirect.com/science/article/pii/S2589871X20300164; https://doi.org/10.1016/j.fsisyn.2020.01.016 (data zvernennia: 16.06.2020).

Belkin, R. S. (1987). *Kriminalistika: problemy, tendentcii, perspektivy. Obshchaia i chastnye teorii.* Moscow [in Russian].

Gerasimov, I. F., Drapkin, Ia. L., Ishchenko, E. P. i dr. (1994). *Kriminalistika*: ucheb. dlia vuzov. Eds.: I. F. Gerasimova, L. Ia. Drapkina. Moscow [in Russian].

Markus, V. O. (2007). *Kryminalistyka:* navch. posib. Kyiv [in Ukrainian].

Razumov, E. A., Volkova, A. E. (2008). *Kriminalistika: kurs lektcii:* ucheb.-metod. posob. Sumy [in Russian].

Saltevskyi, M. V. (1999). *Kryminalistyka:* pidruchnyk: u 2 ch. Ch. 1. Kharkiv [in Ukrainian].

Shepitko, V. Iu. (2009). *Kriminalistika*: kurs lektcii. 3-e izd. Kharkiv [in Russian].

Skryhoniuk, M. I. (2007). *Kryminalistyka*: pidruchnyk. Kyiv [in Ukrainian].

Uchast spetsialista v ohliadi mistsia podii (2018): dovidnyk. Kyiv [in Ukrainian].

Varfolomeieva, T. V., Honcharenko, V. H., Boiarov, V. I., Honcharenko, S. V., Popeliushko, V. O. (2011). *Kryminalistyka. Akademichnyi kurs*: pidruchnyk. Kyiv [in Ukrainian].

О. П. Нечепоренко

ПРОБЛЕМНЫЕ АСПЕКТЫ ИЗЪЯТИЯ СЛЕДОВ ОБУВИ С МЕСТА ПРОИСШЕСТВИЯ (обзорная статья)

Автор проанализировал существующие методы изъятия объёмных и поверхностных следов обуви, описанные в криминалистической научной литературе, которые используют в Украине и за рубежом. Внимание привлекает тот факт, что методы изъятия следов, используемые в течение длительного времени, изменяются крайне медленно, несмотря на развитие научно-технического прогресса. Причиной этого автор считает отсутствие обмена опытом со специалистами других стран, использующими современные технико-криминалистические средства, одним из которых является дактилоскопическая плёнка. Дактилоскопическую плёнку специалисты чаще всего используют при изъятии поверхностных следов обуви при осмотре места происшествия. Обращает на себя внимание проблема дальнейшей пригодности изъятых следов для проведения судебно-экспертного исследования, а также особенности хранения изъятого материала.

Разрушение следа, по мнению автора, связано с двумя группами факторов: нарушением методики и некачественными материалами. Автор описывает несколько видов дактилоскопической плёнки, которые эксперты используют для извлечения доказательств трасологического содержания.

Автор отмечает, что трасологические методики должны совершенствоваться вместе с развитием техники. Существует насущная необходимость в анализе рынка импортной дактилоскопической продукции, её эффективности, специфики в зависимости от криминалистической ситуации, погодных условий и т. п. Существует также необходимость обмена опытом относительно использования криминалистическими подразделениями таких материалов. Также возникает вопрос о совершенствовании отечественного производства дактилоскопической продукции, увеличении расходов на закупку качественных материалов. Подобный подход исправит ситуацию с качеством обработки места происшествия и сбора доказательственной информации, что положительно скажется на раскрытии преступлений и установлении виновных лиц. Автор подчёркивает актуальность данного исследования и необходимость новых теоретических и практических разработок в этой области.

Ключевые слова: изъятие следов, дактилоскопическая плёнка, доказательство, наслоение, след, трасология.

O. Necheporenko

PROBLEMATIC ASPECTS OF SHOEPRINTS SEIZURE FROM THE CRIME SCENE (Review Article)

The author of the article analyzes existing methods of seizing three-dimensional and latent (two-dimensional) shoeprints, described in the forensic scientific literature, which are used in Ukraine and abroad. Attention is drawn to the fact that methods of seizing traces that have been used for a long time are a subject to minor changes, despite the development of scientific and technological progress. The author names a reason for such a phenomenon: the lack of exchange in experience with countries that use modern tools and techniques for forensic analysis, one of which is a crime scene fingerprint film lift pad. The crime scene fingerprint lift pad is most often used when seizing latent (two-dimensional) shoe prints during inspection of a crime scene. However, attention is drawn to the problem of further suitability of seized traces for carrying out forensic examination as well as to peculiarities of storing seized materials.

According to the author, trace damage is associated with two groups of factors: removal of a trace with violation of a technique and removal of a trace by means of poor-quality material. The author describes several types of crime scene fingerprint lift pad which is used to seize evidence of trace evidence nature.

The author notes that along with the development of technology, trace evidence methods should be advanced as well. There is an urgent need to analyze the market of imported fingerprints, its efficiency, specificity of forensic situations, weather conditions, etc. There is also a need to share experiences in the use of such materials by forensic expert subdivisions. The question as to improving

domestic production of fingerprint products, increasing the cost for purchasing high-quality materials also arises. Such an approach will fix the situation with quality of a crime scene processing and collection of evidence which will have a positive impact on detection of crimes and identification of perpetrators. The author emphasizes the relevance of this study and need for new theoretical and practical developments.

Keywords: trace seizure, crime scene fingerprint lift pad, evidence, layering, trace, trace evidence.

Надійшла до редколегії 26.05.2020

Нечепоренко О. П. Проблемні аспекти вилучення слідів взуття з місця події (оглядова стаття). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 73—81. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.06.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.07
УДК 343.982.4

Л. С. Тальянчук,
кандидат юридичних наук, завідувач сектору почеркознавчих досліджень,
технічного дослідження документів та обліку
Вінницького науково-дослідного експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України, м. Вінниця, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4949-2283,
e-mail: lesichka302015@gmail.com

ВИДИ ОГЛЯДУ ДОКУМЕНТІВ, ЩО ПОСВІДЧУЮТЬ ОСОБУ ПІД ЧАС ПЕРЕТИНУ ДЕРЖАВНОГО КОРДОНУ УКРАЇНИ (оглядова стаття)

Підроблені документи для перетину державного кордону є предметом низки кримінальних правопорушень. Це такі кримінальні правопорушення, як: торгівля людьми або інша незаконна угода щодо передачі людини; контрабанда; виготовлення, зберігання, придбання, перевезення, пересилання, ввезення в Україну з метою збуту або збут підроблених грошей, державних цінних паперів чи білетів державної лотереї, шахрайство; зловживання службовим становищем тощо.

Євроінтеграція, запроваджений безвізовий режим, політичні й військові конфлікти в Україні та інших державах світу, економічна нестабільність та збільшення кількості біженців і мігрантів пришвидшили введення в обіг і видачу зразків бланків документів із безконтактним електронним носієм інформації. Водночас в обігу залишаються деякі паспортні документи старих зразків, які підробляють злочинці для подальшого використання під час вчинення кримінальних правопорушень.

Ключові слова: паспорт, суб'єкт, перевірка, перетин кордону, виявлення ознак підроблення, експерт, дослідження.

Документи, що посвідчують особу під час перетину державного кордону України, є особливими документами. І ця особливість полягає у їх правовому статусі. Так, саме такі документи не тільки посвідчують особу, а також є підтвердженням громадянства; не тільки дають право на виїзд за межі держави та в'їзд, а й свідчать про вид діяльності особи. Ці характерні можливості можна пояснити доволі частими змінами зразків бланків за роки незалежності України з оновленням у них спеціальних елементів захисту. Можливо, саме тому документи, що посвідчують особу під час перетину державного кордону, на жаль, нерідко стають об'єктами злочинних посягань.

Як свідчать статистичні дані Державної прикордонної служби України, кількість виявлених підроблених паспортних документів щороку збільшується. Так, наприклад, 2014 р. було виявлено 320 підроблених документів, що

© Л. С. Тальянчук, 2020

дають право на перетин кордону, 2015 р.— 681 такий документ, 2016 р. їх кількість становила 486, 2017 р.— 950 документів, 2018 р.— приблизно 1000 [1].

Нині, коли Україна має проблеми з охороною східних кордонів, збільшенням кількості біженців у зв'язку з бойовими діями, зросла актуальність перевірки документів, що надають право на перетин державного кордону України, не лише у відповідних пунктах на державному кордоні, а й у прикордонних і в підконтрольних Україні місцях.

Найбільш типовими видами підробки паспортних документів є: повна підробка, використання викрадених паспортів із внесенням до них змін (заміна сторінки даних, видалення та внесення нової інформації тощо). Також у цих документах підробляють візи й інформацію в них, використовують фіктивні запрошення туристичних агентств, навчальних закладів, державних і приватних фірм тощо.

Постановка наукової проблеми. У ст. 358 Кримінального кодексу України передбачена відповідальність за підроблення документів, печаток, штампів та бланків, їх збут, а також використання підроблених документів [2].

Виявити кримінальні правопорушення та попередити вчинення інших із використанням підроблених документів можливо лише завдяки вивченню їхнього змісту та перевірці. П. Г. Кулагін щодо цього вважає, що виключити можливість використання підроблених документів, а отже, попередити злочин, можливо не лише технічним захистом бланків, ускладненням технології їх виготовлення, застосуванням спеціальних фарб та барвників, а навіть виявленням кожного підробленого документа під час перевірки й огляду [3]. Отже, з метою попередження вчинення суспільно небезпечних діянь, пов'язаних із використанням підроблених документів, що посвідчують особу та надають право перетинати державний кордон, слід визначити порядок та особливості їх огляду з метою виявлення ознак підробок [4].

Аналіз основних досліджень і публікацій. Виявлення ознак підроблення в документах було предметом уваги таких вчених, як: Т. А. Бєєвої [5],

[1] Статистика по кількості осіб, які правомірно перетинали державний кордон України та по виявленню підроблених документів під час спроби перетинання державного кордону України/Офіційний сайт Державної прикордонної служби. URL: www.pvu.gov.ua (дата звернення: 20.04.2020).

[2] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змін. та допов.)//*Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 25—26. Ст. 131.

[3] Кулагин П. Г. Проверка и осмотр документов//*Труды научно-исследовательского института милиции МВД СССР.* Москва, 1959. № 1. С. 5—39.

[4] Тальянчук Л. С. Криміналістичне дослідження документів, що посвідчують особу при перетині державного кордону України: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2016. 250 с.

[5] Беева Т. А. Криминалистическое исследование поддельных иностранных паспортов: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Волгоград, 2003. 22 с.

І. В. Біба [1], О. В. Воробей [2], О. Л. Кобилянського [3], П. Г. Кулагіна [4], О. А. Лєві [5], М. П. Молибоги, І. М. Мельникова [6], Л. Л. Патик [7], Е. О. Разумова, М. П. Яблокова [8] та інших. Однак, у цих дослідженнях не враховано специфічності *документів, що посвідчують особу під час перетину державного кордону України, зокрема, особливостей огляду таких документів, суб'єктів та місця його проведення.*

Мета статті: схарактеризувати основні види огляду документів, що посвідчують особу під час перетину державного кордону України, для визначення їх дійсності, належності відповідній особі та виявлення ознак підробки, базуючись на визначенні терміна «огляд документів».

Викладення основного матеріалу дослідження. У сучасній криміналістиці під оглядом документів пропонується розуміти слідчу (розшукову) дію, що полягає у вивченні документів, їх дослідженні з метою виявлення і фіксування ознак, що надають їм значення речових доказів [9]. У тлумачному словнику «оглядом визначається обстеження з метою перевірки, контролю, виявлення чого-небудь недозволеного тощо» [10].

---

[1] Біб І. Б. Криміналістичне дослідження паспортів іноземних держав щодо виявлення підроблення//*Техническая экспертиза документов: проблемы и развитие:* сб. мат-лов Междунар. науч.-практ. конф. (Киев, 20—21.10.2005)/сост. К. Н. Ковалев, Т. В. Тимофеева; ИПЦ МВД Украины. Киев, 2006. С. 195—205.

[2] Воробей О. В. Криміналістичне дослідження паперових грошей України: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2004. 235 с.

[3] Кобилянський О. Л. Криміналістичне дослідження документів із спеціальними засобами захисту: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2007. 255 с.

[4] Кулагин П. Г. Криминалистическое исследование документов, удостоверяющих личность/под. общ. ред. В. Н. Рощина. Москва, 1959. 89 с.

[5] Леви А. А. Средства и методы защиты документов от подделки. Статья вторая// *Вопросы борьбы с преступностью:* сб. науч. тр. Москва, 1969. Вып. 10. С. 150—173.

[6] Мельников І. М. Актуальні питання криміналістичного дослідження та перспективи захисту українських паспортів і посвідчень особи нового зразка//*Техническая экспертиза документов: проблемы и развитие:* … . С. 191—194.

[7] Патик Л. Л. Криміналістичне дослідження підробленого паспорта громадянина України: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2010. 210 с.

[8] Яблоков Н. П. Техническая экспертиза документов в криминалистике: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Москва, 1954. 14 с.

[9] Пясковський В. В., Чорноус Ю. М., Іщенко А. В., Алєксєєв О. О. та ін. Криміналістика: підручник. Київ, 2015. 544 с. ; Біленчук П. Д., Лисиченко В. К., Клименко Н. І. та ін. Криміналістика: підручник/за заг. ред. П. Д. Біленчука. 2-ге вид., випр. і доп. Київ, 2001. 544 с. ; Разумов Э. А., Молибога Н. П. Осмотр места происшествия: методика и практика: справ.-метод. изд. Киев, 1994. 672 с. ; Воробей О. В., Мельников І. М., Волошин О. Г. Техніко-криміналістичне дослідження документів: навч.-метод. посіб. Київ, 2008. 304 с.

[10] Великий тлумачний словник сучасної української мови/уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь, 2007. 1440 с.

Законодавчо огляд документів регламентовано ст. 237 Кримінального процесуального кодексу України: його проводять слідчий, прокурор з метою виявлення та фіксування відомостей щодо обставин вчинення кримінального правопорушення, включно з оглядом місцевості, приміщення, речей і документів [1]. Водночас огляд документів, що посвідчують особу під час перетину державного кордону України, має певні особливості, пов'язані зі специфікою об'єкта вивчення. Передусім, це документи суворого обліку та звітності, які наділені засобами захисту, мають відмінні від загальних для всіх документів правила оформлення, видачі, подальшого внесення персональних даних, нанесення відбитків печаток і штампів, додаткових відомостей, терміну дії тощо [2].

Важливість такого огляду полягає, передусім, у виявленні ознак підробки цієї категорії документів, що в подальшому є попередженням про вчинення інших кримінальних правопорушень державного та міждержавного рівня. Із такої специфіки випливають і особливості огляду цих документів. Такими особливостями є: суб'єкти огляду, місце, мета, засоби огляду, результат. Розглянемо докладніше деякі з цих особливостей.

Свого часу досить слушно Р. С. Бєлкін та інші науковці зазначали різницю між оглядами, яка полягає лише у колі учасників і формі фіксування перебігу й результатів цієї дії [3]. Важливою є також класифікація суб'єктів огляду документів, які надають право перетинати державний кордон України.

На нашу думку, доречно виокремити ***чотири категорії*** суб'єктів огляду таких документів:

1) до першої категорії належать працівники Державної прикордонної служби України (далі — *ДПСУ*);
2) друга категорія — працівники прокуратури, підрозділів Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України;
3) до третьої категорії належать судові експерти Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки України та Міністерства юстиції України, що мають відповідну експертну кваліфікацію;
4) четверта категорія — це решта працівників, які мають справу з перевіркою документів, що посвідчують особу під час перетину державного кордону України (представники туристичних фірм, банківських установ, нотаріуси, судді тощо).

До працівників першої категорії належать службові особи підрозділів охорони державного кордону, які пройшли спеціальну підготовку

[1] Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 09.03.2020).

[2] Тальянчук Л. С. Зазнач. твір. С. 112.

[3] Аверьянова Т. В., Белкин Р. С., Корухов Ю. Г., Россинская Е. Р. Криминалистика: учебник: в 2 т./под ред. Р. С. Белкина. Москва, 1998. 990 с. ; Патик Л. Л. Зазнач. твір.

в навчальних закладах ДПСУ та мають практичні навички перевірки документів. Під час їх навчання особливу увагу звертали на вміння ідентифікувати особу за фотокарткою (фотозображенням) у паспортних документах пред'явника та виявлення ознак внесення в них змін. Також зазначена категорія суб'єктів отримує допуск до самостійного несення служби в прикордонному наряді «Перевірка документів» [1].

Огляд документів означеними вище суб'єктами також відрізняється за місцем проведення: 1) на пунктах пропуску через державний кордон (спеціально призначених будівлях з обладнанням); 2) у транспортних засобах та в місцях стоянки транспортних засобів закордонного прямування; 3) у спеціально визначених зонах контролю в портах, риболовецьких підприємствах, причалах, на території суміжних держав; 4) поза пунктами пропуску в місцях проведення контролю осіб (у вагоні поїзда, в автобусах).

Найчастіше виявлення ознак підробки здійснюється на пунктах пропуску через державний кордон України. Залежно від виду сполучення, прикордонники оглядають такі документи: в аеропортах — здебільшого перевіряють усі відповідні паспортні документи (паспорт громадянина України для перетину кордону, дипломатичні й консульські паспорти, посвідчення члена екіпажу, документи біженців та осіб без громадянства, рідше — паспорт моряка); у морських пунктах пропуску — вивчають паспорт моряка, рідше — паспорт; на автомобільних, залізничних і пішохідних пунктах перетину оглядають паспорт громадянина України для перетину кордону [2].

Систему й етапи перевірки документів (огляду) зазначено в Інструкції з організації і здійснення перевірки документів громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перетинають державний кордон [3]: 1) стандартна перевірка, що містить спрощену та повторну; 2) поглиблена перевірка; 3) експертне дослідження.

Докладніше зупинимось на перших трьох рівнях перевірки паспортних документів. Стандартну перевірку проходять шляхом огляду паспортних документів усі без винятку особи, які мають намір перетнути державний кордон України, оскільки цю перевірку проводять у тому обсязі, що необхідний для визначення законних підстав для перетинання кордону громадянами України, іноземцями й особами без громадянства. Початком такої перевірки є момент подання особою відповідного паспортного документа.

---

[1] Про затвердження Інструкції з організації і здійснення перевірки документів громадян України, іноземців та осіб без громадянства, які перетинають державний кордон: наказ Адміністрації Держприкордонслужби України від 05.06.2012 р. № 407. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1083-12 (дата звернення: 12.03.2020).

[2] Тальянчук Л. С. Зазнач. твір. 250 с.

[3] Про затвердження Інструкції з організації і здійснення перевірки документів громадян України … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1083-12 (дата звернення: 12.03.2020).

Під час перевірки працівники охорони державного кордону: а) передусім, визначають вид паспортного документа за допомогою огляду написів на обкладинці; б) зіставляють загальний вигляд із відповідним визначеним зразком паспортного документа; в) перевіряють його реквізити, звіряючи з інформацією в машинозчитувальній зоні та персональних даних, внесених до паспортного документа; г) під час огляду фотокартки (фотозображення) у візових наклейках паспортів порівнюють їх з особою власника (зображення особи на фотокартці (фотозображенні) має відображатися за визначеними правилами [1], зокрема: з правильним положенням голови, відповідним освітленням, відсутністю головних уборів, темних окулярів тощо); д) визначають дійсність наявних віз; е) особливу увагу працівники першої категорії звертають на відсутність у наданих документах явних ознак повної чи часткової підробки. Для ефективнішого виконання цих завдань використовують відповідне технічне обладнання [2].

Такими засобами є: освітлювальні прилади (ліхтарі з білим світлом, ліхтарі з УФ-променями), компактні мобільні прилади зі збільшувальним окуляром та ультрафіолетовими променями (лупи *Regula Magnifier* 10^x, *Regula Profession* 10^x та інші), прилади для стаціонарного дослідження (оперативного контролю «Євро-пост», «Євро-пост» ТВ, відеоспектральні компаратори *Regula*, *Foster+freeman*), автоматичного зчитування машинозчитувальної зони паспортних документів та ін. [3]

Вибір цих технічних засобів залежить від місця проведення огляду документів, кількості охочих перетнути кордон та наявності їх у пункті пропуску.

Оглядаючи документи під час стандартної перевірки, працівники охорони державного кордону занотовують інформацію до бази даних осіб, які перетнули державний кордон України [4].

Однак, за вказівкою керівника можна проводити повторну перевірку паспортних документів. Її здійснюють із метою виявлення осіб, які потрапили в зону прикордонного контролю або на транспортні засоби закордонного прямування без проходження прикордонного контролю (рейсові автобуси, морські судна тощо), без документа чи за документом, який належить іншій особі.

---

[1] Пчеліна О. В. Правила огляду паспортів та основні прийоми виявлення їх підробки//*Право і Безпека.* Харків, 2010. № 4. С. 191—194. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2010_4_43 (дата звернення: 12.03.2020).

[2] Тальянчук Л. С. Зазнач. твір.

[3] Про затвердження Положення про базу даних «Відомості про осіб, які перетнули державний кордон України»: наказ Адміністрації Держприкордонслужби України від 25.06.2007 р. № 472 (зі змін. та допов.). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0765-07 (дата звернення: 12.03.2020).

[4] Про прикордонний контроль: Закон України від 05.11.2009 р. № 1710-VI (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1710-17 (дата звернення: 12.03.2020).

Особливістю такої перевірки є те, що її виконують в умовах обмеженого часу, адже вона не має затримати відправлення [1]. Тому службові особи ДПСУ, які проводять повторну перевірку, повинні мати практичний досвід роботи з вивчення паспортних документів і виявлення ознак внесення змін до них.

Під час такого огляду працівники охорони державного кордону більш ретельно: а) вивчають загальний вигляд документа, звертаючи увагу на обкладинку, папір, їх товщину та структуру, відповідність сторінок, їх нумерацію, наявність перфорації та якість зображення на сторінках [2]; б) перевіряють і зіставляють реквізити документа, звертаючи увагу на текстову частину зазначених даних щодо правильності заповнення паспорта, відповідності стилю викладу, наявність граматичних помилок і забруднень; наявність водяного знаку, захисних волокон, з'єднувального шва, відбитків печаток, штампів та інших спеціальних засобів захисту (під час перевірки інформації також вивчають зміст у машинозчитувальній зоні та персональних даних, наявних у паспортному документі) [3]; в) ретельно порівнюють з особою власника, оглядаючи фотокартки (фотозображення) у паспортних документах (зіставляючи вік пред'явника із зазначеною датою народження та з датою видачі документа), національність, віросповідання й підписи за зовнішнім виглядом; г) вивчають сторінки, на яких зазначено відомості про осіб, яких туди вписано, додатково можуть оглядати інші документи (свідоцтво про народження, запрошення, поліси страхування тощо), а також для уточнення можуть ставити питання власникові документа про зазначену інформацію; д) визначаючи дійсність віз, вивчають зміст відбитків печаток і штампів, їх послідовність та відповідність способу нанесення; е) звертають увагу на відсутність ознак повної чи часткової підробки [4]. Для підвищення ефективності роботи використовують відповідне технічне обладнання [5].

Керівник підрозділу охорони державного кордону має право тимчасово запровадити спрощений порядок перевірки через непередбачуване посилення інтенсивності руху, коли час очікування в пункті пропуску стає надмірним, а всі кадрові, матеріально-технічні та організаційні можливості для його скорочення вичерпані [6]. Цей вид перевірки полягає у тимчасовій відмові від виконання окремих дій і заходів стандартної перевірки (наприклад,

[1] Про затвердження Інструкції з організації і здійснення перевірки документів громадян України … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1083-12 (дата звернення: 12.03.2020).

[2] Пчеліна О. В. Зазнач. твір.

[3] Кулагин П. Г. Указ. соч.

[4] Беева Т. А. Указ. соч.

[5] Тальянчук Л. С. Зазнач. твір. С. 116.

[6] Про затвердження Положення про базу даних … . URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0765-07 (дата звернення: 12.03.2020).

опитування чи огляду додаткового документа — свідоцтва про народження, про смерть, запрошення тощо).

Перевірка паспортних документів на контрольно-пропускних пунктах через державний кордон, незалежно від її рівня,— це не лише ретельна робота з документами, а й спілкування з їх власниками. Для створення позитивного середовища під час перевірки цих документів співробітники держорганів мають культурно спілкуватися, мати охайний зовнішній вигляд, чітко й компетентно опрацьовувати документи, обґрунтовувати результати перевірки тощо [1].

Завершенням стандартної перевірки паспортних документів є дозвіл на перетин державного кордону України чи відмова у його перетині. Результатом одного із цих рішень є позначки у паспортному документі про це у вигляді відбитка штампа [2].

У разі виникнення сумнівів щодо дійсності або належності паспортного документа відповідній особі та виявлення ознак підроблення — проводять поглиблену перевірку документів, що посвідчують особу під час перетину державного кордону України.

Поглиблена перевірка документів — це дослідження паспортних та інших документів громадян України, іноземців та осіб без громадянства, яку здійснюють для підтвердження або спростування ознак їх підроблення (фальсифікації) [3]. Її виконують службові особи ДПСУ, які допущені до виконання стандартної перевірки документів та підвищили свою кваліфікацію з питань захисту документів. Ці особи перебувають на відповідному обліку спеціалістів Адміністрації ДПСУ з поглибленої перевірки паспортних документів [4].

Підставою такої перевірки є: 1) заява особи, яка попередньо вивчала паспортний документ; 2) вказівки органів ДПСУ (Адміністрації, регіональних управлінь, начальників органів охорони державного кордону); 3) інформація про можливе використання підроблених, недійсних документів або таких, що належать іншим особам [5].

Спеціалісти з поглибленої перевірки повторно: 1) визначають дійсність паспортного документа, візи й решти документів за допомогою порівняння їх з інформацією, яка міститься в інформаційно-довідкових матеріалах, в описах зразків паспортних і решти документів; 2) вивчають належність

[1] Про прикордонний контроль: … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1710-17 (дата звернення: 12.03.2020).

[2] Там само.

[3] Про затвердження Інструкції з організації і здійснення перевірки документів громадян України … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1083-12 (дата звернення: 12.03.2020).

[4] Тальянчук Л. С. Зазнач. твір.

[5] Про затвердження Інструкції з організації і здійснення перевірки документів громадян України … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1083-12 (дата звернення: 12.03.2020).

громадянинові України, іноземцеві чи особі без громадянства паспортних документів за допомогою опитування цих осіб; 3) уточнюють відомості про відсутність щодо пред'явника доручень правоохоронних і розвідувальних органів України з використанням оперативних баз даних; 4) особливу увагу звертають на визначення ознак підробки у документі, пред'явленому особою [1].

Огляд документів під час перевірки проводять у приміщенні міжнародних і міждержавних пунктів пропуску, що обладнані спеціальною криміналістичною технікою з дослідження документів і мікроскопами, відеоспектральними компараторами *Regula*, *Foster+freeman*, які забезпечують дослідження та фіксування в різних режимах освітлення, та ін.

На відміну від стандартної, за результатом здійснення поглибленої перевірки складають висновок спеціаліста. Висновок складають у письмовій формі на звороті аркуша із заявою про здійснення поглибленої перевірки документа або в електронному вигляді. Виконавець передає (надсилає) цей висновок ініціаторові для проведення необхідних дій [2].

Паспортний документ, у якому було виявлено ознаки підробки чи визначено належність іншій особі, після проведення поглибленої перевірки спеціаліст вилучає протоколом і спрямовує на наступний рівень перевірки паспортних документів — експертне дослідження судовими експертами, що ми розглянемо далі.

Працівники другої категорії можуть здійснювати огляд паспортних документів під час патрулювання, розслідування кримінальних правопорушень, затримання й арешту, розшуку осіб, які переховуються від органів влади, а також під час огляду місця події, обшуку, допиту й інших слідчих і оперативних дій.

У коментованому Кримінально-процесуальному кодексі України огляд визначено як слідчу (розшукову) дію, що полягає у безпосередньому спостереженні й дослідженні його учасниками матеріальних об'єктів, які пов'язані з обставинами вчинення кримінального правопорушення [3]. Огляд паспортних документів може виступати як самостійна слідча дія, так і бути частиною іншої слідчої дії.

Алгоритм дій під час огляду цими працівниками документів, що посвідчують особу під час перетину державного кордону України, наближений до стандартної перевірки таких документів на контрольно-пропускних пунктах. Це: а) визначення виду паспортного документа; б) перевірка його реквізити на сторінці, що містить відомості про власника та інші позначки на сторінках документа; в) огляд фотокартки (фотозображення) у паспорті та на візових наклейках порівнюють між собою та з особою власника; г) визначають наявність і дійсність віз; д) також оглядають такі документи

[1] Тальянчук Л. С. Зазнач. твір.

[2] Там само.

[3] Кримінальний процесуальний кодекс України: … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 09.03.2020).

з метою визначення ознак підробки. Імовірність використання суб'єктами другої визначеної нами категорії технічних засобів під час такого огляду мінімальна, тому у необхідних випадках може бути запрошений спеціаліст для надання допомоги у вигляді консультацій, у виявленні, фіксуванні, закріпленні й вилученні паспортних документів.

Якщо огляд документа проводять як слідчу дію, то її результат оформлюють протоколом огляду, що містить підписи посадових осіб, які її проводили, та підписи понятих [1]. Обов'язково в протоколі огляду документів, що посвідчують особу під час перетину державного кордону України, конкретизують назву документа, його серію і номер, коли та на чиє ім'я його видано, яким органом, строк дії, наявність віз, відбитків печаток і штампів, позначок. Виявлені ознаки підробки в таких документах занотовують до протоколу із зазначенням місця виявлення та методів, засобів, які для цього застосовано [2]. Останнє може стати підставою для відкриття нового кримінального провадження за ст. 358 Кримінального кодексу України.

Один з видів огляду документів, який здійснюють судові експерти різних відомчих міністерств, є проведення експертизи. Це ознайомлення експерта з документом, який підлягає дослідженню, та наданими зразками до початку дослідження з метою перевірки наданих документів і зразків (відповідно до зазначених у документі про призначення експертизи) та з'ясування сутності поставлених перед експертом завдань [3].

Ми вважаємо цілком слушною думку О. В. Воробей про те, що огляд документів експерт завершує після ознайомлення з обставинами справи та питаннями, зазначеними в постанові про призначення експертизи документів, а також після вивчення загального огляду паспортного документа та зразка (у разі надання останнього). Дати відповідь на зазначені в постанові питання неможливо лише за результатами експертного огляду в приміщенні кабінету. Експертне дослідження передбачає використання низки прийомів і методів для виявлення матеріальних ознак (а також сучасних складних прийомів і науково-технічних засобів) і спрямоване на визначення факту невідповідності паспортного документа, способу підроблення та безпосереднє виявлення ознак підроблення тощо. Отже,

[1] Кримінальний процесуальний кодекс України: … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 09.03.2020)..

[2] Патик Л. Л. Особливості огляду паспорта громадянина України під час розслідування злочинів, учинених організованими злочинними угрупованнями//*Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика):* наук.-практ. журн. Київ, 2008. № 19. С. 273—280.

[3] Колмаков В. П. Следственный осмотр оттисков печатей и штампов, подготовка и направление их на экспертизу//*Советская криминалистика*. Москва, 1951. Вып. 1. С. 129—150 ; Терзиев Н. В. Криминалистическое исследование документов: учеб. пособ. по спецкурсу. Москва, 1966. 41 с. ; Петряєв С. Ю. Криміналістичне дослідження підроблених іноземних паперових грошей: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 1998. 17 с.

слід зазначити, що експертне дослідження є більш широким поняттям, проте, початком його проведення є експертний огляд [1].

Розглядувані документи вкрай рідко потрапляють до рук четвертої категорії суб'єктів огляду. Однак, у разі проведення огляду паспортних документів цими суб'єктами, обов'язковою вимогою є обізнаність і знання правил виявлення підробки. Це не лише попередить інші кримінальні правопорушення, пов'язані з використанням підроблених документів, а й убезпечить від матеріальних збитків. Так, наприклад, працівники банку можуть видати кредит особі за підробленим документом, нотаріуси — видати доручення, посвідчити документи тощо [2].

Висновки. Отже, види огляду документів, що посвідчують особу під час перетину державного кордону України, потребують від суб'єктів огляду спеціальних знань у галузі документознавства, практичних навичок перевірки паспортних документів, що важливо під час розслідування й попередження кримінальних правопорушень, пов'язаних з підробленням цих документів.

References

Averianova, T. V., Belkin, R. S., Korukhov, Iu. G., Rossinskaia, E. R. (1998). *Kriminalistika*: uchebnik: v 2 t. Ed.: R. S. Belkin. Moscow [in Russian].

Beeva, T. A. (2003). *Kriminalisticheskoe issledovanie poddelnykh inostrannykh pasportov.* (Abstract of candidates thesis: 12.00.09). Volgograd [in Russian].

Bib, I. B. (2006). Kryminalistychne doslidzhennia pasportiv inozemnykh derzhav shchodo vyiavlennia pidroblennia. *Tekhnicheskaia ekspertiza dokumentov: problemy i razvitie:* sb. materialov Mezhdunar. nauch.-prakt. konf. (Kiev, 20—21.10.2005). Eds.: K. N. Kovalev, T. V. Timofeeva; IPTc MVD Ukrainy. Kiev [in Ukrainian].

Bilenchuk, P. D., Lysychenko, V. K., Klymenko, N. I. ta in. (2001). *Kryminalistyka:* pidruchnyk. Ed.: P. D. Bilenchuk. 2-he vyd., vypr. i dop. Kyiv [in Ukrainian].

Iablokov, N. P. (1954). *Tekhnicheskaia ekspertiza dokumentov v kriminalistike.* (Abstract of candidates thesis: 12.00.09). Moscow [in Russian].

Kobylianskyi, O. L. (2007). *Kryminalistychne doslidzhennia dokumentiv iz spetsialnymy zasobamy zakhystu*. (Candidates thesis: 12.00.09). Kyiv [in Ukrainian].

Kolmakov, V. P. (1951). Sledstvennyi osmotr ottiskov pechatei i shtampov, podgotovka i napravlenie ikh na ekspertizu. *Sovetskaia kriminalistika.* Moscow. Vyp. 1 [in Russian].

Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341-III (zi zminamy ta dopovnenniamy). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR). 2001. № 25—26. St. 131. [in Ukrainian].

Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4651-VI (zi zminamy ta dopovnenniamy). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (data zvernennia: 09.03.2020). [in Ukrainian].

Kulagin, P. G. (1959). *Kriminalisticheskoe issledovanie dokumentov, udostoveriaiushchikh lichnost.* Ed.: V. N. Roshchina. Moscow [in Russian].

Kulagin, P. G. (1959). Proverka i osmotr dokumentov. *Trudy nauchno-issledovatelskogo instituta militcii MVD SSSR.* Moscow. № 1 [in Russian].

[1] Воробей О. В., Мельников І. М., Волошин О. Г. Зазнач. твір. С. 38.

[2] Тальянчук Л. С. Зазнач. твір.

Levi, A. A. (1969). Sredstva i metody zashchity dokumentov ot poddelki. Statia vtoraia. *Voprosy borby s prestupnostiu:* sb. nauch. tr. Moscow. Vyp. 10 [in Russian].

Melnykov, I. M. (2006) Aktualni pytannia kryminalistychnoho doslidzhennia ta perspektyvy zakhystu ukrainskykh pasportiv i posvidchen osoby novoho zrazka. *Tekhnicheskaia ekspertiza dokumentov: problemy i razvitie:* sb. materialov Mezhdunar. nauch.-prakt. konf. (Kiev, 20—21.10.2005). Eds.: K. N. Kovalev, T. V. Timofeeva; IPTc MVD Ukrainy. Kiev [in Ukrainian].

Patyk, L. L. (2008). Osoblyvosti ohliadu pasporta hromadianyna Ukrainy pid chas rozsliduvannia zlochyniv, uchynenykh orhanizovanymy zlochynnymy uhrupovanniamy. *Borotba z orhanizovanoiu zlochynnistiu i koruptsiieiu (teoriia i praktyka):* nauk.-prakt. zhurn. Kyiv. № 19 [in Ukrainian].

Patyk, L. L. (2010). *Kryminalistychne doslidzhennia pidroblenoho pasporta hromadianyna Ukrainy.* (Candidates thesis: 12.00.09). Kyiv [in Ukrainian].

Pchelina, O. V. (2010). Pravyla ohliadu pasportiv ta osnovni pryiomy vyiavlennia yikh pidrobky. *Pravo i Bezpeka.* Kharkiv. № 4. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pib_2010_4_43 (data zvernennia: 12.03.2020) [in Ukrainian].

Petriaiev, S. Yu. (1998). *Kryminalistychne doslidzhennia pidroblenykh inozemnykh paperovykh hroshei.* (Abstract of candidates thesis: 12.00.09). Kyiv [in Ukrainian].

Piaskovskyi, V. V., Chornous, Yu. M., Ishchenko, A. V., Alieksieiev, O. O. ta in. (2015). *Kryminalistyka*: pidruchnyk. Kyiv [in Ukrainian].

Pro prykordonnyi kontrol: Zakon Ukrainy vid 05.11.2009 r. № 1710-VI (zi zminamy ta dopovnenniamy). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1710-17 (data zvernennia: 12.03.2020) [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Instruktsii z orhanizatsii i zdiisnennia perevirky dokumentiv hromadian Ukrainy, inozemtsiv ta osib bez hromadianstva, yaki peretynaiut derzhavnyi kordon: nakaz Administratsii Derzhprykordonsluzhby Ukrainy vid 05.06.2012 r. № 407. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1083-12 (data zvernennia: 12.03.2020) [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Polozhennia pro bazu danykh «Vidomosti pro osib, yaki peretnuly derzhavnyi kordon Ukrainy»: nakaz Administratsii Derzhprykordonsluzhby Ukrainy vid 25.06.2007 r. № 472. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0765-07 (data zvernennia: 12.03.2020) [in Ukrainian].

Razumov, E. A., Moliboga, N. P. (1994). *Osmotr mesta proisshestviia: metodika i praktika:* sprav.-metod. izd. Kyiv [in Russian].

Statystyka po kilkosti osib, yaki pravomirno peretynaly derzhavnyi kordon Ukrainy ta po vyiavlenniu pidroblenykh dokumentiv pid chas sproby peretynannia derzhavnoho kordonu Ukrainy. *Ofitsiinyi sait Derzhavnoi prykordonnoi sluzhby.* URL: www.dpsu.gov.ua (data zvernennia: 20.04.2020) [in Ukrainian].

Talianchuk, L. S. (2017). *Kryminalistychne doslidzhennia dokumentiv, shcho posvidchuiut osobu pry peretyni derzhavnoho kordonu Ukrainy.* (Candidates thesis: 12.00.09.) Kyiv [in Ukrainian].

Terziev, N. V. (1966). *Kriminalisticheskoe issledovanie dokumentov: ucheb. posob. po spetckursu.* Moscow [in Russian].

Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy. (2007). Ed.: V. T. Busel. Kyiv [in Ukrainian].

Vorobei, O. V. (2004). *Kryminalistychne doslidzhennia paperovykh hroshei Ukrainy* (Candidates thesis: 12.00.09). Kyiv [in Ukrainian].

Vorobei, O. V., Melnykov, I. M., Voloshyn, O. H. (2008). *Tekhniko-kryminalistychne doslidzhennia dokumentiv:* navch.-metod. posib. Kyiv [in Ukrainian].

Л. С. Тальянчук

ВИДЫ ОСМОТРА ДОКУМЕНТОВ, УДОСТОВЕРЯЮЩИХ ЛИЧНОСТЬ ПРИ ПЕРЕСЕЧЕНИИ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ГРАНИЦЫ УКРАИНЫ (обзорная статья)

Осмотр паспортных документов делится на виды по следующим критериям:

1) по составу участников:

а) сотрудники Государственной пограничной службы Украины, обладающие специальными знаниями и прошедшие соответствующую подготовку;

б) сотрудники прокуратуры, подразделений МВД, Службы безопасности Украины;

в) судебные эксперты, имеющие соответствующую экспертную квалификацию;

г) другие работники, имеющие право изучать документы (представители туристических агентств, банковских учреждений, нотариусы, судьи и другие);

2) по месту осмотра:

а) в пунктах пропуска: через государственную границу (в специально оборудованных зданиях); в транспортных средствах и на местах стоянок иностранных транспортных средств; в специально отведённых зонах контроля в портах, на рыболовецких предприятиях, причалах, территории соседних государств; за пределами контрольно-пропускных пунктов в местах проверки людей (в вагонах, в автобусах);

б) в рабочих помещениях, офисах или за их пределами.

Во время осмотра субъекты должны следовать следующей процедуре:

1) определить тип паспортного документа;

2) осмотреть общий вид;

3) проверить его данные;

4) изучить фотографию;

5) изучить страницы документа;

6) установить действительность существующих виз;

7) использовать соответствующее техническое оборудование для выявления признаков полной или частичной подделки паспортных документов.

Систематизированы и рассмотрены особенности изучения этих документов с целью выявления признаков подделки — такие, как: время и место, профессиональная квалификация участников опроса, техническая поддержка, цель и результат проверки, процедура обнаружения и исправления. Изучение документов требует от специалистов специальных знаний, практических навыков проверки паспортных документов, что крайне важно при расследовании и предупреждении уголовных преступлений,

связанных с подделкой документов, удостоверяющих личность при пересечении государственной границы Украины.

Ключевые слова: паспорт, субъект, проверка, пересечение границы, выявление признаков подделки, эксперт, исследования.

L. Talianchuk

TYPES OF IDENTITY DOCUMENTS INSPECTION WHILE CROSSING THE STATE BORDER OF UKRAINE

(Review Article)

*Inspection of passport documents is divided into types according to the following criteria: 1) by entities (the first category includes employees of the State Border Guard Service of Ukraine who possess special knowledge and have undergone appropriate training; the second one comprises of prosecutors, units of the Ministry of Internal Affairs, the Security Service of Ukraine; the third one includes only forensic experts with corresponding forensic qualifications; the fourth category comprises of other employees who have the right to inspect documents (representatives of travel agencies, banking institutions, notaries, judges and others)); 2) by inspection sites (**at checkpoints:** a) at border checkpoints (specially selected buildings with equipment), b) in vehicles and at the places of foreign vehicles parking; c) in specially designated control areas: in ports, fishing enterprises, berths, in the territory of neighboring states; d) outside checkpoints at places where persons are being examined (in a train car, in buses); **in workrooms, offices or outside)**.*

During inspection, entities should undertake the following procedure: a) determine the type of passport document; b) examine general appearance; c) check its details; d) examine photo cards; e) pages are studied; e) establish the validity of existing visas; g) use appropriate technical equipment to detect signs of complete or partial forgery in passport documents.

The peculiarities of studying these documents were also systematized and considered above in order to identify signs of forgery, such as: time and place, professional qualification of survey participants, technical support, purpose and result of inspection, procedure for detecting and fixing signs of forgery. The study of documents requires possessing special knowledge, practical skills of checking passport documents which is extremely important in investigation and prevention of criminal offenses related to forgery of identity documents when crossing the state border of Ukraine.

Keywords: passport, entity, inspection, border crossing, detection of forgery signs, forensic expert, research.

Надійшла до редколегії 27.04.2020

Тальянчук Л. С. Види огляду документів, що посвідчують особу під час перетину державного кордону України (оглядова стаття). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 82—95. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.07.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.08
УДК 343.98.067

А. О. Григоренко,
аспірант кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7563-3660,
e-mail: andreigrigorenko96@gmail.com

ПРОБЛЕМИ ВИКОРИСТАННЯ МЕТОДУ РЕКОНСТРУКЦІЇ ПІД ЧАС ЗДІЙСНЕННЯ ЮРИДИЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Розглянуто особливості використання реконструкції як криміналістичного методу не лише під час реалізації досудового розслідування злочинів, а й у процесі здійснення інших видів юридичної діяльності. Проаналізовано криміналістичну сутність слідчої, прокурорської, адвокатської та судової діяльності. Визначено особливості реалізації криміналістичного методу реконструкції під час здійснення цих видів юридичної діяльності.

Зроблено висновок про міжгалузевий характер криміналістики як науки. На прикладі реалізації методу реконструкції визначено, що положення криміналістики є підставою для здійснення решти видів юридичної діяльності. Обґрунтовано визначення методу реконструкції як основи для пізнання подій, явищ, процесів, що існували в минулому та мають значення для здійснення інших видів юридичної діяльності.

Ключові слова: метод реконструкції, відтворення, слідча діяльність, прокурорська діяльність, адвокатська діяльність, судова діяльність.

Постановка наукової проблеми. Криміналістика як наука має міжгалузевий характер. Це зумовлено тим, що застосування положень криміналістики не обмежено досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень, оскільки криміналістичні знання застосовують також під час провадження інших видів юридичної діяльності (наприклад, прокурорської, адвокатської, судової тощо). Ефективно реалізовувати юридичну діяльність без застосування положень криміналістики неможливо, адже саме криміналістика розробляє методи, тактичні прийоми, комбінації й операції відповідних юридично значущих дій, що є складовими юридичної діяльності.

Одним із криміналістичних методів, що має провідне значення для юридичної діяльності, є метод реконструкції. Незважаючи на значну кількість різновидів, реконструкція є її наскрізним методом: це зумовлено тим, що юридична діяльність має здебільшого ретроспективний характер, тобто спрямована на відтворення відповідних предметів, явищ і процесів. Саме тому є актуальним дослідження реконструкції з криміналістичної точки зору з метою ефективного застосування згаданого методу не лише у кримінальному провадженні, а й під час здійснення юридичної діяльності.

© А. О. Григоренко, 2020

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблему визначення сутності криміналістики та її місця в системі юридичних наук досліджували В. Ю. Шепітько, В. О. Коновалова, В. М. Шевчук, В. А. Журавель [1]. Вивчали особливості реалізації слідчої, прокурорської, адвокатської та судової діяльності: Ю. Г. Арзамасов [2], І. В. Рогатюк [3], А. В. Лапкін [4], Т. Б. Вільчик [5], Б. А. Скибіцький [6], Є. А. Таликін [7].

Мета статті — дослідити особливості застосування положень криміналістики під час здійснення різних видів юридичної діяльності. З'ясувати значення реалізації методу реконструкції під час провадження слідчої, прокурорської, адвокатської та судової діяльності.

Викладення основного матеріалу дослідження. Поняття юридичної діяльності містить декілька видів діяльності та є ширшим за своєю сутністю поняттям, аніж діяльність, спрямована на розслідування злочинів. Під юридичною діяльністю слід розуміти усвідомлені, вольові, владні юридичні дії та пов'язані з ними організаційно-юридичні заходи, здійснювані на основі норм права компетентними органами і посадовими особами (в окремих випадках — громадянами), спрямовані на реалізацію суспільних цілей або задоволення корпоративних та індивідуальних законних інтересів [8]. Для того щоб найбільш повно вивчити особливості реалізації методу реконструкції в юридичній діяльності, потрібно дослідити специфіку використання зазначеного методу під час таких видів юридичної діяльності, як слідча, прокурорська, адвокатська та судова.

---

[1] Шепітько В. Ю., Журавель В. А., Коновалова В. О. та ін. Криміналістика: підручник: у 2 т. Т. 1/за ред. В. Ю. Шепітька. Харків, 2019. 456 с.

[2] Арзамасов Ю. Г. Контроль судебной власти за ведомственными нормативными актами//*Российский судья*. Москва, 2005. № 1. С. 30—33.

[3] Рогатюк І. В. Процесуальна діяльність прокурора на стадії досудового розслідування: монографія. Київ, 2016. 544 с.

[4] Лапкін А. В. Роль прокурора в забезпеченні прав і законних інтересів потерпілого у кримінальному судочинстві України: монографія. Харків, 2012. 264 с.

[5] Вільчик Т. Б. Інститут адвокатури України: нові підходи та тенденції розвитку//*Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія: Юриспруденція*. 2015. Вип. 16 (1). С. 25—28. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2015_16%281%29__8 (дата звернення: 25.11.2020).

[6] Скибіцький Б. А. Повноваження слідчого судді у кримінальному провадженні//*Вісник Львівського торговельно-економічного університету. Юридичні науки.* 2016. Вип. 3. С. 209—216. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvlkau_2016_3_21 (дата звернення: 25.11.2020).

[7] Таликін Є. А. Господарсько-процесуальні запобіжні заходи в системі державного регулювання господарської діяльності//*Соціально-економічні проблеми сучасного періоду України*. 2008. Вип. 6. С. 180—186. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/12315 (дата звернення: 25.11.2020).

[8] Арзамасов Ю. Г. Природа юридической деятельности//*Ленинградский юридический журнал*. 2007. № 3 (9) С. 33—52.

Для розуміння особливостей застосування реконструкції у слідчій діяльності слід визначити, яка особа є слідчим і в чому полягає специфіка її діяльності. «*Відповідно до статті 3 Кримінального процесуального кодексу України слідчим є службова особа органу Національної поліції, органу безпеки, органу, що здійснює контроль за додержанням податкового законодавства, органу Державного бюро розслідувань, Головного підрозділу детективів, підрозділу детективів, відділу детективів, підрозділу внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України, уповноважена в межах компетенції, передбаченої цим Кодексом, здійснювати досудове розслідування кримінальних правопорушень*» [1]. Діяльність слідчого полягає в активній реалізації досудового розслідування з використанням повноважень, передбачених кримінальним процесуальним законодавством, у допустимі законом способи й методи, спрямовані на виявлення, припинення, попередження, розкриття та розслідування злочинів з метою захисту особи, суспільства та держави від кримінальних правопорушень. Умовно в діяльності слідчого можна виокремити такі компоненти: соціальна, пошукова (пізнавальна), реконструктивна, комунікативна, організаційна та посвідчувальна діяльність [2]. Реконструкція у діяльності слідчого є не лише криміналістичним методом (що необхідно для проведення досудового розслідування злочину), а й окремим компонентом діяльності слідчого, який зумовлює провідний характер реконструкції у цьому виді діяльності.

Основним завданням слідчого є розслідування кримінальних правопорушень. Саме реконструкція є провідною складовою діяльності слідчого. Реконструкцію можна використовувати як тактичний прийом під час підготовки та проведення слідчих (розшукових) дій. Під час їх здійснення використовують різні пізнавальні прийоми (спостереження, порівняння, експеримент тощо), одним із яких є реконструкція як різновид методу моделювання [3]. У результаті здійснення реконструкції можна здобути відомості, що безпосередньо стосуються злочину, який розслідується. Та обставина, що їх вилучення відбувається шляхом реалізації інших слідчих (розшукових) дій, не впливає на сутність дій, які реконструюють [4]. Реконструкція є способом збирання і перевірки доказів, а також комплексом пізнавальних і посвідчувальних методів, її реалізація супроводжується застосуванням примусу, у результаті якого може бути обмежено права та свободи громадян. Реконструкція є підґрунтям для проведення слідчих (розшукових)

[1] Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та допов.)//*Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 9—10, 11—12, 13. Ст. 88.

[2] Берназ П. Следственная деятельность как объект криминалистического обеспечения//*Legea şi viaţa*. 2016. № 1/3 (289). С. 7—11.

[3] Степанов В. В., Галушкин В. И. Реконструкция — эффективное средство исследования обстоятельств преступления//*Вестник Саратовской государственной юридической академии*. 2020. № 2 (133). С. 210—219.

[4] Кримінальний процесуальний кодекс України: … .

дій та досудового розслідування загалом. Завдяки відтворенню предметів, явищ і процесів відбувається збирання та перевірка доказів, що мають значення для розслідування кримінального правопорушення.

Реконструкція є вагомою частиною діяльності слідчого, оскільки фактично є методом дослідження відповідних предметів, явищ і процесів, які існували або відбувалися в минулому й мають значення для розслідування суспільно небезпечного діяння. Злочин є подією минулого, тому до моменту початку розслідування та судового розгляду багато обставин його прояву, результати впливу на навколишнє оточення й окремі об'єкти або істотно видозмінюються, або взагалі втрачають своє первісне значення. У зв'язку з цим для з'ясування всіх обставин злочину доволі часто у слідчого виникає необхідність відтворити обставини первісної обстановки досліджуваної події, об'єкта, а у виняткових випадках — і створити аналогічний предмет. У процесі розслідування злочинів подібні дії слідчий реалізує самостійно, або за його вказівкою цим займається фахівець [1]. Реконструкція є невід'ємною складовою діяльності слідчого, оскільки розслідувати злочин, який завжди відбувається у минулому щодо слідчого, можна лише шляхом відтворення відповідних об'єктів, які мають значення для розслідування кримінального правопорушення.

З криміналістичної точки зору важливо також, що реконструкція (як різновид і водночас метод моделювання) фактично є рушійною силою досудового розслідування злочину. Моделі, які слідчі створюють під час розслідування суспільно небезпечного діяння, зазвичай мають ретроспективний характер, тобто фактично відтворюють відповідний об'єкт, що існував у минулому і має значення для справи. Саме реконструкція є способом побудови названих моделей. Особливе значення під час процесу розслідування має ідеальна (мисленнєва) модель. Мисленнєве криміналістичне моделювання допомагає виявити сліди й особу, яка їх залишила, виявити інсценування та викрити обмови чи самообмови, полегшити пошук як орієнтувальних відомостей, так і доказів, дає змогу здобути позитивні й негативні знання про об'єкт, який підлягає дослідженню, тощо [2]. Побудова мисленнєвої моделі передбачає створення образу, який відтворює з певним ступенем вірогідності відповідний об'єкт, що досліджує слідчий. Для побудови мисленнєвої моделі необхідно досліджувати й аналізувати матеріали справи, що відбувається у формі реконструкції. Фактично метод реконструкції є підґрунтям для здійснення слідчої діяльності.

Отже, реконструкція є однією з провідних і невід'ємних складових діяльності слідчого. Застосування реконструкції під час досудового

[1] Лакомская М. Ю. Тактические операции группы «реконструкция» (операции планирования и организации отдельных следственных действий)//*Общество и право*. 2018. № 3 (65). С. 98—103.

[2] Густов Г. А. Проблемы методов научного познания в организации расследования преступлений: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Москва, 1993. 61 с.

розслідування зумовлено необхідністю у відтворенні відповідних предметів, процесів і явищ, які мають значення для проведення досудового розслідування злочинів. Реконструкція формує у слідчого цілісне уявлення про обставини злочину, що (зі свого боку) є передумовою для всебічного й об'єктивного розслідування злочину, з'ясування істини у справі та притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності.

Метод реконструкції активно застосовують також під час провадження прокурорської діяльності. Згідно зі ст. 2 Закону України «Про прокуратуру»:

«1. На прокуратуру покладаються такі функції:

1) підтримання державного обвинувачення в суді;

2) представництво інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених цим Законом та главою 12 розділу III Цивільного процесуального кодексу України;

3) нагляд за додержанням законів органами, що провадять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство;

4) нагляд за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян» [1].

Діяльність прокурора не обмежено тільки досудовим розслідуванням злочину: її реалізують також на стадії судового розгляду. Дослідження особливостей реалізації криміналістичного методу реконструкції під час здійснення прокурорської діяльності дає змогу підтвердити думку, що фактично положення криміналістики мають міжгалузевий характер і їх застосування не обмежено лише досудовим розслідуванням кримінальних правопорушень.

Криміналістична реконструкція є наскрізним методом професійної діяльності прокурора — незалежно від стадії кримінального провадження, на якій прокурор реалізує свої повноваження. Вагоме значення метод реконструкції має на стадії підготовки до судового розгляду: *«Підготовка до підтримання державного обвинувачення з конкретного кримінального провадження є творчою пізнавальною діяльністю, що складається із сукупності дій: вивчення матеріалів кримінального провадження, їхньої систематизації та фіксації; аналізу доказів, наявних у кримінальному провадженні, їхній перевірці та оцінці; планування підтримання державного обвинувачення в суді та прогнозування ситуацій, що можуть виникнути при розгляді обвинувального акту і матеріалів кримінального провадження»* [2]. Саме на стадії підготовки до судового розгляду необхідність у застосуванні прокурором методу реконструкції є найбільш очевидною, оскільки

[1] Про прокуратуру: Закон України від 14.10.2014 р. № 1697-VII (зі змін. та допов.)//*Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2015. № 2—3. Ст. 12.

[2] Никитченко Н. В. Участь прокурора у кримінальному провадженні на стадії судового розгляду//*Міжнародний юридичний вісник: актуальні проблеми сучасності (теорія та практика)*. 2017. Вип. 4—5 (8—9). С. 132—137.

виникає необхідність подумки відтворити події суспільно небезпечного діяння шляхом дослідження й аналізу матеріалів справи та доказів з метою прогнозування ситуацій, що можуть статися під час судового розгляду, та планування професійної діяльності.

Застосування криміналістичних положень є доволі актуальним для прокурора під час реалізації своїх повноважень під час судового розгляду справи: *«Внесення прокурором обґрунтованих, заздалегідь продуманих, аргументованих клопотань і пропозицій щодо порядку проведення судового слідства є надзвичайно важливим у резонансних кримінальних провадженнях, коли потрібно визначити послідовність допитів підсудних, потерпілих або свідків за окремими епізодами злочинної діяльності чи досліджувати докази стосовно підсудних в тій послідовності, що відповідає їхнім ролі та ступеня участі в учинених кримінальних правопорушеннях, а також їхнє ставлення до вчиненого злочину (визнає чи заперечує свою провину)»* [1]. Планування й ефективна реалізація прокурором допиту та інших юридично значущих дій під час судового розгляду справи можливі лише завдяки застосуванню положень криміналістичної тактики: *«Обвинувачу варто пам'ятати, що під час прямого допиту заборонено ставити навідні запитання, тобто такі, у формулюванні яких міститься відповідь, частина відповіді або підказка до неї. Після прямого допиту протилежній стороні кримінального провадження надають можливість перехресного допиту. Під час цього етапу дозволено ставити навідні запитання. Тактика обвинувача під час допитів, які проводить сторона захисту, полягає в обов'язковому реагуванні на повторність питань за з'ясованими обставинами, їх некоректність, намагання перекрутити надані в суді показання з боку захисту шляхом з'явлення клопотань про зняття судом таких питань»* [2]. Фактично для успішної реалізації професійної діяльності під час судового розгляду та притягнення винних осіб до кримінальної відповідальності прокуророві в процесі судового розгляду необхідно дотримувати не лише вимог законодавства, а й послуговуватися положеннями криміналістичної тактики. Важливим також є застосування методу криміналістичної реконструкції, що зумовлено необхідністю відтворити відповідні об'єкти, які мають значення для кримінального провадження, що є підґрунтям для підготовки до стадії судового провадження й ефективного здійснення прокурором своїх професійних обов'язків.

Особливість правового статусу прокурора під час кримінального провадження зумовлено тим, що прокурор фактично є його наскрізною фігурою, саме він здійснює процесуальне керівництво під час проведення досудового розслідування та підтримує державне обвинувачення на стадії

[1] Рогатюк І. В. Підтримання прокурором публічного обвинувачення в суді: процесуальна тактика в нестандартних умовах//*Юридичний часопис Національної академії внутрішніх справ*. 2017. № 1 (13). С. 87—98.

[2] Там само.

судового розгляду: *«Характерною рисою правового положення прокурора у кримінальному судочинстві є пряма залежність його статусу від стадії провадження, на якій прокурор бере участь. Незважаючи на запровадження Кримінальним процесуальним кодексом України так званої "наскрізної" участі прокурора у кримінальному судочинстві, яка забезпечила персональну незмінність фігури прокурора на всіх стадіях провадження, статус такої особи зазнає принципових трансформацій при переході від однієї стадії до іншої (у першу чергу під час закінчення досудового розслідування і початку судових стадій кримінального провадження)»* [1]. Прокурор як учасник досудового розслідування та судового розгляду має потребу в застосуванні положень криміналістики на всіх стадіях кримінального провадження. Наприклад, *«з огляду на особливості тактики допиту в судовому засіданні, прокурор під час його проведення має забезпечити: чіткість і послідовність запитань; доступну форму розмови; неупередженість позиції; терпіння, коректність, офіційність і тактовність; повагу до суду та прав усіх інших учасників процесу; об'єктивну зацікавленість долею допитуваних і схвалення їхньої певної поведінки; запобігання для допитуваних дискомфортної ситуації; повноту та вичерпність з'ясування всіх спірних питань»* [2]. Здійснюючи професійну діяльність на стадії судового провадження, прокурор повинен застосовувати положення криміналістики як під час аналізу матеріалів справи та підготовки до судового розгляду, так і в процесі його проведення. Підґрунтям для аналізу матеріалів справи та планування прокурорської діяльності на стадії судового провадження є застосування методу реконструкції. Відтворюючи подумки відповідні предмети, явища та процеси, що мають значення для кримінального провадження, прокурор здобуває змогу планувати свою діяльність з урахуванням ситуацій, які можуть статися під час судового розгляду та підготовки відповідного алгоритму дій.

Реконструкція також має вагоме значення для здійснення прокурорської діяльності у процесі досудового розслідування. Це зумовлено тим, що саме завдяки відтворенню відповідних об'єктів прокурор має змогу змоделювати подумки механізм та алгоритм здійснення суспільно небезпечного діяння, яке підлягає досудовому розслідуванню, і здійснювати свою професійну діяльність у формі процесуального керівництва: *«Прокурор — процесуальний керівник — з'являється у кримінальному провадженні вже після його початку і після призначення слідчого. Таким чином, з поля його уваги «випадає» вся та діяльність, яка передувала останньому: прийняття заяв та повідомлень про кримінальні правопорушення, реагування на них відповідним правоохоронним органом, проведення огляду місця події до внесення відомостей про кримінальне правопорушення до*

[1] Колодчин В. В., Туманянц А. Р. Повноваження прокурора в судовому провадженні у першій інстанції: монографія. Харків, 2016. 228 с.

[2] Рогатюк І. В. Зазнач. твір.

Єдиного реєстру досудових розслідувань тощо» [1]. Застосування методу реконструкції є підґрунтям для відтворення прокурором подумки подій відповідного кримінального правопорушення, що актуально, оскільки прокурора призначають після призначення слідчого і внесення відомостей до Єдиного реєстру досудових розслідувань: *«На другому етапі процесуальний керівник має зібрати всю необхідну інформацію, що характеризує відповідне кримінальне провадження, у якому він бере участь: вивчити матеріали кримінального провадження, ознайомитися із законодавством і судовою практикою у цій сфері... Уся ця діяльність, яка охоплюється поняттям інформаційно-аналітичне забезпечення, потрібна для формування у прокурора повної картини досудового розслідування та його перспектив, а також прийняття у ньому відповідних процесуальних та управлінських рішень»* [2]. Фактично діяльність прокурора на перших етапах досудового розслідування пов'язана із застосуванням методу реконструкції. Це зумовлено тим, що створення ідеальної моделі минулої події, яка є підґрунтям для побудови версій і планування розслідування кримінального правопорушення, можливе лише шляхом відтворення предметів, явищ і процесів на основі аналізу матеріалів справи.

Положення криміналістики (зокрема, метод реконструкції) також активно застосовують в адвокатській діяльності. Відповідно до ч. 1 ст. 1 Закону України «Про адвокатуру та адвокатську діяльність», *«адвокатом є фізична особа, яка здійснює адвокатську діяльність на підставах та в порядку, що передбачені цим Законом. Адвокатська діяльність — незалежна професійна діяльність адвоката щодо здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту»* [3]. Із метою ефективного її здійснення слід застосовувати метод реконструкції, адже це також зумовлено завданнями адвоката: *«Завдання адвоката — це визначені, заплановані для виконання обсяги роботи адвоката, які здійснюються ним із метою здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту»* [4]; *«можна виділити такі завдання адвоката як: надання правової інформації, консультацій і роз'яснень з правових питань; складення заяв, скарг, процесуальних та інших документів; захист прав, свобод і законних інтересів клієнта; представництво інтересів фізичних і юридичних осіб»* [5]. Основою для виконання адвокатом його завдань є застосування реконструкції. Процес відтворення є фундаментом для аналізу

[1] Лапкін А. В. Прокурор як менеджер досудового розслідування//*Правовий часопис Донбасу*. 2018. № 1 (62). С. 197—202.

[2] Колодчин В. В., Туманянц А. Р. Зазнач. твір.

[3] Про адвокатуру та адвокатську діяльність: Закон України від 05.07.2012 р. № 5076-VI (зі змін. та допов.)//*Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 27. Ст. 282.

[4] Єфіменко М. Ю. Завдання та функції адвоката в адміністративному процесі// *Форум права*. 2012. № 4. С. 343—348.

[5] Там само.

проблеми (питання), з якою (яким) звернувся клієнт, матеріалів справи, для обирання методів, якими буде досягнуто поставлену мету, визначення тактики здійснення професійної діяльності. Важливе значення реконструкції полягає в тому, що дії, події та факти, які є підґрунтям для провадження адвокатської діяльності, відбувалися у минулому, тому з метою надання правничої допомоги клієнту адвокат зобов'язаний на підставі наявних відомостей за допомогою реконструкції відтворити подумки певну ситуацію (проблему), для розв'язання якої до нього звернувся клієнт.

Також реконструкція важлива під час реалізації адвокатом його функцій: *«Під функціями адвоката слід розуміти основні напрямки діяльності адвоката, що здійснюються ним із метою здійснення захисту, представництва та надання інших видів правової допомоги клієнту»* [1]. Серед основних функцій адвоката — *«просвітницька (формування у громадян правильного уявлення про право та його роль у громадянському суспільстві і державі), кваліфікованого професійно-правового контролю за забезпеченням системою публічної влади конституційних прав і свобод людини, нормотворча (організаційних питань її внутрішньої діяльності адвокатури), виховна (стажування в органах адвокатури, майстер-класи та лекції окремих адвокатів та науковців, навчання у школі адвокатів тощо)»* [2], також можна назвати *«консультативну (інформаційну) та представницьку (частиною якої іноді виділяють функцію захисту)»* [3]. Виконання адвокатом своїх функцій завжди пов'язане з необхідністю відтворювати відповідні об'єкти. Це зумовлено тим, що інформація, необхідна для виконання відповідних функцій, існує в минулому (щодо адвоката), через що в адвоката виникає необхідність відтворити відповідні предмети, явища, процеси, факти й події подумки з метою здійснення професійної діяльності.

Вагоме значення має застосування методу реконструкції у суддівській діяльності. Під нею слід розуміти професійну діяльність суддів, спрямовану на здійснення правосуддя. Відповідно до ст. 124 Конституції України, «*правосуддя в Україні здійснюють виключно суди. Делегування функцій судів, а також привласнення цих функцій іншими органами чи посадовими особами не допускаються. Юрисдикція судів поширюється на будь-який юридичний спір та будь-яке кримінальне обвинувачення. У передбачених законом випадках суди розглядають також інші справи»* [4]. Згідно зі ст. 1 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», *«судову владу реалізовують судді та, у визначених законом випадках, присяжні шляхом здійснення*

[1] Єфіменко М. Ю. Зазнач. твір.

[2] Вільчик Т. Б. Функції інституційної адвокатури//*Форум права*. 2017. № 2. С. 24—29.

[3] Єфіменко М. Ю. Зазнач. твір.

[4] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (зі змін. та допов.)//*Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.

правосуддя у рамках відповідних судових процедур» [1]. Сутність професійної діяльності суддів полягає у здійсненні правосуддя шляхом розгляду юридичних спорів і ухвалення відповідного рішення. Розгляд будь-якої справи є можливим тільки за допомогою відтворення відповідної події з метою надання їй правової оцінки та вирішення спірних питань. Саме тому реконструкція є невід'ємною частиною суддівської діяльності.

Слід зазначити, що суддя (окрім розгляду юридичних спорів) також здійснює діяльність, спрямовану на забезпечення непорушності прав і свобод осіб під час досудового розслідування: *«Слідчий суддя — це суддя, уповноважений забезпечувати законність та обґрунтованість обмеження конституційних прав і свобод людини на досудовому провадженні по кримінальній справі, до компетенції якого належить прийняття рішення про застосування заходів кримінально-процесуального примусу, проведення слідчих та інших процесуальних дій, що обмежують конституційні права людини, розгляд скарг на дії (бездіяльність) та рішення слідчого чи прокурора, інше. Основним призначенням слідчого судді є здійснення судового захисту прав і законних інтересів осіб, які приймають участь в кримінальному процесі, та забезпечення законності провадження по справі на досудових стадіях. Це зумовлює специфічний характер виконуваної ним кримінально-процесуальної функції, а саме: забезпечення законності та обґрунтованості обмеження конституційних прав і свобод людини на досудовому провадженні по кримінальній справі»* [2]. Реконструкція є також невід'ємною складовою діяльності судді, спрямованої на контролювання діяльності суб'єктів, уповноважених здійснювати досудове розслідування злочинів. Так, з метою прийняття відповідного рішення щодо доцільності й можливості обмеження конституційних прав і свобод певної особи, суд повинен дослідити та проаналізувати підстави такого обмеження, зазначені у відповідному клопотанні. Прийняття обґрунтованого рішення під час розгляду клопотання можливе лише після реконструкції відповідних процесів, явищ і подій суддею подумки для їх всебічного дослідження.

Застосування методу реконструкції під час реалізації судової діяльності також відображено в її результаті — судовому рішенні: *«Рішення суду як акт правосуддя — це правозастосовний акт, оформлений у вигляді процесуального документа, що захищає не тільки суб'єктивні права сторін, а й інтереси держави, є підсумком судової діяльності щодо розгляду і вирішення справи по суті, зокрема, щодо дослідження і оцінки доказів, встановлення юридичних фактів, містить державно-владне індивідуальне розпорядження щодо застосування норм права до конкретних правовідносин та їх суб'єктів»* [3]. Судове рішення має відповідати таким вимогам:

[1] Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 02.06.2016 р. № 1402-VIII (зі змін. та допов.)//*Відомості Верховної Ради України*. 2016. № 31. Ст. 545. С. 7.

[2] Скибіцький Б. А. Зазнач. твір.

[3] Самолюк Ю. М. Судове рішення у цивільному процесі: спірні питання//*Судова апеляція*. 2009. № 1 (14). С. 91—98.

«бути законним і обґрунтованим, гранично повним, зрозумілим, чітким, обов'язково містити вступну, описову, мотивувальну і резолютивну частини з додержанням зазначеної послідовності, безумовним, безальтернативним, а також доступним» [1]. *«Розрізняють суб'єктивні та об'єктивні межі судового рішення. Суб'єктивні — полягають у тому, що воно поширюється на учасників цивільного процесу і не може зачіпати права й інтереси осіб, які не брали в ньому участі. Об'єктивні межі визначаються тільки тим колом відносин, які були встановлені судом, тобто предметом судового розгляду»* [2]. Винесення судом рішення є результатом здійснення правосуддя. Фактично у рішенні суду зафіксовано сутність справи, яку розглядали, досліджено докази й норми права, на які зважав суд, правову позицію суду й безпосередньо рішення у справі. Рішення суду фактично є формою фіксації реконструктивної діяльності, здійсненої судом, оскільки правова позиція та рішення суду ґрунтуються на аналізі справи, ідеальний образ якої суддя сформував подумки за допомогою відтворення явищ, процесів, дій і подій. Тому реконструкція є підґрунтям для здійснення судового розгляду та винесення рішення у справі.

Отже, реконструкція як криміналістичний метод є підґрунтям для здійснення правосуддя: *«Найбільш обґрунтованою є позиція, що пов'язує поняття "правосуддя" тільки з діяльністю суду щодо вирішення спорів (конфліктів) в суспільстві. Суть конфлікту, його предмет, сторони обумовлюють диференціацію способів вирішення та призводять до поділу правосудця на види, що реалізуються в різних видах судочинства, які, в свою чергу, поділяються на провадження та ін. Разом з тим, правосуддя зберігає свою єдність як діяльність та її результат, спрямовані на впровадження права (у найширшому розумінні цього поняття) в життя суспільства шляхом вирішення спорів. Оскільки процес правозастосування є досить складним та тривалим, неминучі в ньому проміжні аспекти, контроль за правильністю прийнятих рішень»* [3]. Під час здійснення правосуддя відбувається розгляд справи, що сталася в минулому щодо судді, який здійснює судовий розгляд справи, тому проведення реконструкції має вирішальне значення для реалізації суддею своєї професійної діяльності. Відтворення певних явищ, процесів, дій і подій є підґрунтям для здійснення правосуддя завдяки повному, об'єктивному та всебічному дослідженню сутності справи й надання їй правового аналізу. Фактично метод реконструкції є інструментом, за допомогою якого суд має змогу дослідити матеріали юридичного спору, який розглядають, і винести відповідне рішення (тобто здійснити правосуддя).

[1] Розум І. О. Судове рішення у справах адміністративної юрисдикції: спектральний аналіз дискусійних теоретичних аспектів сутності та правової природи//*Юридичний вісник*. 2017. № 3 (44). С. 54—60.

[2] Там само.

[3] Таликін Є. А. Зміст поняття «правосуддя» у контексті функцій господарського суду//*Університетські наукові записки*. 2011. № 4 (40). С. 164—169.

Висновки. Криміналістика як наука має міжгалузевий характер, оскільки сферу застосування її окремих положень не обмежено лише досудовим розслідуванням злочинів. Активне застосування криміналістичних знань під час реалізації інших видів юридичної діяльності зумовлено тим, що цей різновид діяльності найчастіше не можна реалізувати без застосування здобутків криміналістики. Метод реконструкції — це один з методів, що є підґрунтям не лише для проведення досудового розслідування кримінального правопорушення, а й для здійснення прокурорської, адвокатської та судової діяльності.

Метод реконструкції як різновид методу моделювання фактично є наскрізним методом діяльності слідчого. Це зумовлено тим, що основне завдання слідчого — це розслідування суспільно небезпечного діяння, яке завжди відбувається у минулому щодо суб'єкта, уповноваженого на розслідування злочину. Завдяки відтворенню предметів, явищ і процесів, які мають значення для досудового розслідування, слідчий подумки реконструює події злочину, що є підґрунтям для побудови відповідних версій, здобуття нових фактів і доказів. Метод реконструкції є рушійною силою досудового розслідування, методом, за допомогою якого стає можливим пізнання та дослідження подій злочину шляхом створення їх моделей (як ідеальних, так і реальних) для визначення осіб, винних у вчиненні кримінального правопорушення, та притягнення їх до відповідальності.

Реконструкція є провідним методом під час здійснення прокурорської діяльності, що зумовлено її сутністю: професійна діяльність прокурора не обмежена здійсненням процесуального керівництва під час досудового розслідування, а триває на стадії судового розгляду шляхом підтримання державного обвинувачення в суді. Із метою здійснення процесуального керівництва прокурор має подумки реконструювати події кримінального правопорушення. Саме відтворення подій злочину є підґрунтям для правильного правового оцінювання дій слідчого, спрямованих на розслідування суспільно небезпечного діяння, і реалізації ефективного процесуального керівництва. Реконструкція є також основою для підтримання державного обвинувачення в суді, оскільки відтворення подій злочину є фундаментом для визначення тактики обвинувачення під час судового розгляду, прогнозування ситуації, яка може скластися, планування порядку пред'явлення доказів та ін.

Реконструкцію також активно застосовують в адвокатської діяльності, що зумовлено її ретроспективним характером (особливо на початкових етапах). Незалежно від форми здійснення зазначеного виду діяльності (захист, представництво або надання інших видів правової допомоги), відправною точкою адвокатської діяльності є звернення клієнта. Зазвичай в адвоката виникає необхідність у наданні правової оцінки, консультації або інших юридичних послуг щодо фактів і/або ситуації, які існували в минулому (до звернення клієнта). Тому реконструкція — це основа для провадження адвокатської діяльності, оскільки є її початковим етапом.

Провідне значення метод реконструкції має для здійснення професійної суддівської діяльності, спрямованої на реалізацію правосуддя шляхом розгляду юридичних спорів і кримінальних обвинувачень. Вагоме значення процесу відтворення у судовій діяльності полягає в тому, що на розгляд суду передають справу, яка завжди має ретроспективний характер і її дослідження можливе лише шляхом проведення реконструкції. Тому реконструкція — це метод повного та всебічного дослідження обставин справи, підґрунтя для надання правильної правової оцінки ситуації, яку розглядають, а також для визначення й дослідження доказів, що мають значення для справи (з метою її вирішення та ухвалення відповідного рішення).

References

Arzamasov, Iu. G. (2005). Kontrol sudebnoi vlasti za vedomstvennymi normativnymi aktami. *Rossiiskii sudia*. Moscow. № 1 [in Russian].

Arzamasov, Iu. G. (2007). Priroda iuridicheskoi deiatelnosti. *Leningradskii iuridicheskii zhurnal.* № 3 (9) [in Russian].

Bernaz, P. (2016). Sledstvennaia deiatelnost kak obekt kriminalisticheskogo obespecheniia. *Legea şi viaţa.* № 1/3 (289) [in Russian].

Gustov, G. A. (1993). *Problemy metodov nauchnogo poznaniia v organizatcii rassledovaniia prestuplenii.* (Abstract of candidates thesis). Moscow [in Russian].

Kolodchyn, V. V., Tumaniants, A. R. (2016). *Povnovazhennia prokurora v sudovomu provadzhenni u pershii instantsii:* monohrafiia. Kharkiv [in Ukrainian].

Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR (zi zmin. ta dopov.). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy. 1996. № 30. St. 141 [in Ukrainian].

Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4651-VI (zi zmin. ta dopov.). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR).* 2013. № 9—10, 11—12, 13. St. 88 [in Ukrainian].

Lakomskaia, M. Iu. (2018). Takticheskie operatcii gruppy «rekonstruktciia» (operatcii planirovaniia i organizatcii otdelnykh sledstvennykh deistvii). *Obshchestvo i pravo.* № 3 (65) [in Russian].

Lapkin, A. V. (2012). *Rol prokurora v zabezpechenni prav i zakonnykh interesiv poterpiloho u kryminalnomu sudochynstvi Ukrainy:* monohrafiia. Kharkiv [in Ukrainian].

Lapkin, A. V. (2018) Prokuror yak menedzher dosudovoho rozsliduvannia. *Pravovyi chasopys Donbasu.* № 1 (62) [in Ukrainian].

Nykytchenko, N. V. (2017). Uchast prokurora u kryminalnomu provadzhenni na stadii sudovoho rozghliadu. *Mizhnarodnyi yurydychnyi visnyk: aktualni problemy suchasnosti (teoriia ta praktyka).* Vyp. 4—5 (8—9) [in Ukrainian].

Pro advokaturu ta advokatsku diialnist: Zakon Ukrainy vid 05.07.2012 r. № 5076-VI (zi zmin. ta dopov.). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR).* 2013. № 27. St. 282 [in Ukrainian].

Pro prokuraturu: Zakon Ukrainy vid 14.10.2014 r. № 1697-VII (zi zmin. ta dopov.). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR).* 2015. № 2—3. St. 12 [in Ukrainian].

Pro sudoustrii i status suddiv: Zakon Ukrainy vid 02.06.2016 r. № 1402-VIII (zi zmin. ta dopov.). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy.* 2016. № 31. St. 545. S. 7 [in Ukrainian].

Rohatiuk, I. V. (2016). *Protsesualna diialnist prokurora na stadii dosudovoho rozsliduvannia:* monohrafiia. Kyiv [in Ukrainian].

Rohatiuk, I. V. (2017). Pidtrymannia prokurorom publichnoho obvynuvachennia v sudi: protsesualna taktyka v nestandartnykh umovakh. *Iurydychnyi chasopys Natsionalnoi akademii vnutrishnikh sprav.* № 1 (13) [in Ukrainian].

Rozum, I. O. (2017). Sudove rishennia u spravakh administratyvnoi yurysdyktsii: spektralnyi analiz dyskusiinykh teoretychnykh aspektiv sutnosti ta pravovoi pryrody. *Iurydychnyi visnyk.* № 3 (44) [in Ukrainian].

Samoliuk, Yu. M. (2009). Sudove rishennia u tsyvilnomu protsesi: spirni pytannia. *Sudova apeliatsiia.* № 1 (14) [in Ukrainian].

Shepitko, V. Yu., Zhuravel, V. A., Konovalova, V. O. ta in. (2019). *Kryminalistyka:* pidruchnyk: u 2 t. T. 1. V. Yu. Shepitko (ed.). Kharkiv [in Ukrainian].

Skybitskyi, B. A. (2016). Povnovazhennia slidchoho suddi u kryminalnomu provadzhenni. *Visnyk Lvivskoho torhovelno-ekonomichnoho universytetu. Yurydychni nauky.* Vyp. 3. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/nvlkau_2016_3_21 (data zvernennia: 25.11.2020) [in Ukrainian].

Stepanov, V. V., Galushkin, V. I. (2020). Rekonstruktciia — effektivnoe sredstvo issledovaniia obstoiatelstv prestupleniia. *Vestnik Saratovskoi gosudarstvennoi iuridicheskoi akademii.* № 2 (133) [in Russian].

Talykin, Ye. A. (2008). Hospodarsko-protsesualni zapobizhni zakhody v systemi derzhavnoho rehuliuvannia hospodarskoi diialnosti. S*otsialno-ekonomichni problemy suchasnoho periodu Ukrainy.* Vyp. 6. URL: http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/12315 (data zvernennia: 25.11.2020) [in Ukrainian].

Talykin, Ye. A. (2011). Zmist poniattia «pravosuddia» u konteksti funktsii hospodarskoho sudu. *Universytetski naukovi zapysky.* № 4 (40) [in Ukrainian].

Vilchyk, T. B. (2015). Instytut advokatury Ukrainy: novi pidkhody ta tendentsii rozvytku. N*aukovyi visnyk Mizhnarodnoho humanitarnoho universytetu.* Seriia: Yurysprudentsiia. Vyp. 16 (1). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nvmgu_jur_2015_16%281%29__8 (data zvernennia: 25.11.2020) [in Ukrainian].

Vilchyk, T. B. (2017). Funktsii instytutsiinoi advokatury. *Forum prava.* № 2 [in Ukrainian].

Yefimenko, M. Yu. (2012). Zavdannia ta funktsii advokata v administratyvnomu protsesi. *Forum prava.* № 4 [in Ukrainian].

А. А. Григоренко

ПРОБЛЕМЫ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ МЕТОДА РЕКОНСТРУКЦИИ ПРИ ОСУЩЕСТВЛЕНИИ ЮРИДИЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Рассмотрены особенности использования реконструкции как криминалистического метода не только при реализации досудебного расследования преступлений, но и в процессе осуществления других видов юридической деятельности. Проанализирована криминалистическая сущность следственной, прокурорской, адвокатской и судебной деятельности. Определены особенности реализации криминалистического метода реконструкции при осуществлении этих видов юридической деятельности.

Сделан вывод о межотраслевом характере криминалистики как науки. На примере реализации метода реконструкции определено, что применение положений криминалистики является основой для осуществления других видов юридической деятельности.

Установлено важное значение метода реконструкции при осуществлении следственной деятельности, что обусловлено её ретроспективным

характером. Процесс воспроизводства является основой для познания следователем событий уголовного преступления.

Исследовано применение метода реконструкции при осуществлении прокурорской деятельности. Установлен её сквозной характер для участия в уголовном производстве, что обусловлено необходимостью осуществления прокурором как процессуального руководства, так и поддержания государственного обвинения в суде.

Проанализированы проблемы реализации адвокатской деятельности с криминалистической точки зрения. Определена необходимость в постоянном воспроизведении соответствующих процессов, явлений, действий и событий при осуществлении этого вида деятельности.

Рассмотрены особенности применения метода реконструкции в процессе реализации судебной деятельности. Процесс воспроизведения определён как основа для осуществления правосудия путём рассмотрения судом юридических споров, уголовных обвинений и вынесения соответствующих решений.

Отмечена невозможность реализации следственной, прокурорской, адвокатской и судебной деятельности без применения метода реконструкции. Обосновано определение метода реконструкции как основы для познания прошедших событий, явлений и процессов, что имеет значение для осуществления указанных видов юридической деятельности.

Ключевые слова: метод реконструкции, воспроизведение, следственная деятельность, прокурорская деятельность, адвокатская деятельность, судебная деятельность.

A. Hryhorenko

PROBLEMS OF USING THE METHOD OF RECONSTRUCTION WHILE LEGAL ACTIVITY

The peculiarities of using the method of reconstruction as a forensic method not only while pre-trial investigation of crimes, but also in the process of carrying out other types of legal activity are considered. The forensic essence of investigative, prosecutorial, advocacy and judicial activity is analyzed. Peculiarities of execution of forensic method of reconstruction while implementation of these types of legal activity are determined.

The conclusion as to inter-branch nature of criminalistics as a science has been drawn. On the example of implementation of the method of reconstruction, it is determined that application of criminalistics provisions is the basis for other types of legal activity.

The importance of the method of reconstruction in investigative activity is substantiated which is due to its retrospective nature. The process of reproduction serves as the basis for the possibility to discover the events of a criminal offense by investigators.

Application of the method of reconstruction while implementation of prosecutorial activity is studied. Its pervasive nature during participation in criminal proceedings which are conditioned by the need for a prosecutor to exercise both procedural guidance and support for public prosecution in court has been established.

The problems of advocacy implementation from forensics perspective are analyzed. The need for constant implementation of the process of reproduction of corresponding processes, phenomena, actions and events while implementation of this type of activity has been established.

Peculiarities of application of the reconstruction method during implementation of judicial activity are considered. The process of reproduction is defined as the basis for administrating justice by considering legal disputes, criminal charges, and issuing court's judgement.

The impossibility of implementation of investigative, prosecutorial, lawyer and judicial activities without application of the method of reconstruction is highlighted. The definition of the method of reconstruction as a basis for discovering events, phenomena, processes that existed in the past and are important for implementation of these types of legal activities is substantiated.

Keywords: reconstruction method, reproduction, investigative activity, prosecutorial activity, advocacy, judicial activity.

Надійшла до редколегії 01.12.2020

Григоренко А. О. Проблеми використання методу реконструкції під час здійснення юридичної діяльності. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 96—111. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.08.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.09
УДК 343.98(477)

О. М. Клюєв,
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
директор Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8722-4781, e-mail: hniise@hniise.gov.ua

ДОСЯГНЕННЯ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО НАУКОВОГО ЦЕНТРУ «ІНСТИТУТ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ ІМ. ЗАСЛ. ПРОФ. М. С. БОКАРІУСА»

У статті досліджено основні досягнення й окреслено перспективи розвитку Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України. На підставі аналізу провідних напрямів діяльності судово-експертної установи відповідно до вимог законодавства України, положень міжнародних договорів і сучасних європейських тенденцій експертного забезпечення правосуддя окреслено основні кроки розвитку Центру.

Ключові слова: експертне забезпечення правосуддя, судово-експертні установи, судово-експертна діяльність.

Постановка наукової проблеми. Упродовж багатьох років в Україні нагальним залишається питання вдосконалення судово-експертної діяльності та визначення перспективних напрямів розвитку сфери експертного забезпечення правосуддя.

Інтеграція до Європейського судово-експертного простору (*European Forensic Science Area*), Європейського простору вищої освіти (*European Higher Education Area*) та Європейського дослідницького простору (*European Research Area*) передбачає об'єднання наукових, технічних і людських ресурсів для розв'язання питань, які становлять спільний інтерес і стосуються різних галузей науки та функціонування суспільних інституцій [1].

Метою статті є висвітлення основних напрямів діяльності Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України (далі — *Центр*) і перспектив розвитку судово-експертної діяльності в Україні з урахуванням сучасних тенденцій діяльності таких установ в умовах глобалізації і євроінте-

[1] Kliuiev, O., Agapova, O., Palkova, K. (2020). International projects as a new form of collaboration in the sphere of expert ensuring of justice. *Archives of Criminolog y and Forensic Sciences.* 2. 24-32. DOI: https://doi.org/10.32353.ACFS.2.2020.01

© О. М. Клюєв, 2020

грації, налагодження ефективної співпраці і впровадження у судочинство останніх досягнень науки й техніки.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питання вдосконалення судово-експертної діяльності в Україні й міжнародного співробітництва у царині експертного забезпечення правосуддя розглядали такі вітчизняні науковці: В. Галунько, Л. Головченко, І. Гора, В. Журавель, О. Клюєв, О. Лопата, І. Петрова, І. Пиріг, Е. Сімакова-Єфремян, О. Угровецький, Г. Стрілець, В. Шепітько, М. Шепітько, М. Щербаковський та ін. [1] Вагомий внесок у вдосконалення розуміння основ судово-експертної та міжнародної діяльності зробили К. Палкова, Я. Ґрасіс, А. Зіле. Теоретичним підґрунтям дослідження окремих аспектів ефективного управління судово-експертною діяльністю також стали праці таких науковців, як Н. Ткаченко [2], Л. Головченко, В. Гончаренко, О. Клюєв, Н. Клименко, А. Лозовий, Е. Сімакова-Єфремян, В. Шепітько та ін. [3]

[1] Див., наприклад: Клюєв О. М. До питання міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи//*Теорія та практика судової експертизи і криміналістики:* зб. наук. пр. Харків, 2018. Вип. 18. С. 154. URL: https://doi.org/10.32353/khrife.2018.17 (дата звернення: 01.12.2020) ; Сімакова-Єфремян Е. Б., Дереча Л. М., М'ясоєдов В. В. Актуальні проблеми співробітництва з організаціями іноземних держав у сфері судово-експертної діяльності//*Там само*. С. 176. URL: https://doi.org/10.32353/khrife.2018.19 (дата звернення: 01.12.2020).

[2] Ткаченко Н. М. Особливості державного управління в сфері судово-експертної діяльності (на прикладі Міністерства юстиції України)//*Там само*. 2019. Вип. 20. С. 121—138. URL: https://doi.org/10.32353/khrife.2018.17 (дата звернення: 01.12.2020).

[3] Основи судової експертизи: навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта/авт.-уклад.: Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків, 2016. 928 с. ; Експертизи у судочинстві України: наук.-практ. посіб./за заг. ред. В. Г. Гончаренка, І. В. Гори. Київ, 2015. 504 с. ; Клюєв О. М. Правове регулювання судової експертизи в справах про адміністративні правопорушення: сучасний стан і перспективи розвитку//*Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр. Харків, 2016. Вип. 16. С. 142—148 ; Його ж. До питання міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи//*Там само.* 2018. Вип. 18. С. 154—162 ; Клименко Н. І. Судова експертологія: курс лекцій: навч. посіб. для студент. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ, 2007. 528 с. ; Лозовий А. І., Сімакова-Єфремян Е. Б. Актуальні питання реформування законодавства у сфері судово-експертної діяльності в Україні//*Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр. Харків, 2014. Вип. 14. С. 157—166 ; Сегай М. Я. Судебная экспертология: объект, предмет, природа и система науки//*Там само*. 2003. Вип. 3. С. 25—32 ; Сімакова-Єфремян Е. Б. До питання про нормативно-правове регулювання судово-експертної діяльності в умовах судової реформи в Україні//*Актуальні питання судової експертизи і криміналістики:* мат-ли круглого столу з нагоди 100-річ. від дня народж. проф. М. В. Салтевського (Харків, 30.10.2017). Харків, 2017. С. 68—70 ; Шепітько В. Ю. Проблеми використання спеціальних знань крізь призму сучасного кримінального судочинства в Україні//*Судова експертиза:* наук.-практ. журн. 2014. № 1. С. 11—18 ; Щербаковський М. Г. Проведення та використання судових експертиз у кримінальному провадженні: монографія. Харків, 2015. 560 с.

Водночас аналіз результатів попередньої діяльності судово-експертних установ потребує узгодженого й цілісного розуміння сутності, значення та перспектив розвитку судово-експертної діяльності в сучасних умовах. Враховуючи стрімкий розвиток судово-експертної діяльності, виникає об'єктивна необхідність теоретичного осмислення й докладного аналізу нових форм діяльності у цій сфері.

Викладення основного матеріалу дослідження. 28 серпня 2020 року Президент України підписав Указ № 366/2020 «Про надання Харківському науково-дослідному інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Міністерства юстиції України статусу національного наукового центру» [1]. Значний інтелектуальний потенціал Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», унікальні можливості для досліджень і талановитий склад науковців сприяють зосередженню співробітників цієї установи на пріоритетних напрямах наукових досліджень у галузі судової експертизи та криміналістики. Завдяки невпинному розвиткові, активній науково-дослідній роботі, якісній експертній діяльності, плідному міжнародному співробітництву Центр щороку досягає нових вершин, тому набуття нового статусу стало ще однією сходинкою, гідним визнанням здобутків декількох поколінь судових експертів і криміналістів — тих, хто присвятив своє життя становленню і зміцненню наукових засад судової експертизи та криміналістики, розвиткові і популяризації сучасних знань у нашій країні та за кордоном.

Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» є державною спеціалізованою науковою установою, яка належить до сфери управління Міністерства юстиції України та здійснює наукову, судово-експертну, науково-технічну, науково-організаційну й освітню діяльність у галузі судової експертизи, криміналістики та права відповідно до законодавства України.

Центр має давні традиції, гармонійно поєднані із сучасними завданнями: виконанням на високому професійному рівні судових експертиз і експертних досліджень, проведенням науково-дослідних робіт в галузі судової експертизи й упровадженням результатів в експертну практику, підвищенням кваліфікації експертних кадрів і підготовкою наукових кадрів вищої кваліфікації.

Метою діяльності Центру є задоволення потреб органів досудового розслідування, судових та інших державних органів, а також юридичних і фізичних осіб у забезпеченні їх незалежною, кваліфікованою й об'єктивною експертизою із застосуванням сучасних досягнень науки й техніки.

[1] Про надання Харківському науково-дослідному інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Міністерства юстиції України статусу національного наукового центру: Указ Президента України від 28.08.2020 р. № 366/2020. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3662020-34881 (дата звернення: 01.12.2020).

За останні п’ять років Центр став потужним осередком науки, зміцнив свій кадровий та технологічний потенціал, підвищив професійну кваліфікацію співробітників і вийшов на європейський рівень проведення наукових робіт та судових експертиз.

Співробітники Центру плідно працюють над актуальними проблемами експертного забезпечення правосуддя: проводять судові експертизи за понад 90 спеціальностями, більшість із яких вирізняються складністю та проводяться за справами, що привертають підвищену увагу громадськості. Професійність, високий кваліфікаційний рівень і беззаперечна фахова компетентність співробітників установи сприяють розкриттю значної кількості резонансних злочинів.

Центр є однією з найстаріших спеціалізованих установ судових експертиз України, що проводить комплексні наукові дослідження загальнодержавного значення, визнані на світовому рівні. Показником потужного наукового потенціалу Центру є найбільша кількість наукових тем, які розробляють його науковці, поміж інших судово-експертних установ України.

Так, 2017 р. науковці Центру виконали 25, 2018-го — 43, 2019-го — 52, поточного — 67 тем науково-дослідних робіт тематичного плану науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України. Починаючи з 2018 р., науково-дослідні роботи за 7 темами співробітники Центру виконують разом зі співробітниками Національного центру судових експертиз Республіки Молдова та Національного бюро експертиз Національної академії наук Республіки Вірменія.

Результатами наукових досліджень є фундаментальні розробки у галузі судової експертології й методики експертних досліджень загальнодержавного значення, які здобули міжнародне визнання. Вагомі наукові здобутки Центру за результатами дослідницької й інноваційної діяльності, інтеграція освіти та науки в установі, участь у реалізації міжнародних проєктів і програм, підготовка наукових кадрів вищої кваліфікації (докторів філософії в галузі права за судово-експертним профілем), упровадження в експертну практику наукових досягнень — це далеко не повний перелік заходів із розвитку науково-технічного потенціалу установи та забезпечення його ефективного використання для розв’язання найважливіших завдань розбудови держави.

Серед аналогічних закладів України Центр є лідером в організації міжнародних науково-практичних конференцій, семінарів, круглих столів тощо з питань методології судової експертизи та нормативно-правового регулювання судово-експертної діяльності. Так, 2017 р. проведено дві міжнародні науково-практичні конференції, організовані зусиллями Харківського НДІСЕ (нині — *Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»*): «Актуальні питання судової експертизи і криміналістики», присвячену 100-річчю від дня народження доктора юридичних наук, професора, заслуженого діяча науки і техніки України М. В. Салтевського (7—8 листопада

2017 р.); «Ароцкерівські читання» з нагоди 90-річчя від дня народження видатного вченого-криміналіста, доктора юридичних наук, професора Л. Ю. Ароцкера (25 травня 2017 р.). Співробітники установи брали участь ще у 15 науково-практичних заходах (зокрема, міжнародних). 2018 р. на базі ХНДІСЕ організовано та проведено засідання круглого столу «Удосконалення правового регулювання оцінки майна і майнових прав. Оцінка землі. Професійна експертиза і оціночна діяльність» (27 квітня 2018 р.); лекцію-дискусію «Проблемні питання призначення та проведення судових експертиз у кримінальних провадженнях» (слухачам Інституту підготовки юридичних кадрів для Служби безпеки України) за участі фахівців лінгвістичної, комп'ютерно-технічної, фоноскопічної, фотопортретної та військової судових експертиз (25 жовтня 2018 р.); Міжнародну науково-практичну конференцію «Актуальні питання судової експертизи та криміналістики», присвячену 95-річчю створення Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (10—11 жовтня 2018 р.), у якій узяли участь представники наукової спільноти в галузі судової експертизи практично всіх міністерств і відомств України, до сфери управління яких належать судово-експертні установи, а також науковці й судові експерти з 10 країн світу.

Із нагоди 150-річчя від дня народження засновника інституту М. С. Бокаріуса у квітні 2019 р. проведено Міжнародну науково-практичну конференцію «Актуальні питання судової експертизи і криміналістики», матеріали доповідей та виступів для якої надіслали понад 200 науковців і практиків у галузі криміналістичної й судово-експертної діяльності України та зарубіжжя.

2020 р. Центр розпочав з організації засідання круглого столу «Проблеми реформування базового законодавства України з питань експертного забезпечення правосуддя» на виконання Указу Президента України від 08.11.2019 р. № 837/2019 «Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави» (яким зобов'язано до 31.12.2020 р. розробити й подати на розгляд Верховної Ради України законопроєкти про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення системи самоврядування судових експертів, запровадження рецензування висновку судового експерта та визначення граничних строків проведення судових експертиз): фахівці Національного наукового центру, обговоривши пропозиції на засіданні круглого столу, підготували відповідні проєкти змін до законодавства.

Науково-виробничий, інноваційний та інтелектуальний потенціал співробітників установи є беззаперечним: із 2016 р. Центр підписав договори про співпрацю з Інститутом судових експертиз ім. проф. док-ра Яна Сехна Республіки Польща, Центральною криміналістичною лабораторією поліції Польщі, Центром судової експертизи Литви, Інститутом права Литви, Центром судових експертиз Республіки Румунія, Національним центром

судових експертиз при Міністерстві юстиції Республіки Молдова, Національним бюро експертиз Національної академії наук Республіки Вірменія, Науково-практичним центром Державного комітету судових експертиз Республіки Білорусь, Центром судових експертиз Міністерства юстиції Республіки Казахстан, Центром судових експертиз Республіки Чорногорія, Університетом Міколаса Ромеріса Республіки Литва, Ризьким університетом імені Страдіня Республіки Латвія та ін. Із цими організаціями відбувається плідний обмін досвідом, проводяться взаємні стажування; у межах законодавства здійснюється обмін новітніми методиками, монографіями, періодичними виданнями, виконуються спільні наукові теми. Наразі триває підготовка до укладання міжнародних договорів про співробітництво з інститутами судових експертиз Республіки Колумбія, Республіки Узбекистан тощо.

Значною віхою на шляху розвитку сучасних судово-експертних установ України є міжнародне співробітництво. Одним із важливих етапів роботи у цьому напрямі є вступ Центру до однієї з найбільших міжнародних судово-експертних організацій — Європейської мережі судово-експертних установ (*European Network of Forensic Science Institutes, ENFSI*). 17 травня 2018 року Центр отримав сертифікати, що засвідчують його постійне членство в *ENFSI*. Провідні фахівці Центру є членами робочих груп *ENFSI*, де вирішують актуальні проблеми судово-експертної діяльності.

Відповідно до вимог *ENFSI* всі СЕУ Європейського співтовариства мають отримати акредитацію за Міжнародним стандартом *ISO* 17025. 23 січня 2018 р. Центр здобув відповідний атестат про акредитацію від Національного агентства з акредитації України. 2020 р., після перевірки відповідним органом з акредитації, підтверджено компетентність Центру за широким спектром експертних досліджень. Крім того, 2020 р. Національний орган з акредитації України засвідчив компетентність і видав атестат відповідно до вимог ДСТУ *EN ISO/IEC* 17020:2014, що дає змогу створити умови для визнання результатів діяльності установи на міжнародному рівні, поліпшує динаміку розвитку методичного забезпечення завдяки диференціюванню наукових досліджень та організації широкого інформаційного обміну на єдиній методичній основі. Стандарти забезпечують технічну компетентність, незалежність і неупередженість проведених судових експертиз та експертних досліджень.

Починаючи з 2001 р., Центр спільно з Національним юридичним університетом імені Ярослава Мудрого видає друком періодичний фаховий збірник наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» — одне з провідних фахових видань із юридичних наук за профілем криміналістики й судово-експертної діяльності. У листопаді 2018 р. збірник внесено до Міжнародної наукометричної бази *Index Copernicus*, а Центр отримує відповідні сертифікати після виходу друком кожного випуску цього збірника. Кількість наукових праць співробітників Центру останнім

часом перевищує 300 публікацій щороку. Крім того, з 2020 р. в установі відновлено видання наукового журналу «Архів кримінології та судових наук», заснованого на початку XX ст. фундатором тоді ще Кабінету науково-судової експертизи М. С. Бокаріусом, але 1926 р. забороненого тодішньою владою через політичні міркування.

Центр — єдина в Україні судово-експертна установа, у якій функціонують аспірантура й докторантура для підготовки ґрунтовних наукових робіт за судово-експертним профілем, яких держава особливо потребує. Наказом Міносвіти України від 07.11.2018 р. № 1218 у ХНДІСЕ створено спеціалізовану вчену раду К 64.896.01 з правом прийняття до розгляду та проведення захисту дисертацій на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за третім освітньо-кваліфікаційним рівнем вищої освіти (за спеціальностями: 12.00.07 — адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право; 12.00.09 — кримінальний процес та криміналістики; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність).

Фахівці Центру розвивають наукові школи відомих науковців: Заслуженого професора М. С. Бокаріуса; професорів М. М. Бокаріуса, В. П. Колмакова, Л. Ю. Ароцкера, М. В. Салтевського, О. М. Клюєва та ін. За останні роки 12 співробітників інституту захистили дисертації на здобуття наукового ступеня доктора та кандидата наук (доктора філософії).

Відповідно до наказу Міністерства освіти і науки України від 13.06.2018 р. № 1253-л «Про ліцензування освітньої діяльності» Харківському науково-дослідному інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Міністерства юстиції України надано ліцензію на провадження освітньої діяльності на третьому освітньо-науковому рівні (підготовка здобувачів вищої освіти ступеня доктора філософії) з ліцензійним обсягом 25 осіб за спеціальністю 081 «Право».

Із метою підготовки іноземців та осіб без громадянства (з урахуванням терміну навчання) наказом Міністерства освіти і науки України від 30.11.2018 р. № 2320-л ХНДІСЕ підвищено ліцензійний обсяг за спеціальністю у сфері вищої освіти на третьому освітньо-науковому рівні до 40 осіб.

За наказом Мін'юсту України від 04.07.2018 р. № 2275/5 ХНДІСЕ отримав дозвіл на відкриття аспірантури та створення відповідного відділу. Останні три роки в аспірантурі навчаються 19 осіб (працівники органів прокуратури й судів, адвокати тощо), а поза аспірантурою здобувають науковий ступінь 19 науковців. Уперше в історії України на базі науково-дослідної установи судових експертиз розпочато підготовку наукових кадрів вищої кваліфікації за профілем судово-експертної діяльності — докторів філософії у галузі права. Вчена рада Центру щороку затверджує теми дисертаційних робіт.

Новий щабель розвитку наукової діяльності в Національному науковому центрі «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» —

відкриття тут Мін'юстом України докторантури на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Станом на 2020 р. у докторантурі навчаються 4 докторанти.

Щороку Центр розробляє та впроваджує в експертну практику науково-дослідні роботи за державною програмою за кодом програмної класифікації видатків Державного бюджету 3601070 «Проведення судової експертизи і розробка методики проведення судових експертиз».

У Центрі працюють фахівці з високим рівнем професійної кваліфікації та значним досвідом практичної роботи, зокрема: 12 докторів наук і 36 кандидатів наук (докторів філософії), які мають вчене звання професора, доцента, старшого наукового співробітника (старшого дослідника) і забезпечують вагомі здобутки установи в науковій царині. Ефективна реалізація наукової діяльності пов'язана з належною підготовкою наукових кадрів вищої кваліфікації як для державних спеціалізованих установ Міністерств юстиції України, так і для спеціалізованих установ інших міністерств і відомств, а також судових експертів, що не є працівниками цих установ; викладачів вузів та ін. Це забезпечує безперервність їхньої професійної освіти, створює максимально сприятливі умови для здобуття третього освітньо-наукового рівня вищої освіти у галузі судово-експертної діяльності за різними її напрямами на рівні державних і світових стандартів.

За ініціативи фахівців Центру відкрито нові напрями судових експертиз і введено нові види експертних спеціальностей, які досі не проводили в жодній науково-дослідній установі судових експертиз Міністерства юстиції України.

У Центрі працює Кабінет-музей Заслуженого професора М. С. Бокаріуса, колекція якого містить сотні експонатів (особисті речі професора, оригінальні світлини, рукописи й унікальні видання, пов'язані з багатогранною діяльністю видатного науковця). Відвідування Кабінету-музею стало традиційним під час проведення будь-яких науково-практичних заходів у Центрі, а також для аспірантів, судових експертів, які проходять стажування, під час офіційних візитів тощо.

В установіі функціонує Науково-прикладний музей Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», урочисте відкриття якого відбулося 3 липня 2020 року.

У Центрі створено сучасну матеріально-технічну базу, значно поповнену останнім часом. Наприклад, функціонує апаратно-програмний комплекс *UFED Touch 2*, детектор ПІК-9/Відео *Expert Pro*, газовий хроматограф «Кристалл-2000М», вимірювальний оптово-електронний комплекс «ИБХ-2», апаратний комплекс «Регула» (модель 5001М), мікроскоп порівняння «Пеленг МС-3» 6073.00.00.000, металографічний мікроскоп МЕТАМ ЛВ 34 в комплекті з оптико-механічним адаптером і відеокамерою, газовий хроматограф з мас-спектрометричним детектором *GCMS-QP2020*, мікроскоп порівняльний криміналістичний *Discovery-Z*, комп'ютерний поліграф

«Рубікон» П-01, сучасна лабораторія для аналізу дорожнього покриття й дорожніх матеріалів та ін.

Перспективи подальшого розвитку Центру:

- протягом 5 років заплановано виконати понад 200 наукових розробок (зокрема, із залученням науковців інших країн);
- розроблення нових методів і засобів експертного дослідження як традиційних, так і нових об'єктів експертизи;
- апробація та впровадження наукових розробок Центру в практику державних судово-експертних установ, а також фахівців, які не працюють у державних судово-експертних установах;
- внесення розроблених Центром напрацювань до державного Реєстру методик проведення судових експертиз України;
- активізація діяльності Центру щодо здійснення міжнародних контактів із зарубіжними колегами (укладання договорів про міжнародне співробітництво в галузі судової експертизи; спільні науково-дослідні розробки, участь у міжнародних симпозіумах, науково-практичних конференціях, семінарах, круглих столах, обмін експертним досвідом, навчання та стажування в судово-експертних установах, комунікації із зарубіжними експертними установами з питань судової експертизи, спільні публікації тощо);
- розроблення системи підготовки та підвищення професійної кваліфікації судових експертів з інтегруванням наукових знань;
- внесення науково обґрунтованих пропозицій до проєктів чинних законів України та підзаконних актів;
- здійснення науково-методичного забезпечення судової експертизи в Україні;
- подальший розвиток діяльності аспірантури й докторантури;
- отримання ліцензії Міністерства освіти і науки України на здійснення діяльності з підвищення кваліфікації експертних кадрів та ін.

Висновки. Враховуючи гідні традиції та значні досягнення всього колективу, керівництво Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України визначило такі перспективи розвитку установи.

1. Виконання наукових тем із розроблення теоретичних і методичних положень судової експертизи.
2. Координація роботи, пов'язаної з участю представників України у проведенні міжнародних наукових досліджень із питань судової експертизи (НДР за темами: «Розробка методичних рекомендацій з визначення економічної ефективності судових експертиз в аспекті прийняття судами рішень про повернення коштів до Державного бюджету», «Розробка методики дослідження бінарних та складних сумішей нафтопродук-

тів», «Розробка методичних рекомендацій з експертного дослідження параметрів гальмування вантажних автопоїздів у різних дорожніх умовах (сухе, мокре дорожнє покриття)»; запровадження результатів НДР «Розробка наукового звіту ”Удосконалення класифікації судових експертиз”», «Розробка методики почеркознавчого дослідження рукописних записів, виконаних латиницею»).

3. Удосконалення наявного обладнання для вирішення завдань судової експертизи (останнім часом співробітники Центру неодноразово отримували патенти на корисні моделі та винаходи).
4. Розроблення та видання друком спеціальної наукової та навчальної літератури (посібників, підручників, методичних рекомендацій тощо).
5. Підготовка матеріалів і видання друком періодичного фахового видання — збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» (змішаними мовами й паралельними випусками англійською мовою), який належить до категорії «Б» і включено до міжнародної наукометричної бази *Index Copernicus* (цільове завдання — реалізація заходів щодо включення до міжнародних науково-метричних баз *Scopus* та *Web of Science*), а також наукового журналу «Архів кримінології та судових наук» (виходить друком п’ятьма мовами; цільове завдання — реалізація заходів щодо включення до переліку наукових фахових видань України категорії «Б»).
6. Подальший розвиток підготовки наукових кадрів вищої кваліфікації за судово-експертним профілем (докторів філософії та докторів наук у галузі 08 «Право», спеціальність 081 «Право»).
7. Розроблення науково-методичної бази для впровадження нових видів судових експертиз та експертних спеціальностей (зокрема, тільки 2019 р. за ініціативи інституту впроваджено 10 нових експертних спеціальностей; цільове завдання — запровадити нову експертну спеціальність «Історико-археологічні дослідження»).
8. Розроблення та вдосконалення законодавчих та інших нормативно-правових актів із питань судово-експертної діяльності (підготовлено пропозиції до проєкту Закону України «Про експертне забезпечення правосуддя в Україні» та деяких підзаконних нормативних актів нашої держави).
9. Акредитація Нацагентством з акредитації України за міжнародним стандартом ДСТУ *ISO/IEC* 17025:2017, ДСТУ *EN ISO/IEC* 17020:2014 за широким спектром експертних досліджень (цільове завдання — розширити коло акредитації за міжнародними стандартами та сферу експертних досліджень, що підлягають оцінюванню відповідності).
10. Розвиток діяльності з підвищення кваліфікації експертних кадрів на підставі ліцензії МОН України з теоретичних, організаційних і процесуальних питань судової експертизи. У системі спеціалізованих установ України Національний науковий центр «Інститут судових експертиз

ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» — єдиний суб'єкт судово-експертної діяльності, що має ліцензію на освітню діяльність у галузі післядипломної освіти для осіб з вищою освітою (цільове завдання — розширити сферу ліцензування, зокрема, для іноземців).

11. Удосконалення системи підвищення кваліфікації експертних кадрів України та зарубіжжя за понад 80 експертними спеціальностями.
12. Розширення міжнародного співробітництва в галузі судової експертизи шляхом укладання договорів (меморандумів) із закордонними експертними установами й закладами вищої освіти (цільове завдання — підписати договори із судово-експертними установами США, Ізраїлю, Колумбії, Узбекистану та ін.).
13. Забезпечення імплементації законодавства України у сфері судово-експертної діяльності до стандартів Європейського Союзу з метою досягнення єдиних підходів під час проєктування нормативно-правових актів.
14. Розвиток музейної справи у галузі судової експертизи; розширення експозицій Кабінету-музею Заслуженого професора М. С. Бокаріуса та Науково-прикладного музею Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» з метою збереження історичної спадщини видатних науковців і використання експозицій з метою навчання та підвищення кваліфікації судових експертів України й зарубіжжя, а також популяризації судової експертизи серед студентів, аспірантів, викладачів закладів вищої освіти, науковців та ін.

Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» має унікальне дослідно-експериментальне устаткування, в установі працюють науковці й судові експерти найвищої кваліфікації, результати досліджень яких мають загальнодержавне значення та здобули міжнародне визнання. Центр має вагомі наукові досягнення, провадить дослідницьку й інноваційну діяльність, забезпечує інтеграцію освіти та науки, бере участь у реалізації міжнародних проєктів і програм, проводить підготовку висококваліфікованих наукових кадрів, запроваджує в практику наукові досягнення та розробки, реалізує разом з іншими спеціалізованими установами спільні програми за пріоритетними напрямами прикладних наукових досліджень для розв'язання важливих завдань у галузі судової експертизи і криміналістики та є єдиною в системі судово-експертних установ України організацією, що проводить підготовку наукових кадрів вищої кваліфікації (докторів філософії, докторів наук) тощо.

За час свого існування Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Міністерства юстиції України став провідною науковою експертною установою країни. Науковий потенціал, закладений від часів заснування, і сьогодні демонструє спроможність Центру вирішувати складні проблеми судово-експертного забезпечення правосуддя в Україні.

References

Ekspertyzy u sudochynstvi Ukrainy: nauk.-prakt. posib. (2015). V. H. Honcharenko, I. V. Hora (eds.). Kyiv [in Ukrainian].

Kliuiev, O. M. (2016). Pravove rehuliuvannia sudovoi ekspertyzy v spravakh pro administratyvni pravoporushennia: suchasnyi stan i perspektyvy rozvytku. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky:* zb. nauk. pr. Kharkiv. Vyp. 16 [in Ukrainian].

Kliuiev, O. M. (2018). Do pytannia mizhnarodnoho spivrobitnytstva v haluzi sudovoi ekspertyzy. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*: zb. nauk. pr. Kharkiv. Vyp. 18. URL: https://doi.org/10.32353/khrife.2018.17 (data zvernennia: 01.12.2020) [in Ukrainian].

Kliuiev, O., Agapova, O., Palkova, K. (2020). International projects as a new form of collaboration in the sphere of expert ensuring of justice. *Arkhiv kryminolohiï ta sudovykh nauk.* №. 2 [in Ukrainian].

Klymenko, N. I. (2007). *Sudova ekspertolohiia: kurs lektsii:* navch. posib. dlia stud. yuryd. spets. vyshch. navch. zakl. Kyiv [in Ukrainian].

Lozovyi, A. I., Simakova-Yefremian, E. B. (2014). Aktualni pytannia reformuvannia zakonodavstva u sferi sudovo-ekspertnoi diialnosti v Ukraini.*Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky.* Vyp. 14 [in Ukrainian].

Osnovy sudovoi ekspertyzy: navchalnyi posibnyk dlia fakhivtsiv, yaki maiut namir otrymaty abo pidtverdyty kvalifikatsiiu sudovoho eksperta. (2016). Avt.-uklad.: L. M. Holovchenko, A. I. Lozovyi, E. B. Simakova-Yefremian ta in. Kharkiv [in Ukrainian].

Pro nadannia Kharkivskomu naukovo-doslidnomu instytutu sudovykh ekspertyz im. Zasl. prof. M. S. Bokariusa Ministerstva yustytsii Ukrainy statusu natsionalnoho naukovoho tsentru: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 28.08.2020 r. № 366/2020. URL: https://www.president.gov.ua/documents/3662020-34881 (data zvernennia: 01.12.2020) [in Ukrainian].

Segai, M. Ia. (2003). Sudebnaia ekspertologiia: obekt, predmet, priroda i sistema nauki. *Teoriia ta praktika sudovoï ekspertizi i kriminalistiki:* zb. nauk-prakt. mat-liv. Kharkiv. Vip. 3 [in Russian].

Shcherbakovskyi, M. H. (2015). *Provedennia ta vykorystannia sudovykh ekspertyz u kryminalnomu provadzhenni:* monohrafiia. Kharkiv [in Ukrainian].

Shepitko, V. Yu. (2014). Problemy vykorystannia spetsialnykh znan kriz pryzmu suchasnoho kryminalnoho sudochynstva v Ukraini. *Sudova ekspertyza:* nauk.-prakt. zhurn. № 1 [in Ukrainian].

Simakova-Yefremian, E. B. (2017). Do pytannia pro normatyvno-pravove rehuliuvannia sudovo-ekspertnoi diialnosti v umovakh sudovoi reformy v Ukraini. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky:* mat-ly kruhloho stolu z nahody 100-rich. vid dnia narodzh. prof. M. V. Saltevskoho (Kharkiv, 30.10.2017). Kharkiv [in Ukrainian].

Simakova-Yefremian, E. B., Derecha, L. M., Miasoiedov, V. V. (2018). Aktualni problemy spivrobitnytstva z orhanizatsiiamy inozemnykh derzhav u sferi sudovo-ekspertnoi diialnosti. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky:* zb. nauk. pr. Kharkiv. Vyp. 18. URL: https://doi.org/10.32353/khrife.2018.19 (data zvernennia: 01.12.2020) [in Ukrainian].

Tkachenko, N. M. (2019). Osoblyvosti derzhavnoho upravlinnia v sferi sudovo-ekspertnoi diialnosti (na prykladi Ministerstva yustytsii Ukrainy). *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*: zb. nauk. pr. Kharkiv. Vyp. 20. URL: https://doi.org/10.32353/khrife.2018.17 (data zvernennia: 01.12.2020) [in Ukrainian].

А. Н. Клюев

ДОСТИЖЕНИЯ И ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ НАЦИОНАЛЬНОГО НАУЧНОГО ЦЕНТРА «ИНСТИТУТ СУДЕБНЫХ ЭКСПЕРТИЗ ИМ. ЗАСЛ. ПРОФ. М. С. БОКАРИУСА»

В статье исследованы основные вопросы усовершенствования судебно-экспертной деятельности и перспективные направления развития экспертного обеспечения правосудия в Украине, а также достижения и планы развития Национального научного центра «Институт судебных экспертиз им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса» Министерства юстиции Украины. На основе анализа основных направлений деятельности судебно-экспертного учреждения в соответствии с требованиями законодательства Украины, соблюдения положений международных договоров, современных европейских тенденций экспертного обеспечения правосудия очерчены основные шаги на пути развития Центра. Проанализировано, что за время своего существования ННЦ «ИСЭ им. Засл. проф. Н. С. Бокариуса» Минюста Украины стал ключевым научным экспертным учреждением в государстве. Отмечено, что по инициативе специалистов Центра открыты новые направления судебных экспертиз и введён ряд новых видов экспертных специальностей, которые до этого не проводили ни в одном научно-исследовательском учреждении судебных экспертиз Министерства юстиции Украины. Сделаны выводы, что стремительное развитие судебно-экспертной деятельности объективно нуждается в теоретическом осмыслении и детальном анализе новых форм деятельности в этой сфере. Аргументировано, что научный потенциал Центра, существовавший с момента его основания и активно развиваемый в настоящее время, демонстрирует возможности этого учреждения решать самые сложные проблемы судебно-экспертного обеспечения правосудия в Украине.

Ключевые слова: экспертное обеспечение правосудия, судебно-экспертные учреждения, судебно-экспертная деятельность.

O. Kliuiev

ACHIEVEMENTS AND DEVELOPMENT PROSPECTS OF THE NATIONAL SCIENTIFIC CENTER “HON. PROF. M. S. BOKARIUS FORENSIC SCIENCE INSTITUTE”

The article considers main issues of improving forensic activity and promising courses for the development of expert support of justice field in Ukraine, as well as achievements and intended prospects for the development of the National

Scientific Center "Hon. Prof. M. S Bokarius Forensic Science Institute" of the Ministry of Justice of Ukraine. Based on the analysis of main directions of forensic science institute activity in accordance with the requirements of Ukrainian legislation, compliance with provisions of international agreements, modern European trends in expert provision of justice, basic steps forward on the path of institution development are outlined. It is has been analyzed that the National Scientific Center "Hon. Prof. M. S Bokarius Forensic Science Institute" of the Ministry of Justice of Ukraine became the main forensic science institute in the state since its establishment. It has been established that at the initiative of specialists of the National Scientific Center "Hon. Prof. M. S Bokarius Forensic Science Institute", new directions of forensic examinations and a number of new types of expert specializations have been introduced which have not been carried out at any forensic science institute of the Ministry of Justice of Ukraine until that time. It has been concluded that rapid development of forensic activity necessiates the need for theoretical understanding and detailed analysis of new forms of activity in this area. It is argued that the scientific potential laid down from the time of its foundation up to these days demonstrates the Center's ability to solve complex problems of justice expert provision in Ukraine.

Keywords: expert provision of justice, forensic science institutes, forensic activity.

Надійшла до редколегії 01.12.2020

Клюєв О. М. Досягнення та перспективи розвитку Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса». *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 112—125. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.09.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.10
УДК [343.98:347.77/.78](477)

В. Л. Федоренко,
доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України,
директор Науково-дослідного центру судової експертизи
з питань інтелектуальної власності, м. Київ, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5902-1226,
e-mail: fedorenko900@gmail.com
В. В. Коваленко,
доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, провідний науковий співробітник лабораторії авторського права та інформаційних технологій Науково-дослідного центру судової експертизи
з питань інтелектуальної власності, м. Київ, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2041-250X,
e-mail: Kovalenko1505@gmail.com
О. Д. Гайдай,
старший науковий співробітник лабораторії права промислової власності Науково-дослідного центру судової експертизи
з питань інтелектуальної власності, м. Київ, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0800-2524,
e-mail: 0674707733@ukr.net

ПЕРЕДІСТОРІЯ СТАНОВЛЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ОБ'ЄКТІВ ПРАВА ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ В КОНТЕКСТІ ГЕНЕЗИСУ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ (ВІД КИЇВСЬКОГО КНЯЗІВСТВА ДО ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ) (оглядова стаття)

У публікації комплексно досліджено передумови започаткування судової експертизи об'єктів права інтелектуальної власності в Україні та за кордоном від X до початку XX ст. в контексті генезису судово-експертної діяльності. Проаналізовано джерела судочинства часів Київського князівства (Русі) і так званих темних століть (XII—XIV): «Руська Правда», договори удільних князів з великими князями й між собою, уставні й дарувальні грамоти князів, судебники та ін., а також Литовські статути (XVI). Обґрунтовано, що поява судової експертизи в Європі пов'язана з походженням і характером доказів у судочинстві. Необхідність у судових експертах виникла тоді, коли їхніх висновків (як легітимних доказів у кримінальному та цивільному процесах) потребував суд. Підкреслено, що вперше процесуальний статус судового експерта як обізнаної людини унормовано у Статуті кримінального судочинства Російської імперії 1864 р. (ст. 112, 690—692, 698 та ін.).

© В. Л. Федоренко, В. В. Коваленко, О. Д. Гайдай, 2020

Зазначено, що утвердженню судово-експертної діяльності в царині інтелектуальної власності передували легітимізація права на об'єкти інтелектуальної власності в Австро-Угорщині, Англії, Іспанії, Нідерландах, Німеччині, Росії, США, Франції у XVIII ст., а також затвердження адміністративних і судових механізмів її захисту. Водночас у XIX ст. була малопоширеною практика залучення обізнаних людей до розгляду спорів про авторські права на наукові, літературні й мистецькі твори, винаходи та ін.

1913 р. в Україні створено кабінети науково-судової експертизи при прокурорах Київської й Одеської судових палат, що сприяло інституціоналізації судово-експертної діяльності та професіоналізації діяльності судових експертів. Ці обставини створили умови для становлення судової експертизи у сфері інтелектуальної власності. Проте, Перша світова війна відсунула судові спори щодо прав на об'єкти інтелектуальної власності на другий план.

Ключові слова: судова експертиза, судовий експерт, обізнані люди, інтелектуальна власність, судова експертиза об'єктів права інтелектуальної власності, генезис судової експертизи з питань інтелектуальної власності.

Постановка наукової проблеми. Знання про становлення та розвиток судової експертизи об'єктів права інтелектуальної власності є важливими для розуміння причиново-наслідкових зв'язків між минулим, теперішнім і майбутнім не лише цього важливого виду експертизи, а й розвитку методів, форм і механізмів правового захисту об'єктів права інтелектуальної власності як в Україні, так і за кордоном. Незважаючи на доволі нетривалий офіційний вік судової експертизи в царині інтелектуальної власності, що припадає на початок XXI ст., право на об'єкти інтелектуальної власності й механізми його правового регулювання виникли на три століття раніше.

Спочатку наукова революція XVI—XVII ст., а згодом — доба Просвітництва сформували в Європі повагу до творів науки, літератури й мистецтва. На підтвердження цього свідчить той факт, що Вольтер у 4-й частині своєї роботи «Історія царствування Людовика XIV і Людовика XV…», схарактеризувавши сучасних для нього суверенів, державних міністрів, канцлерів, статс-секретарів і генерал-контролерів доходів, наводить розгорнутий «Словник усіх знаменитих Французьких мужів: міністрів, полководців, письменників і художників, які прославили царствування сіх государів», перелік «славетних артистів: музикантів», живописців, архітекторів і представників інших творчих професій. [1]

[1] Вольтер Ф. М. История царствования Людовика XIV и Людовика XV, королей французских, с присовокуплением словаря всех знаменитых Французских мужей: министров, полководцев, писателей и художников, прославивших царствование сих государей: в 4 ч./пер. с фр. А. Воейков. Ч. 4. Москва, 1809. С. 200—440.

Із часом захист права на об'єкти інтелектуальної власності вже не обмежували монаршими привілеями на заняття творчою діяльністю. Свої права на твори науки, літератури, мистецтва, винаходи тощо автори і власники починають обстоювати в судах з XVIII ст. Водночас формується процесуально-правовий статус так званих *обізнаних людей* (експертів), яких залучали до судових процесів.

З огляду на те, що наприкінці XIX ст. предметами розгляду в судах були також спори щодо авторського права та права промислової власності, можна припустити, що до їхнього розв'язання залучали людей, які зналися на творах науки й мистецтва, кресленнях тощо.

Дослідження передумов утвердження судової експертизи об'єктів права інтелектуальної власності та їх періодизація є досить складним завданням. Як зазначив відомий науковець-цивіліст, уродженець м. Одеси С. В. Пахман у своїй роботі «Про судові докази з давнього руського права, переважно цивільного, в історичному їх розвитку» (1851), «*розвиток будь-якого історичного предмета долає відомі щаблі, з яких кожний утілює особливу ідею, має у своїй основі особливе начало. Але цей розвиток (як і саме життя) не містить настільки контрастних щаблів і переходів, щоб можна було їх позначити із хронологічною точністю та правильністю, відмежувати одну добу від іншої. Одне начало ще існує та продовжує діяти, коли його місце заступає інше, нове начало; поява останнього рідко відбувається спокійно, безтурботно; зазвичай це супроводжується хворобливими симптомами: нове начало розпочинає боротьбу зі старим і, лише після здобуття над ним перемоги, заявляє про себе різко, виважено. Тому позначення ступеня розвитку цього предмета є найскладнішим завданням для дослідника*» [1] [Тут і далі переклад з російської наш.— *Прим. авт.*].

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питанням генезису судово-експертної діяльності приділено достатньо уваги у сфері експертології, історії держави та права, кримінальному, цивільному й адміністративному процесах, міжнародному праві та ін. Окрім сучасників, цю проблематику досліджували такі правознавці другої половини XIX — початку XX ст., як: М. В. Варадинов [2], Л. Є. Владимиров [3], І. А. Владиславлєв [4],

[1] Пахман С. В. О судебных доказательствах по древнему русскому праву, преимущественно гражданскому, в историческом их развитии: Рассуждение Семена Пахмана. Москва, 1851. С. 1.

[2] Варадинов Н. В. Исследование об имущественных или вещественных правах по законам русским. Статья I: о праве собственности. Санкт-Петербург, 1855. 149 с.

[3] Владимиров Л. Е. Учение об уголовных доказательствах. Особенная часть. Книга первая: Личный судейский осмотр и заключения экспертов. Харьков, 1886. 144 с.

[4] Владиславлев И. А. Общие основания гражданского судопроизводства. Санкт-Петербург, 1857. 121 с.

І. Є. Енгельман [1], П. Є. Казанський [2], В. А. Ліновський [3], С. В. Пахман [4], О. О. Пиленко [5], В. К. Случевський [6], В. Д. Спасович [7], К. Є. Троцина [8], І. Я. Фойницький [9], О. П. Чебишов-Дмитрієв [10] та ін.

Останніми роками вітчизняні науковці активно досліджують питання становлення й розвитку судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності та її нормативно-правового й експертного забезпечення (зокрема, автори цієї публікації [11]). Проте, порушені в цій публікації проблеми досі актуальні для теорії та історії судової експертизи об'єктів права інтелектуальної власності в Україні.

[1] Энгельман И. Е. Курс русского гражданского судопроизводства: учебник. 3-изд., испр. и доп. Юрьев, 1912. 632 с.

[2] Казанский П. Е. Всеобщие административные союзы государств: монография. Т. 3. Одесса, 1897. 573 с.

[3] Линовский В. А. Опыт исторических разысканий о следственном уголовном судопроизводстве в России. Одесса, 1849. 262 с.

[4] Пахман С. В. Указ. соч. VI с., 212 с.

[5] Пиленко А. А. Право изобретателя: Привилегии на изобретения и их защита в русском и международном праве: Историко-догматическое исследование. Кн. 1: Очерк истории привилегий на изобретения (в связи с эволюцией доктрины). Кн. 2: Право на патент. Т. 1. Санкт-Петербург, 1902. 511 с.

[6] Случевский В. К. Учебник русского уголовного процесса. Судоустройство-судопроизводство. 3-е изд., передел. и доп. Санкт-Петербург, 1910. 664 с.

[7] Спасович В. Д. Права авторские и контрафакция. Санкт-Петербург, 1865. 106 с.

[8] Троцина К. Е. История судебных учреждений в России. Санкт-Петербург, 1851. 387 с.

[9] Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства. Том II. 2-е изд., перераб. Санкт-Петербург, 1899. 697 с.

[10] Чебышёв-Дмитриев А. П. Русское уголовное судопроизводство по судебным уставам 20 ноября 1864 г. Санкт-Петербург, 1875. IX с. 756 с.

[11] Федоренко В. Л. Становлення та розвиток Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України (2004—2017 рр.)//*Проблеми теорії та практики судової експертизи з питань інтелектуальної власності*: мат-ли наук.-практ. конф. (Київ, 21.12.2017)/за заг. ред. проф. В. Л. Федоренка. Київ, 2017. С. 8—14 ; Федоренко В. Л., Тимощик Л. П. Судова експертиза з питань інтелектуальної власності: генезис, поняття, класифікація та система//*Експерт: парадигми юридичних наук та державного управління*. 2019. № 1 (3). С. 11—52. URL: https://doi.org/10.32689/2617-9660-2019-3-1-11-52 (дата звернення: 05.08.2020) ; Федоренко В. Л., Тимощик Л. П., Собин А. К. Судебная экспертиза объектов права интеллектуальной собственности в Украине: понятие, виды и система//*Армянский журнал судебной экспертизы и криминалистики.* 2019. № 1. С. 39—52 ; Федоренко В. Л. Становлення та розвиток судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності в Україні//*Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу*: мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф. (Київ, 05.11.2019)/за заг. ред. О. Г. Рувіна, В. В. Нестор; уклад. О. І. Жеребко, А. О. Полтавський, О. В. Юдіна. Київ, 2019. С. 557—561 ; Федоренко В. Л., Коваленко В. В. Судова експертиза об'єктів права інтелектуальної власності як важлива функція Української держави: генезис і перспективи розвитку//*Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління*. 2020. № 2. С. 11—28 та ін.

Мета дослідження полягає в науковому обґрунтуванні передумов, які сприяли формуванню судової експертизи об'єктів права інтелектуальної власності в Україні, у контексті генезису вітчизняної судово-експертної діяльності від XI до початку XX ст.

Викладення основного матеріалу дослідження. Судова експертиза об'єктів інтелектуальної власності є доволі новим, але вже добре відомим в Україні та за її межами видом судово-експертної діяльності. Історія цього виду тісно пов'язана з генезисом усієї судової експертизи.

Ми вважаємо, що у вітчизняній юридичній науці витоки судової експертизи досліджено досить повно. Українські дослідники генезису експертології схиляються до думки, що прототипи судової експертизи вперше описано ще в «Руській Правді» (1016). [1] Це історичне джерело привернуло неабияку увагу правознавців у першій половині XVIII ст. після закличку міністра народної просвіти С. С. Уварова до університетів Російської імперії якнайширше застосовувати історичний метод у юридичній науці. [2] Про вплив згаданого джерела на становлення судової експертизи А. Камінський зазначав, що «*ролі судді й судового експерта від самого початку не розмежовували, наприклад, визначення слідів побоїв за «Руською Правдою» покладено на самого суддю*». [3]

Вочевидь, неподільність функцій судді й судового експерта за часів Київської Русі (Русі, Київського Князівства) у X—XII ст. цілком логічно пояснити браком у цей період не лише судових експертів, а й судів (у звичному для сучасників інституційному значенні). До того ж, як зауважував у середині XIX ст. К. Є. Троцина про особливості тогочасного судочинства, «*за часів князів уже не було між слов'янами судових установ, відокремлених від управління, тоді як у нас тіуни були власне чиновниками уряду — князів і бояр*». [4]

Сама «Руська Правда», за свідченням правознавців, «дійшла до нас у множині списків, різноманітних за формою, за більшою чи меншою повнотою змісту, за порядком викладення, за часом їх складання й за іншими ознаками. <…> Ми не маємо первісно достовірного тексту Руської Правди. У тому ж вигляді, у якому вона дійшла до нас у списках, її не може назвати документом *офіційним:* це не більше, аніж *приватний збірник законів*». [5]

Хоча згадане не применшує значення такого джерела, як «Руська Правда», важливу роль для розвитку судочинства у слов'янських князівствах

[1] Судові експертизи в процесуальному праві України: навч. посіб.//за заг. ред. О. Г. Рувіна. Київ, 2019. С. 8.

[2] Станиславский А. Г. Исследование начал имущественных отношений в древнейших памятниках русского законодательства. Казань, 1855. С. 1—2.

[3] Камінський А. М. Теорія судової експертизи в Україні//*Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. мат-лів III Всеукр. наук.-практ. конф. (Київ, 27.02.2020). Київ — Маріуполь, 2020. С. 132.

[4] Троцина К. Е. Указ. соч. С. 11.

[5] Пахман С. В. Указ. соч. С. 7.

XI—XII ст. (зокрема, Київському) мали договори удільних князів із великими князями та між собою, уставні й дарувальні грамоти князів, судебники та ін. [1] Так, у згаданій вище роботі С. В. Пахмана на наступній сторінці після наведеної цитати йдеться про те, що «Руська Правда» лише за формою має характер приватного уложення, але «за змістом вона має *офіційне значення*, оскільки впродовж декількох століть була для наших предків керівництвом у судових справах і її *офіційно* було визнано джерелом права». [2]

Відзначимо, що «Руська Правда» не була унікальним для тогочасної Європи судебником. У період із VIII по XII ст. на теренах Європи з'явилося чимало добре відомих сучасним дослідникам «варварських правд»*: Lex Burgundiorum, Lex Salica et Ripuariorum, Formulae, Capitularia, Assises de Jerusalem, Couyumes, Ordonances, Arrets Repertoires* та ін. [3] Для них (як і для «Руської Правди») були характерні простота, втілення народних звичаїв і традицій, закріплення цінностей свободи і рівності, а також відсутність процесуального права (санкції визначали й оголошували не спеціальні чиновники чи судді, а народні збори; публічно, але в усній формі).

У названих та інших «варварських правдах» було закріплено виняткове право народних зборів розглядати найважливіші публічно-правові питання: початок війни і укладення миру, обрання і повалення королів (наприклад, повалення короля Хільперіка й обрання Сігіберта 580 р.), скарги на королів і королівську родину (зокрема, народний суд з ініціативи короля Хлотаря II над королевою Брунгільдою, яку було страчено), обрання старшин та ін. [4] Можна припустити, що у випадках, коли народні збори розглядали спори, які вимагали спеціальних знань, за ними зверталися до ремісників, лікарів тощо.

Рішення народних зборів мали публічно-правовий характер і поєднували як політичні, так і публічно-правові (зокрема, кримінальні) санкції. Водночас у Салічній правді (*Pactus legis Salicae*, або *Lex Salica*), першу редакцію якої датовано 424 р., так само, як і в «Руській Правді», навіть смертну кару згадано вкрай рідко. Натомість для тогочасного судочинства характерним був інститут так званих композицій (лат. *compositio* — примирення) — примирень через виплату викупів за скоєний злочин («обіду» за «Руською Правдою»).

[1] Собрание важнейших памятников по истории древнего русского права/сост. И. Лазаревский, Як. Утин. Санкт-Петербург, 1859. 428 с. ; Хрестоматия по истории русского права/сост. М. Ф. Владимирский-Буданов. Вып. 2. 4-е изд. Киев, 1901. 262 с.

[2] Пахман С. В. Указ. соч. С. 8.

[3] Хрестоматия памятников феодального государства и права стран Европы. Государство древних франков, Англо-Саксонское государство, Англия, Германия, Испания, Италия, Франция, Албания, Болгария, Венгрия, Польша, Румыния, Чехия, Югославия/под ред. В. М. Корецкого. Москва, 1961. 950 с.

[4] Кольб Г. Ф. История человеческой культуры с очерком форм государственного правления, политики, развития свободы и благосостояния народов/пер. с 3-го перераб. и знач. доп. нем. изд. под ред. А. А. Рейнгольдта. Кн. 2. Киев — Харьков, 1896—1899. С. 9—11.

До унормування інституту експертизи у судових статутах 1864 р. судову експертизу як окремий напрям судової діяльності безпосередньо забезпечували органи держави, що мали право судити (віче, князі, тіуни, приказ та ін.), і лише згодом — власне суди в їх сучасному розумінні. Хоча розвиток судів, які мали монополію на судочинство в суспільстві й державі, розтягнувся в Європі на ціле століття.

Безумовно, на становлення судової експертизи значно вплинув процес утвердження за часів Середньовіччя судів і судочинства у їх сучасному значенні. Так, на думку І. Я. Фойницького, витоки експертизи слід шукати у канонічному процесі, оскільки посилення католицької церкви мало своїм наслідком здійснення нею «розшукових порядків: у справах про вбивство і поранення, які вважали найважливішими, раніше за все висунуто вимогу про засвідчення самої події злочину, без якого суд не мав приступати до дослідження, і це засвідчення покладали на лікарів; ідеться про *piretorim medicorum ludicium*». [1]

Отже, саме лікарі стали першими достеменно відомими експертами у кримінальних справах, які розв'язували такі завдання: «1) викладення доповіді про ознаки, виявлені ними під час огляду чи освідчення; 2) викладення свого висновку чи думки (*parere, avis, Kunsturtheil*), тобто відповіді про сутність виявленого на основі цієї спеціальності». [2] Найбільш затребуваними експертами в добу Середньовіччя (зокрема, за часів Реформації) були лікарі, які визначали факт смерті людини від отрути.

Вагомо вплинули на розвиток судочинства в Україні за часів Литовсько-Руської держави Литовські статути, затверджені 1529, 1566 і 1588 рр., докорінно змінивши судочинство, яке до того здійснювали «*на основі звичаїв, королівських указів і згідно з мудрістю та совістю самих суддів*». [3] Ці статути діяли до середини XVIII ст. і мали універсальний характер правового регулювання й унормовували державно-владні, військово-феодальні, кримінальні, матеріальні та процесуальні, станово-шляхетські, земельні, шлюбні, спадкові й опікунські, цивільно-правові й цивільно-процесуальні відносини у Великому Князівстві Литовському, значну частину якого складали українські землі. Розділ четвертий Литовського Статуту, затверджений на коронаційному Сеймі 1588 р., мав назву «Про суддів і суди» і стосувався, передусім, порядку організації судів, визначення складів злочинів («кривд»), здійснення судочинства та покарань. Проте, чітких згадок про судових експертів Литовські Статути не містили.

Поява судової експертизи в Європі, на наше переконання, пов'язана з походженням і характером доказів у судочинстві. Судові експерти з'явилися тоді, коли їхні висновки стали легітимними доказами для суду. Як

[1] Фойницкий И. Я. Указ. соч. С. 310.

[2] Там же.

[3] Статути Великого Князівства Литовського: репр. вид. 1854 р. Передмова І. Бондарука. Київ, 2008. С. 1.

відомо, спочатку найважливішими доказами середньовічних світських і канонічних судових процесів були показання свідків, клятви й випробування (ордалії тощо). Надалі, як писав С. В. Пахман, «*удосконалення системи доказування, так само як і системи судочинства, відбувалося переважно під впливом початку Державницького. Із цього початку, з одного боку, сформувався адміністративний характер судочинства, а з іншого, випливало відокремлення кримінального процесу від цивільного, що мало насамперед виняткове практичне значення; належністю кримінального процесу було катування, а цивільного — присяга та двобій*». [1] Вбачається, що лише після Реформації й імплементації в судочинство принципів гуманізму та верховенства права було створено передумови для започаткування судово-експертної діяльності (зокрема, такої, що стосувалася творів науки, літератури, мистецтва та ін.).

Від XVI—XVII ст. функції судової експертизи здійснювати цехові організації (наприклад, Паризька Корпорація майстрів-писемників (1570) досліджувала підписи на документах, Аптекарський приказ (1620) вивчав медичні питання у разі тілесних ушкоджень та ін.). 1699 р. видано царський указ «Про порядок дослідження підписів на кріпосних актах на випадок виникнення стосовно них спорів або сумнівів». [2] Відповідні дослідження, які вимагали спеціальних знань і навичок, сприяли формуванню судової експертизи як самостійного виду спеціальної професійної діяльності в межах судочинства.

Інституціоналізація судів та упорядкування судочинства (зокрема, у статутах Російської імперії з кримінального та цивільного судочинства 1832 і 1864 рр.) відокремили функції судової експертизи *обізнаних людей* (рос. *сведущих людей*) від функцій суддів. Відзначимо, що ще 1832 р. Звід законів Російської імперії вперше закріпив процесуальний статус *обізнаних осіб* як свідків, що мали спеціальні знання у галузях науки, мистецтва й ремесла. Після цього в навчальних виданнях з кримінального процесуального права з'явилися підрозділи, присвячені процесуальному статусу *обізнаних осіб*. Вагомий внесок у ці вдосконалення зробили науковці імператорських університетів і ліцеїв українських міст (Одеси, Харкова та Києва).

Так, професор Рішельєвського ліцею в Одесі В. А. Ліновський у роботі «Досвід історичних розвідок про слідче кримінальне судочинство в Росії» (1849) зазначав: «*Нерідко для дослідження предмета, що пізнається завдяки почуттям, потрібні особливі пізнання в мистецтві, яких бракує слідчим і суддям, тому закони визнають джерелом доказів огляди обізнаних людей. <…> Таким джерелом доведення істини можна вважати в наших законах постанови про порівняння почерку руки у разі сумнівів з боку секретарів присутніх місць*». [3]

[1] Пахман С. В. Указ. соч. С. 210.

[2] Судові експертизи в процесуальному праві України: … С. 8—9.

[3] Линовский В. А. Указ. соч. С. 88.

У Статуті кримінального судочинства і Статуті цивільного судочинства, ухвалених в Російській імперії за результатами судової реформи 1864 р., унормовано такі категорії, як спеціальні знання й дослідження, що (на думку сучасних українських дослідників генезису експертології) безпосередньо стосуються судової експертизи. [1] Дійсно, у цих статутах виокремлено такі види експертизи, як судово-хімічну й мікроскопічних досліджень. [2]

Положення згаданих вище процесуальних статутів 1864 р. поширювалися на українські землі й Бесарабію (їх застосовували тут до окупації Румунією, незважаючи на прийняте «Кримінальне уложення» 1903 р., що діяло винятково у разі переслідування за державну зраду та бунти). [3]

Статут кримінального судочинства Російської імперії 1864 р. у ст. 112, 690—692, 698 та деяких інших певною мірою урегулював нормативно-правові завдання та процесуальний статус *обізнаних людей*. Зокрема, ст. 112 цього Статуту визначено: «*У тому разі, коли для точного розуміння обставин, які зустрічаються у справі, необхідні спеціальні свідчення або обізнаність у науці, мистецтві, ремеслі, промислі чи якому-небудь заняттi, запрошують обізнаних людей*». [4] О. П. Чебишов-Дмитрієв зазначав, що «*висновки експертів не мають обов'язкової сили для суду, який, вбачаючи за потрібне перевірити здійснене ними дослідження, не соромиться не у виборі обрядів і прийомів, не у призначенні кількості й вибору експертів, не у визначенні строків дослідження*». [5] Отже, уже в другій половині XIX ст. *обізнані люди*, яких у наукових коментарях до тогочасного процесуального законодавства називали *експертами*, стали повноправними учасниками кримінального й цивільного процесів.

Пізніше професор Харківського університету Л. Є. Владимиров у роботі *«Вчення про кримінальні докази»* (1886) обґрунтував спеціальний процесуальний статус експертів, які «*ґрунтують свої висновки на будь-якій науці, по суті — наукові судді, вирок яких є рішенням спеціального питання у справі*». [6] Водночас він чітко визначав, що судові експерти є «*не свідками, а людьми науки, покликаними для вирішення спеціальних питань*», а судову експертизу називав «*самостійним видом кримінальних доказів*». [7]

Найбільш повно й комплексно питання діяльності судових експертів у кримінальному процесі висвітлено в 2-му томі підручника І. Я. Фойницького «Курс кримінального судочинства», який витримав кілька видань. Зокрема, у главі V «Докази в кримінальному процесі» автор називає доказами

[1] Судові експертизи в процесуальному праві України: ... С. 9.

[2] Чебышёв-Дмитриев А. П. Указ. соч. С. 567.

[3] Новосівський І. М. Нариси історії права Буковини і Басарабії. Нью-Йорк, Париж, Сідней, Торонто, 1986. С. 111.

[4] Учреждение судебных установлений. Судебные уставы 20 ноября 1864 года. Москва, 1864. С. 15.

[5] Чебышёв-Дмитриев А. П. Указ. соч.

[6] Владимиров Л. Е. Указ. соч. С. 12.

[7] Там же. С. 19.

висновки судової експертизи та виокремлює обов'язкову (передбачену законом) і факультативну (на розсуд суддів) експертизи. [1] Водночас самій природі судової експертизи науковець присвятив окремий розділ IV «Експертиза», де визначив обізнаних людей (експертів) так: *«Під обізнаними людьми (periti, experts, scientific, witness, Sachverständige) розуміють особу, запрошену до слідства чи суду для спостереження і визначення обставин, пізнання яких передбачає спеціальну обізнаність у науці, мистецтві, ремеслі чи іншій галузі, і наданні суду про такі обставини свого висновку чи думки, до яких вони приходять на основі спеціальних знань, які вони мають»*. [2] І. Я. Фойницький зазначав, що обов'язки обізнаних людей аналогічні до обов'язків свідків та мають формальний і матеріальний характер, але обізнані люди *«мають право на винагороду, але в розмірах підвищених»*. [3]

Так само, як Л. Є. Владимиров, І. Я. Фойницький обґрунтовує, що результати судової експертизи є самостійним доказом. Зокрема, він зауважував: «*Не будучи ані судовим рішенням, ані видом огляду, ані, зрештою, особливим видом показань свідків, експертиза є особливим судовим доказом. Вона є доказом, оскільки експертиза частково надає нове бачення на відомі суду обставини, з'ясовує їх справжнє значення, частково навіть за допомогою характерних для неї прийомів виявляє та розкриває перед судом обставини, які залишилися б для нього невідомими*».[4]

Окрім зазначених вище праць тогочасних дослідників, про процесуальний статус експертів згадано в більшості навчальних видань з кримінального процесуального права, що вийшли друком в імператорських університетах Російської імперії наприкінці XIX — на початку XX ст. (зокрема, у Києві, Одесі та Харкові). Слід звернути увагу, що тогочасні фахівці також розмежовували статус обізнаних людей (експертів) і свідків у кримінальному процесі. Так, В. К. Случевський констатував, що практика допиту експертів у судовому засіданні набуває поширення. Але (на відміну від свідків) *«експерти як особи зобов'язані надавати суду лише свій висновок, обґрунтований на висновках науки, мистецтва, зайнятості чи ремесла, можуть бути залишені в залі суду на весь час судового слідства, не піддаючись зовнішньому, шкідливому на них впливу»*. [5]

Формуванню судової експертизи з питань інтелектуальної власності передувало утвердження й унормування в національному та міжнародному праві такого виду власності. Первинним об'єктом права інтелектуальної власності стало авторське право. Відомий правознавець минулого В. Д. Спасович вважав, що вперше авторське право через привілеї було

[1] Фойницкий И. Я. Указ. соч. С. 252.
[2] Там же. С. 310.
[3] Там же. С. 325.
[4] Там же. С. 314.
[5] Случевский В. К. Указ. соч. С. 363.

визнано й захищено 1491 р. у Венеційській Республіці щодо твору *Phoenix* магістра П'єтро да Равенна (*Pietro da Ravenna*). [1]

Натомість більшість правознавців вважають, що вперше право інтелектуальної власності законодавчо закріпили в англійському «Статуті Королеви Анни» (1710), яким заборонили видавати друком і передруковувати книги без згоди авторів і призначили 14-річний термін охорони авторських прав. [2] Хоча В. Д. Спасович зазначає, що згаданий Статут (*for the encouragement of learned men to compose and write useful books*), за пропозицією Вортлі, вийшов друком 1709 р. [3] 1774 р. положення про захист авторського права суд реалізував у рішенні за справою «Дональдсон проти Бекета», захистивши 14-річний термін авторських прав Дональдсона. [4]

Наприкінці XVIII ст. країни Західної Європи почали законодавчо закріплювати охорону авторських прав. Так, про охорону авторського права згадано в Саксонському мандаті (1773). У Франції, на підставі законів 1791 і 1793 рр., захистили право винятково французьких авторів. 1817 р. 20-річний термін охорони авторських прав ухвалено в Бельгії та Нідерландах, а 1837-го — у Данії. 1857 р. кантони Швейцарської Конфедерації уклали між собою конкордат, яким закріпили авторське право на 30 років після виходу друком першого твору або до кінця життя автора. [5] 1870 р. в Німеччині прийняли Закон про літературну власність, що зумовлював пожиттєву власність на твір для автора та його нащадків упродовж 30 років по смерті митця.

Якщо право на твір літератури, науки чи мистецтва у XVIII ст. одні науковці вважали особистими, а інші — майновими правами автора й видавця, то вже в XIX ст. авторське право визначили як «*право автора на виняткове відтворення друком свого літературного твору*». [6] У цей час в адміністративній і судовій практиці держав Європи й Америки почали розмежовувати такі види порушення авторського права, як контрафакцію та плагіат. У першому випадку потерпілими вважали книговидавців, у другому — авторів творів.

Із часом постало питання про об'єднання зусиль міжнародної спільноти для охорони права на об'єкти інтелектуальної власності. Зокрема, перші достовірно відомі двосторонні міждержавні конвенції про охорону авторського права на літературні твори укладено між Францією і Нідерландами, а також між Австрією і Сардинією (1840).

---

[1] Спасович В. Д. Указ. соч. С. 3.

[2] Мартенс Ф. Ф. Современное международное право цивилизованных народов: в 2 т. Т. 2. Санкт-Петербург, 1883. С. 139.

[3] Спасович В. Д. Указ. соч. С. 5.

[4] Бетелл Т. Собственность и процветание: уроки истории/пер. с англ. Б. Пинскера. Москва; Челябинск, 2018. С. 353.

[5] Спасович В. Д. Указ. соч. С. 10—11.

[6] Мартенс Ф. Ф. Указ. соч. С. 139—141, 143.

Пізніше такі угоди уклали Франція і Сардинія (1843), Пруссія і Англія (1846), Франція і Англія (1852), Франція і Баден (1854) та ін. Першою багатосторонньою міжнародною конвенцією щодо літературних творів (за свідченням Ф. Ф. Мартенса) стала резолюція Брюссельського міжнародного літературного конгресу (1858), яка визнавала літературну власність, визначала паритет у правах на літературний твір національних і зарубіжних авторів, закликала до уніфікації законодавства про захист авторського права. [1]

Окрім авторського права, упродовж XVIII—XIX ст. правову охорону поширено на право промислової власності. Зокрема, у роботі О. О. Пиленка «Право винахідника» (1902) досліджено певні недоліки патентного законодавства у США (1790), Франції (1791), Німеччині (1896), Австро-Угорщині (1852), відзначено суперечливість другого Закону Російської імперії від 20.05.1896 р. «Положення про привілеї на винаходи і вдосконалення» у частині діяльності *вільних експертів*. [2] Наявність патентного законодавства в державах Європи й Російської імперії, до складу якої тоді належали українські землі, не виключала спорів щодо права промислової власності у порядку, визначеному судовими статутами 1864 р. Останні, як було зазначено, унормовували також статус обізнаних людей (експертів).

1883 р. право на об'єкти інтелектуальної власності закріпили в одному з перших міжнародних договорів у цій царині — Паризькій конвенції з охорони промислової власності. Надалі, 1886 р., авторське право закріпили у Бернській конвенції про охорону літературних і художніх творів. [3] Зазначені конвенції сприяли поширенню охорони права на об'єкти інтелектуальної власності в Європі та США і стали предметом дослідження тогочасних правників.

Так, український правознавець-міжнародник П. Є. Казанський у 3-томній праці «Загальні адміністративні союзи держав» (1897) комплексно дослідив «Міжнародні союзи для охорони літературних і артистичних творів» (книга 6). [4] Зокрема, у главі IV науковець визначив особливості *«міжнародної літературної й артистичної власності»*, а також механізми її правового захисту.

Зі свого боку, В. Д. Спасович захоплено писав про створення *«міжнародних союзів для охорони творів літератури і мистецтва»*, до якого долучилися Швейцарія, Франція, Велика Британія, Іспанія, Італія, Німеччина, Бельгія, населення яких (разом з колоніями) складало майже 450 млн осіб. Водночас він критикував положення Бернської конвенції, яке визнавало

[1] Мартенс Ф. Ф. Указ. соч. С. 148—149, 156—157.

[2] Пиленко А. А. Указ. соч. С. 480—486.

[3] Бернська конвенція про охорону літературних і художніх творів: Паризький Акт від 24.07.1971 р. (змін. 02.10.1979 р.)//*Зібрання чинних міжнародних договорів України*. 2006. № 5 (кн. 2). Ст. 1247.

[4] Казанский П. Е. Указ. соч. С. 1—148.

авторське право на переклади лише на 10 років з часу його оприлюднення. [1] В. Д. Спасович також сподівався, що діяльність міжнародних союзів у цій сфері сприятиме утвердженню у XX ст. авторського права, «*одвічного за часом і всесвітнього за простором*». [2]

Щодо генезису судової експертизи з питань інтелектуальної власності в другій половині XIX ст., то безпосередніх вказівок на обізнаних людей та їхній процесуальний статус у тогочасному цивільному судочинстві замало. Схожа ситуація мала місце і в тодішній навчальній літературі. Навіть у базових навчальних виданнях з цивільного судочинства положення про судову експертизу відсутні. [3] Натомість, досліджень проблем права на об'єкти інтелектуальної власності та способів їх правового захисту в цю добу не бракувало.

Так, у роботі «Дослідження про майнові чи речові права за законами російськими» (1855) М. В. Варадинова, науковця й державного діяча Російської імперії українського походження, окремий підрозділ присвячено дослідженню *«мануфактурної та художньої, наукової чи літературної»* власності. [4] Автор відзначив, що «*загальна властивість мануфактурної і художньої, наукової і літературної власності полягає в тому, що спори за ними спочатку розглядають у третейських судах. Справи про привілеї може, у разі незгоди з третейським судом, проводити звичайний цивільний і навіть кримінальний суд*». [5] Згадування про судові спори щодо об'єктів права інтелектуальної власності з комбінованою юрисдикцією гіпотетично не виключали можливості залучення для формування доказової бази обізнаних людей зі спеціальними знаннями у галузі науки, техніки й мистецтва, але достовірних відомостей про такі факти сьогодні невідомо.

Водночас у другій половині XIX — на початку XX ст. судова експертиза, яку проводили обізнані люди на підставі Статутів цивільного судочинства 1832 і 1864 рр., набула поширення також у цивільному процесі, предметом якого є суперечки щодо об'єктів авторського права, права промислової власності та ін. Відповідні законодавчі положення сприяли розвиткові наукової думки про судову експертизу в цивільних провадженнях. Наприклад, у § 30 посібника І. А. Владиславлєва «Загальні засади цивільного судочинства» (1857) поміж допустимих доказів у спірних справах визначено «*показання обізнаних людей*». [6]

[1] Спасович В. Д. О праве собственности в литературе/Сочинения. Т. 3: Статьи, диссертации, лекции юридического содержания. Санкт-Петербург, 1890. С. 395, 399.

[2] Спасович В. Д. Вопрос о так называемой литературной собственности/Сочинения. Т. 3: … . С. 368.

[3] Гольмстен А. Х. Учебник русского гражданского судопроизводства. 2-е изд., испр. и доп. Санкт-Петербург, 1894. 391 с.

[4] Варадинов Н. В. Указ. соч. С. 40—44.

[5] Там же.

[6] Владиславлев И. А. Указ. соч. С. 49.

Одним із перших достовірно відомих типів експертизи у цивільному судочинстві стала почеркознавча експертиза. Зокрема, І. А. Владиславлєв зазначив особливість почеркознавчих експертиз, «*зроблених єврейською мовою на актах, листах і інших паперах*», перевірку яких мали здійснити рабин і двоє євреїв, що заслуговували на довіру, після приведення їх усіх до присяги, обов'язкової для свідків. [1]

Згаданий уже нами правознавець В. Д. Спасович у праці «Права авторські та контрафакція» (1865) зауважив, що «*питання про ведення справ про злочини проти авторського права доволі заплутані; їх розв'язують неоднаково за різними положеннями про власність авторську літературну, художню, музичну*». [2]

Подібно до поглядів М. В. Варадинова, цей науковець визначав про особливості судочинства в царині об'єктів авторського права таке: «Справи про право власності авторської розв'язує третейський суд. У разі незгоди сторін на вирок третейський, справи ці передають до звичайних судів, починаючи з цивільної палати тієї губернії, де проживає відповідач. Цивільна палата, у разі сумнівів, вимагає *висновку університетів*». [3]

Натомість почесний член Імператорських університетів св. Володимира (м. Київ) та Юр'ївського (нині — *Тартуський університет*, Естонія), заслужений професор І. Є. Енгельман у «Курсі російського цивільного судочинства» (1912) помістив підрозділ «Висновки обізнаних людей». Їх процесуальний статус науковець характеризував так: «*Обізнані люди з'являються на суд у подвійній ролі: як свідки і як помічники судді. Як свідки їх допитують щодо їхніх спостережень над запропонованими їхній увазі об'єктами. Їхні висновки (показання) слугують матеріалом для обговорення справи. Різниця їхніх показань від показань свідків полягає в тому, що перші заявляють про безпосереднє сприйняття ними враження під час самого здійснення суперечливого факту, а обізнані люди доходять до цього явища шляхом висновку на підставі певних матеріальних слідів, що залишаються від нього. Як помічники судді обізнані люди оцінюють значення відомих фактів для розв'язання спірних питань на основі своїх особливих наукових, технічних чи господарських знань*». [4] Зі змісту цієї цитати можна дійти висновку, що обізнані люди стали прототипом судових експертів, але відомостей щодо їхніх висновків у справах, які стосуються інтелектуальної власності, до сьогодні не знайдено.

Водночас в Україні, відповідно до Закону від 04.07.1913 р. «Про започаткування кабінетів науково-судової експертизи в містах Москві, Києві й Одесі», схваленому Державною Думою та Державною Радою Російської

[1] Владиславлев И. А. Указ. соч. С. 49, 52.

[2] Спасович В. Д. Права авторские и контрафакция. … С. 88.

[3] Там же. С. 89.

[4] Энгельман И. Е. Указ. соч. С. 318.

імперії, було створено перші державні спеціалізовані експертні установи: кабінети науково-судової експертизи при прокурорах Київської й Одеської судових палат. [1] Усі ці обставини створили підґрунтя для утвердження судової експертизи в царині інтелектуальної власності. Проте, Перша світова війна відсунула судові спори про право на об'єкти інтелектуальної власності на другий план.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження передумов формування судової експертизи об'єктів права інтелектуальної власності в контексті генезису судочинства, системи і процесуальних механізмів доказування та судово-експертної діяльності, можна дійти таких висновків.

У X—XVI ст. (як свідчить аналіз текстів договорів русів із греками, «Руської Правди», договорів удільних князів з великими князями й між собою, грамот, судебників, Литовських статутів та ін.) професійної судової експертизи не існувало через несформованість судів, судового процесуального законодавства й архаїчність процесу доказування, що ґрунтувалися на клятвах і ритуалах (ордаліях та ін.) відповідачів і свідків та катуваннях підозрюваних.

Потреба у фаховій судово-експертній діяльності в Європі виникла тоді, коли система й механізми доказування у світських і канонічних судових процесах зазнали докорінної трансформації, а висновки судових експертів (обізнаних людей) стали легітимними доказами в кримінальному та цивільному процесах. Уперше на українських землях процесуальний статус судового експерта як обізнаної людини унормовано в Статуті кримінального судочинства Російської імперії 1864 р. (ст. 112, 690— 692, 698 та ін.).

Утвердженню судово-експертної діяльності в царині інтелектуальної власності також передувала легітимізація права на об'єкти інтелектуальної власності в Австро-Угорщині, Англії, Іспанії, Нідерландах, Німеччині, Росії, США, Франції у XVIII ст., а також формування адміністративних і судових механізмів її захисту. Водночас практику залучення обізнаних людей до розглядання суперечок про авторські права на наукові, літературні й мистецькі твори, винаходи тощо не було поширено до XIX ст.

Після організації в Україні кабінетів науково-судової експертизи при прокурорах Київської й Одеської судових палат (1913) відбулися інституціоналізація судово-експертної діяльності та професіоналізація діяльності судових експертів. Ці обставини заклали підвалини для утвердження судової експертизи у сфері інтелектуальної власності. Однак, інституалізацію судової експертизи об'єктів права інтелектуальної власності не було завершено через Першу світову війну.

[1] Богатырь В. Судебная экспертиза: вчера и сегодня//*Судебно-юридическая газета*. 22.02.2010. URL: https://sud.ua/ru/news/publication/35721-sydebnaya-ekspertiza-vchera-i-segodnya (дата звернення: 01.08.2020).

Наведена публікація позначає, але не вичерпує основні питання щодо передісторії судової експертизи об'єктів права інтелектуальної власності. Зокрема, певні прототипи судової експертизи об'єктів інтелектуальної власності в XIX — на початку XX ст. можуть стати предметом подальших наукових розробок під час вивчення архівів тогочасних третейських, цивільних і кримінальних судів, а також архівів імператорських університетів Києва, Одеси та Харкова. [1]

References

Bernska konventsiia pro okhoronu literaturnykh i khudozhnikh tvoriv: Paryzkyi Akt vid 24.07.1971 r. (zmin. 02.10.1979 r.). *Zibrannia chynnykh mizhnarodnykh dohovoriv Ukrainy.* 2006. № 5 (kn. 2). St. 1247 [in Ukrainian].

Betell, T. (2018). *Sobstvennost i protcvetanie: uroki istorii.* Per. s angl. B. Pinskera. Moscow; Cheliabinsk [in Russian].

Bogatyr V. Sudebnaia ekspertiza: vchera i segodnia. *Sudebno-iuridicheskaia gazeta.* 22.02.2010. URL: https://sud.ua/ru/news/publication/35721-sydebnaya-ekspertiza-vchera-i-segodnya (data zvernennia: 01.08.2020) [in Russian].

Chebyshev-Dmitriev, A. P. (1875). *Russkoe ugolovnoe sudoproizvodstvo po sudebnym ustavam 20 noiabria 1864 g.* Sankt-Peterburg, IX s. [in Russian].

Engelman, I. E. (1912). *Kurs russkogo grazhdanskogo sudoproizvodstva:* uchebnik. 3-izd., ispr. i dop. Iurev [in Russian].

Fedorenko, V. L. (2017). Stanovlennia ta rozvytok Naukovo-doslidnoho tsentru sudovoi ekspertyzy z pytan intelektualnoi vlasnosti Ministerstva yustytsii Ukrainy (2004—2017 rr.). *Problemy teorii ta praktyky sudovoi ekspertyzy z pytan intelektualnoi vlasnosti:* mater. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 21.12.2017). Ed.: prof. V. L. Fedorenkao. Kyiv [in Ukrainian].

Fedorenko, V. L. (2019). Stanovlennia ta rozvytok sudovoi ekspertyzy obiektiv intelektualnoi vlasnosti v Ukraini. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertolohii, kryminalistyky ta kryminalnoho protsesu:* mat. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 05.11.2019). Eds.: O. H. Ruvin, V. V. Nestor; uklad. O. I. Zherebko, A. O. Poltavskyi, O. V. Yudina. Kyiv [in Ukrainian].

Fedorenko, V. L., Kovalenko, V. V. (2020). Sudova ekspertyza obiektiv prava intelektualnoi vlasnosti yak vazhlyva funktsiia Ukrainskoi derzhavy: henezys i perspektyvy rozvytku. *Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk i derzhavnoho upravlinnia* [in Ukrainian].

Fedorenko, V. L., Timoshchik, L. P., Sobin, A. K. (2019). Sudebnaia ekspertiza obektov prava intellektualnoi sobstvennosti v Ukraine: poniatie, vidy i sistema. *Armianskii zhurnal sudebnoi ekspertizy i kriminalistiki.* № 1 [in Russian].

Fedorenko, V. L., Tymoshchyk, L. P. (2019). Sudova ekspertyza z pytan intelektualnoi vlasnosti: henezys, poniattia, klasyfikatsiia ta systema. *Ekspert: paradyhmy yurydychnykh nauk ta derzhavnoho upravlinnia.* № 1 (3) [in Ukrainian].

Foinitckii, I. Ia. (1899). *Kurs ugolovnogo sudoproizvodstva.* Tom II. 2-e izd., pererab. Sankt-Peterburg [in Russian].

Golmsten, A. Kh. (1894). *Uchebnik russkogo grazhdanskogo sudoproizvodstva.* 2-e izd., ispr. i dop. Sankt-Peterburg [in Russian].

[1] Федоренко В. Л., Коваленко В. В. Зазнач. твір. С. 19.

Kaminskyi, A. M. (2020). Teoriia sudovoi ekspertyzy v Ukraini. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky:* zb. materialiv III Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 27.02.2020). Kyiv — Mariupol [in Ukrainian].

Kazanskii, P. E. (1897). *Vseobshchie administrativnye soiuzy gosudarstv:* monografiia. T. 3. Odessa [in Russian].

Khrestomatiia pamiatnikov feodalnogo gosudarstva i prava stran Evropy. (1961). Gosudarstvo drevnikh frankov, Anglo-Saksonskoe gosudarstvo, Angliia, Germaniia, Ispaniia, Italiia, Frantciia, Albaniia, Bolgariia, Vengriia, Polsha, Rumyniia, Chekhiia, Iugosloviia. Ed.: V. M. Koretckii. Moscow [in Russian].

Khrestomatiia po istorii russkogo prava. (1901). Sost. M. F. Vladimirskii-Budanov. Vyp. 2. 4-e izd. Kyiv [in Russian].

Kolb, G. F. (1896—1899). *Istoriia chelovecheskoi kultury s ocherkom form gosudarstvennogo pravleniia, politiki, razvitiia svobody i blagosostoianiia narodov.* Per. s 3-go pererab. i znach. dop. nem. izd.: A. A. Reingoldt (ed.). Kn. 2. Kyiv — Kharkiv [in Russian].

Linovskii, V. A. (1849). *Opyt istoricheskikh razyskanii o sledstvennom ugolovnom sudoproizvodstve v Rossii.* Odessa [in Russian].

Martens, F. F. (1883). *Sovremennoe mezhdunarodnoe pravo tcivilizovannykh narodov:* v 2 t. T. 2. Sankt-Peterburg [in Russian].

Novosivskyi, I. M. (1986). *Narysy istorii prava Bukovyny i Basarabii.* Niu-York, Paryzh, Sidnei, Toronto [in Ukrainian].

Pakhman, S. V. (1851). *O sudebnykh dokazatelstvakh po drevnemu russkomu pravu, preimushchestvenno grazhdanskomu, v istoricheskom ikh razvitii: Rassuzhdenie Semena Pakhmana.* Moscow [in Russian].

Pilenko, A. A. (1902). *Pravo izobretatelia: Privilegii na izobreteniia i ikh zashchita v russkom i mezhdunarodnom prave: Istoriko-dogmaticheskoe issledovanie*. Kn. 1: Ocherk istorii privilegii na izobreteniia (v sviazi s evoliutciei doktriny). Kn. 2: Pravo na patent. T. 1. Sankt-Peterburg [in Russian].

Sluchevskii, V. K. (1910). *Uchebnik russkogo ugolovnogo protcessa. Sudoustroistvo-sudoproizvodstvo*. 3-e izd., peredel. i dop. Sankt-Peterburg [in Russian].

Sobranie vazhneishikh pamiatnikov po istorii drevnego russkogo prava. (1859). Sost. I. Lazarevskii, Iak. Utin. Sankt-Peterburg [in Russian].

Spasovich, V. D. (1865). *Prava avtorskie i kontrafaktciia.* Sankt-Peterburg [in Russian].

Spasovich, V. D. (1890). *O prave sobstvennosti v literature. Sochineniia.* T. 3: Stati, dissertatcii, lektcii iuridicheskogo soderzhaniia. Sankt-Peterburg [in Russian].

Stanislavskii, A. G. (1855). *Issledovanie nachal imushchestvennykh otnoshenii v drevneishikh pamiatnikakh russkogo zakonodatelstva.* Kazan [in Russian].

Statuty Velykoho Kniazivstva Lytovskoho (2008): repryntne vydannia 1854 r. Peredmova I. Bondaruka. Kyiv [in Ukrainian].

Sudovi ekspertyzy v protsesualnomu pravi Ukrainy (2019): navch. Posib. Ed.: O. H. Ruvin. Kyiv [in Ukrainian].

Trotcina, K. E. (1851). *Istoriia sudebnykh uchrezhdenii v Rossii.* Sankt-Peterburg [in Russian].

Uchrezhdenie sudebnykh ustanovlenii. Sudebnye ustavy 20 noiabria 1864 goda. (1864). Moscow [in Russian].

Varadinov, N. V. (1855). *Issledovanie ob imushchestvennykh ili veshchestvennykh pravakh po zakonam russkim.* Statia I: O prave sobstvennosti. Sankt-Peterburg [in Russian].

Vladimirov, L. E. (1886). *Uchenie ob ugolovnykh dokazatelstvakh.* Osobennaia chast. Kniga pervaia: Lichnyi sudeiskii osmotr i zakliucheniia ekspertov. Kharkiv [in Russian].

Vladislavlev, I. A. (1857). *Obshchie osnovaniia grazhdanskogo sudoproizvodstva.* Sankt-Peterburg [in Russian].

Volter, F. M. (1809). *Istoriia tcarstvovaniia Liudovika XIV i Liudovika XV, korolei frantcuzskikh, s prisovokupleniem slovaria vsekh znamenitykh Frantcuzskikh muzhei: ministrov, polkovodtcev, pisatelei i khudozhnikov, proslavivshikh tcarstvovanie sikh gosudarei:* v 4 ch. Per. s fr. A. Voeikov. Ch. 4. Moscow [in Russian].

В. Л. Федоренко, В. В. Коваленко, А. Д. Гайдай

ПРЕДЫСТОРИЯ СТАНОВЛЕНИЯ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ОБЪЕКТОВ ПРАВА ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОЙ СОБСТВЕННОСТИ В КОНТЕКСТЕ ГЕНЕЗИСА СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В УКРАИНЕ (ОТ КИЕВСКОГО КНЯЖЕСТВА ДО ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ)

(обзорная статья)

В публикации комплексно исследованы предпосылки зарождения судебной экспертизы объектов права интеллектуальной собственности в Украине и за рубежом в контексте генезиса судебно-экспертной деятельности с X до начала XX вв. Проанализированы такие источники судопроизводства эпохи Киевского княжества (Руси) и так называемых тёмных веков (XII—XIV), как «Русская Правда», договоры удельных князей с великими князьями и между собою, уставные и жаловальные грамоты князей, судебники и т. п., а также Литовские статуты (XVI). Обосновано положение о том, что появление судебной экспертизы в Европе связано с происхождением и характером доказательств в судопроизводстве. Необходимость в судебных экспертах возникла тогда, когда их выводы стали легитимными доказательствами для суда в уголовных и гражданских процессах. Подчёркнуто, что впервые процессуальный статус судебного эксперта как сведущего человека нормирован в Уставе уголовного судопроизводства Российской империи 1864 г. (ст. 112, 690— 692, 698 и др.).

Отмечено, что учреждению судебно-экспертной деятельности в сфере интеллектуальной собственности предшествовала легитимизация права на объекты интеллектуальной собственности в Австро-Венгрии, Англии, Испании, Нидерландах, России, США, Франции в XVIII в., а также учреждение административных и судебных механизмов её защиты. Вместе с тем, практика привлечения сведущих людей к рассмотрению споров об авторских правах на научные, литературные и художественные произведения, изобретения и т. п. в XIX в. была редким явлением.

В 1913 году в Украине созданы кабинеты научно-судебной экспертизы (НСЭ) при прокурорах Киевской и Одесской судебных палат, что способствовало институционализации судебно-экспертной деятельно-

сти и профессионализации деятельности судебных экспертов. Указанные обстоятельства создали предпосылки для учреждения судебной экспертизы в сфере интеллектуальной собственности, но Первая мировая война отодвинула судебные споры о праве интеллектуальной собственности на второй план.

Ключевые слова: судебная экспертиза, судебный эксперт, сведущие люди, интеллектуальная собственность, судебная экспертиза объектов права интеллектуальной собственности, генезис судебной экспертизы по вопросам интеллектуальной собственности.

V. Fedorenko, V. Kovalenko , O. Gaidai

PREHISTORY OF FORMATION OF FORENSIC INTELLECTUAL PROPERTY ANALYSIS IN THE CONTEXT OF FORENSIC ACTIVITY GENESIS IN UKRAINE (FROM THE TIME OF KIEVAN PRINCIPALITY TO THE FIRST WORLD WAR)

(Review Article)

Preconditions for emergence of forensic intellectual property analysis in Ukraine and abroad in the period from the 10th to the beginning of 20th century in the context of forensic science genesis are comprehensively analyzed in the article. The following sources of court proceedings of the Kyivan Principality (Russia) Epoch and the so-called "Dark ages" (in the 12th/14th centuries), as "Russkaya Pravda", treaties of appanage princes with grand princes and between each other, charters and letters patent of princes, sudebniky, etc., along with the Statutes of Lithuania (16th century) and others are considered. It is argued that emergence of forensic science in Europe was linked to origin and nature of evidence in court proceedings. Forensic experts are involved when their findings become legitimate evidence for court in criminal and civil proceedings. It is emphasized that for the first time the procedural status of a forensic expert as the "third party expert" is regulated in the Statute of Criminal Procedure of the Russian Empire of 1864 (Articles 112, 690, 691, 692, 698, etc.).

It is noted that the establishment of forensic activities in the field of intellectual property was preceded by legitimization of intellectual property rights in Austria-Hungary, England, Spain, the Netherlands, Germany, Russia, the USA, France in the 18th century, as well as the establishment of administrative and judicial mechanisms for its protection. At the same time, the practice of involving experts in consideration of copyright disputes over scientific, literary and artistic works, inventions, etc., was uncommon in the 19th century.

In 1913, offices of forensic science under the prosecutors of the Kyiv and Odessa Judicial Chambers, which contributed to institutionalization of forensic activities and professionalism of forensic experts were established. These

circumstances created conditions for initiation of forensic intellectual properrty analysis. However, the First World War pushed the litigation over the right to intellectual property to the background.

Keywords: forensic science, forensic expert, "third party experts", intellectual property, forensic intellectual properrty analysis, genesis of forensic commodity examination.

Надійшла до редколегії 05.08.2020

Федоренко В. Л., Коваленко В. В., Гайдай О. Д. Передісторія становлення судової експертизи об'єктів права інтелектуальної власності в контексті генезису судово-експертної діяльності в Україні (від Київського князівства до Першої світової війни)(оглядова стаття). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 126—145. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.10.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.11
УДК [343.98:347.9](477)

І. А. Петрова,
доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії теоретичних досліджень, редакційно-видавничої та науково-методичної діяльності Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1652-6715,
e-mail: ekobezpeka.ira@gmail.com

Д. О. Чекін,
науковий співробітник лабораторії теоретичних досліджень, редакційно-видавничої та науково-методичної діяльності Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9893-1588, e-mail: chekin.hniise@gmail.com

К. П. Силенок,
науковий співробітник лабораторії теоретичних досліджень, редакційно-видавничої та науково-методичної діяльності Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9355-5010,
e-mail: sulenokkateruna@gmail.com

ПРОЦЕСУАЛЬНІ ТА НЕПРОЦЕСУАЛЬНІ ФОРМИ ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ У ЦИВІЛЬНОМУ ТА ГОСПОДАРСЬКОМУ ПРОЦЕСАХ

У статті розглянуто види та характеристики спеціальних знань, а також правовий статус осіб, яких залучають для застосування спеціальних знань у цивільному й господарському процесах. Використовуючи порівняльно-правовий метод дослідження, було визначено схожість і відмінності суб'єктів, які використовують спеціальні знання, а саме спеціаліста, перекладача, педагога, тощо.

Окреслено питання правового врегулювання залучення кандидатури перекладача до процесу та проблему некомпетентності перекладачів у юридичній термінології. Визначено шляхи вдосконалення участі перекладачів у судовому процесі.

Проаналізовано думки та спостереження науковців у галузі права щодо використання спеціальних знань у сфері права та заперечено можливість проведення правових експертиз у судовому процесі.

Ключові слова: спеціальні знання, спеціаліст, правові знання, консультація, медіація, цивільне судочинство, докази, засіб доказування, суд, висновок експерта, технічні знання, перекладач, педагог.

© І. А. Петрова, Д. О. Чекін, К. П. Силенок, 2020

Постановка наукової проблеми. Мета використання спеціальних знань передбачає, що такі знання використовуються для формування доказової інформації та для її перевірки й оцінки процесуально уповноваженими на те особами. За цим критерієм (юридична мета використання) здійснюється розподіл форм використання спеціальних знань на процесуальні та непроцесуальні. Так, якщо під час застосування спеціальних знань формується новий доказ або перевіряється раніше здобутий, то в цьому разі це процесуальний спосіб використання спеціальних знань. Якщо спеціальні знання застосовують для формування внутрішнього переконання суб'єкта доказування для оцінки доказової інформації, то в такому разі йдеться про непроцесуальну форму використання спеціальних знань. Однак, остаточного розмежування між застосуванням процесуальних і непроцесуальних форм застосування спеціальних знань у цивільному й господарському процесах немає.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питання застосування спеціальних знань та окремі аспекти їх використання під час судового розгляду досліджували багато вітчизняних і зарубіжних науковців, поміж яких: А. Г. Давтян, Ю. М. Грошевий, В. Г. Гончаренко, Т. М. Кілічава, А. О. Селіванов, Ю. Д. Притика та ін. [1] Проте, і сьогодні залишається чимало прогалин у законодавстві щодо використання спеціальних знань у цивільному та господарському процесах.

Метою статті є виявлення прогалин, що існують у цивільному та господарському процесуальних законодавствах щодо різних форм застосування спеціальних знань, на основі аналізу окреслення їхніх загальних ознак і визначення особливостей їх застосування у цивільному та господарському процесах.

Викладення основного матеріалу дослідження. У юридичній доктрині виокремлюють різні форми використання спеціальних знань у цивільному та господарському процесах. Наприклад, А. Г. Давтян вважає, що в цивільному судочинстві слід розмежовувати форми використання спеціальних знань, серед яких є як регламентовані, так і не регламентовані законом. Поміж них можна назвати такі:

1) використання спеціальних знань досвідчених осіб без залучення останніх до участі в судовому процесі (консультації, різноманітні довідки зі спеціальних питань тощо);

[1] Див., наприклад: Давтян А. Г. Экспертиза в гражданском процессе. Москва, 1995. 83 с. ; Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі: навч.-довід. посіб./уклад.: Ю. М. Грошевий, М. Л. Цимбал, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків, 2004. 448 с. ; Кілічава Т. М. Цивільне процесуальне право: навч. посіб. Київ, 2007. С. 200 ; Селіванов А. О. Проблема запровадження в судовий процес правової експертизи//*Право України*. Київ, 2002. № 8. С. 32—34 ; Цивільне процесуальне законодавство України: зб. нормат. актів/за заг. ред. В. Т. Маляренка. Київ, 2004. 544 с.

2) використання спеціальних знань у формі результатів несудових (відомчих, адміністративних) розслідувань, відомчих експертиз;
3) використання спеціальних знань досвідчених осіб, що мають виконувати процесуальні функції спеціалістів:
   а) участь в огляді письмових та речових доказів;
   б) залучення їх до процесу як педагогів, перекладачів;
4) використання спеціальних знань у формі судової експертизи або спеціальних знань тих осіб, що мають виконувати процесуальні функції експертів [1].

Схожої точки зору дотримуються й інші вчені [2], однак, деякі автори, доповнюючи згадані форми, звертають увагу й на такі, як:

- отримання консультацій і довідок від досвідчених осіб;
- використання допомоги спеціалістів під час провадження процесуальних дій;
- призначення судової експертизи [3].

Зауважимо, що зазначеними вище формами перелік використання спеціальних знань не вичерпано.

Аналіз норм чинного процесуального законодавства дає можливість зробити висновок про те, що у цивільному й господарському процесах можна виокремити такі форми використання спеціальних знань:

1) використання спеціальних знань, які має суд. Наприклад, судді мають спеціальні знання, необхідні для того, щоб кваліфіковано провести огляд доказів, або спеціальні знання з окремих галузей права;
2) використання спеціальних знань компетентних (досвідчених) осіб без залучення останніх до участі у цивільному чи господарському процесах. Наприклад, відшкодування матеріальної шкоди, заподіяної в результаті ДТП, коли власники транспортних засобів ще перед розглядом справи у суді звертаються до експертних установ для проведення несудових автотоварознавчих експертиз, висновки яких залучаються до справи як письмові докази;
3) використання спеціальних знань компетентних (досвідчених) осіб, залучених до участі у цивільному чи господарському процесах:
   - спеціалістів у формі консультацій, допомоги технічного характеру чи допомоги під час здійснення процесуальних дій;
   - компетентних осіб, зокрема перекладача, педагога, особи, яка надає правову допомогу, тощо (наприклад, ст. 9 ЦПК, ст. 10 ГПК України);
4) використання результатів судових експертиз — висновку експерта.

Слід також зауважити, що форми використання спеціальних знань, які застосовуються під час здійснення правосуддя, мають схожі ознаки.

[1] Давтян А. Г. Указ. соч. С. 17.

[2] Судова експертиза: нормативно-правове регулювання та наукові коментарі. … С. 189.

[3] Кілічава Т. М. Зазнач. твір. 352 с.

Зокрема, як зауважено в юридичній літературі, пізнання в усіх формах здійснює особа, спеціаліст (фахівець) на основі спеціальних знань [1].

Однак, кожна форма має і свою специфіку, тому вбачається доцільним проаналізувати кожну з них окремо. Особливою та основною формою використання спеціальних знань у цивільному та господарському процесах залишається експертиза.

Слід зазначити, що чинним ЦПК України вперше передбачено залучення до цивільного процесу спеціаліста (ст. 74). У ЦПК України 1963 р. не було передбачено такої можливості, хоча на практиці судді часто послуговувалися консультаціями фахівців з різних галузей знань. Зокрема, поширеною стала практика залучення до участі у справі спеціаліста для розв'язання питань, що потребують спеціальних знань, у разі коли проведення експертизи є недоцільним. Так, наприклад, під час розгляду та розв'язання цивільної справи може виникнути необхідність у спеціальних знаннях довідкового характеру, отримання яких не вимагає проведення спеціального дослідження (наприклад, у справах про розподіл будинку часто потрібно визначити, чи підлягає будинок поділу в натурі. Для правильного розв'язання цього питання, що одночасно сприятиме виконанню судового рішення, корисною буде консультація спеціаліста (архітектора-будівельника).

Варто зазначити, що спеціаліст може бути залучений до участі у господарському чи цивільному розгляді справи за ініціативою сторін, осіб, які беруть участь у справі, або за ініціативою суду, про що суд виносить ухвалу. Саме тут суд має впевнитися, що особа, залучена як спеціаліст, має достатній рівень спеціальних знань для сприяння суду у розв'язанні справи й надання відповідних консультацій. Утім, якщо під час оцінки матеріалів, наданих спеціалістом, будуть виявлені неточності, суд має призначити первинну судову експертизу або запросити спеціаліста, який проводив дослідження до порушення справи в суді, дати роз'яснення щодо позиції фахівця.

Так, наприклад, у справах за позовом про визнання заповіту та договору дарування недійсними, де суд найчастіше ініціює призначення та проведення судової експертизи, прокуророві доречно додатково використати офіційну консультацію спеціаліста, оскільки останній може виявити недостатнім проведення експертного дослідження та порекомендувати, у необхідних випадках, проведення комплексної судової експертизи на перетині двох чи більше галузей наук. Це пов'язано з тим, що суддя внаслідок своєї некомпетентності (враховуючи відсутність спеціальних знань, наприклад, технічних чи медичних), шаблонно виносить на розв'язання експертизи питання, що стосуються лише певної частини експертного дослідження, а відтак, поза увагою лишаються окремі специфічні прояви чи закономірності події, поведінки тощо.

[1] Васьковский Е. В. Учебник гражданского процесса. Москва, 2003. С. 22.

Щодо консультації як однієї з форм використання знань спеціаліста, то її має застосовувати не тільки суд під час судового розгляду, а й прокурорсько-слідчі працівники на всіх стадіях юрисдикційного процесу.

Цікавим є підхід професора Н. С. Карпова, який вважає, що за наявності джерела даних і відомостей про нього не потрібне його додаткове опрацювання, оскільки суд — єдиний орган, що вирішує справу по суті,— може за потреби звернутися до будь-якого джерела даних для перевірки їх вірогідності [1]. Зважаючи на означене, письмовий висновок спеціаліста слід вважати окремим видом джерела доказів, що обов'язково слугуватиме повному, усебічному й об'єктивному здійсненню судового провадження. Однак, процесуальним законодавством не передбачено згаданий документ як засіб доказування.

З огляду на те, що участь спеціаліста у цивільному та господарському процесах є новелою сучасного процесуального законодавства, це питання недостатньо досліджене в науках процесуального права і викликає деякі труднощі. Хоча в різний час науковці неодноразово звертали увагу на необхідність використання в цивільному процесі допомоги спеціаліста та висловлювали свої пропозиції щодо його правового статусу [2]. У науці цивільного процесуального права наразі не сформовано єдиного підходу до розв'язання цього питання та визначення поняття «спеціаліст».

Термін «спеціаліст» у загальному розумінні означає *той, хто досконало знається на певній спеціальності, має глибокі знання в будь-якій галузі науки, техніки тощо* [3]. Тобто спеціаліст у загальному розумінні — це особа, яка професійно знається на певній спеціальності. У правозастосовній практиці спеціалістами є будь-які особи, чиї спеціальні знання необхідні для з'ясування природи, сутності, властивостей об'єктів, явищ, знання яких необхідні для визначення істини.

Відповідно до ч. 1 ст. 74 ЦПК України спеціалістом може бути особа, яка має спеціальні знання та навички, необхідні для застосування технічних засобів, і призначена судом для надання консультацій та технічної допомоги під час вчинення процесуальних дій, пов'язаних із застосуванням таких технічних засобів (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо).

---

[1] Карпов Н. С. Криміналістичні засади вивчення злочинної діяльності: дис. … д-ра юрид. наук: 12.00.09. Київ, 2008. С. 214.

[2] Захарова О. С. Докази та доказування в справах, що виникають з шлюбно-сімейних правовідносин: дис. … канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 1995. 152 с. ; Селіванов А. О. Зазнач. твір. С. 32—34 ; Цивільне процесуальне законодавство України: … ; Цивільне процесуальне право України: навч. посіб./за заг. ред. С. С. Бичкової. Київ, 2006. 384 с. ; Фурса С. Я., Фурса Є. І., Щербак С. В. Цивільний процесуальний кодекс України: наук.-практ. комент.: у 2 т. Т. 1/за заг. ред. С. Я. Фурси. Київ, 2006. 912 с.

[3] За Івченко А. О. Тлумачний словник української мови. Харків, 2002. С. 437.

Хоча науковці неодноразово звертались до проблеми використання у цивільному та господарському процесах допомоги спеціаліста, основну увагу вони приділяли розкриттю значення та перспектив використання такої допомоги. Натомість правовому статусу спеціаліста не приділялось достатньо уваги, і в юридичній літературі не дано визначення поняття «спеціаліст», яке б не викликало певних заперечень. Це створює підґрунтя для докладного розгляду цього питання.

Так, І. Л. Петрухін ще у 1960-ті рр. виокремив концепцію спеціаліста-консультанта, відповідно до якої спеціаліст — це не експерт, але він може давати висновки як консультант суду (щодо розв'язання конкретних питань для визначення певних обставин без проведення дослідження та посилання на наукові положення, практичні, довідкові дані з теорії і практики застосування спеціальних знань) [1].

Погоджуючись загалом із цим визначенням, Т. В. Сахнова характеризує спеціаліста як самостійного суб'єкта процесу, важливою ознакою якого є його участь у процесуальній дії. Тобто спеціаліст бере участь у справі та сприяє суду під час здійснення ним пізнавальної діяльності та під час застосування спеціальних знань, але без спеціального дослідження. Вона обґрунтувала дві форми, що можуть бути застосовані у цивільному та господарському процесах: участь спеціаліста у здійсненні судом процесуальної дії та наданні суду консультаційно-довідкової інформаційної допомоги зі спеціальних питань, що не потребують проведення дослідження [2]. Цим дослідження правового статусу спеціаліста серед процесуалістів у науці процесуального права здебільшого й обмежилось.

Аналіз цього питання (із урахованням наданого названими науковцями визначення) дозволяє розглядати спеціаліста як самостійного суб'єкта цивільного чи господарського процесів, що має комплекс процесуальних прав та обов'язків, які не дублює жоден інший учасник процесу. Це можливо у разі, коли залучення спеціаліста потрібно суду для визначення доцільності призначення експертизи. Зокрема, під час огляду судом письмового доказу, спеціаліст з допомогою спеціального пристрою може виявити виправлення (підчистки, дописки) у тексті договору, що дає підставу суду призначити криміналістичну експертизу цього документа. При цьому спеціаліст, як зазначають окремі автори [3], може навіть давати поради та консультації щодо формулювання питань, які виносяться на розв'язання експертизи. Отже, можна визначити участь спеціаліста у цивільному та господарському процесах як:

[1] Петрухин И. Л. Экспертиза как средство доказывания в советском уголовном процессе. Москва, 1964. С. 57—69.

[2] Сахнова Т. В. Судебная экспертиза. Москва, 2000. С. 49—50.

[3] Орлов Ю. К. Специалист — это сведущее лицо, не заинтересованное в исходе дела//*Российская юстиция.* 2003. № 4. С. 36—37.

- участь у провадженні процесуальних дій (діяльність технічного характеру);
- надання консультацій суду та іншим учасникам процесу (зокрема, і з правових питань).

На підставі цього та з урахуванням усіх форм участі спеціаліста в цивільному чи господарському процесі, поняття «спеціаліст» можна сформулювати так: ***спеціаліст*** — це самостійний суб'єкт цивільного/господарського процесу, яким є фахівець у галузі спеціальних знань, якого залучає суд до участі в процесі для надання консультаційно-довідкової допомоги з питань, що потребують застосування спеціальних знань і допомоги технічного характеру (фотографування, складання схем, планів, креслень, відбору зразків для проведення експертизи тощо) під час вчинення процесуальних дій.

Від використання спеціальних знань спеціаліста у цивільному та господарському процесах слід відрізняти таку форму застосування спеціальних знань, як використання допомоги інших компетентних осіб — перекладача, педагога, експерта з питань права, тощо. Так, відповідно до ч. 1 ст. 75 ЦПК України та ч. 1 ст. 72 ГПК України перекладачем може бути особа, яка вільно знає мову, якою здійснюється цивільне судочинство, та іншу мову, знання якої необхідне для усного чи письмового перекладу з однієї мови іншою, а також особа, яка обізнана в техніці спілкування з глухими, німими чи глухонімими. Отже, перекладач також є фахівцем у галузі спеціальних знань (лінгвістичних). Слід зазначити, що йдеться саме про фахівця (спеціаліста) з лінгвістичних знань, оскільки не будь-яка особа, яка знає іноземну мову або техніку спілкування з глухими, німими чи глухонімими, може бути перекладачем у цивільному процесі. Як правильно наголошено в наукових працях, перекладач має знати юридичну термінологію — українську, іноземну тощо, повинен брати на себе обов'язок не розголошувати відомості, які стали йому відомі під час розгляду справ, у яких він брав участь [1]. Однак, як свідчить аналіз судової практики, наявність документа, що підтверджує належну освіту, не завжди свідчіть про наявність спеціальних знань у цій галузі. На жаль, у вітчизняній судовій практиці подібні випадки є непоодинокими. Посвідчення належної освіти перекладача не завжди є підтвердженням достатнього рівня знань у галузі спеціальної юридичної термінології, якою послуговуються під час розгляду різних категорій справ у цивільному та господарському провадженнях.

Водночас перекладача, хоча він і є фахівцем у галузі лінгвістичних знань, не слід ототожнювати зі спеціалістом. У цивільному й господарському процесах перекладач, як і спеціаліст, надає технічну допомогу, застосовуючи при цьому спеціальні знання. Хоча перекладач є фахівцем, його участь і знання застосовують для забезпечення принципів рівності та змагальності сторін. Головне для спеціаліста — це допомогти суду

[1] Фурса С. Я., Фурса Є. І, Щербак С. В. Зазнач. твір..С. 249.

визначити, зафіксувати фактичні дані; здійснити конкретну процесуальну дію. Спеціаліста залучають для участі в процесуальній дії, яку здійснює суд. Процесуальні ж функції перекладача полягають у з'ясуванні фактичних даних за допомогою правильного та повного перекладу, у сприянні учасникам процесу здобути інформацію про обставини справи. Його участь у процесі зумовлено принципом здійснення судочинства державною мовою (ст. 9 ЦПК та ст. 10 ГПК України).

Крім того, на відміну від спеціаліста, якого залучають до участі у справі ухвалою суду, без обов'язкового клопотання зацікавлених осіб, для участі перекладача в процесі обов'язково потрібна ініціатива особи, яка не знає мови судочинства. У зв'язку з цим слід погодитись з пропозицією процесуалістів щодо необхідності уточнення відповідного положення процесуального закону [1]. Адже, відповідно до ч. 2 ст. 75 ЦПК України та ч. 2 ст. 72 ГПК України, перекладача допускають ухвалою суду за заявою учасника справи або призначають з ініціативи суду. Водночас, на нашу думку, тільки особа, яка безпосередньо потребує допомоги перекладача, може виступати ініціатором цього питання. Також у процесуальному законодавстві не врегульовано питання про те, що особа, яка потребує допомоги перекладача, має право запропонувати його кандидатуру. Звісно, окремі юристи вважають, що це передбачається само собою [2], але якщо право учасника процесу не регламентовано законодавчо, то реалізувати його на практиці не завжди можливо.

Отже, участь перекладача у цивільному та господарському процесах є гарантією забезпечення права на судовий захист особам, які беруть участь у справі, і не знають або недостатньо знають державну мову. Саме тому процесуальний порядок участі перекладачів у цивільному та господарському процесах потребує вдосконалення, адже необхідно розв'язати цілу низку питань: можливість ведення процесу іноземною мовою, якщо всі особи, які беруть участь у справі, не знають мови судочинства [3], порядок пошуку перекладача (хто має шукати, у який термін тощо), доцільність залучення до матеріалів справи диплома перекладача тощо.

Педагог, який може брати участь у справі під час допиту малолітніх і неповнолітніх свідків, також є носієм спеціальних знань у галузі дитячої, підліткової, юнацької психології [4]. Допит особи, яка не досягла повноліття,— це завжди складний процес, оскільки психіка останньої достатньо нестабільна й дуже вразлива. Однак, на практиці суди тільки тоді звертаються

[1] Фурса С. Я., Фурса Є. І., Щербак С. В. Зазнач. твір. С. 247—248.

[2] Луспеник Д. Д. Настільна книга професійного судді при розгляді цивільних справ (складання судових процесуальних документів за новим ЦПК України): наук.-практ. комент. Харків, 2005. С. 166.

[3] Кравчук В. М., Угриновська О. І. Науково-практичний коментар Цивільного процесуального кодексу України. Київ, 2006. С. 206—207.

[4] Варфоломеєва Т. В., Гончаренко В. Г., Бояров В. І., Гончаренко С. В., Попелюшко В. О. Криміналістика. Академічний курс: підручник. Київ, 2018. 495 с.

до показань неповнолітніх, коли про це прямо зазначено в законі або якщо немає інших доказів, які б підтвердили чи спростували конкретну обставину, що має значення для правильного розв'язання справи. У такому разі перед судом постає завдання зробити процес допиту найменш травматичним для неповнолітнього свідка, і в цьому йому може допомогти педагог, зокрема, налаштовуючи контакт з неповнолітньою (малолітньою) особою, формулюючи чіткі та зрозумілі питання, з'ясовуючи різноманітні обставини, що мають значення для справи.

Іще однією формою використання спеціальних знань, яка набуває все більшого поширення, є використання спеціальних знань компетентних (досвідчених) осіб без залучення їх до участі у цивільному та господарському процесах. Зокрема, у судовій практиці широко послуговуються консультативними висновками, довідками від установ, організацій, органів державної влади та органів місцевого самоврядування. У наукових працях вже давно висловлюють судження, що з деяких питань, які вимагають застосування спеціальних знань без проведення дослідження, можна видавати довідки, але не особою, залученою як спеціаліст до процесу, а лише відповідною установою, організацією, підприємствами й посадовими особами (які не є суб'єктами процесу) [1].

На відміну від спеціаліста, такі організації та особи не є учасниками процесу, не беруть участь у процесуальних діях судів, тому вони, відповідно, жодних самостійних процесуальних функцій не виконують і процесуального статусу не мають. Наприклад, якщо у цивільних справах про визнання особи недієздатною, сам громадянин, який страждає на психічний розлад, не бажає надати (заявникові або суду) відомості про стан свого здоров'я, заявник втрачає фактичну можливість це зробити. У заявника залишається єдиний вихід: заявити клопотання перед судом про витребування таких відомостей у відповідного медичного закладу. У цьому разі медичний заклад, його посадові особи не є суб'єктами процесу, хоча процесуальні відносини виникають між ними і судом щодо витребування письмового доказу. Отже, подана на вимогу суду інформація, здобута під час консультації, з довідок від установ, організацій, органів влади в порядку виконання ними своїх професійних обов'язків, є доказом (у разі здобуття письмової інформації — письмовим), оскільки відповідає загальним ознакам судового доказу (дотримання процесуальної форми під час одержання, допустимості, належності).

Окрім наведеного переліку використання форм спеціальних знань у цивільному та господарському процесах, необхідно окремо звернути увагу на те, що в судовій практиці (поряд із судовою експертизою) широко використовують також результати несудових експертиз. На практиці сторони нерідко проводять експертизу до відкриття провадження за власною

[1] Фурса С. Я., Щербак С. В., Євтушенко О. І. Цивільний процес України. Проблеми і перспективи: наук.-практ. посіб. Київ, 2006. 448 с.

ініціативою (несудова експертиза, тобто проведена не за ухвалою суду). Так, у більшості випадків, у справах про відшкодування шкоди сторони проводять експертизу ще до початку судового процесу [1]. Крім того, наразі актуальним залишається питання, чи повинен суд призначати експертизу з тих же питань, з яких проведено несудову експертизу і які не підлягають сумніву. Здавалося б, це необов'язково робити, якщо немає потреби в проведенні судової експертизи. З іншого боку, беручи до уваги, що подібний висновок використовується як письмовий доказ, суд не має правової підстави для оцінки його саме як результату дослідження. Якщо, наприклад, суд відкидає висновок несудової експертизи через те, що в ньому немає повного опису проведених досліджень, то він припускається помилки, адже до письмового доказу закон такої вимоги не висуває (для нього достатньо відомостей про обставини справи).

Отже, ототожнення результатів несудової експертизи з письмовим доказом не є розв'язанням проблеми, що існує,— це лише передбачене надання можливості використати в процесі таке джерело доказової інформації. Письмовий доказ і висновок експерта — різні самостійні види доказів, що мають різну правову природу. Фактично несудова експертиза — це повноцінне спеціальне дослідження, що відрізняється від судової експертизи лише проведенням її в непередбаченій законом процесуальній формі.

Однак, використання в цивільному чи господарському процесі результатів несудової експертизи не виключає можливості проведення судової експертизи щодо тих самих об'єктів і з того самого предмета. Це питання особливо актуальне тоді, коли сторона чи інші заінтересовані особи заявляють клопотання про проведення експертизи. Те, що у справі наявні результати несудової експертизи, не є підставою для відмови у проведенні судової експертизи.

Поряд з використанням результатів несудової експертизи останнім часом також часто використовують такі форми спеціальних знань, як консультаційні висновки, довідки окремих фахівців у галузі спеціальних знань (зокрема, у галузі права). Науковці зазначають, що практика судової реформи породила чимало проблем, пов'язаних із реалізацією права юридичними й фізичними особами. Так, процесуальна модель побудови правосуддя долучила до розгляду справ судові органи, наділені широкою компетенцією розглядати справи на кожному етапі, застосовуючи законодавство в його широкому розумінні. Розглядаючи справу, суддя застосовує загальні та спеціальні знання (передусім — норми Конституції України й інших правових актів). Суддю — як найголовнішого суб'єкта судового процесу — наділено повноваженнями тлумачити норми права, проводити системне

[1] Цивільне процесуальне право України: навч. посіб. … . ; Судова практика Вищого адміністративного суду України. 2006—2008/редкол.: В. Г. Гончаренко (голова) та ін.//*Бюлетень законодавства і юридичної практики України*. Київ, 2008. № 6. 352 с.

дослідження різних законів, керуватися роз'ясненнями Пленуму Верховного Суду України (зокрема, з питань застосування законодавства), бути обізнаним з міжнародно-правовими актами, чинними в Україні [1]. Водночас як судді, так і досудові органи мають право використовувати для розв'язання процесуальних питань спеціальні знання, які мають фахівці з різноманітних галузей знань, шляхом призначення судової експертизи.

У ст. 73 ЦПК та ст. 70 ГПК зазначено, що як експерта з питань права можна залучати особу, яка має науковий ступінь та є визнаним фахівцем у галузі права. Рішення про допуск до участі у справі експерта з питань права й долучення його висновку до матеріалів справи ухвалює суд. Експерт з питань права зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом, відповідати на поставлені судом питання, надавати роз'яснення. За відсутності заперечень учасників справи експерт з питань права може брати участь в судовому засіданні в режимі відеоконференції. Експерт з питань права має право знати мету свого виклику до суду, відмовитися від участі у судовому процесі, якщо він не має відповідні знання, а також право на оплату послуг і на компенсацію витрат, пов'язаних з викликом до суду.

Ставлення науковців до цієї проблеми не є однозначним, а в окремих випадках навіть діаметрально протилежним: від визнання знань у галузі права знаннями, які можна без будь-яких застережень визнавати різновидом спеціальних і використовувати в інтересах судочинства,— до рішучого заперечення можливості долучення таких знань до переліку спеціальних та категоричної відмови від їх використання в доказуванні, у досудовому слідстві, а також заперечення можливості призначення й проведення правових експертиз.

На думку О. О. Ейсмана, знання в галузі законодавства і науки права, іншими словами — юридичні знання, не належать до спеціальних знань у тому сенсі, у якому це поняття вживають у законі [2]. Водночас виникає питання щодо визначення розряду спеціальних криміналістичних знань. В. Г. Гончаренко характеризує спеціальні криміналістичні знання в процесуально-правовому розумінні як знання в галузі криміналістичної техніки, що застосовуються спеціально підготовленими особами під час здійснення юридичної діяльності для пізнання об'єктів з їх природничо-наукового і технічного боку [3].

Його підтримує Г. І. Грамович, на думку якого, криміналістичні знання — це система тісно пов'язаних юридичних і природничо-технічних наукових відомостей, які загалом належать до юридичних знань. Але,

[1] Селіванов А. О. Зазнач. твір.

[2] Эйсман А. А. Критерии и формы использования специальных познаний при криминалистическом исследовании в целях получения судебных доказательств// *Вопросы криминалистики*. Москва, 1962. Вып. 6—7. С. 39.

[3] Гончаренко В. И. Использование данных естественных и технических наук в уголовном судопроизводстве (методологические вопросы). Киев, 1980. С. 118.

враховуючи складність цієї системи, багатоплановість розв'язуваних за її допомогою завдань, можна виокремити природничо-наукові відомості, що використовуються для пізнання об'єктів у процесі розкриття, розслідування злочинів і запобігання їм [1].

Противники визнання правових знань знаннями спеціальними стверджують, що в разі виникнення труднощів у розв'язанні практичних питань правозастосовної діяльності в процесі застосування, наприклад, норм митного, податкового, банківського чи інших галузей права, а також питань, пов'язаних із застосуванням іноземного права, припустимим є отримання допомоги з використання таких знань у непроцесуальній формі, зокрема консультування [2]. При цьому будь-яке консультування учасника провадження чи судді має на меті отримання консультації від спеціаліста. Отже, і правові знання такого спеціаліста є спеціальними.

На нашу думку, використання спеціальних правових знань у цивільному та господарському процесах потребує, передусім, підготовки фахівців, які б спеціалізувалися винятково на якомусь вузькому колі правових питань. Наразі вітчизняні вищі навчальні заклади здійснюють загальну (універсальну) підготовку фахівців-юристів. Це обумовлено потребами сучасного ринку праці. Вузькоспеціалізованих фахівців майже не готують. З огляду на це, ми погоджуємося з думками тих науковців, які заперечують можливість проведення правових експертиз у судовому процесі [3] та стверджують, що експертиза в галузі права можлива тільки в практиці Конституційного Суду з обмеженого кола питань.

Висновки. Підсумовуючи, зазначимо: до процесуального визначення спеціальних знань обов'язково має належати їхнє загальнонаукове поняття як неодмінна змістова основа поняття процесуального, а останнє зумовлюватиме лише межі й форми особливого використання цих знань у цивільному та господарському процесах і юридично значущі наслідки такого використання. Аналіз форм використання спеціальних знань у цивільному та господарському процесах дає всі підстави вважати, що, крім спеціальних знань, які застосовують у формі експертизи, послуговуються також іншими, яким надано розгорнуту характеристику. У статті окреслено межі участі спеціаліста в цивільному й господарському процесах, зокрема: участь у провадженні процесуальних дій (діяльність технічного характеру); надання консультацій суду й іншим учасникам процесу (зокрема, з правових питань) тощо.

Доведено, що однією з форм використання спеціальних знань, яка набуває все більшого поширення, є застосування спеціальних знань

[1] Грамович Г. И. Тактика использования специальных знаний в раскрытии и расследовании преступлений: учеб. пособ. Минск, 1987. С. 10—11.

[2] Стринжа В., Корюшко В. Використання спеціальних знань судом//*Радянське право*. Київ, 1973. № 3. С. 46—49.

[3] Фурса С. Я., Фурса Є. І., Щербак С. В. Зазнач. твір. С. 447.

компетентних (досвідчених) осіб без залучення їх до участі у цивільному та господарському процесах. Зокрема, у судовій практиці широко послуговуються консультативними висновками, довідками від установ, організацій, органів державної влади й органів місцевого самоврядування, що передбачено їхніми професійними обов'язками.

References

Davtyan, A. G. (1995). *Ekspertiza v grazhdanskom processe.* Moscow: Spark [in Russian].

Eisman, A. A. (1967). Kriterii i formy ispolzovaniia spetsialnykh poznanii pri kriminalisticheskom issledovanii v tseliakh polucheniia sudebnykh dokazatelstv. *Voprosy kriminalistiki.* Moscow: Gosiurizdat [in Russian].

Fursa, S. Ya. (2006). *Tsyvilnyi protses Ukrainy: problemy i perspektyvy*: nauk.-prakt. posib. Kyiv: KNT [in Ukrainian].

Fursa, S. Ya. (2006). *Tsyvilnyi-protsesualnyi kodeks Ukrainy:* nauk.-prakt. koment. (Vols. 1-2). Kyiv: KNT. Vol. 1 [in Ukrainian].

Goncharenko, V. I. (1980). *Ispolzovanie dannykh estestvennykh i tekhnicheskikh nauk v ugolovnomu sudoproizvodstve metodologicheskie voprosy.* Kyiv: Vishcha shkola [in Russian].

Gramovich, G. I. (1987). *Taktika ispolzovaniia spetsialnykh znanii v raskrytii i rassledovanii prestuplenii.* Minsk: MVSH MVD [in Russian].

Ivchenko, A. O. (2003). *Tlumachnyi slovnyk ukrainskoi movy.* Kharkiv: Folio (Biblioteka derzhavnoi movy) [in Ukrainian].

Karpov, N. S. (2008). *Kryminalistychni zasady vyvchennia zlochynnoi diialnosti.* (dys. doktora yuryd. nauk: za specialnistiu 12.00.09. Kyiv [in Ukrainian].

Kilichava, T. M. (2007). *Tsyvilne protsesualne pravo:* navch. posib. Kyiv: Tsentr uchb. l-ry.

Kostytskyi, M. V. (1997). Psykholohichna konsultatsiia yak forma vykorystannia spetsialnykh znan. *Naukovyi visnyk UAVS.* Kyiv. № 1 [in Ukrainian].

Kravchuk, V. M. (2006). *Naukovo-praktychnyi komentar Tsyvilnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy.* Kyiv : Istyna [in Ukrainian].

Lindmiae, K. H. (1984). Poniatie spetsialnykh znanii, navykov i umenii. Ispolzovanie spetsialnykh znanii v sovetskom ugolovnomu protsesse. *Trudy po pravovedeniiu. Uchenye zapisi Tartuskogo universiteta.* Tartu [in Russian].

Luspenyk, D. D. (2005). *Nastilna knyha profesiinoho suddi pry rozghliadi tsyvilnykh sprav:* (skladannia sud. protsesual. dok. za novym TsPK Ukrainy). Kharkiv: Kharkiv yuryd. [in Ukrainian].

Marchak, V. Ya. (2003). V*ykorystannia spetsialnykh psykholohichnykh znan u dosudovomu slidstvi* (dyser. kandidata yuryd. nauk za specialnistiu 12.00.09). Kyiv [in Ukrainian].

Orlov, I. K. (2003). Spetsialist — eto svedushchee litso ne zainteresovannoe v khode dela. *IUstitsiia*. № 4 [in Russian].

Petrukhin, I. L. (1964). *Ekspertiza kak sredstvo dokazyvaniia v sovetskom ugolovnom protsesse.* Moscow: Iurid. Lit. [in Russian].

Sakhnova, T. V. (2000). *Sudebnaia ekspertiza:* monohrafyia. Moscow: Gorodets [in Russian].

Selivanov, A. (2002). Problema zaprovadzhennia v sudovyi protses pravovoi ekspertyzy. *Pravo Ukrainy.* № 8 [in Ukrainian].
Selivanov, A. (2002). *Problema zaprovadzhennia v sudovyi protses pravovoi ekspertyzy.* Kyiv: Pravo Ukrainy [in Ukrainian].
Strynzha, V. (1973). *Vykorystannia spetsialnykh znan sudom.* V. Strynzha, V. Koriushko (Eds.). Radianske pravo [in Ukrainian].
S*udova ekspertyza: normat.-pravove rehuliuvannia ta nauk. koment.:* navch.-dovidk. posib (2004). Uklad. Hroshevyi, Yu. M., Tsymbal, M. L. , Simakova–Yefremian, E. B. ta in. Kharkiv: Odissei [in Ukrainian].
Surmeneva, S. V. (2009). *Uchastie psykholoha v stadii predvarytelnoho rassledovanyia* (avtoref. dys. kand. yurid. nauk za spets. 12.00.09). Cheliabinsk [in Russian].
Tsyvilne protsesualne pravo Ukrainy: navch. posib. (2006). S. S. Bychkova (Ed.). Kyiv: Atika. [in Ukrainian].
Tsyvilne protsesualne zakonodavstvo Ukrainy (2004). redkol.: Honcharenko, V. H. (holova). ta in. Kyiv: Yurinkom Inter. (Biuleten zakonodavstva i yurydychnoi praktyky Ukrainy № 5) [in Ukrainian].
Tsyvilne sudochynstvo. Sudova praktyka (2008). V. H. Honcharenko (Ed.). Kyiv: Yurinkom Inter. (Biuleten zakonodavstva i yurydychnoi praktyky Ukrainy. № 6) [in Ukrainian].
T*syvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy:* nauk.-prakt. koment. (Vols. 1-2); Vol. 1 (2006). S. Ya. Fursa (Ed.). Kyiv : KNT. Vol. 1 [in Ukrainian].
Varfolomeieva, T.V., Honcharenko, V.H., Boiarov, V.I. (2011). *Kryminalistyka. Akademichnyi kurs:* pidruchnyk . Kyiv : Yurinkom Inter. [in Ukrainian].
Vaskovskij, E. V. (2003). *Uchebnik grazhdanskogo processa.* Izd. 2-e, pererab. Moscow: Zercalo [in Russian].

И. А. Петрова, Д. А. Чекин, Е. П. Силенок

ПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ И НЕПРОЦЕССУАЛЬНЫЕ ФОРМЫ ПРИМЕНЕНИЯ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ В ГРАЖДАНСКОМ И ХОЗЯЙСТВЕННОМ ПРОЦЕССАХ

В статье рассмотрены виды и характеристики специальных знаний, а также правовой статус лиц, применяющих специальные знания в гражданском и хозяйственном процессах. Целью статьи является выявление существующих пробелов в гражданском и хозяйственном процессуальном законодательствах в отношении разных форм использования специальных знаний на основе анализа описания их общих черт и установления особенностей их применения в гражданском и хозяйственном процессах. Используя сравнительно-правовой метод исследования, было установлено сходство и выявлены различия субъектов, использующих специальные знания, а именно: специалиста, переводчика, педагога. Анализ норм действующего процессуального законодательства дает возможность сделать вывод о том, что в гражданском и хозяйственном процессах можно выделить ряд форм использования специальных знаний, а именно: знаний, которыми обладает суд; знаний компетентных лиц без привлечения их к участию в процессе; привлечения компетентных лиц к участию в гражданском или

хозяйственном процессе; использования результатов судебных экспертиз — заключений эксперта. Определены вопросы правового регулирования выбора кандидатуры переводчика в гражданском или хозяйственном процессе и проблема некомпетентности переводчиков в юридической терминологии. Установлены методы совершенствования участия переводчиков в процессе. Проанализированы мнения и наблюдения учёных в области права по использованию специальных знаний в этой сфере и подвергнута критике возможность проведения правовых экспертиз в судебном процессе. Установлено, что в процессуальное определение специальных знаний обязательно должно включаться их общенаучное понятие как непосредственно содержательная основа понятия процессуального, а последнее будет определять только границы и формы особенного использования этих знаний в гражданском и хозяйственном процессах, а также юридически значимые последствия такого использования. Анализ форм использования специальных знаний в гражданском и хозяйственном процессах даёт все основания считать, что помимо специальных знаний, применяемых в форме экспертизы, применяются и другие формы, которым дана развёрнутая характеристика.

Ключевые слова: специальные знания, специалист, правовые знания, консультация, медиация, гражданское судопроизводство, доказательства, средство доказывания, суд, заключение эксперта, технические знания, переводчик, педагог.

I. Petrova, D. Chekin, K. Sylenok

PROCEDURAL AND NON-PROCEDURAL FORMS OF SPECIAL KNOWLEDGE APPLICATION IN CIVIL AND ECONOMIC PROCEEDINGS

The article considers types and characteristics of special knowledge as well as legal status of persons applying special knowledge while civil and economic proceedings. The Article purpose is to identify existing gaps in civil and economic procedural legislation in relation to various forms of implementing special knowledge based on the analysis of description of their common features and identification of their application peculiarities in civil and economic proceedings. When considering the comparative legal research method, similarities and differences in entities using special knowledge, namely in a specialist, translator, teacher, were established. The analysis of norms of the current procedural legislation enables to deduce that a number of forms of special knowledge use can be distinguished in civil and economic proceedings, namely: court expertise; competent individuals' expertise without involving them in a trial; attracting competent persons to participate in civil or economic proceedings; using the results of forensic examinations: forensic reports. The issues of legal regulation for a translator candidate choice in civil or economic proceedings and the problem of translators' incompetence in legal terminology are identified. Methods for improving participation of translators in

the proceedings were established. The opinions and observations of scientists in the field of law on the use of special knowledge in the field of law were analyzed, and the possibility of conducting legal vetting while court proceedings was criticized. It was established that procedural definition of special knowledge must necessarily include their general scientific concept as direct substantive basis for the concept of procedural, and the latter will determine only boundaries and forms of this knowledge special use in civil and economic proceedings, as well as legally significant consequences of such use. The analysis of forms of special knowledge use in civil and economic proceedings provides grounds to consider that, except for special knowledge that is used in the form of forensic examination, other forms are also used which are given a detailed description.

Keywords: special knowledge, specialist, legal knowledge, consultation, meditation, civil proceedings, economic proceedings, means of proof, judge, forensic report, translator, teacher.

Надійшла до редколегії 04.08.2020

Петрова І. А., Чекін Д. О., Силенок К. П. Процесуальні та непроцесуальні форми застосування спеціальних знань у цивільному та господарському процесах. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 146—161. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.11.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.12
УДК 343.98

Н. Є. Філіпенко,
кандидат юридичних наук, доцент кафедри права
Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського
«Харківський авіаційний інститут», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9469-3650, e-mail: filipenko_natalia@ukr.net
О. П. Снігерьов,
доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник
лабораторії теоретичних досліджень, редакційно-видавничої та науково-
методичної діяльності Національного наукового центру «Інститут судових
експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7303-2383, e-mail: hniise@hniise.gov.ua
А. В. Бубліков,
старший науковий співробітник лабораторії теоретичних досліджень,
редакційно-видавничої та науково-методичної діяльності
Національного наукового центру «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7382-8816,
e-mail: andriy.bublikov7@gmail.com

ЗАСТОСУВАННЯ СПЕЦІАЛЬНИХ ЗНАНЬ ПІД ЧАС ВИЯВЛЕННЯ, ПРОФІЛАКТИКИ Й РОЗСЛІДУВАННЯ ЗЛОЧИНІВ У СФЕРІ КОМП'ЮТЕРНОЇ ІНФОРМАЦІЇ ТА ВИСОКИХ ТЕХНОЛОГІЙ (оглядова стаття)

У статті проаналізовано концептуальні засади, погляди та ідеї щодо розуміння сутності та форм застосування спеціальних знань під час виявлення й розслідування злочинів у сфері комп'ютерної інформації та високих технологій, розглянуто її поняття.

Досліджено співвідношення дотичних між собою понять «експерт» та «обізнана особа», адже однією з головних проблем, яку не можна оминути в межах криміналістичного дослідження, є неоднозначність як наукового розуміння, так і практичного застосування відповідного понятійно-категоріального апарату. На нашу думку, під «спеціальними знаннями» під час виявлення й розслідування злочинів у сфері комп'ютерної інформації та високих технологій розуміються знання в різних галузях науки (зокрема, техніки, мистецтва й ремесла) стосовно комп'ютерної інформації та високих технологій, здобуті в межах професійної або спеціальної освіти, професійної діяльності, які містять знання теорії, навички й уміння і які учасники цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства застосовують для з'ясування обставин, що підлягають доведенню з конкретної справи, у порядку, передбаченому відповідним процесуальним законодавством України.

© Н. Є. Філіпенко, О. П. Снігерьов,
А. В. Бубліков, 2020

Ключові слова: судова експертиза, спеціальні знання, експерт, обізнана особа, комп'ютерна інформація, технології, комп'ютерно-технічна експертиза, судово-експертні установи.

Постановка наукової проблеми. Сучасний стан розвитку суспільства характеризується всеосяжним проникненням новітніх інформаційних технологій у різні сфери людської діяльності: економічну, соціальну, управлінську й інші. Сьогодення характеризується різким зростанням злочинів у галузі комп'ютерної інформації, а також злочинів, де зловмисники використовують комп'ютерні засоби з метою вчинення та приховування таких злочинів.

Основні інформаційні загрози сучасності

1. Поширення галузей застосування спеціальних знань під час виявлення й розслідування злочинів у сфері комп'ютерної інформації та високих технологій породжує нові ризики, пов'язані з можливістю трансграничного обігу інформації, яку все частіше використовують зі злочинною геополітичною, військово-політичною, терористичною, екстремістською й іншою протиправною метою на шкоду міжнародній безпеці та стратегічній стабільності.
2. Розширення масштабів застосування спецслужбами окремих держав технологій інформаційно-психологічного впливу для дестабілізації внутріполітичної й соціальної ситуації в окремих регіонах, що загрожує суверенітету та територіальній цілісності держав.
3. Активізація інформаційно-психологічного впливу на українське суспільство, особливо молодь, з метою нав'язування проросійської позиції та заклику до зради національних інтересів України.
4. Посилення впливу терористичних та екстремістських організацій, які у своїх практиках активно використовують механізми інформаційного впливу на індивідуальну й суспільну свідомість, активно вербують через соціальні мережі прибічників і симпатиків для розпалювання ненависті на релігійному, расовому, етнічному ґрунті.
5. Виникнення нових і вдосконалення вже наявних комп'ютерних злочинів, особливо в господарсько-фінансовій сфері.
6. Збільшення кількості комп'ютерних атак на об'єкти критичної інфраструктури й авіаційного транспорту.
7. Недостатність наукових досліджень, спрямованих на створення перспективних високих технологій, низький рівень запровадження вітчизняних розробок у сферу забезпечення інформаційної безпеки тощо.

Особливої актуальності ці загрози набувають на теренах України, оскільки наша держава вже понад 6 років перебуває у стані перманентної війни. Існує навіть твердження, що інформація — це метод ведення війни.

Розкриття і розслідування злочинів, пов'язаних з використанням комп'ютерних засобів, сьогодні неможливо здійснити без застосування спеціальних знань у галузі сучасних інформаційних технологій. Важливим аспектом тут

є те, що експерт, маючи спеціальні знання й відповідну кваліфікацію, здатний вирішити найскладніші питання, поставлені перед ним слідчими, судом та іншими уповноваженими особами (органами).

Особливості виявлення й дослідження криміналістично значущої комп'ютерної інформації пов'язані, передусім, із тим, що ця галузь спеціальних знань містить досить різнорідні наукомісткі напрями — такі, як електроніка, електротехніка, інформаційні системи і процеси, радіотехніка і зв'язок, обчислювальна техніка (зокрема, програмування) і автоматизація. Злочини розглянутих категорій найчастіше мають латентний характер, не залишають видимих слідів і складні з точки зору розкриття та збирання доказової інформації через широке застосування засобів віддаленого доступу, захисту даних тощо.

Недостатність розробок теоретико-методологічних основ, відсутність суттєвих напрацювань з теоретичних і прикладних аспектів судово-експертного дослідження з використанням спеціальних знань під час виявлення й розслідування злочинів у сфері комп'ютерної інформації та високих технологій не тільки негативно впливають на діяльність правоохоронних органів, а й загрожують ефективності заходів, спрямованих державою на протидію злочинності в галузі сучасних інформаційних технологій.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питання застосування спеціальних знань під час виявлення й розслідування злочинів у сфері комп'ютерної інформації та високих технологій неодноразово піддавали науковому аналізу в теорії криміналістики, судової експертизи, кримінології та інших споріднених галузей правничих наук. Цій темі присвячено роботи вчених радянської доби, сучасних вітчизняних науковців і фахівців закордонних шкіл (поміж яких: Т. В. Авер'янова, І. В. Арістов, О. М. Бандурка, В. С. Батиргарєєва, Р. С. Бєлкін, І. М. Даньшин, О. М. Джужа, В. А. Журавель, Р. А. Калюжний, В. П. Колмаков, О. М. Клюєв, О. М. Литвинов, А. І. Марущак, Е. Б. Сімакова-Єфремян, О. П. Снігерьов, В. Ю. Шепітько, В. М. Шерстюк, М. Г. Щербаковський, О. П. Угровецький та ін. [1]), що дає підстави дійти

[1] Див., наприклад: Бандурка О. М., Зацеркляний М. М., Веприцький Р. С. Злочинність в Україні: економіко-кримінологічний аналіз: монографія/за заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. О. М. Литвинова. Харків, 2013. 264 с. ; Клюєв О. М. Міжнародні стандарти та міжнародне співробітництво у сфері судово-експертної діяльності в Україні//*Актуальні питання судової експертизи та криміналістики:* мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річчю створення ХНДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 10—11.10.2018). Харків, 2018. С. 5—8 ; Сімакова-Єфремян Е. Б. До питання взаємозалежності європейських інтеграційних процесів і тенденцій інтеграції спеціальних знань в Україні//*Теорія та практика судової експертизи і криміналістики:* зб. наук. пр. Харків, 2017. Вип. 17. С. 152—158 ; Шепитько В. Ю. О новеллах в использовании специальных знаний в уголовном процессе Украины//*Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях:* мат-лы 4-й Междунар. науч.-практ. конф. (Москва, 30—31.01.2013). Москва, 2013. С. 340—342 ; Щербаковський М. Г. Теоретико-методологічні та праксеологічні засади судових експертиз у кримінальному процесі: автореф. дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2016. 34 с. ;

висновку про міжгалузевий характер цієї проблеми. Коло наукових розробок за цією тематикою доволі широке, однак далеко не всі проблемні питання експертизи в кримінальному процесі дістали рішення — окремі з них тільки позначено, а деякі й досі залишаються дискусійними. Проте, ці дослідження здебільшого зосереджено на сфері правового регулювання, формуванні системи інформаційної безпеки України й діяльності співробітників правоохоронних органів. Тому, жодним чином не применшуючи наукової та практичної цінності опублікованих робіт з розглядуваної проблеми, зауважимо, що питання застосування спеціальних знань під час виявлення й розслідування злочинів у сфері комп'ютерної інформації та високих технологій потребує комплексного висвітлення з урахуванням положень сучасного чинного законодавства та проблем практики.

Метою статті є аналіз концептуальних засад, поглядів та ідей щодо розуміння сутності використання спеціальних знань під час виявлення й розслідування злочинів у сфері комп'ютерної інформації та високих технологій і розроблення теоретико-прикладних пропозицій щодо застосування її напрацювань у практику протидії злочинності.

Викладення основного матеріалу дослідження. Однією з найважливіших процесуальних форм використання спеціальних знань є експертиза. Проте, перш ніж докладно розглянути питання, яким присвячено цю роботу, вважаємо за необхідне зупинитися на науковому аналізі теоретико-прикладних категорій, якими ми послуговуватимемося.

По-перше, це поняття «експертиза», яке у фаховій науковій літературі найчастіше використовують у словосполученні «судова експертиза».

Терміни «експерт» та «експертиза» походять від лат. *expertus* («досвідчений», «той, хто знає» [Тут і далі переклад з російської наш.— *Прим. авт.*]) [1] та від фр. *expertise* («випробуваний») [2]; а розгляд, дослідження будь-якої справи, якогось питання з метою дійти правильного висновку, правильно оцінити певне явище; дослідження, розгляд експертом якихось справ, питань, що потребують спеціальних знань [3]; розгляд питання експертом з метою винесення висновку [4]; дослідження справ, що потребують спеціальних знань [5].

Щербаковський М. Г., Куриленко Д. В. Обізнані особи у судочинстві України// *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики:* зб. наук. пр. Харків, 2019. Вип. 19. С. 142—157. URL: https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.11 (дата звернення: 01.12.2020) та ін.

[1] Словарь иностранных слов/под ред. А. Г. Спиркина. 7-е изд., перераб. Москва, 1980. С. 588.

[2] Юридична енциклопедія: у 6 т./редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ, 1998. Т. 2: Д — Й. С. 133.

[3] Великий тлумачний словник сучасної української мови/уклад. і голов. ред. В. Г. Бусел. Київ; Ірпінь, 2007. С. 341.

[4] Ожегов С. И. Словарь русского языка: 70 000 слов/под ред. Н. Ю. Шведовой. 23-е изд., испр. Москва, 1991. С. 904.

[5] Словник іншомовних слів/за ред. О. С. Мельничука. 2-ге вид., випр. і допов. Київ, 1985. С. 290.

У Великому енциклопедичному юридичному словнику судову експертизу визначено як дослідження спеціалістом-експертом матеріальних об'єктів, явищ і процесів, які містять інформацію про обставини справи, що перебуває у провадженні органів дізнання, досудового слідства або суду. Основна відмінність судової експертизи від експертиз, проведення яких практикують за межами судочинства, на думку дослідників, полягає в тому, що факти, про існування яких стверджує або заперечує судовий експерт, є засобом доказування [1].

Відомий науковець, криміналіст Р. С. Бєлкін вважає, що судова експертиза — це родове поняття досліджень, що їх проводить відповідно до кримінально-процесуального або цивільно-процесуального закону особа, яка має спеціальні пізнання в науці, техніці, мистецтві, ремеслі, з метою з'ясувати обставини (фактичні дані), що мають значення для справи [2].

Вивчаючи це поняття, Т. С. Волчецька тлумачить його в широкому розумінні як дослідження, яке проводить досвідчена особа для відповіді на питання, що вимагають спеціальних (наукових, професійних, дослідницьких) знань, і зазначає, що несудову експертизу, на відміну від судової, призначають не у зв'язку з провадженням у справі та провадять не в процесуальній формі [3].

Судова експертиза, на думку В. Ю. Шепітька,— це процесуальна дія, яка полягає в дослідженні експертом за завданням слідчого або судді речових доказів та інших матеріалів з метою визначення фактичних даних, що мають значення для правильного розв'язання справи [4].

Під терміном «судова експертиза» В. В. Гордєєв розуміє один із різновидів експертизи, яка має особливі ознаки, визначені в законі [5].

Судова експертиза, за твердженням Ю. Я. Лози,— це дослідження, яке проводить суб'єкт процесуальної діяльності (експерт) з метою з'ясувати факти, що мають важливе значення для розв'язання конкретної юридичної справи [6].

М. І. Луцький підкреслює, що судова експертиза — це не лише дослідження, а й оцінка експертом у межах своєї компетенції виявлених фактів. На його думку, судова експертиза — це регламентована законом діяльність

[1] Великий енциклопедичний юридичний словник: А — Я/за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ, 2007. С. 232.

[2] Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия. 2-е изд., доп. Москва, 2000. С. 305.

[3] Волчецкая Т. С. Основы судебной экспертологии: учеб. пособ. Калининград, 2004. С. 6—7.

[4] Шепітько В. Ю. Довідник слідчого. Київ, 2001. С. 130.

[5] Гордєєв В. В. Доказування в адміністративних справах, пов'язаних з виборчим процесом: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2009. С. 94.

[6] Лоза Ю. Я. Експертиза в адміністративному судочинстві: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2011. С. 12.

фахівця, чиї знання у відповідній галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла на підставі процесуальних документів суду застосовують під час дослідження обставин справи з метою з'ясування об'єктивної істини [1].

О. І. Жеребко розуміє судову експертизу як слідчу дію з організації й тактики використання спеціальних знань з метою здобуття доказової інформації методами наукового дослідження, яку виконують за дорученням слідчих і судових органів та відображають у висновку експерта [2].

Термін «судова експертиза» у процесуальному законодавстві почали вживати нещодавно, акцентуючи увагу на процесуальних особливостях судочинства (порівняно з експертизою в інших сферах діяльності людини), а також на суб'єкті здійснення експертизи — судовому експерті, який є суб'єктом процесуальної діяльності.

На підставі аналізу праць сучасних українських науковців [3], можна виокремити головні ознаки судової експертизи: дослідження питань експертом як процес застосування спеціальних знань; процесуальну форму призначення судової експертизи; процесуальну самостійність та індивідуальну відповідальність судового експерта; усебічне й об'єктивне проведення судової експертизи; безпосереднє дослідження об'єктів експертизи; процесуальне письмове оформлення результатів у спеціальному документі — висновку експерта; надання висновку тощо.

Отже, під поняттям «експертиза» фахівці сьогодні розуміють переважно спосіб сприйняття, дослідження й перевірки доказів, а під терміном «судова експертиза» — не будь-яку експертизу, а таку, результатами якої послуговуються в судовому процесі (адміністративному, цивільному, кримінальному тощо). Характерною ознакою процесу є доволі сувора процесуальна форма — як спосіб його існування.

По-друге, необхідним є розмежування таких дотичних між собою термінів, як «експерт» та «обізнана особа».

У положеннях ст. 69 Кримінального процесуального кодексу України зазначено, що експертом у кримінальному провадженні є особа, яка має наукові, технічні або інші спеціальні знання, а також право відповідно до Закону України «Про судову експертизу» на проведення експертизи та якій доручено дослідити об'єкти, явища й процеси, що містять відомості про обставини вчинення кримінального правопорушення, і дати висновок

[1] Луцький І. М. Судово-психіатрична експертиза в адміністративному процесі: навч. посіб. Івано-Франківськ, 2012. С. 12.

[2] Жеребко О. І. Компетенція експертизи і компетентність експерта, співвідношення понять: зб. мат-лів Міжнар. наук.-практ. конф./Ірпінська фінанс.-юрид. акад. Ірпінь, 2012. С. 100.

[3] Див., наприклад: Комзюк А. Т., Бевзенко В. М., Мельник Р. С. Адміністративний процес України: навч. посіб. Київ, 2007. С. 292—293 ; Когут О. В. Правовий статус експерта в адміністративному процесі//*Вісник Хмельницького інституту регіонального управління та права*. 2002. № 3. С. 97—103 та ін.

з питань, що виникають під час кримінального провадження і стосуються сфери її знань [1].

Як ми вже зазначали, у фаховій літературі (поряд з терміном «експерт») досить широко використовують термін «обізнана особа». Зазвичай це поняття окреслює сукупне найменування осіб, що задовольняють потреби судочинства у спеціальних знаннях [2].

Наприклад, О. О. Бондаренко визначає обізнаних осіб як будь-яких незацікавлених у розв'язанні справи компетентних осіб, які мають спеціальні знання в певній галузі науки, техніки, мистецтва, ремесла та досвід їх застосування й залучених дізнавачем, слідчим, прокурором, судом (суддею) до участі у кримінальній справі з метою сприяння їм у вирішенні питань, що вимагають застосування спеціальних знань і практичних навичок [3].

В. М. Махов пропонує використовувати термін «обізнані особи» щодо всіх осіб, які мають спеціальні знання й навички їх застосування, не зацікавлені у результаті справи, покликані слідчим, судом для сприяння у з'ясуванні істини зі справи у випадках і формах, передбачених законом [4]. Загалом ми підтримуємо думку науковця, проте, маємо зауважити, що у визначенні автор робить акцент не тільки на спеціальних знаннях, а ще й на «навичках їх застосування». Ми не можемо із цим погодитися, оскільки категорія «спеціальні знання» належить не до теорії пізнання, а до специфічної правової сфери. Тому ми поділяємо точку зору тих дослідників, які навички й уміння вважають складовою спеціальних знань [5]. На нашу думку, застосовувати спеціальні знання без усталених навичок їх використання неможливо, адже ці елементи є невід'ємними та функціонально взаємопов'язаними частинами.

А. Ф. Волобуєв вважає, що обізнана особа — це незацікавлена в результатах справи особа, яка має спеціальні знання в певній галузі та яку залучено до участі в розкритті й розслідуванні злочинів для вирішення спеціальних питань [6].

---

[1] Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та допов.). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 01.08.2020).

[2] Шерстюк В. М. Правова регламентація використання знань обізнаних осіб у проектах Кримінально-процесуального та Цивільного процесуального кодексів України//*Вісник Академії правових наук України.* 2002. № 4 (31). Харків, 2002. С. 634.

[3] Бондаренко О. О. Процесуальний статус обізнаних осіб та їх правовідносини з дізнавачем та слідчим у кримінальному судочинстві України: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2004. С. 9.

[4] Махов В. Н. Использование знаний сведущих лиц при расследовании преступлений: монография. Москва, 2000. С. 54.

[5] Лазарева Л. В. Специальные знания и их применение в доказывании по уголовному делу: монография. Москва, 2009. С. 24—25.

[6] Волобуєв А. Ф. Проблеми методики розслідування розкрадань майна в сфері підприємництва: монографія. Харків, 2000. С. 250.

За міркуваннями М. Г. Щербаковського та Д. В. Куриленка, обізнаними особами є будь-які фахівці, крім професійних учасників процесу, які мають спеціальні (неправові) та правові знання [1].

По-третє, експерти і/або обізнані особи — це носії спеціальних знань.

Історія спеціальних знань розпочинається з появою перших типів держави та правових відносин, коли було започатковано і вперше порушено певні правила поведінки, звичаї й закони. Учинення протиправних дій зумовило потребу в спеціальних правилах і методах розкриття й розслідування злочинів, визначення злочинців. Відповідно, спеціальні знання формувалися в межах процесу, характерного для конкретного суспільства. Безумовно, поява криміналістичних засобів, прийомів і методів пов'язана з відправленням правосуддя, слідчої, розшукової та експертної практики [2].

Теоретичну категорію «спеціальні знання» розглядали ще в минулому столітті й розробляли такі відомі фахівці в галузі права, як: В. Арсеньєв, А. Вінберг, В. Гончаренко, М. Костицький, Г. Нагорний, Ю. Орлов, І. Петрухін, О. Ейсман та ін. Проте, до сьогодні вона привертає увагу багатьох науковців, оскільки є дуже актуальною. Колектив учених-криміналістів України, Литовської Республіки й інших країн підготував і 2016 р. видав друком перший том підручника з криміналістики англійською мовою за науковою редакцією професора Університету Міколаса Ромеріса Г. Малевські та професора Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого В. Ю. Шепітька [3], у якому розглянуто основи застосування спеціальних знань.

Як зазначає О. О. Ейсман, спеціальні знання — це знання не загальновідомі, не загальнодоступні, а такі, що не мають масового поширення; іншими словами, це знання, які має обмежене коло фахівців, причому глибокі знання у галузі (наприклад, фізики) є в такому значенні спеціальними для біолога; це знання, яких не має адресат доказування (слідчий, суд, учасники процесу) [4]. Це визначення викликало бурхливу дискусію науковців. Певні фахівці не погодилися із цією дефініцією. Наприклад, О. В. Шмонін піддає це визначення критиці, справедливо акцентуючи увагу на тому, що такий аргумент (знання, яких не має адресат доказування) не можна вважати правильним, оскільки особа, яка матиме будь-які знання, за цією концепцією, завжди матиме спеціальні знання, що зазвичай і повинно бути, але за загального розуміння цього поняття [5]. В. М. Махов, навпаки, стверджує, що

[1] Щербаковський М. Г., Куриленко Д. В. Зазнач. твір. С. 153.

[2] Основи судової експертизи: навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта/авт.-уклад.: Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків, 2016. С. 11.

[3] Textbook of Criminalistics. Vol. 1: General Theory/ed. by H. Malevski, V. Shepitko. Kharkiv, 2016. 488 p.

[4] Эйсман А. А. Заключение эксперта. Структура и научное обоснование. Москва, 1967. С. 89—91.

[5] Шмонин А. В. Понятие и содержание специальных познаний в уголовном процессе//*Российский судья*. 2002. № 11. С. 11.

О. О. Ейсман обґрунтовано підкреслив істотну ознаку спеціальних знань, а саме те, що вони є не загальнодоступними і не загальновідомими [1]. Із останнім науковцем погоджується також А. В. Дулов, який зазначає, що спеціальні знання — це знання, яких бракує слідчим і суддям [2].

На думку Ю. К. Орлова, спеціальними знаннями є ті знання, що долають межі загальноосвітньої підготовки та життєвого досвіду. Їх має тільки певне вузьке коло осіб [3]. Схожої думки дотримується М. К. Трєушников, який зазначає, що під спеціальними знаннями потрібно розуміти такі знання, які перебувають за межами правових знань, загальновідомих узагальнень, що випливають з досвіду людей [4].

Спеціальними знаннями, на думку Г. М. Нагорного, є знання, здобуті в результаті професійної підготовки з наукових, інженерних, виробничих спеціальностей, а також інші загальновідомі знання, необхідні для вирішення питань у справі [5]. Б. В. Романюк зазначає, що спеціальні знання — це сукупність науково обґрунтованих відомостей окремого (спеціального) виду, які мають особи (спеціалісти) у межах будь-якої професії в різних галузях науки, техніки, мистецтва та ремесла [6].

Спеціальні знання, за міркуванням В. М. Реваки,— це система відомостей у галузі науки, техніки й інших сфер людської діяльності, а також система прийомів і навичок, набутих суб'єктом у результаті цілеспрямованої, вольової діяльності зі значними витратами часу й інтелектуальних зусиль, що можуть у визначеному законом порядку сприяти органам, які здійснюють кримінальне судочинство, у розкритті й розслідуванні злочинів і ухваленні законного, обґрунтованого та справедливого рішення з кримінальної справи [7].

Розгорнуте визначення поняття «спеціальні знання» наводить М. Г. Щербаковський, розуміючи під ними професійні навички, набуті обізнаною особою у процесі практичної діяльності в різних галузях науки, техніки й інших суспільно корисних сферах людської діяльності, які застосовують разом з науково-технічними засобами під час проведення експертизи. Змістом спеціальних знань є теоретично обґрунтовані й перевірені практикою положення і правила, що належать до будь-якої галузі науки, техніки, мистецтва [8].

[1] Махов В. Н. Указ. соч. С. 55—56.

[2] Дулов А. В. Вопросы теории судебной экспертизы.. Минск, 1959. С. 4.

[3] Орлов Ю. К. Заключение эксперта как источник выводного знания в судебном доказывании: автореф. … д-ра юрид. наук. Москва, 1985. С. 6—7.

[4] Треушников М. К. Судебные доказательства. Москва, 1997. С. 269.

[5] Нагорный Г. М. Гносеологические аспекты понятия «специальные знания»// *Криминалистика и судебная экспертиза.* Киев, 1980. № 21. С. 42.

[6] Романюк Б. В. Сучасні теоретичні та правові проблеми використання спеціальних знань у досудовому слідстві: дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2002.

[7] Ревака В. М. Форми використання спеціальних пізнань в досудовому провадженні: дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2006. С. 29.

[8] Щербаковський М. Г. Судова експертологія: навч. посіб. Харків, 2008. С. 6.

На підставі аналізу наведених дефініцій пропонуємо *авторське визначення «спеціальних знань» під час виявлення й розслідування злочинів у сфері комп'ютерної інформації та високих технологій*, під якими розуміємо знання в різних галузях науки, зокрема техніки, мистецтва й ремесла, стосовно комп'ютерної інформації та високих технологій, здобуті в межах професійної або спеціальної освіти, професійної діяльності, які містять знання теорії, навички й уміння і які учасники цивільного, господарського, адміністративного та кримінального судочинства застосовують для з'ясування обставин, що підлягають доведенню за конкретною справою, у порядку, передбаченому відповідним процесуальним законодавством України.

Спеціалізацію обізнаних осіб в галузі комп'ютерних технологій визначають за наявністю поглиблених знань і досвіду роботи з певними операційними системами та програмним забезпеченням, комп'ютерними мережами й технічними пристроями. У зв'язку з цим, залучаючи обізнаних осіб до участі у слідчих діях, призначаючи експертизу, слід враховувати предметну спеціалізацію експертів і фахівців.

Як і будь-який інший рід судової експертизи, потреба в якому виникла наприкінці XX ст. з появою нових видів злочинів і вдосконаленням технічних засобів (генетична, лінгвістична), комп'ютерна експертиза здолала всі стадії розвитку: від формулювання предмета й завдань, визначення термінології — до формування сучасної академічної та методичної школи, що відповідає вимогам кримінального процесу, технічним вимогам дослідження об'єктів високих технологій. На різних стадіях формування цього роду експертизи науковці застосовували різні найменування (програмно-технічна, інженерно-комп'ютерна, судово-технічна експертиза інформаційно-обчислювальних систем, інформаційно-технічна, інформаційно-технологічна, судово-кібернетична). Сьогодні в обігу термін «комп'ютерно-технічна експертиза» (далі — *КТЕ*), який застосовують у судово-експертних установах Міністерства юстиції України. Ми вважаємо, що сучасна термінологія не є остаточною. Використання термінів прямо або опосередковано пов'язане з появою нових чи моральним старінням наявних технічних засобів, тому в майбутньому можливі як поява нових видів комп'ютерно-технічної експертизи, так і зміна самого її найменування. Однак, незалежно від назви, незмінним залишається її висока технократичність і потреба в ній як правоохоронних органів, так і суспільства загалом.

Основним завданням експертів під час здійснення ними комп'ютерно-технічної експертизи є відповідь на питання, що вимагають спеціальних знань в галузі «форензік» (комп'ютерної криміналістики) — знань про методи пошуку, закріплення й дослідження цифрових доказів за злочинами, пов'язаними з комп'ютерною інформацією (кіберзлочинами).

КТЕ дає змогу сформувати цілісну доказову базу шляхом вирішення більшості діагностичних та ідентифікаційних питань, тобто розв'язує завдання, пов'язані з пошуком, виявленням, оцінкою й аналізом

інформації, що міститься в комп'ютерній системі. У результаті КТЕ, яку проводять під час розслідування злочинів, пов'язаних із порушенням інформаційної безпеки у відкритих комп'ютерних мережах, розкраданням (руйнуванням, модифікацією) інформації та порушенням інформаційної безпеки, формується інформація про уразливість процесів перероблення інформації в інформаційних системах. При цьому фахівці з інформаційної безпеки можуть використати результати КТЕ для вдосконалення сучасних засобів захисту інформації та забезпечення інформаційної безпеки.

З огляду на розробки закордонних і вітчизняних науковців [1], сучасний рівень розвитку науки й техніки, практичний досвід здійснення КТЕ, зрозуміло, що основними об'єктами досліджень фахівців у царині КТЕ є інтегровані та вбудовані системи, відкриті системи, системи зв'язку, а також мультимедійні об'єкти. Здебільшого метою подібних досліджень є вирішення діагностичних та ідентифікаційних завдань під час дослідження інформаційної системи, отримання доступу до електронного обладнання й інформації. Так, особливу увагу під час досліджень мобільних терміналів приділяють телекомунікаційним сервісам *SMS, EMS, MMS*, тому що вони можуть надавати відомості про осіб, причетних до вчинення кримінальних дій (зокрема, у мережах мобільного зв'язку) [2].

Значний обсяг роботи експертів вітчизняних судово-експертних установ і їхніх закордонних колег (наприклад, у Нідерландах, Чехії, Італії) пов'язано з дослідженням *відкритих систем*, які охоплюють різні операційні системи, їх архітектури, апаратно-програмові комплекси. Апаратними об'єктами експертизи у цьому разі є різні комп'ютерні системи: від мініатюрних персональних комп'ютерів до надзвичайно великих суперкомп'ютерів. Для цих систем характерна наявність різноманітних електронних накопичувачів даних: від жорстких і флоппі-дисків, стрічок, *CD-ROM, DVD,* магнітооптичних накопичувачів — до *RAID*-масивів, тобто здійснюється аналіз комп'ютерного середовища. Загалом експерти успішно застосовують

[1] Див., наприклад: Можаєв О. О., Логвиненко М. О., Чорний С. В. Автоматизована система накопичення емпіричних даних у сфері комп'ютерно-технічних експертиз//*Актуальні питання протидії кіберзлочинності та торгівлі людьми:* зб. мат-лів Всеукр. наук.-практ. конф. (Харків, 23.11.2018). Харків, 2018. С. 296—298 ; Харківський П. П. Комп'ютерно-технічна експертиза: проблемні питання// *Криміналістичний вісник:* наук.-практ. зб./голов. ред. В. В. Чернєй. Київ, 2014. № 2 (22). С. 97—100 ; Комаха В. О. Тактические особенности предварительного исследования криминалистических объектов и назначения судебных экспертиз: монография. Винница, 2006. 736 с ; Завдов'єва І. Г., Макарук К. Є. Особливості призначення і проведення комплексних комп'ютерно-технічних та економічних судових експертиз//*Криміналістичний вісник:* наук.-практ. зб./голов. ред. В. В. Чернєй. Київ, 2014. № 2 (22). С. 105—111 та ін.

[2] Вехов В. Б. Основы криминалистического учения об исследовании и использовании компьютерной информации и средств ее обработки: монография. Волгоград, 2008. С. 203—217.

під час розслідування злочинів та здобуття інформації з електронних носіїв такі операції, як: злом захистів під паролем; моделювання пам'яті вилучених електронних апаратів у пам'яті комп'ютера (органайзерів, стільникових телефонів, сім-карт, смарт-карт і модулів, смартфонів та інших носіїв інформації) — за допомогою апаратного програмного інструментарію (*Cardreader CardLabs*) тощо.

Географічні інформаційні системи й *комунікаційні інформаційні системи* є наступним перспективним напрямом експертів, що спеціалізуються у мережевих відкритих системах. Основними завданнями тут є аналіз різних інформаційних потоків з метою їх виявлення, інтерпретації повідомлень, відновлення інформації, декодування даних, виявлення різноманітних алгоритмів тощо. Чільне місце в експертному дослідженні посідає вивчення протоколів передачі даних, зокрема повного стека протоколів за рівнями *OSI* [1]. Ця модель містить маршрутизовані та транспортні протоколи. Окремим видом є проведення досліджень телекомунікаційних мереж забезпечення стільникового зв'язку *GSM, GPS, GPRS*-комунікацій. Однак, дії фахівців (з перехоплювання сигналів зв'язку, їх аналізу, ідентифікації систем локального та глобального зв'язку, географічної області, локалізації користувача/адресата) найчастіше пов'язані з проведенням оперативно-розшукової діяльності, тому експерти застосовують їх лише з прикладною метою для розв'язання окремих завдань. Подібну ситуацію спостерігаємо і в дослідженнях, пов'язаних із розслідуванням різноманітних злочинів у глобальних мережах. Ця галузь спеціальних знань містить завдання як ідентифікувати й діагностувати користувачів мережі, їхні ресурси, так і проаналізувати роботу провайдерів, характеристики досліджуваних трафіків та інформаційних систем інтернету, активність використання різних програм-браузерів тощо. Сучасні інтернет-технології, технології розроблення програмного забезпечення (*OLE, ActiveX*), різні *plug-ins, Java*-аплети значно розширюють список можливих форматів даних та об'єктів програмного забезпечення, що опиняються у полі уваги експертів.

Цей перелік напрямів комп'ютерно-технічної експертизи не є вичерпним, його можна змінити й доповнити, зважаючи на сучасний розвиток комп'ютерної техніки, високі технології та програмне забезпечення, а також на розробки нових методик дослідження технічних і програмних засобів. Такий підхід, на нашу думку, дає змогу забезпечити більш ефективний добір експертів, які мають спеціальні знання, для залучення до виявлення й розслідування злочинів у сфері комп'ютерної інформації та високих технологій, а також скоротити час проведення експертиз завдяки чіткому визначенню завдань і їх розподілу між конкретними фахівцями.

Також заслуговує на увагу пропозиція науковців ХНДІСЕ (нині — *Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»*) із розроблення автоматизованої системи накопичення

[1] Стандартизована модель мережевої архітектури.

емпіричних даних щодо комп'ютерно-технічних досліджень, організації доступу до неї та керівництва для користувачів — своєрідної судово-експертної вікіпедії, до якої надходитимуть інформаційні матеріали з експертної практики й наукові праці із цього виду судової експертизи [1].

Висновки. Підсумовуючи викладене, зазначимо, що розвиток нанотехнологій і зрощування нейротехнологій з мікроелектронікою, становлення психотехнічних експертиз, технологій географічних інформаційних систем, активне впровадження принципово нових технологій, заснованих на телекомунікаційних та інформаційних складових, свідчать про важливість подальшого розвитку вже наявних і формування нових напрямів комп'ютерно-технічної експертизи.

Для підвищення ефективності протидії комп'ютерній злочинності, паралельно з розробленням методичного забезпечення експертних досліджень і підвищення кваліфікації судових експертів, зокрема опанування ними новітніх спеціальних знань, необхідно регулярно проводити міжнародні зустрічі представників судово-експертних установ, правоохоронних органів, фахівців, обізнаних осіб. Мета цих заходів — конкретизація основних напрямів цього виду діяльності й обмін досвідом, а також взаємодія у протидії міжнародним злочинним групам, які спеціалізуються у галузі комп'ютерної інформації та високих технологій.

References

Bandurka, O. M., Zatserklianyi, M. M., Veprytskyi, R. S. (2013). *Zlochynnist v Ukraini: ekonomiko-kryminolohichnyi analiz:* monohrafiia. Ed.: d-r yuryd. nauk, prof. O. M. Lytvynov. Kharkiv [in Ukrainian].

Belkin, R. S. (2000). *Kriminalisticheskaia entciklopediia.* 2-e izd., dop. Moscow [in Russian].

Bondarenko, O. O. (2004). *Protsesualnyi status obiznanykh osib ta yikh pravovidnosyny z diznavachem ta slidchym u kryminalnomu sudochynstvi Ukrainy.* (Abstract of candidates thesis). Kharkiv [in Ukrainian].

Clovar inostrannykh slov. (1980). A. G. Spirkin (ed.). 7-e izd., pererab. Moscow [in Russian].

Dulov, A. V. (1959). *Voprosy teorii sudebnoi ekspertizy.* Minsk [in Russian].

Eisman, A. A. (1967). *Zakliuchenie eksperta. Struktura i nauchnoe obosnovanie.* Moscow [in Russian].

Hordieiev, V. V. (2009). *Dokazuvannia v administratyvnykh spravakh, poviazanykh z vyborchym protsesom.* (Candidates thesis). Kyiv [in Ukrainian].

Kharkivskyi, P. P. (2014). Kompiuterno-tekhnichna ekspertyza: problemni pytannia. *Kryminalistychnyi visnyk:* nauk.-prakt. zb. V. V. Cherniei. (ed.). Kyiv. № 2 (22) [in Ukrainian].

Kliuiev, O. M. (2018). Mizhnarodni standarty ta mizhnarodne spivrobitnytstvo u sferi sudovo-ekspertnoi diialnosti v Ukraini. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy ta kryminalistyky:* materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 95-richchiu stvorennia KhNDISE im. Zasl. prof. M. S. Bokariusa (Kharkiv, 10—11.10.2018). Kharkiv [in Ukrainian].

[1] Сімакова-Єфремян Е. Б. Зазнач. твір. С. 155.

Kohut, O. V. (2002). Pravovyi status eksperta v administratyvnomu protsesi. *Visnyk Khmelnytskoho instytutu rehionalnoho upravlinnia ta prava.* № 3 [in Ukrainian].

Komakha, V. O. (2006). *Takticheskie osobennosti predvaritelnogo issledovaniia kriminalisticheskikh obektov i naznacheniia sudebnykh ekspertiz:* monografiia. Vinnitca [in Russian].

Komziuk, A. T., Bevzenko, V. M., Melnyk, R. S. (2007). *Administratyvnyi protses Ukrainy:* navch. posib. Kyiv [in Ukrainian].

Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4651-VI (zi zmin. ta dopov.). URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (data zvernennia: 01.08.2020) [in Ukrainian].

Lazareva, L. V. (2009). *Spetcialnye znaniia i ikh primenenie v dokazyvanii po ugolovnomu delu:* monografiia. Moscow [in Russian].

Loza, Yu. Ya. (2011). *Ekspertyza v administratyvnomu sudochynstvi.* (Candidates thesis). Kyiv [in Ukrainian].

Lutskyi, I. M. (2012). *Sudovo-psykhiatrychna ekspertyza v administratyvnomu protsesi:* navch. posib. Ivano-Frankivsk [in Ukrainian].

Makhov, V. N. (2000). *Ispolzovanie znanii svedushchikh litc pri rassledovanii prestuplenii:* monografiia. Moscow [in Russian].

Mozhaiev, O. O., Lohvynenko, M. O., Chornyi, S. V. (2018). Avtomatyzovana systema nakopychennia empirychnykh danykh u sferi kompiuterno-tekhnichnykh ekspertyz. *Aktualni pytannia protydii kiberzlochynnosti ta torhivli liudmy:* zb. materialiv Vseukr. nauk.-prakt. konf. (Kharkiv, 23.11.2018). Kharkiv [in Ukrainian].

Nagornyi, G. M. (1980). Gnoseologicheskie aspekty poniatiia «spetcialnye znaniia». *Kriminalistika i sudebnaia ekspertiza.* Kyiv. № 21 [in Russian].

Orlov, Iu. K. (1985). *Zakliuchenie eksperta kak istochnik vyvodnogo znaniia v sudebnom dokazyvanii.* (Abstract of candidates thesis). Moscow [in Russian].

Osnovy sudovoi ekspertyzy: navchalnyi posibnyk dlia fakhivtsiv, yaki maiut namir otrymaty abo pidtverdyty kvalifikatsiiu sudovoho eksperta.(2016). Avt.-uklad.: L. M. Holovchenko, A. I. Lozovyi, E. B. Simakova-Yefremian ta in. Kharkiv [in Ukrainian].

Ozhegov, S. I. (1991). *Slovar russkogo iazyka:* 70 000 slov. N. Iu. Shvedova (ed.). 23-e izd., ispr. Moscow [in Russian].

Revaka, V. M. (2006). *Formy vykorystannia spetsialnykh piznan v dosudovomu provadzhenni*: (Candidates thesis). Kharkiv [in Ukrainian].

Romaniuk, B. V. (2002). *Suchasni teoretychni ta pravovi problemy vykorystannia spetsialnykh znan u dosudovomu slidstvi.* (Candidates thesis). Kyiv [in Ukrainian].

Shcherbakovskyi, M. H. (2008). *Sudova ekspertolohiia:* navch. posib. Kharkiv [in Ukrainian].

Shcherbakovskyi, M. H. (2016). *Teoretyko-metodolohichni ta prakseolohichni zasady sudovykh ekspertyz u kryminalnomu protsesi.* (Abstract of candidates thesis). Kharkiv [in Ukrainian].

Shcherbakovskyi, M. H., Kurylenko, D. V. (2019). Obiznani osoby u sudochynstvi Ukrainy. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky:* zb. nauk. pr. Kharkiv. Vyp. 19. URL: https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.11 (data zvernennia: 01.12.2020) [in Ukrainian].

Shepitko, V. Iu. (2013). O novellakh v ispolzovanii spetcialnykh znanii v ugolovnom protcesse Ukrainy. T*eoriia i praktika sudebnoi ekspertizy v sovremennykh uslovi-*

iakh: materialy 4-i Mezhdunar. nauch.-prakt. konf. (Moscow, 30—31.01.2013). Moscow [in Russian].
Shepitko, V. Yu. (2001). *Dovidnyk slidchoho.* Kyiv [in Ukrainian].
Sherstiuk, V. M. (2002). Pravova rehlamentatsiia vykorystannia znan obiznanykh osib u proektakh Kryminalno-protsesualnoho ta Tsyvilnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrainy. *Visnyk Akademii pravovykh nauk Ukrainy.* № 4 (31). Kharkiv [in Ukrainian].
Shmonin, A. V. (2002). Poniatie i soderzhanie spetcialnykh poznanii v ugolovnom protcesse. *Rossiiskii sudia.* № 11 [in Russian].
Simakova-Yefremian, E. B. (2017). Do pytannia vzaiemozalezhnosti yevropeiskykh intehratsiinykh protsesiv i tendentsii intehratsii spetsialnykh znan v Ukraini. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky:* zb. nauk. pr. Kharkiv. Vyp. 17 [in Ukrainian].
Slovnyk inshomovnykh sliv. (1985). O. S. Melnychuk (ed.). 2-he vyd., vypr. i dopov. Kyiv [in Ukrainian].
Textbook of Criminalistics. (2016). Vol. 1: General Theory/ed. by H. Malevski, V. Shepitko. Kharkiv.
Treushnikov, M. K. (1997). *Sudebnye dokazatelstva.* Moscow [in Russian].
Vekhov, V. B. (2008). *Osnovy kriminalisticheskogo ucheniia ob issledovanii i ispolzovanii kompiuternoi informatcii i sredstv ee obrabotki:* monografiia. Volgograd [in Russian].
Velykyi entsyklopedychnyi yurydychnyi slovnyk: A — Ya. (2007). Ed.: Yu. S. Shemshuchenko. Kyiv [in Ukrainian].
Velykyi tlumachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy. (2007). Ed.: V. H. Busel. Kyiv; Irpin [in Ukrainian].
Volchetckaia, T. S. (2004). *Osnovy sudebnoi ekspertologii:* ucheb. posob. Kaliningrad [in Russian].
Volobuiev, A. F. (2000). *Problemy metodyky rozsliduvannia rozkradan maina v sferi pidpryiemnytstva:* monohrafiia. Kharkiv [in Ukrainian].
Yurydychna entsyklopediia: u 6 t. (1998). Eds.: Yu. S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. Kyiv. T. 2: D — Y [in Ukrainian].
Zavdovieva, I. H., Makaruk, K. Ye. (2014). Osoblyvosti pryznachennia i provedennia kompleksnykh kompiuterno-tekhnichnykh ta ekonomichnykh sudovykh ekspertyz. *Kryminalistychnyi visnyk:* nauk.-prakt. zb. V. V. Cherniei (ed). Kyiv. № 2 (22) [in Ukrainian].
Zherebko, O. I. (2012). *Kompetentsiia ekspertyzy i kompetentnist eksperta, spivvidnoshennia poniat:* zb. materialiv Mizhnar. nauk.-prakt. konf. Irpinska finans.-yuryd. akad. Irpin [in Ukrainian].

Н. Е. Филипенко, А. П. Снигерёв, А. В. Бубликов

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СПЕЦИАЛЬНЫХ ЗНАНИЙ ПРИ ВЫЯВЛЕНИИ, ПРОФИЛАКТИКЕ И РАССЛЕДОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ В СФЕРЕ КОМПЬЮТЕРНОЙ ИНФОРМАЦИИ И ВЫСОКИХ ТЕХНОЛОГИЙ (обзорная статья)

В статье проанализированы концептуальные основы, взгляды и идеи относительно понимания сущности и форм использования специальных

знаний при выявлении и расследовании преступлений в сфере компьютерной информации и высоких технологий, рассмотрены её понятия.

Исследовано соотношение похожих между собой понятий «эксперт» и «знающее лицо», ведь одной из главных проблем, рассматриваемых в рамках криминалистического исследования, является неоднозначность как научного понимания, так и практического применения соответствующего понятийно-категориального аппарата. По нашему мнению, под «специальными знаниями» при выявлении и расследовании преступлений в сфере компьютерной информации и высоких технологий понимают знания в различных областях науки, в том числе техники, искусства и ремесла, применительно к области компьютерной информации и сферы высоких технологий, полученные в рамках профессионального или специального образования, профессиональной деятельности, включающие знания теории, навыки и умения и используемые участниками гражданского, хозяйственного, административного и уголовного судопроизводства для установления обстоятельств, подлежащих доказыванию по конкретному делу, в порядке, предусмотренном соответствующим процессуальным законодательством Украины.

Ключевые слова: судебная экспертиза, специальные знания, эксперт, знающее лицо, компьютерная информация, технологии, компьютерно-техническая экспертиза, судебно-экспертные учреждения.

N. Filipenko, O. Snigerov, A. Bublikov

THE USE OF SPECIAL KNOWLEDGE WHILE IDENTIFICATION, PREVENTION AND INVESTIGATION OF CRIMES IN THE FIELD OF COMPUTER-BASED INFORMATION AND HIGH TECHNOLOGIES
(Review Article)

The article analyzes conceptual foundations, views and ideas on understanding the essence and forms of using special knowledge while detecting and investigating crimes in the field of computer-based information and high technologies, and addresses its concepts.

The relationship between similar concepts of forensic expert and third party expert has been traced, since one of the main problems considered in the framework of forensic examination is ambiguity of both scientific understanding and practical application of the corresponding conceptual-categorical apparatus. In our opinion, special knowledge in detecting and investigating crimes in the field of computer-based information and high technologies implies knowledge in various fields of science, including law, technology, arts and crafts, in relation to the field of computer-based information and high technologies, obtained within the framework of professional or special education, professional activity, as well as knowledge of theory, skills and abilities, and used by participants in civil, arbitration, administrative and criminal proceedings in order to establish

circumstances to be proven in a particular case, in the manner provided by relevant procedural legislation of Ukraine.

Keywords: forensic examination, special knowledge, forensic expert, computer-based information, technologies, computer forensics, forensic science institutes.

Надійшла до редколегії 22.07.2020

Філіпенко Н. Є., Снігерьов О. П., Бубліков А. В. Застосування спеціальних знань під час виявлення, профілактики й розслідування злочинів у сфері комп'ютерної інформації та високих технологій (оглядова стаття). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 162—178. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.12.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.13
УДК 343.98

А. О. Полянський,
кандидат юридичних наук, доцент, завідувач лабораторії теоретичних досліджень, редакційно-видавничої та науково-методичної діяльності Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1684-7567,
e-mail: anton_polianskyi@ukr.net
Г. Юодкайте-Гранскієнє,
кандидат філософії, доктор соціальних наук (право), професор Вільнюського університету, м. Вільнюс, Литовська Республіка,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-5335-1811,
e-mail: gabriele.juodkaite-granskiene@tf.vu.lt

ЩОДО КЛАСИФІКАЦІЇ ЗАВДАНЬ ЗАГАЛЬНОЇ ТЕОРІЇ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ І ПРАКТИЧНОЇ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ (оглядова стаття)

Проаналізовано концептуальні засади, погляди й ідеї щодо розуміння сутності класифікації завдань загальної теорії судової експертизи. Досліджено основні позиції науковців щодо класифікації типових завдань судово-експертного дослідження. Підставою диференціювання завдань експертизи запропоновано вважати інформацію, яку має здобути експерт, досліджуючи властивості й ознаки конкретних об'єктів або характеристики процесу взаємодії кількох таких об'єктів.

Доведено, що науково-обґрунтована класифікація завдань загальної теорії судової експертизи та практичної судово-експертної діяльності підвищує ефективність експертного забезпечення правосуддя, допомагає під час виявлення й розслідування правопорушень, встановлення фактів і обставин, які мають бути доведені у справі в порядку, передбаченому процесуальним законодавством України.

Ключові слова: судова експертиза, судово-експертне дослідження, ідентифікаційне завдання, діагностичне завдання, ситуаційне завдання, класифікація, судово-експертні установи.

Постановка наукової проблеми. Удосконалення механізму правозастосування й поглиблення судової реформи вимагають від усіх державних інституцій новітніх підходів до здійснення правосуддя. Особливо складні вимоги висунуто до судово-експертної діяльності, яка забезпечує правоохоронні та судові органи об'єктивними доказами, здобутими шляхом застосування спеціальних знань. Тим зрозумілішою є стурбованість керівництва країни недоліками правового регламентування, науково-методичного й організаційного забезпечення судово-експертної діяльності. Наприклад,

© А. О. Полянський,
Г. Юодкайте-Гранскієнє, 2020

Президент зобов'язав відповідні органи до кінця поточного року розробити та подати на розгляд Верховної Ради України законопроєкти про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо створення системи самоврядування судових експертів, запровадження рецензування висновку судового експерта та визначення граничних строків проведення судових експертиз [1]. Ми цілком згодні з думкою О. М. Клюєва, який зазначає, що вивчення чинного законодавства та здобутих результатів експертних досліджень дає змогу констатувати наявні проблеми теоретико-правового й організаційного змісту щодо формування сучасної парадигми судової експертизи відповідно до стандартів Європейського Союзу та створення системи судово-експертного забезпечення правосуддя [2].

Хоча сьогодні теорія судової експертизи активно розвивається, її здобутки все ще належно не реалізовано, багато її положень вимагають не тільки підтвердження, а й постійного переосмислення та розвитку. Аналіз накопиченого практичного досвіду в галузі судово-експертного забезпечення правосуддя свідчить про те, що необхідно й надалі розробляти положення про форми та методи судово-експертної діяльності, класифікувати судові експертизи, співвідносити класифікаційні завдання загальної теорії судової експертизи та практичної судово-експертної діяльності.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питання класифікації завдань загальної теорії судової експертизи та практичної судово-експертної діяльності досліджували такі видатні науковці та практики, як Т. В. Аверьянова, Р. С. Бєлкін, Н. І. Клименко, О. М. Клюєв, І. В. Пиріг, М. В. Салтевський, О. Р. Россинська, М. Я. Сегай, Е. Б. Сімакова-Єфремян, О. П. Угровецький, В. Ю. Шепітько, М. Г. Щербаковський [3] та ін. Незважаючи

[1] Про невідкладні заходи з проведення реформ та зміцнення держави: Указ Президента України від 08.11.2019 р. № 837/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/837/2019 (дата звернення: 25.11.2020).

[2] Клюєв О. М. Удосконалення експертного забезпечення правосуддя: теоретичні, правові та організаційні аспекти//*Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр. Харків, 2019. Вип. 19. С. 102—117. URL: https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.08 (дата звернення: 01.12.2020).

[3] Див., наприклад: Клюєв О. М. Міжнародні стандарти та міжнародне співробітництво у сфері судово-експертної діяльності в Україні//*Актуальні питання судової експертизи та криміналістики:* мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 95-річ. створ. ХНДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 10—11.10.2018). Харків, 2018. С. 5—8 ; Клименко Н. І. Загальна теорія судової експертології: поняття і місце в системі наукового знання//*Збірник наукових праць Ірпінської фінансово-юридичної академії (економіка, право)*. 2013. Вип. 2. С. 101—106 ; Пиріг І. В. Теоретичні основи експертної діяльності органів внутрішніх справ: монографія. Дніпропетровськ, 2011. 312 с. ; Клименко Н. І. Судова експертологія: курс лекцій: навч. посіб. для студент. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ, 2007. 528 с. ; Сімакова-Єфремян Е. Б. Щодо необхідності реформування базового законодавства України про експертне забезпечення правосуддя//*Проблеми реформування базового законодавства України з питань експертного забезпечення правосуддя:* мат-ли круглого столу (Харків, 06—07.02.2020). Харків, 2020. С. 12—15 ; Щербаковський М. Г. Типові завдання су-

на неабияке теоретичне й практичне значення наукових праць згаданих вище вчених, у судово-експертній діяльності досі залишається багато проблем, що потребують подальшого розв'язання, особливо тих, які стосуються сучасної експертної, слідчої та судової практики (наприклад, питання класифікації завдань судової експертизи).

Методи дослідження. Для об'єктивного і суб'єктивного пізнання, розроблення і практичного застосування теорії судової експертизи застосовано загальнонаукові методи дослідження. Провідними загальнонауковими методами є діалектичний і порівняльний, оскільки проблема, яку досліджено в цій статті, ґрунтується на вивченні окремих теоретичних понять судової експертології. Із метою більш детального вивчення проблематики також застосовано такі окремі методи, як контент-аналіз (для вивчення правових джерел та інваріантності матеріалу), логіко-юридичний (під час вивчення та роз'яснення правових норм), що дає змогу усунути виявлені суперечності, та ін.

Метою статті є вивчення теоретико-прикладних питань класифікації завдань загальної теорії судової експертизи та практичної судово-експертної діяльності.

Викладення основного матеріалу дослідження. Розв'язання проблем, пов'язаних із класифікацією завдань загальної теорії судової експертизи й завдань практичної судово-експертної діяльності, завжди мало важливе наукове та практичне значення. Така класифікація дає змогу визначити напрями науково-дослідної діяльності вчених і експертів-практиків, сприяє якісному вирішенню нагальних проблем експертного забезпечення правосуддя.

Завдання загальної теорії судової експертизи як галузі наукового знання зазвичай розподіляють на загальні та спеціальні. Т. В. Авер'янова пропонує конкретизувати загальне завдання теорії судової експертизи: створення наукової бази для функціонування й розвитку галузі використання спеціальних знань саме в експертизі як практичній діяльності з метою здобуття достовірної інформації для потреб судочинства [1].

До спеціальних завдань теорії судової експертизи належать: вивчення закономірностей появи й розвитку конкретних видів судових експертиз, розширення їх можливостей; створення нових родів і видів експертиз та експертних досліджень завдяки появі нових об'єктів (наприклад, гемологічної експертизи) або вдосконалення наявних в експертній практиці методів і методик (наприклад, мистецтвознавчої); розроблення програмного забезпечення автоматизованого робочого місця експерта залежно від виду й роду експертизи, яку він має здійснювати; коригування процесів

дово-експертного дослідження//*Право і безпека.* 2016. № 4 (63). С. 6—11 ; Кунділовська Т. А., Хомутенко В. П., Хомутенко А. В. Теорія та практика проведення судових експертиз за напрямком інженерних, економічних, товарознавчих видів досліджень та оціночної діяльності: монографія/за ред. В. П. Хомутенка, О. Ю. Костіна. Одеса, 2018. 274 с. та ін.

[1] Аверьянова Т. В. Судебная експертиза. Курс общей теории. Москва, 2009. 480 с.

експертної практичної діяльності та завдань наукових досліджень у галузі судової експертизи; систематичне збагачення наукових знань і вдосконалення загальних постулатів судової експертизи як науково-прогностичної категорії; створення нових методик (оцінних категорій) оцінки висновку експерта, що сприяють повноцінному використанню такого висновку в судочинстві [1].

Аналізуючи розвиток окремих теорій судової експертизи щодо судово-експертної діяльності, ми пропонуємо доповнити наведені спеціальні завдання теорії судової експертизи такими:

- розроблення системних зв'язків між державними й недержавними (приватними) формами здійснення судово-експертної діяльності;
- удосконалення організаційних основ судово-експертної діяльності, включно з розробленням індивідуального рейтингу судового експерта, розвинення системи діяльності державних і недержавних (приватних) судово-експертних організацій.

Завданнями практичної судово-експертної діяльності, на думку Т. В. Авер'янової, є: постійне підвищення експертної компетенції, удосконалення професійної майстерності; пошук шляхів підвищення ступеня визначеності експертних висновків; оптимізація форми та змісту експертних висновків; опанування експертами основ комп'ютерної грамотності; створення банків даних (колекцій, зразків тощо) допоміжної експертної вихідної інформації; створення інформаційної та правової бази для реалізації результатів профілактичної експертної діяльності [2].

На нашу думку, у зв'язку з розвитком деяких положень загальної теорії судової експертизи, зазначені завдання можна доповнити такими:

- розроблення й систематичне вдосконалення етичних вимог до судового експерта (моральних професійних критеріїв поведінки судового експерта);
- створення системи добирання й поширення в Україні науково-методичної інформації про передовий закордонний досвід судово-експертної діяльності.

Завдання загальної теорії судової експертизи як галузі наукового знання слугують певним підґрунтям для розгляду загальних завдань практичної судово-експертної діяльності.

За міркуванням М. Г. Щербаковського, логічну й чітку класифікацію типових експертних завдань розробити неможливо, якщо не вибрати конкретної загальної підстави. Загальною об'єднувальною ланкою всіх експертних завдань є інформація, яка виникає у разі вчинення злочину під час взаємодії елементів механізму події та яку здобувають із матеріальних джерел протягом експертного дослідження. Матеріальні носії інформації варто розглядати як системи, що одночасно відображають та сприймають [3].

[1] Див., наприклад: Клименко Н. І. Загальна теорія судової експертології … ; Кунділовська Т. А., Хомутенко В. П., Хомутенко А. В. Зазнач. твір. та ін.

[2] Аверьянова Т. В. Указ. соч.

[3] Щербаковський М. Г. Зазнач. твір.

Аналіз наукової літератури свідчить, що деякі науковці схильні розподіляти завдання експертних досліджень за характером основних цілей і поставлених питань на три великі групи: класифікаційні, ідентифікаційні й діагностичні. Зокрема, Н. П. Майліс обґрунтовано вважає ідентифікаційними завданнями такі: встановлення певної людини, тварини, предметів за їх відображеннями (слідами). Вона зазначає, що у процесі вирішення діагностичних завдань експерт встановлює властивості та стани об'єкта, можливість утворення слідів у конкретних умовах, механізм взаємодії об'єктів тощо; пояснює, що під час вирішення класифікаційних завдань фахівці встановлюють характеристики та властивості об'єкта для визначення його належності до відповідного класу. Вирішення класифікаційних завдань здійснюється в результаті діагностування об'єкта; класифікація є органічною складовою групи діагностичних завдань [1]. Ми цілком поділяємо цю позицію, але водночас вважаємо, що вирішення ситуаційних завдань, спрямованих на встановлення обставин події (наприклад, механізму взаємодії), можна виокремити як особливу категорію завдань.

На думку М. Г. Щербаковського, усі типові експертні завдання можна розподілити (залежно від мети дослідження) на певні основні класи й відповідні види: 1) установлення властивостей окремих об'єктів, що є підставою вирішення ідентифікаційних і діагностичних завдань; 2) визначення характеристик процесу (механізму) взаємодії кількох об'єктів як основа вирішення ситуаційних завдань [2].

Інші науковці [3] пропонують розподіляти основні завдання судової експертизи за чотирма групами: ідентифікаційні, діагностичні, проміжні, допоміжні. При цьому вони аргументують сутність вирішення ідентифікаційних завдань у вигляді ототожнення об'єкта за його відображеннями за певною підставою; позначають діагностичні завдання у вигляді виявлення механізму події, часу, способу дії, кількісних і якісних характеристик об'єктів, логічно визначаючи класифікаційні завдання як одне з «напівзавдань» діагностичної експертизи. Не цілком поділяємо цю точку зору, вважаючи, що дві останні групи завдань (проміжні й допоміжні) слід виключити з досліджуваного класифікаційного розділу, оскільки група проміжних завдань належить до розділу класифікації завдань за іншою підставою — за етапністю процесу експертного дослідження, а група допоміжних завдань, відповідно,— до розділу класифікації, підставою якої є обсяг виконуваних завдань: основні й допоміжні (атрибутивні) завдання. Звісно, рішенням основного завдання буде відповідь на поставлене перед експертом питання, а рішення допоміжних завдань полягає у виявленні певних властивостей і ознак досліджуваного об'єкта, які сприяють вирішенню основного експертного завдання.

[1] Майлис Н. П. Руководство по трасологической экспертизе: учеб. для вузов. Москва, 2007.

[2] Щербаковський М. Г. Зазнач. твір.

[3] Клименко Н. І. Судова експертологія: курс лекцій … .

Виходячи із викладеного, ми вважаємо, що завдання практичної судово-експертної діяльності (експертні завдання) за характером основних цілей і поставлених питань розподілено на три великі групи: ідентифікаційні, діагностичні та ситуаційні.

Як зазначають сучасні українські фахівці, вирішення ідентифікаційних завдань реалізується в чотирьох основних принципах теорії криміналістичної ідентифікації. *Першим принципом* криміналістичної ідентифікації є розподіл об'єктів на ті, що підлягають ідентифікації, і ті, за допомогою яких здійснюється ідентифікація. *Другим принципом* є розподіл об'єктів на змінювані й відносно незмінювані, тобто можливість ототожнення визнають лише за умови, коли об'єкт, що підлягає ідентифікації, здатний зберігати індивідуальність до моменту дослідження. *Третій принцип* — застосування у процесі ототожнення найбільш глибокого й детального аналізу, поєднаного із синтезом. *Четвертим принципом* є вивчення кожної ідентифікаційної ознаки в динаміці, розвитку, зв'язку з попередніми та супутніми обставинами, тобто цим принципом метод порівняльного дослідження протиставлено засобу життєвого звіряння. Загалом ідентифікація є послідовним розвитком чотирьох її основних принципів, органічно поєднаних між собою й обумовлених один одним [1].

Аналіз літературних джерел дає змогу дійти висновку про те, що під час провадження різнорідних експертиз (незалежно від природи об'єктів дослідження) фахівці експертним шляхом реалізують кілька видів ідентифікації за матеріальними слідами. Перший вид ідентифікації здійснюється на підставі дослідження певних ознак об'єктів. Означені властивості пов'язані з механізмом злочину, сформовані ним і є «відбитками» обставин події. Властивості речей, які виявляються в їх відносинах з іншими речами, і процеси відображення цих властивостей в ознаках є сутністю цього виду ідентифікації [2].

Проаналізувавши фахові наукові джерела, ми поділяємо точку зору, відповідно до якої ідентифікаційні експертні дослідження можна розподілити на такі підвиди:

- ототожнення об'єкта за матеріальним відображенням його властивостей на іншому об'єкті. За онтологічною природою властивості поділяють на сигналетичні, що відображають зовнішню побудову твердих неорганічних об'єктів, та функціональні, які відображають рухливі функції органічних об'єктів (наприклад, організму людини), рухи машин, механізмів тощо;
- ототожнення розділеного об'єкта за частинами, що відокремилися. Властивості, за допомогою яких фахівці здійснюють ідентифікацію, охоплюють сигналетичні та субстанціональні, що відображають

[1] Основи судової експертизи: навчальний посібник для фахівців, які мають намір отримати або підтвердити кваліфікацію судового експерта/авт.-уклад.: Л. М. Головченко, А. І. Лозовий, Е. Б. Сімакова-Єфремян та ін. Харків, 2016. С. 26.

[2] Щербаковський М. Г. Зазнач. твір.

фізичний, хімічний, біологічний та інший склад і структуру відокремлених частин [1].

Другим видом ідентифікації за матеріальними слідами, відповідно, можна вважати експертні дослідження об'єктів як знаків. Форма знака жодним чином не пов'язана з його змістом. Семантику знака цілком визначено угодою людей, що послуговуються мовою знаків (конвенційна природа знака). Субститутом оригіналу є знак. Однак, знаки об'єктів (на відміну від їхніх властивостей) не є подібними до оригіналу об'єкта, який презентують, і тому вони можуть бути носіями інформації про нього тільки тоді, коли знаки вже мають для суб'єктів мовленнєвого спілкування своє значення, тобто якщо на їх основі вже сформовано знакові образи відповідних об'єктів [2].

У літературі зазначено, що однією із цілей ідентифікації є ототожнення не тільки конкретного, виокремленого за обставинами справи об'єкта, а й групи, виду та роду (так звана групофікація) [3].

Діагностичні завдання — це неідентифікаційні завдання зі встановлення властивостей і станів досліджуваних об'єктів. Вони можуть бути проміжними під час вирішення ідентифікаційних завдань або набувають окремого, самостійного значення. Виокремлюють такі класи діагностичних завдань:

- класифікаційно-діагностичні — з'ясування певних характеристик об'єкта для визначення його як належного до відповідного класу. Виникають на початкових стадіях розслідування та мають розшуковий характер: встановлення природи, призначення й галузі застосування об'єкта, його матеріальної природи тощо;
- власне діагностичні — визначення стану об'єктів (тяжкості тілесних ушкоджень, справності зброї, придатності сліду для ідентифікації тощо);
- обстановочно-діагностичні — спрямовані на відтворення зовнішньої обстановки події (наприклад, встановлення реального місця настання смерті особи, датування строків виконання документа, визначення дистанції та напрямку пострілу, місця дорожньо-транспортної пригоди тощо);
- причиново-динамічні — визначення причиново-наслідкових зв'язків складових події, можливості вчинення певних дій і настання наслідків [4].

[1] Алєксєєв О. О., Арешонков В. В., Атаманчук В. М. та ін. Криміналістика: мультимед. підруч./Кафедра криміналістики та судової медицини НАВС. URL: https://arm.naiau.kiev.ua/books/kruminalist/lections/lection_1.3.html (дата звернення: 22.10.2020).

[2] Колдин А. В., Крестовников О. А. Источники криминалистической информации/под ред. В. Я. Колдина. Москва, 2007. 192 с.

[3] Салтевський М. В. Криміналістика (у сучасному викладі): підручник. Київ, 2006. 588 с.

[4] Алєксєєв О. О., Арешонков В. В., Атаманчук В. М. та ін. Криміналістика: мультимед. підруч. … . URL: https://arm.naiau.kiev.ua/books/kruminalist/lections/lection_1.3.html (дата звернення: 22.10.2020).

Окремою категорією вважаємо ситуаційні завдання, спрямовані на встановлення механізму події (механізму утворення нашарувань різної природи, контактування об'єктів взаємодії тощо).

Ще однією важливою платформою для класифікації експертних завдань вважаємо розподіл за рівнем розробленості методик їх вирішення. На цій підставі завдання зазвичай розподіляють на стандартні (алгоритмізовані) та нестандартні (евристичні, творчі).

Алгоритмізований процес вирішення стандартних завдань представлено у вигляді розроблених і науково-обґрунтованих методик експертного дослідження об'єктів — методик проведення судових експертиз. Так, існують детальні алгоритми вирішення стандартних завдань експертного дослідження: документів — у вигляді методики судової техніко-криміналістичної експертизи документів, методик різних видів судової будівельно-технічної експертизи, судової трасологічної експертизи, судової автотехнічної експертизи; судової експертизи холодної зброї та методик багатьох інших родів, видів і підвидів судової експертизи [1].

На жаль, мусимо констатувати, що багато цих методик створено ще за радянських часів. Із розвитком новітніх технологій, обладнання, нормативно-правової бази вони морально й фізично застаріли. Питання втрати актуальності окремими типовими методиками через зміну законодавства неодноразово розглядали на науково-методичних семінарах, наукових конференціях і в доробках українських вчених і практиків. Яскравим прикладом застарілості наявних у Реєстрі методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України є методики з проведення економічних експертиз, які здебільшого розроблено на підставі норм законодавчих і правових актів, чинних на час створення цих методики.

Тому гостро постає питання щодо розроблення механізму внесення змін до сучасних методик відповідно до чинного законодавства та створення єдиного алгоритму, що дасть змогу коригувати ці методики, адже в умовах необхідності застосування спеціальних знань виникає питання не тільки щодо оцінювання експертного висновку, його повноти та процесуального порядку здобуття доказів, а й щодо наукової обґрунтованості висновку [2].

За необхідності вирішення нестандартних завдань, поставлених слідчим, судом, сторонами у справі перед експертом, він самостійно дошукується шляхів їх вирішення, реалізуючи свій творчий потенціал, у результаті кропіткої роботи знаходить відповіді на поставлені запитання і на підставі цього розробляє новітні методики судової експертизи. Як зазначає І. В. Пиріг, створення нових методик є творчим процесом, заснованим на пізнанні закономірностей процесу утворення ознак на об'єктах дослідження, виявленні цих ознак

[1] Кунділовська Т. А., Хомутенко В. П., Хомутенко А. В. Зазнач. твір.

[2] Савченко І. О. Актуальні аспекти змінення методик проведення судових експертиз//*Теорія та практика судової експертизи і криміналістики:* зб. наук. пр. Харків, 2013. Вип. 13. С. 443—451.

з використанням певних засобів і методів. Конкретною метою створення нових методик є розширення обсягу фактичних даних, які експерти надають замовникові експертизи, засноване на вирішенні нових завдань, дослідженні нових об'єктів, скороченні строків проведення експертиз, матеріальних і трудових витрат, зменшенні кількості невирішених питань, підвищенні наукового рівня й повноти вирішення експертних завдань [1].

Дедалі збільшується кількість судових експертиз, на вирішення яких ставляться завдання з дослідження не одного, а кількох інформаційних полів об'єкта, а це дає змогу запропонувати ще одну підставу для класифікації експертних завдань — залежно від необхідності дослідження одного або системи інформаційних полів об'єкта. Залежно від кількості інформаційних полів об'єкта, які потрібно дослідити у процесі проведення судової експертизи, можна виокремити інтеграційні (від лат. *integratio* — відновлення, від *integer* — цілий; об'єднання в ціле будь-яких частин або елементів) і диференційовані (від лат. *differentia* — відмінність, поділ, розчленування, розшарування чого-небудь на окремі різнорідні елементи) експертні завдання.

Ми цілком погоджуємося із думкою Е. Б. Сімакової-Єфремян зі співавторами про те, що інтеграція знань під час проведення комплексних експертиз є тим механізмом, що допомагає подолати брак відомостей про досліджуваний об'єкт, правильно обґрунтувати експертний висновок, отже, підвищити рівень його повноти й надійності. Адже саме за принципами об'єктивності та повноти дослідження має будуватися судово-експертна діяльність [2].

Як свідчить експертна практика, інтеграційні завдання завжди вирішуються у процесі проведення комплексних експертиз, а диференційовані завдання — під час проведення окремих судових експертиз або як етапи комплексних експертиз.

У результаті комплексних досліджень на основі інтеграції знань різноманітних галузей виявляється нова доказова інформація, яку можна дослідити лише на основі цих знань. З таких позицій комплексність досліджень характеризується: *по-перше*, використанням сукупності спеціальних знань різних наук для вирішення спільного експертного завдання, яке не можна вирішити шляхом застосування знань будь-якої однієї науки; *по-друге*, паралельним або послідовним дослідженням різноманітних властивостей того самого або декількох об'єктів з метою вирішення завдань самостійних експертиз [3].

[1] Пиріг І. В. Теоретичні основи експертної діяльності органів внутрішніх справ: монографія. Дніпропетровськ, 2011. С. 228.

[2] Сімакова-Єфремян Е. Б., Балинян Т. Є., Дереча Л. М. Про критерії оцінювання методик проведення судових експертиз в Україні//*Теорія та практика судової експертизи і криміналістики:* зб. наук. пр. Харків, 2010. Вип. 10. С. 151—161.

[3] Гора І. В. Комплексна судова експертиза в аспекті дослідження міжгалузевого інституту судових експертиз в судочинстві України//*Вісник Академії адвокатури України*. 2014. Т. 11. № 3 (31). С. 145—153.

Завершуючи аналіз рівнів класифікації завдань судових експертиз, розглянемо класифікацію завдань, що мають місце на підставі практичної судово-експертної діяльності — завдань конкретної судової експертизи.

Як відомо, завдання конкретної судової експертизи формулюють слідчий, суд, інші учасники справи у вигляді питань у постанові (ухвалі) слідчого, суду чи зверненні учасника справи про призначення експертизи (залучення експерта).

При цьому завдання не можуть охопити весь предмет конкретного виду (роду) судової експертизи. Завдання конкретної судової експертизи допомагають вивчити проблеми в динаміці та характеризують процес їх вирішення.

Для вирішення завдань конкретної судової експертизи формується ієрархія підзавдань і порядок їх вирішення. Ця ієрархія наочно представлена в методиках конкретних видів (родів) судових експертиз [1].

Вивчивши думки науковців [2] та експертів-практиків [3], *ми пропонуємо згрупувати завдання конкретної судової експертизи в таку ієрархію*:

1) атрибутивні завдання. Під час вирішення цього виду завдань окремо досліджують конкретні виявлені об'єкти, встановлюють певні їх властивості: форму, розміри, індивідуальні та групові ознаки тощо;
2) аналітико-валідаційні завдання. Вирішуючи цей вид завдань, аналізують сукупність встановлених властивостей, ознак об'єктів, які визначають придатними (або непридатними) для подальшого експертного дослідження. Наприклад, загальні й окремі ознаки папілярного узору у виявленому сліді стійкі, істотні й утворюють індивідуальну сукупність, що дає змогу визнати цей слід придатним для ідентифікації особи;
3) аналітико-синтезувальні завдання. У процесі вирішення цього виду завдань проводять порівняльні дослідження об'єктів, аналізують ознаки, що збігаються чи, навпаки, різняться; причини й умови їх утворення, після чого проводять оцінку ознак, які співпадають, тобто оцінку результатів порівняльного дослідження. Наприклад, досліджуваного

[1] Див., наприклад: Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (у ред. наказу Мін'юсту України від 26.12.2012 р. № 1950/5). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0001-13#n6 (дата звернення: 22.10.2020) ; Інформаційно-методичний лист з правил поводження з об'єктами-носіями, на яких можуть бути залишені як сліди рук, так і сліди біологічного походження осіб, причетних до учинення злочину, при огляді місця події та в лабораторних умовах/ДНДЕКЦ МВС України. Київ, 2012. 5 с. та ін.

[2] Див., наприклад: Салтевський М. В. Зазнач. твір ; Щербаковський М. Г. Зазнач. твір та ін.

[3] Все про почеркознавчу експертизу/*Протокол: юридичний інтернет-ресурс*. 22.03.2019. URL: https://protocol.ua/ua/vse_pro_pocherkoznavchu_ekspertizu (дата звернення: 22.10.2020).

сліду папілярного візерунка пальця руки з відбитками пальців рук особи, що перевіряється;

4) ілюстративно-оформлювальні завдання. Під час вирішення цього виду завдань готують ілюстрації у вигляді фотографій, креслень, графіків, хроматограм, номограм, таблиць тощо; позначають значущі ознаки у цих фотографіях, хроматограмах, номограмах; складають текст висновку експерта, який разом з ілюстраціями судовий експерт підписує і завіряє печаткою судово-експертної організації.

Крім того, не викликає сумнів розподіл завдань за послідовністю: первинні, проміжні та кінцеві.

Висновки. Підбиваючи підсумки, маємо зауважити, що, *по-перше*, науково-обґрунтована класифікації завдань загальної теорії судової експертизи і загальних завдань практичної судово-експертної діяльності вкрай важлива, оскільки сприяє розвиткові окремих класів, родів і видів судових експертиз; полегшує орієнтування суб'єктів призначення у величезному обсязі різних видів, родів і класів судових експертиз у процесі вирішення питання про належність предмета до конкретного виду судової експертизи під час формулювання завдання судовому експерту; дає змогу правильно вибрати судово-експертну установу, у якій на високому професійному рівні компетентні експерти здатні вирішити поставлені питання; допомагає вдосконалити організацію роботи судово-експертних установ; спонукає вдосконалювати науково-технічні засоби й обладнання, які використовують для проведення судових експертиз, та цілеспрямовано навчати судових експертів проводити конкретні види і роди судових експертиз. *По-друге*, ми пропонуємо доповнити спеціальні завдання теорії судової експертизи такими: розроблення системних зв'язків між державними й недержавними (приватними) суб'єктами судово-експертної діяльності; удосконалення організаційних основ судово-експертної діяльності, включно з розробленням індивідуального рейтингу судового експерта тощо.

References

Alieksieiev, O. O., Areshonkov, V. V., Atamanchuk, V. M. ta in. *Kryminalistyka: multymed. pidruch.* Kafedra kryminalistyky ta sudovoi medytsyny NAVS. URL: https://arm.naiau.kiev.ua/books/kruminalist/lections/lection_1.3.html (data zvernennia: 22.10.2020) [in Ukrainian].

Averianova, T. V. (2009). *Sudebnaia ekspertiza. Kurs obshchei teorii.* Moscow [in Russian].

Hora, I. V. (2014). Kompleksna sudova ekspertyza v aspekti doslidzhennia mizhhaluzevoho instytutu sudovykh ekspertyz v sudochynstvi Ukrainy. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy.* T. 11. № 3 (31) [in Ukrainian].

Informatsiino-metodychnyi lyst z pravyl povodzhennia z obiektamy-nosiiamy, na yakykh mozhut buty zalysheni yak slidy ruk, tak i slidy biolohichnoho pokhodzhennia osib, prychetnykh do uchynennia zlochynu pry ohliadi mistsia podii ta v laboratornykh umovakh. (2012). DNDEKTs MVS Ukrainy. Kyiv [in Ukrainian].

Kliuiev, O. M. (2018). Mizhnarodni standarty ta mizhnarodne spivrobitnytstvo u sferi sudovo-ekspertnoi diialnosti v Ukraini. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy ta*

*kryminalistyky:*mat-lyMizhnar.nauk.-prakt.konf.,prysviach.95-rich.stvor.KhNDISE im. Zasl. prof. M. S. Bokariusa (Kharkiv, 10—11.10.2018). Kharkiv [in Ukrainian].

Kliuiev, O. M. (2019). Udoskonalennia ekspertnoho zabezpechennia pravosuddia: teoretychni, pravovi ta orhanizatsiini aspekty. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky:* zb. nauk. pr. Kharkiv. Vyp. 19. URL: https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.08 (data zvernennia: 01.12.2020) [in Ukrainian].

Klymenko, N. I. (2007). *Sudova ekspertolohiia: kurs lektsii:* navch. posib. dlia stud. yuryd. spets. vyshch. navch. zakl. Kyiv [in Ukrainian].

Klymenko, N. I. (2013). Zahalna teoriia sudovoi ekspertolohii: poniattia i mistse v systemi naukovoho znannia. *Zbirnyk naukovykh prats Irpinskoi finansovoiurydychnoi akademii (ekonomika, pravo).* Vyp. 2 [in Ukrainian].

Koldin, A. V., Krestovnikov, O. A. (2007). *Istochniki kriminalisticheskoi informatcii.* Ed.: V. Ia. Koldina. Moscow [in Russian].

Kundilovska, T. A., Khomutenko, V. P., Khomutenko, A. V. (2018). *Teoriia ta praktyka provedennia sudovykh ekspertyz za napriamkom inzhenernykh, ekonomichnykh, tovaroznavchykh vydiv doslidzhen ta otsinochnoi diialnosti:* monohrafiia. Eds.: V. P. Khomutenko, O. Yu. Kostina. Odesa [in Ukrainian].

Mailis, N. P. (2007). *Rukovodstvo po trasologicheskoi ekspertize:* ucheb. dlia vuzov. Moscow [in Russian].

Osnovy sudovoi ekspertyzy: navchalnyi posibnyk dlia fakhivtsiv, yaki maiut namir otrymaty abo pidtverdyty kvalifikatsiiu sudovoho eksperta. (2016). Eds.: L. M. Holovchenko, A. I. Lozovyi, E. B. Simakova-Yefremian ta in. Kharkiv [in Ukrainian].

Pro nevidkladni zakhody z provedennia reform ta zmitsnennia derzhavy: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 08.11.2019 r. № 837/2019. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/837/2019 (data zvernennia: 25.11.2020) [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Instruktsii pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen ta Naukovo-metodychnykh rekomendatsii z pytan pidhotovky ta pryznachennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen: nakaz Miniustu Ukrainy vid 08.10.1998 r. № 53/5 (u red. nakazu Miniustu Ukrainy vid 26.12.2012 r. № 1950/5). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0001-13#n6 (data zvernennia: 22.10.2020) [in Ukrainian].

Pyrih, I. V. (2011). *Teoretychni osnovy ekspertnoi diialnosti orhaniv vnutrishnikh sprav:* monohrafiia. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].

Saltevskyi, M. V. (2006). *Kryminalistyka (u suchasnomu vykladi):* pidruchnyk. Kyiv [in Ukrainian].

Savchenko, I. O. (2013). Aktualni aspekty zminennia metodyk provedennia sudovykh ekspertyz. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky:* zb. nauk. pr. Vyp. 13 [in Ukrainian].

Shcherbakovskyi, M. H. (2016). Typovi zavdannia sudovo-ekspertnoho doslidzhennia. *Pravo i bezpeka.* № 4 (63) [in Ukrainian].

Simakova-Yefremian, E. B. (2020). Shchodo neobkhidnosti reformuvannia bazovoho zakonodavstva Ukrainy pro ekspertne zabezpechennia pravosuddia. *Problemy reformuvannia bazovoho zakonodavstva Ukrainy z pytan ekspertnoho zabezpechennia pravosuddia*: mat-ly kruhloho stolu (Kharkiv, 06—07.02.2020). Kharkiv [in Ukrainian].

Simakova-Yefremian, E. B., Balynian, T. Ye., Derecha, L. M. (2010). Pro kryterii otsiniuvannia metodyk provedennia sudovykh ekspertyz v Ukraini. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky.* Kharkiv. Vyp. 10 [in Ukrainian].

Vse pro pocherkoznavchu ekspertyzu. Protokol: yurydychnyi internet-resurs. 22.03.2019. URL: https://protocol.ua/ua/vse_pro_pocherkoznavchu_ekspertizu (data zvernennia: 22.10.2020) [in Ukrainian].

А. А. Полянский, Г. Юодкайте-Гранскиене

К СООТНОШЕНИЮ КЛАССИФИКАЦИИ ЗАДАЧ ОБЩЕЙ ТЕОРИИ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ И ПРАКТИЧЕСКОЙ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

(обзорная статья)

В статье проанализированы концептуальные основы, взгляды и идеи относительно понимания сущности классификации задач общей теории судебной экспертизы. Исследованы основные точки зрения учёных на классификацию типовых задач судебно-экспертного исследования. Информацию устанавливают, исследуя свойства отдельных объектов или характеристики процесса взаимодействия нескольких объектов.

К специальным (отдельным) задачам общей теории судебной экспертизы можно отнести: исследование развития и формирования видов судебных экспертиз, расширение сферы их практического применения; конструирование новейших видов и родов экспертиз в связи с появлением современных объектов или усовершенствование существующих в экспертной практике методов и методик; модернизирование компьютерно-программного обеспечения автоматизированного рабочего места эксперта; усовершенствование практической деятельности судебных экспертов и появление инновационных задач научных исследований в области судебной экспертизы; плановое пополнение существующих научных знаний и совершенствование общей и частных теорий судебной экспертизы; разрабатывание (с учётом современных реалий) методов и методик оценки заключения эксперта.

Проанализировав тенденции развития частных теорий судебной экспертизы и судебно-экспертной практики, предлагаем дополнить приведённые специальные задачи теории судебной экспертизы следующими: разрабатывание системных связей между государственными и негосударственными субъектами судебно-экспертной деятельности; развитие и рационализация организационных основ судебно-экспертной деятельности, в том числе и разрабатывание индивидуального рейтинга конкретного судебного эксперта и экспертного учреждения в целом.

Доказано, что научно-обоснованная классификация задач общей теории судебной экспертизы и общих задач практической судебно-экспертной деятельности повышает эффективность осуществления судебно-экспертной деятельности, помогает выявлять и расследовать преступления, устанавливать подлежащие доказыванию обстоятельства по конкретному делу в порядке,предусмотренном соответствующим процессуальным законодательством Украины.

Ключевые слова: судебная экспертиза, судебно-экспертное исследование, идентификационная задача, диагностическая задача, ситуационная задача, классификация, судебно-экспертные учреждения.

A. Polianskyi, G. Juodkaite-Granskiene

REGARDING RELATION BETWEEN CLASSIFICATION OF FORENSIC SCIENCE GENERAL THEORY TASKS AND PRACTICAL FORENSIC ACTIVITY (Review Article)

The article analyzes conceptual foundations, views and ideas as to understanding of the essence of the classification of forensic science general theory tasks. The main views of scientists concerning classification of forensic examination typical tasks are analyzed. Information is established by examining properties of individual objects or characteristics of several objects interaction process. Special (individual) tasks of the forensic science general theory include: research on the development and formation of forensic examination types, expansion of the scope of their practical application; design of the latest types and kids of forensic examinations in connection with the emergence of modern facilities or improvement of methods and techniques existing in forensic practice; modernization of software for an expert workstation; improvement of the practical activities of forensic experts and emergence of scientific research innovative tasks in the field of forensic science; planned enhancement of existing scientific knowledge and improvement of general and individual theories of forensic science; development (taking into account current realities) of methods and techniques for assessing an expert conclusion.

Having analyzed the trends in the development of individual theories of forensic science and forensic practice, we suggest to supplement the outlined special tasks of forensic science theory with the following: development of systemic links between state and non-state entities of forensic activity; development and rationalization of organizational foundations of forensic activity, including the development of an individual rating of a particular forensic expert and of a forensic science institute in general.

It has been proved that a scientifically grounded classification of forensic science general theory tasks and general tasks of practical forensic activity increases efficiency of forensic activity implementation, helps to identify and investigate crimes, to establish circumstances to be proved in a particular case in the manner stipulated by a corresponding procedural legislation of Ukraine.

Keywords: forensic science, forensic examination, identification task, diagnostic problem, situational task, classification, forensic science institutes.

Надійшла до редколегії 01.12.2020

Полянський А. О., Юодкайте-Гранскієнє Г. Щодо класифікації завдань загальної теорії судової експертизи і практичної судово-експертної діяльності (оглядова стаття). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 179—192. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.13.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.14
УДК 343.98

О. М. Недосека,
старший судовий експерт сектору почеркознавчих досліджень,
технічного дослідження документів та обліку
відділу криміналістичних видів досліджень Сумського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України, м. Суми, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7063-5253, e-mail: svksd@ukr.net

АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СТАНОВЛЕННЯ ПОНЯТТЯ «ПРОФЕСІЙНА ЕТИКА СУДОВОГО ЕКСПЕРТА»

У статті дано тлумачення понять «етика», «професійна етика», «професійна етика судового експерта», виокремлено їхні складові. Окреслено основні етапи формування етики як галузі знань, наведено стислу інформацію щодо науковців, які започаткували етику як науку та сприяли її становленню й розвитку. Узагальнено проблемні питання застосування принципів етики у професійній діяльності, виокремлено професійну етику судового експерта в структурі етики як галузі знань, згадано науковців, які визначили основні якості особистості й моральні якості, необхідні для роботи експертом.

Здійснено спробу обґрунтувати необхідність уніфікувати норми професійної та моральної поведінки особи, яка має намір здобути кваліфікацію судового експерта, а також окреслити нагальність створення уніфікованого Кодексу професійної етики судового експерта.

Ключові слова: особистість, етика, мораль, чеснота, професійна етика, судовий експерт, Кодекс професійної етики судового експерта.

Постановка наукової проблеми. Співвідношення науки й моралі завжди спричиняло дискусії в процесі становлення демократичного суспільства. Оскільки сучасна судова експертологія стрімко розвивається, ми можемо стверджувати про перспективи інтеграції не тільки фізико-математичних і природничих, а й гуманітарних наук у парадигму криміналістичних дисциплін. Саме в контексті філософії спілкування та виокремлення норм професійної етики гостро постає проблема відсутності унормованого Кодексу професійної етики судового експерта.

Моральні вимоги висуваються до кожного члена суспільства, проте, вони є майже підсвідомими, усталеними в процесі історичного розвитку, натомість специфічні норми моралі виявляються в особливостях, характерних для певного виду професійної діяльності. Така інтеграція професійних умінь і моральних норм стає основою будь-якого професійного кодексу, створення якого може стати результатом взаємодії знань про судову експертизу й етику.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Розвиток професійної моралі та професійної етики як невід'ємна складова індивідуального професійного зростання є складовою прогресивного демократичного

© О. М. Недосека, 2020

суспільства. Проблема створення уніфікованого Кодексу професійної етики судового експерта є актуальною, оскільки ця професія стає дедалі більш публічною та затребуваною, отже — потребує не тільки спеціальних знань, а й дотримання певної моделі поведінки й комунікаційних умінь. Питання етичних основ експертної діяльності розглядали Л. Ю. Ароцкер, Н. І. Клименко, С. О. Шевцов, В. Ю. Шепітько, О. Р. Шляхов та ін. [1], які у своїх працях виокремлювали такі якості, як рівень моральної та правової культури експерта, його вміння виконувати як свої процесуальні обов'язки, так і дотримувати певної етичної дистанції в тоні, стилі спілкування, поведінці, наголошували на необхідності створення певної моделі поведінки, застосовуючи науковий підхід до вирішення цієї проблеми. Зокрема, Н. І. Клименко об'єднала професійні та кваліфікаційні якості, необхідні для опанування професії судового експерта, в одне поняття «професіограма судового експерта» [2], що дає змогу по-новому побачити структуру професійних і моральних якостей особи, яка має намір здобути кваліфікацію судового експерта.

Мета дослідження: обґрунтувати необхідність створення уніфікованого Кодексу професійної етики судового експерта.

Викладення основного матеріалу дослідження. На будь-якому етапі розвитку людства питання моралі й етики спричиняло дискусії. Сократ, Арістотель, Платон, І. Кант, Ф. Ніцше, Ф. Паульсен, Ф. Шлейєрмахер, А. Швейцер [3] — це доволі неповний перелік науковців-філософів, які намагалися окреслити своє бачення поняття «етика» та його складових. Так, Сократ був теоретиком і проповідником моралі — одного з основних понять в етиці, розглядаючи його крізь призму вчення про знання людських чеснот і вважаючи його спільним підґрунтям для всіх моральних якостей.

[1] Див.: Ароцкер Л. Е. Об этике судебного эксперта//*Криминалистика и судебная экспертиза:* Республ. межведом. сб. науч. и науч.-метод. работ. Киев, 1968. Вып. 5. С. 136—145 ; Клименко Н. И., Ципенюк С. А. Этические основы экспертной деятельности//*Эксперт-криминалист*. 2010. № 2. URL: https://center-bereg.ru/f982.html (дата звернення: 09.03.2020) ; Судовий експерт*:* психологічні аспекти практичної діяльності*:* метод. посіб./авт.-упоряд.: С. О. Шевцов*,* С. М. Лозова. Київ, 2011. 332 с. ; Шепитько В. Ю. Проблемы формирования внутреннего убеждения судебного эксперта// *Материалы международной научно-практической конференции «Теория и практика судебной экспертизы в современных условиях»* (Москва, 14—15.02.2007). Москва, 2007. С. 87—89 ; Шляхов А. Р. Процессуальные права и обязанности руководителя экспертного учреждения//*Криминалистика и судебная экспертиза:* Республ. межведом. сб. науч. и науч.-метод. работ. Киев, 1969. Вып. 6. С. 160—163.

[2] Клименко Н. І. Судова експертологія: курс лекцій: навч. посіб. для студент. юрид. спец. вищ. навч. закл. Київ, 2007. 528 с.

[3] Див.: Сократ. Платон. Аристотель. Сенека/Біографічна бібліотека Ф. Павленкова «ЖЗЛ: Життя Чудових Людей». URL: http://bibliograph.com.ua/zhzl (дата звернення: 09.03.2020) ; Аникин Д. А. Этика: консп. лекц. (1. Этика И. Канта)/ВикиЧтение. URL: https://culture.wikireading.ru/61350 (дата звернення: 09.03.2020) ; Бугера В. Е. Социальная сущность и роль философии Ницше. Москва, 2010. 168 с. ; Паульсен Ф. Введение в философию/РИДЛИ. URL: https://readli.net/chitat-online/?b=987573&pg=1 (дата звернення: 09.03.2020).

Арістотель у своїй «Нікомаховій етиці» здійснив вдалу спробу уніфікувати всі людські чесноти, Платон відзначав божественне походження моралі, Кант ретельно проаналізував мораль, Ф. Ніцше заявив, що «необхідно знищити мораль, щоб звільнити життя» [1] [Тут і далі переклад з російської наш.— *Прим. авт.*], Ф. Паульсен зауважував, що етика є наукою про блага, які надають життю абсолютної цінності, теолог і проповідник Ф. Шлейєрмахер нерозривно поєднував поняття моралі й духовної свободи, А. Швейцер наголошував на необхідності «виявляти однакове благоговіння перед життям як щодо своєї волі до життя, так і щодо будь-якої іншої» [2]. Отже, кожен із мислителів по-своєму бачив цінність і призначення етики, по-своєму тлумачив поняття «мораль». У сучасному демократичному світі закони й суспільну поведінку цілком підпорядковано нормам етики й гуманності. Проте, такі норми не мають єдиних критеріїв визначення та тлумачення.

Отже, у вузькому значенні етика — це філософське вчення, об'єктом вивчення якого є мораль. В етиці можна виокремити два види проблем, які потребують розгляду:

- питання про те, як повинна чинити людина залежно від обставин;
- теоретичні питання походження й сутності моралі.

Вивчаючи першу проблему, стає очевидною практична спрямованість етики, її проникнення в усі сфери буття, за що вона здобула назву «практична філософія». Практичне значення етики виявляється передусім у сфері людського спілкування, важливою складовою якого є спілкування людей під час спільної діяльності, адже вона не може бути нейтральною щодо моралі. Історично мораль, а не право, була першою формою регулювання взаємин між людьми. Особливого значення ця форма регулювання ділових відносин набуває в демократичному суспільстві, у якому відсутній жорсткий контроль держави за господарською й іншою діяльністю.

Зазвичай прийнято говорити про професійну етику людей так званих публічних професій, тобто які повсякчас перебувають у процесі комунікації (зокрема, журналістів, теле- й радіоведучих, педагогів, лікарів, суддів, адвокатів та ін.). Цей перелік можна продовжити, але чи належать до нього судові експерти? З одного боку, ця професія не є публічною, адже не передбачає щоденного спілкування в режимі монологу, діалогу чи полілогу, а з іншого, в експертній практиці часто зустрічаються випадки виклику експерта до слідчого, прокурора або суду для надання «відповіді на запитання під час допиту» [3] (у Цивільному процесуальному кодексі України передбачено, що експерт зобов'язаний з'явитися до суду за його викликом і роз'яснити свій висновок та відповісти на питання суду й учасників справи, а за відсутності заперечень учасників справи

[1] Див.: Гуревич П. С. Этика: учеб. для бак-в: 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 2019. С. 65.

[2] Там же. С. 67.

[3] Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та допов.)//*Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2013. № 9—10, 11—12, 13. Ст. 88.

експерт може брати участь у судовому засіданні в режимі відеоконференції [1]), також завжди варто пам'ятати про консультативно-профілактичну діяльність і методичну роботу, під час яких судовий експерт (у межах, передбачених законом) контактує з учасниками досудового розслідування й судового процесу, надає консультації фізичним і юридичним особам тощо.

Оскільки глобалізація (у значенні зникнення меж інформаційного й комунікаційного простору) є нормою сучасного життя, то перед фахівцями у різних галузях знань часто постають моральні колізії, вирішити які, послуговуючись тільки професійними знаннями й емпіричними навичками, неможливо. Тому необхідно усвідомити важливість виокремлення понять «професійна етика» та «професійна етика судового експерта».

Оскільки життя у соціумі базується на моральній системі суспільства, то будь-яка професійна діяльність має ґрунтуватися на моральному аспекті. Судовий експерт як особа, що відповідає за дотримання принципів законності, незалежності, об'єктивності й повноти під час виконання своїх професійних обов'язків (проведення судових експертиз та експертних досліджень), не повинен залишати поза увагою якості, які є винятково особистісними (витримка, повага до оточуючих і вміння опанувати себе).

Як зазначено раніше, дослідженням якостей особистості судового експерта присвятили свою увагу Л. Ю. Ароцкер, Н. І. Клименко, В. Ю. Шепітько, С. О. Шевцов, А. Р. Шляхов та ін. Проте, єдиної науково обґрунтованої й законодавчо закріпленої уніфікованої системи моральних якостей, які мають бути притаманні судовому експертові у його професійній діяльності, до сьогодні не існує.

Професійна етика — це сукупність певних обов'язків і норм поведінки, що підтримують моральний престиж професійних груп у суспільстві. Завдання професійної етики — виявити значення моральних норм і оцінок, суджень і понять, які характеризують людину як представника певної професії. Професійна етика продукує норми, стандарти, вимоги, характерні для певних видів діяльності [2].

У більш вузькому значенні професійну етику можна розглядати як кодекси професійної поведінки людей, яким мають бути притаманні певні моральні якості. Їх практичне застосування повинне допомагати досягати максимальних результатів у професійній діяльності.

Унормовані кодекси професійної етики існують здебільшого для професій, які мають особливу відповідальність перед суспільством: педагогів, лікарів, працівників поліції та податкової, суддів, адвокатів, журналістів тощо. Однак, проблема створення кодексів професійної етики, уніфікованих відповідно до загальноетичних правил і норм законодавства України, актуальна дотепер.

[1] Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV (зі змін. та допов.)//*Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2004. № 40—41, 42. Ст. 492.

[2] Гуревич П. С. Указ. соч.

Л. Ю. Ароцкер у статті «Про етику судового експерта» зауважив: *«Від висновку експерта <…> часто багато в чому залежить подальший перебіг кримінальної чи цивільної справи, долі людей, яких вони стосуються. Судді і слідчі, прокурори і захисники, обвинувачені і підсудні — усі учасники процесу повинні бути впевнені у високій професійній кваліфікації експерта, його глибоких знаннях, моральній стійкості й бездоганній чесності»* [1]. Тому автор наголошував, що основними елементами, які містить судова етика, можна вважати *«об'єктивність, справедливість, принципову стійкість, несхильність до стороннього впливу й тиску, самостійність у судженнях із будь-якого питання, що стосується справи, оцінку доказів лише за внутрішнім переконанням, що засноване на різнобічному, повному й об'єктивному розгляді всіх обставин справи в їх сукупності, послуговуючись законом <…>, використання тактичних прийомів під час проведення слідчих дій (допиту, слідчого експерименту тощо), що не принижують честі й гідності учасників, відсутність звинувачувальної позиції, коректність щодо учасників процесу»* [2]. Також Л. Ю. Ароцкер нормою поведінки в судовій етиці назвав *«поведінку, що відповідає вимогам закону <…> і професійного обов'язку»* [3], а також самокритичність у своїх судженнях — *«упевненість експерта не повинна бути беззаперечною, вона має базуватися на достатніх об'єктивних даних, що дають змогу будь-якому учасникові процесу перевірити факти, які стали підґрунтям для переконання експерта»* [4].

Тому саме такі поняття (окрім тих, що стосуються питань, які є прерогативою слідчих органів і суду), на думку автора, необхідно вважати складовими професійної етики судового експерта.

Сьогодення беззаперечно доводить, що для ефективної співпраці у галузі судової експертизи й успішної реалізації своїх професійних планів судовому експертові необхідно опанувати культуру комунікації на високому рівні. Тому до названих складових професійної етики судового експерта варто додати багатий лексикон і вміння доречно й лаконічно висловлювати свої думки, мистецтво переконання і повагу до співрозмовника чи слухача.

Також важливо пам'ятати про невербальні засоби вираження під час комунікації: мову жестів і поз, міміку, парамовленнєві характеристики, одяг і кольори тощо. Науковці схиляються до думки, що не слід захоплюватися трактуванням окремих невербальних сигналів: їх необхідно розглядати сукупно з текстом промови.

Безумовно, основою формування першого враження про оратора в авдиторії є саме його зоровий образ. Постава, поза, зовнішній вигляд, темп мовлення — усі ці характеристики допомагають успішно донести необхідну інформацію до співрозмовника чи слухача, довести свою позицію або, навпаки, спростувати іншу.

[1] Ароцкер Л. Е. Указ. соч.

[2] Там же. С. 138.

[3] Там же.

[4] Там же. С. 140.

Висновки. Отже, професійна етика судового експерта, на думку автора, налічує багато складових: це, з одного боку, офіційна етика (етичні вимоги, що містяться в правових нормах, зокрема в положеннях Закону України «Про судову експертизу» [1]), корпоративна етика (у колективних договорах, правилах внутрішнього розкладу частково окреслено основні моральні якості, що мають бути притаманні особі, яка обіймає посаду судового експерта) та традиційна загальнолюдська етика.

Щодо створення уніфікованого Кодексу професійної етики судового експерта, то наразі проблема залишається відкритою як для науковців, так і для законотворців, оскільки потребує їх згуртованої та плідної співпраці, адже такий Кодекс вимагає виваженого й ретельного співробітництва фахівців у галузі етики, судової експертизи та права. Питання створення Кодексу нині є затребуваним та актуальним, оскільки професія судового експерта (через більшу відкритість судового процесу) набуває публічності й вимагає регламентування норм його поведінки під час виконання службових обов'язків.

References

Anikin, D. A. Etika: konsp. lektc. (1. Etika I. Kanta). VikiChtenie. URL: https://culture.wikireading.ru/61350 (data zvernennia: 09.03.2020) [in Russian].

Arotcker, L. E. (1968). Ob etike sudebnogo eksperta. Kriminalistika i sudebnaia ekspertiza: Respubl. mezhvedom. sb. nauch. i nauch.-metod. rabot. Vyp. 5. Kyiv [in Russian].

Bugera, V. E. (2010). Sotcialnaia sushchnost i rol filosofii Nitcshe. Moscow [in Russian].

Gurevich, P. S. (2019). Etika: uchebnik dlia bakalavrov: 2-e izd., pererab. i dop. Moscow [in Russian].

Klimenko, N. I., Tcipeniuk, S. A. (2010). Eticheskie osnovy ekspertnoi deiatelnosti. Ekspert-kriminalist. № 2. URL: https://center-bereg.ru/f982.html. [in Russian].

Klymenko, N. I. (2007). Sudova ekspertolohiia: kurs lektsii: navch. posib. dlia stud. yuryd. spets. vyshch. navch. zakl. Kyiv [in Ukrainian].

Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4651-VI (zi zmin. ta dopov.). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR). 2013. № 9—10, 11—12, 13. St.88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (data zvernennia: 09.03.2020) [in Ukrainian].

Paulsen, F. Vvedenie v filosofiiu. RIDLI. URL: https://readli.net/chitat-online/?b=987573&pg=1 (data zvernennia: 09.03.2020) [in Russian].

Pro sudovu ekspertyzu: Zakon Ukrainy vid 25.02.1994 r. № 4038-XII (zi zmin. ta dopov.). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR). 1994. № 28. St.232 [in Ukrainian].

Shepitko, V. Iu. (2007). Problemy formirovaniia vnutrennego ubezhdeniia sudebnogo eksperta. Materialy mezhdunarodnoi nauchno-prakticheskoi konferentcii «Teoriia i praktika sudebnoi ekspertizy v sovremennykh usloviiakh» (Moscow, 14—15.02.2007). Moscow [in Russian].

Shliakhov, A. R. (1969). Protcessualnye prava i obiazannosti rukovoditelia ekspertnogo uchrezhdeniia. Kriminalistika i sudebnaia ekspertiza: Respubl. mezhvedom. sb. nauch. i nauch.-metod. rabot. Vyp. 6. Kyiv [in Russian].

[1] Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін. та допов.)//*Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 1994. № 28. Ст.232.

Sokrat. Platon. Arystotel. Seneka. Biohrafichna biblioteka F. Pavlenkova «ZhZL: Zhyttia Chudovykh Liudei». URL: http://bibliograph.com.ua/zhzl (data zvernennia: 09.03.2020) [in Ukrainian].

Sudovyi ekspert: psykholohichni aspekty praktychnoi diialnosti (2011) metod. posib. Eds.: S. O. Shevtsov, S. M. Lozova. Kyiv [in Ukrainian].

Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 18.03.2004 r. № 1618-IV (zi zmin. ta dopov.). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR). 2004. № 40—41, 42. St. 492. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15 (data zvernennia: 29.05.2020) [in Ukrainian].

Е. Н. Недосека

АКТУАЛЬНЫЕ ВОПРОСЫ СТАНОВЛЕНИЯ ПОНЯТИЯ «ПРОФЕССИОНАЛЬНАЯ ЭТИКА СУДЕБНОГО ЭКСПЕРТА»

В статье приведено толкование понятий «этика», «профессиональная этика», «профессиональная этика судебного эксперта», а также выделены их основные компоненты. Изложены основные этапы становления этики как отрасли знаний, приведена краткая информация об учёных — основоположниках этики как науки, способствовавших её зарождению, становлению и развитию. Проанализированы проблемные вопросы применения принципов этики в профессиональной деятельности, формирования профессиональной этики судебного эксперта, названы учёные, определившие основные параметры личности и моральные качества, необходимые для работы экспертом. Приведён перечень критериев, необходимых судебному эксперту для успешной профессиональной деятельности. Обоснована необходимость создания Кодекса профессиональной этики судебного эксперта как многокомпонентной структуры, сочетающей официальную этику (этические требования, содержащиеся в правовых нормах, в частности в положениях Закона Украины «О судебной экспертизе»), корпоративную этику (в коллективных договорах прописаны правила внутреннего распорядка, частично изложены основные моральные качества, которыми должен обладать судебный эксперт) и традиционную общечеловеческую этику.

Что касается создания унифицированного Кодекса профессиональной этики судебного эксперта, то проблема остаётся открытой как для учёных, так и для законодателей, нуждается в их сплочённом и плодотворном сотрудничестве, поскольку этот Кодекс следует тщательно разработать — и учёным в сфере этики, и судебным экспертам, и юристам. Вопрос создания такого Кодекса весьма актуален, поскольку профессия судебного эксперта в связи с растущей открытостью судебного процесса становится публичной, а значит, должна регулироваться правилами поведения судебного эксперта при выполнении им своих служебных обязанностей.

Ключевые слова: личность, этика, мораль, добродетель, профессиональная этика, судебный эксперт, Кодекс профессиональной этики судебного эксперта.

O. Nedoseca

TOPICAL ISSUES OF THE CONCEPT OF *FORENSIC EXPERT PROFESSIONAL ETHICS* FORMATION

The article provides interpretation for the concepts of "ethics", "professional ethics", "forensic expert professional ethics", as well as their main components are distinguished. The main stages of formation of ethics as a branch of knowledge are outlined, concise information on scientists who became founders of ethics as a science and made a significant contribution to the process of its origin, formation and development, is provided. Complex issues of ethics principles application in professional activity, formation of forensic expert professional ethics are provided. Scientists who outlined main parameters of a forensic expert personality, his moral qualities, are listed. The list of criteria required for forensic expert successful professional activities is presented. The necessity of creating a unified Code of Professional Ethics for a forensic expert was substantiated since the professional ethics of a forensic expert, according to the author, has many components: this is, on the one hand, the official ethics (ethical requirements contained in legal norms, in particular, in the provisions of the Law of Ukraine: "On Judicial Examination"), corporate ethics (business ethics)(in collective agreements, internal regulations are outlined, basic moral qualities that a person who holds the position of forensic expert should possess are presented) and traditional ethics, which basic principles are introduced on the basis of scientific achievements of theoreticians.

As for creation of a unified, standardized Code of Professional Ethics for a forensic expert, the problem remains unresolved for both scientists and legislators as it requires their cohesive and fruitful cooperation, since such code needs to be thoroughly developed by scientists in the field of ethics, forensic experts and lawyers. The issue as to creation of the Code is relevant since the profession of forensic expert in connection with increasing openness of court proceedings becomes public, and therefore needs to be regulated by rules of conduct for a forensict expert while his official duties fulfillment.

Keywords: personality, ethics, morality, virtue, professional ethics, forensic expert, Code of Forensic Expert Professional Ethics.

Надійшла до редколегії 01.06.2020

Недосека О. М. Актуальні питання становлення поняття «професійна етика судового експерта». *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 193—200. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.14.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.15
УДК 343.14

О. А. Недашківська,
старший судовий експерт відділу товарознавчих, гемологічних, економічних, будівельних, земельних досліджень та оціночної діяльності Житомирського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Житомир, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2568-0201,
e-mail: persik.emir@gmail.com

ФЕНОМЕН ПОНЯТТЯ «ЕКСПЕРТНА ІНІЦІАТИВА» ТА СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЇ В ЦИФРОВОМУ СУСПІЛЬСТВІ

У статті порушено проблему виявлення експертної ініціативи судовими експертами, пов'язану з відсутністю усвідомлення механізму її реалізації на практиці, особливостями та специфікою діяльності різних учасників кримінального процесу.

Метою дослідження є аналіз наявної нормативно-правової бази, що регламентує право експертної ініціативи, різноманітних наукових думок щодо права виявлення експертної ініціативи як явища та її значення для судового експертного дослідження загалом, а також системне висвітлення практичних проблем застосування права експертної ініціативи судовими експертами у їхній практичній роботі.

Дослідження проведено шляхом анкетування судових експертів Міністерства внутрішніх справ України з метою визначення меж знання понятійного апарату в галузі експертної ініціативи.

З'ясовано межі знання й оперування судовими експертами МВС теоретичними та практичними знаннями у сфері експертної ініціативи й реалізації їх на практиці.

Запропоновано системне рішення проблеми — розробити відповідну нормативно-правову базу, яка б регламентувала право експертної ініціативи, та створити алгоритм для реалізації такого права судового експерта на практиці.

Ключові слова: експертна ініціатива, судовий експерт, анкетування, висновок судового експерта, експертне дослідження.

Постановка наукової проблеми. Сучасний етап розвитку інформаційного суспільства характеризується його радикальною демократизацією, яка здійснюється в добу тотальної діджиталізації в усіх галузях життєдіяльності людини й людства загалом. Перманентний процес створення правової держави як суспільно позитивне явище супроводжується негативними соціальними чинниками, вплив яких посилюється і концентрується, що пов'язано з подальшою маргіналізацією суспільної свідомості [1].

[1] Шваб К. Четвертая промышленная революция. Киев, 2019. 208 с.

© О. А. Недашківська, 2020

Останніми роками в Україні (через поглиблення процесів економічної й політичної кризи) невпинно зростає рівень соціального невдоволення та майнової розшарованості суспільства; світові кризи різноманітного походження впливають на втрату значною частиною населення життєвих орієнтирів і цінностей, що в остаточному підсумку спричиняє неухильне збільшення рівня злочинності.

Коефіцієнт (індекс) злочинності зріс з 780 на 100 тисяч населення 1991 р. до 1054 — 2019 р. Абсолютна кількість зареєстрованих злочинів в Україні 1991 р. складала 405 516 [1], 2019 р.— 444 130 [2]. Такий коефіцієнт відображає доволі достовірну картину, адже тут ураховано лише зареєстровані злочини: реальна картина є значно серйознішою.

В умовах напруженої криміногенної ситуації в країні, зростання рівня організованості й озброєння, професійності й технічної оснащеності правопорушників, активне використання криміналістичних засобів і методів стає одним з найбільш затребуваних та ефективних заходів боротьби зі злочинністю.

Сьогодні в органах внутрішніх справ виконують 24 види експертиз, із них 15 належать до спеціальних, річні обсяги робіт за ними постійно зростають. Кожний експерт у середньому виконує понад 200 експертиз і досліджень на рік [3]. Розширюється спектр, удосконалюються технології автоматизованих систем ведення картотек слідів і об'єктів, вилучених з місць нерозкритих злочинів. Щороку результати перевірок в експертно-криміналістичних центрах сприяють розкриттю і розслідуванню понад 500 тис. злочинів.

Водночас слід зазначити, що чітко простежується тенденція до зростання ролі процесуальних джерел доказів, що пов'язано з частими відмовами осіб, які є учасниками судового розгляду, від своїх попередніх показань на стадії судового розгляду. Такий стан речей вимагає здобуття максимуму доказової інформації, яку можуть містити об'єкти експертного дослідження, чого реально повною мірою досягнути виявленням необхідної експертної ініціативи [4].

На жаль, цю проблему не досліджено комплексно, хоча окремі публікації на цю тематику й виходили друком, проте, у середовищі експертів (не кажучи вже про працівників прокуратури, слідчих і суддів) не існує чіткого

[1] Шостко О. Ю., Подільчак О. М. Сучасні світові тенденції злочинності// *Проблеми законності:* зб. наук. пр./відп. ред. В. Я. Тацій. Харків, 2020. Вип. 148. С. 184—200.

[2] Єдиний звіт про кримінальні правопорушення за січень — лютий 2019 року/ Єдиний державний вебпортал відкритих даних. URL: https://data.gov.ua/dataset/8b9b1677-2407-454a-bfa7-76eb638c0ea1 (дата звернення: 15.06.2020).

[3] Ковальов В. В. Взаємодія слідчого з працівниками експертної служби МВС України: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2008. 20 с.

[4] Горбулинская И. Н. Об экспертной инициативе//*Вестник Московского университета МВД России*. Москва, 2017. № 2. С. 41—42.

уявлення про межі цього поняття, форми та способи реалізації права на експертну ініціативу.

Як свідчить проведене нами анкетування (80,5 % від загальної кількості атестованих судових експертів МВС у Житомирській області), 74 % опитаних знають поняття «експертна ініціатива», натомість парадоксальним є відсутність у 94,4 % опитаних розуміння про своє право з власної ініціативи звернути увагу на обставини, про які їм не було поставлено запитань.

Проведене анкетування серед судових експертів-балістиків МВС з усіх областей України свідчить, що 75,8 % опитаних знають поняття «експертна ініціатива», відсутність розуміння про своє право з власної ініціативи звернути увагу на обставини, про які їм не було поставлено запитань, виявлено у 89,6 % опитаних.

Тобто опитані судові експерти оперують лише теоретичними знаннями щодо самого гіпотетичного поняття експертної ініціативи, а про своє безпосереднє, законодавчо регламентоване право експертної ініціативи не обізнані, що, відповідно, позбавляє їх змоги реалізувати таке право згідно із законодавством у своїй практичній діяльності.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Окремі аспекти сутності та проблеми реалізації експертної ініціативи у кримінальному процесі досліджували І. В. Пиріг, О. Р. Россинська, І. Я. Фрідман та інші науковці [1]. Незважаючи на це, єдина позиція щодо підстав і форм реалізації права судового експерта на експертну ініціативу відсутня.

Аналіз наукових думок і емпіричного матеріалу дає змогу дійти висновку про необхідність удосконалення як теоретичних підходів до питання сутності та форм виявлення експертної ініціативи, так і регламентованих у кримінальному процесуальному законодавстві окремих положень призначення й проведення судових експертиз.

Отже, важливим етапом є визначення підстав і форм реалізації права експертної ініціативи судовим експертом на практиці й місця такого права в системі прав та обов'язків судового експерта у кримінальному провадженні загалом.

Мета статті: аналіз сучасного стану експертної ініціативи під час проведення судових експертиз та експертних досліджень для розроблення поняття експертної ініціативи й удосконалення форм її реалізації в межах кримінального процесуального законодавства.

Викладення основного матеріалу дослідження. Експертна ініціатива в українському законодавстві адекватного відображення не знайшла, формально у Кримінальному процесуальному кодексі України лише зазначено право судового експерта на вихід за межі поставленого перед ним завдання. Так, п. 4 ч. 3 ст. 69 Кримінального процесуального кодексу України (далі — *КПК України*) передбачає право судового експерта викладати у висновку експертизи виявлені під час її проведення відомості, які мають значення

[1] Мельник С. Л. Актуальные вопросы экспертной инициативы: дис. ... канд. юрид. наук. Челябинск, 2005. 287 с.

для кримінального провадження і щодо яких йому не було поставлено запитань, а ч. 3 ст. 102 КПК України зазначає: якщо під час проведення експертизи буде виявлено відомості, які мають значення для кримінального провадження і щодо яких не було поставлено запитань, експерт має право зазначити про них у своєму висновку [1].

Фактично процесуальний закон надає експертові право (за необхідності для з'ясування обставин справи, які мають значення для кримінального провадження) виходити за межі отриманого доручення про проведення експертизи й у подальшому викласти у висновку виявлені під час проведення такої експертизи відомості, щодо яких йому не було поставлено запитань. Таке право судового експерта дістало назву «експертна ініціатива». Натомість, аналізуючи цю процесуальну форму, можна дійти висновку про її суто декларативний характер, незважаючи на наукову думку про важливість права експертної ініціативи як гарантії повноти й усебічності дослідження обставин справи [2].

Існування права експерта вийти за межі поставлених йому запитань обумовлено досвідом судової та слідчої практики і пов'язано з тим, що органи слідства й суду не завжди обізнані з можливостями конкретного дослідження, не завжди коректно формулюють запитання, що ставить дослідження в глухий кут [3]. Саме в такому разі прикладне значення реалізації права експертної ініціативи знаходить своє відображення у можливості уточнення експертних завдань.

Таке право реалізовано у двох аспектах: для визначення фактичних даних, які мають значення для з'ясування обставин, що підлягають доказуванню, та для визначення причин і умов, які сприяли вчиненню злочину [4].

Виходячи із зазначеного, експертну ініціативу можна визначити як кримінальну процесуальну категорію, згідно з якою експерт під час дослідження конкретних об'єктів переконується в необхідності виходу за межі сформульованого ініціатором проведення дослідження завданням і реалізує таку можливість шляхом формулювання додаткових відомостей щодо предмета доказування.

Більш глибоке розуміння сутності експертної ініціативи можна відобразити крізь призму процесуального становища судового експерта та його компетенції. Проте, проаналізувавши процесуальні положення, покликані забезпечувати право експертної ініціативи, доходимо висновку про

[1] Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/4651-17 (дата звернення: 30.06.2020).

[2] Белкин Р. С. Криминалистическая энциклопедия: 2-е изд., доп. Москва, 2000. 334 с.

[3] Петрухина А. Н. Проблемы развития института экспертной инициативы в уголовном судопроизводстве//*Российский судья*. Москва, 2004. № 1. С. 14—15.

[4] Назаров В. А. Назначение и проведение экспертизы в уголовном процессе: дис. … канд. юрид. наук. Москва, 2003. 162 с.

формальне існування права експертної ініціативи, яке не знаходить свого відображення через його реалізацію на практиці [1].

Незважаючи на існування норм, покликаних урегульовувати процедуру застосування та реалізації права експертної ініціативи на практиці, чіткий алгоритм такої реалізації фактично відсутній. Проаналізувавши сучасні законодавчі норми в частині експертної ініціативи, зазначимо, що найефективнішим у цьому разі є уніфікація діяльності експерта з виробленням єдиного гнучкого алгоритму для розв'язання таких завдань.

Фактично відсутнє регламентування меж експертної ініціативи, що (на нашу думку) суттєво впливає на нехтування судовими експертами своїм правом на експертну ініціативу, а це, зі свого боку, редукує таку функцію судової експертизи, як превентивну. Профілактичні пропозиції експерта, які могли виникнути під час проведення експертизи, і є його ініціативою, належно не реалізовано, що не можна визнати правильним, зважаючи на прикладне значення профілактичних заходів загалом. Водночас, орган, який призначив експертизу, у реалізації таких заходів практично безконтрольний: він не зобов'язаний повідомляти експерта про долю його профілактичних пропозицій. Навіть саме по собі відображення пропозицій експерта, на думку такого органу, не є гарантією і тим більше свідченням їх справжньої реалізації.

Як вважає Р. С. Бєлкін, питання оперативної реалізації профілактичних пропозицій експерта посідає важливе місце в системі превентивних заходів, адже виявлені в процесі експертного дослідження обставини, які містять загрозу життю та здоров'ю людей або ймовірність заподіяння значної матеріальної шкоди, вимагають негайного усунення (наприклад, імовірність повторного вибуху, пошкодження важливих комунікацій тощо). У такому разі звичний порядок застосування профілактичних заходів органом — ініціатором проведення експертизи може спричинити непоправні наслідки через значну бюрократизацію таких органів. Для адекватного розв'язання такого роду проблем необхідно на законодавчому рівні регламентувати іншу процедуру, здатну забезпечити негайну реакцію на профілактичні пропозиції експерта, тим самим вивівши судового експерта на принципово новий якісний рівень у правоохоронній системі.

Під час проведення експертного дослідження виникають різного роду потреби, задоволення яких дає змогу судовому експертові досягнути кінцевої мети — складання висновку. Умовно можна виокремити такі форми виявлення експертної ініціативи (залежно від стадій проведення експертного дослідження): виявлення експертної ініціативи для уточнення експертних завдань, яку зазвичай реалізують шляхом подання клопотання із затребуванням додаткової вихідної інформації, та для проведення самого дослідження, можливої потреби в експертному експерименті, відбиранні певним чином необхідних для дослідження зразків, особливо для специфічних об'єктів.

[1] Кримінальний процесуальний кодекс України: … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/4651-17 (дата звернення: 30.06.2020).

На практиці майже кожне дослідження характеризується певною специфікою, пов'язаною з особливостями об'єктів дослідження, на які з об'єктивних причин не зважив ініціатор призначення експертизи.

Враховуючи такі особливості, судовий експерт для забезпечення максимально достовірного та якісного висновку, усвідомлюючи таку необхідність, повинен вжити заходів щодо конкретизації суттєвих обставин справи стосовно досліджуваних об'єктів. Тобто судовий експерт має право звернути увагу зі своєї власної ініціативи на ті обставини, про які йому не було поставлено запитань, але за умови дотримання таких вимог:

- якщо ці обставини виявлено на підставі застосування спеціальних знань цього експерта і якщо вони не виходять за межі компетенції експерта;
- якщо їх виявлено під час експертного дослідження і вони є його результатом;
- якщо вони мають значення для обставин, визначених експертом під час дослідження, і безпосередньо з ними пов'язані, тобто розкривають, доповнюють, уточнюють обставини, що складають предмет цієї експертизи;
- якщо через наявність об'єктивних причин експерт не зміг проконсультуватися зі слідчим і судом щодо необхідності додавання відомостей про ці обставини до свого висновку [1].

Процесуальне законодавство не вимагає від судового експерта отримання будь-якого дозволу для реалізації свого права експертної ініціативи, тобто судовий експерт може самостійно, на підставі свого досвіду та спеціальних пізнань, зазначити про важливі обставини у своєму висновку [2].

Водночас існує думка, що судовий експерт зобов'язаний повідомити ініціатора дослідження про виявлені додаткові відомості та про свій намір додати їх до висновку. Це питання є спірним: хоча своєчасне інформування слідчого про визначені обставини можна використати для викриття підозрюваного у злочині, проте, відсутність запитань експертові про з'ясовані факти може бути не випадковою, а частиною спланованої слідчим тактичної операції. У такому разі брак погоджених дій між експертом і слідчим може зашкодити спланованій операції та ускладнити процес розслідування [3].

[1] Ковальов В. В. Зазнач. твір.

[2] Кримінальний процесуальний кодекс України: … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/4651-17 (дата звернення: 30.06.2020).

[3] Бойцов А. А. Право экспертной инициативы с позиции юридической герменевтики//*Теория и практика судебной экспертизы.* Москва, 2019. Т. 14. № 2. С. 115—127 ; Vermylen Y. The Role of the Forensic Expert in Criminal Procedures according to Belgian Law//*Forensic Science International*. Berlin, 2010. № 201 (1—3). P. 8—13 ; Fusaro N. The Role of the Expert, of the Technical Consultant and of the Consultant for the Defensive Investigations in the Criminal Trial//*Forensic Science International*. Berlin, 2004. № 146. P. 219—220.

На етапі оцінювання висновку експерта слідчим і судом інформація, яка міститься у висновку експерта, може виступати як прямий доказ, але більшою мірою поширене визначення експертом проміжних обставин справи щодо предмета доказування, тобто воно є непрямим доказом.

У процесуальній літературі зауважено, що оцінювання висновку експерта містить перевірку відповідності висновків експерта іншим доказам у справі й аналіз самого висновку експерта, тобто перевірку наукових положень, які застосував експерт, та перебігу експертного дослідження, а також визначення, чи є логічним висновок експерта — зважаючи на зазначені ним наукові положення та дані дослідження [1].

У ширшому розумінні оцінювання висновку слідчим і судом передбачає:

- аналіз дотримання процесуального порядку підготовки, призначення та проведення експертизи й наслідків його порушення;
- аналіз відповідності висновку експерта завданню;
- аналіз повноти висновку;
- оцінювання наукової обґрунтованості висновку;
- оцінювання фактичних даних, які містяться у висновку, щодо їх стосунку до справи й місця в системі доказів [2].

Висновки. Отже, сама сутність діяльності судового експерта полягає у колаборації творчості у чітко визначених законодавствам межах з використанням специфічних знань і досвіду. Наявні в законодавстві прогалини обмежують потенціал судового експерта, чим шкодять якості досліджень. Розроблення та затвердження відповідної нормативно-правової бази вельми необхідні для чіткого формулювання поняття «експертна ініціатива», визначення її видів, форм виявлення й реалізації алгоритму її застосування в практичній діяльності судового експерта. Такі дії дадуть змогу найефективніше використовувати професійний потенціал судового експерта, збагатять можливості експертного дослідження в частині з'ясування істини зі справи, переформатують статичне усвідомлення судовим експертом поняття «експертна ініціатива» на динамічну структуру ефективної реалізації наукових і доказових можливостей сучасного судового експертного дослідження загалом.

References

Belkin, R. S. (2000). *Kriminalisticheskaia entciklopediia:* 2-e izd., dop. Moscow [in Russian].

Boitcov, A. A. (2019). Pravo ekspertnoi initciativy s pozitcii iuridicheskoi germenevtiki. *Teoriia i praktika sudebnoi ekspertizy.* Moscow. T. 14. № 2 [in Russian].

[1] Петрухина А. Н. Указ. соч.

[2] Бойцов А. А. Указ. соч. ; Тертишник В. М. Гарантії істини та захисту прав і свобод людини в кримінальному процесі: монографія. Дніпропетровськ, 2002. 432 с.

Fusaro, N. (2004). The Role of the Expert, of the Technical Consultant and of the Consultant for the Defensive Investigations in the Criminal Trial. *Forensic Science International.* Berlin, № 146.

Gorbulinskaia, I. N. (2017). Ob ekspertnoi initciative. *Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii.* Moscow. № 2 [in Russian].

Kovalov, V. V. (2008). *Vzaiemodiia slidchoho z pratsivnykamy ekspertnoi sluzhby MVS Ukrainy.* (Abstract of candidates thesis). Kyiv [in Ukrainian].

Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4651-VI (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/main/4651-17 (data zvernennia: 30.06.2020) [in Ukrainian].

Melnik, S. L. (2005). *Aktualnye voprosy ekspertnoi initciativy.* (Candidates thesis). Cheliabinsk [in Russian].

Nazarov, V. A. (2003). *Naznachenie i provedenie ekspertizy v ugolovnom protcesse.* (Candidates thesis). Moscow [in Russian].

Petrukhina, A. N. (2004). Problemy razvitiia instituta ekspertnoi initciativy v ugolovnom sudoproizvodstve. *Rossiiskii sudia.* Moscow. № 1 [in Russian].

Shvab, K. (2019). *Chetvertaia promyshlennaia revoliutciia.* Kyiv [in Russian].

Tertyshnyk, V. M. (2002). *Harantii istyny ta zakhystu prav i svobod liudyny v kryminalnomu protsesi:* monohrafiia. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].

Vermylen, Y. (2010). The Role of the Forensic Expert in Criminal Procedures according to Belgian Law. *Forensic Science International*. Berlin. № 201 (1—3).

Yedynyi zvit pro kryminalni pravoporushennia za sichen — liutyi 2019 roku. Iedynyi derzhavnyi vebportal vidkrytykh danykh. URL: https://data.gov.ua/dataset/8b9b1677-2407-454a-bfa7-76eb638c0ea1 (data zvernennia: 15.06.2020) [in Ukrainian].

О. А. Недашковская

ФЕНОМЕН ПОНЯТИЯ «ЭКСПЕРТНАЯ ИНИЦИАТИВА» И СОВРЕМЕННЫЕ ПРОБЛЕМЫ ЕЁ РЕАЛИЗАЦИИ В ЦИФРОВОМ ОБЩЕСТВЕ

В статье затронуто проблему проявления экспертной инициативы судебными экспертами, связанную с отсутствием осознания механизма её реализации на практике, особенностями и спецификой деятельности разных участников криминального процесса.

Целью исследования является анализ существующей нормативно-правовой базы, регламентирующей право экспертной инициативы и различных научных мнений о праве проявления экспертной инициативы как явления, её значении для судебного экспертного исследования в целом, а также системное освещение практических проблем применения права экспертной инициативы судебными экспертами в их практической работе, характеристика форм её проявления.

Исследование проводилось путём анкетирования судебных экспертов Министерства внутренних дел Украины с целью определения границ владения понятийным аппаратом в сфере экспертной инициативы, отношения судебных экспертов к самому понятию «экспертная инициатива», степени использования ими регламентированного на законодательном уровне

права экспертной инициативы, а также для анализа существующих научных подходов и форм использования права экспертной инициативы.

Установлены границы владения и оперирования судебными экспертами МВД теоретическими и практическими знаниями в сфере экспертной инициативы и реализации их на практике. Отражены и проанализированы различные научные подходы к проблеме проявления экспертной инициативы в условиях современного развития общества, продемонстрированы практическая значимость и важность обеспечения реализации права экспертной инициативы судебными экспертами в их практической работе.

Предложено системное решение проблемы — разработать соответствующую нормативно-правовую базу, которая бы регламентировала процедуру использования права экспертной инициативы, и создать алгоритм для реализации такого права судебного эксперта на практике, что выведет экспертные исследования на качественно новый уровень и обеспечит полноту и всесторонность исследования, будет способствовать формированию правового государства.

Ключевые слова: экспертная инициатива, судебный эксперт, анкетирование, заключение судебного эксперта, экспертное исследование.

O. Nedashkivska

THE PHENOMENON OF *FORENSIC INITIATIVE* CONCEPT AND CURRENT PROBLEMS OF ITS IMPLEMENTATION IN A DIGITAL SOCIETY

The author addresses the issue of taking forensic initiative by forensic experts which is connected with a failure to recognize the mechanism for its implementation in practice, peculiarities and specifics in the activities of various participants of criminal proceedings.

The Research purpose is to analyze current regulatory framework that regulates the right to forensic initiative and various scientific opinions on the right to manifest forensic initiative as a phenomenon, its significance for forensic examination in general as well as a systematic reflection of practical problems on application of forensic initiative right by forensic experts while practical work, characteristic forms of its manifestation.

The study was conducted by questioning forensic experts from the Ministry of Internal Affairs of Ukraine in order to determine boundaries of possessing knowledge in the conceptual framework in forensic initiative field, to determine the attitude of forensic experts to the very concept of forensic initiative, their use of own law-regulated forensic initiative, analysis of existing scientific approaches and use forms of the right of forensic initiative.

The boundaries of possession and handling of theoretical and practical knowledge in the field of forensic initiative and their implementation in practice are established by forensic experts of the Ministry of Internal Affairs. Various scientific approaches to the problem of forensic initiative manifestation are

reflected and analyzed in conditions of society current development, practical significance and importance of ensuring realization of the right to forensic initiative by forensic experts in their practical work is outlined.

A systematic solution for the problem is suggested: development of an appropriate regulatory framework that would regulate the procedure for using the right to forensic initiative and creation of an algorithm for implementing such a right of a forensic expert in practice, which will take forensic examination to a qualitatively new level and ensure thoroughness and comprehensiveness of research, facilitate formation of the rule of law.

Keywords: forensic initiative, forensic expert, questionnaire survey, forensic expert report, forensic examination.

Надійшла до редколегії 10.08.2020

Недашківська О. А. Феномен поняття «експертна ініціатива» та сучасні проблеми її реалізації в цифровому суспільстві. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 201—210. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.15.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.16
УДК [343.98:351.74](477)

С. М. Науменко,
кандидат юридичних наук, завідувач Сумського відділення
Національного наукового центру «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Суми, Україна,
e-mail: svhndise@meta.ua

СИСТЕМА ПРАВООХОРОННИХ ОРГАНІВ, ЯКІ ВЗАЄМОДІЮТЬ З ЕКСПЕРТНИМИ УСТАНОВАМИ

У статті визначено зміст та особливості системи правоохоронних органів, які взаємодіють з експертними установами. Досліджено поняття «правоохоронні органи» та їхню систему. Схарактеризовано загальні категорії взаємодії правоохоронних органів з експертними установами. Виокремлено ознаки взаємодії експертних установ з правоохоронними органами.

Ключові слова: експерт, експертні установи, правоохоронний орган, взаємодія, завдання, функції, гарантії, адміністративно-правові форми взаємодії, адміністративно-правові методи взаємодії, ознаки взаємодії, організаційні засади взаємодії.

Постановка наукової проблеми. Сучасна діяльність правоохоронних органів (зокрема, реалізація кримінального провадження) неможлива без залучення експертів для надання фахових компетентних висновків з питань, що вимагають спеціальних знань, яких не мають працівники правоохоронних органів, але щодо яких обізнані відповідні судові експерти. Майже всі правоохоронні органи у своїй діяльності звертаються до експертних установ для отримання відповідей (висновків) з питань, без вирішення яких неможливо ухвалити повне, всебічне й обґрунтоване рішення зі справи. Систему правоохоронних органів, які взаємодіють з експертними установами, визначено колом їхніх завдань і справ, що перебувають у їхньому провадженні.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Розв'язанню проблемних питань системи правоохоронних органів, які взаємодіють з експертними установами, присвятили наукові праці С. С. Шоптенко, О. М. Бандурка, О. М. Музичук, І. В. Решетникова, О. Л. Соколенко [1] та ін. Однак, незважаючи

[1] Шоптенко С. С. Система правоохоронних органів України//*Науковий вісник публічного та приватного права.* 2017. Вип. 3. С. 150—155 ; Юридичний словник-довідник/за ред. Ю. С. Шемшученка. Київ, 1996. 695 с. ; Шоптенко С. С. Адміністративно-юрисдикційна діяльність правоохоронних органів в Україні/за заг. ред. О. М. Музичука. Харків, 2018. 436 с. ; Музичук О. М. Контроль за діяльністю правоохоронних органів в Україні: адміністративно-правові засади організації та функціонування: дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2010. 481 с. ; Решетникова И. В. Доказательственное право Англии и США. Екатеринбург, 1997. 240 с. ; Соколенко О. Л.

© С. М. Науменко, 2020

на існування значної кількості публікацій, у сучасній правовій науці досі відсутнє комплексне дослідження із цього питання.

Метою статті є дослідження системи правоохоронних органів, які взаємодіють з експертними установами, для чого доцільно дослідити поняття «правоохоронні органи», їхню систему, а також ті із зазначених органів, які взаємодіють з експертними установами.

Викладення основного матеріалу дослідження. Поняття «правоохоронні органи» до сьогодні чітко не визначено у національному законодавстві, але доволі докладно розроблено правовою наукою. Так, Ю. С. Шемшученко визначає їх як *«органи, які наділені державою компетенцією щодо охорони громадських відносин, урегульованих правом»* [1]. О. М. Бандурка та О. К. Безсмертний зазначають, що правоохоронними органами є *«функціонуючі в суспільстві і державі установи й організації, основним завданням діяльності яких є забезпечення законності, боротьба зі злочинністю й іншими правопорушеннями»* [2]. Науковці характеризують правоохоронні органи [3], виходячи з їхніх мети та завдань, що полягають у забезпеченні законності, боротьбі зі злочинністю, охороні громадських відносин. Водночас згадані державні інституції індивідуалізуються не тільки через завдання, а й через інші характеристики їхнього правового статусу.

О. Л. Соколенко пропонує більш докладне визначення правоохоронного органу, який вона схарактеризувала як орган державної влади, що сформований і функціонує відповідно до засад верховенства права та конституційної законності, метою утворення й основним напрямом діяльності якого є фахове виконання на професійній основі правоохоронних повноважень з реалізації правоохоронної функції держави (згідно з чинним матеріальним і процесуальним законодавством), що потребує адекватного спеціального матеріально-технічного й кадрового забезпечення [4]. Тобто система правоохоронних органів має забезпечувати комплексну реалізацію правоохоронної функції держави. Зі свого боку, держава надає працівникам правоохоронних органів певний обсяг владних повноважень, відповідне соціальне, матеріально-технічне й інше забезпечення, що визначено сферою їхньої діяльності й дає змогу ефективно виконувати поставлені перед ними завдання [5].

Досить вдало визначив поняття правоохоронних органів О. М. Музичук, що схарактеризував їх як державні органи, метою створення й діяльності яких є охорона та захист прав і свобод громадян, інтересів суспільства

Адміністративно-правові засади захисту прав громадян у діяльності правоохоронних органів: дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2012. 460 с.

[1] Юридичний словник-довідник … . С. 513.

[2] Судебные и правоохранительные органы Украины: учебник/под ред. А. М. Бандурки. Харьков, 1999. С. 6.

[3] Науменко С. М. Адміністративно-правові засади взаємодії експертних установ з правоохоронними органами: дис. … канд. юрид. наук. Суми, 2019. 203 с.

[4] Соколенко О. Л. Зазнач. твір.

[5] Науменко С. М. Зазнач. твір.

й держави, насамперед, від злочинних посягань, що є визначальним (основним) у їхній діяльності, і які на професійних підставах виконують правоохоронні завдання, функції та повноваження, здійснення котрих передбачає можливість застосування державного примусу, а їхні працівники мають підвищений соціально-правовий захист, що обумовлено особливостями проходження ними так званої правоохоронної служби [1].

С. С. Шоптенко вважає, що правоохоронними органами є органи державної влади, які створені й діють на професійній основі відповідно до норм матеріального та процесуального законодавства з метою забезпечення охорони прав, свобод і законних інтересів фізичних осіб, прав і законних інтересів юридичних осіб, інтересів суспільства й держави від протиправних посягань та, у зв'язку з чим їх наділено комплексом владних повноважень, зокрема із застосування заходів примусу, а також працівники яких мають особливий соціально-правовий статус, фінансове й матеріально-технічне забезпечення, що визначено специфікою проходження служби в цих органах [2].

Узагальнюючи викладене вище, правоохоронні органи можна визначити як спеціально створені державні органи, які діють на професійній основі в обумовленому законом порядку з метою реалізації правоохоронної функції держави та у зв'язку з цим наділені певним обсягом владних повноважень (зокрема, застосуванням у визначених законом випадках заходів примусу), працівники яких мають особливий правовий статус і додаткові правові гарантії діяльності, визначені особливостями проходження служби у відповідних органах [3].

Для правоохоронних органів характерні певні ознаки, що характеризують їх правовий статус і відрізняють від решти державних інституцій.

О. М. Музичук визначив такі ознаки правоохоронних органів: вони є державними органами, що чітко визначено у законодавчих актах, які регламентують їхню діяльність, і органами виконавчої влади (за винятком органів прокуратури); їх спеціально створено з метою забезпечення охорони й захисту прав і свобод громадян, інтересів суспільства й держави (здебільшого — від злочинних посягань); виконання правоохоронних функцій є визначальним (основним) у їхній діяльності, що передбачено відповідними завданнями, які вони виконують повсякденно й постійно; правоохоронні функції, завдання та повноваження такі органи виконують на професійній основі, що передбачає відповідну підготовку; виконання правоохоронних завдань, функцій і повноважень передбачає можливість застосування ними державного примусу; наявність у правоохоронних органів спеціальних повноважень для попередження, розкриття та розслідування злочинів, які не характерні для інших державних органів (контрольна й оперативна

[1] Музичук О. М. Зазнач. твір. С. 174.

[2] Шоптенко С. С. Зазнач. твір. С. 20—21.

[3] Науменко С. М. Зазнач. твір.

закупівля та постачання товарів, проведення операцій із захоплення злочинців, зняття інформації з каналів зв'язку, проведення обшуків, затримання й арешт осіб, застосування спеціальних засобів активної оборони та нападу, вогнепальної зброї тощо). Здійснюючи контроль за діяльністю та поведінкою фізичних і юридичних осіб, інших колективних суб'єктів правовідносин, правоохоронні органи також є об'єктом контролю з боку тих, кого вони контролюють (тобто відбувається взаємний контроль). Додатковий контроль (порівняно з іншими працівниками соціально-правового захисту персоналу правоохоронних органів) зумовлено особливостями проходження ними так званої правоохоронної служби, певними обмеженнями та заборонами, пов'язаними з такою службою. Питання їхньої дисциплінарної відповідальності здебільшого регламентовано спеціальними статутами про дисципліну. Найчастіше [1] для виконання покладених обов'язків правоохоронні органи наділено відповідними атрибутами, які дають підстави називати їх «силовими структурами» (спеціальні звання й однострій, відповідні знаки розрізнення, право носіння та застосування вогнепальної зброї). Їхню правоохоронну діяльність координує Кабінет Міністрів України або прокуратура (у питаннях протидії злочинності), митні органи (щодо протидії митним злочинам та іншим митним правопорушенням) та ін. [2]

Досить цікавим є підхід, згідно з яким усі ознаки правоохоронних органів систематизовано у такі блоки:

- *системно-структурні:* 1) належність правоохоронних органів до органів виконавчої влади (крім органів прокуратури); 2) їхню діяльність координує Кабінет Міністрів України або інші державні органи; 3) вони взаємодіють між собою; 4) вони можуть бути як суб'єктами, так і об'єктами контролю;
- *ознаки легітимності:* 1) створені на підставі закону; 2) діють відповідно до визначених законом процедур; 3) їхня діяльність має відповідати конституційним принципам верховенства права й законності;
- *цільові:* 1) спрямованість на виконання правоохоронної функції держави; 2) створені та діють з метою охорони прав, свобод і законних інтересів громадян, прав юридичних осіб, інтересів суспільства й держави від протиправних посягань; [3]
- *функціональні:* 1) наділені владними повноваженнями відповідно до законодавства; 2) мають право застосовувати за необхідності заходи примусу; 3) мають спеціальні повноваження для попередження, припинення, розкриття та розслідування злочинів і правопорушень, притягнення винних до адміністративної відповідальності у випадках, обумовлених законом;

[1] Науменко С. М. Зазнач. твір.

[2] Музичук О. М. Зазнач. твір. С. 172—173.

[3] Науменко С. М. Зазнач. твір.

- *соціально-правові, кадрові й матеріально-технічні:* 1) додатковий соціально-правовий захист (порівняно з іншими державними службовцями); 2) наявність спеціальних атрибутів, що відрізняють їх від решти владних суб'єктів; 3) виконання завдань на професійній основі; 4) спеціальні вимоги й обмеження щодо кадрового складу; 5) особливий порядок притягнення до дисциплінарної відповідальності, що визначено спеціальними статутами; 6) спеціальне матеріально-технічне та фінансове забезпечення. [1]

Станом на сьогодні правоохоронну функцію держави реалізує досить широке коло суб'єктів: для одних вона є основною, її комплексно впроваджують усі працівники й підрозділи, решта державних органів можуть (паралельно зі своєю основною діяльністю) реалізовувати окремі правоохоронні завдання. Зважаючи на значну кількість суб'єктів, які відповідно до законодавства мають повноваження із забезпечення законності та правопорядку в державі, охорони прав, свобод і законних інтересів фізичних та юридичних осіб, суспільства й держави, в адміністративному праві розроблено різні підходи щодо їх класифікації. Так, К. Ю. Мельник усі структурні утворення, діяльність яких пов'язана з правоохоронною, поділяє на три групи: 1) власне правоохоронні органи (суди, прокуратура, органи внутрішніх справ, Служба безпеки України, Державна прикордонна служба України, Управління державної охорони України); 2) органи (підрозділи) та посадові особи, одним із завдань яких є захист прав і свобод громадян, інтересів суспільства й держави від злочинних та інших протиправних посягань (Державна податкова служба; Державна митна служба; Державна лісова охорона; Державна екологічна інспекція; Державна пожежна охорона; капітани морських суден, що перебувають у далекому плаванні; та ін.); 3) органи й організації, які сприяють правоохоронній діяльності (адвокатура, нотаріат, приватні детективні й охоронні служби, недержавні органи охорони громадського порядку) [2]. Ця система вимагає уточнення, оскільки не враховує нещодавно утворених правоохоронних органів (наприклад, Національне антикорупційне бюро України та Державне бюро розслідувань), а також містить суб'єктів, діяльність яких не можна визначити такою системою (адвокатура, нотаріат, охоронні служби) [3].

О. Л. Соколенко вважає, що до системи правоохоронних органів України належать такі види правоохоронних органів: суди; прокуратура; Служба безпеки України; Управління державної охорони; Військова служба правопорядку у Збройних силах України; Державна прикордонна служба України; Державна кримінально-виконавча служба України; Державна

[1] Шоптенко С. С. Щодо змісту поняття «правоохоронний орган»//*Прикарпатський юридичний вісник.* 2017. № 3. С. 103.

[2] Науменко С. М. Зазнач. твір.

[3] Мельник К. Ю. Проблеми правового регулювання трудових відносин службовців правоохоронних органів: монографія. Харків, 2009. С. 110.

виконавча служба; поліція; внутрішні війська МВС України; Служба зовнішньої розвідки України; Головне управління розвідки Міністерства оборони України; Уповноважений Верховної Ради України з прав людини та ін. [1]

Така точка зору є дещо дискусійною, зокрема, зважаючи на належність до правоохоронних органів судів і прокуратури. Так, основним призначенням судів є здійснення правосуддя, що не можна ототожнювати з правоохоронною діяльністю. Прокуратура реалізує наглядову функцію щодо правоохоронних органів (зокрема, тих, які провадять оперативно-розшукову діяльність і досудові розслідування), вона безпосередньо не займається профілактикою, попередженням, виявленням та припиненням правопорушень, визначенням осіб, які їх вчинили, що є основою правоохоронної діяльності. Однак, вона впливає на правоохоронні органи,— ухвалюючи відповідні владні рішення щодо процесу й результатів правоохоронної діяльності. [2]

І. М. Білодід запропонував правоохоронні органи поділити на власне правоохоронні й органи, які (поряд з основними функціями) займаються також правоохоронною діяльністю. *До першої групи* належать: Національна поліція України; органи прокуратури; Державна прикордонна служба; Служба безпеки України; Національне антикорупційне бюро України; Державна фіскальна служба України; Управління державної охорони; Військова служба правопорядку у Збройних силах України; органи й установи виконання покарань. *До другої групи* належать: органи Державної лісової охорони; органи Державної рибоохорони; Державна санітарно-епідеміологічна служба; Державна служба України з надзвичайних ситуацій; Державна екологічна інспекція; [3] органи Державного фінансового контролю; Служба зовнішньої розвідки.

Закон України «Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів» [4] закріпив, що правоохоронними органами є: органи прокуратури, внутрішніх справ, служби безпеки, військової служби правопорядку у Збройних силах України, Національне антикорупційне бюро України, органи охорони державного кордону, органи доходів і зборів, органи й установи виконання покарань, слідчі ізолятори, органи державного фінансового контролю, рибоохорони, державної лісової охорони, інші органи, які здійснюють правозастосовні або правоохоронні функції.

---

[1] Соколенко О. Л. Зазнач. твір.

[2] Науменко С. М. Зазнач. твір.

[3] Білодід І. М. Адміністративно-правовий статус органів прокуратури в умовах реформування правоохоронної системи України: дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2016. С. 50—51.

[4] Про державний захист працівників суду і правоохоронних органів: Закон України від 23.12.1993 р. № 3781-XII (зі змін. та допов.)//*Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 1994. № 11. Ст. 50.

На думку С. С. Шоптенко, систему правоохоронних органів України доцільно розглядати через її поділ на безпосередньо правоохоронні органи, які комплексно реалізують правоохоронну діяльність за різними напрямами, та органи, які реалізують окремі правоохоронні функції. До першої групи належать: прокуратура; Національна поліція України; Служба безпеки України; Національне антикорупційне бюро України; Державна фіскальна служба України; Державна прикордонна служба України; Військова служба правопорядку у Збройних силах України; Державна пенітенціарна служба України. Слід зазначити, що правоохоронну діяльність провадять окремі підрозділи згаданих суб'єктів, спеціально створені й уповноважені законодавством на її реалізацію. Суб'єктами, які реалізують окремі правоохоронні функції, є: органи державного фінансового контролю; органи рибоохорони; органи державної лісової охорони; Служба зовнішньої розвідки України; управління державної охорони; розвідувальний орган Міністерства оборони України; Державне бюро розслідувань; Державна служба з надзвичайних ситуацій; Національна гвардія; Державна виконавча служба; Національне агентство з питань запобігання корупції; Державна санітарно-епідеміологічна служба; Державна екологічна інспекція; Державна архітектурно-будівельна інспекція; Державна міграційна служба. [1]

Отже, систему правоохоронних органів доцільно розглядати через об'єднання трьох груп: 1) *основні органи* (Національна поліція України, Служба безпеки України, Національне антикорупційне бюро України, Державне бюро розслідувань, Державна фіскальна служба України, Державна прикордонна служба України, Військова служба правопорядку у Збройних силах України, Державна кримінально-виконавча служба України); 2) *суб'єкти управління правоохоронною діяльністю* (суди та прокуратура); 3) *органи, які (поряд із основною діяльністю) реалізують певні правоохоронні функції* (органи державного фінансового контролю, Національне агентство з питань запобігання корупції, Державна виконавча служба; органи рибоохорони, органи державної лісової охорони, управління державної охорони, Державна служба з надзвичайних ситуацій, Національна гвардія, Державна міграційна служба, Державна екологічна інспекція, Державна санітарно-епідеміологічна служба, Державна архітектурно-будівельна інспекція) [2].

Ці правоохоронні органи у своїй повсякденній діяльності взаємодіють з різноманітними суб'єктами, що сприяє виконанню покладених на них завдань. Одними з таких суб'єктів є експерти, поміж яких можна виокремити: а) судових експертів — працівників державних спеціалізованих установ, які здійснюють судово-експертну діяльність; [3] б) судових експертів, які

[1] Шоптенко С. С. Система правоохоронних органів України … . С. 155.

[2] Науменко С. М. Зазнач. твір.

[3] Ткаченко Н. М. Суб'єкти судово-експертної діяльності в сучасній системі експертного забезпечення кримінального провадження: дис. … канд.. юрид. наук. Харків, 2016. С. 56.

не є працівниками державних спеціалізованих установ, що здійснюють судово-експертну діяльність; в) інших фахівців з відповідних галузей знань, які не є судовими експертами. Вони можуть працювати в науково-дослідних установах судових експертиз Міністерства юстиції, Міністерства внутрішніх справ, Служби безпеки, Міністерства оборони, Державної прикордонної служби України.

Правоохоронні органи, які взаємодіють з експертними установами, визначаються залежно від завдань останніх, основним з яких є проведення дослідження й надання обґрунтованого висновку в кримінальних справах (зокрема, під час проведення досудового розслідування). Взаємодія експертів з органами досудового розслідування визначається тим, що вони мають право ознайомлюватися з матеріалами кримінального провадження, які належать до предмета дослідження, заявляти клопотання про надання додаткових матеріалів і зразків та вчинення інших дій, пов'язаних з проведенням експертизи. Експерти можуть бути присутніми під час вчинення процесуальних дій, що стосуються предметів та об'єктів дослідження, а також мають обов'язково прибути до слідчого, прокурора, суду й відповісти на запитання під час допиту. Органи досудового розслідування, зі свого боку, уповноважені звертатися до експертних установ для надання висновків з певних питань, що стосуються сфери їхніх знань і виникають під час кримінального провадження, участі в проведенні певних процесуальних дій і надання пояснень щодо представлених ними висновків.

Зважаючи на викладене вище, експертні установи взаємодіють з прокуратурою та органами досудового розслідування, до яких (згідно з законодавством) належать:

1) слідчі підрозділи органів Національної поліції й органів безпеки; [1] органи, які здійснюють контроль за дотриманням податкового законодавства; органи державного бюро розслідувань; органи Державної кримінально-виконавчої служби України;
2) підрозділ детективів і підрозділ внутрішнього контролю Національного антикорупційного бюро України [2].

У Положенні про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України закріплено, що керівник Експертної служби МВС забезпечує взаємодію цієї служби зі структурними підрозділами МВС та центральними органами виконавчої влади, діяльність яких спрямовує й координує Міністр внутрішніх справ України, у порядку, визначеному МВС [3]. Тобто Експертна служба МВС України у своїй діяльності взаємодіє з Національною

[1] Науменко С. М. Зазнач. твір.

[2] Кримінальний процесуальний кодекс України*: Закон України* від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та допов.)//*Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 9—10, 11—12, 13. Ст. 88.

[3] Положення про Експертну службу Міністерства внутрішніх справ України: затв. наказом МВС України від 03.11.2015 р. № 1343 (зі змін. та допов.). URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1390-15 (дата звернення: 10.09.2020).

поліцією, Національною гвардією, Державною прикордонною службою, Державною міграційною службою та Державною службою України з надзвичайних ситуацій.

В Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженій наказом Міністерства юстиції України від 08.10.1998 р. № 53/5 (далі — *фахова Інструкція*), зазначено, що (згідно з чинним законодавством) експертні дослідження, які вимагають спеціальних знань і використання методів криміналістики й судової експертизи, виконують за дорученням: правоохоронних органів, посадових осіб Державної податкової адміністрації України, Державної митної служби України, Державної виконавчої служби, на замовлення адвокатів, захисників та осіб, які самостійно захищають свої інтереси, і їхніх представників, нотаріусів банківських установ, страхових компаній, а також інших юридичних і фізичних осіб [1]. Проте, цей нормативно-правовий акт не конкретизує, які саме правоохоронні органи мають право давати доручення на проведення експертних досліджень. [2]

Відповідно до Інструкції про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події, затвердженої наказом МВС України від 03.11.2015 р. № 1339, спеціалізовану пересувну лабораторію Експертної служби МВС можна залучати до участі у проведенні огляду місця події у кримінальному провадженні за письмовим (як виняток — за усним з подальшим оформленням у письмовій формі) клопотанням керівника органу досудового розслідування або особи, яка виконує його обов'язки, у разі виникнення об'єктивних обставин, пов'язаних зі вчиненням: убивства або умисного тяжкого тілесного ушкодження, що спричинило смерть потерпілого із застосуванням вогнепальної зброї; розбійного нападу із застосуванням вогнепальної зброї з постраждалими особами; зґвалтування неповнолітньої чи неповнолітнього, малолітньої чи малолітнього або такого, що спричинило особливо тяжкі наслідки; дорожньо-транспортної пригоди, під час якої загинуло двоє і більше осіб або госпіталізовано до медичних закладів п'ятеро і більше осіб; пожежі, під час якої загинуло двоє і більше осіб або госпіталізовано до медичних закладів п'ятеро і більше осіб; вибуху, загрози вибуху або виявлення саморобних вибухових пристроїв [3].

[1] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 10.09.2020).

[2] Науменко С. М. Зазнач. твір.

[3] Інструкція про порядок залучення працівників органів досудового розслідування поліції та Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України як спеціалістів для участі в проведенні огляду місця події: затв. наказом МВС України від 03.11.2015 р. № 1339. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15 (дата звернення: 10.09.2020).

У цьому разі суб'єктами взаємодії з експертними установами є керівники органів досудового розслідування, визначених Кримінальним процесуальним кодексом України.

Отже, можна дійти висновку, що основними правоохоронними органами, з якими взаємодіють експертні установи в процесі своєї професійної діяльності, є Національна поліція, Служба безпеки України, Державне бюро розслідувань, Державна фіскальна служба, Державна кримінально-виконавча служба, Національне антикорупційне бюро. В окремих, обумовлених законом випадках, вони також можуть взаємодіяти з органами прокуратури й Державною виконавчою службою, сприяючи виконанню останніми завдань у сфері правоохоронної діяльності [1].

Щодо змістовної частини такої взаємодії, то її дослідження необхідно розпочати із загальної характеристики категорії «взаємодія». Під нею в юридичній науці розуміють передбачену законами, іншими підзаконними актами, узгоджену за цілями, завданнями, силами, засобами, місцем і часом їхню спільну діяльність, яка сприяє розкриттю, розслідуванню й запобіганню злочинам, та об'єднує зусилля у вирішенні загальних питань боротьби зі злочинністю; їхній діловий контакт, який може виникнути під час розслідування обставин, що підлягають визначенню й доказуванню [2]. Ю. С. Назар під взаємодією розуміє управлінський процес для досягнення спільної мети, що полягає у діяльності кількох (щонайменше двох) суб'єктів, які впливають один на одного та на об'єкт засобами й методами, характерними для кожного з учасників [3]. Отже, це спільна узгоджена діяльність кількох суб'єктів, спрямована на досягнення спільної мети.

М. С. Каган вважає, що «взаємодія — це процес безпосереднього чи опосередкованого впливу об'єктів (суб'єктів) одне на одного, який породжує їхні зумовленість і зв'язок. Саме причинова зумовленість є головною особливістю взаємодії, коли кожна зі сторін стає причиною іншого і, як наслідок, одночасного зворотного впливу протилежної сторони, що й зумовлює розвиток об'єктів та їхніх структур» [4] [Переклад з російської наш. — *Прим. авт.*]. Тобто під час взаємодії суб'єкти не тільки спільно виконують певні завдання, а й впливають одне на одного з метою досягнення спільної мети.

---

[1] Науменко С. М. Зазнач. твір.

[2] Корж В. П. Деякі проблеми взаємодії слідчого з учасниками розкриття та розслідування економічних організованих злочинів//*Вісник прокуратури*. 2000. № 1 (13). С. 65.

[3] Назар Ю. С. Взаємодія територіальних органів внутрішніх справ із місцевими органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування у профілактиці адміністративних правопорушень: дис. … канд. юрид. наук. Львів, 2006. С. 158.

[4] Каган М. С. Мир общения: проблемы межсубъектных отношений. Москва, 1988. 319 с. ; Поплавська С. Д. Формування готовності студентів медичних коледжів до комунікативної взаємодії у професійній діяльності: дис. … канд. пед. наук. Житомир, 2009. 266 с.

Досліджуючи взаємодію органів місцевого самоврядування з правоохоронними органами, В. О. Бурбика визначив її як сумісну, погоджену за низкою умов (факторів) діяльність цих органів, здійснювану в порядку й межах, визначених чинним законодавство України, спрямовану на забезпечення публічного порядку та безпеки, протидію порушенням, захист прав і законних інтересів індивідуальних та колективних суб'єктів, а також вирішення інших суспільно значущих справ місцевого характеру [1].

В. М. Тертишник розглядає взаємодію слідчих, оперативних працівників і співробітників експертних підрозділів (що мають різну компетенцію і спеціалізацію, а також різний рівень знань у галузі криміналістики, оперативно-розшукової діяльності, кримінального права та процесу суб'єктів) як засновану на законі й інших нормативних актах спільну діяльність, спрямовану на досягнення загальної мети розкриття та розслідування злочинів, визначення об'єктивної істини й забезпечення правильного застосування закону. [2]

Тому взаємодію експертних установ з правоохоронними органами можна схарактеризувати як засновану на нормах законодавства спільну, узгоджену за метою, завданнями, часом, місцем та іншими умовами їхню діяльність, спрямовану на виконання завдань у сфері кримінального провадження й інших випадків застосування спеціальних знань. [3]

В. Д. Сущенко визначає такі ознаки взаємодії: узгодженість заходів за метою, місцем, часом, методами; спрямованість функціонування суб'єктів взаємодії; наявність нормативної (правової) бази взаємодії; стан, який суб'єкти посідають в ієрархії системи; зміст завдань, які вирішують суб'єкти взаємодії; спільна діяльність [4]. С. В. Бородін наголошуючи на таких ознаках взаємодії, як узгодженість дій за метою, місцем і часом, визначає взаємодію оперативного працівника та слідчого як засновану на законі й підзаконних актах, узгоджену за метою, місцем і часом діяльність, здійснювану для попередження, розкриття й розслідування злочинів, а також для розшуку злочинців, які переховуються [5].

[1] Бурбика В. О. Адміністративно-правові засади взаємодії органів місцевого самоврядування з правоохоронними органами: дис. … канд. юрид. наук. Суми, 2017. 38 с.

[2] Тертишник В. М. Науково-практичний коментар до Кримінально-процесуального кодексу України. Київ, 2004. С. 505 ; Пчеліна О. В. Теоретичні засади формування та реалізації методики розслідування злочинів у сфері службової діяльності: дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2017. 376 с.

[3] Науменко С. М. Зазнач. твір.

[4] Сущенко В. Д., Смирнов А. М., Коваленко О. І., Смірнов А. А. Організація управління персоналом в органах внутрішніх справ: монограф. дослідж. Київ, 1999. С. 298—299; Назар Ю. С. Зазнач. твір. С. 18—19.

[5] Бородин С. В. Некоторые вопросы взаимодействия оперативного работника и следователя охраны общественного порядка//*Труды ВНИИ МООП.* Москва, 1967. С. 21.

Особливостями взаємодії є те, що її регулюють здебільшого норми адміністративного права, що передбачає: узгодженість дій (зокрема, під час планування спільних заходів) щодо забезпечення громадського порядку на місцях; характер взаємодії відповідно до потреб, інтересів і завдань сторін; відповідальність керівників зазначених органів за винесене й погоджене рішення; безперервність взаємодії в організації діяльності щодо забезпечення громадського порядку та безпеки; неухильне дотримання чинного законодавства України; орієнтування на підвищення рівня правової культури суспільства загалом і правосвідомості окремих громадян; спільну діяльність, спрямовану на покращення зовнішнього та внутрішнього іміджу як правоохоронних органів, так і органів місцевого самоврядування [1].

Висновки. Отже, можна виокремити такі ознаки взаємодії експертних установ з правоохоронними органами:

- спільна діяльність зазначених суб'єктів, урегульована нормами адміністративного й інших галузей права, узгоджена за метою, завданнями, місцем, часом, засобами та способами діяльності, спрямована на досягнення спільних завдань і результатів;
- спільні завдання й результати, на досягнення яких спрямовано таку взаємодію;
- відповідальність сторін взаємодії у разі невиконання чи неналежного виконання завдань такої взаємодії. [2]

Взаємодія експертних установ з правоохоронними органами має на меті забезпечити кваліфіковане, швидке й об'єктивне виконання завдань кримінального провадження, а також застосування спеціальних знань в інших галузях правоохоронної діяльності.

References

Bilodid, I. M. (2016) *Administratyvno-pravovyi status orhaniv prokuratury v umovakh reformuvannia pravookhoronnoi systemy Ukrainy* (candidates thesis). Kharkiv [in Ukrainian].

Borodin, S. V. (1967). Nekotorye voprosy vzaimodeistviia operativnogo rabotnika i sledovatelia okhrany obshchestvennogo poriadka. *Trudy VNII MOOP.* Moscow [in Russian].

Burbyka, V. O. (2017). *Administratyvno-pravovi zasady vzaiemodii orhaniv mistsevoho samovriaduvannia z pravookhoronnymy orhanamy* (candidates thesis). Sumy [in Ukrainian].

Instruktsiia pro poriadok zaluchennia pratsivnykiv orhaniv dosudovoho rozsliduvannia politsii ta Ekspertnoi sluzhby Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy yak spetsialistiv dlia uchasti v provedenni ohliadu mistsia podii: zatv. nakazom MVS Ukrainy vid 03.11.2015 r. № 1339. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1392-15 (data zvernennia: 10.09.2020) [in Ukrainian].

[1] Бурбика В. О. Зазнач. твір.

[2] Науменко С. М. Зазнач. твір.

Instruktsiia pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen: zatv. nakazom Miniustu Ukrainy vid 08.10.1998 r. № 53/5 (zi zmin. ta dopov.). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (data zvernennia: 10.09.2020) [in Ukrainian].

Kagan, M. S. (1988). *Mir obshcheniia: problemy mezhsubektnykh otnoshenii.* Moscow [in Russian].

Korzh, V. P. (2000). Deiaki problemy vzaiemodii slidchoho z uchasnykamy rozkryttia ta rozsliduvannia ekonomichnykh orhanizovanykh zlochyniv. *Visnyk prokuratury.* № 1 (13) [in Ukrainian].

Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy (2013): Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4651-VI (zi zmin. ta dopov.). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR).* № 9—10, 11—12, 13. St. 88 [in Ukrainian].

Melnyk, K. Yu. (2009). *Problemy pravovoho rehuliuvannia trudovykh vidnosyn sluzhbovtsiv pravookhoronnykh orhaniv:* monohrafiia. Kharkiv [in Ukrainian].

Muzychuk, O. M. (2010). *Kontrol za diialnistiu pravookhoronnykh orhaniv v Ukraini: administratyvno-pravovi zasady orhanizatsii ta funktsionuvannia:* dys. … d-ra yuryd. nauk. Kharkiv [in Ukrainian].

Naumenko, S. M. (2019). *Administratyvno-pravovi zasady vzaiemodii ekspertnykh ustanov z pravookhoronnymy orhanamy* (candidates thesis). Sumy [in Ukrainian].

Nazar, Yu. S. (2006). *Vzaiemodiia terytorialnykh orhaniv vnutrishnikh sprav iz mistsevymy orhanamy vykonavchoi vlady ta orhanamy mistsevoho samovriaduvannia u profilaktytsi administratyvnykh pravoporushen* (candidates thesis). Lviv [in Ukrainian].

Pchelina, O. V. (2017). *Teoretychni zasady formuvannia ta realizatsii metodyky rozsliduvannia zlochyniv u sferi sluzhbovoi diialnosti:* dys. … d-ra yuryd. nauk. Kharkiv [in Ukrainian].

Polozhennia pro Ekspertnu sluzhbu Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy: zatv. nakazom MVS Ukrainy vid 03.11.2015 r. № 1343 (zi zmin. ta dopov.). URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/z1390-15 (data zvernennia: 10.09.2020) [in Ukrainian].

Poplavska, S. D. (2009). *Formuvannia hotovnosti studentiv medychnykh koledzhiv do komunikatyvnoi vzaiemodii u profesiinii diialnosti.* (Abstract of candidates thesis). Zhytomyr [in Ukrainian].

Pro derzhavnyi zakhyst pratsivnykiv sudu i pravookhoronnykh orhaniv (1994): Zakon Ukrainy vid 23.12.1993 r. № 3781-XII (zi zmin. ta dopov.)//*Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR).* № 11. St. 50 [in Ukrainian].

Reshetnikova, I. V. (1997). *Dokazatelstvennoe pravo Anglii i SShA.* Ekaterinburg [in Russian].

Shoptenko, S. S. (2017). Shchodo zmistu poniattia «pravookhoronnyi orhan». *Prykarpatskyi yurydychnyi visnyk.* № 3 [in Ukrainian].

Shoptenko, S. S. (2017). Systema pravookhoronnykh orhaniv Ukrainy. *Naukovyi visnyk publichnoho ta pryvatnoho prava.* Vyp. 3. [in Ukrainian].

Shoptenko, S. S. (2018). *Administratyvno-yurysdyktsiina diialnist pravookhoronnykh orhaniv v Ukraini.* Ed.: O. M. Muzychuka. Kharkiv [in Ukrainian].

Sokolenko, O. L. (2012). *Administratyvno-pravovi zasady zakhystu prav hromadian u diialnosti pravookhoronnykh orhaniv:* dys. … d-ra yuryd. nauk. Kharkiv [in Ukrainian].

Sudebnye i pravookhranitelnye organy Ukrainy (1999): uchebnik. Ed.: A. M. Bandurka. Kharkov [in Russian].

Sushchenko, V. D., Smyrnov, A. M., Kovalenko, O. I., Smirnov, A. A. (1999). *Orhanizatsiia upravlinnia personalom v orhanakh vnutrishnikh sprav:* monohraf. doslidzh. Kyiv [in Ukrainian].

Tertyshnyk, V. M. (2004). *Naukovo-praktychnyi komentar do Kryminalno-protsesualnoho kodeksu Ukrainy.* Kyiv [in Ukrainian].

Tkachenko, N. M. (2016). *Subiekty sudovo-ekspertnoi diialnosti v suchasnii systemi ekspertnoho zabezpechennia kryminalnoho provadzhennia* (candidates thesis). Kharkiv [in Ukrainian].

Yurydychnyi slovnyk-dovidnyk. (1996). Ed.: Yu. S. Shemshuchenko. Kyiv [in Ukrainian].

С. М. Науменко

СИСТЕМА ПРАВООХРАНИТЕЛЬНЫХ ОРГАНОВ, ВЗАИМОДЕЙСТВУЮЩИХ С ЭКСПЕРТНЫМИ УЧРЕЖДЕНИЯМИ

В статье определены содержание и особенности системы правоохранительных органов, взаимодействующих с экспертными учреждениями. Исследованы понятие «правоохранительные органы» и их система. Охарактеризованы общие категории взаимодействия правоохранительных органов с экспертными учреждениями. Выделены признаки взаимодействия экспертных учреждений с правоохранительными органами. Также установлено, что на сегодняшний день проблемы взаимодействия правоохранительных органов с экспертными органами нуждаются в детальном изучении и восполнении пробелов в нормативно-правом регулировании, определении путей их устранения.

Признаками взаимодействия экспертных учреждений с правоохранительными органами можно считать: совместную деятельность указанных субъектов, регулируемую нормами административного и других отраслей права, согласованную по целям, задачам, месту, времени, средствам и способам деятельности и направленную на достижение общих целей и результатов; общие задачи и результаты, на достижение которых направлено такое взаимодействие; ответственность сторон взаимодействия за неисполнение или ненадлежащее исполнение поставленных задач. Взаимодействие экспертных учреждений с правоохранительными органами призвано обеспечить квалифицированное, быстрое и объективное выполнение задач уголовного судопроизводства, а также применение специальных знаний в других сферах правоохранительной деятельности.

Ключевые слова: эксперт, экспертные учреждения, правоохранительный орган, взаимодействие, задачи, функции, гарантии, административно-правовые формы взаимодействия, административно-правовые методы взаимодействия, признаки взаимодействия, организационные принципы взаимодействия.

S. Naumenko

THE SYSTEM OF LAW ENFORCEMENT AGENCIES INTERACTING WITH FORENSIC SCIENCE INSTITUTES

The article outlines the content and features of the system of law enforcement agencies interacting with forensic science institutes. The concept of law enforcement agencies and their system are studied. The characteristics of the general category of interaction of law enforcement agencies with forensic science institutes have been determined. Signs of interaction of forensic science institutes with law enforcement agencies have been established. It is also found that today problems of cooperation of law enforcement agencies with forensic scientists require detailed study and identification of gaps in legal and regulatory frameworks, determination of ways for their elimination. It should be emphasized that signs of cooperation of forensic science institutions with law enforcement agencies may include the following: joint activity of the indicated legal entities regulated by administrative regulations and other fields of law; agreed on goals, tasks, place, time, means and methods of activity; aimed at achieving common goals and results; the content of interaction is determined by set tasks and results, it is aimed at fulfilling them; parties bear responsibility for nonperformance or improper execution of interaction tasks. Cooperation of forensic science institutes with law enforcement authorities called to provide skilled, rapid and objective execution of criminal proceedings tasks as well as application of special knowledge in other areas of law-enforcement activity.

Keywords: forensic expert, forensic science institutes, law enforcement agency, interaction, tasks, functions, guarantees, administrative and legal forms of interaction, administrative and legal methods of interaction, signs of interaction, organizational principles of interaction.

Надійшла до редколегії 22.06.2020

Науменко С. М. Система правоохоронних органів, які взаємодіють з експертними установами. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 211—225. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.16.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.17
УДК 343.98

Д. В. Пучко,
аспірант Національного наукового центру «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», прокурор
Харківської місцевої прокуратури № 2, м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1332-6806,
e-mail: puchko06111990@gmail.com

НАЛЕЖНІСТЬ І ДОПУСТИМІСТЬ ВИСНОВКУ ЕКСПЕРТА ЯК КРИТЕРІЇ ОЦІНЮВАННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

На підставі аналізу спеціальної літератури, нормативних актів та експертної практики розглянуто основні положення, пов'язані з формуванням критеріїв оцінювання висновку експерта як джерела доказів щодо їх належності й допустимості.

Зокрема, зазначено, що під час оцінювання допустимості висновку експерта необхідно з'ясувати, чи було призначено та проведено судову експертизу відповідно до процесуального закону (за нормою ст. 4 базового Закону України «Про судову експертизу»).

Аргументовано, що виклик судового експерта як свідка для роз'яснення й доповнення його висновку може призвести до виведення його з кримінального процесу шляхом відводу, адже судовий експерт, набуваючи статусу свідка, не матиме змоги надалі проводити додаткові чи нові експертизи за цим кримінальним провадженням, тому що свідка заборонено залучати як експерта.

Ключові слова: належність доказів, допустимість доказів, висновок експерта, доказування, предмет доказування, судова експертиза.

Постановка наукової проблеми. Основними критеріями оцінювання будь-якого джерела доказів у кримінальному провадженні є їхні належність і допустимість. Це повною мірою стосується й висновку експерта. По суті, належність доказу полягає в усвідомленні його змісту та зв'язку з обставинами правопорушення. У який спосіб слідчий, прокурор або суд мають оцінити висновок експерта в кримінальному провадженні, якщо названі суб'єкти не мають спеціальних знань, а судова експертиза є основною формою застосування саме спеціальних знань у судочинстві? Розв'язанню проблемних питань оцінювання висновку щодо його належності й допустимості присвячено цю статтю.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Енциклопедичне визначення поняття «належність» (англ. *relevance*) доказу обмежено спроможністю фактичних даних містити інформацію про обставини, які належать до предмета доказування, служити аргументами (посилками) у процесі з'ясування об'єктивної істини. На думку авторів такого формулювання, вирішення питання про належність доказів потребує з'ясування двох мо-

© Д. В. Пучко, 2020

ментів: чи належать до предмета доказування факти, для визначення яких вилучають і досліджують відповідні об'єкти (основні, проміжні чи допоміжні факти); чи спроможні фактичні дані, що є змістом доказових матеріалів, з урахуванням їх інформаційного значення, зумовити відповідні обставини предмета доказування [1]. Питанням доказування й вироблення критеріїв оцінювання доказів присвячено значну кількість наукових публікацій [2]. Так, фундаментальними у цьому аспекті є роботи Р. С. Бєлкіна, який дослідив сутність і методи збирання, дослідження й оцінювання доказів та наполягав на врахуванні гносеологічних аспектів доказування [3]. Гносеології доказування у кримінальному провадженні присвячено й роботу Н. А. Якубович, яка довела, що пізнавальний характер процесу доказування зумовлено тим, що в кожній кримінальній справі фахівці за слідами визначають раніше

[1] Юридична енциклопедія: у 6 т./редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. Київ, 2002. Т. 4: Н — П. 720 с.

[2] Див., наприклад: Белкин Р. С. Собирание, исследование и оценка доказательств. Сущность и методы. Москва, 1966. 296 с. ; Владимиров Л. Е. Учение об уголовных доказательствах. Тула, 2000. 464 с. ; Горский Г. Ф., Кокорев Л. Д., Элькинд П. С. Проблемы доказательств в советском уголовном процессе. Воронеж, 1978. 303 с. ; Карнеева Л. М. Доказательства в советском уголовном процессе: учеб. пособ. Волгоград, 1988. 68 с. ; Лупинская П. А. Решения в уголовном судопроизводстве. Их виды, содержание и форма. Москва, 1976. 168 с. ; Миньковский Г. М. Пределы доказывания в советском уголовном процессе/Всесоюз. ин-т юрид. наук Минюста СССР. Москва, 1956. 115 с. ; Михеєнко М. М., Нор В. Т., Шибіко В. П. Кримінальний процес України: підручник. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ, 1999. 536 с. ; Орлов Ю. К. Основы теории доказательств в уголовном процессе: науч.-практ. пособ. Москва, 2001. 144 с. ; Пешков М. А. Закон и полицейская практика производства ареста и обыска в уголовном процессе США (доктрина «достаточное основание»)//*Российский следователь.* 1999. № 4. С. 52—56 ; Пчеліна О. В. Особливості предмета доказування у кримінальних справах про економічні злочини та їх вплив на методику розслідування: автореф. дис. … канд. юрид. наук/ХНУВС. Харків, 2010. 20 с. ; Советский уголовный процесс/под ред. Д. С. Карева. Москва, 1956. 416 с. ; Строгович М. С. Избранные труды: в 3 т. Т. 3. Теория судебных доказательств/ отв. ред. А. М. Ларин. Москва, 1991. 300 с. ; Уголовно-процессуальное право Российской Федерации: учебник/отв. ред. П. А. Лупинская. Москва, 2004. 800 с. ; Уголовный процесс: учеб. для вузов/под общ. ред. П. А. Лупинской. Москва, 1995. 544 с. ; Ульянова Л. Т. Оценка доказательств судом первой инстанции. Москва, 1959. 168 с. ; Фойницкий И. Я. Курс уголовного судопроизводства: в 2 т. Т. II. Санкт-Петербург, 1996. С. 231 ; Шейфер С. А. Доказательства и доказывание по уголовным делам: проблемы теории и правового регулирования. Тольятти, 1997. 92 с. ; Чельцов-Бебутов М. А. Курс уголовно-процессуального права: Очерки по истории суда и уголовного процесса в рабовладельческих, феодальных и буржуазных государствах. Санкт-Петербург, 1995. 846 с. ; Якубович Н. А. Гносеологические основы доказывания по уголовному делу. Курс советского уголовного процесса: Общая часть. Москва, 1989. С. 521—542.

[3] Белкин Р. С. Указ. соч. С. 3.

невідомі факти й обставини кримінального правопорушення [1]. Щодо теоретичних і процесуальних питань доказів С. А. Шейфер [2] зазначав: елементами предмета доказування стають тільки ті обставини справи, що характеризують подію як небезпечне й каране діяння та є підставою для застосування норм права (процесуального й матеріального) з метою реалізації завдань судочинства. Окремі положення теорії судових доказів розробив М. С. Строгович, визначивши предмет доказування як фактичні обставини, що відповідають елементам складу злочину [3]. Згадані й інші наукові праці стали підґрунтям для розвитку теорії доказування в подальших пошуках науковців. Попри те, що в цих дослідженнях сформульовано важливі принципові положення, залишаються деякі невирішені або дискусійні питання. Зокрема, це стосується оцінювання висновку судового експерта як джерела доказів у кримінальному провадженні, що й зумовило мету цієї статті — удосконалити наявні положення та сформулювати пропозиції щодо розв'язання проблем з досліджуваних питань.

Мета статті: на підставі аналізу спеціальної літератури, нормативних актів та експертної практики розглянути основні положення, пов'язані з формуванням критеріїв оцінювання висновку експерта як джерела доказів.

Викладення основного матеріалу дослідження. У ст. 85 Кримінального процесуального кодексу України (далі — *КПК України*) належність доказів визначено так: належними є докази, які прямо чи непрямо підтверджують існування або відсутність обставин, що підлягають доказуванню у кримінальному провадженні, та інших обставин, які мають значення для кримінального провадження, а також достовірність чи недостовірність, можливість чи неможливість використання інших доказів [4]. Зв'язок із предметом доказування такого критерію оцінювання доказів, як належність, є досить очевидним, водночас довкола цього питання точиться активна дискусія. Так, В. В. Сичевський, проаналізувавши численні публікації (здебільшого російських авторів), дійшов висновку про своєчасність та актуальність новел українського кримінального процесу, спрямованих на запровадження європейських стандартів забезпечення прав і свобод особи у кримінальному провадженні, адже саме за критеріями належності й допустимості доказів відбувається їх оцінювання й імплементація норм міжнародних конвенцій у вітчизняне законодавство [5].

[1] Якубович Н. А. Указ. соч. С. 523.

[2] Шейфер С. А. Указ. соч. С. 22—23.

[3] Строгович М. С. Указ. соч. С. 159—160.

[4] Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та допов.)//*Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2013. № 9—10, 11—12, 13. Ст. 88.

[5] Сичевський В. В. Актуальні питання належності доказів у кримінальному провадженні//*Європейські перспективи*. 2015. № 4. С. 54—59.

Л. В. Головко запропонував розмежувати критерії оцінювання доказів на «жорстку» та «гнучку» моделі [1]. На думку К. Ю. Самутічевої, яка порівняла законодавство різних країн в аспекті оцінювання доказів, кримінальний процес України, як і Російської Федерації, має «жорстку» модель оцінювання [2]. Зауважимо, що «жорстка» модель передбачає категоричну відмову від теорії формальних доказів, на відміну від «гнучкої», яка характеризується певною свободою оцінювання. У ст. 94 КПК України обумовлено таке: слідчий, прокурор, слідчий суддя, суд за своїм внутрішнім переконанням, яке ґрунтується на всебічному, повному й неупередженому дослідженні всіх обставин кримінального провадження, керуючись законом, оцінюють кожний доказ із позицій належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів — із позицій достатності та взаємозв'язку для прийняття відповідного процесуального рішення [3]. При цьому жоден доказ не має наперед визначеної сили. Отже, ми не можемо погодитися з тим, що в Україні запроваджено «жорстку» модель оцінювання доказів: імовірніше (якщо брати до уваги згаданий критерій «гнучкості») в Україні діє саме змішана модель оцінювання: з одного боку, визначальним є внутрішнє переконання суб'єкта оцінювання, з іншого — обов'язкове оцінювання належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів фахівці перевіряють з позицій достатності та взаємозв'язку для ухвалення відповідного процесуального рішення.

У попередніх публікаціях [4] ми наводили приклади з галузі будівельно-технічної експертизи, коли висновок експерта можна визнати неналежним (тобто таким, що не має відношення (не належить) до матеріалів справи). Якщо під час оцінювання висновку експерта слідчий (прокурор, суд) з'ясують, що згадану умову не виконано, тобто досліджені об'єкти або виконані завдання не стосуються матеріалів кримінального провадження, то автоматично й висновок експерта визнають неналежним джерелом доказів. Звертаємо увагу на те, що неналежність наданого експертом висновку може бути пов'язана як із постановкою завдань чи наданням неналежних об'єктів з боку особи (органу), що призначила (призначив) експертизу, так і з дослідженням неналежних об'єктів, обраних експертом самостійно.

[1] Головко Л. В. Материалы к построению сравнительного уголовно-процессуального права: источники, доказательства, предварительное производство//*Труды юридического факультета МГУ им. М. В. Ломоносова*. Кн. 11. Москва, 2009. С. 260—261.

[2] Самутичева Е. Ю. Заключение эксперта и его оценка в уголовном процессе: дис. … канд. юрид. наук. Москва, 2015. 189 с.

[3] Кримінальний процесуальний кодекс України: …//*Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2013. № 9—10, 11—12, 13. Ст. 88.

[4] Див., наприклад: Пучко Д. В. До питання оцінювання результатів судової будівельно-технічної експертизи у кримінальному провадженні//*Теорія та практика судової експертизи і криміналістики:* зб. наук. пр./редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків, 2020. Вип. 21. С. 92—105.

А. Ю. Бутирін зазначає, що належність до справи питань (поставлених на розв'язання експертові ухвалою суду, постановою слідчого, органом дізнання) визначають під час призначення експертизи; обізнана особа, відповідаючи на них, не має виходити за змістовні межі цих питань [1]. Як саме має повестися судовий експерт у разі, якщо питання сформульовано неясно або його редакція не відповідає розробленим рекомендаціям [2], проте, зміст завдання експертові зрозумілий? Відповідно до Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, у такому разі після наведення питання в редакції документа про призначення експертизи (залучення експерта) він може дати відповідні роз'яснення й викласти питання в редакції, що відповідає згаданим рекомендаціям. До того ж, якщо поставлено кілька питань, експерт має право згрупувати їх і викласти в послідовності, яка забезпечує найдоцільніший порядок дослідження; якщо деякі питання, що їх містить документ про призначення експертизи (залучення експерта), вирішували під час проведення експертиз різних видів,— то відомості (назву експертної установи, номер і дату висновку) про ці експертизи; якщо питання, поставлені на розв'язання експертизи, доцільно вирішувати в іншому порядку, аніж обумовлено в документі про призначення експертизи (залучення експерта),— зазначити, у якому порядку вирішуватимуться ці питання [3]. Головним у таких випадках є те, щоб судовий експерт під час переформулювання або групування питань не порушив кола предмета доказування. Тільки в такому разі висновок експерта визнають належним доказом.

Ще одне питання, на якому хотілося б зосередити увагу, стосується експертної ініціативи. Так, відповідно до вимог п. 4 ч. 3 ст. 69 КПК України, експерт має право викладати у висновку експертизи виявлені під час її проведення відомості, які мають значення для кримінального провадження і щодо яких йому не було поставлено запитань [4]. Тут важливо усвідомлювати, що експерт може розширити коло вирішуваних питань тільки в межах своїх спеціальних знань. Наприклад, коли у разі призначення будівельно-технічної експертизи судовий експерт на власні очі бачить, що підписи та цифрові записи від імені тієї самої особи в наданій для дослідження договірній документації на виконання будівельних робіт (договорах підряду

[1] Бутырин А. Ю. Теория и практика судебной строительно-технической экспертизы. Москва, 2006. 224 с.

[2] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.; у ред. наказу від 27.07.2015 р. № 1350/5). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 29.08.2020).

[3] Там само.

[4] Кримінальний процесуальний кодекс України: …//*Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 9—10, 11—12, 13. Ст. 88.

й додатках до них, додаткових угодах тощо), а також проєктно-кошторисній та первинній звітній і виробничій документації (формах КБ-2в, КБ-3, відомостях списання матеріалів, журналах виконання робіт, актах огляду прихованих робіт, актах випробувань тощо) різняться за написанням, а в ділянках розташування підписів або цифрових написів спостерігаються видимі сліди, схожі на травлення, підчищення, замазування тощо. У таких ситуаціях для кримінального провадження може мати значення факт підроблення документів шляхом внесення до них змін або підроблення підписів певної особи. Зрозуміло, що підроблений документ не може стати підґрунтям для вирішення питань, поставлених експертові в будівельній сфері: адже судовий експерт у галузі будівництва не є фахівцем у галузі технічного дослідження документів чи почеркознавства. Саме тому він не має права розширити коло вирішуваних питань шляхом залучення до проведення досліджень експертів з почеркознавства або в галузі технічного дослідження документів. Який же вихід можливий з такої ситуації? У цьому питанні ми солідарні з Е. Б. Сімаковою-Єфремян: під час проведення саме комплексної експертизи законодавчо зумовленою й реальною стає реалізація права експерта на ініціативу в межах відповідної галузі знань (ст. 69 КПК України). Водночас авторка зазначає, що у «процесі організації комплексної експертизи за експертною ініціативою експертом-документалістом може бути вирішеним питання щодо наявності (відсутності) ознак монтажу документа (механічного або електронного), що є неможливим при проведенні окремої почеркознавчої експертизи» [1]. Екстраполюючи цю тезу на галузь будівельно-технічних досліджень, можна навести такий приклад. У разі виявлення в документації на об'єкти нерухомості, будівельні матеріали, конструкції (наданій для дослідження з метою вирішення питань будівельного характеру) слідів, схожих на підроблення документів, керівник установи може організувати проведення комплексної судової експертизи в галузі будівництва й почеркознавчої (і/або технічної) експертизи документів. За результатами проведення криміналістичних досліджень можна виявити факт виконання підпису (почерку) іншою особою чи внесення змін до документів шляхом дописування, травлення, підчищення тощо. Цей факт, безумовно, допоможе слідчому вирішити питання щодо достовірності поданих документів і доцільності (недоцільності) їх врахування під час досліджень експерта будівельної спеціалізації. Такий підхід значно зекономить час проведення експертизи, оскільки складання клопотання на адресу органу (особи), що призначив (призначила) експертизу, з пропозицією залучити для дослідження відповідних експертів-криміналістів, не сприятиме оперативності виконання цього дослідження, адже це вимагає набагато більше часу.

Як ми вже зазначали, інший важливий критерій оцінювання доказів — це їх допустимість. Нормативно визначений критерій допустимості доказів

[1] Сімакова-Єфремян Е. Б. Комплексні судово-експертні дослідження: теорія та практика: монографія. Харків, 2016. С. 165.

в українському судочинстві традиційно асоціюють з вимогою дотримання норм законодавства та прав людини. Так, у ст. 86, 87 КПК України доказ визнано допустимим, якщо його здобуто в порядку, визначеному цим Кодексом. Недопустимий доказ не можна використати під час ухвалення процесуальних рішень, на нього не може посилатися суд під час ухвалення свого рішення [1]. Українські дослідники виокремлюють такі умови визнання доказів допустимими: отримання доказу належним суб'єктом; отримання доказу із належного джерела; дотримання належної процедури отримання доказу, а також дотримання прав і свобод людини, що гарантовані Конституцією й іншими законами України, міжнародними договорами, згоду на обов'язковість яких надала Верховна Рада України; належне оформлення перебігу й результатів дії [2].

Адаптуємо ці вимоги до оцінювання такого засобу доказування, як висновок експерта. Під час оцінювання допустимості висновку експерта необхідно враховувати такі обставини. Передусім під час оцінювання слід з'ясувати, чи призначено та проведено судову експертизу відповідно до процесуального порядку. Такий критерій оцінювання підтверджено нормою ст. 4 Закону України «Про судову експертизу», відповідно до якої незалежність судового експерта та правильність його висновку забезпечено в обумовленому законом порядку призначення судового експерта [3]. Зважаючи на згаданий критерій оцінювання, якщо під час призначення та проведення експертизи порушено процесуальний порядок, то такий висновок визнають недопустимим. Наступним етапом оцінювання має бути з'ясування питання, чи дотримано права учасників кримінального провадження під час призначення та проведення судової експертизи.

Далі потрібно визначити, чи проводила експертизу особа, яка підлягає відводу. Відповідно до вимог бланкетних норм ст. 79 КПК України, експерт не має права брати участі в кримінальному провадженні та його кандидатуру відхиляють (відводять) за підставами, передбаченими ч. 1 ст. 77 цього Кодексу (з тим обмеженням, що його попередня участь у цьому кримінальному провадженні як спеціаліста, експерта не може бути підставою для відводу). Натомість ст. 77 містить підстави для відводу прокурора (слідчого, дізнавача) у разі, якщо він брав участь у цьому самому провадженні як експерт, спеціаліст або існують інші обставини, що викликають обґрунтовані сумніви в його неупередженості. Крім того, експерт не має права брати участі в кримінальному провадженні, якщо він проводив ревізію, перевірку

[1] Кримінальний процесуальний кодекс України: …//*Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2013. № 9—10, 11—12, 13. Ст. 88.

[2] Уголовный процессуальный кодекс Украины: Научно-практический комментарий/отв. ред.: С. В. Кивалов, С. Н. Мищенко, В. Ю. Захарченко. Харьков, 2013. С. 216.

[3] Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змінами та допов.)//*Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 1994. № 28. Ст. 232.

тощо, матеріали яких використовують у цьому провадженні [1]. Зрештою, оцінюючи допустимість доказу, визначають, чи дотримано процесуальну форму висновку експерта (ст. 102 КПК України).

Ми проаналізували 187 судових рішень за кримінальними провадженнями у справах про незаконне використання бюджетних коштів під час будівництва, і тільки у 25 % цих рішень було перевірено сукупність згаданих вище даних, що, на нашу думку, свідчить про неналежний стан оцінювання висновків експертів як допустимих джерел доказів.

Зокрема, ст. 87 КПК України обумовлено, що недопустимими є докази, «отримані внаслідок істотного порушення прав та свобод людини, гарантованих Конституцією та законами України, міжнародними договорами, згода на обов'язковість яких надана Верховною Радою України, а також будь-які інші докази, здобуті завдяки інформації, отриманій внаслідок істотного порушення прав та свобод людини» [2]. Отже, за приписами згаданої статті КПК, істотними є порушення прав людини та її основних свобод, а суд зобов'язаний визнати такі докази недопустимими. Законодавець визначає чіткі правила, відповідно до яких докази визнаються недопустимими. *По-перше*, якщо процесуальним законом передбачено для здійснення певних дій отримати попередній дозвіл суду, а натомість ці дії проведено з повним чи суттєвим ігноруванням цієї норми. *По-друге*, доказ визнають недопустимим у разі, якщо буде доведено факти застосування катування під час їх отримання. Поряд із катуванням заборонено також жорстоке, нелюдяне або таке, що принижує честь і гідність особи, поводження, або намір чи погрози застосувати таке поводження. Крім того, право особи на захист є невід'ємним конституційним правом людини та громадянина, саме тому порушення цього права під час здобуття доказів є підставою для визнання їх недопустимими. До того ж, на жаль, ще не набуло обов'язкового характеру повідомлення (роз'яснення) особі про те, що вона має право відмовитися від давання показань чи пояснень і не відповідати на запитання у випадках, передбачених законом. Законом також передбачено право на перехресний допит, тому порушення цього права суд обов'язково визнає суттєвим [3]. У КПК недопустимими також визнано докази, здобуті з показань свідка, якого надалі визнали підозрюваним чи обвинуваченим у цьому кримінальному провадженні. Саме тому вважаємо хибною практику допиту експерта як свідка (або отримання від нього показань як від свідка), про що йтиметься далі, тому що трапляються випадки, коли судовому експерту повідомляють про підозру у разі незгоди з результатами проведеної ним експертизи (за ст. 384 Кримінального кодексу України [4]).

[1] Кримінальний процесуальний кодекс України: …//*Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2013. № 9—10, 11—12, 13. Ст. 88.

[2] Там само.

[3] Там само.

[4] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341- III (зі змін. та допов.)//*Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2001. № 25—26. Ст. 131.

Законодавці передбачили й інші підстави для визнання доказів недопустимими. Докази, передбачені згаданою вище статтею КПК, суд має визнати недопустимими під час будь-якого судового розгляду, крім розгляду, коли вирішується питання про відповідальність за вчинення істотного порушення прав і свобод людини, унаслідок якого такі відомості було отримано [1].

Ще одне проблемне питання, якому необхідно приділити окрему увагу. Ми вже звертали увагу на той факт, що неприпустимим є виклик судового експерта для роз'яснення ним свого висновку як свідка. Водночас узагальнення практики викликів судових експертів свідчить про те, що як свідків експертів викликають доволі часто для допиту щодо проведеної експертизи (це підтверджує практично 57 % викликів і повісток). У цьому аспекті зазначимо, що п. 1 і 2 ч. 5 ст. 69 КПК передбачено правило, відповідно до якого експерт зобов'язаний не тільки провести повне дослідження й дати обґрунтований та об'єктивний письмовий висновок на поставлені йому запитання, а в разі необхідності — роз'яснити його, а й прибути до суду й дати відповіді на запитання під час допиту. Тобто на допит судовий експерт зобов'язаний з'явитися тільки до суду. На стадії досудового розслідування він має надати роз'яснення щодо проведеної ним експертизи як експерт.

Як бачимо, у законодавстві сформульовано чітке правило, згідно з яким, за необхідності у роз'ясненні висновку судового експерта, таке роз'яснення можна отримати тільки від процесуальної особи експерта, а не свідка. На жаль, у практиці досудового розслідування доводилося спостерігати інший підхід. Ми вже звертали увагу на випадок з хибної, як на нашу думку, практики оцінювання висновку судового експерта, коли судового експерта викликали на допит як свідка. Фабула справи така. Для визначення фактичних даних та обставин кримінального провадження орган досудового розслідування ініціював проведення судової експертизи. Оскільки під час здійснення нагляду за дотриманням законів під час проведення досудового розслідування у формі процесуального керівництва в прокурора виникли обґрунтовані сумніви щодо правильності висновків експерта, прокурор, зі свого боку, ініціював призначення повторної експертизи — експертові іншої спеціалізованої експертної установи, який дійшов протилежних висновків. Слідчий органу досудового розслідування, який ініціював проведення первинної експертизи, викликав як свідка на допит судового експерта, який проводив повторну експертизу. Експертна установа оскаржила це рішення, зважаючи на те, що експерта, який проводив у кримінальному провадженні судову експертизу, для її роз'яснення й доповнення не можна викликати як свідка, оскільки це порушує законодавство України в частині надання показань судовим експертом. Адже відповідно до вимог ст. 79 КПК, де викладено підстави для відводу експерта, експерт не має права брати участі в кримінальному провадженні

[1] Кримінальний процесуальний кодекс України: …//*Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2013. № 9—10, 11—12, 13. Ст. 88.

та його кандидатуру відхиляють за підставами, передбаченими ч. 1 ст. 77 цього Кодексу («Підстави для відводу прокурора, слідчого, дізнавача»), з тим обмеженням, що його попередня участь у цьому кримінальному провадженні як експерта не може бути підставою для відводу. Корелюючи вимоги ст. 77 зі ст. 79 КПК, слід дійти висновку про необхідність заявити відвід тому експертові, який брав участь у кримінальному провадженні як свідок. Отже, виклик судового експерта з метою роз'яснення й доповнення його висновку як свідка може призвести до виведення із кримінального процесу судового експерта шляхом відводу. Це не дасть змоги судовому експертові, допитаному як свідок, у подальшому брати участь у цьому кримінальному провадженні як експертові. Якщо ж судовий експерт, допитаний як свідок, у подальшому у цьому кримінальному провадженні проведе, наприклад, додаткову експертизу, то її може бути визнано недопустимим доказом, оскільки її провів свідок у цьому кримінальному провадженні, що заборонено чинним законодавством. Тобто, зважаючи на норми чинного КПК України, судовий експерт може надати роз'яснення з питань проведеної ним судової експертизи у кримінальному провадженні тільки як експерт, а не як свідок [1].

Висновки. Отже, підбиваючи підсумки проведеного дослідження, можна дійти таких висновків. Основними критеріями оцінювання будь-якого джерела доказів у кримінальному провадженні є їх належність і допустимість. Ми підтримуємо точку зору тих науковців, які вважають своєчасним та актуальним уведення новел українського кримінального процесу, пов'язаних із запровадженням європейських стандартів забезпечення прав і свобод особи. Якщо брати до уваги критерій «гнучкості» або «жорсткості» моделі оцінювання, то в Україні діє змішана модель: з одного боку — визначальним є внутрішнє переконання суб'єкта оцінювання, з іншого — обов'язкове оцінювання належності, допустимості, достовірності, а сукупність зібраних доказів перевіряють з позицій достатності та взаємозв'язку для ухвалення відповідного процесуального рішення. У разі якщо досліджені експертом об'єкти або виконані завдання не мають відношення до матеріалів кримінального провадження, то автоматично висновок експерта також визнають неналежним джерелом доказів. Звертаємо увагу на те, що неналежність наданого висновку експерта може бути пов'язана як з постановкою завдань чи наданням неналежних об'єктів з боку особи (органу), що призначила (призначив) експертизу, так і з дослідженням неналежних об'єктів, обраних експертом самостійно. Під час оцінювання допустимості висновку експерта необхідно враховувати такі обставини. Передусім під час оцінювання слід з'ясувати, чи судову експертизу

[1] Докладніше про це див.: Пучко Д. В. До питання про умови визнання висновку судової експертизи допустимим джерелом доказів у кримінальному провадженні//*International scientific and practical conference "Legal Practice in EU Countries and Ukraine at the Modern Stage"* (Arad (Romania), 25—26.01.2019). 2019. P. 558—560.

призначено та проведено відповідно до процесуального порядку. Такий критерій оцінювання підтверджено нормою ст. 4 базового Закону України «Про судову експертизу», відповідно до якої незалежність судового експерта та правильність його висновку забезпечено визначеним законом порядком призначення судового експерта. Аналіз судової практики продемонстрував, що тільки у 25 % рішень перевірено сукупність даних, що мають важливе значення для оцінювання висновку експерта як джерела доказів, а це, на нашу думку, свідчить про неналежний стан оцінювання висновків експертів як допустимих джерел доказів.

Виклик судового експерта з метою роз'яснення та доповнення його висновку як свідка може призвести до виведення з кримінального процесу судового експерта шляхом відводу. Це не дасть змоги судовому експертові, допитаному як свідок, у подальшому брати участь у цьому кримінальному провадженні як експертові. Якщо судовий експерт, допитаний як свідок, у подальшому у цьому кримінальному провадженні проведе, наприклад, додаткову експертизу, то суд може визнати її недопустимим доказом, оскільки її провів свідок у цьому кримінальному провадженні, що заборонено чинним законодавством. Тобто, спираючись на норми чинного кримінального процесуального законодавства України, судовий експерт може надати роз'яснення з питань проведеної ним судової експертизи у кримінальному провадженні тільки як експерт, а не як свідок.

References

Belkin, R. S. (1966). *Sobiranie, issledovanie i otcenka dokazatelstv. Sushchnost i metody.* Moscow [in Russian].

Butyrin, A. Iu. (2006). *Teoriia i praktika sudebnoi stroitelno-tekhnicheskoi ekspertizy.* Moscow [in Russian].

Cheltcov-Bebutov, M. A. (1995). *Kurs ugolovno-protcessualnogo prava: Ocherki po istorii suda i ugolovnogo protcessa v rabovladelcheskikh, feodalnykh i burzhuaznykh gosudarstvakh.* Sankt-Peterburg [in Russian].

Foinitckii, I. Ia. (1996). *Kurs ugolovnogo sudoproizvodstva:* v 2 t. T. II. Sankt-Peterburg, [in Russian].

Golovko, L. V. (2009). Materialy k postroeniiu sravnitelnogo ugolovno-protcessualnogo prava: istochniki, dokazatelstva, prevaritelnoe proizvodstvo. *Trudy iuridicheskogo fakulteta MGU im. M. V. Lomonosova.* Kn. 11. Moscow [in Russian].

Gorskii, G. F., Kokorev, L. D., Elkind, P. S. (1978). *Problemy dokazatelstv v sovetskom ugolovnom protcesse.* Voronezh [in Russian].

Iakubovich, N. A. (1989). Gnoseologicheskie osnovy dokazyvaniia po ugolovnomu delu. *Kurs sovetskogo ugolovnogo protcessa: Obshchaia chast.* Moscow [in Russian].

Karneeva, L. M. (1988). *Dokazatelstva v sovetskom ugolovnom protcesse:* ucheb. posob. Volgograd [in Russian].

Kryminalnyi kodeks Ukrainy (2001): Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341- III (zi zmin. ta dopov.). V*idomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR).* № 25—26. St. 131 [in Ukrainian].

Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy (2013): Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4651-VI (zi zmin. ta dopov.). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR).* № 9—10, 11—12, 13. St. 88 [in Ukrainian].

Lupinskaia, P. A. (1976). *Resheniia v ugolovnom sudoproizvodstve. Ikh vidy, soderzhanie i forma.* Moscow [in Russian].

Minkovskii, G. M. (1956). *Predely dokazyvaniia v sovetskom ugolovnom protcesse.* Vsesoiuz. in-t iurid. nauk Miniusta SSSR. Moscow [in Russian].

Mykheienko, M. M., Nor, V. T., Shybiko, V. P. (1999). *Kryminalnyi protses Ukrainy:* pidruchnyk. 2-he vyd., pererob. i dopov. Kyiv [in Ukrainian].

Orlov, Iu. K. (2001). *Osnovy teorii dokazatelstv v ugolovnom protcesse:* nauch.-prakt. posob. Moscow [in Russian].

Pchelina, O. V. (2010). *Osoblyvosti predmeta dokazuvannia u kryminalnykh spravakh pro ekonomichni zlochyny ta yikh vplyv na metodyku rozsliduvannia.* (Abstract of candidates thesis). KhNUVS. Kharkiv [in Ukrainian].

Peshkov, M. A. (1999). Zakon i politceiskaia praktika proizvodstva aresta i obyska v ugolovnom protcesse SShA (doktrina «dostatochnoe osnovanie»). *Rossiiskii sledovatel.* № 4 [in Russian].

Pro sudovu ekspertyzu (1994): Zakon Ukrainy vid 25.02.1994 r. № 4038-KhII (zi zminamy ta dopov.). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR).* № 28. St. 232 [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Instruktsii pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen ta Naukovo-metodychnykh rekomendatsii z pytan pidhotovky ta pryznachennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen: nakaz Miniustu Ukrainy vid 08.10.1998 r. № 53/5 (zi zmin. ta dopov.; u red. nakazu vid 27.07.2015 r. № 1350/5). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (data zvernennia: 29.08.2020) [in Ukrainian].

Puchko, D. V. (2019). Do pytannia pro umovy vyznannia vysnovku sudovoi ekspertyzy dopustymym dzherelom dokaziv u kryminalnomu provadzhenni. *International scientific and practical conference "Legal Practice in EU Countries and Ukraine at the Modern Stage"* (Arad (Romania), 25—26.01.2019) [in Ukrainian].

Puchko, D. V. (2020). Do pytannia otsiniuvannia rezultativ sudovoi budivelno-tekhnichnoi ekspertyzy u kryminalnomu provadzhenni. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*: zb. nauk. pr. Eds.: O. M. Kliuiev, V. Yu. Shepitko ta in. Kharkiv. Vyp. 21 [in Ukrainian].

Samuticheva, E. Iu. (2015). *Zakliuchenie eksperta i ego otcenka v ugolovnom protcesse.* (Candidates thesis). Moscow [in Russian].

Sheifer, S. A. (1997). *Dokazatelstva i dokazyvanie po ugolovnym delam: problemy teorii i pravovogo regulirovaniia.* Toliatti [in Russian].

Simakova-Yefremian, E. B. (2016). *Kompleksni sudovo-ekspertni doslidzhennia: teoriia ta praktyka:* monohrafiia. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian].

Sovetskii ugolovnyi protcess. (1956). Ed.: D. S. Karev. Moscow [in Russian].

Strogovich, M. S. (1991). *Izbrannye trudy:* v 3 t. T. 3. Teoriia sudebnykh dokazatelstv. A. M. Larin (ed.). Moscow [in Russian].

Sychevskyi, V. V. (2015). Aktualni pytannia nalezhnosti dokaziv u kryminalnomu provadzhenni. *Ievropeiski perspektyvy.* № 4 [in Ukrainian].

Ugolovno-protcessualnoe pravo Rossiiskoi Federatcii (2004): uchebnik. P. A. Lupinskaia (ed.). Moscow [in Russian].

Ugolovnyi protcess (1995): ucheb. dlia vuzov. P. A. Lupinskaia (ed.). Moscow [in Russian].
Ugolovnyi protcessualnyi kodeks Ukrainy: Nauchno-prakticheskii kommentarii (2013). Eds.: S. V. Kivalov, S. N. Mishchenko, V. Iu. Zakharchenko. Kharkiv [in Russian].
Ulianova, L. T. (1959). *Otcenka dokazatelstv sudom pervoi instantcii.* Moscow [in Russian].
Vladimirov, L. E. (2000). *Uchenie ob ugolovnykh dokazatelstvakh.* Tula [in Russian].
Yurydychna entsyklopediia: u 6 t. (2002). Eds.: Yu. S. Shemshuchenko (vidp. red.) ta in. Kyiv. T. 4: N — P [in Ukrainian].

Д. В. Пучко

ОТНОСИМОСТЬ И ДОПУСТИМОСТЬ ЗАКЛЮЧЕНИЯ ЭКСПЕРТА КАК КРИТЕРИИ ОЦЕНИВАНИЯ СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ

В статье на основании анализа специальной литературы, нормативных актов и экспертной практики рассмотрены основные положения, связанные с формированием критериев оценивания заключения эксперта как источника доказательств (с точки зрения их относимости и допустимости). Приведены аргументы в пользу того, что, если исследованные экспертом объекты или решённые задачи не имеют отношения к материалам уголовного производства, то, соответственно, и заключение эксперта должно быть признано неотносимым источником доказательств.

Оценивая допустимость заключения эксперта, необходимо установить, в соответствии ли с процессуальным порядком была назначена и проведена судебная экспертиза. Такой критерий оценивания подтверждается нормой ст. 4 Закона Украины «О судебной экспертизе», согласно которой независимость судебного эксперта и правильность его заключения обеспечены установленным законом порядком назначения судебного эксперта.

Аргументировано, что вызов судебного эксперта в качестве свидетеля с целью разъяснения и дополнения его заключения может привести к выведению его из уголовного процесса путём отвода. Выполнившее судебную экспертизу сведущее лицо, допрошенное в качестве свидетеля, не сможет в дальнейшем принять участие в этом уголовном производстве в качестве эксперта. Если же судебный эксперт, допрошенный в качестве свидетеля, в дальнейшем в этом уголовном производстве проведёт, например, дополнительную экспертизу, то её могут признать недопустимым доказательством, поскольку её провёл свидетель в этом уголовном производстве, что запрещено законом. То есть, исходя из норм действующего уголовного процессуального законодательства Украины, судебный эксперт может давать разъяснения по вопросам проведённой им судебной экспертизы в уголовном производстве только как эксперт, а не как свидетель.

Ключевые слова: относимость доказательств, допустимость доказательств, заключение эксперта, доказывание, предмет доказывания, судебная экспертиза.

D. Puchko

RELEVANCE AND RELIABILITY OF AN EXPERT CONCLUSION AS A CRITERIA FOR EVALUATING FORENSIC EXAMINATION

Based on the analysis of special literature, regulations and forensic expert practice, the article considers the main provisions related to formation of criteria for evaluating a forensic expert report as a source of evidence in terms of their relevance and admissibility.

Arguments are provided regarding the fact that if objects investigated by a forensic expert or solved tasks do not relate to materials of criminal proceedings, then, accordingly, a forensic expert report should be recognized as an irrelevant source of evidence.

When assessing admissibility of a forensic expert report, it is crucial to establish whether a forensic examination was appointed and conducted in accordance with the procedural order. Such an evaluation criterion is supported by regulations of Article Four of the Fundamental Law of Ukraine: "On Forensic Science", according to which independence of a forensic expert and validity of his findings are ensured by the procedure for appointing a forensic expert determined by law.

It is argued that calling on a forensic expert as a witness for the purpose of clarifying and supplementing his report may lead to his withdrawal from the criminal process by means of recusal. An expert who has conducted forensic examination, interrogated as a witness, will not be able to participate in this criminal proceeding as a forensic expert in the future. If a forensic expert interrogated as a witness will carry out, for example, an additional forensic examination in this criminal proceeding in the future, then it may be recognized as inadmissible evidence, since it was conducted by a witness in this criminal proceeding, which is prohibited by law. That is, based on the regulations of the current criminal procedural legislation of Ukraine, a forensic expert can provide clarifications on the issues of forensic examination carried out by him in criminal proceedings only as a forensic expert and not as a witness.

Keywords: relevance of evidence, admissibility of evidence, forensic expert report, proof, subject of proof, forensic examination.

Надійшла до редколегії 15.10.2020

Пучко Д. В. Належність і допустимість висновку експерта як критерії оцінювання судової експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 226—239. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.17.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.18
УДК 343.98:004

М. О. Можаєв,
кандидат технічних наук, завідувач сектору лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1566-9260,
e-mail: mikhail.mozhayev@hniise.gov.ua
В. О. Гомон,
науковий співробітник лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6326-9590,
e-mail: gomon1995@gmail.com
К. В. Нікулін,
науковий співробітник лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6326-9590,
e-mail: knikulin87@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ФУНКЦІОНУВАННЯ КОМП'ЮТЕРНОЇ МЕРЕЖІ ДЛЯ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНОЇ СИСТЕМИ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

Проаналізовано якість управління процесом передавання даних у комп'ютерній мережі інформаційної системи судової експертизи. Визначено роль спеціалізованої комп'ютерної мережі в інформаційній системі судової експертизи України. Досліджено причини перенавантаження та втрати пакетів у мережах передавання даних інформаційної системи. Для підвищення якості функціонування комп'ютерної мережі запропоновано створити систему оцінювання параметрів мережі. У результаті проведених теоретичних досліджень пропускної здатності, керованої протоколом TCP, на основі підходу, орієнтованого на вивчення структури мережі, запропоновано новий вид управління обчислювальною здатністю мережі, а також з'ясовано, що пропонована система оцінювання параметрів мережі інформаційної системи судово-експертної діяльності дає змогу визначати місце розташування ділянок телекомунікаційної мережі з обмеженою пропускною спроможністю.

Ключові слова: судова комп'ютерно-технічна експертиза, комп'ютерна мережа, передача даних, гетерогенна мережа, протокол TCP.

© М. О. Можаєв, В. О. Гомон, К. В. Нікулін, 2020

Постановка наукової проблеми. Різноманітна за формами і змістом судово-експертна діяльність неможлива без залучення інформаційних ресурсів, під якими законодавець розуміє окремі документи й масиви документів, зокрема — в інформаційних системах (бібліотеках, архівах, фондах, банках даних, інших інформаційних системах). Інформаційне забезпечення судової експертизи має являти собою інформаційний процес, який законодавець визначає як процес збирання, обробляння, накопичення, зберігання, пошуку та поширення інформації, необхідної для розв'язання судово-експертних завдань [1].

Для обміну інформацією в інформаційних системах судово-експертної діяльності використовують як локальні комп'ютерні мережі (наприклад, під час криміналістичної реєстрації), так і глобальну мережу «Інтернет». У багатьох судово-експертних установах (державних і недержавних) працюють власні сайти, звідки можна здобути корисну інформацію. У сучасній судово-експертній практиці комп'ютерні мережі (далі — *КМ*) — це невід'ємна складова комп'ютерно-технічної експертизи, тому забезпечення їх нормального функціонування стає надзвичайно важливим завданням. Це змушує користувачів ставити питання про ефективність систем контролю, захисту й передавання інформації [2].

Аналіз основних досліджень і публікацій. До сучасних КМ висувають доволі високі вимоги, проте, в умовах обмеженого фінансування й різноманіття галузевих програм інформатизації, що є характерним для сьогодення України, більшість КМ є гетерогенними, тобто містять різноманітні програмно-апаратні засоби під керуванням різних операційних систем і забезпечують споживачам широкий спектр інформаційних послуг. Через значне збільшення обсягів інформації навантаження на комп'ютерну мережу

[1] Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12 (дата звернення: 01.08.2020) ; Билык А. С. Перспективные направления развития экспертной деятельности в сфере информационных технологий//*Теорія та практика судової експертизи і криміналістики:* зб. наук. пр. Харків, 2013. Вип. 13. С. 385—391 ; Бобрицький С. М. Методичні аспекти дослідження телекомунікаційних систем (обладнання) та засобів//*Там само*. 2008. Вип. 8. С. 445—449 ; Балашов В. Ю. Проблеми уніфікації термінології у сфері боротьби з кіберзлочинністю//*Теорія і практика юридичної відповідальності за правопорушення в інформаційній сфері:* мат-ли наук.-практ. конф. (Київ, 08.06.2016). Київ, 2016. С. 123—127.

[2] Можаєв О. О. Передача інформації у гетерогенних комп'ютерних мережах: монографія. Харків, 2012. 220 с. ; Кучук Г. А. Інформаційні технології управління інтегральними потоками даних в інформаційно-телекомунікаційних мережах систем критичного призначення. Харків, 2013. 264 с. ; Його ж. Концептуальний підхід до синтезу структури інформаційно-телекомунікаційної мережі//*Системи обробки інформації:* зб. наук. пр. Харків, 2013. Вип. 7 (114). С. 106—112 ; Семенов С. Г., Беленков А. Г., Можаев А. А. Разработка распределенного метода многопутевой маршрутизации, основанного на потоковой модели с предвычислением путей (маршрутов)//*Моделювання та інформаційні технології*. Київ, 2005. № 32. С. 189—192.

також істотно збільшується. Єдина помилка в комп'ютерній мережі може спричинити втрату інформації або видозміну значного обсягу даних, що може суттєво знизити якість та оперативність проведення експертизи. На жаль, такі помилки можна не помітити з багатьох причин: збій програмного і/або апаратного забезпечення, некоректне адміністрування і т. ін. Дуже небезпечними є помилки в програмному забезпеченні (переповнення буфера, аварійна зупинка програми, перенавантаження системи, отримання прав адміністратора), коли виникає необхідність в управлінні процесом передавання даних [1].

Завдання управління процесом передавання даних обумовлено необхідністю підтримувати в мережі трафік певного обсягу з незмінними вимогами до якості обслуговування. Коли розмір смуги пропускання з'єднання перевищує дозволений, може виникнути перенавантаження. Із метою надійного передавання даних втрачені пакети слід надіслати повторно, що збільшить завантаження мережі. Найчастіше перенавантаження в мережі виникає через повторні передавання — навіть тоді, коли справжня причина цього перенавантаження вже відсутня [2].

Можливими причинами перенавантаження є такі: високошвидкісні сполуки зі значним часом передавання пакетів; тимчасові перенавантаження; неоптимальні топології та неузгоджені швидкості каналів; протоколи недостатньою мірою уповільнюють швидкість надсилання пакетів у мережу за умови виникнення перенавантаження.

Для суттєвого покращення якості функціонування КМ та підтримання мультисервісності, тобто обліку наявності в мережі передавання даних потоків різних мережевих додатків і сервісів (голос, дані, відео та ін.), потрібно дослідити узгодження технічних засобів, які використовують у комп'ютерній мережі, з тими математичними моделями й методами, на базі яких створено відповідні мережеві протоколи [3].

---

[1] Кочура В. О., Кучук Г. А., Можаєв О. О. Моделювання динамічних процесів у віртуальних з'єднаннях//*Збірник наукових праць Об'єднаного науково-дослідного інституту Збройних Сил*. Харків, 2006. Вип. 2 (4). С. 217—224 ; Можаев А. А., Порошин С. М., Кузьменко В. Е., Можаев М. А. Исследования поведения фазовой траектории телекоммуникационного трафика гетерогенной сети передачи даннях// *Системи управління, навігації та зв'язку:* зб. наук. пр. Київ, 2011. Вип. 2 (18). С. 255—259.

[2] Котенко С. Г., Можаєв М. О., Порошин С. М. Побудова екстраполюючої моделі процесу функціонування телекомунікаційних систем//*Восточно-европейский журнал передовых технологий*. Харьков, 2012. Т. 4. № 9. С. 62—65 ; Можаев А. А., Семенов С. Г., Казимирова В. В., Можаев М. А. Усовершенствование математической модели защищенной информационно-телекоммуникационной системы с использованием теории чувствительности//*Електроніка та Зв'язок:* наук.-техн. журн. Київ, 2014. Т. 19. № 4 (81). С. 98—103.

[3] Можаєв О. О., Казімірова В. В., Можаєв М. О. Методи керування трафіком в мультисервісних мережах//*Технология приборостроения*. Харьков, 2013. № 1.

Саме тому діагностування процесу передавання даних, визначення моменту настання перенавантаження в мережі й аналіз принципів побудови математичних моделей передавання даних, які дадуть змогу зменшити мережеве перенавантаження, є актуальним науковим завданням.

Метою статті є аналіз різноманітних методів моделювання процесу передавання інформації в КМ інформаційної системи судової експертизи, використання яких забезпечить необхідні показники якості передавання інформації.

Викладення основного матеріалу дослідження. Усі підходи до аналізу й оцінювання пропускної здатності різних методів передавання даних, які використовують у протоколі керування передаванням (*Transmission Control Protocol,* далі — *TCP*), можна розділити на два основні класи: наскрізний підхід, який передбачає, що мережа між двома вузлами є такою собі чорною скринькою з невідомим вмістом. Функціонування механізмів протоколу *TCP* оцінюють і поліпшують як функцію різних форм, що описують вихід пакетів із цієї чорної скриньки; підхід, орієнтований на структуру мережі, який би розглядав проблему на підставі конкретного типу мережі та збільшував пропускну здатність *TCP* додаванням деяких механізмів до мережі.

Засоби, які використовують для вивчення пропускної здатності методів передавання даних, можна розділити на три категорії.

Експерименти. Дослідження реальних з'єднань (протоколом *TCP*) у мережі «Інтернет» або експериментальних мережах (в останньому разі необхідна обов'язкова генерація фонового трафіку для емуляції трафіку реальних мереж).

Імітаційне моделювання. Моделювання всіх мереж і протоколу транспортного рівня проводять у програмний спосіб. Для вивчення протоколу *TCP* сьогодні найчастіше використовують *The Network Simulator* (далі — *NS*) [1]. Це програмний пакет моделювання мережі, заснований на подіях і розроблений *Lawrence Berkeley National Laboratory* (США), що дає змогу доволі точно проводити як моделювання протоколу *TCP*, так і решти протоколів.

Математичне моделювання. Можна застосовувати як до протоколу, так і до мережі загалом.

Ми досліджуватимемо пропускну здатність мережі, керованої протоколом *TCP*, за допомогою імітаційного моделювання на основі підходу, орієнтованого на вивчення структури мережі. Просторово-часовий вимірювач доступної смуги пропускання (*Spatio-Temporal Available Bandwidth*, далі —

С. 21—24 ; Завизиступ Ю. Ю., Коваленко А. А., Мохаммад А. С., Можаев М. А. Особенности функционирования протоколов в беспроводных сетях//*Системи обробки інформації:* зб. наук. пр. Харків, 2010. № 5. С. 39—42.

[1] Кучук, Г. А., Можаев А. А., Пащенко Р. Э., Руккас К. М. и др. Фрактальный анализ процессов, структур и сигналов: монография. Харьков, 2006. 360 с.

STAB) можна розглядати як новий метод дослідження на основі електронної системи збирання даних, який дає змогу визначати місце знаходження з'єднань з меншою доступною пропускною здатністю, аніж усі попередні з'єднання на досліджуваному маршруті.

Під доступною пропускною здатністю маршруту передавання даних ми розумітимемо різницю між максимальною шириною смуги пропускання та середнім навантаженням потоку повідомлень: 100 Мб/с зв'язок, передає 12 Мб/с трафіку, має доступну смугу пропускання 88 Мб/с. Доступна смуга пропускання доріжки безперервної мережі — це мінімальна доступна смуга пропускання каналів її складових.

Доступна смуга пропускання каналу тісно пов'язана зі швидкістю передавання бітів, якої вона може досягти під час використання маршруту, керованого протоколом *TCP*. Однак, ці поняття не ідентичні, тому що існують інші чинники, включно із затримкою повного циклу передавання, кількістю конкуруючих протоколів *TCP*, які впливають на пропускну здатність маршруту.

Визначаючи місце знаходження вузьких ділянок за допомогою *STAB*, можна полегшити мережеві операції та пошук несправностей, забезпечити розуміння того, що спричинило перенавантаження мережі, і підтримувати мережеві додатки. При цьому використовують спеціальні зондувальні послідовності, які моделюють процес передавання пакетів даних мультисервісної мережі. Перевага запропонованого методу полягає в тому, що за умови використання незначної кількості пакетів доволі точно можна оцінити доступну смугу пропускання.

Визначення місця знаходження ділянок мережі з обмеженою пропускною здатністю (вузьких місць) дає нам змогу зрозуміти, що спричинило мережеві перенавантаження, і пропонує способи оминути ці сполуки. Зрештою, інформація (у реальному часі) про місце знаходження вузьких місць лінії зв'язку допоможе мережевим адміністраторам розв'язати різноманітні операційні завдання, наприклад, для пошуку несправностей або налаштування транспортних маршрутів трафіку.

Наш метод завдяки використанню безперервного зондування пакетами для визначення місця знаходження вузьких місць дає змогу оцінювати доступну смугу пропускання сегментів на наскрізних маршрутах мережі, що, зі свого боку, допомагає відшукати її вузькі місця.

Під час передавання інформаційних пакетів одного за одним використовують кілька пар пакетів, що розташовані поблизу один від одного: перший пакет у кожній парі є тривалим, але має заголовок з незначним часом життя (*Time to live,* далі — *TTL*), натомість наступний пакет є нетривалим, але має значну *TTL*. Оскільки кожен маршрутизатор на маршруті зменшує тривалість *TTL* пакета на одиницю і відкидає пакет, якщо значення *TTL* дорівнює нулю, то перший пакет у кожній парі приймає значення «нуль» після зв'язку; другий пакет доходить до отримувача.

Хоча ми не можемо зафіксувати часові позначки знаходження пакета в довільному з'єднанні *m*, ми можемо досить точно апроксимувати їх з тимчасовими позначками отримувача пакетів, які передаються один за одним. Зондувальні пакети збільшуються. Оскільки великі пакети зникають після з'єднання *m*, а швидкість істотно збільшується після m-го з'єднання, отже, маленькі пакети надходять до отримувача, а їх проміжний інтервал на з'єднанні m залишається більш-менш постійним.

Результати імітаційного моделювання. Як об'єкт дослідження запропоновано модель ділянки телекомунікаційної мережі (далі — *ТКМ*) інформаційної системи судово-експертної діяльності, з наявністю декількох (Рис. 1) ділянок з обмеженою пропускною спроможністю (вузьких місць).

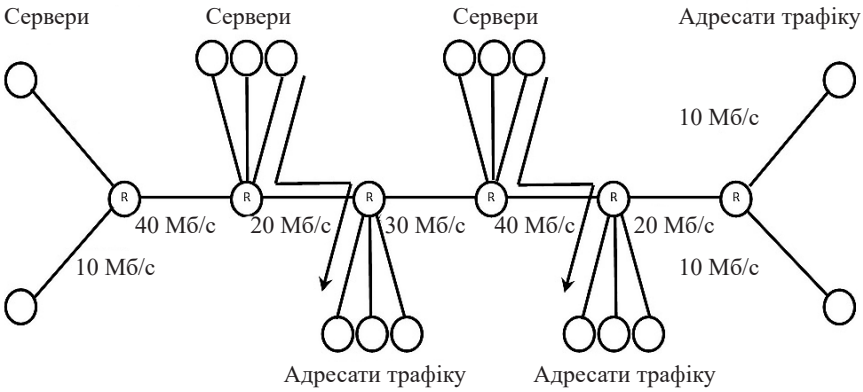

Рис. 1. Модель ділянки телекомунікаційної мережі

Кожна мережева ділянка містить 420 клієнтів, що завантажують дані від 40 серверів каналами з обмеженою пропускною спроможністю 20 Мб/с; решта каналів у ТКМ характеризуються смугою пропускання 40 Мб/с. Визначаючи випадок кожного використання вузького місця ТКМ, ми моделюємо відповідну кількість мережевих сеансів; наприклад, для 200 мережевих сеансів ми визначаємо використання вузького місця у 5 Мб/с, а для 400 мережевих сеансів — у 10 Мб/с і т. ін. Усі джерела (включно із джерелами *STAB*) використовують кілобайтові пакети, які за розмірами можна порівняти з типовими інтернет-пакетами. Фактичну доступну смугу пропускання ділянки ТКМ до *m*-го з'єднання за різної кількості з'єднань m представлено на Рис. 2.

Крива доступної смуги пропускання згладжується після другого з'єднання в інтервалі часу до 200 с і намагається досягти значення 15 Мб/с. У разі коли обидва сервери генерують трафік (оскільки інтенсивність трафіку другого сервера вища за перший), то доступна смуга пропускання зменшується після тимчасового інтервалу 200 секунд і досягає значення 5 Мб/с.

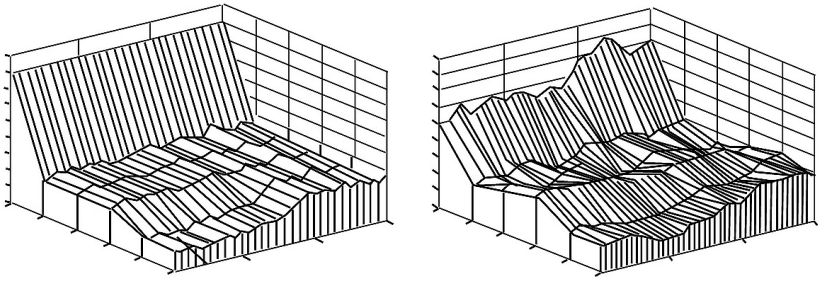

а) б)

Рис. 2. Фактична доступна смуга пропускання телекомунікаційної мережі

Аналізуючи Рис. 2б, можна з'ясувати, що *STAB* досить точно оцінює доступну смугу пропускання каналу. Ми обчислюємо цю смугу пропускання до m-го з'єднання в будь-який момент часу. Після порівняння Рис. 2а і 2б стає зрозуміло, що *STAB* занижує доступну смугу пропускання першого з'єднання.

Це можна пояснити тим, що подальші з'єднання на маршруті несуттєво впливають на пробний, який складається з пакетів, блок-пакетів, що йдуть один за одним. Графіки, представлені на Рис. 2б, можуть виявитися дуже корисними для оптимізації функціонування мережі.

Практично ми можемо отримати запасні маршрути за допомогою множинної адресації — під час використання оверлейних мереж або за допомогою дзеркальних сайтів.

Висновки. У статті наведено основні види моделей процесу передавання інформації у комп'ютерній мережі інформаційної системи судово-експертної діяльності. Розглянуто основні переваги й недоліки цих моделей.

У результаті проведених теоретичних досліджень та імітаційного моделювання з'ясовано, що пропонована система оцінювання параметрів мережі інформаційної системи судово-експертної діяльності дає змогу визначати місце розташування ділянок телекомунікаційної мережі з обмеженою пропускною спроможністю.

Застосування *STAB* допомагає досить точно оцінити доступну смугу пропускання каналу за рахунок її обчислень до m-го з'єднання в будь-який момент часу.

Отже, стає можливим побудувати альтернативні віртуальні маршрути, що дасть змогу суттєво зменшити кількість утрачених пакетів і, зрештою, поліпшити якість передавання інформації в комп'ютерній мережі інформаційної системи судової експертизи.

У підсумку маємо зазначити, що, керуючи розподілом переданих пакетів за маршрутами в мережі, можна ввосьмеро збільшити доступну смугу пропускання порівняно з наявною.

References

Balashov, V. Yu. (2016). Problemy unifikatsii terminolohii u sferi borotby z kiberzlochynnistiu. *Teoriia i praktyka yurydychnoi vidpovidalnosti za pravoporushennia v informatsiinii sferi:* materialy nauk.-prakt. konf. (Kyiv, 08.06.2016). Kyiv [in Ukrainian].

Bilyk, A. S. (2013). Perspektivnye napravleniia razvitiia ekspertnoi deiatelnosti v sfere informatcionnykh tekhnologii. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky:* zb. nauk. pr. Kharkiv. Vyp. 13 [in Russian].

Bobrytskyi, S. M. (2008). Metodychni aspekty doslidzhennia telekomunikatsiinykh system (obladnannia) ta zasobiv.*Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky:* zb. nauk. pr. Kharkiv. Vyp. 8 [in Ukrainian].

Kochura, V. O., Kuchuk, H. A., Mozhaiev, O. O. (2006). Modeliuvannia dynamichnykh protsesiv u virtualnykh ziednanniakh. *Zbirnyk naukovykh prats Obiednanoho naukovo-doslidnoho instytutu Zbroinykh Syl.* Kharkiv. Vyp. 2 (4) [in Ukrainian].

Kotenko, S. H., Mozhaiev, M. O., Poroshyn, S. M. (2012). Pobudova ekstrapoliuiuchoi modeli protsesu funktsionuvannia telekomunikatsiinykh system. *Vostochno-evropeiskyi zhurnal peredovykh tekhnolohyi.* Kharkiv. T. 4. № 9 [in Ukrainian].

Kuchuk, G. A., Mozhaev, A. A., Pashchenko, R. E., Rukkas, K. M. i dr. (2006). *Fraktalnyi analiz protcessov, struktur i signalov*: monografiia. Kharkiv [in Russian].

Kuchuk, H. A. (2013). *Informatsiini tekhnolohii upravlinnia intehralnymy potokamy danykh v informatsiino-telekomunikatsiinykh merezhakh system krytychnoho pryznachennia.* Kharkiv [in Ukrainian].

Kuchuk, H. A. (2013). Kontseptualnyi pidkhid do syntezu struktury informatsiino-telekomunikatsiinoi merezhi. *Systemy obrobky informatsii:* zb. nauk. pr. Kharkiv. Vyp. 7 (114) [in Ukrainian].

Mozhaev, A. A., Poroshin, S. M., Kuzmenko, V. E., Mozhaev, M. A. (2011). Issledovaniia povedeniia fazovoi traektorii telekommunikatcionnogo trafika geterogennoi seti peredachi danniakh. *Systemy upravlinnia, navihatsii ta zviazku:* zb. nauk. pr. Kyiv. Vip. 2 (18) [in Russian].

Mozhaev, A. A., Semenov, S. G., Kazimirova, V. V., Mozhaev, M. A. (2014). Usovershenstvovanie matematicheskoi modeli zashchishchennoi informatcionno-telekommunikatcionnoi sistemy s ispolzovaniem teorii chuvstvitelnosti. *Elektronika ta Zviazok:* nauk.-tekhn. zhurn. Kyiv. T. 19. № 4 (81) [in Russian].

Mozhaiev, O. O. (2012). *Peredacha informatsii u heterohennykh kompiuternykh merezhakh:* monohrafiia. Kharkiv [in Ukrainian].

Mozhaiev, O. O., Kazimirova, V. V., Mozhaiev, M. O. (2013). Metody keruvannia trafikom v multyservisnykh merezhakh. *Tekhnolohyia pryborostroenyia.* Kharkiv. № 1 [in Ukrainian].

Pro sudovu ekspertyzu: Zakon Ukrainy vid 25.02.1994 r. № 4038-XII (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12 (data zvernennia: 01.08.2020) [in Ukrainian].

Semenov, S. G., Belenkov, A. G., Mozhaev, A. A. (2005). Razrabotka raspredelennogo metoda mnogoputevoi marshrutizatcii, osnovannogo na potokovoi modeli s predvychisleniem putei (marshrutov). *Modeliuvannia ta informatsiini tekhnolohii.* Kyiv. № 32 [in Russian].

Zavizistup, Iu. Iu., Kovalenko, A. A., Mokhammad, A. S., Mozhaev, M. A. (2010). Osobennosti funktcionirovaniia protokolov v besprovodnykh setiakh. *Sistemi obrobki informatcii*: zb. nauk. pr. Kharkiv. № 5 [in Russian].

М. А. Можаев, В. А. Гомон, К. В. Никулин

ОСОБЕННОСТИ ФУНКЦИОНИРОВАНИЯ КОМПЬЮТЕРНОЙ СЕТИ ДЛЯ ОБЕСПЕЧЕНИЯ ИНФОРМАЦИОННОЙ СИСТЕМЫ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Проанализировано качество управления процессом передачи данных в компьютерной сети информационной системы судебной экспертизы. Определена роль специализированной компьютерной сети в информационной системе судебной экспертизы Украины. Исследованы причины, приводящие к перегрузкам и потере пакетов в сетях передачи данных информационной системы. К современным компьютерным сетям предъявляются достаточно высокие требования, но, к сожалению, в условиях ограниченного финансирования и разнообразия отраслевых программ информатизации, характерных для реалий Украины, большинство компьютерных сетей являются гетерогенными, то есть состоят из различных программно-аппаратных средств под управлением различных операционных систем и обеспечивают потребителям широкий спектр информационных услуг. Вследствие увеличения объёмов информации существенно увеличивается и нагрузка на компьютерную сеть. Единственная ошибка в компьютерной сети может привести к потере информации или к видоизменению большого количества данных, резкому снижению качества и оперативности проведения экспертизы. К сожалению, такие ошибки могут остаться незамеченными по многим причинам: сбой программного и/или аппаратного обеспечения, некорректное администрирование и т. п. Очень опасны ошибки в программном обеспечении (переполнение буфера, аварийная остановка программы, перегрузка системы, получение прав администратора). Возникает необходимость в управлении процессом передачи данных. Для повышения качества функционирования компьютерной сети предлагается создать систему оценивания её параметров. В результате проведённых теоретических исследований пропускной способности, управляемой протоколом передачи TCP (Transmission Control Protocol), на основе подхода, ориентированного на изучение структуры сети, предложен новый вид управления вычислительной способностью сети, а также установлено, что предлагаемая система оценивания параметров сети информационной системы судебно-экспертной деятельности позволяет определять местоположение участков телекоммуникационной сети с ограниченной пропускной способностью.

Применение STAB позволяет достаточно точно оценивать доступную полосу пропускания канала за счет её вычисления до m-го соединения в любой момент времени. Это помогает выстроить альтернативные виртуальные маршруты, что существенно снижает количество потерянных пакетов и, в итоге, повышает качество передачи информации в компьютерной сети информационной системы судебной экспертизы.

Ключевые слова: судебная компьютерно-техническая экспертиза, компьютерная сеть, передача данных, гетерогенная сеть, протокол TCP.

M. Mozhaiev, V. Homon, K. Nikulin

PECULIARITIES OF COMPUTER NETWORK FUNCTIONING TO MAINTAIN INFORMATION SYSTEM OF FORENSIC ACTIVITY

The analysis of the quality control of data transmission process in computer network of the forensic information system is carried out. The role of a specialized network in the information system of forensic science in Ukraine is determined. The causes that lead to overload and packet loss in data transfer networks of the information system are analyzed. Quite high requirements are imposed on modern computer networks, but, unfortunately, in conditions of limited funding and of a variety of sectoral informatization programs (typical for the present realia of Ukraine), most computer networks are heterogeneous, that is they consist of various software and hardware under various operating systems and provide consumers with a wide range of information services. Due to rapid growth in the volume of information, load on computer network keep significantly increasing. A single error in computer network operation may lead either to loss of information or to modification of a large amount of data. It can drastically reduce the quality and efficiency of forensic examination. Unfortunately, such errors can be undetected for many reasons: software and/or hardware failure, incorrect administration, etc. Software bugs are highly dangerous (buffer overflow, program crash, system overload, gaining administrator rights). There is a need to manage data transfer process. To improve the quality of computer network functioning, it is proposed to create a system for evaluating network parameters. As a result of theoretical studies on network bandwidth controlled by the TCP protocol, based on an approach aimed at studying the network structure, a new way to control network's computational capacity is suggested as well as it is also established that the suggested system for evaluating network parameters of the forensic information system allows you to determine location of telecommunication network segments with limited bandwidth.

Using STAB allows you to accurately assess the available channel bandwidth, due to its calculation to m connections at any time. Thus, it will help to develop alternative virtual routes which will significantly reduce the number of lost packets and, ultimately, improve the quality of information transfer in the computer network of the forensic information system.

Keywords: computer forensics, computer network, data transfer, heterogeneous network, TCP protocol.

Надійшла до редколегії 20.08.2020

Можаєв М. О., Гомон В. О., Нікулін К. В. Особливості функціонування комп'ютерної мережі для забезпечення інформаційної системи судово-експертної діяльності. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 240—249. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.18.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.19
УДК [342.9:343.98] (477)

Д. О. Давиденко,
кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу аспірантури та докторантури Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9124-9511,
e-mail: davidenko.dasha@ukr.net

ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ МЕДІАЦІЇ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ ТА ЇЇ ВПЛИВ НА СУДОВО-ЕКСПЕРТНУ ДІЯЛЬНІСТЬ

Розглянуто основні напрями розвитку процедури медіації в Україні відповідно до чинного законодавства та її перспективи в адміністративному процесі. Схарактеризовано наявний стан медіації в Україні. Досліджено спірні аспекти чинного законодавства, зокрема напрями вдосконалення проєкту Закону України «Про медіацію». Визначено перелік проблем введення медіації в адміністративному процесі, які розподілено на групи. Надано рекомендації щодо шляхів подолання цих проблем, що сприятиме поступовому переходу до медіації як альтернативного способу розв'язання спорів. Визначено аспекти впливу «узаконеної» медіації на діяльність судового експерта як учасника судового розгляду. Розглянуто закордонний досвід медіації, який слід брати до уваги в сучасній практиці мирного врегулювання спорів.

Ключові слова: медіація, адміністративний процес, альтернативний спосіб врегулювання конфлікту, спір, медіатор, суддя, позасудовий розгляд, судово-експертна діяльність.

Постановка наукової проблеми. Останніми роками проблема врегулювання спорів в досудовому порядку є популярною темою для обговорення фахівцями у різних галузях права, зокрема в адміністративному. Зацікавленість цим питанням обумовлена підвищеною напруженістю судів в адміністративних процесах та необхідністю їх розвантаження; значними фінансовими витратами, що їх супроводжують, суспільною необхідністю наявних альтернативних форм розв'язання спорів. З огляду на це, проблеми введення в дію процедури медіації та її узаконення в усіх видах права потребують нагального розв'язання. До того ж актуальність дослідження щодо розв'язання цього питання підтверджено наявним резонансним законопроєктом про медіацію й пильною увагою громадськості та фахівців, що знаходить своє вираження в обговореннях на наукових заходах. Також варто зауважити, що зміни в процедурі медіації матимуть певний вплив на суміжні сфери (наприклад, судово-експертну діяльність), а це, зі свого боку, підвищить потребу в розвитку медіації.

© Д. О. Давиденко, 2020

Аналіз основних досліджень і публікацій. 2018 р. на засіданні круглого столу Верховного Суду України за темою «Медіація та адміністративний суд: дискусійні аспекти» [1] обговорено питання необхідності запровадження судді-медіатора в адміністративному процесі. Роком пізніше там само й за тією самою темою відбулися фахові дискусії щодо розмежування медіації та процесу врегулювання спорів за участі судді [2]. 2019 р. С. О. Корінний [3] захистив дисертацію за темою впровадження медіації в адміністративний процес України, де наголосив на необхідності формування інституту медіації для розв'язання адміністративних спорів. Окрім того, явище медіації в Україні також вивчали О. Д. Сидєльніков [4], Н. В. Боженко [5], Т. І. Шинкар [6] та ін. У судово-експертній діяльності медіація є інноваційним процесом, який науковці досліджують не часто та лише з огляду на повноваження експерта з права як учасника судового процесу, визначеного у ГПК та КАСУ. Усі теоретичні та практичні доробки з питання медіації в адміністративному судочинстві України є актуальними, але суперечними та неоднозначними через брак правового забезпечення медіації, відсутність системного підходу до процедури медіації, недостатню ефективність апробованих практик.

Мета статті. Розроблення теоретичних положень та практичних рекомендацій щодо основних напрямів перспективного впровадження медіації в адміністративний процес і можливих результатів цього для судово-експертної діяльності України.

Викладення основного матеріалу дослідження. *Медіація* — вид альтернативного врегулювання суперечок із залученням посередника (медіатора), який допомагає сторонам конфлікту налагодити процес комунікації і проаналізувати конфліктну ситуацію так, щоб вони самі змогли обрати той варіант рішення, який би задовільнив інтереси й потреби всіх учасників конфлікту [7]. Явище медіації не є інноваційним поняттям для України та має власні етапи провадження. Ще 2007 р. за програмами Європейської

[1] Сидоренко Д. Медіація в адміністративному процесі: в чому проблема?//*Юридична Газета online.* 2018. 23 жовт. URL: https://yur-gazeta.com/publications/events/mediaciya-v-administrativnomu-procesi-v-chomu-problema.html (дата звернення: 16.06.2020).

[2] Там само.

[3] Корінний С. О. Впровадження медіації в адміністративний процес України: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Ужгород, 2019. 20 с.

[4] Сидєльніков О. Д. Інститут примирення сторін в адміністративному судочинстві. автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2017. 20 с.

[5] Боженко Н. В. Медіація як один із засобів врегулювання адміністративних спорів: теоретико-історичний аспект//*Право.ua*. 2017. №. 1. С. 95—98. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pravo_2017_1_19 (дата звернення: 16.06.2020).

[6] Шинкар Т. І. Зарубіжний досвід правового забезпечення медіації та можливість його використання в Україні//*Наше право*. 2016. № 2. С. 54—58. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2016_2_11 (дата звернення: 16.06.2020).

[7] Про медіацію: проєкт Закону України від 17.12.2015 р. № 3665. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=3665&skl=9 (дата звернення: 16.06.2020).

комісії та Ради Європи з покращення діяльності судової гілки влади в Україні проводили підготовку суддів-медіаторів [1]. Широкого застосування цих компетентностей не відбулось, хоча головною метою програми було впровадження медіації як альтернативного способу розв'язання спорів у межах чинного на той час Кодексу адміністративного судочинства України (КАСУ). Підписана Україною 2014 р. Угода про асоціацію з Європейським Союзом [2] передбачає посилення співпраці у сфері правосуддя, зважаючи на права людини, для забезпечення верховенства права та дає нові можливості до розвитку медіації. У рекомендаціях країн Європейського Союзу це верховенство повинно охоплювати як судові, так і позасудові методи врегулювання спорів. З огляду на євроінтеграційні процеси, спрямовані на покращення українського судочинства, певна робота щодо впровадження медіації відбувається, але до сьогодні єдиного дієвого механізму не існує. Судово-експертна діяльність є невід'ємною складовою процесу судочинства, тому будь-які зміни системи знайдуть своє відображення в роботі експерта як виконавця судової експертизи. До того ж алгоритм залучення конкретних учасників медіації також відсутній, що залишає відкритим питання дій судового експерта в цьому процесі.

У грудні 2019 р. на розгляд Верховної Ради України (далі — *ВРУ*) винесено проєкт Закону України № 3665 «Про медіацію» [3], у якому визначено законодавче закріплення можливості проведення процедури медіації, яка полягатиме у добровільному позасудовому врегулюванні конфлікту шляхом переговорів між його сторонами за допомогою медіатора. Таку законодавчу ініціативу підтримали 219 народних депутатів ВРУ із необхідних 226, що відстрочило прийняття законопроєкту на невизначений термін. Рішення ВРУ викликало ажіотаж у ЗМІ [4], посилений політичними аспектами дій новообраного уряду, який попередньо обіцяв законодавчо закріпити медіацію задля захисту суспільних інтересів. Так, медіація не набула законного

[1] Мемель Ф.-Й. Медіація в адміністративному судочинстві України. Про можливості впровадження медіації в рамках діючого Кодексу адміністративного судочинства України (КАСУ). URL: http://www.voas.gov.ua/upload/337_mediac2.pdf. (дата звернення: 16.06.2020).

[2] Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони (зі змін. та допов.): вчин. (у різних частинах) 21.03.2014 р. та 27.06.2014 р. № 984_011; ратифік. Законом України від 16.09.2014 р. № 1678-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011/ed20151130 (дата звернення: 16.06.2020).

[3] Про медіацію: ... . URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=3665&skl=9 (дата звернення: 16.06.2020).

[4] Парламент провалив голосування за законопроєкт про мирне вирішення конфліктів поза судом//*ZMINA. Центр прав людини.* 2019. 28 лют. URL: https://zmina.info/news/parlament_provaliv_golosuvannjia_za_zakonoprojekt_pro_mediacijiu (дата звернення: 16.06.2020).

права на провадження, але її популяризація та проходження певних процедур у ВРУ вочевидь набирає обертів розвитку цієї процедури як альтернативи до врегулювання спорів.

Виникає логічне питання щодо проблем і спірних аспектів, які пролонгують строки прийняття законопроєкту. Запропоновано розподілити ці проблеми на загальні, адміністративно-центровані й технічні. Загальні проблеми зумовлено концептуальними проблемами провадження медіації, адміністративно-центровані — не передбачають можливостей розвитку альтернативних способів розв'язання спорів саме в адміністративному процесі, а технічні — це прогалини законопроєкту з процедурних аспектів проведення медіації.

Однією із нагальних проблем є конституційно закріплене право державного службовця діяти в межах повноважень, що передбачені законами України. Тобто реалізувати принципи добровільності й ініціативності, передбачені механізмом медіації, службовці не мають змоги. Оскільки суд є однією зі сторін медіації (поки інше не передбачено законом), його ініціативність має чіткі межі та суперечить сутності медіації.

Іншою загальною проблемою є статусність медіатора й оплата його праці. Медіатором може бути громадський представник на безоплатній основі або приватна особа, що залучена судом (у такому разі роботу медіатора має оплачувати держава, що неможливо). Медіатором також може бути суддя або представник суду на стадії досудового розгляду справи, що взагалі не потребує додаткового фінансування, але суттєво перенавантажує суд. У будь-якому разі статус медіатора не є однозначним і потребує уточнень. Залучення судового експерта, ініційоване сторонами медіації, також не має мотивованої оплати й потребує додаткових процедурних роз'яснень, а це породжує ще більше питань щодо процесуального статусу судового експерта в медіації.

Зі свого боку, законопроєкт № 3665 пропонує іншу позицію щодо статусу медіатора і визначає його як спеціально підготовленого посередника, який здійснює діяльність з урегулювання конфліктів. Положення цього закону виключає участь суду, тим самим наділивши медіатора наглядовими повноваженнями.

До речі, згідно із законопроєктом, учасники медіації дублюють учасників будь-якого судового процесу (зокрема, експертів), за винятком судді, що навряд значно зменшить вартість такого спору і протирічить основним принципам медіації, яка спрямована на розвантаження суду. Тобто в разі затвердження Закону України «Про медіацію» експерти будуть задіяні в процесі розв'язання спорів так само, як у звичайному судовому розгляді, але невизначеність статусу експерта, його оплати праці та повноважень осіб, які призначають експертизи в процесі альтернативного розв'язання спорів, залишає нагальні питання щодо впровадження медіації на державному рівні.

Адміністративно-центрованими проблемами можна вважати обмеженість можливості застосування процедури медіації в усіх адміністративних справах. Тривалий час адміністративні справи взагалі не належали до переліку процесів, у яких можна застосовувати медіацію. Зараз відбувається поступове переорієнтування щодо цього питання, хоча певна обмеженість залишається. Наприклад, медіацію не застосовують у справах між суб'єктами владних повноважень щодо реалізації їхньої компетенції у сфері управління.

Найважливішою проблемою медіації залишається відсутність належного правового регулювання. Оскільки проєкт Закону «Про медіацію» відхилено ВРУ та відправлено на доопрацювання в комітетах, єдиною можливістю для медіації в адміністративному розгляді є мирне врегулювання спорів, що може завершитися угодою між сторонами чи поверненням до суду для продовження розгляду справи.

Також виникає питання щодо виконання рішень, прийнятих сторонами із залученням медіатора. Таке правове рішення набуває форми цивільно-правової угоди, і в разі його невиконання застосовують способи захисту цивільних прав. Державний механізм починає діяти лише тоді, коли такі способи справді мали місце. З одного боку, цей аспект є позитивним через зменшення фінансового напруження, з іншого — негативним через відсутність форми впливу та гарантованості. Отже, можливість залучення до процесу медіації експерта за відсутності нормативних змін у процесуальному законодавстві зведено до мінімуму; судовий експерт надає висновок, що є доказом у суді та (певною мірою) гарантією об'єктивності дослідження проблемного питання.

Останньою групою проблем є технічні. Саме через них, як стверджують фахівці, прийняття законопроєкту «Про медіацію» відтерміновано. Так, президентка Національної асоціації медіаторів України Д. Проценко [1] стверджує, що вік медіаторів у 30 років є невиправдано високим: єдиний реєстр медіаторів, до якого матимуть доступ судді, породжує додаткові вимоги, а статус медіатора з підготовкою в 40 годин не є показником якості процесу врегулювання спору. Отже, для зменшення подальших ризиків застосування медіації необхідно більш виважено та докладно визначити кадрову підготовку медіатора, його статус у суді.

З огляду на зазначені проблеми впровадження медіації, можна дійти висновку, що процес мирного врегулювання спорів у позасудовому форматі не є забороненим, проте, пряма можливість медіації відсутня. Тобто для розвитку медіації необхідно здійснити законотворчі дії, що задовольнять потреби усіх сторін процесу та дадуть змогу запровадити медіацію на рівні чинної судової системи. До того ж, адміністративні правопорушення мають

[1] Парламент провалив голосування за законопроєкт … . URL: https://zmina.info/news/parlament_provaliv_golosuvannjia_za_zakonoprojekt_pro_mediacijiu (дата звернення: 16.06.2020).

певні специфічні ознаки через своїх учасників, але не мають бути обмеженими до мирного врегулювання спорів.

Такий альтернативний спосіб розв'язання конфліктів, як медіація, має значну кількість переваг, а саме: дає змогу збільшити показник задоволеності учасників (тим самим знизити оскарженість у судах), досягти у переговорному процесі збалансованих рішень, зменшити витратність конфлікту, скоротити строки розгляду справи.

Оскільки за наявної нормативно-правової бази медіація не може на законних умовах застосовуватись у вигляді альтернативного способу розв'язання конфлікту, тому найчастіше сторони розпочинають переговори лише за рекомендацією суду, а впровадження медіації поки розтягнуто у часі. Розв'язання проблемних питань значно наблизить процес медіації до бажаного рівня, тому запропоновано прийняти Закон «Про медіацію» повторно, але з певними виправленнями, які б передбачали перехідні положення впровадження медіації в режим роботи суду. Тобто для побудови дієвої системи медіації варто впроваджувати її поступово, поетапно. *Перший етап* — через обов'язковість участі медіатора у судовому процесі, що надає альтернативу на стадії досудового розгляду; *другий етап* — у разі позитивного досвіду вирішення справ за участі медіатора перейти на медіаторо орієнтовану систему з вибірковою участю судді, який виступає спостерігачем; *третій етап* — остаточний перехід до системи, що передбачає добровільний вибір учасниками альтернативи між медіацією та судом. У разі позитивного результату застосування медіації статус медіатора значно підвищиться, і він стане рівноправним учасником розв'язання конфлікту в адміністративному процесі.

Під час запровадження цих етапів варто процесуально окреслити дії учасників медіації (зокрема, експертів). Загальні вимоги до судового експерта визначено Законом України «Про судову експертизу», де не передбачено його участі в альтернативному розв'язанні спорів, хоча якщо сприймати медіацію як можливість проведення експертного дослідження, цей процес є допустимим, адже законодавство не містить протилежного. Тобто запровадження медіації обов'язково торкнеться експерта та викличе низку питань щодо його діяльності, роль експертного висновку в процесі альтернативного розв'язання спору також потребує роз'яснень.

Представлені етапи засновані на позитивній практиці провадження медіації за кордоном. Так, зарубіжна практика застосування механізму медіації [1] наголошує на необхідності розподілу дій сторін між урегулюванням

[1] Див., наприклад: Медіація в державах Європейського Союзу//*Інформаційне агентство «Українське право»*. 2016. 26 черв. URL: https://ukrainepravo.com/international_law/european_union_law/mediatsiya-v-derzhavakh-evropeyskogo-soyuzu (дата звернення: 16.06.2020) ; de la Rosa C. G. Mediation in the administrative courts: difficulties for its effective implementation//*Revista general de derecho procesal*. 2018. URL: https://apps.webofknowledge.com/full_record.do?product=WOS&search_mode=

спору в судовому порядку та позасудовому розгляді, і з огляду на це розмежовує процес на:

- приватну медіацію (цілком незалежна від судового розгляду, її застосовують без подальшого судового процесу);
- супутню судовому розгляду медіацію (ініційовану судом, але відбувається без подальшої участі суду в розв'язанні конфлікту);
- судове посередництво (проводиться під час судового розгляду й містить консультації та допомогу юрисконсультів і адвокатів, але виключає участь судді, наділеного правовими судовими повноваженнями.

Тобто зарубіжний досвід передбачає мінімальну участь суддів у медіації, яка спрямована на задоволення потреб сторін, а не на винесення одностороннього рішення суду. До того ж медіація як процес альтернативного врегулювання спорів за кордоном має рівноправний статус із судовим розглядом справи.

Висновки. Безумовно, етапи переходу на застосування альтернативного способу розв'язання конфліктів (медіацію) передбачають не лише прийняття Закону України «Про медіацію», а й зміни в усіх нормативно-правових актах, кодексах України, що регулюють судову систему загалом. Судово-експертна діяльність є невід'ємною частиною цієї системи, тому будь-які зміни вплинуть на експертну роботу. Запровадження зарубіжного досвіду повинно мати адаптивний характер, що враховуватиме актуальність українського сьогодення.

Варто зазначити, що медіація необхідна для суспільства передусім завдяки її здатності доходити компромісу як головної мети процесу врегулювання. З огляду на всі надані рекомендації з розв'язання спірних питань, часу для впровадження медіації необхідно багато. Отже, для України поступовий перехід є найбільш прийнятним варіантом. Медіація є важливим кроком до суспільно спрямованої системи захисту прав людини, вона відкриває варіанти для вільного й мирного способу розв'язання спорів, але найбільшою її перевагою є здатність самостійного врегулювання конфлікту його сторонами з урахуванням побажань кожної зі сторін. Хоча адміністративний процес є специфічним видом права (через своїх суб'єктів),

GeneralSearch&qid=1&SID=F5fwxB6qxBSnoiGif4Q&page=1&doc=1 (дата звернення: 16.06.2020) ; Bousta R. Mediación administrativa en derecho comparado: Perspectivas y prospectivas//*IDP. Revista de Internet, Derecho y Política.* 2019. Sept. № 29. DOI: 10.7238/idp.v0i29.3212 (дата звернення: 16.06.2020) ; de Graaf K. J., Marseille A. T., Tolsma H. D. Mediation in Administrative Proceedings: A Comparative Perspective//*Alternative Dispute Resolution in European Administrative Law*. 2014. С. 589—605. URL: https://www.rug.nl/research/portal/files/14920995/ADR_in_European_Administrative_Law_De_Graaf_Marseille_Tolsma.pdf (дата звернення: 16.06.2020) ; Vučetić D. Is mediation viable in administrative matters?//*Law and Politics.* 2016. № 4. Vol. 14. P. 495—504. DOI: 10.22190/FULP1604495V (дата звернення: 16.06.2020).

запровадження медіації надасть нових можливостей країні, а кожному охочому — право альтернативного вибору способів захисту власних інтересів.

References

Bousta, R. (2019). Administrative mediation in comparative law: Perspectives and prospects. *IDP-internet law and politics.* DOI: 10.7238/idp.v0i29.3212 (data zvernennia: 16.06.2020) ;

Bozhenko, N. V. (2017). Mediatsiia yak odyn iz zasobiv vrehuliuvannia administratyvnykh sporiv: teoretyko-istorychnyi aspekt. *Pravo.ua.* №. 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/pravo_2017_1_19 (data zvernennia: 16.06.2020) [in Ukrainian].

De Graaf, K. J., Marseille, A. T., Tolsma, H. D. (2014). *Mediation in Administrative Proceedings: A Comparative Perspective.* Alternative Dispute Resolution in European Administrative Law. URL: https://www.rug.nl/research/portal/files/14920995/ADR_in_European_Administrative_Law_De_Graaf_Marseille_Tolsma.pdf (data zvernennia: 16.06.2020) ;

De la Rosa, C. G. (2018). *Mediation in the administrative courts:* difficulties for its effective implementation. Revista general de derecho procesal. URL: https://apps.webofknowledge.com/full_record.do?product=WOS&search_mode=GeneralSearch&qid=1&SID=F5fwxB6qxBSnoiGif4Q&page=1&doc=1 (data zvernennia: 16.06.2020)

Korinnyi, S. O. (2019). *Vprovadzhennia mediatsii v administratyvnyi protses Ukrainy.* (Abstract of candidates thesis: 12.00.07). Uzhhorod [in Ukrainian].

Mediatsiia v derzhavakh Yevropeiskoho Soiuzu (2016). Informatsiine ahentstvo «Ukrainske pravo». URL: https://ukrainepravo.com/international_law/european_union_law/mediatsiya-v-derzhavakh-evropeyskogo-soyuzu (data zvernennia: 16.06.2020) [in Ukrainian].

Memel, F.-Y. *Mediatsiia v administratyvnomu sudochynstvi Ukrainy.* Pro mozhlyvosti vprovadzhennia mediatsii v ramkakh diiuchoho Kodeksu administratyvnoho sudochynstva Ukrainy (KASU). URL: http://www.voas.gov.ua/upload/337_mediac2.pdf. (data zvernennia: 16.06.2020) [in Ukrainian].

Parlament provalyv holosuvannia za zakonoproekt pro myrne vyrishennia konfliktiv poza sudom. (2019). ZMINA. Tsentr prav liudyny. URL: https://zmina.info/news/parlament_provaliv_golosuvannjia_za_zakonoprojekt_pro_mediacijiu (data zvernennia: 16.06.2020) [in Ukrainian].

Pro mediatsiiu: proekt Zakonu Ukrainy vid 17.12.2015 r. № 3665. URL: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_2?pf3516=3665&skl=9 (data zvernennia: 16.06.2020) [in Ukrainian].

Shynkar, T. I. (2016). Zarubizhnyi dosvid pravovoho zabezpechennia mediatsii ta mozhlyvist yoho vykorystannia v Ukraini. *Nashe pravo.* № 2. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Nashp_2016_2_11 (data zvernennia: 16.06.2020) [in Ukrainian].

Sydielnikov, O. D. (2017). *Instytut prymyrennia storin v administratyvnomu sudochynstvi*. (Abstract of candidates thesis: 12.00.07). Kharkiv [in Ukrainian].

Sydorenko, D. (2018). Mediatsiia v administratyvnomu protsesi: v chomu problema? *Iurydychna Hazeta online.* URL: https://yur-gazeta.com/publications/events/mediaciya-v-administrativnomu-procesi-v-chomu-problema.html (data zvernennia: 16.06.2020) [in Ukrainian].

Uhoda pro asotsiatsiiu mizh Ukrainoiu, z odniieiu storony, ta Yevropeiskym Soiuzom, Yevropeiskym spivtovarystvom z atomnoi enerhii i yikhnimy derzhavamy-chlenamy, z inshoi storony (zi zminamy ta dopovnenniamy): vchyn. (u riznykh chastynakh) 21.03.2014 r. ta 27.06.2014 r. № 984_011; ratyfik. Zakonom Ukrainy vid 16.09.2014 r. № 1678-VII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011/ed20151130 (data zvernennia: 16.06.2020) [in Ukrainian].

Vučetić, D. (2016). Is mediation viable in administrative matters? *Law and Politics.* № 4. Vol. 14. DOI: 10.22190/FULP1604495V (data zvernennia: 16.06.2020).

Д. А. Давиденко

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ МЕДИАЦИИ В АДМИНИСТРАТИВНОМ ПРОЦЕССЕ УКРАИНЫ И ЕЁ ВЛИЯНИЕ НА СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНУЮ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ

В статье рассмотрены основные направления развития процедуры медиации в Украине в соответствии с действующим законодательством и её перспективы в административном процессе. Охарактеризованы существующее положение медиации в Украине и опыт предыдущего внедрения данной процедуры. Исследованы труды отечественных учёных, выделены пути становления медиации как категории правовых отношений. Определён статус медиатора в настоящее время, в том числе рассмотрен законопроект «О медиации» и его основные положения. Исследованы спорные аспекты существующего законодательства, а именно проблемы внедрения медиации и возможные направления совершенствования проекта Закона Украины «О медиации».

Определён перечень проблем введения медиации в административный процесс, который предложено разделить на три группы: общие, административно ориентированные, технические. Общие проблемы обусловлены концептуальными проблемами внедрения медиации, административно ориентированные не предусматривают возможности развития альтернативных способов разрешения споров именно в административном процессе, а технические — это пробелы законодательства, касающиеся процедурных аспектов медиации. Также даны рекомендации о способах преодоления этих проблем, которые будут способствовать постепенному переходу к медиации как альтернативному способу разрешения споров. В качестве основной рекомендации предложено поэтапное внедрение Закона Украины «О медиации».

Переход на следующий этап предполагает уменьшение участия суда в процедурах медиации и дальнейшее её выделение в самостоятельно действующую систему альтернативного разрешения споров. Рассмотрен зарубежный опыт медиации, который учитывается в современной практике мирного урегулирования споров и подтверждает необходимость внедрения предложенных рекомендаций.

Ключевые слова: медиация, административный процесс, альтернативный способ урегулирования конфликта, спор, медиатор, судья, внесудебное рассмотрение, судебно-экспертная деятельность.

D. Davydenko

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF MEDIATION IN THE ADMINISTRATIVE PROCESS OF UKRAINE AND ITS INFLUENCE ON FORENSIC ACTIVITY

The article considers the main directions for the development of mediation procedure in Ukraine in accordance with the current legislation and its development prospects in administrative law. The current state of mediation in Ukraine and the experience of previous implementation of this procedure were outlined. Scientific papers of domestic scientists were studied, independent ways of mediation development as a category of legal relations were identified. Currently, the status of a mediator is determined, including the Draft Law: "On mediation" and its basic provisions are considered. Disputed aspects of the current legislation, namely problems of introduction of mediation and possible ways for improving the Draft Law of Ukraine: "On mediation" were analyzed. The list of problems for introducing mediation into administrative law were defined, which is suggested to be divided into three groups: general, administratively oriented, technical. Common problems are conditioned by conceptual problems of mediation introduction, administratively oriented: provide impossibility of the development of alternative ways for solving disputes in administrative law, and technical: gaps in legislation concerning procedural aspects of carrying out mediation. Recommendations are also given on ways to overcome these problems, which will facilitate a gradual transition to mediation as an alternative way of settling disputes. As the main recommendation phased implementation of the Law of Ukraine: "On mediation" is suggested. Transition to each stage involves reducing court involvement in mediation procedures and further allocating it in independent system of alternative dispute resolution. Foreign experience of mediation was considered which is taken into account in the current practice of disputes peaceful settlement and confirms the need to implement the proposed recommendations.

Keywords: mediation, administrative law, alternative way of conflict resolution, dispute, mediator, judge, out-of-court consideration.

Надійшла до редколегії 17.06.2020

Давиденко Д. О. Перспективи розвитку медіації в адміністративному процесі України та її вплив на судово-експертну діяльність. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 250—259. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.19.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.20
УДК [342.9:343.98](477)

А. О. Казаров,
старший науковий співробітник лабораторії інженерно-транспортних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5560-8652, e-mail: exp2014@ukr.net

ПРИНЦИПИ АДМІНІСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СУДОВО-ЕКСПЕРТНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ У СПРАВАХ ПРО АДМІНІСТРАТИВНІ ПРАВОПОРУШЕННЯ, ПОВ'ЯЗАНІ З ДОРОЖНЬО-ТРАНСПОРТНИМИ ПРИГОДАМИ

Розглянуто принципи адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами. Принципи судово-експертної діяльності розподілено на загальні та спеціальні. Виявлено загальні та спеціальні принципи адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами. Визначено також, що спеціальні принципи тісно пов'язані із загальними.

Ключові слова: принципи, судово-експертна діяльність, адміністративні правопорушення, дорожньо-транспортна пригода, адміністративно-правове регулювання, право, адміністративне право.

Постановка наукової проблеми. Кількість дорожньо-транспортних пригод в Україні щороку збільшується. Унаслідок цього кількість справ про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами, та кількість експертиз і експертних досліджень за цими справами також збільшується. Проведення експертиз і експертних досліджень урегульовано законами України та іншими нормативно-правовими актами, де зазначено принципи судово-експертної діяльності в Україні [1]. У науковій юридичній літературі розглянуто питання, що стосуються принципів адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності. Однак, проблемні питання щодо згаданих принципів у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами, ще не цілком розглянуто й не остаточно розв'язано. Саме тому розгляд питання щодо принципів адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами, дедалі набуває актуальності.

[1] Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін. та допов.)//*Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 1994. № 28. Ст. 232.

© А. О. Казаров, 2020

Аналіз основних досліджень і публікацій. О. Клюєв зазначає, що вимоги світового співтовариства до стандартизації судово-експертної діяльності актуалізують необхідність формування її теоретико-правових засад і створюють передумови для реформування експертного забезпечення правосуддя [1]. Е. Сімакова-Єфремян дослідила питання реформування судово-експертної діяльності й необхідності вдосконалення законодавства України про судово-експертну діяльність [2]. Крім того, принципи адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності досліджували В. Галунько, Р. Тополя, О. Єщук, Р. Саунін, О. Олійник, Е. Сімакова-Єфремян [3] та ін.

Мета статті: визначити принципи, на яких здійснюється адміністративно-правове регулювання судово-експертної діяльності у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами; розглянути поняття принципів судово-експертної діяльності у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами.

Викладення основного матеріалу дослідження. Принципи є основою діяльності будь-якої галузі. Судово-експертна діяльність та адміністративно-правове регулювання судово-експертної діяльності у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами, не є винятком.

На підставі аналізу наукової юридичної літератури, використання знань з теорії права, правових актів у цій сфері, ми сформулюємо загальні та спеціальні принципи адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами.

У словнику іншомовних слів «принцип» визначено як: «1) внутрішнє переконання людини; основне правило поведінки; 2) те, що лежить в основі певної теорії науки» [4].

[1] Клюєв О. М. Удосконалення експертного забезпечення правосуддя: теоретичні, правові та організаційні аспекти//*Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук. пр. Харків, 2019. Вип. 19. С. 102. URL: https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.08 (дата звернення: 01.12.2020).

[2] Сімакова-Єфремян Е. Б. Про необхідність удосконалення законодавства щодо здійснення судово-експертної діяльності в Україні//*Там само*. С. 118. URL: https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.09 (дата звернення: 01.12.2020).

[3] Галунько В. В., Тополя Р. В., Єщук О. М., Саунін Р. Д. Адміністративно-правове регулювання експертно-криміналістичних досліджень транспортних засобів: монографія. Херсон, 2015. 179 с. ; Олійник О. О., Галунько В. В., Єщук О. М. Адміністративно-правове регулювання судово-експертної діяльності: монографія. Херсон, 2015. 224 с. ; Сімакова-Єфремян Е. Б. До питання удосконалення деяких положень нормативно-правових актів щодо експертного забезпечення правосуддя України// *Актуальні питання судової експертизи та криміналістики*: мат-ли Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річчю створення ХНДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 7—8.11.2013). Харків, 2013. С. 36—38.

[4] Чаговець Р. В., Самсонов Г. В., Шлепаков А. М., Пересипкін В. Ф. та ін. Словник іншомовних слів. Київ, 1975. С. 547.

За Г. Губіним, *«термін "принцип" (від лат. principium — початок, першооснова) сприйнятий усіма науками, в тому числі юриспруденцією. Теоретичну і практичну значимість цього поняття, а точніше, категорії — переоцінити неможливо»* [1].

Науковці висловлюються щодо філософського принципу так: «Філософський принцип динамічної збалансованості внутрішніх протилежностей полягає у прагненні будь-якої системи до самозбереження як цілісності з внутрішньо врівноваженою структурою в умовах дії універсального закону зростання безладдя зумовлює існування замкнутої системи "право — правопорушення"» [2]. Згідно із зазначеним принципом будь-яке правопорушення створює таке право, що припинить це правопорушення, при цьому кожне право буде порушене. Із зазначеного правила виключення відсутні, оскільки порушують і заповіді Біблії, і внутрішні документи закладів та установ. У зв'язку з цим спеціально призначені особи (зокрема, посадові) зобов'язані робити все можливе для збереження в сучасному суспільстві режиму дотримання всіх прав і запобігання цим порушенням.

У найбільш загальному вигляді науковці в галузі права викладають своє розуміння принципів права як керівної засади (ідеї), що визначає спрямованість і зміст правового регулювання суспільних відносин. Значення принципів права полягає в тому, що вони концентровано відображають найсуттєвіші ознаки права, є його квінтесенцією та сутністю [3].

Спрямовуючи свої погляди на розуміння принципів адміністративного права, Ю. Битяк доречно, на нашу думку, вважає, що це вихідні, об'єктивно зумовлені фундаментальні засади, відповідно до яких функціонують та формуються система і зміст цієї галузі права [4].

Слушною є також думка В. Голованова в частині, що принципи, як і закони, є відображенням об'єктивного змісту дійсності, виступаючи в ролі своєрідних засобів організації будь-якого процесу пізнання. Їхній зміст має спільні ознаки: історичність буття, об'єктивність змісту, логічну форму тощо. Отже, принцип, зі свого боку, є законом у гносеологічній функції, а закон — це принцип методології пізнання [5].

Підбиваючи підсумки, можемо дійти висновку, що принципи виступають відображенням об'єктивного змісту дійсності (у цьому разі — адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності в Україні). Також можемо стверджувати, що принципи відіграють роль, так би мовити,

---

[1] Губін Г. Ефективність дотримання принципів судово-експертної діяльності/ Офіційний сайт громадської організації «Наукова спільнота». URL: http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-1358 (дата звернення: 10.03.2019).

[2] Бачинін В. А., Журавський В. С., Панов М. І. Філософія права. Київ, 2003. С. 58.

[3] Юридична енциклопедія: у 6 т./редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.), М. П. Зюблюк, В. П. Горбатенко та ін. Київ, 2003. Т. 5. С. 128.

[4] Галунько В. В., Тополя Р. В., Єщук О. М., Саунін Р. Д. Зазнач. твір. С. 55.

[5] Голованов В. Н. Законы в системе научного знания. Москва, 1970. С. 82.

засобів, за допомогою яких організовано будь-який процес пізнання. Принципи є підґрунтям, основою, фундаментом не лише цього виду діяльності, а й усього механізму адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності (зокрема, в Україні) [1].

Отже, на слушну думку науковців-правників, принципами судово-експертної діяльності (зокрема, в Україні) є керівні фундаментальні теоретичні та практичні засади, що будують основу практичної діяльності експерта в межах його повноважень, прав і обов'язків, урегульованих законом, та засади конкретної експертизи. Це принципи незалежності судового експерта (експерт не має перебувати в будь-якій залежності (матеріальній чи службовій) від будь-якої сторони); повноти й об'єктивності експертних досліджень (раціональне та правильне добирання методик, прийнятих в експертній практиці, для комплексного системного дослідження з метою з'ясування максимально об'єктивної істини); дотримання професійної етики судового експерта (професійна поведінка судового експерта відповідно до нормативних документів, усвідомлення та дотримання моральних норм, зважаючи на професійну деформацію); максимального збереження об'єктів, наданих для експертного дослідження (намагання мінімально нашкодити об'єкту дослідження); законності (усі дії у процесі судово-експертної діяльності мають перебувати в межах закону й відповідати йому); дотримання законних інтересів, прав і свобод фізичних та юридичних осіб; допустимості використання засобів, способів і методів проведення експертних досліджень (обраний метод проведення має адекватно відповідати характеру експертного дослідження) [2].

У свої працях Г. Губін зазначає, що судово-експертна діяльність ґрунтується на низці принципів, що забезпечують незалежність і неупередженість судового експерта під час проведення судових експертиз і гарантують експертові свободу вибору необхідного методу дослідження. Як свідчить практика, до переліку принципів слід додати принцип науковості, адже саме він допомагає вдосконалювати методику проведення дослідження, впроваджувати нові способи, методи, методичні рекомендації та ін. [3]

Проведення судово-експертної діяльності (зокрема, в Україні) має ґрунтуватися на принципі науковості. Це означає, що експертні засоби для дослідження (методи, методики та інші технології) повинні відповідати науковим даним, експертні дослідження слід проводити з використанням сучасних досягнень науки й техніки. Однак, наразі відсутнє розуміння, чому принцип науковості не зазначено в чинному Законі. Хоча із започаткуванням експертних установ на науковість звертали увагу, навіть зазначаючи це в назвах експертних установ (наприклад: кабінети *науково*-судової експертизи,

[1] Галунько В. В., Тополя Р. В., Єщук О. М., Саунін Р. Д. Зазнач. твір.

[2] Принципи судово-експертної діяльності/Офіційний сайт судової незалежної експертизи України. URL: https://www.ekspertiza.com.ua/uk/tse-korisno-znati/109-printsipi-sudovo-ekspertnoji-diyalnosti (дата звернення: 01.03.2019).

[3] Губін Г. Зазнач. твір. URL: http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-1358 (дата звернення: 10.03.2019).

інститути *науково*-судової експертизи, *науково*-дослідні інститути судових експертиз, *науково*-дослідні експертно-криміналістичні центри та ін.).

Цілком погоджуємося з Р. Сопільником, який зауважує, що повнота, правильність і об'єктивність експертного дослідження зумовлені відповідністю методів дослідження та висновків судових експертиз (експертів) сучасним вимогам і рівню наукового й технічного знання [1].

Висновки, які судовий експерт формулює під час проведення експертизи та зазначає у висновку судової експертизи, мають ґрунтуватися на всебічному та повному вивченні й аналізі наданих слідчим (судом) об'єктів дослідження із застосуванням спеціальних знань і необхідного комплексу засобів, методів, методичних рекомендацій та методик дослідження, офіційно схвалених для використання під час проведення експертизи.

Слід зазначити, що для якісного здійснення судово-експертної діяльності загалом і судово-експертної діяльності у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами, для того щоб судовий експерт, відповідаючи на поставлені питання, був компетентним, обізнаним та будував свою роботу на дотриманні загальних і спеціальних принципів адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності, система професійно-психологічної підготовки судових експертів має бути організована на доволі високому рівні.

Принципи, на яких засновано систему професійно-психологічної підготовки судових експертів, визначено на підставі мети, завдань і специфіки їхньої загальної та спеціальної професійної підготовки, а також основних завдань психологічної підготовки експертів [2].

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про судову експертизу» [3] судово-експертну діяльність здійснюють за принципами:

- законності;
- незалежності;
- об'єктивності;
- повноти дослідження.

Принципи, обумовлені законодавцями, на слушну думку О. Олійника, і будуть спеціальними щодо адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності. Водночас вони тісно пов'язані із загальними принципами, тобто загальні принципи є підґрунтям, на якому розвиваються спеціальні принципи [4].

---

[1] Сопільник Р. Л. Наукова обґрунтованість, об'єктивність, повнота експертного дослідження//*Medzinárodná vedecká konferencia «Právna veda a prax v treťom tisícročí»* (Кошице, 27—28.02.2015). Кошице, 2015. С. 194—196.

[2] Шевцов С. О., Лозова С. М. Судовий експерт: психологічні аспекти практичної діяльності: метод. посіб. Київ, 2011. С. 49.

[3] Про судову експертизу: …//*Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 1994. № 28. Ст. 232.

[4] Олійник О. О. Адміністративно-правове регулювання судово-експертної діяльності: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2014. С. 7.

Також О. Олійник зауважує, що принцип верховенства права — це принцип, за яким публічна адміністрація, здійснюючи адміністративно-правове регулювання судово-експертної діяльності, визнає такі цінності природного права, як гуманність, забезпечення прав і свобод людини та громадянина, справедливість та ін.; ці надбання перебувають на найвищому ієрархічному щаблі структурованої системи [1]. М. Самбор і Н. Смілик доповнюють О. Олійника, зазначаючи, що «впровадження та утвердження верховенства права, принципу, що поєднує верховенство прав та свобод людини із принципом законності в діяльності органів держави і окремих їх посадових осіб, має бути визначальне для країни, та жодним чином значущість цього принципу не можна занижувати» [2].

У своїх працях О. Олійник також досліджує принципи законності, гласності й самостійності. Під час проведення аналізу принципів адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами, можна взяти за основу погляди О. Олійника. Так, принцип законності у зазначеній сфері діяльності виявляється у трьох аспектах: 1) безпосередній поведінці фізичних осіб; 2) правовому закріпленні компетенції структур виконавчої, законодавчої та судової влади у питаннях судової експертизи й державних (недержавних) форм її проведення, здійсненні її на основі закону, із дотриманням конституційних прав і свобод людини (громадянина); 3) вимозі до всіх суб'єктів права неухильно й точно виконувати вимоги законів і заснованих на них підзаконних нормативно-правових актів щодо судово-експертної діяльності у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами [3]. Слід зауважити, що принцип гласності стосовно адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності (зокрема, у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами) є обмеженим. Однак, як перебачено Законом, судовий експерт не має права розголошувати дані, що стали йому відомими під час проведення експертизи. Принцип самостійності в цій сфері застосовують повною мірою, оскільки експерт під час проведення експертизи (зокрема, добираючи методи, методики дослідження й нормативно-довідкову літературу) діє самостійно, згідно з власними переконаннями та компетентністю на основі своїх спеціальних знань.

Розуміння принципів, висловлених О. Олійником, можна сприймати як підґрунтя для подальшого розвитку принципів адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності в Україні. Крім того,

[1] Олійник О. О. Зазнач. твір.

[2] Самбор М. А., Смілик Н. О. Окремі питання правового регулювання участі експерта у справах про адміністративні правопорушення//*Юридична наука.* 2014. № 1. С. 60.

[3] Олійник О. О. Зазнач. твір.

заслуговують на увагу положення про те, що принципи адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності доцільно класифікувати на загальні та спеціальні [1]. Можемо припустити, що загальні принципи єдині для всіх адміністративно-правових відносин, а спеціальні — лише щодо питань адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності.

Пристаючи на запропоноване О. Олійником, маємо зазначити, що визначені у ст. 3 Закону України «Про судову експертизу» принципи здійснення судово-експертної діяльності (законності, незалежності, об'єктивності й повноти дослідження) є загальними для адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами.

Отже, аналізування Закону України «Про судову експертизу» виявило загальні принципи адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами, для подальшого визначення та формування спеціальних принципів, що не знайшли свого законодавчого оформлення.

Під принципами адміністративного права слід розуміти основні вихідні, об'єктивно зумовлені засади, що є підґрунтям прав і свобод людини й громадянина, діяльності суб'єктів адміністративного права, нормального функціонування держави та громадянського суспільства [2].

В. Галунько та О. Єщук вважають, що загальні принципи адміністративного права, закріплені в Конституції України, конкретизовано й розвинуто в законодавчих та інших нормативно-правових актах держави [3]. До них належать: принцип взаємної відповідальності держави та людини; принцип верховенства права; принцип демократизму правотворчості й реалізації права; принцип пріоритету прав і свобод громадянина й людини; принцип рівності громадян перед законом; принцип гуманізму та справедливості у відносинах між Державою і Людиною; принцип законності [4].

Слушною для нашого дослідження є поділ принципів державного управління в організації судово-експертної діяльності на галузеві та міжгалузеві, територіальні, принципи єдиноначальності й колегіальності [5]. Ефективна організація системи установ судово-експертної діяльності в Україні та державного управління в цій сфері має важливе значення також для

[1] Галунько В. В., Тополя Р. В., Єщук О. М., Саунін Р. Д. Зазнач. твір. С. 63.

[2] Галунько В. В., Олефір В. І., Пихтін М. П. та ін. Адміністративне право України: навч. посіб.: у 2 т./за заг. ред. В. В. Галунька. Херсон, 2011. Т. 1. С. 63.

[3] Галунько В. В., Тополя Р. В., Єщук О. М., Саунін Р. Д. Зазнач. твір. С. 64.

[4] Галунько В. В., Олефір В. І., Пихтін М. П. та ін. Зазнач. твір. С. 64—65.

[5] Репешко П. І. Реалізація спеціальних принципів державного управління в організації судово-експертної діяльності//*Теорія та практика державного управління.* 2011. Вип. 1 (32). С. 152—158.

розв'язання спеціальних завдань (таких, як дотримання принципів адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами).

Наведені вище думки, погляди, спостереження та визначення дають підставу стверджувати, що загальні принципи адміністративного права є фундаментом для розвитку спеціальних принципів.

Слід зауважити, що спеціальні принципи адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами, потрібно розглядати у взаємозв'язку із загальними принципами [1].

Зазвичай для проведення експертизи у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами, фахівцеві слід мати й уміти застосовувати спеціальні знання (зокрема, у галузі автотехніки та транспортної трасології), адже проведення таких експертиз вимагає уважності, професійних умінь і компетентності та ін.

Так, основними завданнями проведення експертиз у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами, є такі: 1) оцінити дії учасників дорожньо-транспортної пригоди в частині того, як вони мали діяти відповідно до вимог Правил дорожнього руху України; 2) визначити, чи мали учасники дорожньо-транспортної пригоди технічну можливість уникнути дорожньо-транспортної пригоди; 3) з'ясувати, чи існували в діях учасників дорожньо-транспортної пригоди невідповідності вимогам Правил дорожнього руху України; 4) дослідити (у разі невідповідності дій учасників дорожньо-транспортної пригоди вимогам Правил дорожнього руху України), чи перебувають ці невідповідності в причиновому зв'язку з виникненням дорожньо-транспортної пригоди. Розв'язання цих завдань у подальшому допоможе суду ухвалити об'єктивне рішення щодо вини учасників дорожньо-транспортної пригоди.

Отже, одним зі спеціальних принципів адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами, є принцип застосування спеціальних знань у галузі автотехніки.

Наступним спеціальним принципом адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами, є принцип вузької спеціалізації, що сьогодні доволі актуально й важливо.

Іншим спеціальним принципом є принцип пріоритету прав громадян на отримання об'єктивної, обґрунтованої, незалежної та неупередженої судової автотехнічної експертизи.

[1] Галунько В. В., Тополя Р. В., Єщук О. М., Саунін Р. Д. Зазнач. твір. С. 66.

Також не менш важливим спеціальним принципом адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами, є принцип комплексності дослідження матеріалів справи про адміністративні правопорушення. Неможливо окремо розглядати пояснення учасників дорожньо-транспортної пригоди та свідків і протокол огляду місця ДТП та схему місця ДТП (у деяких випадках — пошкодження на транспортних засобах), адже цю процедуру слід проводити тільки в комплексі, системно, оскільки згадані елементи пов'язані між собою.

Щодо значення принципів адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами, слід зазначити, що вони є підґрунтям адміністративно-правового механізму, центральним (хоча й теоретичним) елементом у формуванні та розвитку ефективної системи суспільних відносин, яка складається в цій сфері.

Висновки. Зважаючи на зазначені вище дослідження й аналіз, а також враховуючи нормативний і науковий матеріал, ми визначили, що загальними принципами адміністративного права, які застосовують у сфері адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами, є принципи верховенства права, законності та незалежності; об'єктивності; повноти дослідження, самостійності й відповідальності. До спеціальних принципів належать принципи об'єктивності, незалежності та повноти дослідження; комплексності дослідження матеріалів справи про адміністративні правопорушення; вузької спеціалізації.

References

Bachynin, V. A., Zhuravskyi, V. S., Panov, M. I. (2003). *Filosofiia prava.* Kyiv [in Ukrainian].

Halunko, V. V., Olefir, V. I., Pykhtin, M. P. ta in. (2011). *Administratyvne pravo Ukrainy:* navch. posib.: u 2 t. Ed.: V. V. Halunko. Kherson. T.1. [in Ukrainian].

Halunko, V. V., Topolia, R. V., Yeshchuk, O. M., Saunin, R. D. (2015). *Administratyvno-pravove rehuliuvannia ekspertno-kryminalistychnykh doslidzhen transportnykh zasobiv:* monohrafiia. Kherson [in Ukrainian].

Golovanov, V. N. (1970). *Zakony v sisteme nauchnogo znaniia.* Moscow [in Russian].

Hubin, H. *Efektyvnist dotrymannia pryntsypiv sudovo-ekspertnoi diialnosti*. Ofitsiinyi sait hromadskoi orhanizatsii «Naukova spilnota». URL: http://www.spilnota.net.ua/ua/article/id-1358 (data zvernennia: 10.03.2019) [in Ukrainian].

Kliuiev, O. M. (2019). Udoskonalennia ekspertnoho zabezpechennia pravosuddia: teoretychni, pravovi ta orhanizatsiini aspekty. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky:* zb. nauk. pr. Kharkiv. Vyp. 19. URL: https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.08 (data zvernennia: 01.12.2020) [in Ukrainian].

Oliinyk, O. O. (2014). *Administratyvno-pravove rehuliuvannia sudovo-ekspertnoi diialnosti.* (Abstract of candidates thesis). Kyiv [in Ukrainian].

Oliinyk, O. O., Halunko, V. V., Yeshchuk, O. M. (2015). *Administratyvno-pravove rehuliuvannia sudovo-ekspertnoi diialnosti:* monohrafiia. Kherson [in Ukrainian].

Pryntsypy sudovo-ekspertnoi diialnosti/Ofitsiinyi sait sudovoi nezalezhnoi ekspertyzy Ukrainy. URL: https://www.ekspertiza.com.ua/uk/tse-korisno-znati/109-printsipi-sudovo-ekspertnoji-diyalnosti (data zvernennia: 01.03.2019) [in Ukrainian].

Pro sudovu ekspertyzu (1994): Zakon Ukrainy vid 25.02.1994 r. № 4038-KhII (zi zmin. ta dopov.). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR).* № 28. St. 232 [in Ukrainian].

Repeshko, P. I. (2011). Realizatsiia spetsialnykh pryntsypiv derzhavnoho upravlinnia v orhanizatsii sudovo-ekspertnoi diialnosti. *Teoriia ta praktyka derzhavnoho upravlinnia.* Vyp. 1 (32) [in Ukrainian].

Sambor, M. A., Smilyk, N. O. (2014). Okremi pytannia pravovoho rehuliuvannia uchasti eksperta u spravakh pro administratyvni pravoporushennia. *Iurydychna nauka*. № 1 [in Ukrainian].

Simakova-Yefremian, E. B. (2013). Do pytannia udoskonalennia deiakykh polozhen normatyvno-pravovykh aktiv shchodo ekspertnoho zabezpechennia pravosuddia Ukrainy. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy ta kryminalistyky:* materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 90-richchiu stvorennia KhNDISE im. Zasl. prof. M. S. Bokariusa (Kharkiv, 7—8.11.2013). Kharkiv [in Ukrainian].

Simakova-Yefremian, E. B. (2019). Pro neobkhidnist udoskonalennia zakonodavstva shchodo zdiisnennia sudovo-ekspertnoi diialnosti v Ukraini. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky:* zb. nauk. pr. Kharkiv. Vyp. 19. URL: https://doi.org/10.32353/khrife.1.2019.09 (data zvernennia: 01.12.2020) [in Ukrainian].

Sopilnyk, R. L. (1975). *Naukova obgruntovanist, obiektyvnist, povnota ekspertnoho doslidzhennia*. Medzinárodná vedecká konferencia «Právna veda a prakh v treťom tisícročí» (Koshytse, 27—28.02.2015). Koshytse [in Ukrainian].

Chahovets, R. V., Samsonov, H. V., Shlepakov, A. M., Peresypkin, V. F. ta in. (1975). *Slovnyk inshomovnykh sliv.* Kyiv [in Ukrainian].

Shevtsov, S. O., Lozova, S. M. (2011). *Sudovyi ekspert: psykholohichni aspekty praktychnoi diialnosti:* metod. posib. Kyiv [in Ukrainian].

Yurydychna entsyklopediia: u 6 t. (2003). Eds.: Yu. S. Shemshuchenko, M. P. Ziubliuk,. V. P. Horbatenko ta in. Kyiv. T. 5 [in Ukrainian].

А. А. Казаров

ПРИНЦИПЫ АДМИНИСТРАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ПО ДЕЛАМ ОБ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ПРАВОНАРУШЕНИЯХ, СВЯЗАННЫХ С ДОРОЖНО-ТРАНСПОРТНЫМИ ПРОИСШЕСТВИЯМИ

Рассмотрены вопросы, касающиеся принципов административно-правового регулирования судебно-экспертной деятельности по делам об административных правонарушениях, связанных с дорожно-транспортными происшествиями. Принципы судебно-экспертной деятельности разделены на общие и специальные. В настоящее время количество дорожно-транспортных происшествий в Украине растёт высокими темпами, что приводит к увеличению числа судебных процессов по административным

правонарушениям, связанным с дорожно-транспортными происшествиями, в результате увеличивается количество судебных экспертиз по указанным категориям дел.

Многие учёные рассматривали вопросы, связанные с принципами административно-правового регулирования судебно-экспертной деятельности. К сожалению, в этих исследованиях не уделено внимание вопросам, касающимся принципов административно-правового регулирования судебно-экспертной деятельности по делам об административных правонарушениях, связанных с дорожно-транспортными происшествиями. В связи с вышеизложенным вопрос о принципах административно-правового регулирования судебно-экспертной деятельности по делам об административных правонарушениях, связанных с дорожно-транспортными происшествиями, стал более актуальным.

Исследование показало, что специальные принципы тесно связаны с общими принципами. Также было установлено, что общими принципами административного права, применяемыми в административно-правовом регулировании судебно-экспертной деятельности по делам об административных правонарушениях, связанных с дорожно-транспортными происшествиями, являются принципы верховенства права, законности, независимости; объективности; полноты исследования, ответственности и независимости. Соответственно, специальными являются принципы самостоятельности, объективности и полноты исследования; комплексного изучения материалов по делам об административных правонарушениях; узкой специализации.

Ключевые слова: принципы, судебно-экспертная деятельность, административные правонарушения, дорожно-транспортное происшествие, административно-правовое регулирование, право, административное право.

A. Kazarov

PRINCIPLES OF ADMINISTRATIVE AND LEGAL REGULATION OF FORENSIC ACTIVITY IN CASES OF ADMINISTRATIVE OFFENSES RELATED TO TRAFFIC COLLISIONS

The issues related to the principles of administrative and legal regulation of forensic activity in cases of administrative offenses related to traffic collisions are considered. Attention is focused on division of the principles of forensic activity into general and special ones. The general and special principles of administrative and legal regulation of forensic activity in cases of administrative offenses related to traffic collisions are defined. Currently, the number of traffic collisions in Ukraine is growing at a high pace resulting in increase in the number of trials on administrative offenses related to traffic collisions and, as a result, the number of road-accident analyses in cases of administrative offenses is increasing. Many scientists considered issues related to the principles of administrative and legal

regulation of forensic activity. However, they did not study issues concerning the principles of administrative and legal regulation of forensic activity in cases of administrative offenses related to traffic collisions. In connection with the above, the issue of principles of administrative and legal regulation of forensic activity in cases of administrative offenses related to traffic accidents has become more topical. Research results have shown that special principles are closely linked to general principles. It was also established that general principles of administrative law which are applied in the field of administrative and legal regulation of forensic activity in cases of administrative offenses related to traffic collisions, are the principles of the rule of law, legality, independence; objectivity; research integrity, responsibility, independence. Accordingly, special principles are also independence, objectivity and integrity of research, the principle of integrated study of materials on cases of administrative offenses, the principle of narrow specialization. While conducting research, it also have been established that special principles are closely linked to general principles.

Keywords: principles, forensic activity, administrative offenses, traffic collision, administrative and legal regulation, law, administrative law.

Надійшла до редколегії 27.05.2020

Казаров А. О. Принципи адміністративно-правового регулювання судово-експертної діяльності у справах про адміністративні правопорушення, пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 260—271. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.20.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.21
УДК 340.6

В. О. Ольховський,
доктор медичних наук, професор, заслужений професор
Харківського національного медичного університету,
член-кореспондент Міжнародної академії інтегративної антропології,
м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2843-2692,
e-mail: prof_olkhovsky@ukr.net

Е. К. Григорян,
аспірант кафедри судової медицини, медичного правознавства
ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса Харківського національного
медичного університету, м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5634-015X,
e-mail: 8520148@gmail.com

М. С. Мирошниченко,
доктор медичних наук, доцент кафедри патологічної анатомії
Харківського національного медичного університету, м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-6920-8374,
e-mail: msmyroshnychenko@ukr.net

ПІДХОДИ ДО ВИЗНАЧЕННЯ ДАВНОСТІ НАСТАННЯ СМЕРТІ

Розглянуто основні підходи та виявлено проблеми, що виникають під час визначення давності настання смерті, запропоновано шляхи уникнення цих проблем. За результатами аналізу наукових праць за цією тематикою встановлено, що можна, досліджуючи післясмертні зміни у певний відомий проміжок часу, який минув з моменту настання смерті, з'ясувати, що ці зміни мали різну вираженість через вплив факторів навколишнього середовища, і визначити фактори, що істотно вплинули на післясмертні зміни.

Проведено огляд сучасних методів визначення давності настання смерті та запропоновано способи подальшого вдосконалення визначення давності настання смерті.

© В. О. Ольховський, Е. К. Григорян,
М. С. Мирошниченко, 2020

Ключові слова: судова медицина, судово-медична експертиза, давність настання смерті, танатологія.

Постановка наукової проблеми. Визначення давності настання смерті (далі — *ДНС*) є пріоритетним завданням під час проведення судово-медичної експертизи трупів. У більшості постанов слідчих органів постає питання такого визначення, однак, зважаючи на різноманітний характер та обставини настання смерті, коректне визначення ДНС є однією з найважливіших проблем судово-медичної експертології [1]. Незважаючи на значну кількість досліджень із визначення особливостей ДНС, науковці мали труднощі з визначенням уніфікованих критеріїв встановлення ДНС через значну кількість аспектів, що зумовлюють розвиток післясмертних змін. Вивчення особливостей післясмертних змін проводили шляхом досліджень змін як класичних (трупних явищ), так і різноманітних сучасних методик, проте, останні або мали низький рівень практичності у застосуванні, і/або були проведені з використанням малопоширених приладів, що також унеможливлювало їх застосування у повсякденній роботі більшості експертів [2].

З іншого боку, використання методів визначення ДНС за допомогою трупних явищ не завжди надає необхідну слідчим органам інформацію через відносно значний часовий інтервал, який застосовують у методиках, що ґрунтуються на таких змінах. Також дослідники наголошують на наявності певних недоліків у використанні, зокрема, методів визначення ДНС шляхом вимірювання температури трупа (наприклад, інвазивність окремих методик вимірювання температури трупа), що призводить до порушення цілісності порожнин трупа [3]. До того ж, за даними окремих науковців, певні трупні явища можуть наставати у різні проміжки часу, що може бути наслідком впливу факторів навколишнього середовища і/або індивідуальних особливостей трупа [4].

---

[1] Мішалов В. Д., Михайличенко Б. В., Завальнюк А. Х., Войченко В. В., Юхимець І. О. Визначення давності настання смерті у судово-медичній експертизі: метод. рекоменд. 3-тє вид., доопр. і допов. Київ, 2016. С. 3.

[2] Див., наприклад: Визначення давності настання смерті: монографія/за заг. ред. В. О. Ольховського і Л. Л. Голубовича. Харків, 2017. С. 7—8 ; Мішалов В. Д., Дунаєв О. В., Костенко Є. Я., Козлов С. В. Перспективи дослідження біологічних рідин для визначення давності смерті//*Український журнал медицини, біології та спорту.* 2019. Т. 4. № 4 (20). С. 218—223.

[3] Бачинський В. Т., Ванчуляк О. Я., Саркісова Ю. В., Колачова А. Ю. Сучасний погляд на проблему встановлення давності настання смерті в практиці судово-медичної експертизи//*Актуальні проблеми сучасної медицини*. 2018. Т. 18. Вип. 3 (63). С. 280—281.

[4] Ольховський В. О., Голубович Л. Л., Хижняк В. В., Коновал Н. С., Дмитренко Ю. О. Визначення тривалості посмертного періоду в судово-медичній експертній практиці: сучасний стан і перспективи//*Експериментальна і клінічна медицина.* 2016. № 4 (73). С. 27—28.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проведення вимірювань температури трупів поросят виявило вірогідну залежність трупного охолодження від ваги поросят (пряму залежність між вагою та швидкістю зниження температури трупів поросят) [1]. Також дослідники відзначають наявність впливу на зниження температури трупів кролів шерстяного покриву, що має теплоізолювальні властивості та може свідчити про залежність зниження температури тіла від матеріалів, які мають теплоізолювальні характеристики (одяг, килим тощо) або, навпаки, матеріалів, що мають високу теплопровідність (деякі метали, каміння тощо) [2].

Пізні післясмертні зміни (гнильна венозна сітка, гнильні пухирі, брудно-зелене забарвлення шкірних покривів) також можуть мати певні особливості розвитку під час впливу електрики — дослідники зауважують локальний характер і відмінність таких змін від загальної динаміки розвитку трупних явищ [3]. Проте, через незначну кількість досліджених трупів (n=2), це дослідження може потребувати проведення аналізу більшої кількості випадків для здобуття більш вірогідних результатів.

Мета статті — проаналізувати підходи, які застосовують під час визначення ДНС, виявити проблеми й визначити шляхи їх уникнення.

Викладення основного матеріалу дослідження. Враховуючи вплив згаданих вище факторів навколишнього середовища й індивідуальних особливостей трупа на визначення ДНС судово-медичними експертами, нагальною є потреба в розробленні та впровадженні нових методів такого визначення. Новітні дослідження методами лазерної поляриметрії (зокрема, визначення ДНС за допомогою методу просторово-частотної фільтрації поляризаційно-неоднорідних зображень полікристалічних плівок ліквору) дали змогу визначити ДНС із точністю $\Delta T = 45$ хв (методом двомірного стокс-поляриметричного картографування розподілів еліптичності поляризації дрібномасштабної складової зображень плівок ліквору) [4], також було виявлено статистично достовірну різницю під час визначення ДНС методом лазерної поляриметрії, середніх даних асиметрії та ексцесу розподілів

[1] Борисевич Б. В., Лісова В. В., Карюхін О. С., Бурдейний О. І. Встановлення критеріїв давності настання смерті в поросят//*Науковий вісник Львівського національного університету ветеринарної медицини та біотехнологій імені С. З. Ґжицького*. 2010. Т. 12. № 2 (44). С. 27—29.

[2] Борисевич Б. В., Лісова В. В., Бурдейна Т. М. Встановлення критеріїв давності настання смерті у кролів//*Там само.* С. 21—24.

[3] Войченко В. В., Сулоєв К. М., Титарчук І. П., Зрожевський Р. С. Встановлення давності настання смерті, яка настала за особливих обставин//*Судово-медична експертиза.* 2014. № 1. С. 66—68.

[4] Гараздюк М. С. Визначення давності настання смерті за методом просторово-частотної фільтрації поляризаційно-неоднорідних зображень полікристалічних плівок ліквору//*Збірник наукових праць співробітників НМАПО імені П. Л. Шупика*. 2016. № 26. С. 83—95.

фаз лазерних зображень зрізів біологічних тканин між випадками смерті від ішемічної хвороби серця (контроль) і випадками смерті від крововтрати й механічної асфіксії [1]. Застосування кристаломорфологічного методу для судово-медичного визначення ДНС виявилося інформативним у 7-денний період після настання смерті (у кристалограмах головного мозку, серця, легень, печінки, нирок, селезінки та крові), що дає змогу використовувати його навіть у період розвитку пізніх трупних явищ [2]. Проте, через рідкісність і високу вартість обладнання, яке використовують у цих методах, судово-медичні експерти поки не так широко послуговуються ними.

Поміж інших методів визначення ДНС можна відзначити гістологічні та біохімічні дослідження (зокрема, серцевого м'яза), у яких у ранньому післясмертному періоді виявлено достовірні зміни специфічних біохімічних маркерів (зменшення вмісту глікогену в серцевому та скелетних м'язах і динамічне зростання вмісту ліпофусцину) та морфологічні зміни (зменшення оптичної щільності ядра та цитоплазми кардіоміоцитів) через кожні 2 год протягом раннього післясмертного періоду, що у подальшому дає змогу створити певні таблиці відповідності таких змін післясмертному часовому інтервалу протягом певних коротких проміжків часу [3]. Хоча зміни у серцевому м'язі виявлено лише у ранньому післясмертному періоді, подальші дослідження інших тканин, більш резистентних до післясмертних змін, вірогідно, даватимуть результати, меншою мірою залежні від впливу індивідуальних особливостей і факторів зовнішнього середовища (таких, як вологість, температура навколишнього середовища, сонячне опромінювання, кількість одягу та ін.), а також будуть точнішими за більшість наявних методів.

Висновки. Методи, якими послуговуються судово-медичні експерти під час визначення ДНС, не завжди можуть задовольнити потреби слідчих органів через доволі значний проміжок часу між смертю та результатом експертизи, а також через значну кількість факторів (зовнішнього середовища або індивідуальних особливостей трупа), які впливають на результат. Це зумовлює необхідність дошукатися інших, точніших і менш лабільних методів визначення ДНС.

[1] Павлюкович О. В. Визначення давності настання смерті при деяких видах механічної асфіксії та масивній крововтраті методами лазерної поляриметрії: автореф. дис. … канд. мед. наук. Київ, 2011. 20 с.

[2] Федорова О. А. Особливості кристалографічних змін тканин трупа під час його гнильної трансформації//*Морфологія.* 2013. Т. 7. № 4. С. 73—77.

[3] Коновал Н. С. Обгрунтування критеріальної значимості структурно-біохімічних змін м'язової тканини міокарду в судово-медичній діагностиці давності настання смерті//*Вісник проблем біології і медицини.* 2019. Т. 2. № 1 (149). С. 385—389 ; Його ж. Структурно-біохімічні зміни тканини міжреберних м`язів та їх значення в судово-медичній діагностиці давності настання смерті//*Український журнал медицини, біології та спорту.* 2019. Т. 4. № 4. С. 211—217.

Поміж сучасних методів, що наразі розробляють фахівці, варто особливо відзначити методи з використанням лазерної поляриметрії, які демонструють доволі точні результати, проте, їхні висока ціна й обмежена доступність самого обладнання унеможливлюють їх використання в повсякденній практиці судово-медичних експертів.

Визначаючи ДНС шляхом дослідження біохімічних і морфологічних змін серцевого та скелетних м'язів у ранньому післясмертному періоді, зауважують достовірні зміни через доволі незначний проміжок часу. Використання таких методів для дослідження інших тканин і рідин організму може стати підґрунтям для докладної розробки та впровадження нових, більш точних критеріїв визначення післясмертного інтервалу.

References

Bachynskyi, V. T., Vanchuliak, O. Ya., Sarkisova, Yu. V., Kolachova, A. Yu. (2018). Suchasnyi pohliad na problemu vstanovlennia davnosti nastannia smerti v praktytsi sudovo-medychnoi ekspertyzy. *Aktualni problemy suchasnoi medytsyny.* T. 18. Vyp. 3 (63) [in Ukrainian].

Borysevych, B. V., Lisova, V. V., Burdeina, T. M. (2010). Vstanovlennia kryteriiv davnosti nastannia smerti u kroliv. N*aukovyi visnyk Lvivskoho natsionalnoho univertytetu veterynarnoi medytsyny ta biotekhnolohii imeni S. Z. Gzhytskoho.* T. 12. № 2 (44) [in Ukrainian].

Borysevych, B.V., Lisova, V.V., Kariukhin, O.S., Burdeinyi, O.I. (2010). Vstanovlennia kryteriiv davnosti nastannia smerti v porosiat. *Naukovyi visnyk Lvivskoho natsionalnoho univertytetu veterynarnoi medytsyny ta biotekhnolohii imeni S. Z. Gzhytskoho.* T. 12. № 2 (44) [in Ukrainian].

Fedorova, O. A. (2013). Osoblyvosti krystalohrafichnykh zmin tkanyn trupa pid chas yoho hnylnoi transformatsii. Morfolohiia. T. 7. № 4 [in Ukrainian].

Harazdiuk, M. S. (2016). Vyznachennia davnosti nastannia smerti za metodom prostorovo-chastotnoi filtratsii poliaryzatsiino-neodnoridnykh zobrazhen polikrystalichnykh plivok likvoru. *Zbirnyk naukovykh prats spivrobitnykiv NMAPO imeni P. L. Shupyka.* № 26 [in Ukrainian].

Konoval, N. S. (2019). Obhruntuvannia kryterialnoi znachymosti strukturno-biokhimichnykh zmin miazovoi tkanyny miokardu v sudovo-medychnii diahnostytsi davnosti nastannia smerti. *Visnyk problem biolohii i medytsyny.* T. 2. № 1 (149) [in Ukrainian].

Konoval, N. S. (2019). Strukturno-biokhimichni zminy tkanyny mizhrebernykh m`iaziv ta yikh znachennia v sudovo-medychnii diahnostytsi davnosti nastannia smerti. *Ukrainskyi zhurnal medytsyny, biolohii ta sportu.* T. 4. № 4 [in Ukrainian].

Mishalov, V. D., Dunaiev, O. V., Kostenko, Ye. Ya., Kozlov S. V. (2019). Perspektyvy doslidzhennia biolohichnykh ridyn dlia vyznachennia davnosti smerti. *Ukrainskyi zhurnal medytsyny, biolohii ta sportu.* T. 4. № 4 (20) [in Ukrainian].

Mishalov, V. D., Mykhailychenko, B. V., Zavalniuk, A. Kh., Voichenko, V. V., Yukhymets, I. O. (2016). *Vyznachennia davnosti nastannia smerti u sudovo-medychnii ekspertyzi* (metodychni rekomendatsii), tretie vydannia. Kyiv [in Ukrainian].

Olkhovskyi, V. O., Holubovych, L. L., Khyzhniak, V. V., Konoval, N. S., Dmytrenko, Yu. O. (2016). Vyznachennia tryvalosti posmertnoho periodu v sudovo-medychnii

ekspertnii praktytsi: suchasnyi stan i perspektyvy. *Eksperymentalna i klinichna medytsyna.* № 4 (73) [in Ukrainian].

Pavliukovych, O. V. (2011). *Vyznachennia davnosti nastannia smerti pry deiakykh vydakh mekhanichnoi asfiksii ta masyvnii krovovtrati metodamy lazernoi poliarymetrii:* (Abstract of candidates thesis) Kyiv [in Ukrainian].

Voichenko, V. V., Suloiev, K. M., Tytarchuk, I. P., Zrozhevskyi, R. S. (2014). Vstanovlennia davnosti nastannia smerti, yaka nastala za osoblyvykh obstavyn. *Sudovo-medychna ekspertyza.* № 1 [in Ukrainian].

Vyznachennia davnosti nastannia smerti (2017): monohrafiia. V. O. Olkhovskyi i L. L. Holubovych (eds.). Kharkiv [in Ukrainian].

В. А. Ольховский, Э. К. Григорян, М. С. Мирошниченко

ПОДХОДЫ К ОПРЕДЕЛЕНИЮ ДАВНОСТИ НАСТУПЛЕНИЯ СМЕРТИ

Рассмотрены основные подходы и выявлены проблемы, возникающие при определении давности наступления смерти, предложены пути избегания этих проблем. По результатам анализа научных работ данной тематики было установлено, что в условиях исследований посмертных изменений в определённый известный промежуток времени, прошедший с момента наступления смерти, такие изменения имели разную выраженность из-за влияния факторов окружающей среды. Определены факторы, существенно повлиявшие на посмертные изменения. Проведён обзор современных методов определения давности наступления смерти и предложены способы дальнейшего совершенствования определения давности наступления смерти.

Использование методов определения ДНС с помощью трупных явлений не всегда даёт необходимую следственным органам информацию из-за относительно большого временного интервала в методиках, основанных на таких изменениях. Также исследователи отмечают наличие определённых недостатков в использовании существующих методов.

Современные исследования методами лазерной поляриметрии позволяют установить ДНС довольно точно. Однако, высокая цена и ограниченная доступность оборудования, используемого в этих методах, делают невозможным их использование в повседневной практике судебно-медицинских экспертов.

При проведении исследований гистологических и биохимических изменений тканей внутренних органов были выявлены определённые морфологические (уменьшение оптической плотности) и биохимические изменения (изменения уровней биохимических маркеров) в раннем постмортальном периоде, что может позволить в дальнейшем создать таблицы соответствия таких изменений посмертному временному интервалу в течение определённых коротких промежутков времени.

Хотя изменения в проведённых исследованиях обнаружены только в раннем постмортальном периоде и только в мышечной ткани, дальнейшие исследования других тканей, более устойчивых к посмертным изменениям, вероятно, предоставят результаты, которые будут менее подвержены воздействию индивидуальных особенностей и факторов внешней среды (таких, как влажность и температура окружающей среды, воздействие солнечных лучей, количество одежды на трупе и т. д.), а также будут точнее большинства существующих методов.

Ключевые слова: судебная медицина, судебно-медицинская экспертиза, давность наступления смерти, танатология.

V. Olkhovsky, E. Grygorian, M. Myroshnychenko

APPROACHES TO DETERMINING POST-MORTEM INTERVAL

The main approaches and problems that arise when evaluating postmortem interval are defined, ways to avoid such problems are suggested. According to the results of scientific papers analysis on that topic, it was established that in the context of post-mortem changes studies such changes developed differently during a specific period of time passed from the time of death, they also appeared in a variety of forms as a result of environmental factors influence. The factors having a significant impact on postmortem changes were specified. A review of modern methods for determining post-mortem interval was conducted and methods for further improvement of the assessment of postmortem interval were proposed.

The use of methods for assessing the PMI by means of the cadaveric phenomena does not always provide for investigating authorities necessary information due to the relatively large time interval in methods based on such changes. Researchers also note the presence of certain shortcomings in the use of existing methods.

Current research using laser polarimetry methods have made it possible to establish post-mortem interval with relatively high accuracy. However, high prices and limited availability of equipment used in laser polarimetry methods preclude from using them in everyday practice of forensic medical examiners.

When conducting studies on histological and biochemical changes in tissues of internal organs, certain morphological (decrease in optical density) and biochemical (changes in the levels of biochemical markers) changes in the early post-mortal period were identified, which will enable the development of specific tables where such changes would be linked to a specific post-mortem time period during certain short periods of time. Although changes in the conducted research were recognized only in the early post-mortem period and only in muscle tissue, further research on other tissues that are more resistant to post-mortem changes are likely to provide results that would be less affected by

individual characteristics and environmental factors (such as ambient humidity, ambient temperature, exposure of a corpse to the sun rays, amount of clothing on a corpse, etc.) and also would be more accurate than most existing methods.

Keywords: forensic medicine, forensic medicine examination, post-mortem interval, thanatology.

Надійшла до редколегії 28.05.2020

Ольховський В. О., Григорян Е. К., Мирошниченко М. С. Підходи до визначення давності настання смерті. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики :* зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 272—279. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.21.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.22
УДК 343.98:81′27

Є. В. Ковкіна,
старший науковий співробітник лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних, психологічних та мистецтвознавчих досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8693-9868,
e-mail: kovkina@hniise.gov.ua
Л. В. Свиридова,
кандидат юридичних наук, завідувач лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних, психологічних та мистецтвознавчих досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6667-2852,
e-mail: ludmila.sviridova@hniise.gov.ua
Н. Я. Дідушок,
провідний судовий експерт лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних, психологічних та мистецтвознавчих досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4822-0830, e-mail: didushok-n@meta.ua

СЕМАНТИКО-ТЕКСТУАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЗАКЛИКІВ

У статті розглянуто предмет і об'єкт лінгвістичного (семантико-текстуального) дослідження висловлювань, виражених у формі закликів. Звернено увагу на критерій публічності як один з основних під час визначення іллокуції заклику в текстовому матеріалі. Приділено окрему увагу висловлюванням із таким компонентом, як непрямий заклик, визначено його граматичні особливості й межі компетенції експерта з лінгвістичного дослідження тексту. Подано основні характеристики поширених у сучасному українському соціополітичному комунікативному дискурсі видів закликів, а саме: заклик-гасло, заклик-звернення, заклик-програма, оцінювально-мотивувальний заклик і т. ін. Доведено, що головними чинниками, які впливають на видові відмінності закликів, є їхнє семантичне наповнення та граматичне оформлення.

Ключові слова: заклик, непрямий заклик, лінгвістична (семантико-текстуальна) експертиза мовлення, заклик-гасло, заклик-звернення, заклик-програма.

Постановка наукової проблеми. Сучасний розвиток України як незалежної, суверенної європейської держави супроводжується активним зростанням політичних та інформаційних конфліктів, осередком висвітлення яких є засоби масової інформації. У такий спосіб через публічне поширен-

© Є. В. Ковкіна, Л. В. Свиридова, Н. Я. Дідушок, 2020

ня матеріалів агітаційного, пропагандистського та спонукального характеру розкриваються основні програми представників різних політичних і соціальних груп. Засоби масової інформації постійно оприлюднюють статті, стислі повідомлення й нотатки, присвячені актуальним подіям, у яких висловлено думки про соціальну й суспільно-політичну ситуацію в країні.

На сучасному етапі розвитку нових напрямів дослідження однією з актуальних є лінгвістична (семантико-текстуальна) експертиза мовлення з визначення висловлювань, виражених у формі закликів. Причини швидкого розвитку зазначеної експертизи вбачаються в нагальних суспільних потребах, що акумулюють поштовх для розроблення її наукових основ і докладного вивчення предмета й об'єкта.

Заклики є складовою суспільно-політичної комунікації, для якої характерні звернення до масової аудиторії, доступність багатьом людям, популяризація інформації агітаційного змісту. Інформаційні повідомлення публічного характеру зазвичай загальнодоступні й відкриті, вони мають актуально висвітлювати зображувані події та нагальні питання сьогодення. Визначення у повідомленнях висловлювань, виражених у формі публічних закликів, сьогодні є одним з основних завдань лінгвістичних (семантико-текстуальних) досліджень мовлення.

Необхідно провести лінгвістичний аналіз інформаційних повідомлень, статей, окремих брошур і видань, що стосуються українського політичного дискурсу, а також розробити методи виявлення та тлумачення мовленнєвих конструкцій, що містять виражені у формі закликів висловлювання.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Визначення у мовленнєвому матеріалі висловлювань, виражених у формі закликів, вимагає змістовного підґрунтя, що базується на навчальній і фаховій спеціальній теоретичній базі. У сучасному мовознавстві відбувається накопичення досвіду із зазначених питань. Лінгвістичні (семантико-текстуальні) експертизи й експертні дослідження мовлення експерти-лінгвісти проводять на основі загальноприйнятих методів аналізу мовленнєвого матеріалу з використанням практичного мовознавчого досвіду й результатів емпіричних спостережень.

Найбільш містким тлумаченням заклику в лінгвістиці є визначення А. М. Баранова, за яким *заклик* — це мовленнєвий акт, звернений до адресата з метою спонукати його виконати певну дію чи сукупність дій, які усвідомлюються як важливий складник суспільно значущої діяльності, що сприяє досягненню певних ідеалів, або спонукати реципієнта враховувати у своїй звичній поведінці ці настанови, з огляду на те, що адресант та адресат є політичними суб'єктами або їхніми представниками. Сам мовленнєвий акт розглядають як складову суспільно-політичної комунікації [1]. Комунікативний акт заклику А. М. Баранов досліджує з урахуванням розмежування мовленнєвих актів за комунікативним призначенням, оскільки

[1] Баранов А. Н. Лингвистическая экспертиза текста: теория и практика: учеб. пособ. Москва, 2007. С. 420.

за допомогою спонукальних конструкцій можна передавати комунікативні акти різного характеру (наприклад, прохання, розпорядження, пропозиції тощо). Особливістю типового мовленнєвого акту заклику є те, що він обов'язково має бути пов'язаним із суспільно-важливою діяльністю та сприяти досягненню поставлених завдань, адже однією з головних складових мовленнєвого акту заклику є умова успішного здійснення цих дій. Такої самої думки дотримується К. І. Бриньов [1], наголошуючи, що вказівка адресатам на конкретні дії для іллокутивної мети заклику не є обов'язковою умовою: інколи достатньо лише оголосити кінцеву мету.

Розглядаючи *заклик* як мовленнєву мету і вид переконання, О. В. Кукушкіна, Ю. О. Сафонова й Т. М. Секераж наголошують на такому особливому компоненті зазначеного концепту, як *переконання*, а саме: переконання в необхідності виконати дію, що обов'язково доповнюється спонуканням адресата до виконання ним цієї дії [2]. Отже, ознакою заклику, відмінною від інших видів мовленнєвого спонукання, є наявність у заклику спонукання до зміни думки за формулою «погодься, що це необхідно тобі/нам!». Таке обов'язкове поєднання переконання зі спонуканням дає змогу відокремити заклик від інших «директивних мовленнєвих актів і жанрів» [3].

Натомість М. А. Осадчий зауважує, що жанр *заклику* не має чітких меж, оскільки у процесі мовленнєвої діяльності він поєднується з жанрами підбурювання, спонукання, збудження, переконання і т. ін. [4]. Сучасні українські дослідники мови цілком виправдано вивчають заклики як одну «з форм агітаційного впливу в сучасному українському політичному дискурсі» [5].

Сьогодні актуальним є вивчення питання розмежування таких цілей адресанта, як «демонстрація думки» і «заклик до дій». О. В. Ковбасенко та І. Ю. Парамонова [6] підкреслюють, що лише докладний контекстуальний

[1] Бринев К. И. Теоретическая лингвистика и судебная лингвистическая экспертиза: монография/под ред. Н. Д. Голева. Барнаул, 2009. 252 с.

[2] Кукушкина О. В., Сафонова Ю. А., Секераж Т. Н. Теоретические и методические основы судебной психолого-лингвистической экспертизы текстов по делам, связанным с противодействием экстремизму. Москва, 2011. С. 89.

[3] Там же.

[4] Осадчий М. А. Использование лингвистических познаний в расследовании преступлений, предусмотренных статьей 282 Уголовного кодекса РФ//*Право и безопасность.* 2007. № 3—4 (24—25). URL: http://dpr.ru/pravo/pravo_21_17.htm (дата звернення: 16.06.2018).

[5] Лось О. А. Заклик як прагмалінгвістична складова агітаційного впливу в політичному дискурсі//*Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Серія: Філологія. Мовознавство.* 2009. Т. 105. Вип. 92. С. 72.

[6] Ковбасенко О. В., Парамонова І. Ю. Інваріанти закликів за їх комунікативними функціями//*Актуальні питання судової експертизи та криміналістики*: зб. мат-лів Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 100-річчю від дня народж. д-ра юрид. наук. проф., заслуж. діяча науки і техн. України М. В. Салтевського (Харків, 07—08.11.2017). Харків, 2017. С. 110—113.

аналіз усього мовленнєвого акту дає змогу розмежувати у кожному конкретному випадку названі мовленнєві акти.

Специфіка лінгвістичного дослідження щодо визначення висловлювань, виражених у формі закликів, полягає також у потребі розмежувати компетенції лінгвіста й компетенції психолога, оскільки спонукальна спрямованість усього тексту та її вплив на адресата перебуває за межами компетенції експерта з лінгвістичного дослідження (такі питання має розглядати експерт-психолог). Підтримуючи думку О. В. Кукушкіної про те, що спонукальну спрямованість слід визначати психологічними засобами аналізу (зокрема, за допомогою аналізу когнітивних, емоційних, вольових настанов, які формуються в адресата за допомогою тексту [1]), звертаємо увагу, що завдання лінгвіста здебільшого полягає у визначенні того, чи виражено іллокуцію заклику в тексті як мовленнєву мету. Таким маркером у мовленнєвому матеріалі є лексичне виявлення іллокутивної сили заклику, а саме: висловлювання повинно мати граматичну форму спонукання до певної дії.

Мета статті — визначити головні ознаки висловлювань, виражених у формі закликів; з'ясувати характерні граматичні форми вираження конструкцій з іллокуцією заклику; схарактеризувати основні типи закликів, розмежування яких відбувається на рівні їх семантичного наповнення та граматичного оформлення.

Викладення основного матеріалу дослідження. Згідно з практикою застосування спеціальних знань щодо визначення виражених у формі закликів висловлювань, *об'єктами* лінгвістичної (семантико-текстуальної) експертизи мовлення є продукти мовленнєвої діяльності (від окремого слова до цілого тексту або групи текстів), зафіксовані у письмовій формі (зокрема, усні тексти, записані за допомогою літер, або їх текстове відтворення). Відповідно, *предметом* такого виду дослідження є фактичні дані, що мають у своїй структурі спонукальні до певних дій висловлювання (мовленнєві конструкції), які експерти можуть визначити на підставі спеціальних лінгвістичних знань і які мають значення для розгляду справи.

Дослідження мовленнєвого матеріалу з метою визначення у його структурі висловлювань, виражених у формі закликів, відбувається на основі загальнонаукових методів і спеціальних методів і прийомів мовознавства. За допомогою *методу спостереження* добирають інформацію про спеціальні лексеми, що містять семантичне забарвлення спонукання до певних дій; *метод лінгвостилістичного аналізу* дає змогу визначити стиль та жанр тексту, його функції, стилістичні засоби і прийоми, виявити коло передбачуваних адресатів та інші екстралінгвальні фактори; *метод моделювання* допомагає у формуванні версій щодо значення висловлювань, виражених у формі закликів, а також у побудові типових аналогів; на основі *методу інтент-аналізу* визначають комунікативний намір — інтенцію автора досліджуваного висловлювання (повідомлення); *методи семантико-синтаксичного*

[1] Кукушкина О. В., Сафонова Ю. А., Секераж Т. Н. Указ. соч. С. 91.

й *лексико-граматичного аналізу* використовують для з'ясування значення слів, словосполучень, речень у контексті висловлювань і надфразної єдності.

На комунікативному рівні виокремлюють достатню кількість різноманітних спонукальних за характером актів, назви яких семантично походять від конкретних дієслів: *наказ* (від *наказувати*), *запрошення* (від *запросити*), *пропозиція* (від *пропонувати*), *прохання* (від *просити*), *розпорядження* (від *розпоряджатися*), *умовляння* (від *умовляти*), *погроза* (від *погрожувати*), *попередження* (від *попереджувати*), *заборона* (від *забороняти*) і т. ін. Наведені типи мовленнєвих актів застосовують для передавання комунікативних намірів, що мають відмінності на семантичному рівні. Наприклад, мовленнєвий акт *наказу* співвідноситься зі значним впливом на адресата й потребує обов'язкового, безумовного виконання, а *запрошення, поради* надають реципієнтові змогу обирати рішення, причому порада відбувається, насамперед, з точки зору адресанта, на користь адресата й не містить іллокутивної складової заклику.

Враховуючи складність сучасного концепту *заклик* і досліджуючи публічні текстові матеріали, присвячені сучасним суспільно-політичним проблемам, лінгвісти мають звернути увагу на висловлювання з таким компонентом, як прихований заклик, оскільки існує ймовірність змішування його з аналогічним поняттям у психології. Слід пам'ятати, що у лінгвістиці термін *прихований заклик* використовують як синонімічний до поняття *непрямий заклик* з метою опису тексту або висловлювання, де заклик виражено імпліцитно, тобто у ньому не зазначено конкретного адресата або чітко не вказано дії, які необхідно виконати.

На кількісному рівні поміж граматичних форм спонукання з іллокутивним складником заклику переважають два типи. До першого належать присудкові конструкції різного граматичного вираження, поміж яких поширені:

а) дієслово у формі наказового способу як в однині, так і в множині (наприклад, *піднімайтеся*, *вступайте, розпочинайте, приєднуйся*, *вставай*);

б) складені дієслова у формі наказового способу, де допоміжні слова (*стати, починати, хотіти, продовжувати, прагнути* і т. ін.) узгоджуються з підметом, зазначаючи спосіб і час дії, її бажаність, початок, тривалість чи завершення, що називають основним дієсловом, вираженим інфінітивом (наприклад, *розпочинайте створювати*, *продовжуйте домагатися, починай діяти*, *розпочинайте об'єднуватися та ін.*);

в) присудковий прислівник плюс інфінітив, де прислівники *треба, необхідно, пора* та інші підсилюють семантику обов'язковості виконання дій, значення якої розкривається інфінітивною формою дієслова (наприклад, *треба підніматися*, *необхідно організовувати, треба визволити*, *пора збиратися*, *пора долучатися, потрібно діяти та ін.*).

Категоричність вираження й значеннєві відтінки семантичного наповнення конструкції спонукання до виконання певних дій у прямих закликах передають також за допомогою виду дієслова. Доконаний вид дієслів відзначається категоричністю (наприклад, *вийдіть* (докон. вид), *зберіться* (докон. вид), *встаньте* (докон. вид), *розпочни* (докон. вид) і т. ін.), тоді як недоконаний дієслів вид переводить семантику наказу в площину прохання або побажання (наприклад, *виходьте* (недокон. вид), *збирайтеся* (недокон. вид), *вставайте* (недокон. вид), *розпочинай* (недокон. вид), *долучайся* (недокон. вид) та ін.), але контекстуально, з урахуванням інших змістоутворювальних чинників, зберігає іллокуцію заклику.

Другим граматичним типом вираження висловлювань з іллокуцією заклику є *номіналізація*. Іменник як одна з головних частин мови називає не лише особу або предмет, він також позначає дію, що «мислиться сама по собі, абстрагована від предметів (осіб), які її виконують» [1]. Номіналізація належить до трансформаційного мовленнєвого процесу перетворення слів дієслівної граматичної форми в іменникову структурну одиницю, яка зберігає семантику твірної основи. Реченням із номіналізацією властива глибока концентрація лексико-синтаксичного наповнення, отже — і найбільша завуальованість їхнього внутрішнього значення, що надає закликові непрямої форми.

Частіше номінативні речення використовують у таких різновидах закличних структур, як *заклики-гасла*, що зумовлено вимогою чіткості й лаконічності зазначеного виду мовленнєвої структури. На основі лінгвального аналізу граматичних форм вираження гасел у сучасному соціополітичному дискурсі виокремлюють кілька їх різновидів:

- наголошення на ключових компонентах конкретної ситуації відбувається шляхом метонімічного перенесення, коли під значенням слів *Харків*, *Одеса*, *Київ*, *Донбас* мають на увазі зазначену територію або її мешканців (наприклад: «*Харків, вставай!*» [2], «*Донбас, прокинься!*», «*Донецьк — не Україна*!», «*Донбас — Росія*!», «*Україно, прокинься!*»;
- іллокуція заклику передається через віддієслівні іменники (номіналізацію), денонативне ядро значення яких містить лексичне наповнення твірної дієслівної основи. Наприклад, іменник *смерть* у контексті несе семантику дієслова *знищувати*, *вбивати* зі значенням *припиняти існування когось, чогось, спричиняти загибель*, натомість через іменник *мир* у певному контексті можна передавати спонукання припинити бойові дії (наприклад: «*За мир! За Донбас!*»), у змісті іменника *сила* контекстуально втілено значення виконання певної дії («*Разом ми — сила!*»).

[1] Матвіяс І. Г. Іменник в українській мові. Київ, 1974. С. 5.

[2] Архів ХНДІСЕ за 2016—2019 рр.

На основі узагальнення емпіричних лінгвістичних (семантико-текстуальних) досліджень висловлювань, виражених у формі закликів, визначено, що найбільш використовуваними в сучасному соціополітичному комунікативному дискурсі є такі, як *заклик-гасло*, *заклик-звернення*, *заклик-програма*, *оцінювально-мотивувальний заклик* і т. ін. Головними компонентами, що містять видові відмінності закликів, є семантичне наповнення та граматичне оформлення досліджуваних висловлювань.

Заклик-гасло — це невелика за граматичним оформленням лексично містка фраза, що відзначається внутрішньою змістовою концентрацію вираження ідеї заклику і найчастіше має низку підтекстових тлумачень. Через заклики-гасла передають провідні ідеї певного політичного суб'єкта. Заклик-гасло є своєрідним лексичним маркером, за допомогою якого відбувається ідентифікація (самоідентифікація) політичного суб'єкта та за яким можна впізнати цього суб'єкт. Здебільшого заклик-гасло може виконувати роль *девізу*, що, з точки зору сучасної лінгвістики, розуміють як стислий образний вислів, афоризм або заклик, який передає глибоку й повчальну ідею, кимось обрану як життєве кредо або основний напрям діяльності. Однією з особливостей заклику-гасла є його інклюзивність, оскільки мається на увазі, що мовець висловлює провідні ідеї, звернені до всіх і до кожного. Граматично заклики названого різновиду можуть виражатися в безособових, номінативних реченнях або втілюватися в одній мовленнєвій одиниці, у структурі речення майже завжди присутній знак оклику або навіть кілька таких знаків. Зазвичай гасла розташовують наприкінці звернення (іноді — на початку) з метою підкреслити головну ідею того, що повідомляють, або виражають кінцеву мету всього заклику (наприклад: «*Час єднатися!*», «*Час прийшов — пора діяти!!!*», «*Тільки народ має право вирішувати свою долю!*», «*Харків — вільне місто!*», «*Ніхто, окрім нас!*», «*Нас багато і наша сила в наших руках! З нами правда!*», «*За вами вибір!*»).

Заклик-звернення — це складний мовленнєвий акт у межах суспільно-політичної комунікації. Заклик-звернення (на відміну від зазначеного вище різновиду конструкцій) відрізняється значною структурною складністю, розвинутою синтаксичною будовою, що може містити кілька простих закликів або закликів-гасел. У зверненні міститься спонукання адресата (адресатів) виконати певні дії, що сприятимуть досягненню викладених у контексті положень, або врахувати наведене в повсякденному житті. Граматичною особливістю закликів-звернень є наявність у їхній структурі таких лексем, як *звертаюся*, *звертаємося*, *звернення* із прямою вказівкою на адресата. Ці слова розташовано зазвичай на початку мовленнєвої конструкції (наприклад: «*Звернення до мешканців Дніпра*!», «*Звертаємося до всіх небайдужих*!», «*Звертаюся до представників Західного регіону!*»), їх також можуть використовувати як назву значного за обсягом тексту (наприклад: «*Звернення!*», «*Звернення до всіх небайдужих*!», «*Звернення до мешканців Харкова*!» і т. ін.). *Заклики-звернення* за різновидом можуть бути як

інклюзивної дії, так і ексклюзивної. У заклику-зверненні інклюзивної дії автор зазвичай співвідносить себе з майбутніми виконавцями, використовуючи займенник *ми* у різних відмінках, підкреслюючи у такий спосіб власну позицію й наголошуючи на важливості повідомлюваного.

Заклик-програма — це складний мовленнєвий акт у межах суспільно-політичної комунікації, що являє собою текст, у змісті якого висвітлено наперед продуманий план певної діяльності окремої суспільно-політичної організації, товариства або окремого політичного, державного, суспільного діяча. Цей план слід реалізувати (на думку адресанта) для здійснення основної мети, яку висвітлено на початку заклику або зазначено у висновку. Зазвичай такий текст має назву «*Програма*» і має розгорнуте структурне оформлення: розпочинається з різного за ступенем поширеності звертання, потім у ньому зазначено важливість подальшої програми (наприклад: «*Це просто необхідні дії для руху вперед!*», «*Виконання нашого плану дасть змогу змінити все на краще!*», «*Можливі результати від виконання наведеної програми*»). Основну частину складають пункти, що можуть або мати форму простих закликів, закликів-гасел, або виражатися розповідними реченнями із вказівкою на виконання необхідних дій та обґрунтуванням їх важливості для суспільства загалом чи окремої групи осіб. Пункти програми найчастіше присвячено висвітленню ідей щодо поліпшення умов життя населення, урегулюванню внутрішніх політичних або інших конфліктів у державі, вирішенню соціальних і релігійних суперечностей, налагодженню зовнішніх зв'язків країни (торговельних, політичних і т. ін.) тощо. Наприкінці заклику-програми зазвичай міститься ключове висловлювання, що втілює основну думку й комунікативну спрямованість усього повідомлення (наприклад: «*У такий спосіб ми зможемо вибудувати нову державу!*», «*Лише ці зміни допоможуть відновити спокій і розвиток нашої держави!*»). Комунікативною метою заклику-програми є донесення до читачів інформації про необхідність дотримання названих пунктів, спонукання їх до боротьби за реалізацію програми.

Заклик-програма за своїм вираженням може варіювати залежно від композиційної будови й обсягу. У структурі значного за обсягом заклику-програми здебільшого можна виокремити *зачин*, де обов'язково пояснено причини звернення, названо різновид представленої на розсуд читачів програми (наприклад: «*прокламація*») і зазначено, що такий план дій є вкрай необхідним для подальшого «*руху вперед*». *Основну частину тексту* найчастіше розподілено на два ключові тематичні блоки. Наприклад, у першому може міститися розповідь про історичний або культурний розвиток певної держави, території від найдавніших часів до сьогодні, що вплинуло на формування національної свідомості. Другий тематичний блок за композиційною будовою зазвичай належить до агітаційної програми (наприклад, *прокламації*), а саме: пропонованого переліку дій, які (на думку авторів) необхідно виконати для досягнення тих планів, про які йшлося у вступній

частині. У *заключній частині* звертають увагу, супроводжуючи закликами-гаслами, на головну мету всього повідомлення. За лексикографічним визначенням *прокламація* є публічним проголошенням програми дій, що має агітаційний характер і належить до семантичного поля *програми*. Комунікативною метою такого виду повідомлення, зважаючи на об'єктивний зміст назви *прокламація*, є донесення до читачів інформації про потрібність дотримання названих пунктів, спонукання їх до боротьби за реалізацію цієї програми.

Оцінювально-мотивувальний заклик — це складний мовленнєвий акт спонукання до певних дій у межах суспільно-політичної комунікації, у якому через негативні характеристики певних осіб і подій передано позитивну оцінку інших. Такий вид закличних структур є поширеним у сучасному українському соціополітичному дискурсі, його зміст *«базується на експліцитному протиставленні декількох національних, расових і релігійних груп»* [1]. Зазначену оцінку використовують як засіб мотивації виконання дії, до якої закликає адресант. Висловлювання подають як у формі тверджень (про що свідчать спеціальні слова-маркери, наприклад: «*ми повинні*», «*ми маємо шанс*», «*наш шанс*»), так і у формі оцінних суджень, що передають відповідною маркованою лексикою зі значенням протиставлення («*законний*», «*незаконний*», «*мирний*», «*озброєний*», «*примусовий*», «*легітимний*», «*нелегітимний*» і т. ін.). До складу *оцінювально-мотивувальних закликів* часто залучають *заклики-гасла*, що на граматичному рівні виражено у вигляді окличних речень з використанням прислівника «*за*» з іменником («*За краще майбутнє!*», «*За Новоросію!*», *«За Республіку», «Перемога буде за нами!»*).

Своєрідним видом спонукальних висловлювань є *заклик*, в об'єктивному змісті якого йдеться *про територіальні зміни*. Насамперед це складний мовленнєвий акт у межах суспільно-політичної комунікації, що може мати різну форму вираження (*заклик-гасло, заклик-звернення, заклик-програма* і т. ін.), але обов'язковою умовою є наявність у його контексті спонукання до таких дій, що сприятимуть певним територіальним змінам у країні.

Лексико-граматичні показники зазначеного виду заклику:

- дієслова й дієслівні конструкції із семантикою спонукання (наприклад: «*підіймайтеся*», «*ставайте*», «*розпочинайте боротьбу*», «*об'єднуйтесь*»). До дієслів додають прислівники або прислівникові конструкції із семантикою обов'язковості («*пора*», «*прийшов час*», «*давно потрібно*», «*необхідно*», *«треба»*, «*досить зволікати*» і т. ін.);
- дієслова із семантикою зміни меж певного об'єкта (країни, області, регіону), які на конотаційному рівні містять сему територіальної

[1] Стасюк Н. Заклик як агітаційна форма політичного дискурсу: прагмалінгвістичний аспект//*Рідний край.* 2014. № 1 (30). С. 80.

зміни («*створити*», «*відокремлювати*», «*відмежувати*», «*об'єднати*», «*приєднати*», «*роз'єднати*», «*заснувати*» і т. ін.);

- власні назви регіонів, областей, міст і країн (наприклад: «*Харків*», «*Донецьк*», «*Україна*», «*Луганська область*», «*Донецький регіон*» і т. ін.).

У заключних частинах аналізованих мовленнєвих конструкцій простежено залучення закликів-гасел з метою підкреслення, виокремлення основної мети або акцентуації повідомлюваного (наприклад: «*Досить чекати!*», «*Свою долю ми вирішуватимемо самі!*», «*Разом ми — сила!*», «*Громадяни України! ДНР і ЛНР — незалежні держави*!» і т. ін.).

Висловлювання з іллокутивною силою заклику, в об'єктивному змісті яких ідеться про територіальні зміни, мають доволі різне граматичне вираження, оскільки залежать від різного роду чинників. Наприклад, якщо назване висловлювання поширюють в інтернеті через репости повідомлень у соціальних мережах, то воно зазвичай є невеликою за обсягом лаконічною фразою (наприклад: «*Харківська земля повинна бути єдиною з Росією! Ми — Росія, а не Україна!!!*»). Трапляються випадки, коли про територіальні зміни йдеться у значних за обсягом текстах, що мають вигляд програми або звернення, допису, статті. У цьому разі лінгвіст має провести дослідження усього семантичного наповнення текстового матеріалу, обов'язково виокремлюючи лексико-синтаксичні конструкції, у яких саме йдеться про певні територіальні зміни.

Висновки. Практика проведення лінгвістичних (семантико-текстуальних) експертиз доводить, що висловлювання, виражені у формі закликів, є сучасним потужним лінгвостилістичним засобом комунікації, що має доволі різноманітні граматичні форми вираження. У системі досудової (слідчої) та судової практики сьогодні спостерігається збільшення експертиз та експертних досліджень, які призначають з метою визначення у публічних повідомленнях висловлювань такого характеру.

Семантико-текстуальні дослідження закликів відбувається на основі аналізу граматичних конструкцій і певною мірою потребує глибокого лінгвального аналізу. Результати таких семантико-текстуальних розвідок стають джерелом розроблення єдиного алгоритму з дослідження мовленнєвих конструкцій названого виду. Під час лінгвістичного (семантико-текстуального) дослідження виражених у формі закликів висловлювань важливо дотримувати межі компетенції лінгвіста, враховуючи сутність спеціальних знань психолога і правника.

Наведені у статті види конструкцій з іллокуцією заклику станом на сьогодні є основними, але варто зазначити, що такий перелік не є вичерпним, оскільки лексичне й композиційне наповнення форми вираження іллокутивної сили заклику здатне змінюватися залежно від її складників і конкретної мовленнєвої (комунікативної) ситуації.

References

Arkhiv KhNDISE za 2016—2019 rr [in Ukrainian].

Baranov, A. N. (2007). *Lingvisticheskaia ekspertiza teksta: teoriia i praktika:* ucheb. posob. Moscow [in Russian].

Brinev, K. I. (2009). *Teoreticheskaia lingvistika i sudebnaia lingvisticheskaia ekspertiza:* monografiia. N. D. Golev (ed.). Barnaul [in Russian].

Kovbasenko, O. V., Paramonova, I. Yu. (2017). Invarianty zaklykiv za yikh komunikatyvnymy funktsiiamy. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy ta kryminalistyky:* zb. materialiv Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 100-richchiu vid dnia narodzh. d-ra yuryd. nauk. prof., zasluzh. diiacha nauky i tekhniky Ukrainy M. V. Saltevskoho (Kharkiv, 07—08.11.2017). Kharkiv [in Ukrainian].

Kukushkina, O. V., Safonova, Iu. A., Sekerazh, T. N. (2011). *Teoreticheskie i metodicheskie osnovy sudebnoi psikhologo-lingvisticheskoi ekspertizy tekstov po delam, sviazannym s protivodeistviem ekstremizmu*. Moscow [in Russian].

Los, O. A. (2009). Zaklyk yak prahmalinhvistychna skladova ahitatsiinoho vplyvu v politychnomu dyskursi. *Naukovi pratsi.* Vyp. 92. T. 105 [in Ukrainian].

Matviias, I. H. (1974). *Imennyk v ukrainskii movi*. Kyiv [in Ukrainian].

Osadchii, M. A. (2007). Ispolzovanie lingvisticheskikh poznanii v rassledovanii prestuplenii, predusmotrennykh statei 282 Ugolovnogo kodeksa RF. *Pravo i bezopasnost.* № 3—4 (24—25). URL: http://dpr.ru/pravo/ pravo_21_17.htm (data zvernennia: 16.06.2018) [in Russian].

Stasiuk, N. (2014). Zaklyk yak ahitatsiina forma politychnoho dyskursu: prahmalinhvistychnyi aspekt. *Ridnyi krai.* № 1 (30) [in Ukrainian].

Е. В. Ковкина, Л. В. Свиридова, Н. Я. Дидушок

СЕМАНТИКО-ТЕКСТУАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ ПРИЗЫВОВ

Статья посвящена основным результатам семантико-текстуальных исследований призывов в современном украинском социально-политическом дискурсе. Лингвистическая (семантико-текстуальная) экспертиза речи по установлению высказываний, выраженных в форме призывов,— одна из актуальных во время проведения досудебного расследования и судебного рассмотрения уголовных производств.

Целью работы является определение предмета и объекта лингвистического (семантико-текстуального) исследования письменной речи, анализ критерия публичности как одного из основных при установлении иллокуции призыва в текстовом материале.

Исследование проводилось на основе общенаучных методов, а также специальных методов и приёмов языкознания (в том числе с помощью методов наблюдения, лингвостилистического анализа текста, моделирования, семантико-синтаксического и лексико-грамматического анализа и т. д.). Путём дискурсивного метода и метода интент-анализа устанавливалось коммуникативное намерение автора исследуемого сообщения.

Основным результатом исследования является получение практических данных по установлению роли смысловых оттенков глаголов разного способа действия в структуре призывов. Значимым является анализ

высказываний с таким компонентом, как косвенный призыв, определены его грамматические особенности, указаны пределы компетенции эксперта в сфере лингвистического исследования текста. Установлено, что в структуре конструкций с иллокуцией призыва часто встречается номинализация, относящаяся к трансформационному речевому процессу преобразования слов глагольной грамматической формы в именные структурные единицы. В статье представлены основные характеристики таких распространённых в современном украинском социально-политическом коммуникативном дискурсе видов призывов, как призыв-лозунг, призыв-обращение, призыв-программа, оценочно-мотивировочный призыв и т. д. Доказано, что главными факторами, влияющими на видовые различия призывов, являются их семантическое наполнение и грамматическое оформление.

На сегодняшний день результаты лингвистических, семантико-текстуальных исследований призывов положены в основу единого алгоритма по исследованию речевых конструкций названного вида, они актуальны и значимы для современной экспертной практики.

Ключевые слова: призыв, косвенный призыв, лингвистическая (семантико-текстуальная) экспертиза речи, призыв-лозунг, призыв-обращение, призыв-программа.

Ye. Kovkina, L. Svyrydova, N. Didushok

SEMANTIC AND TEXTUAL ANALYSIS OF CALLS

The article is devoted to consideration of main results of semantic and textual analysis of calls in the modern Ukrainian socio-political discourse. Forensic linguistic (semantic and textual) examination of speech to identify statements expressed as calls is one of the most relevant ones while pre-trial investigation and trial of criminal proceedings.

The Article purpose is defining of a subject and object in forensic linguistic (semantic and textual) examination of writing, analysis of publicity criterion as one of fundamental during the establishment of appeal illocution in text content.

The research was conducted on the basis of general scientific methods as well as on the basis of linguistics special methods and techniques, namely, using the method of observation, method of linguistic-stylistic analysis of a text, method of modeling, methods of semantic-syntactic and lexical-grammatical analysis, etc. Communicative intention of the author of the research in general was established with the help of the discursive method and the method of intent-analysis.

The main result of the study is to obtain practical data on establishing the role of connotations of verbs of different modes of action in the structure of calls. The analysis of utterances with such a component as an indirect appeal is significant, its grammatical features are determined, and competence boundaries of a forensic expert in the field of forensic linguistic examination of a text are reflected in the article. It is established that nominalization is often used in the structure of constructions with the call illocution which belongs to the

transformational speech process of transforming words of the verb grammatical form into a noun structural unit. The main characteristics of such types of appeals common in modern Ukrainian socio-political communicative discourse as call-slogan, call-appeal, call-program, evaluation-motivational call, etc., are outlined in the article. It is proved that main factors influencing type differences of calls are their semantic load and grammatical design.

So far, the results of linguistic, semantic-textual research of appeals are the basis of a single algorithm for the study of speech structures of this type, they are relevant and significant for modern forensic practice.

Keywords: appeal, indirect appeal, forensic linguistic (semantic-textual) examination of speech, call-slogan, call-appeal, call-program.

Надійшла до редколегії 27.05.2020

Ковкіна Є. В., Свиридова Л. В., Дідушок Н. Я. Семантико-текстуальні дослідження закликів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 280—292. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.22.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.23
УДК 343.98:81

Н. В. Сиротенко,
старший науковий співробітник лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних, психологічних та мистецтвознавчих досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2023-6518,
e-mail: shunya1964@gmail.com

Р. Тамошюнайте,
старший експерт Литовського центру судової експертизи Міністерства юстиції Литовської Республіки,
м. Вільнюс, Литовська Республіка,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0972-8391,
e-mail: rasele.tam@gmail.com

В. Г. Абросимова,
завідувач сектору лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних, психологічних та мистецтвознавчих досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»,
м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3767-5303,
e-mail: abrosymova@gmail.com

ЕКСПЕРТНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ КОРОТКИХ ПІДПИСІВ

Публікацію присвячено актуальній проблемі судової почеркознавчої експертизи — дослідженню коротких підписів та вирішенню ідентифікаційних і діагностичних завдань за такими об'єктами.

На прикладі окремих випадків експертної практики Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (нині — Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса») показана можливість вирішення судово-почеркознавчих завдань з дослідження коротких підписів.

Під час вирішення поставлених питань використано діалектичний метод, метод емпіричного дослідження, аналізу й синтезу, спостереження, експерименту й моделювання.

Дослідженням доведено можливість вирішення судово-почеркознавчих завдань під час дослідження коротких підписів, наявність суб'єктивного підходу в разі визначення «придатності» малоінформативних об'єктів для вирішення ідентифікаційних і діагностичних питань, а також залежність успішності вирішення зазначених судово-почеркознавчих завдань від професійного рівня експерта-почеркознавця.

© Н. В. Сиротенко, Р. Тамошюнайте, В. Г. Абросимова, 2020

Ключові слова: короткий підпис, засвідчувальний знак, ознаки підпису, підпис, транскрипція, розчерк, безлітерні штрихи.

Постановка наукової проблеми. Століттями підпис залишається об'єктом почеркознавчих досліджень як науковців, так і експертів, що зумовлено постійною потребою правоохоронних органів у проведенні почеркознавчих експертиз із дослідження підписів, розвитком експертології та методології експертних досліджень.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питання дослідження підписів з метою ідентифікації особистості привертають увагу криміналістів тривалий час. Уже у трактаті «Судебная экспертиза документов…» видатного криміналіста Є. Ф. Буринського знаходимо відомості про стійкість підпису за часом та ознаки підробки підпису [1]. Пізніше, особливо в середині XX ст., науковці-почеркознавці намагалися створити відповідні методики з дослідження підписів (поміж них Л. Ю. Ароцкер, В. Ф. Орлова, В. В. Липовський, Л. Г. Леканова, А. В. Смирнов та ін.). Саме тоді було розроблено методику «Дослідження підписів», яка перебуває в арсеналі експертів і сьогодні [2]. Намагаючись удосконалити процес дослідження малоінформативних підписів, додати більшої впевненості експертним висновкам, з їх дослідження було розроблено кількісні методики, пов'язані з вимірюванням структурно-геометричних характеристик підпису, кривизни штрихів, показників натискання з використанням комп'ютерної техніки [3]. Слід зазначити, що ці методики доволі трудомісткі, їх застосування у ручному виконанні (особливо в умовах суттєвого експертного навантаження) практично неможливе. Усі автори наукових публікацій вважають дослідження підписів найскладнішим видом експертизи, деякі з них ставлять під сумнів можливість ідентифікувати особистість за коротким підписом [4]. Важливим етапом проведення таких експертиз є дослідження об'єкта щодо визначення його придатності для вирішення судово-почеркознавчих завдань. Науковці намагалися розробити алгоритм вирахування

[1] Буринский Е. Ф. Судебная экспертиза документов, производство ее и пользование ею: пособие для гг. судей, судеб. следователей, лиц прокурор. надзора, поверенных, защитников, судеб. врачей и графич. экспертов. Санкт-Петербург, 1903. С. 178—277.

[2] Ароцкер Л. Е., Богачкина Г. Р., Доброславская Е. Е., Кузина В. М., Манцветова А. И., Орлова В. Ф., Трубникова В. Е., Шахтарина Н. И., Шляхов А. Р., Эджубов Л. Г. Судебно-почерковедческая экспертиза/редкол.: Е. Д. Добровольская, А. И. Манцветова, В. Ф. Орлова. Москва, 1971. С. 25.

[3] Комплексная методика установления подлинности (неподлинности) кратких и простых подписей: метод. пособ. для эксп-в/отв. ред. В. Ф. Орлова, Н. В. Дутова. Москва, 1987. С. 117 ; Ли Л. Е., Орлова В. Ф., Панова Р. Х., Смирнов А. В. Методы исследования нажима в подписи//*Актуальные вопросы судебно-почерковедческой экспертизы:* сб. науч. тр. ВНИИСЭ. Москва, 1985.

[4] Агушевич А. М., Лельчин В. А. Идентификационное значение росчерка подписи//*Вопросы советской криминалистики*. Алма-Ата, 1959. С. 70—72.

інформативності подібних об'єктів [1], але відповідні методики були комплексними, потребували залучення фахівців із математичних досліджень, а також вимагали значних часових і трудових витрат [2].

Мета статті: на прикладі випадків з експертної практики довести можливість вирішення судово-почеркознавчих ідентифікаційних і діагностичних завдань під час дослідження коротких підписів, використовуючи наявні методики експертів-почеркознавців СЕУ Мін'юсту України.

Викладення основного матеріалу дослідження. На нашу думку, розгляд питання дослідження коротких підписів необхідно розпочати з основ формування підпису.

Слід зазначити, що підпис є особистим засвідчувальним знаком певної особи, який вона використовує впродовж усього життя. Він слугує необхідним реквізитом багатьох життєво важливих документів, за допомогою яких засвідчуються різноманітні факти та події.

Можна дати підпису таке визначення: це графічний знак, що засвідчує особистість його виконавця та виконується ним із засвідчувальною метою.

Підпис завжди був складним об'єктом експертного дослідження. Складність його обумовлено обмеженістю почеркового матеріалу, який міститься у підпису, та складністю відокремлення певної сукупності загальних та окремих ознак, достатніх для ідентифікації особистості.

Особистість підпису як об'єкта почеркознавчих досліджень безпосередньо залежить від специфіки його формування. Зазвичай існує безпосередній зв'язок між підписом і почерком на рівні технічних та графічних навичок письма на підґрунті загального психофізіологічного підходу.

Формування підпису певної особи відбувається в кілька умовних етапів. Перший, або початковий етап — формування підпису в період навчання у школі й набуття письмових навичок. Другий етап відповідає часу перебування у вищому навчальному закладі або початку робочої діяльності. Третій етап припадає на основну трудову діяльність людини.

Умовність такого розподілу зумовлена індивідуальністю особистості кожного власника підпису.

Опановуючи письмово-рухові навички під час навчання письма у школі, дитина спочатку пише свої повне ім'я та прізвище. У підлітковому віці вона намагається вигадати (знайти) власний підпис для засвідчення особистості на папері або вигаданих документах.

---

[1] Каюнов О. Н., Орлова В. Ф. Об одном подходе к определению информативности подписи//*Современное состояние судебно-почерковедческой экспертизы и перспективы ее развития*: мат-лы Всесоюз. науч.-практ. семинара (Куйбышев, 1980). Москва, 1981. С. 177—190.

[2] Бондарь М. Е. О совершенствовании методики почерковедческой экспертизы//*Современное состояние, проблемы и перспективы развития судебной экспертологии*: мат-лы Междунар. науч.-практ. конф. (АР Крым, 20—21.09.2007). Симферополь, 2007. С. 153.

Спочатку повний літерний запис прізвища впродовж становлення підпису стає коротшим за умови зникнення останніх літер. У кінцевій частині додається розчерк — заключний штрих, що не створює окремої літери та (певною мірою) призначений прикрашати й завершувати підпис як графічне зображення. Зазвичай формування розчерку відбувається шляхом деформування останньої літери, враховуючи скорочення літерного складу. Часто до підпису додають ініціали, які з часом можуть трансформуватися у монограми.

Під час вигадування підпису учень намагається надати власному підпису «дорослого» вигляд. На цьому етапі формування процес написання підпису має чіткий підконтрольний характер, структура часто зазнає змін, оскільки попередню дитина забуває, а наступну вигадує знову.

Така особлива ознака підпису, як безлітерні штрихи, також з'являється шляхом деформування (спрощення) літер, утратою ними елементів.

Початок дорослого життя відзначено майже сформованим підписом, який еволюціонує надалі залежно від підписної практики особи. Це відбувається шляхом як спрощення, так і ускладнення окремих літер, утрати або набуття, змінювання конфігурації та розташування надрядкових і підрядкових штрихів в окремих літерах.

Зазначені специфічні ознаки, що характерні для підпису, роблять його більш складним об'єктом судово-почеркознавчого дослідження, аніж рукописні записи. Практикою дослідження визначено приблизне завершення процесу формування підпису до 30 років. Часте використання підпису призводить до автоматизації рухів, що складає загальний динамічний стереотип, який (у свою чергу) зумовлює більшу стійкість ознак підпису, аніж ознак почерку.

Ознакою стійкості у підписах високого й середнього ступеня виробленості є їх варіативність. Іноді у людини існує кілька варіантів підпису залежно від сфери його застосування. У такому разі фактором, що сприяє змінам будови підпису, є недостатня (обмежена) площа для його розташування (графа, рядок бланка, місце щодо інших реквізитів документа). У разі обмеженої площі підпис змінюється в бік спрощення та скорочення.

За транскрипцією (складом) підписи розподіляють на літерні, безлітерні та змішані, з іншого боку вони можуть бути складними, простими та спрощеними. [1] Простим можна визнати підпис, що містить літери, які за будовою відповідають прописам із безлітерних штрихів, що мають циклічний характер і не містять значної кількості перетинань («и»-подібні або «п»-подібні). Короткі підписи мають такий склад:

а) у літерній транскрипції не більше, аніж 4 літери та розчерк;
б) у змішаній — 1—3 літери, 3—5 штрихів і розчерк;
в) у безлітерній (штриховій) — 5—7 штрихів і розчерк.

[1] Ароцкер Л. Е., Богачкина Г. Р., Доброславская Е. Е. и др. Указ. соч. С. 269.

Підпис можна вважати простим і коротким лише за умови його відповідності зазначеним умовам, тобто якщо він задовольняє критеріям короткості та простоти. [1]

Тому експерти-почеркознавці керуються правилом: чим більш спрощеним є підпис, тим він складніший для вирішення судово-почеркознавчих завдань.

Слід зазначити, що між графічними ознаками підпису існує певний взаємозв'язок, обумовлений автоматизмом навички. Лише загальне оцінювання ознак усіх частин підпису дає змогу експертові дійти правильного висновку. [2]

Оскільки сукупність графічних ознак підпису є відображенням автоматизованої навички, то навіть короткий підпис може бути придатним для ідентифікації особи виконавця. Тут значна роль належить розчерку: його початком слід вважати останній штрих у підпису, у якому темп виконання стрімко зростає. Тобто розчерк є заключною частиною підпису, що виконують із найбільшим ступенем автоматизму. Додаткові штрихи та крапки наприкінці підпису також слід вважати розчерком — як його безпосереднє продовження.

Залежно від природи побудови, розчерк відрізняється від інших частин підпису за напрямком лінії основи й іншими почерковими ознаками. Стійкість ознак розчерку (його варіантів) також зумовлено автоматизмом його виконання.

Сучасний стан судової експертизи почерку доводить, що експерти-почеркознавці часто вирішують ідентифікаційні питання щодо коротких простих підписів, які містять одну літеру простої будови або 1—2 безлітерні штрихи. Приводом для відмови може слугувати наданий обмежений порівняльний матеріал або його відсутність, що не дасть змоги експертові виокремити індивідуальну сукупність загальних та окремих ознак, характерних для підписного почерку певної особи, достатньої для її ідентифікації. Отже, запорукою успішного висновку судово-почеркознавчої експертизи за зазначеними об'єктами стають надані на дослідження вільні зразки підпису, які за часом належать до періоду складання спірного документа [3] та є аналогічними йому за сферою застосування; а також значна кількість вільних зразків підпису, розташованих у різнохарактерних за цільовим

[1] Комплексная методика установления подлинности … . С. 29—30.

[2] Лельчин В. А. Некоторые вопросы оценки графических признаков при исследовании подписей//*Судебная экспертиза документов*: мат-лы науч. конф., посвящ. пробл-м судебн. экспертизы (Москва, 04—08.07.1961). Москва, 1961. Сб. № 2. С. 66—69.

[3] Лисиченко В. К. Значение свободных образцов, исполненных в период оформления исследуемых документов, для экспертизы подписи//*Практика криминалистической экспертизы.* Москва, 1961. Сб. 1—2. С. 96.

призначенням документах, експериментальних зразків підпису особи, яка підлягатиме перевірці.

Так, у Національному науковому центрі «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», за ухвалою одного з районних судів міста, проведено судово-почеркознавчу експертизу з дослідження п'яти підписів гр-ки Л., розташованих у двох примірниках договору позики та розписці до нього. На вирішення було поставлено ідентифікаційні (чи підписи виконала безпосередньо гр-ка Л.) та діагностичні питання (умови виконання підписів у досліджуваній розписці).

На клопотання експерта суд надав значну кількість вільних та умовно-вільних зразків підпису, а також почерку гр-ки Л. Зразки містилися у різнохарактерних документах, поміж яких платіжні документи, процесуальні документи з матеріалів справи, офіційні документи тощо. Також було надано експериментальні зразки підпису та почерку особи, яку перевіряли.

Транскрипція підписів містила літеру «Л» та розчерк; один із підписів мав додатковий штрих (див. Рис. 1—5).

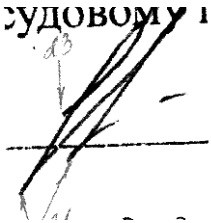

Рис. 1

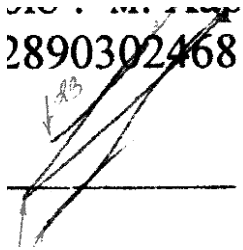

Рис. 2

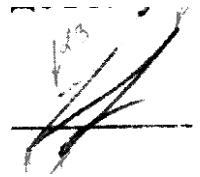

Рис. 3

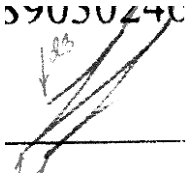

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 1—5. Загальний вигляд досліджуваних підписів від імені гр-ки Л.

Кожний досліджуваний підпис як окремий почерковий об'єкт порівнювали з іншими спірними підписами та зі зразками підпису та почерку гр-ки Л.

Дослідивши підписи, експерт виявив, що їх виконано рухами високого ступеня виробленості у швидкому темпі. Незважаючи на короткий і простий склад досліджуваних підписів, виокремлено й досліджено сукупність вагомих ознак, що їх характеризують (збіжні окремі ознаки (варіанти):

форми рухів під час з'єднання елементів письмових знаків — 4 прояви; форми та напрямки рухів під час виконання розчерку; напрямки рухів під час виконання — 3 прояви; розміщення рухів за вертикаллю — 1 прояв; розміщення точки початку рухів — 1 прояв).

Слід зазначити, що до того, як визначити кожну виокремлену ознаку як одну з індивідуальних сукупностей, експерт проаналізував якісну характеристику кожної ознаки, її ідентифікаційне значення [1]. Ступінь важливості ідентифікаційних графічних ознак, що характеризують письмові реалізації у кожному випадку, є різним. До загальних інформаційних ознак належать: розташування підпису щодо бланкового рядка, напрямок лінії підпису, транскрипція підпису (за відсутності варіативності), ступінь виробленості, темп і зв'язність. Із окремих ознак можна назвати: напрямок і форму рухів під час виконання безлітерних штрихів і розчерку (особливо в середній частині підпису); засіб з'єднання розчерку з попереднім письмовим знаком; зіставлення розміру основних штрихів підпису; відносне розташування окремих штрихів.

Синтезуючи результати проведених досліджень, експерт дійшов категоричного позитивного висновку за кожним досліджуваним підписом щодо виконання їх гр-кою Л. Значний обсяг порівняльного матеріалу дав змогу експертові вирішити й діагностичні питання щодо виконання одного з досліджуваних підписів під впливом природних і штучних збиваючих факторів.

Ознак, які б свідчили про виконання досліджуваного підпису під впливом природних збиваючих факторів, не виявлено; ознак, які б свідчили про виконання досліджуваного підпису під впливом штучних збиваючих факторів, не виявлено [2].

Яскравим прикладом позитивного вирішення ідентифікаційних і діагностичних завдань під час дослідження простих підписів є висновок комплексної судово-почеркознавчої експертизи з дослідження двох підписів від імені гр-на В., які містилися у борговій розписці від його імені [3].

Зазначену експертизу проводила комісія експертів за ухвалою апеляційного обласного суду. Для порівняльного дослідження експертам надали значну кількість вільних, умовно-вільних зразків та експериментальних зразків підпису та почерку гр-на В. Вільні зразки перебували в документах робочого, офіційного й особистого характеру, виконаних у різний час.

Досліджувані підписи мали такі транскрипцію та зв'язність: «В» + безлітерний штрих + розчерк. Їх було виконано простими рухами високого ступеня виробленості у швидкому темпі (див. Рис. 6, 7).

[1] Кеворкова Н. И. Методика исследования подписей. Москва, 1970. С. 18—19.

[2] Архів Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса за 2019 рік.

[3] Архів ХНДІСЕ … за 2014 рік.

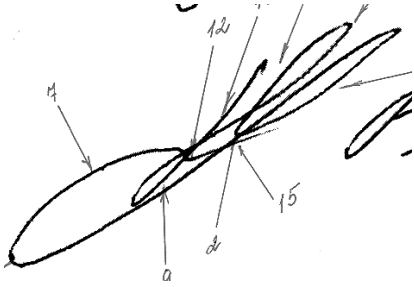

Рис. 6

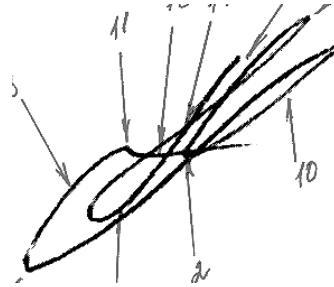

Рис. 7

Рис. 6, 7. Загальний вигляд досліджуваних підписів від імені гр-на В.

Проводячи порівняльне дослідження, експерти виявили індивідуальну сукупність, достатню для категоричного висновку про виконання спірних підписів безпосередньо гр-м В. Ця сукупність містила стійкі, суттєві загальні й окремі ознаки (зокрема, транскрипція та зв'язність, великий розмір безлітерного штриха, розгін від малого до середнього, правий нахил (загальні ознаки), будова рухів за загальною структурою під час виконання літери «В», форма рухів під час виконання елементів літери та частин безлітерного штриха, форма рухів під час з'єднання елементів літери та безлітерного штриха з наступним письмовим знаком, варіанти напрямку рухів під час виконання елемента літери «В», розміщення рухів за вертикаллю та горизонталлю під час виконання частин письмових знаків підпису, розміщення точки початку рухів у початковій частині першого елемента літери щодо основної частини її елемента).

Експерти виявили та проаналізували збіжні загальні ознаки та значну кількість окремих ознак. Значний обсяг порівняльного матеріалу дав змогу дійти діагностичного висновку щодо невідображення ознак, які б свідчили про виконання досліджуваних підписів під впливом будь-яких природних (внутрішніх, зовнішніх) збиваючих факторів.

Висновки. Наведеними прикладами судово-почеркознавчих експертиз доведено, що не слід заздалегідь відмовлятися від вирішення почеркознавчих завдань на етапі вивчення простих коротких підписів, наданих на дослідження. За наявності в експертів значного обсягу порівняльного матеріалу (особливо — вільних зразків підпису та почерку особи, яку перевіряють) існує реальна можливість їх вирішення та надання категоричних ідентифікаційних і діагностичних висновків.

Слід зауважити, що під час дослідження складних об'єктів важливе значення має така суб'єктивна складова, як професійний рівень судового експерта, адже успішний результат почеркознавчих досліджень безпосередньо залежить від постійного підвищення професійного рівня судового експерта, вивчення ним спеціальної наукової літератури, участі в науково-дослідній роботі та ін.

References

Agushevich, A. M., Lelchin, V. A. (1959). Identifikatcionnoe znachenie roscherka podpisi. *Voprosy sovetstkoi kriminalistiki.* Alma-Ata [in Russian].

Arkhiv Kharkivskoho naukovo-doslidnoho instytutu sudovykh ekspertyz im. Zasl. prof. M. S. Bokariusa za 2019 rik [in Ukrainian].

Arkhiv Kharkivskoho naukovo-doslidnoho instytutu sudovykh ekspertyz im. Zasl. prof. M. S. Bokariusa za 2014 rik [in Ukrainian].

Bondar, M. E. (2007). O sovershenstvovanii metodiki pocherkovedcheskoi ekspertizy. *Sovremennoe sostoianie, problemy i perspektivy razvitiia sudebnoi ekspertologii:* materialy Mezhdunar. nauchno-prakt. Konf. (Avtonomnaia Respublika Krym, 20—21.09.2007). Simferopol [in Russian].

Burinskii, E. F. (1903). *Sudebnaia ekspertiza dokumentov, proizvodstvo ee i polzovanie eiu:* posobie dlia gg. sudei, sudebnykh sledovatelei, litc prokurorskogo nadzora, poverennykh, zashchitnikov, sudebnykh vrachei i graficheskikh ekspertov. Sankt-Peterburg [in Russian].

Kaiunov, O. N., Orlova, V. F. (1981). Ob odnom podkhode k opredeleniiu informativnosti podpisi. *Sovremennoe sostoianie sudebno-pocherkovedcheskoi ekspertizy i perspektivy ee razvitiia:* materialy Vsesoiuz. nauchno-prakt. seminara (Kuibyshev, 1980). Moscow [in Russian].

Kevorkova, N. I. (1970). *Metodika issledovaniia podpisei.* Moscow [in Russian].

Kompleksnaia metodika ustanovleniia podlinnosti (nepodlinnosti) kratkikh i prostykh podpisei (metodicheskoe posobie dlia ekspertov). (1987). Eds.: V. F. Orlova, N. V. Dutova. Moscow [in Russian].

Lelchin, V. A. (1961). Nekotorye voprosy otcenki graficheskikh priznakov pri issledovanii podpisei. *Sudebnaia ekspertiza dokumentov.* Sb. № 2. Materialy nauch. konf., posviashchennoi problemam sudebnoi ekspertizy (Moscow, 04—08.07.1961). Moscow [in Russian].

Li, L. E., Orlova, V. F., Panova, R. Kh., Smirnov, A. V. (1985). Metody issledovaniia nazhima v podpisi. *Aktualnye voprosy sudebno-pocherkovedcheskoi ekspertizy:* sb. nauch. trudov VNIISE. Moscow [in Russian].

Lisichenko, V. K. (1961). Znachenie svobodnykh obraztcov, ispolnennykh v period oformleniia issleduemykh dokumentov, dlia ekspertizy podpisi. *Praktika kriminalisticheskoi ekspertizy.* Sb. 1—2. Moscow [in Russian].

Arotcker, L. E., Bogachkina, G. R., Dobroslavskaia, E. E., Kuzina, V. M., Mantcvetova, A. I., Orlova, V. F., Trubnikova, V. E., Shakhtarina, N. I., Shliakhov, A. R., Edzhubov, L. G. (1971). *Sudebno-pocherkovedcheskaia ekspertiza.* Eds.: E. D. Dobrovolskaia, A. I. Mantcvetova, V. F. Orlova. Moscow [in Russian].

Н. В. Сиротенко, Р. Тамошюнайте, В. Г. Абросимова

ЭКСПЕРТНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ КРАТКИХ ПОДПИСЕЙ

Статья посвящена актуальной проблеме судебной почерковедческой экспертизы — исследованию коротких простых подписей и решению идентификационных и диагностических задач относительно подобных объектов.

На примере случаев из экспертной практики Харьковского научно-исследовательского института судебной экспертизы им. Засл. проф.

М. С. Бокариуса (сейчас — Национальный научный центр «Институт судебных экспертиз им. Засл. проф. М. С. Бокариуса») показана возможность решения судебно-почерковедческих задач при исследовании кратких и простых подписей. Отмечено, что современное методическое состояние экспертных учреждений Министерства юстиции Украины позволяет проводить судебно-почерковедческие экспертизы, а также экспертные почерковедческие исследования указанных объектов с использованием традиционных методик.

При решении вопросов были использованы методы диалектического материализма, эмпирических исследований, анализа и синтеза, наблюдения, эксперимента и моделирования, а также инструментальный, измерительный и качественно-описательный метод.

Исследование доказало возможность решения идентификационных и диагностических судебно-почерковедческих задач в ходе изучения кратких простых подписей при наличии у экспертов значительного информативного сравнительного материала. Сделан акцент на имеющемся субъективном подходе при определении пригодности низкоинформативных объектов для решения идентификационных и диагностических вопросов и зависимости успеха решения указанных судебно-почерковедческих задач от профессионального уровня эксперта.

Ключевые слова: краткая подпись, удостоверительный знак, признаки подписи, подпись, транскрипция, росчерк, безбуквенные штрихи.

N. Syrotenko, R. Tamoshiunaite, V. Abrosymova

FORENSIC EXAMINATION OF SHORT SIGNATURES

This article is devoted to the topical problem of forensic handwriting analysis: research on short simple signatures and on solution of identification and diagnostic problems regarding such objects.

On the basis of examples from forensic expert practice in Hon. Prof. M. S. Bokarius Kharkiv Research Institute of Forensic Examinations, the possibility of solving forensic handwriting problems while the study of short and simple signatures is illustrated. It is noted that current methodical state of forensic science institutes of the Ministry of Justice of Ukraine allows to conduct forensic handwriting analysis as well as forensic handwriting research on these objects using traditional methods.

While solving such issues, the general method of scientific cognition: dialectical materialism; Empirical research method; the method of analysis and synthesis; observation, experimentation and modelling methods; instrumental method, measuring method; qualitatively descriptive method have been used.

Research proved possibility of identification and diagnostic forensic handwriting tasks solution while the study of short simple signatures provided that forensic experts have a sufficient amount of informative comparative material. The present subjective approach in defining "suitability" of low-

informative objects for solution of identification and diagnostic issues is stressed in the article. Success while solving the indicated forensic handwriting tasks depends on the professional level of forensic expert.

Keywords: short signature, identification mark, signs of signature, signature, transcription, stroke, non-alphabetic elements.

Надійшла до редколегії 26.10.2020

Сиротенко Н. В., Тамошюнайте Р., Абросимова В. Г. Експертне дослідження коротких підписів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 293—303. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.23.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.24
УДК 343.983.2

О. В. Коломійцев,
кандидат технічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії криміналістичних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1932-1034, e-mail: sashagun@ukr.net

В. Г. Нікітюк,
завідувач сектору лабораторії криміналістичних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-7937-7334, e-mail: nikityuk_sha@ukr.net

О. М. Герман,
завідувач сектору лабораторії криміналістичних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-6522-9381,
e-mail: herman30121966@gmail.com

О. М. Пашкова,
провідний судовий експерт лабораторії криміналістичних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0222-9995,
e-mail: olgapashkova151001@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ПОХОДЖЕННЯ СЛІДІВ СВИНЦЮ В КАНАЛІ СТВОЛА ГЛАДКОСТВОЛЬНОЇ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ

Статтю присвячено огляду проблематики досліджень слідів металізації в каналах стволів гладкоствольної вогнепальної зброї у процесі стрільби різними видами кінетичних снарядів. Розглянуто особливості механізму утворення слідів свинцю в каналі ствола, а також умови, через які спричиняється свинцювання. Досліджено основні випадки виявлення слідів свинцю на стінках каналу стволів гладкоствольної зброї під час проведення відповідних комплексних балістичних і хімічних досліджень. Описано основні методи виявлення слідів свинцю в каналі ствола досліджуваного зразка зброї, а також ознаки, що дають змогу визначити вид снаряда, яким було здійснено постріл. Визначено обмеженість застосування контактно-дифузного методу під час проведення якісного аналізу слідів металізації та його безперспективність для проведення кількісного аналізу складових компонентів нашарувань.

© О. В. Коломійцев, В. Г. Нікітюк, О. М. Герман, О. М. Пашкова, 2020

Ключові слова: гладкоствольна вогнепальна зброя, шріт, канал ствола, картеч, куля, нашарування, свинцювання, сліди металізації, сплави на основі свинцю, контактно-дифузний метод.

Постановка наукової проблеми. Визначення, яким саме кінетичним снарядом здійснено постріл із досліджуваної гладкоствольної вогнепальної зброї, застосованої під час здійснення протиправних дій, є одним з основних завдань експертизи зброї та одним із провідних аспектів у разі, коли тілу потерпілого (матеріальному об'єкту) завдано вогнепальних ушкоджень (пошкоджень) і необхідно визначити конкретний зразок зброї, з якої здійснено постріл. Пріоритетне значення результати таких досліджень мають для розслідування злочинів, скоєних під час масових заворушень і протестів, оскільки обидві сторони конфлікту зазвичай застосовують різноманітні засоби ураження (зокрема, гладкоствольну вогнепальну зброю, а саме помпові й мисливські рушниці, обрізи мисливських рушниць, травматичну та саморобну зброю). Доступність мисливських патронів, споряджених єдиними (кулями) і множинними (шріт, картеч) кінетичними снарядами, уніфікація калібрів мисливської та службової гладкоствольної зброї, можливість переспорядження пістолетних і револьверних патронів травматичної дії металевими елементами ураження замість еластичних куль, спричиняють вогнепальні поранення протестувальників і правоохоронців різного ступеня тяжкості з доволі високим відсотком летальних випадків. Оскільки здебільшого означені елементи ураження виготовляють зі сплавів на основі свинцю, то виявлення його слідів у каналі стволів гладкоствольної зброї, яку застосовували у конфлікті, є пріоритетним завданням комплексної експертизи зброї та судово-хімічної експертизи.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Станом на сьогодні питанню походження слідів свинцю та особливостям механізму їх утворення приділено недостатню увагу. Тривалий час існувало доволі обґрунтоване твердження, що виявлення в каналі ствола гладкоствольної вогнепальної зброї слідів свинцю неодмінно свідчить про те, що з цього зразка здійснено постріл (постріли) свинцевим кінетичним снарядом [1], або у складі такого снаряда наявні конструктивні елементи, виготовлені зі сплаву на основі свинцю [2]. Це цілком відповідає випадкам, коли свинцевий кінетичний снаряд або його елементи безпосередньо контактували зі стінками каналу ствола, унаслідок чого утворили доволі стійкі й інтенсивно виражені сліди металізації. Поступовий перехід у спорядженні патронів до мисливської зброї на неіржавні капсулі та полімерні пижі-контейнери, що частково або

[1] Гущин В. Ф. Значение металлизации каналов стволов гладкоствольных ружей в судебно-баллистических исследованиях//*Криминалистика и судебная экспертиза.* Киев, 1978. Вып. 16. С. 290—294.

[2] Нікітюк В. Г., Коломійцев О. В. Про вид снаряда, що використовувався для останнього пострілу з гладкоствольної зброї//*Теорія та практика судової експертизи і криміналістики*: зб. наук.-практ. мат-в. Харків, 2003. Вип. 3. С. 284—286.

повністю унеможливлює тісний контакт різних видів кінетичних снарядів зі стінками каналу ствола, сприяв необхідності перегляду концепції походження свинцювання стволів.

Поширення серед населення та правоохоронних структур травматичної зброї та патронів до неї, що споряджені винятково еластичними кулями, виготовленими з полімерних матеріалів, за цілковитої відсутності будь-яких конструктивних елементів, виготовлених зі сплавів на основі свинцю, призвело до того, що у процесі криміналістичного дослідження такої зброї постійно виявляють сліди свинцю. Відсутність даних щодо походження й особливостей механізму утворення таких слідів може спричинити помилковий висновок щодо виду кінетичного снаряда, яким було здійснено останні постріли (постріл) із гладкоствольної зброї травматичної дії. Наявність слідів свинцю в каналах ствола цієї зброї зумовлена не лише випадками застосування для стрільби переспоряджених патронів, а й тим, що у неіржавних капсулях використовують ініціюючі вибухові речовини, які містять сполуки свинцю, тому після пострілу експерти зазначали сліди свинцю в результатах досліджень.

Завдяки розгорнутому аналізу свинцювання стволів гладкоствольної зброї, а також визначенню особливостей механізму його утворення у цій статті надано розгорнутий перелік умов та обставин, унаслідок яких у стволі можна виявити сліди свинцю. Визначено, що сьогодні відсутній комплекс критеріїв, які дають змогу достеменно диференціювати сліди свинцю, що є слідами контактної взаємодії із поверхнями кінетичних снарядів, а також сліди, утворені у процесі згоряння ініціюючої речовини неіржавних капсулів. Це має особливе значення у разі, коли після стрільби належно вичистили ствол. Окрім того, визначено, що сучасний метод діагностування слідів свинцю, а саме контактно-дифузний метод, має обмежену сферу застосування, оскільки дає змогу визначити лише присутність нашарувань свинцю різного ступеня концентрації на стінках каналу ствола досліджуваного зразка гладкоствольної зброї з візуалізацією різного ступеня інтенсивності їх відображення на поверхнях досліджуваного матеріалу. На цій підставі виникає необхідність розроблення нових методів хімічних досліджень, які були б спроможні розрізнити природу походження слідів свинцю та визначити кількісний склад речовин у слідах металізації.

Мета статті: розгорнутий аналіз походження слідів свинцю в каналах стволів гладкоствольної зброї, виявлення умов і особливостей механізму їх утворення та вплив сторонніх факторів на ступінь їх відображення. Тому виникає необхідність визначити метод виявлення слідів свинцю, придатний для якісного та кількісного аналізу цих слідів і розрізнення природи їх походження.

Викладення основного матеріалу дослідження. Сліди металізації в каналах стволів гладкоствольної зброї спостерігають:

- після стрільби кінетичними снарядами, цілком виготовленими зі сплавів на основі свинцю;
- після стрільби кінетичними снарядами, елементи конструкції яких виготовлено зі сплавів на основі свинцю, що контактують зі стінками каналу ствола або перебували під ерозійною дією порохових газів під час здійснення пострілу;
- у разі застосування для стрільби патронів, споряджених капсулями, ініціюючий склад яких містить сполуки свинцю;
- за умови комбінування зазначених вище випадків (після стрільби патронами, спорядженими свинцевими елементами ураження та капсулями, які містять сполуки свинцю);
- після проведення ремонтно-відновлювальних робіт стволів (зокрема, у разі шустування каналу ствола із застосуванням свинцевого циліндра й абразивних матеріалів).

Кожен із зазначених випадків має свої ознаки й особливості механізму утворення слідів металізації свинцем каналу ствола — свинцювання.

Для стрільби із гладкоствольної зброї поширених калібрів (зокрема, 12, 16, 20, 32 та 410-го) зазвичай використовують множинні (картеч, шріт) снаряди, які виготовлюють зі сплавів на основі свинцю, а також єдині (куля) кінетичні снаряди, що повністю або частково (основна частина кулі) виготовляють із такого матеріалу.

Окрім того, для стрільби із гладкоствольної зброї 12-го калібру доволі часто використовують кулі, виготовлені зі сталі, бронзи або латуні, що мають свинцеві ведучі (центруючі) пояски. Під час стрільби такими елементами ураження їхні зовнішні поверхні щільно контактують зі стінками каналу ствола. Унаслідок такого контакту та зумовленого цим високошвидкісного тертя [1], а також завдяки термічній дії порохових газів і пластичності сплавів на основі свинцю частки металу відокремлюються від поверхні кінетичного снаряда або елементів його конструкції й нашаровуються на стінках каналу ствола у вигляді довгих повздовжніх смуг сірого кольору із тьмяним металевим блиском, які практично рівномірно розташовуються на внутрішній поверхні ствола одна щодо одної [2]. Ці нашарування є слідами металізації каналу ствола й за їхніми формою, розміром (шириною) та кількістю можна дійти висновку про вид кінетичного снаряда, яким було здійснено останній постріл (постріли) і визначити його окремі характеристики. Особливе значення мають сліди металізації на рівні дульного зрізу стволів, оскільки вони більш доступні для проведення досліджень.

[1] Балакин В. А. Трение и износ при высоких скоростях скольжения. Москва, 1980. 136 с.

[2] Бойко В. П. Использование освинцевания стволов охотничьих ружей в судебно-баллистической экспертизе//*Криминалистика и судебная экспертиза.* Киев, 1976. Вып. 12. С. 102—109.

Під час стрільби множинними кінетичними снарядами є певні особливості слідів металізації, що характерні для картечі та шроту. Так, під час стрільби картеччю залишаються доволі широкі й довгі смуги (сліди металізації), за якими можна визначити кількість елементів картечі у ряду та ймовірний діапазон розмірів окремих елементів картечі. У разі коли було здійснено кілька пострілів поспіль картеччю, унаслідок перекриття, часткового видалення та формозмінення слідів від одного пострілу до іншого, визначити ці параметри стає дедалі складніше. Можливо лише дійти висновку, що для стрільби із досліджуваного зразка гладкоствольної зброї використовували картеч без визначення її розміру.

Під час стрільби шротом також утворюються сліди металізації у вигляді поздовжніх, але доволі вузьких і коротких смуг, що мають суттєве вираження під час стрільби зі стволів із дульним звуженням (у разі чокових або напівчокових типів свердлення стволів). У разі коли зі ствола здійснено лише один постріл шротом, існує можливість визначити діапазон номерів шроту, застосованого для спорядження патрона. У разі здійснення кількох пострілів можна визначити лише вид множинного снаряда, яким було здійснено постріли. Під час стрільби єдиними кінетичними снарядами (кулями) сліди металізації найчастіше відкладаються на стінках каналу ствола більш-менш рівномірно або у вигляді сегментів, що зумовлено зовнішнім діаметром кулі. За діаметра кулі, що дорівнює або дещо більший за діаметр прохідного перетину ствола, на цій ділянці утворюються суцільні зоні металізації. Особливо яскраво це виражено на ділянках поблизу дульного зрізу ствола та за наявності звуження. У разі коли діаметр кулі дещо менший за діаметр каналу ствола, унаслідок коливань кулі у стволі послідовно відображаються зони металізації сегментної форми від головної та хвостової частин кулі. Проте, під час стрільби такими кулями зі ствола з дульним звуженням на ділянках поблизу дульного зрізу утворюються кільцеві зони суцільної металізації.

Варто зауважити, що під час стрільби патронами для гладкоствольної зброї (завдяки пижам і прокладкам) вплив дії розпечених порохових газів на матеріал куль та елементів шроту є доволі незначним. Ерозія металу цих елементів ураження (газова ерозія), зумовлена дією високошвидкісних потоків порохових газів, практично відсутня, через що мікроскопічні частки розплавленого свинцю не відкладаються на стінках каналу ствола.

Також слід зазначити, що у процесі проходження стволом під час пострілу таких елементів спорядження патронів, як повстяні чи полімерні пижі та картонні прокладки на порох, контакт їх поверхонь із нашаруваннями свинцю на стінках каналу ствола призводить до часткового видалення металу та згладжування цих слідів.

За наявними слідами металізації в каналі ствола під час проведення хімічних досліджень із застосуванням контактно-дифузного методу (за допомогою реактивів-розчинників металу та реактивів-проявників металу)

можна визначити лише якісний склад металів, з яких виготовлено сплав, використаний для виготовлення елементів ураження, і визначити присутність свинцю, міді та ін.

Через незначну кількість металу, що нашаровується на поверхнях каналу ствола під час пострілів, достеменно визначити кількісний склад компонентів сплаву під час проведення металознавчих досліджень або взагалі неможливо, або є доволі складним процесом, який суттєво залежить від можливостей застосованого обладнання.

Усе зазначене вище має місце, якщо елементи ураження під час пострілу безпосередньо контактують зі стінками каналу ствола. У разі застосування для стрільби полімерних пижів-контейнерів для розташування у них шроту та картечі або полімерних контейнерів для куль за промислового чи саморобного способу спорядження патронів, щільний контакт поверхонь свинцевих елементів ураження унеможливлюється завдяки стінкам контейнера [1]. Через це сліди металізації в описаному раніше вигляді не утворюються. Винятком є випадки, коли внаслідок протирання стінок полімерного пижа-контейнера на кінцевій ділянці ствола можуть утворюватися окремі сліди металізації, що характерно для стрільби шротом чи картеччю, але вони хаотично локалізуються і є малоінформативними, оскільки не відображають первинного характеру зони контакту поверхні елемента ураження зі стінками каналу ствола. У разі саморобного спорядження патронів із застосуванням картону, паперу чи різноманітних плівок для зменшення розсіювання шроту та дрібних розмірів картечі, також виключено щільний контакт їх поверхонь зі стінками каналу ствола. Унаслідок розривів оболонки такого імпровізованого контейнера чи протирання на окремих ділянках можуть утворюватися сліди металізації, схожі за характером зі слідами металізації, що виникла під час стрільби без застосування пижів-контейнерів. Проте, такі сліди найчастіше також локалізовані хаотично та малоінформативні для визначення розмірів елементів шроту чи картечі. Під час хімічних досліджень означених слідів із застосуванням контактно-дифузного методу також можна виявити сліди присутності свинцю, що дає змогу дійти категоричного висновку, що для останнього пострілу (пострілів) із досліджуваного зразка зброї використали патрон (патрони), споряджений (-ні) елементами ураження, виготовленими зі сплаву на основі свинцю.

Через незначну кількість металу, нашарованого на поверхнях каналу ствола під час таких пострілів, також неможливо достеменно визначити кількісний склад компонентів сплаву.

Окремо варто звернути увагу на випадки, коли для спорядження патронів до гладкоствольної зброї шротом або картеччю використовують полімерні пижі-контейнери з доволі коротким заввишки контейнером.

[1] Нусбаум В. И. Некоторые вопросы судебно-баллистического исследования полиэтиленовых пыжей//*Теоретические проблемы и практика трасологических и баллистических исследований.* Москва, 1975. Вып. 14. С. 131—137.

Через це перші 1—2 ряди елементів шроту (картечі) виступають за передній зріз такого короткого контейнера і можуть щільно контактувати зі стінками каналу ствола. Через це за наявними слідами металізації можна визначити як вид кінетичного снаряда, так і діапазон його можливих розмірів. Останнє суттєво залежить від кількості здійснених пострілів. Проводячи хімічні дослідження із застосуванням контактно-дифузного методу, у наявних слідах металізації також можна визначити лише якісний склад металів, з яких сформовано сплав (визначити наявність слідів свинцю).

Чищення каналу ствола після стрільби сприяє тому, що сліди металізації можна видалити, візуально їх можна не спостерігати, проте, наявність у каналі ствола слідів свинцю можна визначити, провівши хімічні дослідження із застосуванням контактно-дифузного методу, що також дає змогу з'ясувати лише якісний склад сплаву металів, застосований для виготовлення елементів ураження, вистріляних із досліджуваного зразка гладкоствольної зброї. Проведення будь-яких металознавчих досліджень є неефективним унаслідок украй незначної концентрації досліджуваного матеріалу.

Другою причиною виявлення слідів свинцю в каналі ствола гладкоствольної зброї є сполуки свинцю, які містяться у складі ініціюючих вибухових речовин капсулів і які застосовують для спорядження патронів до цієї зброї. Перехід до використання неіржавних капсулів для спорядження патронів зумовлено тим, що попередній склад ініціюючих вибухових речовин містив гримучу ртуть, що спричиняло сильну корозію стволів і їх передчасний вихід з ладу.

Станом на сьогодні до складу неіржавних ініціюючих вибухових речовин належать: тринітрорезорцинат свинцю (29—35 %), тетразин (2—4 %), азотнокислий барій (39—45 %), двоокис свинцю (3—7 %), шелак (0,09—0,11 %), антимоній та алюмінієва пудра (6—8 %). Унаслідок пострілу продукти згоряння містять оксид свинцю, який відкладається на стінках каналу ствола [1].

Візуально такі сліди металізації не спостерігаються, визначити сліди свинцю можна лише за допомогою контактно-дифузного методу хімічного дослідження. Проведення будь-яких металознавчих досліджень є також неефективним через украй незначну концентрацію досліджуваного матеріалу.

Отже, у разі якщо стріляли патроном, спорядженим полімерним пижом-контейнером, наявність слідів свинцю можна пояснити поширенням продуктів згоряння неіржавної ініціюючої вибухової речовини капсуля, яким споряджено патрон. Збільшення кількості пострілів призводить до зростання концентрації речовин, що містять сполуки свинцю, та

[1] Коломійцев О. В., Зарубіна М. В. Проблемні аспекти комплексного дослідження гладкоствольної зброї травматичної дії//*Ароцкерівські читання*: зб. мат-в Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 90-річ. від дня народж. видатн. вчен.-криміналіста, д-ра юрид. наук, проф. Л. Ю. Ароцкера (Полтава, 25.05.2017). Харків, 2017. С. 87—88.

поширення зон їх локалізації уздовж ствола у напрямку від патронника до дульного зрізу.

Під час дослідження почищеного ствола, у якому сліди металізації цілком видалено, наявність слідів свинцю можна визначити лише за допомогою контактно-дифузного методу хімічних досліджень. Проте, неможливо достеменно визначити (відрізнити) характер походження слідів: чи їх утворено в результаті стрільби елементами ураження, виготовленими зі сплаву на основі свинцю, та залишено після чищення, чи внаслідок згоряння неіржавної ініціюючої вибухової речовини капсуля (капсулів). Ретельність чищення і кількість проведених чищень впливають лише на концентрацію сполук, що містять свинець, і практично завжди (як свідчить експертна практика) їх виявляють за допомогою контактно-дифузного методу хімічних досліджень. Видалення слідів свинцю можливе лише у хімічний (травленням та ін.) або механічний спосіб із видаленням значного завтовшки шару металу.

Окремо слід розглянути випадки стрільби з гладкоствольної зброї еластичними кулями травматичної дії. У разі пострілів із гладкоствольної зброї 12-го калібру патронами травматичної дії «Терен-12П», спорядженими полімерними еластичними кулями й неіржавними капсулями, на стінках ствола відкладаються продукти згоряння неіржавної ініціюючої вибухової речовини капсулів, що містять сполуки свинцю. Чим більше здійснено пострілів, тим більша концентрація означених сполук і більша зона їх локалізації.

Отже, у разі застосування контактно-дифузного методу хімічних досліджень каналів стволів зброї, з якої було здійснено постріли патронами «Терен-12П», фахівці завжди виявлятимуть сліди свинцю.

Якщо стволи зброї досліджують одразу після стрільби або ствол зброї не піддано чищенню, то визначити, що постріли здійснено еластичними кулями травматичної дії, можна за нашаруваннями їх матеріалу, які залишаються у каналі ствола внаслідок високошвидкісного тертя. Також можна виявити сліди свинцю, які містяться у продуктах згоряння ініціюючої вибухової речовини капсулів.

У разі чищення зброї після стрільби патронами травматичної дії «Терен-12П», унаслідок якого всі частки матеріалу кулі видалено, під час хімічних досліджень за допомогою контактно-дифузного методу експерти неодмінно виявлять сліди свинцю.

Наявність у такому разі слідів свинцю не можна однозначно трактувати як факт того, що із досліджуваної зброї до її чищення між пострілами патронами травматичної дії також здійснено постріл (постріли) елементом ураження, виготовленим зі сплаву на основі свинцю, оскільки аналогічні сліди утворюються внаслідок відкладення на стінках каналу ствола продуктів згоряння неіржавної ініціюючої вибухової речовини капсуля (капсулів) патронів травматичної дії: чим більша інтенсивність стрільби патронами

травматичної дії, тим більший ступінь вираження матимуть сліди свинцю в каналі ствола такої зброї.

Розрізнити характер слідів свинцю за їх походженням після чищення ствола (тобто визначити, чи утворилися вони внаслідок контакту з поверхнями свинцевого елемента ураження, чи є нашаруванням продуктів згоряння ініціюючої вибухової речовини капсуля) неможливо через відсутність станом на сьогодні науково обґрунтованих та апробованих методик такого виду досліджень, а також обладнання, що дасть змогу диференціювати сполуки свинцю різної природи походження. Застосування для цього лише контактно-дифузного методу без урахування особливостей механізму утворення слідів металізації може призвести до хибних висновків про вид снаряда, яким здійснено останній постріл, оскільки продукти згоряння ініціюючої вибухової речовини капсуля патрона травматичної дії «Терен-12П» містять сполуки свинцю, кількості яких достатньо для виявлення їх за допомогою такого методу.

Отже, у разі дослідження гладкоствольної зброї 12-го калібру, з якої стріляли патронами травматичної дії «Терен-12П», неможливо достеменно визначити, чи з неї також здійснювали постріли свинцевими елементами ураження (зокрема, картеччю), оскільки завдяки продуктам згоряння ініціюючої вибухової речовини капсулів майже завжди виявлятимуться характерні сліди свинцю. Експерти відображають це у висновках, де зазначають, що під час досліджень почищених стволів гладкоствольної зброї виявлено сліди свинцю, походження яких пов'язано як зі стрільбою свинцевими елементами ураження, так і з відкладенням продуктів згоряння вибухової речовини капсулів патронів, адже неможливо достеменно визначити істинний характер походження таких слідів свинцю.

Останнім випадком, коли на стінках каналу ствола зброї можна виявити сліди свинцю, є процес шустування (свинцювання) каналу ствола. Цей процес здійснюється під час ремонтно-відновлювальних робіт для видалення раковин та інших дефектів корозійного походження, а також для зміни профілювання каналу ствола з метою поліпшення купності стрільби.

Під час шустування (свинцювання) каналу ствола ствол чистять по колу абразивною пастою на основі дрібного абразивного піску та мастилом, яке наносять на поверхню свинцевого циліндру (свинцевого зліпку), виготовленого шляхом заливки розплавленого свинцю в канал ствола на ділянці поблизу дульного зрізу. Полірують канал ствола та видаляють дефекти, обертаючи закріплений на кінці шомпола свинцевий циліндр з абразивною пастою.

Під час обертання й поздовжніх рухів у каналі ствола свинцевий зліпок може щільно контактувати зі стінками, а внаслідок тертя та пластичності частки його матеріалу із зовнішньої поверхні можуть нашаровуватися на стінках каналу ствола. У результаті дії абразивних матеріалів більшість нашарувань видаляють, локалізація таких слідів (металізація) нерівномірна

й характеризується незначними за розмірами ділянками довільної форми, проте, незначна кількість свинцю може залишатися на стінках; цього вистачить для його виявлення за допомогою контактно-дифузного методу хімічних досліджень зразка гладкоствольної зброї.

Окремо необхідно визначити проблематику дослідження слідів свинцю в каналах ствола та каморах барабанів пістолетів і револьверів травматичної дії. Незважаючи на те що законодавством заборонено внесення будь-яких змін до конструкції сертифікованої травматичної зброї та патронів до неї, що підвищують уразливі та пробивні властивості вистріляних куль, окремі власники пістолетів і револьверів шукають способи «удосконалити» їх конструкцію та модифікувати спорядження патронів. Одним із таких напрямів «удосконалення» комплексу «зброя — патрон» є переспорядження патронів, що полягає в заміні еластичних елементів ураження на кулі, виготовлені з різних металів і сплавів. Здебільшого ці кулі виготовляють зі свинцю чи сплавів на його основі або для спорядження патронів використовують готові елементи ураження (шріт чи картеч відповідного діаметра). Для виявлення слідів свинцю за допомогою контактно-дифузного методу досліджують канал ствола пістолета або канал ствола та камори барабана револьвера. Варто зауважити, що сучасні пістолетні та револьверні патрони травматичної дії споряджають капсулями з неіржавним складом ініціюючих вибухових речовин. Отже, у результаті пострілу поміж продуктів згоряння міститиметься оксид свинцю, що відклався на стінках каналу ствола (камор барабана).

Аналіз цих даних дає змогу стверджувати, що під час застосування контактно-дифузного методу в каналі ствола (каморах барабана) можна визначити сліди свинцю як у разі застосування для стрільби снарядів, виготовлених зі сплаву на його основі, так і в разі здійснення стрільби еластичними кулями сертифікованих патронів травматичної дії. Для спростування/підтвердження цього експерти провели експериментальні дослідження. Канал ствола та камори барабана револьвера травматичної дії моделі *Safari 820G*, для стрільби з якого використовують револьверні патрони калібру 9,0 мм (.380 R), щільно протирали тампонами з фільтрувального паперу, змоченого реактивом (розбавленою оцтовою кислотою). Після цього тампони обробляли реактивом-проявником (0,2 % розчином родизонату натрію). У результаті фахівці виявили, що на поверхнях тампонів, які контактували зі стінками каналу ствола та стінками камор барабана, утворювалися характерні забарвлення малинового кольору, що свідчить про наявність слідів свинцю [1]. Маємо зауважити, що револьвер перебував в експлуатації з початку 2000-х років, на момент проведення досліджень перебував у нечищеному стані. Дослідження також проводили з револьвером травматичної дії моделі *Safari 820G*, який має барабан, камори якого призначено для стрільби пістолетними патронами калібру 9 мм РА, і з пістолетом травматичної

[1] Коломійцев О. В., Зарубіна М. В. Зазнач. твір.

дії моделі *Safari GP-910*, для стрільби з якого також використовують патрони цього калібру. Револьвер на момент дослідження перебував в експлуатації пів року, а пістолет — рік. Обидва зразки зброї ретельно вичищено. У результаті проведених досліджень у каналі ствола та каморах револьвера й у каналі ствола пістолета виявлено сліди свинцю. Достеменно відомо, що ані з револьверів, ані з пістолета за весь час їх експлуатації жодного разу не здійснювали пострілів із застосуванням єдиних (куль) чи множинних (дрібний шрот) кінетичних снарядів, виготовлених зі сплавів на основі свинцю. Для повноти досліджень з переробленого пістолета «Форт-12Р» у межах проведення експертних досліджень у роздільний спосіб споряджения експерти здійснили постріли патронами з використанням пістолетних холостих (шумових) патронів калібру 9 мм РА та сферичних елементів ураження, виготовлених зі сплаву на основі свинцю. Після стрільби канал ствола ретельно вичистили, однак, завдяки контактно-дифузному способу в каналі ствола пістолета експерти очікувано виявили сліди свинцю.

Висновки. Результати проведених досліджень дають змогу стверджувати, що для виявлення слідів свинцю й визначення кількісного складу речовин у слідах необхідно розробити нову методику, за допомогою якої можна диференціювати сліди металізації, утворені в результаті стрільби кінетичними снарядами, виготовленими зі сплавів на основі свинцю, і сліди продуктів згоряння ініціюючих вибухових речовин капсулів. Окремо потрібно зауважити, що проведений розгорнутий аналіз проблематики досліджень свинцювання стволів різних видів гладкоствольної зброї свідчить про відсутність чітких критеріїв розмежування слідів свинцю, утворених після контакту з поверхнями кінетичних снарядів, і слідів свинцю, утворених унаслідок газової ерозії матеріалу кінетичних снарядів чи згоряння хімічних сполук ініціюючих вибухових речовин неіржавних капсулів (у разі дослідження стволів почищеної та змащеної зброї). Вочевидь, дослідження у цьому напрямі потребують застосування досконалішого обладнання та нових підходів виявлення індивідуальних ознак природи походження слідів свинцю.

References

Balakin, V. A. (1980). *Trenie i iznos pri vysokikh skorostiakh skolzheniia.* Moscow [in Russian].

Boiko, V. P. (1976). Ispolzovanie osvintcevaniia stvolov okhotnichikh ruzhei v sudebno-ballisticheskoi ekspertize. *Kriminalistika i sudebnaia ekspertiza.* Kyiv. Vyp. 12 [in Russian].

Gushchin, V. F. (1978). Znachenie metallizatcii kanalov stvolov gladkostvolnykh ruzhei v sudebno-ballisticheskikh issledovaniiakh. *Kriminalistika i sudebnaia ekspertiza.* Kyiv. Vyp. 16 [in Russian].

Kolomiitsev, O. V., Zarubina, M. V. (2017). Problemni aspekty kompleksnoho doslidzhennia hladkostvolnoi zbroi travmatychnoi dii. *Arotskerivski chytannia:* zb. materialiv Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 90-richchiu vid dnia narodzh. vydatnoho vchenoho-kryminalista, d-ra yuryd. nauk, prof. L. Yu. Arotskera (Poltava, 25.05.2017). Kharkiv [in Ukrainian].

Nikitiuk, V. H., Kolomiitsev, O. V. (2003). Pro vyd snariadu, shcho vykorystavsia dlia ostannoho postrilu z hladkostvolnoi zbroi. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky:* zb. naukovo-prakt. materialiv. Vyp. 3. Kharkiv [in Ukrainian].

Nusbaum, V. I. (1975). Nekotorye voprosy sudebno-ballisticheskogo issledovaniia polietilenovykh pyzhei. *Teoreticheskie problemy i praktika trasologicheskikh i ballisticheskikh issledovanii.* Moscow. Vyp. 14 [in Russian].

А. В. Коломийцев, В. Г. Никитюк, А. Н. Герман, О. М. Пашкова

ОСОБЕННОСТИ ПРОИСХОЖДЕНИЯ СЛЕДОВ СВИНЦА В КАНАЛЕ СТВОЛА ГЛАДКОСТВОЛЬНОГО ОГНЕСТРЕЛЬНОГО ОРУЖИЯ

Статья посвящена обзору проблематики исследования следов металлизации в каналах стволов гладкоствольного огнестрельного оружия при стрельбе различными видами кинетических снарядов. Рассмотрены особенности механизма образования следов свинца в канале ствола, а также условия, способствующие освинцеванию. Исследованы основные случаи выявления следов свинца на стенках канала ствола в ходе проведения соответствующих комплексных баллистических и химических исследований. Описаны основные методы выявления следов свинца в канале ствола исследуемого образца оружия, а также указаны признаки, на основе которых можно установить вид снаряда, которым был сделан выстрел, в случаях, если ствол не подвергали тщательной чистке. В ходе обзора, посвящённого проблематике исследования следов металлизации, было установлено, что контактно-диффузный метод пригоден исключительно для качественного анализа следов свинца: с его помощью можно установить только факт наличия свинца и визуализировать степень концентрации исследуемого металла в зоне контакта на основе интенсивности отображения цвета химической реакции. Для установления количественных показателей химических элементов, входящих в состав следов металлизации, указанный метод бесперспективен. Особое внимание в статье уделено исследованию следов металлизации в каналах стволов травматического оружия. Указаны возможные проблемные аспекты подобного рода исследований. Очевидно, что исследования в этом направлении требуют внедрения в практику более совершенного оборудования и новых подходов, направленных на выявление индивидуализирующих признаков природы происхождения следов.

Ключевые слова: гладкоствольное огнестрельное оружие, дробь, канал ствола, картечь, пуля, наслоения, освинцевание, следы металлизации, сплавы на основе свинца, контактно-диффузный метод.

A. Kolomiytsev, V. Nikitiuk, O. Herman, O. Pashkova

PECULIARITIES OF THE ORIGIN OF LEAD TRACES IN A BORE OF SMOOTHBORE FIREARM

The article is devoted to review of the problem of studying traces of metallizing in a smoothbore firearm bore when firing various types of kinetic

projectiles. The features of the mechanism of formation of lead traces in a bore as well as conditions contributing to lead plating are considered. The main cases of detecting traces of lead on bore surface in the course of corresponding multidisciplinary forensic ballistic and chemistry analysis are considered. The main methods for detecting traces of lead in the bore of the studied sample of weapon are described, as well as signs on the basis of which it is possible to establish the type of projectile that was fired in cases when a bore has not been thoroughly cleaned. In the course of the survey on the study of traces of metallization, it was found that the contact-diffusion method is suitable only for qualitative analysis of lead traces, it can be used to determine only the presence of lead and visualize the degree of concentration of the studied metal in the contact zone based on the intensity of color display of chemical reaction. To establish quantitative indicators of the chemical elements that make up the traces of metallization, this method is unpromising. Particular attention is paid to the study of traces of metallization in a bore of traumatic guns. The possible problematic aspects of this kind of research are indicated. It is obvious that research in this direction requires the introduction into practice of more advanced equipment and new approaches aimed at identifying individualizing signs of the nature of traces origin.

Keywords: smoothbore firearm, buckshot, bore of gun, canister shot, bullet, layering, lead plating, metallization marks, lead-based alloys, contact-diffusion method.

Надійшла до редколегії 08.10.2020

Коломійцев О. В., Нікітюк В. Г., Герман О. М., Пашкова О. М. Особливості походження слідів свинцю в каналі ствола гладкоствольної вогнепальної зброї. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 304—316. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.24.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.25
УДК 343.983

О. Ю. Крикуненко,
головний судовий експерт сектору дослідження зброї Черкаського
науково-дослідного експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України, м. Черкаси, Україна,
e-mail: a.krik@ukr.net
Т. Є. Согор,
головний судовий експерт сектору дослідження зброї Львівського
науково-дослідного експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України, м. Львів, Україна,
e-mail: sogtar@ukr.net

ПРОПОЗИЦІЇ ЩОДО ВНЕСЕННЯ ЗМІН ДО МЕТОДИКИ ВСТАНОВЛЕННЯ НАЛЕЖНОСТІ ОБ'ЄКТА ДО БОЙОВИХ ПРИПАСІВ ВОГНЕПАЛЬНОЇ СТРІЛЕЦЬКОЇ ЗБРОЇ ТА ЙОГО ПРИДАТНОСТІ ДО СТРІЛЬБИ

Проблемні питання демонтажу патронів висвітлено в межах Методики встановлення належності об'єкта до бойових припасів вогнепальної стрілецької зброї та його придатності до стрільби Д. Ю. Гамова [1] .

Метою статті є обговорення розширення права експерта на прийняття самостійного рішення щодо доцільності та безпеки демонтажу патронів і конструктивно схожих предметів залежно від їх конструктивних особливостей та цільового призначення.

Наведено пропозиції й доповнення щодо внесення змін до згаданої Методики для оптимізації проведення судово-балістичних експертиз і підвищення рівня безпеки їх виконання.

Ключові слова: судово-балістична експертиза, методика, бойові припаси, зброя, патрони, демонтаж, гільзи, спеціальні кулі, безпека під час виконання робіт, небезпека.

Постановка наукової проблеми. Проводячи судово-балістичні експертизи щодо встановлення належності об'єктів до категорії боєприпасів вогнепальної стрілецької зброї, експерти в практичній роботі повсякчас стикаються зі значною групою різноманітних об'єктів, конструктивно подібних до боєприпасів вогнепальної стрілецької зброї. У наявних інформаційно-довідкових джерелах методи демонтажу таких об'єктів не систематизовано й не узагальнено, до того ж частина таких відомостей є інформацією з обмеженим доступом. Відсутня чітка послідовність дій експерта під час дослідження різноманітних об'єктів (зокрема, таких, що мають у складі небезпечні речовини).

[1] Гамов Д. Ю. Методика встановлення належності об'єкта до бойових припасів вогнепальної стрілецької зброї та його придатності для стрільби (проведення пострілів). Київ, 2012. 25 с.

© О. Ю. Крикуненко,
Т. Є. Согор, 2020

Аналіз основних досліджень і публікацій. Дослідженню будови боєприпасів вогнепальної стрілецької зброї присвятили свої роботи радянські науковці Є. І. Тихонов, М. М. Блюм, О. В. Жук, А. І. Устинов та ін., а також вітчизняні фахівці П. Д. Біленчук, А. В. Кофанов, О. Ф. Сулява та ін. [1] Цю проблему доволі чітко окреслено в сучасній статті В. І. Тищенка та О. В. Грецьких [2].

На жаль, питання демонтажу патронів різних видів, доцільність їх демонтажу, а особливо безпека під час демонтажу окремої категорії патронів залишилися поза увагою дослідників, а тому потребують подальшого наукового розроблення.

Мета статті: систематизувати патрони різних видів як об'єктів дослідження судово-балістичної експертизи для подальшого обговорення й вирішення питання щодо оптимізації дій експерта та підвищення рівня безпеки під час дослідження типових об'єктів.

Викладення основного матеріалу дослідження. Під час проведення судових експертиз із дослідження бойових припасів вогнепальної стрілецької зброї та конструктивно подібних до них виробів працівники державних спеціалізованих установ успішно використовують у своїй практиці Методику встановлення належності об'єкта до бойових припасів вогнепальної стрілецької зброї та його придатності до стрільби Д. Ю. Гамова (далі — *Методика*; у редакції 2012 р.) [3].

Проте, практичне застосування Методики викликає окремі питання, що потребують уточнення та розширеного пояснення.

Так, відповідно до п/п. 6.2.2 Методики [4], визначення конструктивних, розмірних і вагових характеристик та інших властивостей частин і елементів конструкції об'єкта здійснюється після його демонтажу. Водночас Методикою не регламентовано спосіб проведення демонтажу й не деталізовано обладнання, яке для цього застосовують (п. 7.1 [5]: «пристрої та інструменти для демонтажу й спорядження патронів»), не враховано також конструктивних особливостей патронів, їхній стан та цільове призначення.

---

[1] Тихонов Е. И. Боеприпасы к ручному стрелковому оружию: пособ. для эксп. Москва, 1976. 97 с. ; Блюм М. М., Блюм А. С., Жук А. В., Одиночкина Т. Ф., Устинов А. И., Филиппов В. В. Патроны ручного огнестрельного оружия и их криминалистическое исследование. Москва, 1982. 296 с. ; Біленчук П. Д., Кофанов А. В., Сулява О. Ф. Балістика: криміналістичне вогнестрільне зброєзнавство: підруч. для експ.-кримінал., слідч., операт. праців., прокурор., суддів, адвокат., співробіт. правоохорон. органів та правозахис. орг., студент., аспірант., наук. праців., проф.-виклад. складу військ.-юрид. ф-тів ун-тів, ін-тів та акад. Київ, 2003. 377 с.

[2] Тищенко В. І., Грецьких О. В. Особливості дослідження окремих зразків патронів вогнепальної зброї//*Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України*: зб. наук. статей. 2019. Вип. 49. С. 89—99.

[3] Гамов Д. Ю. Зазнач. твір.

[4] Там само.

[5] Там само.

У п/п. 6.2.2 Методики [1] також наголошено на дотриманні експертом правил безпеки, викладених у нормативних актах, що обумовлюють організацію проведення судових експертиз. Ці правила безпеки регламентовано у Типовій інструкції, затвердженій наказом ДНДЕКЦ МВС від 20.08.2014 р. № 19/5-173н [2] (далі — *Інструкція*).

Відповідно до п/п. 4.8.10 [3] Інструкції заборонено здійснювати демонтаж патронів, споряджених отруйними речовинами, а також розривними, запалювально-пристрілочними, бронебійно-запалювальними та іншими типами куль, демонтаж яких пов'язаний із небезпекою.

Правила безпеки частково продубльовано в п/п. 6.2.3 Методики [4], відповідно до якого заборонено використання демонтажних пристроїв інерційного типу для проведення демонтажу патронів із кулями, що мають підривач та розривний заряд.

Тобто фактично Методика [5] описує й регламентує використання лише демонтажних пристроїв інерційного типу і лише для окремих категорій боєприпасів (за наявності безапеляційної вимоги проведення демонтажу для визначення конструктивних, розмірних і вагових характеристик та інших властивостей частин і елементів конструкції об'єкта).

В експертній практиці на дослідження (крім боєприпасів до нарізної вогнепальної стрілецької зброї військового, мисливського та спортивного призначення, споряджених звичайними й експансивними кулями) надходять (чи можуть надходити) інші об'єкти, щодо яких також постає питання вивчення їх конструкції:

- боєприпаси військового призначення великого калібру (50 BMG; 12,7 × 108 мм; 14,5 × 114 мм та (у перспективі) патрони більшого калібру);
- боєприпаси військового призначення, споряджені спеціальними кулями [6];
- боєприпаси до нарізної вогнепальної зброї з особливими конструкціями гільз (спеціальні патрони перемінно-замкнутого об'єму ПЗАМ, СП-2, СП-3, СП-4; патрони до револьверів Нагана, Піпера та ін.) [7];

[1] Гамов Д. Ю. Зазнач. твір.

[2] Типова інструкція із заходів безпеки при поводженні з вогнепальною зброєю, боєприпасами та конструктивно схожими виробами при проведенні експертиз та досліджень: затв. наказом ДНДЕКЦ МВС України від 20.08.2014 р. № 19/5-173н.

[3] Там само.

[4] Гамов Д. Ю. Зазнач. твір.

[5] Там само.

[6] Соловцов Е. В. Российские боеприпасы: Промежуточные патроны. Москва, 2015. 134 с.

[7] Его же. Российские боеприпасы: Специальные бесшумные и 9-мм пистолетные патроны. Москва, 2015. 156 с.

- допоміжні патрони (зразкові, із посиленими зарядами, високого тиску, для змащування, учбові, технологічні та фальшпатрони);
- боєприпаси до гладкоствольної мисливської зброї;
- патрони травматичної дії та патрони Флобера;
- індустріальні патрони [1];
- освітлювальні, сигнальні, шумові, маркерні, зондувальні (метеорологічні) патрони небойового призначення [2];
- вибивні, запальні, протирадіолокаційні, інфрачервоного випромінювання патрони, піропатрони катапульт, конструктивно подібні до патронів до стрілецької зброї [3] (основні заряди 60, 82 і 120-мм мінометних мін; патрони 26-мм ПРП, 26-мм ППИ-26-1, піропатрони катапульт калібру 28-мм тощо).

Якщо боєприпаси до гладкоствольної мисливської зброї демонтують у типовий для них спосіб із застосуванням поширених приладів монтажу/демонтажу (докладно описаний у мисливській літературі [4]) і це не спричиняє жодних складнощів, то демонтаж інших об'єктів заборонений, неможливий в інерційний спосіб, недоцільний, вимагає застосування руйнівних способів (розрізання гільз, деформування дульної частини гільз інструментом загального вжитку, виламування кулі з дульця та ін.) або просто небезпечний.

Кожна категорія патронів, перелік яких наведено вище, має відповідні конструктивні особливості, на які потрібно зважати під час проведення досліджень.

Конструктивні особливості різних категорій патронів

1. Патрони великого калібру (понад 12 мм) військового призначення передусім було спроєктовано для застосування в кулеметах (зокрема, швидкострільних), що зумовлює застосування особливих конструктивних прийомів, спрямованих на посилення вузла з'єднання кулі з гільзою для запобігання розпатронюванню в умовах значних прискорювальних навантажень у пристроях подачі [5]. Тому демонтаж таких патронів наявними технічними засобами (демонтажними пристроями інерційного типу або важільними приладами для переспорядження (релоадінга) патронів промислового виробництва) є неможливим. Проведення демонтажу цих патронів шляхом розрізання гільзи призводить до його фактичного знищення до моменту проведення експериментальної стрільби. За умови спорядження патронів спеціальними кулями (МДЗ і ПЗ, особливо після тривалого

[1] Тихонов Е. И. Указ. соч.

[2] Дик В. Н. Взрывчатые вещества, пороха, боеприпасы отечественного производства. Ч. 1. Минск, 2009. 280 с.

[3] Там же. С. 231.

[4] Блюм М. М., Шишкин И. Б. Охотничье ружьё. Москва, 1983. 215 с. ; Трофимов В. Н. Охотничьи боеприпасы и снаряжение патронов к охотничьим ружьям. Москва, 2008. 272 с.

[5] Коломийцев Л. В., Собакарь И. С., Никитюк В. Т., Сомов В. В. Патроны к стрелковому оружию. Харьков, 2003. 336 с.

зберігання останніх), процес розрізання гільзи пов'язаний з додатковою небезпекою.

2. Патрони військового призначення, споряджені спеціальними кулями, на практиці зустрічаються часто (особливо останнім часом — через агресію Росії). Демонтаж таких патронів наявними демонтажними пристроями інерційного типу, заборонено п/п. 4.8.10 Інструкції [1]. Інструкції або рекомендації щодо демонтажу цієї категорії патронів важільними приладами для переспорядження (релоадінга) патронів промислового виробництва відсутні. Демонтаж цих патронів шляхом розрізання гільзи фактично знищує об'єкти дослідження до моменту проведення експериментальної стрільби (за наявності такої зброї). За умови спорядження патронів спеціальними кулями (МДЗ і ПЗ, особливо після тривалого зберігання останніх), процес розрізання гільзи пов'язаний з додатковою небезпекою [2].

3. Демонтаж у традиційний спосіб патронів до нарізної вогнепальної зброї з особливими конструкціями гільз (спеціальні патрони перемінно-замкнутого об'єму ПЗАМ, СП-2, СП-3, СП-4 [3], патрони до револьверів Нагана, Піпера та ін.), за відсутності спеціалізованих технічних засобів для їх демонтажу, неможливий і вимагає використання руйнівних способів демонтажу (наприклад, розрізання гільзи), що спричиняє незворотні зміни конструкції об'єкта дослідження (патронів) і фактичне їх знищення.

4. Учбові, технологічні патрони та фальшпатрони (хоч окремі з них і виготовляють із використанням куль і гільз від бойових патронів) мають чіткі конструктивні відмінності. Капсулі таких патронів наколоті, імітовані або взагалі відсутні. Демонтаж цієї категорії патронів, що апріорі є патронами небойового призначення, неінформативний і, на нашу думку, узагалі недоцільний. Зразкові патрони, патрони високого тиску, патрони для змащування, патрони з посиленими зарядами за конструкцією принципово не відрізняються від звичайних патронів до нарізної вогнепальної зброї, снаряди не мають у своєму складі небезпечних речовин, тому їх можна демонтувати на загальних умовах.

5. Будову, порядок монтажу/демонтажу, прилади й інструменти, які застосовують для демонтажу патронів до гладкоствольної мисливської зброї, докладно описано у відповідній мисливській літературі. Демонтаж патронів небойового призначення є недоцільним; його можна проводити лише для патронів саморобного спорядження для контролювання заходів безпеки в питанні наявної ваги порохового заряду та способу виготовлення їх складових (за необхідності).

---

[1] Типова інструкція із заходів безпеки … .

[2] Справочник по патронам, ручным и специальным гранатам иностранных армий/под ред. И. С. Мурзаева, Н. М. Хананова. Москва, 1946. 135 с.

[3] Соловцов Е. В. Российские боеприпасы: Специальные бесшумные … .

6. Демонтаж патронів травматичної дії [1] та патронів Флобера (особливо дрібного калібру) не викликає ускладнень і доволі відомий.

7. Індустріальні патрони мають металеві гільзи переважно із закаткою дулець «зіркою» та додатковим маркувальним забарвленням верхівок гільз. Патрони застарілої конструкції з пижем, виготовлені з використанням частин гільз 7,62×54R патронів, зустрічаються нечасто. Конструктивні особливості гільз цих патронів не дають змоги помістити в них снаряд без залишення слідів утручання в їхню конструкцію. Вагові характеристики цих патронів загальнодоступні. Наразі автори статті не знайшли у відкритому доступі будь-яких відомостей щодо пристроїв для демонтажу патронів, металеві гільзи яких закатано «зіркою». На практиці демонтаж таких патронів проводять винятково у руйнівний спосіб (переважно деформацією дульної частини гільз інструментом загального вжитку), що нерегламентовано жодною методикою або інструкцією та спричиняє фактичне знищення патронів. Демонтаж цієї категорії патронів небойового призначення за наявності відомостей про їх вагові характеристики і відсутність слідів утручання в конструкцію неінформативний і, на нашу думку, узагалі недоцільний.

8. Освітлювальні, сигнальні, шумові (холості), маркерні, зондувальні патрони, вибивні, запальні, протирадіолокаційні, інфрачервоного випромінювання патрони, піропатрони катапульт, конструктивно подібні до патронів до стрілецької зброї (основні заряди 60, 82 і 120-мм мінометних мін; патрони 26-мм ПРП, 26-мм ППИ-26-1, піропатрони катапульт калібру 28-мм та ін.) [2] не належать до патронів бойового призначення. Конструктивно вони можуть бути подібними до патронів для гладкоствольної мисливської зброї або виготовлені з використанням гільз патронів для нарізної зброї, а також мати корпуси зі сплавів легких металів. Наявність у конструкції цих патронів шашок із піротехнічними сумішами не дає змоги повною мірою застосовувати обладнання й методи демонтажу патронів для гладкоствольної мисливської зброї. Демонтувати такі патрони без заподіяння незворотних змін їх конструкції майже неможливо. Використання руйнівних способів демонтажу (розрізання гільзи) фактичного знищує патрони, особливо за наявності піротехнічних сумішей і вибухових речовин метальної дії, що є небезпечним (особливо у старих патронах) і не регламентовано жодними правилами поводження з патронами подібного типу. Демонтаж у руйнівний спосіб патронів, металеві гільзи яких закатано «зіркою», не регламентовано жодною методикою або інструкцією. Демонтаж цієї категорії патронів за наявності відомостей про їхні вагові характеристики та відсутність слідів утручання в конструкцію є неінформативним і недоцільним.

[1] Іщенко А. В., Грищенко О. В., Ігнатьєв І. В., Назаров В. В. Пістолети та револьвери, призначені для відстрілу патронів, споряджених метальними снарядами «несмертельної дії», та набої до них: судово-баліст. довід. Київ, 2005. 208 с.

[2] Дик В. Н. Указ. соч.

Зазначені особливості конструкції патронів та їх недоцільний демонтаж суттєво збільшують витрати часу на проведення досліджень, до того ж кримінальна відповідальність за зберігання таких патронів відсутня.

У подальшому пропонуємо обговорити доповнення до Методики, у яких вважаємо за потрібне регламентувати спосіб демонтажу для різних категорій патронів (порядок, обладнання й інструменти для його проведення), а саме:

1) перевірити на відповідність вимогам безпеки можливість використання важільних приладів для переспорядження (релоадінга) патронів промислового виробництва для демонтажу патронів військового призначення, споряджених кулями спеціального призначення, із розробленням рекомендацій певного виду;
2) після реалізації вимог попереднього пункту проводити демонтаж патронів військового призначення, споряджених кулями спеціального призначення, винятково важільними приладами для переспорядження (релоадінга) патронів промислового виробництва або іншими приладами, що забезпечують більший ступінь безпеки під час поводження з патронами цієї категорії;
3) після з'ясування за зовнішніми ознаками належності патрона до патронів небойового допоміжного призначення (учбових, технологічних патронів, фальшпатронів), безпосередньо переходити до виконання п/п. 6.3.8 Методики [1] без проведення їх демонтажу. Таку саму процедуру застосовувати до індустріальних, холостих і вибивних патронів з металевою гільзою, закатаною «зіркою», у разі відсутності на їхніх поверхнях слідів утручання в конструкцію та відповідності ваговим характеристикам, наведеним у довідкових даних;
4) у разі надання на дослідження поодиноких екземплярів патронів бойового призначення, їх демонтаж (за умови відсутності слідів утручання в їхню конструкцію) не проводити.

Розрахунок питомої кінетичної енергії снаряда проводити за результатами експериментальної стрільби та наявності снаряда (кулі) після пострілу (для визначення ваги снаряда). За таких умов проведення дослідження властивості досліджуваного об'єкта не викривляється похибка, пов'язана зі зміною зусиль обтискання кулі в дульці гільзи та зміною властивостей (передусім вологості) метального заряду й ініціюючого складу патрона.

Висновки. Зважаючи на описані вище особливості будови патронів різного виду, що є об'єктами судово-балістичних експертиз, пропонуємо поставити на обговорення такі доповнення до Методики [2]:

1) *п/п. 6.2.2* після слова «здійснюється» словами: «залежно від зовнішнього вигляду та зовнішніх конструктивних особливостей об'єкта»;

[1] Гамов Д. Ю. Зазнач. твір.

[2] Там само.

2) *п/п. 6.2.2.1* реченням: «Експерт самостійно приймає рішення щодо безпеки й доцільності демонтування патронів у разі сумнівів щодо їх конструкції та за наявності слідів утручання в їхню конструкцію»;
3) *п/п. 6.2.3* абзацом: «Заборонено демонтувати без відповідного обладнання (зокрема, застосування ручного інструмента загального вжитку) патрони, споряджені отруйними речовинами, світло-шумові та шумові патрони, патрони спеціального призначення перемінно-замкнутого об'єму, індустріальні патрони, патрони небойового призначення (вибивні, для перезаряджання зброї, маркерні, зондувальні та ін.), військові патрони великого калібру (понад 12 мм) за відсутності слідів утручання в їхню конструкцію».

References

Balistyka: kryminalistychne vohnestrilne zbroieznavstvo (2003): pidruch. dlia ekspertiv-kryminalistiv, slidch., operat. pratsivnykiv, prokuroriv, suddiv, advokativ, spivrobitnykiv pravookhoron. orhaniv ta pravozakhys. orh., stud., asp., nauk. pratsivnykiv, prof.-vyklad. skladu viisk.-yuryd. f-tiv un-tiv, in-tiv ta akad. P. D. Bilenchuk, A. V. Kofanov, O. F. Suliava (eds.). Kyiv [in Ukrainian].

Blium, M. M., Shishkin, I. B. (1983). *Okhotniche ruzhe*. Moscow [in Russian].

Dik, V. N. (2009). *Vzryvchatye veshchestva, porokha, boepripasy otechestvennogo proizvodstva*. Ch. 1. Minsk [in Russian].

Hamov, D. Yu. (2012). *Metodyka vstanovlennia nalezhnosti obiekta do boiovykh prypasiv vohnepalnoi striletskoi zbroi ta yoho prydatnist dlia strilby* (provedennia postriliv). Kyiv [in Ukrainian].

Kolomiitcev, L. V., Sobakar, I. S, Nikitiuk, V. T., Somov, V. V. (2003). *Patrony k strelkovomu oruzhiiu.* Kharkiv [in Russian].

Patrony ruchnogo ognestrelnogo oruzhiia i ikh kriminalisticheskoe issledovanie. (1982). M. M. Blium, A. S. Blium, A. V. Zhuk, T. F. Odinochkina, A. I. Ustinov, V. V. Filippov (eds.). Moscow [in Russian].

Pistolety ta revolvery, pryznacheni dlia vidstrilu patroniv, sporiadzhenykh metalnymy snariadamy «nesmertelnoi dii», ta naboi do nykh: sudovo-balistychnyi dovidnyk. (2005). Eds.: A. V. Ishchenko [ta in.]. Kyiv [in Ukrainian].

Solovtcov, E. V. (2015). *Rossiiskie boepripasy: Promezhutochnye patrony*. Moscow [in Russian].

Solovtcov, E. V. (2015). *Rossiiskie boepripasy: Spetcialnye besshumnye i 9-mm pistoletnye patrony.* Moscow [in Russian].

Spravochnik po patronam, ruchnym i spetcialnym granatam inostrannykh armii. (1946). I. S. Murzaev, N. M. Khananov (ads.). Moscow [in Russian].

Tikhonov, E. I. (1976). *Boepripasy k ruchnomu strelkovomu oruzhiiu.* Posobie dlia ekspertov. Moscow [in Russian].

Trofimov, V. N. (2008). *Okhotnichi boepripasy i snariazhenie patronov k okhotnichim ruzhiam*. Moscow [in Russian].

Typova instruktsiia z zakhodiv bezpeky pry povodzhenni z vohnepalnoiu zbroieiu, boieprypasamy ta konstruktyvno skhozhymy vyrobamy pry provedenni ekspertyz ta doslidzhen: nakaz DNDEKTs MVS Ukrainy vid 20.08.2014 № 19/5-173n [in Ukrainian].

Tyshchenko, V. I., Hretskykh, O. V. (2019). Osoblyvosti doslidzhennia okremykh zrazkiv patroniv vohnepalnoi zbroi. *Aktualni problemy vdoskonalennia chynnoho zakonodavstva Ukrainy*: zb. Nauk. statei. Vyp. 49 [in Ukrainian].

А. Ю. Крикуненко, Т. Е. Согор

ПРЕДЛОЖЕНИЯ О ВНЕСЕНИИ ИЗМЕНЕНИЙ В МЕТОДИКУ УСТАНОВЛЕНИЯ ПРИНАДЛЕЖНОСТИ ОБЪЕКТА К БОЕВЫМ ПРИПАСАМ ОГНЕСТРЕЛЬНОГО СТРЕЛКОВОГО ОРУЖИЯ И ЕГО ПРИГОДНОСТИ ДЛЯ СТРЕЛЬБЫ

В статье рассмотрены особенности строения отдельных видов патронов к огнестрельному оружию, а также патронов небоевого назначения, вспомогательных патронов и конструктивно схожих с патронами изделий, поступающих на исследование в рамках проведения судебно-баллистических экспертиз, особенно в связи с продолжающимися в Украине боевыми действиями и, как следствие, массовым распространением нелегального оружия и боеприпасов. В статье исследованы проблемные вопросы демонтажа патронов к стрелковому оружию крупного калибра, патронов, снаряжённых специальными пулями, специальных видов патронов переменно-замкнутого объёма, патронов небоевого назначения. Также затронуты вопросы оптимизации действий эксперта при проведении исследований, объектами которых становятся изделия, конструктивно схожие с патронами стрелкового оружия, но снаряжённые взрывчатыми веществами метательного действия, пиротехническими смесями, отравляющими веществами, а также изделия, похожие по габаритам и частично по конструкции на патроны стрелкового оружия.

Определено отставание подходов действующей Методики установления принадлежности объекта к боевым припасам огнестрельного стрелкового оружия и его пригодности для стрельбы, разработанной Д. Ю. Гамовым (далее — Методика), и актуализирована практическая необходимость внесения в неё изменений и дополнений.

Авторы предлагают внести в Методику изменения, направленные на повышение безопасности проведения судебно-баллистических экспертиз, регламентирование действий эксперта в принятии решения о демонтаже патронов. Предложено использовать современные приборы для релоадинга патронов в экспертной практике с целью обеспечения более качественного и безопасного проведения исследований.

Предложен порядок действий эксперта при исследовании патронов, направленных для проведения экспертизы в единичном экземпляре, с целью минимизировать воздействие как на исследуемый объект, так и на его составляющие.

Ключевые слова: судебно-баллистическая экспертиза, методика, боеприпасы, оружие, патроны, демонтаж, гильзы, специальные пули, безопасность при выполнении работ, опасность.

O. Krykunenko, T. Sohor

SUGGESTIONS ON AMENDING THE METHODOLOGY OF ESTABLISHING THE OBJECT BELONGING TO FIREAREMS AMMUNITION AND ITS SUITABILITY FOR FIRING

The article considers structural features of certain types of cartridges in relation to firearms, as well as non-combat cartridges, auxiliary cartridges and products that are structurally similar to cartridges, which are submitted for research as part of forensic firearm examination, especially in connection with the ongoing war in Ukraine, occupation of part of its territory and as a result with mass distribution of illegal weapons and ammunition in Ukraine. The article outlines problematic issues of dismantling cartridges in relation to small arms of large caliber, cartridges loaded with special bullets, particular types of silent bullets, non-combat cartridges. The article also highlights issues of optimizing actions of a forensic expert while research, the objects of which are products that are structurally similar to small arms cartridges, but loaded with propellants, pyrotechnic mixtures, poisonous substances, along with products that coincide with small arms cartridges in size and partially in design.

Backlog of approaches incorporated in the current methodology for researching ammunition is identified in the article and practical need for updates and additions is actualized.

Proposals were raised to amend the Methodology aimed at increasing safety of forensic firearm examinations, regulating actions of a forensic expert in deciding on dismantling cartridges. It is suggested to use modern devices for reloading cartridges in forensic practice to provide a better and safer research. A procedure for a forensic expert course of action while study of cartridges which are sent for forensic examination in a single copy to minimize the impact on both the object under study and its components, is proposed.

Keywords: ammunition, forensic firearm examination, methodology, cartridges of small arms, bullets, dismantling.

Надійшла до редколегії 12.08.2020

Крикуненко О. Ю., Согор Т. Є. Пропозиції щодо внесення змін до Методики встановлення належності об'єкта до бойових припасів вогнепальної стрілецької зброї та його придатності до стрільби. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 317—326. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.25.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.26
УДК 343.982.35

О. Ю. Грошева,
аспірантка Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», голова Харківського апеляційного суду, м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1858-4502,
e-mail: E.grosheva63@gmail.com

ЕКСПЕРИМЕНТАЛЬНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ЯК ОСНОВА ДЛЯ РОЗРОБЛЕННЯ МЕТОДИКИ ВСТАНОВЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ СЛІДОУТВОРЕННЯ

Пропонована стаття містить викладення результатів завершального етапу серії наукових експериментів, які проводили з метою розроблення методики досліджень механізму утворення нашарувань рослинного походження — плям зе́лені. Проаналізовано спеціальну літературу, експертну практику й експериментальні дослідження з комплектами одягу, у які вдягалися статисти з метою імітувати різні види контактування на відкритій ділянці місцевості з рослинним покривом. На підставі аналізу результатів експериментів виявлено системи ознак і властивостей, за якими судовий експерт має визначити механізм утворення нашарувань зе́лені.

Ключові слова: судово-експертна методика, плями зе́лені, переміщення тіла волоком, статичний контакт, динамічний контакт, механізм утворення слідів.

Постановка наукової проблеми. Встановлення механізму утворення слідів (нашарувань, пошкоджень, відшарувань тощо) є одним із найскладніших завдань судової експертизи. Воно пов'язане з вирішенням судовими експертами ситуаційних завдань, спрямованих на визначення обставин злочину за слідами. У разі коли подія злочину (убивство, дорожньо-транспортна пригода, згвалтування та ін.) відбулася на відкритій ділянці місцевості з рослинним покривом, виникають питання щодо визначення механізму утворення плям зе́лені на одязі жертви злочину, підозрюваної особи або інших осіб, які брали участь у контактуванні. Під час скоєння злочину на відкритій ділянці місцевості можуть відбуватися волочіння тіла жертви, боротьба злочинця із жертвою, падіння тіла тощо. Тому експертові можуть поставити завдання ситуаційного (ситуалогічного) характеру, вирішення яких допоможе слідчому (суду) встановити обставини контактування одягу, у який була вдягнена жертва або інші особи, що, зрештою, сприятиме з'ясуванню обставин певної протиправної події. Тому розроблення теоретичних і методичних положень вирішення ситуаційного завдання зі встановлення механізму утворення нашарувань зе́лені на предметах одягу є вельми актуальним, адже станом на сьогодні в Реєстрі методик проведення судових експертиз така методика відсутня.

© О. Ю. Грошева, 2020

Аналіз основних досліджень і публікацій. Передусім зазначимо, що в наших попередніх публікаціях [1] ми вже звертали увагу на наукові праці з досліджень механізму слідоутворення об'єктів біологічного походження, тому в цій роботі проаналізуємо лише окремі публікації щодо слідів рослинного походження, присвячені порушеному питанню. Зрозуміло, що сліди не тільки відображають зовнішню будову поверхні об'єкта, який контактував зі слідосприймальною поверхнею, а й форму (фізичну, хімічну, біологічну), напрямок і силу взаємодії; механізм і умови слідового контакту; властивості об'єктів, що беруть участь у слідоутворенні, тощо. Отже, сліди в трасологічному аспекті можна розглядати не тільки в плані морфології, а й як відображення умов і механізму їх виникнення [2]. Аналіз спеціальної літератури свідчить, що публікації із судово-експертного вивчення механізму утворення плям від рослинних об'єктів практично відсутні. Так, у праці М. Т. Алімбаєвої, Т. С. Байжуманової, Г. М. Конспаєвої щодо експертизи плям, пилу та бруду зазначено про можливість хімічних досліджень слідів від смоли дерев [3]. Л. Є. Чистова приділила увагу дослідженням механізму утворення слідів під час незаконних дій із сильнодіючими й отруйними речовинами, наркотичними засобами, психотропними речовинами (зокрема, рослинного походження) [4]. В. Є. Бергер і Л. П. Булига звернули увагу на актуальність комплексної трасологічної та судово-біологічної експертизи об'єктів рослинного походження [5], однак, про встановлення механізму утворення плям зе́лені в їхній праці не йшлося. Питанням дослідження слідів на рослинних об'єктах приділив увагу М. І. Розанов, проте, його роботи здебільшого охоплювали можливості встановлення цілого за частинами та

[1] Див.: Грошевая Е. Судебно-биологическая экспертиза в Украине: некоторые аспекты решения экспертных задач//*Criminalistics and Forensic Expertology: Science, Studies, Practice:* XV International Congress. Lietuvos Teismo Centras, Lietuvos Kriminnalistu Draugija, Mikolas Romeris University, 2019. Book II. P. 229—245 ; Грошева О. Ю. Щодо створення методики комплексного експертного дослідження слідів рослинного походження//*Теорія та практика судової експертизи і криміналістики:* зб. наук. пр. Харків, 2019. Вип. 20. С. 553—569 та ін.

[2] Кофанов А. В., Волошин О. Г., Літвінова О. В. Трасологічні дослідження: курс лекц. Київ, 2010. С. 12.

[3] Алимбаева М. Т., Байжуманова Т. С., Конспаева Г. М. Химическая экспертиза пятен, пыли и грязи//*Наука и техника Казахстана.* 2004. № 4. С. 5—10.

[4] Див.: Чистова Л. Е. К вопросу о механизме образования следов при незаконных действиях с сильнодействующими и ядовитыми веществами//*Вестник Московского университета МВД России.* 2013. № 11. С. 144—148 ; Её же. Особенности механизма следообразования при контрабанде наркотических средств, психотропных, сильнодействующих, ядовитых веществ или растений, содержащих наркотические средства или психотропные вещества//*Там же.* 2015. № 5. С. 115—119.

[5] Бергер В. Е., Булыга Л. П. Комплексная трасологическая и судебно-биологическая экспертиза объектов растительного происхождении//*Криминалистика и судебная экспертиза.* Киев, 1980. Вып. 20. С. 114—117.

дендрохронологічного аналізу деревини [1]. Закономірності зміни часових характеристик об'єктів біологічного походження, а також формування й функціонування системи науково-технічних засобів і методів для з'ясування часових факторів за об'єктами біологічного походження з метою забезпечити розкриття та розслідування злочинів розглянуто в дисертації А. Г. Іванова [2].

Як бачимо, науковці майже не звертали уваги на розроблення методичного забезпечення питань щодо з'ясування механізму утворення слідів рослинного походження на об'єктах-носіях. Тобто основні питання фахівці розглядали крізь призму ідентифікаційних і діагностичних завдань. Саме тому в цій статті ми звернемося до шляхів вирішення ситуаційних завдань. У нашій попередній праці ми навели результати експериментальних досліджень зі з'ясування ознак, що свідчать про характер контактування (статичний, динамічний тощо) і напрямок переміщення [3].

Метою роботи є викладення перебігу й результатів експериментів, пов'язаних з моделюванням різних ситуацій із відтворення обставин, подібних до тих, що можуть виникнути під час скоєння злочину на відкритій місцевості з рослинним покривом (галявині, лузі, газоні та ін.).

Викладення основного матеріалу дослідження. Передусім зауважимо, що на нормативному рівні в Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень зазначено, що фахівці в галузі судової трасології у співпраці з експертами інших спеціальностей можуть вирішувати питання щодо дослідження нашарувань на одязі (взутті) плям зе́лені, та наведено орієнтовний перелік вирішуваних питань: який механізм утворення нашарувань плям зе́лені та яка послідовність утворення нашарувань на одязі? [4]. Більш докладна інформація у зазначених рекомендаціях відсутня, що свідчить про недоопрацювання цього питання з точки зору методичного забезпечення.

Із метою створення методики для вироблення чіткого алгоритму експертного дослідження необхідно виявити ознаки та властивості, що впливають на механізм утворення плям зе́лені в результаті контакту предметів одягу з поверхнею рослинного покриву. Попередньо ми проводили експериментальні дослідження з окремими об'єктами для отримання одиничних слідів і виявили ознаки окремих нашарувань зе́лені, що свідчать про характер контактування

[1] Див., наприклад: Розанов М. И. Возможности установления целого по частям при исследовании древесины и изделий из нее//*Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1964. Вып. 1. С. 208—215 ; Его же. Дендрохронологические методы экспертизы древесины//*Экспертная техника.* Москва, 1971. Вып. 34. С. 45—65.

[2] Иванов А. Г. Установление временных связей при исследовании объектов биологического происхождения. дис. … канд. юрид. наук. Москва, 2003. 205 с.

[3] Грошева О. Ю. Зазнач. твір.

[4] Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98#n17 (дата звернення: 04.08.2020).

(статичний або динамічний) [1]. Для проведення завершальної стадії наукових експериментів на статиста послідовно надягали різні комплекти одягу та здійснювали різні види контактування тіла з поверхнею, вкритою рослинністю. Тіло у положеннях лежачи на спині або животі переміщував один статист за руки або ноги (тіло волокли); тіло у положеннях лежачи на спині або животі переміщували двоє статистів за руки й ноги (тіло волокли); тіло статично контактувало з поверхнею рослинного покриву, лежачи на спині або животі; тіло багаторазово хаотично контактувало у динамічний і статичний способи.

Наведемо умови й результати окремих експериментів. Ділянку місцевості обирали із середньою насиченістю рослинного покриву. Експерименти проводили у таких комплектах одягу й за таких обставин контактування.

Комплект одягу № 1: куртка, виготовлена з тканини білого кольору; майка — із трикотажного полотна блакитного кольору; джинси із тканини синього кольору (див. Рис. 1). У цьому комплекті переміщували (волокли) тіло статиста за руки головою вперед (див. Рис. 2). Зовнішній вигляд отриманих нашарувань проілюстровано на Рис. 3—7.

Рис. 1

Рис. 2

Рис. 3

Рис. 4

[1] Грошева О. Ю. Зазнач. твір.

Рис. 5

Рис. 6

Рис. 7

Комплект одягу № 2: сукня, виготовлена з трикотажного полотна білого кольору із вишивкою круглої форми нитками білого кольору на чорному фоні спереду (див. Рис. 8). У комплекті здійснювали статичний контакт (без переміщення) одягненого в нього статиста, лежачи на спині (нашарування плям зе́лені — див. Рис. 9) та лежачи на животі (окремі незначні нашарування плям зе́лені — див. Рис. 10). Для наближення експерименту до умов, подібних до можливих під час скоєння злочину, тіло статиста піддавали тиску.

Рис. 8

Рис. 9

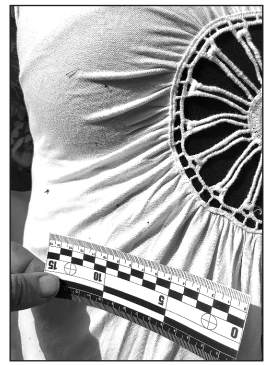

Рис. 10

Комплект одягу № 3: штани, виготовлені з тканини білого кольору; фуфайка з трикотажного полотна рожевого кольору. У цьому комплекті одягу переміщували (волокли) тіло статиста за ноги в положенні лежачи на спині ногами вперед (див. Рис. 11). У результаті утворилися нашарування зе́лені на лицьовому боці спинки фуфайки (див. Рис. 12), а також на виворотному боці (див. Рис. 13), оскільки під час переміщення одяг вивертався сподом назовні. Зовнішній вигляд нашарування на задній частині штанів і докладне фото нашарування на задній частині штанів наведено на Рис. 14, 15.

Рис. 11

Рис. 12

Рис. 13

Рис. 14

Рис. 15

Комплект одягу № 4 (див. Рис. 16): спідниця із тканини білого кольору; фуфайка з трикотажного полотна жовтого кольору. Тіло статиста переміщували (волокли) у положенні лежачи на животі або спині ногами вперед двоє інших статистів, тримаючи за руки й ноги. Із рослинністю контактувала частина тіла, що провисала (утворені сліди — див. на Рис. 17—20).

Рис. 16

Рис. 17

Рис. 18

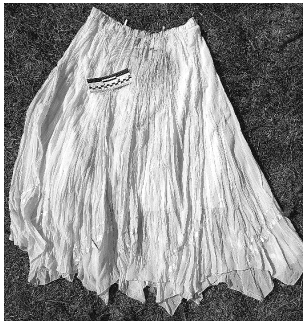

Рис. 19

Рис. 20

Комплект одягу № 5: штани із тканини білого кольору з кишенями в середній частині брючин; светр білого кольору з орнаментним рисунком сірого кольору (див. Рис. 21). Імітували переміщення тіла статиста (волочіння) у положенні лежачи на спині та животі двоє статистів головою та ногами вперед відповідно. У результаті контактування утворилися нашарування плям зе́лені (див. Рис. 22—27). Із поверхнею ділянки контактувала частина тіла, що провисала.

Рис. 21

Рис. 22

Рис. 23

Рис. 24

Рис. 25

Рис. 26

Рис. 27

Комплект одягу № 6: трикотажна фуфайка білого кольору (див. Рис. 28). Відбувався статичний контакт тіла статиста у положенні лежачи на спині або животі. Ілюстрацію нашарувань зе́лені наведено на Рис. 29, 30 (докладніше — див. Рис. 31, 32).

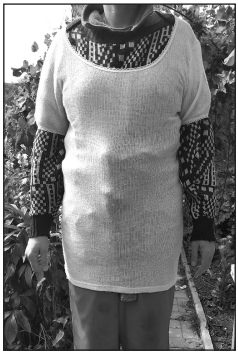

Рис. 28

Рис. 29

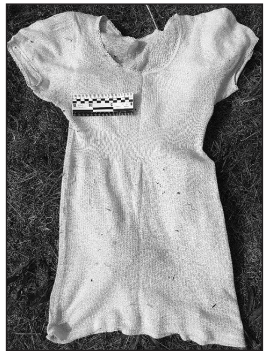

Рис. 30

Рис. 31

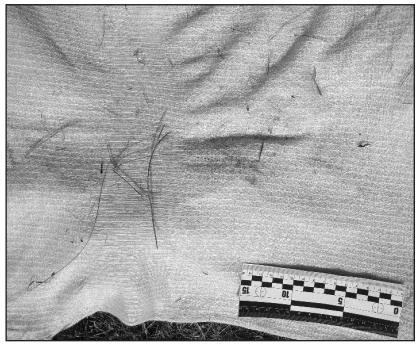

Рис. 32

Отже, у результаті проведення наукових експериментів виявлено певні закономірності утворення плям зе́лені, що передусім залежать від характеру контактування (статичний чи динамічний, щільний чи нещільний). Певний вплив на відображення ознак мають властивості як рослинного покриву, так і матеріалу одягу.

Більш «соковитий» рослинний покрив залишає інформативніші сліди, відповідно, більш сухий — менш інформативні. Властивості матеріалу одягу впливають на відображення ознак механізму слідоутворення залежно від того, виявляють вони гідрофільність (легко всмоктують вологу) або гідрофобність (не всмоктують чи погано всмоктують вологу), адже трав'яниста рослина містить до 95 % води.

Зрозуміло, що гідрофільні матеріали більш придатні для відображення на них інформативних ознак слідів. Названі властивості впливають на якість відображення слідів, однак, не впливають на сам факт утворення нашарувань. Відповідно, можемо дійти висновку, що навіть за «слабкими» в інформаційному плані слідами можна встановити механізм слідоутворення.

Отже, зважаючи на структуру та зміст блок-схем класифікації ознак у слідах, запропонованих іншими авторами [1], можемо виокремити системи властивостей і станів об'єктів контактування й ознак нашарувань зе́лені, за якими можна встановити механізм їх утворення за різних умов контактної взаємодії одягу, у який одягнена особа, із рослинним покривом ділянки місцевості, та презентувати їх у вигляді блок-схеми (див. Рис. 33 на с. 336).

Висновки. Отже, під час дослідження механізму утворення плям, схожих на сліди рослинності, має бути проведено комплексну судову трасологічну та ботанічну експертизу. Отримавши об'єкти дослідження й ознайомившись із матеріалами провадження, комісія судових експертів проводить зовнішній огляд наданих речових доказів. Для цього одяг почергово викладають на лабораторній стіл, кожний предмет описують окремо та фотографують за правилами судової фотографії. Наступний етап — дослідження експертом у галузі ботаніки виявлених нашарувань рослинного походження з метою встановлення їх природи. Потім експерт-трасолог проводить судові трасологічні дослідження. Ґрунтуючись на аналізі комплексу виявлених ознак і властивостей, наведених у блок-схемі, комісія експертів складає синтезовану частину висновку, на підставі якої доходить висновку про механізм слідоутворення.

[1] Грановский Г. Л. Основы трасологии: (Общая часть)/под ред. Е. И. Зуева. Москва, 1965. С. 37 ; Сімакова-Єфремян Е. Б. Теорія і методологія комплексної експертизи контактно-слідової взаємодії об'єктів: монографія. Харків, 2004. 176 с.

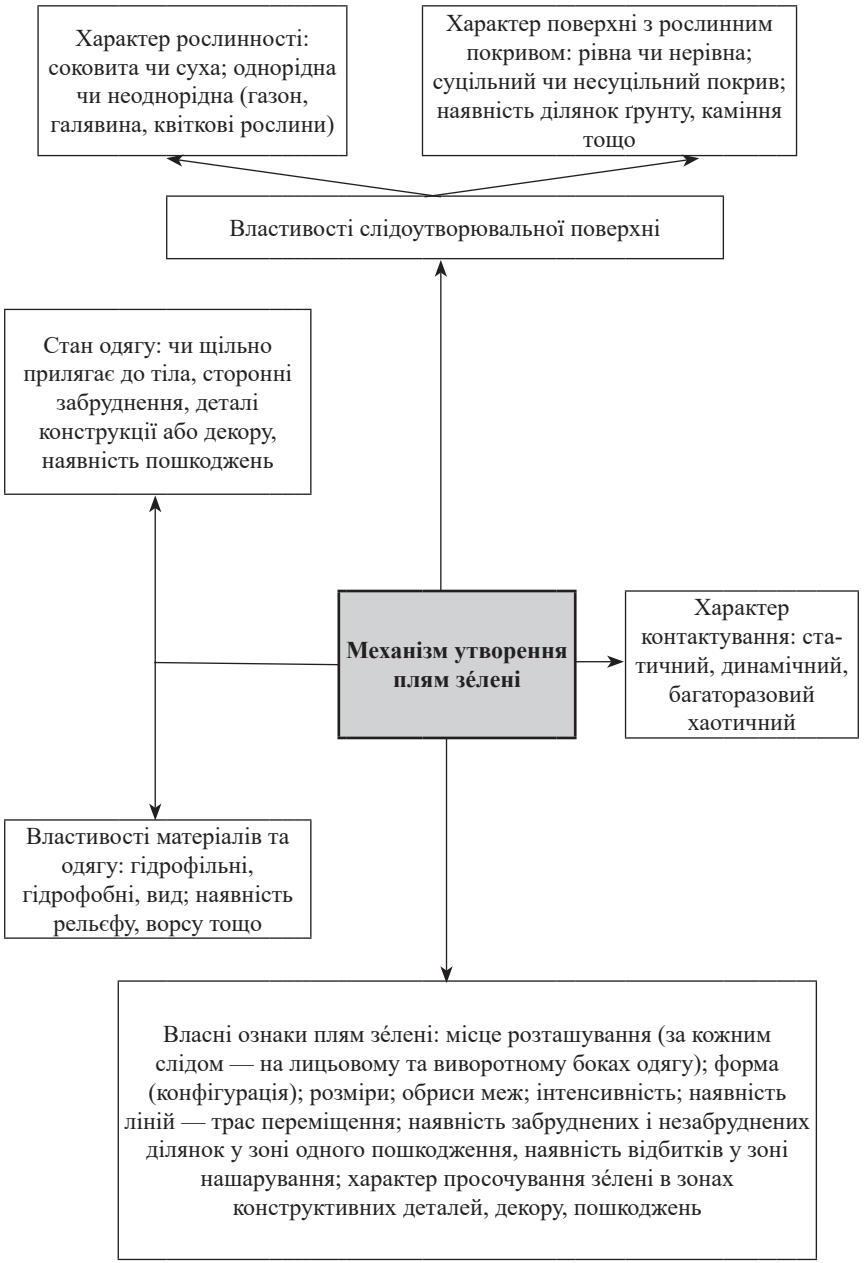

Рис. 33. Блок-схема класифікації ознак слідів, властивостей і станів об’єктів взаємодії під час встановлення механізму утворення плям зе́лені

References

Alimbaeva, M. T., Baizhumanova, T. S., Konspaeva, G. M. (2004). Khimicheskaia ekspertiza piaten, pyli i griazi. *Nauka i tekhnika Kazakhstana*. № 4 [in Russian].

Berger, V. E., Bulyga, L. P. (1980). Kompleksnaia trasologicheskaia i sudebno-biologicheskaia ekspertiza obektov rastitelnogo proiskhozhdenii. *Kriminalistika i sudebnaia ekspertiza.* Vyp. 20. Kyiv [in Russian].

Chistova, L. E. (2013). K voprosu o mekhanizme obrazovaniia sledov pri nezakonnykh deistviiakh s silnodeistvuiushchimi i iadovitymi veshchestvami. *Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii.* № 11 [in Russian].

Chistova, L. E. (2015). Osobennosti mekhanizma sledoobrazovaniia pri kontrabande narkoticheskikh sredstv, psikhotropnykh, silnodeistvuiushchikh, iadovitykh veshchestv ili rastenii, soderzhashchikh narkoticheskie sredstva ili psikhotropnye veshchestva. *Vestnik Moskovskogo universiteta MVD Rossii.* № 5 [in Russian].

Granovskii, G. L. (1965). *Osnovy trasologii: Obshchaia chast*/pod red. V. N. Zueva. Moscow [in Russian].

Groshevaia, E. (2019). Sudebno-biologicheskaia ekspertiza v Ukraine: nekotorye aspekty resheniia ekspertnykh zadach. *Criminalistics and Forensic Expertology: Science, Studies, Practice.* XV. Book II. Lietuvos Teismo Centras, Lietuvos Kriminnalistu Draugija, Mikolas Romeris University [in Russian].

Hrosheva, O. Yu. (2019). Shchodo stvorennia metodyky kompleksnoho ekspertnoho doslidzhennia slidiv roslynnoho pokhodzhennia. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky:* zb. nauk. pr. Kharkiv. Vyp. 20 [in Ukrainian].

Ivanov, A. G. (2003). *Ustanovlenie vremennykh sviazei pri issledovanii obektov biologicheskogo proiskhozhdeniia.* (Candidates thesis). Moscow [in Russian].

Kofanov, A. V., Voloshyn, O. H., Litvinova, O. V. (2010). *Trasolohichni doslidzhennia:* kurs lektsii. A. V. Kofanov, , (eds.). Kyiv [in Ukrainian].

Naukovo-metodychni rekomendatsii z pytan pidhotovky ta pryznachennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen: zatv. nakazom M-va yustytsii Ukrainy vid 08.10.1998 r. № 53/5 (u red. vid 27.07.2015 r. № 1350/5). *Ofitsiinyi visnyk Ukrainy.* 2005. № 5. St. 325 (iz zminamy ta dopov.) [in Ukrainian].

Rozanov, M. I. (1964). Vozmozhnosti ustanovleniia tcelogo po chastiam pri issledovanii drevesiny i izdelii iz nee. *Kriminalistika i sudebnaia ekspertiza.* Respubl. mezhvedom. sb. nauch. i nauch.-metod. rabot. Vyp. 1. Kyiv [in Russian].

Rozanov, M. I. (1971). Dendrokhronologicheskie metody ekspertizy drevesiny. *Ekspertnaia tekhnika.* Vyp. 34. Moscow [in Russian].

Simakova-Yefremian, E. B. (2004). *Teoriia i metodolohiia kompleksnoi ekspertyzy kontaktno-slidovoi vzaiemodii obiektiv:* monohrafiia. Kharkiv [in Ukrainian].

Е. Ю. Грошевая

ЭКСПЕРИМЕНТАЛЬНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ КАК ОСНОВА ДЛЯ РАЗРАБОТКИ МЕТОДИКИ ОПРЕДЕЛЕНИЯ МЕХАНИЗМА СЛЕДООБРАЗОВАНИЯ

В статье изложены результаты серии экспериментов, итоги которых являются основой для разработки методики определения механизма образования следов растительного происхождения на предметах одежды. На основе анализа специальной литературы аргументирована необходимость

разработки такой методики. В процессе экспериментальных исследований при помощи статистов имитировали обстоятельства контакта одежды с растительным покровом различных участков местности, которые могут происходить во время совершения преступления. Разработана блок-схема зависимости механизма следообразования от свойств и состояний взаимодействовавших объектов и характера контактирования.

В процессе исследования механизма образования пятен, похожих на следы растительности, следует назначать комплексную судебную трасологическую и ботаническую экспертизу. После получения объектов исследования и ознакомления с представленными материалами комиссия судебных экспертов проводит внешний осмотр представленных вещественных доказательств. Для этого одежду поочерёдно выкладывают на лабораторной стол, каждый предмет описывают отдельно и фотографируют по правилам судебной фотографии. Следующий этап — исследование экспертом в области ботаники выявленных наслоений растительного происхождения с целью определения их природы. Затем эксперт-трасолог проводит судебные трасологические исследования выявленных наслоений пятен зелени. На основании анализа комплекса выявленных признаков и свойств, приведённых в блок-схеме, комиссия экспертов формулирует синтезирующую часть заключения и вывод о механизме следообразования.

Ключевые слова: судебно-экспертная методика, пятна зелени, перемещение тела волоком, статический контакт, динамический контакт, механизм образования следов.

O. Grosheva

EXPERIMENTAL RESEARCH AS THE BASIS FOR DEVELOPING A METHOD FOR IDENTIFYING TRACE FORMATION MECHANISM

The article examines feasibility of conducting a series of experiments, results of which will serve as the basis for developing a method for establishing the mechanism of formation of plant origin stains on articles of clothing. Based on the analysis of special literature, the author introduces arguments for the need to develop such a methodology. In the course of experimental research, with the help of extras, circumstances of clothing contact with vegetation cover at various sites which can occur while crime commission have been simulated. The obtained data which will become the basis for creating a methodology for establishing a mechanism of grass layers' formation on articles of clothing is obtained. A flowchart of dependence of the mechanism of stains formation on properties, states of interacting objects and nature of contact has been developed. During investigation of the mechanism of stains formation similar to grass stains, a multidisciplinary forensic trace evidence and botany forensic analyses should be initiated. After receiving research objects and materials review, the Expert Commission conducts external examination of provided physical evidence. For this purpose, clothes are laid out one by one on a laboratory bench, each item

is described separately and photographed according to the rules of forensic photography. The next stage is the study by a forensic botanist of identified layers of plant origin in order to establish their nature. Then a trace evidence examiner conducts forensic trace evidence analysis of identified layers of grass stains. Based on the analysis of the complex of identified features and properties shown in the flowchart, the Expert Commission formulates the synthesizing part of the conclusion according to which the conclusion as to the mechanism of trace formation is drawn.

Keywords: forensic methodology, grass stains, movement of body.

Надійшла до редколегії 26.10.2020

Грошева О. Ю. Експериментальні дослідження як основа для розроблення методики встановлення механізму слідоутворення. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 327—339. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.26.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.27
УДК 343.98:636.09

О. Ю. Канюка,
завідувач сектору біологічних досліджень та обліку Полтавського
науково-дослідного експертно-криміналістичного центру
Міністерства внутрішніх справ України, м. Полтава, Україна,
e-mail: olekanyuka@gmail.com

МЕТОДИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПЕРЕХІДНОГО ВОЛОССЯ ПСА СВІЙСЬКОГО

У сучасному світі нерідко скоюють правопорушення по відношенню до тварин, зокрема — до собак. Теорії та методології дослідження волосся тварин розробляли багато науковців. Однак, до сьогодні під час визначення родової та видової належності волосся залишаються певні складнощі. Зазначено, що найскладніше диференціювати волосся тварин, які належать до близьких родів.

Метою роботи було з'ясувати діагностичні ознаки волосся перехідного типу тварин для визначення його походження від Пса свійського.

На дослідження надійшли мікрооб'єкти, схожі на волосся. Об'єкти досліджували макро- і мікроскопічно. Довжину вимірювали металевою лінійкою, товщину визначали за допомогою мікрометра окулярного гвинтового МОВ-1-16^{x} на мікроскопі «МІКМЕД-2-20» із бінокулярною насадкою. Відбиток кутикули отримували на клею «БФ-6», термохімічну обробку (лужний гідроліз) проводили у 20%-му розчині гідроксиду натрію.

Визначена морфологічна будова досліджуваних об'єктів підтвердила той факт, що перехідне волосся посідає проміжне положення між пуховим та остьовим з різною кількістю ознак, характерних для зазначених категорій. Об'єкти мають ознаки, характерні для волосся тварин родини Псових: складний малюнок кутикули, відповідні товщину серцевини та форму клітин серцевини, серцевина починається на деякій відстані від кореневого кінця. Отже, одна ознака, характерна для остьового волосся, а саме складний малюнок кутикули у вигляді різноманітних шишок, дає експертові підставу стверджувати, що досліджувані об'єкти можуть походити від Пса свійського.

Можна дійти висновку, що для визначення таксономічної належності перехідного волосся Пса свійського необхідно: 1) визначити ознаки остьового й ознаки пухового волосся в досліджуваному об'єкті; 2) виокремити й оцінити ознаки остьового волосся (у цьому разі — специфічний малюнок кутикули, товщину серцевини); 3) порівняти здобуту в ході дослідження інформацію з літературними даними та зробити вірогідно позитивний або негативний висновок.

Ключові слова: Пес свійський, волосся, судова експертиза.

© О. Ю. Канюка, 2020

Постановка наукової проблеми. Під час розслідування певної події волосся може виступати як матеріальний носій інформації про фактичні дані, що в подальшому можуть стати об'єктами судової експертизи. У сучасному світі нерідко скоюють правопорушення по відношенню до тварин, зокрема — до собак.

Пес свійський (*Canis familiaris*) як вид належить до класу Ссавці (*Mammalia*), ряду Псоподібні (*Caniformes*), родини Псові (*Canidae*), роду Пес (*Canis*). Проте, експертові варто зважати на те, що на території України, окрім видів роду Пес (Пес свійський, Вовк, Шакал), мешкають представники ще 2 родів цієї родини: рід Лис (*Vulpes*) — Лис рудий (*Vulpes vulpes*) та Лис корсак (степовий; *Vulpes corsac*); рід Єнот (*Nyctereutes*) — Єнот усурійський (*Nyctereutes procyonoides*) [1]. Тому необхідно мати комплекс ознак, за якими можна відрізнити волосся Пса свійського від інших 5 видів тварин цієї родини.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Теорії та методології дослідження волосся тварин розробляли багато науковців, наприклад: М. В. Кісін [2], М. Л. Мамотюк [3], Ж. М. Никифорова та О. І. Разоренова [4], О. В. Сучкова [5], K. Verma and B. Joshi [6] та ін. Проте, до сьогодні залишаються певні складнощі під час визначення родової та видової належності волосся. Зазначено, що найскладніше диференціювати волосся тварин, які належать до близьких родів [7].

[1] Загороднюк І., Ємельянов І. Таксономія і номенклатура ссавців України//*Вісник Національного науково-природничого музею.* Київ, 2012. № 10. С. 5.

[2] Кисин М. В., Булышева Л. К., Мамотюк М. Л., Разоренова О. И. Волосы животных как объект судебно-биологической экспертизы: учеб. пособ. Москва, 1984. 115 с.

[3] Мамотюк М. Л. Методика исследования волос животных. Киев, 1968. 41 с.

[4] Никифорова Ж. М., Разоренова О. И. Исследование волос млекопитающих отряда Грызуны в криминалистических целях: учеб. пособ. Москва, 1991. 48 с.

[5] Сучкова Е. В. Судебно-экспертное исследование волос человека и животных: монография. Москва, 2015. 228 с.

[6] Verma K., Joshi B. Different Animal Species Hairs as Biological Tool for the Forensic Assessment of Individual Identification Characteristics from Animals of Zoological Park, Pragti Maidan, New Delhi, India//*Journal of Forensic Research*. 2012. Vol 3. Is. 7. 4 p. DOI: 10.4172/2157-7145.1000160 (дата звернення: 06.06.2020).

[7] Перфилова Т. В., Кисин М. В. Использование морфологических признаков волос домашней собаки для диагностики и идентификации в судебной экспертизе: метод. рекоменд. Москва, 2007. 32 с.

Волосся Пса свійського вивчали М. В. Кісін [1], Т. В. Перфілова [2], О. Ф. Чернова [3], А. О. Бикова [4], P. P. Wandhare [5], S. R. Tridico [6]. У працях згаданих науковців описано будову направляючого, остьового чи пухового волосся Пса свійського. Проте, поза увагою цих авторів залишилася така категорія волосся, як перехідне. Дослідники звертають увагу на наявність перехідних волосин у покриві тварин, які особливо у великій кількості з'являються у зимовий період. За своїми морфологічними ознаками перехідне волосся посідає проміжне положення між пуховим та остьовим. Однак, одні з них ближчі за будовою до остьових, а інші — до пухових [7]. Через те, що таксономічну належність пухового волосся не з'ясувати, важливо визначити, до якої категорії належить досліджувана волосина.

Мета роботи: з'ясувати діагностичні ознаки волосся перехідного типу тварин для визначення його походження від Пса свійського.

Викладення основного матеріалу дослідження. На дослідження надійшли мікрооб'єкти, схожі на волосся, які мали значення в кримінальному провадженні, відкритому за ч. 1 ст. 299 Кримінального кодексу України. У цьому разі — жорстоке поводження з твариною, яке спричинило загибель собаки породи лабрадор-ретривер. Експерт мав визначити, чи можуть ці мікрооб'єкти походити від Пса свійського.

Об'єкти вивчали за допомогою мікроскопів «МІКМЕД-2-20» та *Bresser Biolux LCD* 40^x-1600^x (збільшення 100^x і 400^x, світло — штучне, прохідне). Об'єкти досліджували макро- і мікроскопічно, спочатку без додавання будь-яких речовин, потім проясненням у дистильованій воді. Довжину вимірювали металевою лінійкою, товщину визначали за допомогою мікрометра окулярного гвинтового МОВ-1-16^x на мікроскопі «МІКМЕД-2-20» із бінокулярною насадкою (світло — штучне, прохідне). Відбиток кутикули

[1] Кисин М. В., Булышева Л. К., Мамотюк М. Л., Разоренова О. И. Указ. соч.

[2] Перфилова Т. В., Кисин М. В. Указ. соч.

[3] Чернова О. Ф., Целикова Т. Н. Атлас волос млекопитающих. Тонкая структура остевых волос и игл в сканирующем электронном микроскопе. Москва, 2004. 429 с.

[4] Быкова А. А., Савельевна А. Ю. Идентификация конкретной породы собак по гистологическому строению остевых волос//*Научное сообщество студентов XXI столетия. Естественные науки:* электрон. сб. ст. по мат-лам LIII студент. Междунар. заоч. науч.-практ. конф. Новосибирск, 2017. № 6 (52). С. 40—45. URL: https://sibac.info/archive/nature/6(52).pdf (дата звернення: 06.06.2019).

[5] Wandhare P. P., Bhosale M. S. Trichology: a Science of Hair Examination in Identification of Dog Breeds//*International Journal of Applied and Pure Science and Agriculture (IJAPSA)*. 2017. Vol. 03. Is. 6. P. 61—66. DOI: 10.22623/IJAPSA.2017.3055.FZ1ES (дата звернення: 06.06.2020).

[6] Tridico S. R. Examination, Analysis, and Application of Hair in Forensic Science — Animal Hair//*Forensic science review*. 01 Jan, 2005. Vol. 17. Is. 1. P. 17—28.

[7] Булыга Л. П. Методика дифференциальной диагностики волос животных близких родов//*Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1972. № 9. С. 361.

отримували на клею «БФ-6», термохімічну обробку (лужний гідроліз) проводили у 20%-му розчині гідроксиду натрію.

Методичне виконання цього роду експертиз є особливо складним, оскільки волосся Пса свійського й решти видів роду Пес (*Canis*) виявляє подібність за більшістю макро- та мікроморфологічних ознак. Визначення виду ряду Псоподібних (*Caniformes*) за їхнім волоссям нерідко зупиняється на рівні родини або роду [1].

Під час макро- і мікроскопічного дослідження ми здобули такі дані. Об'єкт № 1 за своїми морфологічними ознаками виявив подібність як до будови остьових волосин (формою стрижня волосини, малюнком кутикули), так і до будови пухових волосин (формою волосини, товщиною, будовою серцевини, розпадом серцевини за лужного гідролізу — див. Табл. 1).

Таблиця 1. Морфологічні ознаки об'єкта № 1

Остьове волосся	Пухове волосся
Веретеноподібна форма стрижня	Хвиляста форма волосини
Наявні ділянки стрижня з малюнком кутикули у вигляді кедрової та ялинкової шишок, які мають плавні переходи між собою	Максимальна товщина 0,037 мм
	Серцевина у вигляді товстого безперервного тяжу, представленого одним рядом клітин округло-чотирикутної та овальної форми, які витягнуті в поперечному напрямку
	Малюнок кутикули здебільшого стрічкоподібний
	Гідроліз: окремі клітини

Об'єкт № 2 також виявив ознаки як остьового, так і пухового волосся. Проте, виявлено лише одну ознаку, характерну для остьового волосся (див. Табл. 2).

Таблиця 2. Морфологічні ознаки об'єкта № 2

Остьове волосся	Пухове волосся
Ближче до кореневого кінця наявна ділянка стрижня з малюнком кутикули у вигляді кедрової та ялинкової шишки, яка має плавні переходи	Хвиляста форма волосини
	Максимальна товщина 0,030 мм
	Циліндрична форма стрижня

[1] Булыга Л. П. Сравнительное исследование признаков микроскопического строения волос животных некоторых близких родов//*Криминалистика и судебная экспертиза*. Киев, 1971. № 8. С. 305.

Остьове волосся	Пухове волосся
	Серцевина з'являється у вигляді острівців, що переходять у безперервний тяж, представлений одним рядом клітин округло-чотирикутної та овальної форми, які витягнуті в поперечному напрямку
	Малюнок кутикули здебільшого стрічкоподібний
	Гідроліз: окремі клітини

Визначена морфологічна будова об'єктів № 1, 2 підтверджує той факт, що перехідне волосся посідає проміжне положення між пуховим та остьовим з різною кількістю ознак, характерних для цих категорій.

Характерними ознаками родини Псових [1] є:

- малюнок кутикули остьових волосин починається зі стрічкоподібного типу. Потім у місці, розташованому на рівні появи клітин серцевини, форма клітин кутикули змінюється. Кутикула циліндричної частини у вигляді ялинкової шишки. Кутикула периферичного кінця знову має малюнок стрічкоподібного типу;
- малюнок кутикули пухового волосся кільцевидного типу;
- серцевина остьових волосин починається на деякій відстані від кореневого кінця у вигляді окремих острівців, які переходять у безперервний багатоклітинний тяж. Серцевина складає приблизно 2/3 товщини волосини;
- серцевину пухового волосся утворено одним рядом клітин округло-чотирикутної та овальної форми, які витягнуті в повздовжньому або поперечному напрямку.

Об'єкти № 1, 2 мають ознаки, характерні для волосся тварин родини Псових (*Canidae*): складний змінюваний малюнок кутикули, серцевина починається на деякій відстані від кореневого кінця, відповідні товщина серцевини та форма її клітин.

Характерними ознаками виду Пес свійський [2] є:

- зміна малюнка кутикули уздовж стрижня за схемою: стрічкоподібний → кедрова шишка → ялинкова шишка → кедрова шишка → → стрічкоподібний;
- серцевина складає 50—70 % товщини волосся, вужча, аніж у решти видів цієї родини.

Висновки. Отже, одна ознака, характерна для остьового волосся, а саме складний змінюваний малюнок кутикули у вигляді різноманітних шишок, дає експертові підставу стверджувати, що об'єкти № 1, 2 можуть походити від Пса свійського.

[1] Булыга Л. П. Указ. соч.

[2] Перфилова Т. В., Кисин М. В. Указ. соч.

Можна дійти висновку, що для визначення таксономічної належності перехідного волосся Пса свійського необхідно: 1) визначити ознаки остьового й ознаки пухового волосся в досліджуваному об'єкті; 2) виокремити й оцінити ознаки остьового волосся (у цьому разі — специфічний малюнок кутикули, товщину серцевини); 3) порівняти здобуту в ході дослідження інформацію з літературними даними та зробити вірогідно позитивний або негативний висновок.

На майбутнє необхідно ґрунтовно проаналізувати волосяний покрив усіх представників родини Псові (*Canidae*), які мешкають на території України, та скласти відповідний інформативний довідник.

References

Bulyga, L. P. (1971). Sravnitelnoe issledovanie priznakov mikroskopicheskogo stroeniia volos zhivotnykh nekotorykh blizkikh rodov. *Kriminalistika i sudebnaia ekspertiza.* Kyiv. № 8 [in Russian].

Bulyga, L. P. (1972). Metodika differentcialnoi diagnostiki volos zhivotnykh blizkikh rodov. *Kriminalistika i sudebnaia ekspertiza.* Kyiv. № 9 [in Russian].

Bykova, A. A., Savelevna, A. Iu. (2017). Identifikatciia konkretnoi porody sobak po gistologicheskomu stroeniiu ostevykh volos. *Nauchnoe soobshchestvo studentov XXI stoletiia.* Estestvennye nauki: elektron. sb. st. po mat-lam LIII stud. Mezhdunar. zaoch. nauch.-prakt. konf. Novosibirsk, № 6 (52). URL: https://sibac.info/archive/nature/6(52).pdf (data zvernennia: 06.06.2019) [in Russian].

Chernova, O. F., Tcelikova, T. N. (2004). *Atlas volos mlekopitaiushchikh. Tonkaia struktura ostevykh volos i igl v skaniruiushchem elektronnom mikroskope.* Moscow [in Russian].

Kisin, M. V., Bulysheva, L. K., Mamotiuk, M. L., Razorenova, O. I. (1984). *Volosy zhivotnykh kak obekt sudebno-biologicheskoi ekspertizy:* ucheb. posob. Moscow [in Russian].

Mamotiuk, M. L. (1968). *Metodika issledovaniia volos zhivotnykh.* Kiev [in Russian].

Nikiforova, Zh. M., Razorenova, O. I. (1991). *Issledovanie volos mlekopitaiushchikh otriada Gryzuny v kriminalisticheskikh tceliakh:* ucheb. posob. Moscow [in Russian].

Perfilova, T. V., Kisin, M. V. (2007). *Ispolzovanie morfologicheskikh priznakov volos domashnei sobaki dlia diagnostiki i identifikatcii v sudebnoi ekspertize:* metod. rek. Moscow [in Russian].

Suchkova, E. V. (2015). *Sudebno-ekspertnoe issledovanie volos cheloveka i zhivotnykh:* monografiia. Moscow [in Russian].

Tridico, S. R. (2005). Examination, Analysis, and Application of Hair in Forensic Science — Animal Hair. *Forensic science review.* Vol. 17. Is. 1.

Verma, K., Joshi, B. (2012). Different Animal Species Hairs as Biological Tool for the Forensic Assessment of Individual Identification Characteristics from Animals of Zoological Park, Pragti Maidan, New Delhi, India. Journal of Forensic Research. Vol 3. Is. 7. DOI: 10.4172/2157-7145.1000160 (data zvernennia: 06.06.2020).

Wandhare, P. P., Bhosale, M. S. (2017). Trichology: a Science of Hair Examination in Identification of Dog Breeds. *International Journal of Applied and Pure Science and Agriculture (IJAPSA).* Vol. 03. Is. 6. DOI: 10.22623/IJAPSA.2017.3055.FZ-1ES (data zvernennia: 06.06.2020).

Zahorodniuk, I., Yemelianov, I. (2012). Taksonomiia i nomenklatura ssavtsiv Ukrainy. *Visnyk Natsionalnoho naukovo-pryrodnychoho muzeiu.* Kyiv. № 10 [in Ukrainian].

Е. Ю. Канюка

МЕТОДИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ИССЛЕДОВАНИЯ ПЕРЕХОДНОГО ВОЛОСА СОБАКИ ДОМАШНЕЙ

В современном мире нередко совершаются правонарушения в отношении животных, в частности — собак. Теорию и методологию исследования волос животных разрабатывали многие учёные. Однако, установление родовой и видовой принадлежности волос до сих пор представляет некоторые сложности. Отмечено, что труднее всего дифференцировать волосы животных, относящихся к близким родам.

Целью работы было выяснить диагностические признаки волоса переходного типа животных для установления его происхождения от Собаки домашней.

На исследование поступили микрообъекты, похожие на волосы. Объекты исследовали макро- и микроскопически. Длину измеряли металлической линейкой, толщину определяли с помощью микрометра окулярного винтового МОВ-1-16^{x} на микроскопе «МИКМЕД-2-20» с бинокулярной насадкой. Отпечаток кутикулы получали на клее «БФ-6», термохимическую обработку (щелочной гидролиз) проводили в 20 %-м растворе гидроксида натрия.

Установленное морфологическое строение исследуемых объектов подтверждается тем фактом, что переходные волосы занимают промежуточное положение между пуховыми и остевыми с разным количеством признаков, характерных для указанных категорий. Объекты имеют признаки, характерные для волос животных семейства Псовых: сложный рисунок кутикулы, толщину сердцевины и форму клеток сердцевины, сердцевина начинается на некотором расстоянии от корневого конца. Таким образом, один признак, характерный для остевых волос, а именно сложный рисунок кутикулы в виде различных шишек, даёт эксперту основание утверждать, что исследуемые объекты могут происходить от Собаки домашней.

Можно сделать вывод, что для установления таксономической принадлежности переходных волос собаки домашней необходимо: 1) определить признаки остевых и признаки пуховых волос в исследуемом объекте; 2) выделить и оценить признаки остевых волос (в данном случае — специфический рисунок кутикулы, толщину сердцевины); 3) сравнить полученную в ходе исследования информацию с литературными данными и сделать вероятно положительный или отрицательный вывод.

Ключевые слова: Собака домашняя; волосы; судебная экспертиза.

O. Kaniuka

METHODOLOGICAL FEATURES OF RESEARCH ON A DOMESTIC DOG INTERMEDIATE HAIR

Currently, offenses against animals, in particular, dogs are often committed. Many scientists developed theory and methodology to study animal hair. However, today there remained certain difficulties in establishing genus assignment and species of hair. It is noted that animal hair that belong to related genera is the most difficult to differentiate.

The Article purpose is to establish diagnostic features of an intermediate type of hair of an animal in order to trace its origin from a domestic dog.

Micro-objects similar to hair have been received for study. Objects were examined macroscopically and microscopically. The length was measured with a metal ruler, thickness was determined using an ocular screw micrometer MOV 1-16x on the "MIKMED-2-20" microscope with a binocular body. A cuticle imprint was obtained on the "BF-6" glue; thermochemical treatment (alkaline hydrolysis) was carried out in a 20% sodium hydroxide solution.

The established morphological structure of the objects under study confirms the fact that intermediate hair is somewhere in the middle between down and guard hairs with a different number of features specific to mentioned categories. Objects have features attributed to animal hair of the Canidae family: complex cuticle pattern, medulla begins at some distance from the root end, medulla thickness and the shape of medulla cells. Thus, one feature that is characteristic of guard hairs, namely a complex cuticle pattern in the form of various cones can give a forensic expert a reason to state that objects under study can originate from a domestic dog.

It can be concluded that in order to establish taxonomic identity of an intermediate hair in a domestic dog, it is necessary: 1) to determine features of guard hairs and signs of down hair in an object under study; 2) to identify and evaluate signs of guard hair (in this case, a specific cuticle pattern, medulla thickness) 3) to compare the information obtained while research with literature data and make a positive or negative conclusion.

Keywords: domestic dog, hair, forensic examination.

Надійшла до редколегії 05.09.2020

Канюка О. Ю. Методичні особливості дослідження перехідного волосся Пса свійського. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 340—347. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.27.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.28
УДК 343.98:543

І. М. Коротков,
старший судовий експерт відділу досліджень матеріалів,
речовин і виробів Кіровоградського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ
України, м. Кропивницький, Україна,
e-mail: viddil_svd@ukr.net

ПРОБЛЕМИ ВИЗНАЧЕННЯ КОНЦЕНТРАЦІЇ НЕОРГАНІЧНИХ КИСЛОТ У СУМІШАХ ПІД ЧАС ДОСЛІДЖЕННЯ ОБ'ЄКТІВ ЕКСПЕРТИЗИ

Запропоновано методику визначення масової частки неорганічних кислот — об'єктів експертного дослідження, а саме трьохкомпонентних сумішей двох сильних кислот — сульфатної та хлоридної — у водному розчині, визначено способи покращення результатів на етапах аналізу.

Ключові слова: прекурсори, масова частка, сульфатна (сірчана) кислота, соляна кислота, гравіметричний метод аналізу.

Постановка наукової проблеми. Металургія, харчове виробництво, медицина — ці та безліч інших виробництв сьогодні складно уявити без використання неорганічних кислот, які є незамінними у багатьох галузях промисловості. Однак, ці кислоти також використовують як прекурсори на різних етапах виготовлення майже всіх наркотичних засобів і психотропних речовин, зокрема героїну, кокаїну, амфетаміну, метамфетаміну, фенциклідину, фентанілу тощо.

До експертних установ надходить значна кількість речовин, зокрема неорганічних кислот, визначення яких такими, що підлягають заходам контролю, потребує з'ясування їх точної концентрації.

Неорганічні кислоти надходять на дослідження для експертизи матеріалів, речовин і виробів переважно у вигляді індивідуальних водних сумішей, проте, частину об'єктів складають суміші, які містять сильну та слабку кислоти або дві сильні кислоти, що ускладнює процес визначення концентрації кожної складової. Саме тому створення точної, правильної, відтворюваної, експресної та простої методики визначення масової частки кислот, зокрема сульфатної та хлоридної,— необхідний і важливий етап достовірної криміналістичної оцінки результатів дослідження.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питанню визначення якісного хімічного аналізу загалом і неорганічних кислот зокрема у різний час присвятили свої праці Л. М. Гирля, С. Ю. Кельїна [1], Л. П. Циганок,

[1] Гирля Л. М., Кельїна С. Ю. Аналітична хімія: навч. посіб. Миколаїв, 2012. С. 89.

© І. М. Коротков, 2020

Т. О. Бубель, А. Б. Вишнікін, О. Ю. Вашкевич [1], О. М. Чеботарьов, Т. М. Щербакова, О. М. Гузенко [2] та ін.

Проблемам гравіметричного аналізу неорганічних кислот у науковій літературі й періодиці приділено незаслужено мало уваги. Здебільшого це були праці, присвячені темі кількісного аналізу,— зокрема, таких науковців, як А. С. Алемасова, В. М. Зайцев, Л. Я. Єнальєва, Н. Д. Щепіна, С. М. Гождзінський [3] та ін.

Однак, питання визначення концентрації у багатокомпонентих системах до сьогодні не розроблено і, відповідно, потребує науково-обґрунтованого дослідження.

Мета статті: на прикладі трьохкомпонентої суміші сульфатної та хлоридної кислот у водному розчині оцінити принципіальні можливості використання гравіметричного методу аналізу для визначення їх концентрації й розробити методику їх контролю в об'єктах експертного дослідження.

Завдання дослідження:

1) визначити кількісний вміст кислот, близьких за силою, у багатокомпонентних сумішах за їх сумісної присутності;
2) оцінити можливості використання гравіметричних методів аналізу під час визначення концентрації кислот у процесі експертного дослідження.

Викладення основного матеріалу дослідження. На дослідження за експертною спеціальністю 8.6 «Дослідження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів» надходить значна кількість неорганічних речовин, деякі з них є такими, що підлягають заходам контролю. Відповідно до Конвенції Організації Об'єднаних Націй про боротьбу проти незаконного обігу наркотичних засобів і психотропних речовин 1988 року [4], а також згідно зі Списками № 2 Таблиць II та IV Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 06.05.2000 р. № 770 [5], до прекурсорів належать дві неорганічні кислоти — соляна та сірчана.

---

[1] Циганок Л. П., Бубель Т. О., Вишнікін А. Б., Вашкевич О. Ю. Аналітична хімія. Хімічні методи аналізу: навч. посіб. Дніпропетровськ, 2014. С. 23—25.

[2] Чеботарьов О. М., Щербакова Т. М., Гузенко О. М. Аналітична хімія. Якісний та кількісний аналіз: метод. вказ-ки до лаб. роб. для студент. І—ІІ курсів заоч. від-нь хім. та біолог. ф-тів. Одеса, 2015. С. 22, 24.

[3] Алемасова А. С., Зайцев В. М., Єнальєва Л. Я., Щепіна Н. Д., Гождзінський С. М. Аналітична хімія: підруч. для внз. Донецьк, 2010. С. 235—245.

[4] Прекурсоры и химические вещества, часто используемые при незаконном изготовлении наркотических средств и психотропных веществ: доклад Междунар. ком. по контраб. над наркот. за 2019 г. о выполн. ст. 12 Конвенции ООН о борьбе против незакон. оборота наркот. ср-в и психотр. вещ-в 1988 г. Вена, 2020. С. 126.

[5] Про затвердження Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів: Постанова КМУ від 06.05.2000 р. № 770 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-п (дата звернення: 10.06.2020).

Варто зазначити, що згідно зі ст. 1 Закону України «Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори» прекурсорами наркотичних засобів і психотропних речовин є речовини, які використовують для виробництва, виготовлення наркотичних засобів і психотропних речовин та які належать до Переліку наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів [1]. Належність сульфатної та хлоридної кислот до речовин, що підлягають заходам контролю, потребує точного визначення концентрації (масової частки) у складі суміші (розчину), а отже — і чіткої методики її вимірювання. Слід враховувати те, що названі кислоти підлягають заходам контролю, якщо їх масова частка у складі суміші (розчину) становить не менше 45 % такого прекурсору, як сірчана кислота, та 15 % такого прекурсору, як соляна кислота [2].

Розглянемо один з випадків, коли на дослідження надійшли об'єкти у вигляді водного розчину, у якому сумісно присутні хлоридна та сульфатна кислоти. Для проведення аналізу визначали вміст кислот у тестовій суміші — водному розчині, що містить 10 % хлоридної кислоти й 40 % сульфатної кислоти.

Для визначення вмісту сульфатної кислоти в розчині використовували гравіметричний метод аналізу, який полягає в тому, що сульфат-іони осаджують у вигляді сульфату барію розчином нітрату барію, водночас хлоридна кислота в реакцію з реагентом не вступає, залишаючись у розчині:

$Ba(NO_3)_2 + H_2SO_4 \rightarrow BaSO_4 \downarrow + 2HNO_3$.

Сульфат барію добре відповідає вимогам до осадів: його добуток розчинності дорівнює $1{,}1 \times 10^{-10}$; осад практично не розчиняється в кислотах [3]; має суворо визначений склад, який відповідає молекулярній формулі $BaSO_4$, а отже, під час прожарювання склад сульфату барію не змінюється, тому ця сполука є гравіметричною формою (тобто у цьому визначенні гравіметрична форма збігається з осаджувальною) [4]. Під час дослідження слід зважати на такі фактори: кристали $BaSO_4$ дуже дрібні, тому під час фільтрування можуть проходити крізь пори фільтра, крім того, кристали $BaSO_4$ легко забруднюються сторонніми іонами з розчину. Саме тому важливими умовами укрупнення кристалів та їхньої чистоти є повільне додавання осаджувача [5].

[1] Про наркотичні засоби, психотропні речовини і прекурсори: Закон України від 15.02.1995 р. № 60/95-ВР (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/60/95-вр (дата звернення: 10.06.2020).

[2] Про затвердження Переліку наркотичних засобів … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-п (дата звернення: 10.06.2020).

[3] Лурье Ю. Ю. Справочник по аналитической химии. Москва, 1989. С. 96.

[4] Александрова Э. А., Гайдукова Н. Г. Аналитическая химия: в 2 кн. Кн. 1: Химические методы анализа: учебн. и практ-м для приклад. бакалавр. 3-е изд., испр. и доп. Москва, 2019. С. 309.

[5] Васильев В. П. Аналитическая химия: в 2 кн. Кн. 1: Титриметрические и гравиметрический методы анализа: учеб. для студент. вузов, обуч. по хим.-технол. спец. 7-е изд., стереотип. Москва, 2009. С. 152.

Етапи проведення дослідження наведено в Табл. 1.

Таблиця 1. Методика гравіметричного визначення вмісту сульфатної кислоти

№ з/п	Етап дослідження	Методика виконання	Обладнання й реактиви
1	Підготовка тигля	Помити і висушити тигель, поставити тигель у муфельну піч на 20—25 хв за t=500 ºС, охолодити тигель в ексикаторі, зважити тигель на аналітичних вагах	Піч муфельна, ваги аналітичні, тигель, щипці, ексикатор
2	Підготовка проби до аналізу	Помістити в бюкс приблизно 0,5 г досліджуваного розчину, провести зважування. Наважку кількісно перенести до склянки на 100 см^3, промити бюкс дистильованою водою тричі, ополоски перенести в зазначену вище склянку й розбавити розчин до 50 см^3 дистильованою водою	Ваги аналітичні, бюкс, хімічна склянка, скляна паличка, об'єкт дослідження, дистильована вода
3	Осадження	Отриманий розчин нагрівати, не доводячи до кипіння. У склянку циліндром відібрати 10 см^3 розчину $Ba(NO_3)_2$ (0,5 М), нагріти. Зняти з плитки досліджуваний розчин і дуже повільно, по краплях, за безперервного перемішування долити гарячий розчин $Ba(NO_3)_2$. Дати осаду осісти і перевірити повноту осадження, для цього по стінці склянки з осадом додати кілька крапель $Ba(NO_3)_2$ і подивитися — чи не з'явиться каламуть. У разі появи каламуті додати ще 5 см^3 $Ba(NO_3)_2$ і знову перевірити на повноту осадження. Провести центрифугування отриманої суміші	Хімічна склянка — 2 шт., скляна паличка, мірний циліндр — 2 шт., плитка електрична, розчин $Ba(NO_3)_2$ (0,5 М), досліджувана суміш

№ з/п	Етап дослідження	Методика виконання	Обладнання й реактиви
4	Фільтрування та промивання осаду	Фільтрування проводити крізь щільний беззольний фільтр «Синя стрічка». Коли зі склянки буде злито весь розчин, промити осад декантацією. Для цього налити у склянку 10—20 $см^3$ дистильованої води, додати 3—4 краплі HNO_3 (0,1 М). Розмішати осад скляною паличкою, дати відстоятися. Прозорий розчин злити на фільтр. Промивання повторити 2—3 рази, після чого осад кількісно перенести на фільтр. На фільтрі осад промити 10 $см^3$ води для видалення іонів NO_3^-	Хімічна склянка, скляна паличка, мірний циліндр, піпетка, воронка, конічна колба, фільтр «Синя стрічка», розчин нітратної кислоти (0,1 М), дистильована вода
5	Висушування, прожарювання	Помістити фільтр з осадом у підготовлений тигель, поставити до муфельної печі за t=500 °С на 20 хв. Потім помістити тигель в ексикатор. Після охолодження зважити тигель на аналітичних вагах. Записати масу тигля і знову поставити до муфельної печі на 10 хв, охолодити і знову зважити. Якщо різниця між зважуваннями не перевищує 0,0002 г, можна вважати, що осад доведено до постійної маси. Якщо різниця більша, то операцію із прожарювання повторюють доти, доки не буде досягнуто постійну масу	Аналітичні ваги, тигель, осад $BaSO_4$
6	Оцінка результатів аналізу	Обчислити вміст сульфатної кислоти у відсотках, розрахувати похибку	

Масову частку сульфатної кислоти обчислюють за формулою:

$$w = \frac{m \cdot F \cdot 100\%}{g} \quad (1),$$

де:

m — маса осаду, г;

F — фактор перерахунку;

g — маса наважки, г.

За результат визначення вмісту сульфатної кислоти приймали середнє арифметичне результатів п'яти паралельних визначень, результати яких представлено в Табл. 2.

Таблиця 2. Масова частка сульфатної кислоти в розчині

№ з/п	Маса отриманого осаду, г	Масова частка H_2SO_4, %
1	0,4712	39,58
2	0,4549	38,21
3	0,4775	40,11
4	0,4641	38,98
5	0,4568	38,37

Отже, середнє значення масової частки сульфатної кислоти становить 39,05 %. Статистичне оброблення результатів аналізу [1] проводили з використанням можливостей *Microsoft Excel*; його результати наведено в Табл. 3.

Таблиця 3. Статистичний аналіз результатів дослідження

Параметр	Показник
Середнє значення, %	39,05
Абсолютна похибка вимірювання, %	0,95
Відносна похибка вимірювання, %	2,4
Дисперсія	0,64
Стандартне відхилення, %	0,8
Відносне стандартне відхилення, %	2,1
Довірчий інтервал, %	$39{,}05 \pm 0{,}99$

Виходячи з результатів проведеного дослідження, отримане значення вмісту сульфатної кислоти в суміші є близьким до істинного, не виходить за межі максимальної похибки вимірювання та є допустимим. Отже, визначення масової частки сірчаної кислоти гравіметричним методом є доцільним.

Вимірювання масової частки хлоридної кислоти проводили в отриманому на попередньому етапі дослідження фільтраті методом Фольгарда: до фільтрату додавали точно відміряний надлишок 0,1 М розчину нітрату срібла $AgNO_3$. Титрування проводили без відділення осаду AgCl, тому до отриманої суміші додавали 5—10 мл нітробензолу. Суміш добре збовтували 30—40 с, при цьому осад AgCl набував пластівчастої будови і його

[1] Дёрффель К. Статистика в аналитической химии. Москва, 1994. С. 85—137.

захоплював нітробензол. Додавали до розчину 2 мл насиченого розчину залізоамонійних галунів і титрували 0,1 М розчином тіоціаната амонію за легкого перемішування до появи слабкого червоно-бурого забарвлення [1].

Масову частку хлоридної кислоти розраховували за формулою:

$$X = \frac{((V AgNO_3 \cdot k - V NH_4CNS \cdot k) \cdot T)}{m_{навантажки}} \cdot 100\% \quad (2),$$

де:

$VAgNO_3$ — об'єм $AgNO_3$, витрачений на титрування, $см^3$;

VNH_4CNS — об'єм NH_4CNS, витрачений на титрування, $см^3$;

k — поправочний коефіцієнт;

T — титр титранта, за NH_4CNS, $г/см^3$;

$m_{наважки}$ — маса наважки речовини, що визначається.

За результат визначення вмісту хлоридної кислоти приймали середнє арифметичне результатів п'яти паралельних визначень, які представлено в Табл. 4.

Таблиця 4. Масова частка хлоридної кислоти в розчині

№ з/п	Масова частка HCl, %
1	10,05
2	9,33
3	9,45
4	9,17
5	9,78

Отже, середнє значення масової частки хлоридної кислоти становить 9,56 %. Статистичне обробляння результатів аналізу [2] наведено в Табл. 5.

Таблиця 5. Статистичний аналіз результатів дослідження

Параметр	Показник
Середнє значення, %	9,56
Абсолютна похибка вимірювання, %	0,44
Відносна похибка вимірювання, %	4,6
Дисперсія	0,13
Стандартне відхилення, %	0,36
Відносне стандартне відхилення, %	3,8
Довірчий інтервал (*t*-розподіл Ст'юдента), %	$9,56 \pm 0,45$

[1] Харитонов Ю. Я. Аналитическая химия. Аналитика 2. Количественный анализ. Физико-химические (инструментальные) методы анализа. Москва, 2014. С. 257—259 ; Пилипенко А. Т., Пятницкий И. В. Аналитическая химия: в 2 кн. Кн. 1. Москва, 1990. С. 173.

[2] Дёрффель К. Указ. соч.

Зважаючи на результати проведеного дослідження, отримане значення вмісту хлоридної кислоти в суміші є близьким до істинного та не виходить за межі максимальної похибки вимірювання. Отже, визначення масової частки соляної кислоти методом Фольгарда, після попереднього її відділення від тестової трьохкомпонентної суміші, дає змогу отримати задовільний для цього методу результат.

Висновки. Здобуті результати доводять, що під час визначення індивідуальних концентрацій сульфатної та хлоридної кислот у трьохкомпонентній суміші доцільно використовувати гравіметричний метод аналізу, який дає змогу отримати значення масової частки індивідуальних неорганічних кислот у складі сумішей (розчинів) у межах допустимої похибки вимірювання ($\Delta_{xmax} \leq 3\sigma$) із їх послідовним розділенням. Враховуючи доступність обладнання, простоту та технологічність, запропонований метод аналізу наданих на дослідження об'єктів є ефективним методом експертного контролю вмісту неорганічних кислот, які підлягають заходам контролю.

З огляду на важливість сфери застосування та відсутність комплексного наукового дослідження у цьому напрямі, вважаємо його доволі перспективним і таким, який потребує більш розширеного трактування, що стане метою наших подальших досліджень.

References

Aleksandrova, E. A., Gaidukova, N. G. (2019). *Analiticheskaia khimiia:* v 2 kn. Kn. 1: Khimicheskie metody analiza: uchebn. i prakt-m dlia priklad. bakalavr. 3-e izd., ispr. i dop. Moscow [in Russian].

Alemasova, A. S., Zaitsev, V. M., Yenalieva, L. Ia., Shchepina, N. D., Hozhdzinskyi, S. M. (2010). *Analitychna khimiia:* pidruch. dlia vnz. Donetsk [in Ukrainian].

Chebotarov, O. M., Shcherbakova, T. M., Huzenko, O. M. (2015). *Analitychna khimiia. Yakisnyi ta kilkisnyi analiz*: metod. vkaz-ky do lab. rob. dlia stud-v I—II kursiv zaoch. vid. khim. ta biol. f-v. Odesa [in Ukrainian].

Derffel, K. (1994). *Statistika v analiticheskoi khimii.* Moscow [in Russian].

Hyrlia, L. M., Kelina, S. Yu. (2012). *Analitychna khimiia:* navch. posib. Mykolaiv [in Ukrainian].

Kharitonov, Iu. Ia. (2014). *Analiticheskaia khimiia.* Analitika 2. Kolichestvennyi analiz. Fiziko-khimicheskie (instrumentalnye) metody analiza. Moscow [in Russian].

Lure, Iu. Iu. (1989). *Spravochnik po analiticheskoi khimii*. Moscow [in Russian].

Pilipenko, A. T., Piatnitckii, I. V. (1990). *Analiticheskaia khimiia*: v 2 kn. Kn. 1. Moscow [in Russian].

Prekursory i khimicheskie veshchestva, chasto ispolzuemye pri nezakonnom izgotovlenii narkoticheskikh sredstv i psikhotropnykh veshchestv (2020): doklad Mezhdunar. kom. po kontr. nad narkot. za 2019 g. o vypoln. st. 12 Konventcii OON o borbe protiv nezak. oborota narkot. sr-v i psikhotr. v-v 1988 g. Vena [in Russian].

Pro narkotychni zasoby, psykhotropni rechovyny i prekursory: Zakon Ukrainy vid 15.02.1995 r. № 60/95-VR (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/60/95-vr (data zvernennia: 10.06.2020) [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia pereliku narkotychnykh zasobiv, psykhotropnykh rechovyn i prekursoriv: Postanova KMU vid 06.05.2000 r. № 770 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://

zakon.rada.gov.ua/laws/show/770-2000-p (data zvernennia: 10.06.2020) [in Ukrainian].

Tsyhanok, L. P., Bubel, T. O., Vyshnikin, A. B., Vashkevych, O. Yu. (2014). *Analitychna khimiia. Khimichni metody analizu*: navch. posib. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].

Vasilev, V. P. (2009). *Analiticheskaia khimiia:* v 2 kn. Kn. 1: Titrimetricheskie i gravimetricheskii metody analiza: ucheb. dlia stud-v vuzov, obuch. po khim.-tekhnol. spetc. 7-e izd., stereotip. Moscow [in Russian].

И. Н. Коротков

ПРОБЛЕМЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ КОНЦЕНТРАЦИИ НЕОРГАНИЧЕСКИХ КИСЛОТ В СМЕСЯХ ПРИ ИССЛЕДОВАНИИ ОБЪЕКТОВ ЭКСПЕРТИЗЫ

Чаще всего неорганические кислоты поступают на исследования для экспертизы материалов, веществ и изделий в виде индивидуальных водных смесей, однако, часть объектов составляют смеси, содержащие сильную и слабую кислоты или две сильные кислоты, что затрудняет процесс определения концентрации каждой из этих частей. Именно поэтому создание точной, правильной, воспроизводимой, экспрессной и простой методики определения массовой доли кислот, в частности серной и соляной,— необходимый и важный этап достоверной криминалистической оценки результатов исследования.

Для установления применимости методов гравиметрического анализа и интерпретации его результата для экспертизы были исследованы модельные трёхкомпонентные смеси, содержащие 10 % соляной, 40 % серной кислот в водном растворе. Серную кислоту определяли методом гравиметрического анализа: осаждением ионов SO_4^{2-} ионами Ba^{2+} с дальнейшим расчётом массовой доли кислоты, составившей 39,05 ± 0,99 %, что находится в пределах допустимой погрешности ($\Delta_{xmax} \leq 3\sigma$). Соляную кислоту определяли методом Фольгарда, по результатам которого массовая доля кислоты составила 9,56 ± 0,45 %, что находится в пределах допустимой погрешности ($\Delta_{xmax} \leq 3\sigma$).

Учитывая доступность оборудования, простоту и технологичность, предложенный метод анализа объектов, предоставленных на исследование, является эффективным методом экспертного контроля содержания неорганических кислот, подлежащих мерам контроля.

Ключевые слова: прекурсоры, массовая доля, серная кислота, соляная кислота, гравиметрический метод анализа.

I. Korotkov

PROBLEMS OF CONCENTRATION DETERMINATION OF INORGANIC ACIDS IN A MIXTURE WHILE RESEARCH ON EXAMINING OBJECTS

Inorganic acids are offered for forensic examination of materials, substances and products mainly in the form of individual aqueous mixtures, however, some of the objects are mixtures containing strong and weak acids or two strong

acids, which complicates the process of determining the concentration of each component. For that reason creation of an accurate, correct, reproducible, rapid and simple methodology for determining mass fraction, in particular of sulfuric and hydrochloric acids, is also an important step in a reliable forensic assessment of study results.

To establish applicability of the methods of gravimetric analysis and interpretation of its result for forensic examination, research was carried out on a model three component mixture containing 10 % hydrochloric and 40 % sulfuric acid in an aqueous solution. Determination of sulfuric acid was implemented by means of gravimetric analysis: deposition of SO_4^{2-} *ions by* Ba^{2+} *ions with further calculation of acid mass fraction which is* $39{,}05 \pm 0{,}99\%$ *that is within the limits of an admissible error (*$\Delta_{xmax} \le 3\sigma$*). The hydrochloric acid was determined by the Volhard method, according to the results of which the mass fraction of acid was* $9{,}56 \pm 0{,}45\%$*, which is within permissible error limits (*$\Delta_{xmax} \le 3\sigma$*).*

Taking into account availability of equipment, simplicity, technological effectiveness, the suggested method for analyzing objects offered for research is an effective method for forensic monitoring of inorganic acids content which are the subject to control measures.

Keywords: precursors, mass fraction, sulfuric acid, hydrochloric acid, gravimetric method of analysis.

Надійшла до редколегії 03.07.2020

Коротков І. М. Проблеми визначення концентрації неорганічних кислот у сумішах під час дослідження об'єктів експертизи. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 348—357. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.28.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.29
УДК 343.98:543.544

В. А. Руднєв,
кандидат хімічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії криміналістичних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2550-3515,
e-mail: vasiliy.rudniev@gmail.com

А. Ф. Клімчук,
старший науковий співробітник лабораторії криміналістичних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3472-953X,
e-mail: klimchuk.alla1965@gmail.com

О. Д. Буй,
кандидат хімічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії криміналістичних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-2053-3122,
e-mail: b.olga.d.75@gmail.com

Л. В. Нардід,
старший науковий співробітник лабораторії криміналістичних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-9789-8165, e-mail: nardidlily@gmail.com

В. В. Коваль,
провідний інженер Державного підприємства «Український державний науково-дослідний вуглехімічний інститут (УХІН)», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3771-3293,
e-mail: kovalen79@gmail.com

ВИЗНАЧЕННЯ КІЛЬКІСНОГО ВМІСТУ ВИХІДНИХ НАФТОПРОДУКТІВ У БІНАРНІЙ СУМІШІ БЕНЗИНУ Й ДИЗЕЛЬНОГО ПАЛИВА

Викладено підхід до кількісної оцінки складу суміші бензину й дизельного палива із застосуванням методу газорідинної хроматографії з полум'яно-іонізаційним детектуванням. Основою підходу є виокремлення на хроматограмі суміші діапазонів часу утримання компонентів, що більшою мірою характерно окремо для бензинів і дизельного палива, визначення їх сумарних кількісних хроматографічних характеристик та обчислення коефіцієнта, який характеризує співвідношення вмісту бензину й дизельного палива. Визначено нелінійну залежність такого коефіцієнта від вмісту

© В. А. Руднєв, А. Ф. Клімчук, О. Д. Буй, Л. В. Нардід, В. В. Коваль, 2020

вихідних нафтопродуктів. Отримане значення правильності визначення за запропонованим підходом склало 6,5 % щодо заданого вмісту дизельного палива у суміші з бензином. Як допоміжний метод під час якісного визначення бензину або дизельного палива використано метод фракційної перегонки (дистиляції) за атмосферного тиску.

Ключові слова: суміші нафтопродуктів, бензин, дизельне паливо, газорідинна хроматографія, судова експертиза нафтопродуктів.

Постановка наукової проблеми. Практика експертної роботи в дослідженні нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів демонструє зацікавленість замовників експертиз і експертних досліджень у розв'язанні завдань щодо кількісного визначення бензину й дизельного палива в їх бінарній суміші. Розв'язання такого завдання необхідне для подальшої грошової оцінки майна або збитків, завданих унаслідок недбальства, технічної несправності чи умисного псування нафтопродуктів.

Алгоритм вирішення подібних питань у чинних методиках із Реєстру методик проведення судових експертиз [1], як і вичерпна інформація у літературних джерелах, відсутні. Це зумовлює актуальність досліджень із розроблення підходу до кількісного визначення вмісту вихідних складників у сумішах бензину й дизельного палива.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Основні якісні й експлуатаційні характеристики автомобільного палива регламентовано переважно державними стандартами й Технічним регламентом [2]. Використовуючи лише технічні вимоги до нафтопродуктів, визначити кількісний вміст домішок неможливо. Основними фізико-хімічними показниками, що обмежують взаємний вміст бензинів і дизельного палива одне в одному, є температура кінця кипіння (для бензинів) та температура спалаху в закритому тиглі (для дизельного палива) [3].

Успішну спробу кількісного визначення вмісту дизельного палива у бензинах у діапазоні від 5 до 50 % за об'ємом здійснили дослідники з використанням методу газової хроматографії [4]. Суть запропонованого підходу

[1] Реєстр методик проведення судових експертиз/Міністерство юстиції України. URL: https://rmpse.minjust.gov.ua (дата звернення: 23.05.2020).

[2] ДСТУ 7687:2015. Бензини автомобільні ЄВРО. Технічні умови. Чинний від 01.01.2016 р. Вид. офіц. Київ, 2015. 19 с. ; ДСТУ 7688:2015. Паливо дизельне ЄВРО. Технічні умови. Чинний від 01.01.2016 р. Вид. офіц. Київ, 2015. 16 с. ; Про затвердження Технічного регламенту щодо вимог до автомобільних бензинів, дизельного, суднових та котельних палив: Постанова КМУ від 01.08.2013 р. № 927 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/927-2013-п (дата звернення: 23.05.2020).

[3] Алиев Р. А., Белоусов В. Д., Немудров А. Г. Трубопроводный транспорт нефти и газа. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 1988. 368 с.

[4] Авакян А. В. Методика газохроматографического исследования бензинов в целях установления марки и факта смещения с другими топливами//*Экспертная практика и новые методы исследования: Экспресс-информация*. 1987. Вып. 5. С. 16—23.

полягала у визначенні відношення суми площин хроматографічних піків висококиплячих н-алканів від $C_{12\ (за\ кількістю\ вуглецевих\ атомів)}$ до C_{22} до суми площин піків толуолу, ксилолів та 1,2,4-триметилбензола.

Незважаючи на подібну до лінійної залежність отриманого відношення від вмісту дизельного палива як компонента суміші, саме цей підхід в сучасних умовах для широкого асортименту палива непридатний. Цьому сприяє значне варіювання вмісту ароматичних вуглеводнів, які містяться у складі бензинів. Зазначений метод може бути рекомендований винятково за наявності окремих вихідних нафтопродуктів для побудови градуювальної залежності, що неприпустимо для експертної мети під час дослідження сумішей із наперед невідомими вихідними компонентами.

Аналіз закордонних публікацій свідчить про інтерес до цієї проблеми переважно у межах питання виявлення нерегламентованих домішок до палив: наприклад, у роботі *Catching Gasoline and Diesel Adulteration* [1] зауважено про визначення наявності таких домішок у складі бензинів і дизельного палива з використанням методу газової хроматографії (за умови досвідченого персоналу й наявності бази хроматографічних профілів нафтопродуктів). Крім цього, наголошено на важливості застосування методу фракційної перегонки для виявлення домішок. За умови виявлення сторонніх домішок у складі нафтопродуктів також можуть застосовуватися показники в'язкості [2].

Метод газової хроматографії з полум'яно-іонізаційним детектуванням є одним з найбільш поширених та універсальних під час аналізу нафтопродуктів, його доцільно використовувати для дослідження складу сумішей вуглеводнів з різними фракційними характеристиками [3]. Цей метод придатний для виявлення домішок у складі деяких нафтопродуктів, зокрема бензинів [4]. Застосування двовимірної газової хроматографії є логічним розвитком методу, а також прийнятне для виявлення домішок в автомобільному паливі [5].

[1] Tharby R., Akbar S., Kojima M. Catching Gasoline and Diesel Adulteration//*South Asia Urban Air Quality Management Briefing Note.* No. 7. Washington DC, 2002. P. 1—4.

[2] More B. P., Malve M. K., Toche R. B., Shinde D. B. Analysis of adulterant kerosene in diesel by kinematic viscosity measurement//*International Journal of Pharmacy and Biological Sciences*. 2012. No. 2. Is. 4. P. 256—261.

[3] Rudnev V. A., Boichenko A. P., Karnozhytskiy P. V. Classification of gasoline by octane number and light gas condensate fractions by origin with using dielectric or gas-chromatographic data and chemometrics tools//*Talanta*. 2011. Vol. 84. Is. 3. P. 963—970.

[4] Balakrishnan J., Balasubramanian V. Analytical technique for detection of motor gasoline adulteration using gas chromatography-detailed hydrocarbon analysis (DHA)// *Journal of Applied Chemical Research*. 2011. Vol. 19. Is. 4. P. 40—48.

[5] Pedroso M. P., de Godoy L. A. F., Ferreira E. C., Poppi R. J., Augusto F. Identification of gasoline adulteration using comprehensive two-dimensional gas chromatography combined to multivariate data processing//*Journal of Chromatography A*. 2008. Vol. 1201. Is. 2. P. 176—182.

Під час визначення нерегламентованих домішок виявилося ефективним комбінування інструментальних методів, зокрема ІЧ-спектроскопії, з хемометричними підходами до обробки даних [1]. Значення фізико-хімічних показників, отримані за умови комбінування методів ІЧ- та Раманівської спектроскопії з хемометрикою [2], можуть стати у пригоді під час якісного аналізу нерегламентованих домішок у паливі.

Мета статті: розроблення підходу до оцінки якісного та кількісного вмісту бензину й дизельного палива у їх бінарній суміші на основі методів газової хроматографії та фракційного складу.

Завдання дослідження — визначити:

- взаємозв'язок складу бінарних сумішей бензину й дизельного палива з фракційним складом;
- оптимальну межу диференціювання компонентів бензину від компонентів дизельного палива на газовій хроматограмі їх суміші;
- взаємозв'язок між відношенням сумарного вмісту компонентів на хроматограмі та вмістом вихідних нафтопродуктів.

Викладення основного матеріалу дослідження. *Приготування модельних сумішей.* Під час дослідження використано модельні суміші, які готували з бензину й дизельного палива.

Для приготування модельних сумішей нафтопродуктів використовували такі компоненти та їх пропорції (співвідношення, вміст): бензин і дизельне паливо. Усього досліджували чотири зразки бензину марок А-95-Євро5 (1 зразок), А-92-Євро5 (2 зразки), стабільний прямогонний газоконденсатний бензин (1 зразок) та чотири зразки дизельного палива марки ДП-Л-Євро5.

Дослідженню підлягали чотири суміші бензину з дизельним паливом, що містили від 5 до 90 % (об.) дизельного палива, а також вихідні компоненти окремо. Суміші позначили так: *вар. 1, вар. 2, вар. 3, вар. 4*. Суміш вар. 4 готували з використанням прямогонного газоконденсатного бензину. Зразки бензину й дизельного палива для приготування різних серій сумішей не повторювали.

[1] Al-Ghouti M. A., Al-Degs Y. S., Amer M. Determination of motor gasoline adulteration using FTIR spectroscopy and multivariate calibration//*Talanta*. 2008. Vol. 76. Is. 5. P. 1105—1112 ; Khanmohammadi M., Garmarudi A. B., de la Guardia M. Characterization of petroleum based products by infrared spectroscopy and chemometrics//*Trends in Analytical Chemistry*. 2012. Vol. 35. P. 135—149 ; De Souza L. M., Mitsutake H., Gontijo L. C., Neto W. B. Quantification of residual automotive lubricant oil as an adulterant in Brazilian S-10 diesel using MIR spectroscopy and PLS//*Fuel*. 2014. Vol. 130. P. 257—262.

[2] Marinović S., Krištović M., Špehara B., Rukavina V., Jukić A. Prediction of diesel fuel properties by vibrational spectroscopy using multivariate analysis//*Journal of Analytical Chemistry*. 2012. Vol. 67. P. 939—949.

Фракційна перегонка. Дослідження сумішей бензину й дизельного палива методом фракційної перегонки проводили за атмосферного тиску з використанням приладу для фракційної перегонки нафтопродуктів АРН-ЛАБ-1 з реєструванням температур википання кожні 10 % за об'ємом.

Газова хроматографія. Дослідження методом газової хроматографії проводили з використанням газового хроматографа «Кристалл-2000М» із застосуванням програми «Хроматэк-Аналитик 2.5» для розрахунку хроматографічних характеристик за таких технічних умов:

- тип детектору — полум'яно-іонізаційний;
- колонка — *Restek*, 50 м × 0,25 мм;
- нерухома фаза — полідиметилсилоксан;
- температура детектора — 240 °С;
- температура випарника — 230 °С;
- витрати газу-носія — 20 мл/хв.

Програмування температури:

- початкова температура колонки — 50 ºС;
- швидкість нагрівання I — 4 °С/хв;
- швидкість нагрівання II — 8 °С/хв;
- тривалість ізотермічної частини — 20 хв;
- швидкість нагрівання III — 5 °С/хв;
- максимальна температура колонки — 290 °С;
- тривалість аналізу — 120 хв.

Зазначені умови хроматографування забезпечують аналіз бензинів, дизельного палива, газових конденсатів, широких дистилятних фракцій нафти.

Практичний досвід роботи підтверджує можливість аналізувати за наведеного температурного режиму випарника й детектора нафтопродукти від бензинів до дизельного палива, газових конденсатів і широких дистилятних фракцій нафти, реєструючи піки н-алканів до $C_{33\ (\text{за кількістю вуглецевих атомів})}$.

При цьому слід очікувати подовження строку роботи вузлів газового хроматографа порівняно з більш високими температурними режимами.

Здобуті результати. Показники фракційного складу наведено на Рис. 1—3 (див. с. 363—364).

Дані за сумішами серії вар. 3 не наведено через брак зразків для фракційної перегонки.

Аналіз здобутих результатів дає змогу констатувати таке:

- додавання до бензину дизельного палива призводить до стрибкоподібного збільшення температури кінця кипіння. Зростання температури початку кипіння є повільним;
- додавання до дизельного палива бензину призводить до стрибкоподібного падіння температури початку кипіння. Зменшення температури кінця кипіння — повільне.

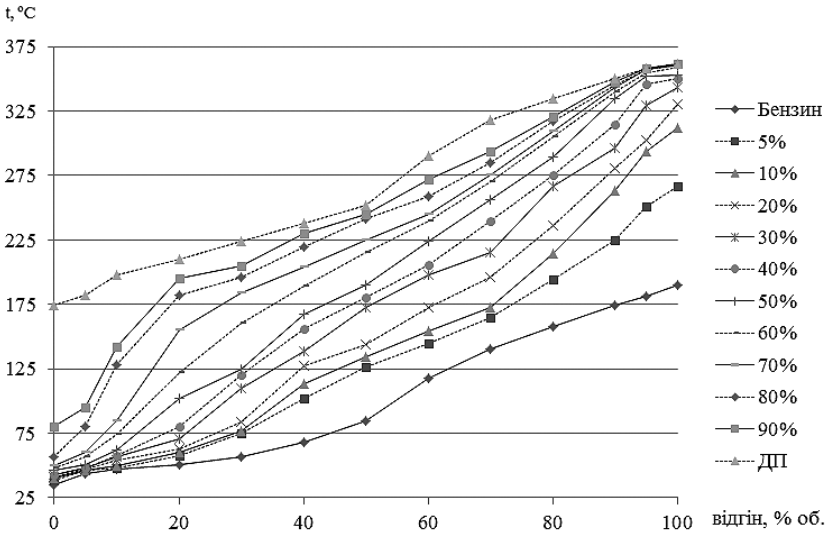

Рис. 1. Криві фракційної перегонки бінарних сумішей бензину й дизельного палива (вар. 1)

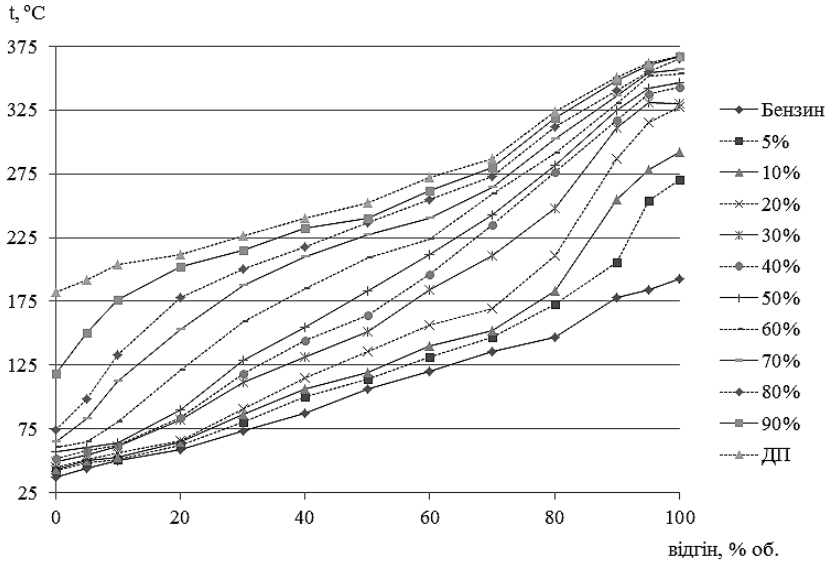

Рис. 2. Криві фракційної перегонки бінарних сумішей бензину й дизельного палива (вар. 2)

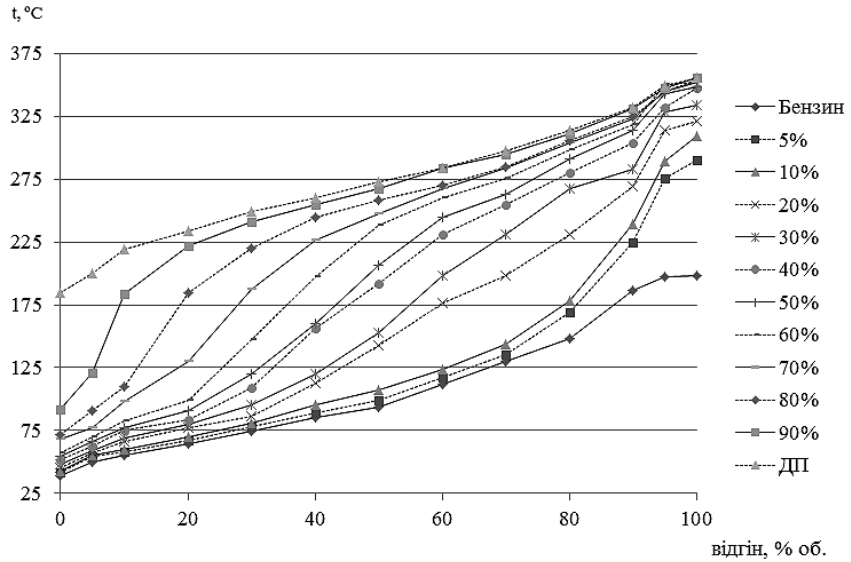

Рис. 3. Криві фракційної перегонки бінарних сумішей бензину й дизельного палива (вар. 4)

Використовуючи криві фракційного розподілу, можна надавати попередню класифікаційну оцінку досліджуваного зразка щодо його належності до суміші на основі бензину й дизельного палива.

Візуалізацію хроматографічного складу вихідних зразків бензину й дизельного палива за ідентифікованими компонентами наведено на Рис. 4—7. Зазначений діапазон кількісного вмісту сумішей від C_7 до C_{15} ілюструє перерозподіл компонентного складу, який відбувається у межах вузької низки компонентів (менше загального діапазону складників бензинів та дизельного палива).

Позначки на Рис. 4—7 (див. с. 365—366):

- 0...100 % — вміст дизельного палива; 0 % відповідає вихідному бензину;
- вміст компонентів, наведений у відсотках площини піків;
- цілі значення на осі абсцис відповідають кількості вуглецевих атомів у складі н-алканів;
- проміжні значення відповідають компонентам, що елюються між відповідними н-алканами.

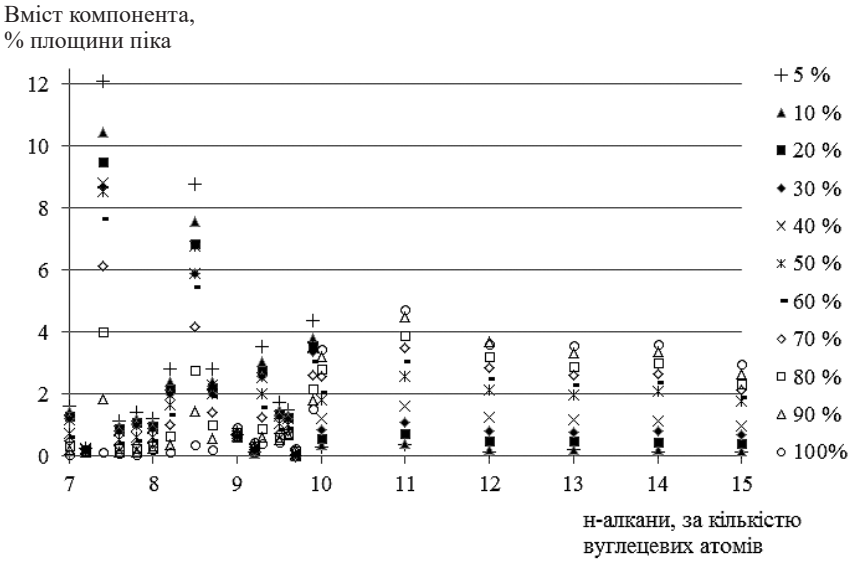

Рис. 4. Візуалізація перерозподілу компонентного складу
під час переходу від бензину до дизельного палива
у їх сумішах (вар. 1)

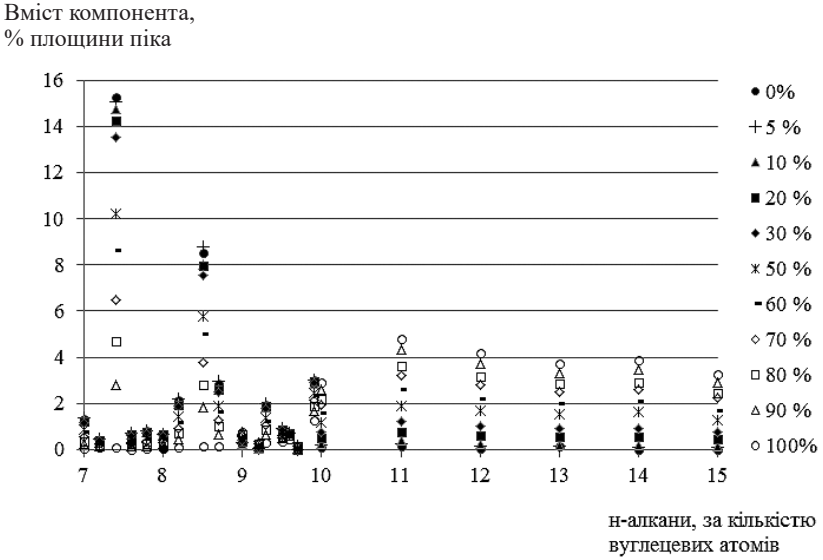

Рис. 5. Візуалізація перерозподілу компонентного складу
під час переходу від бензину до дизельного палива
у їх сумішах (вар. 2)

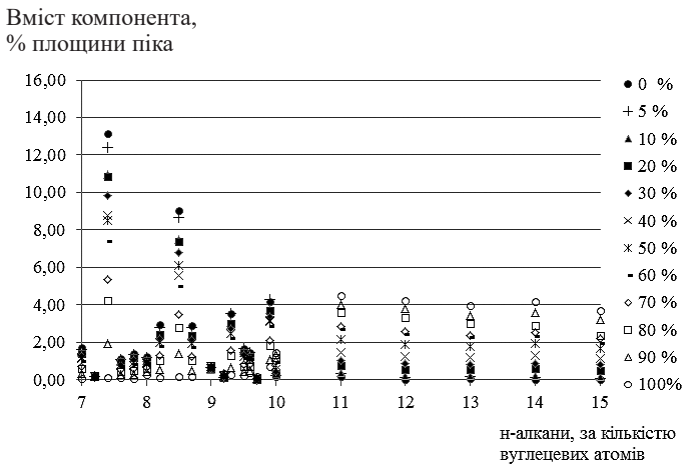

Рис. 6. Візуалізація перерозподілу компонентного складу під час переходу від бензину до дизельного палива у їх сумішах (вар. 3)

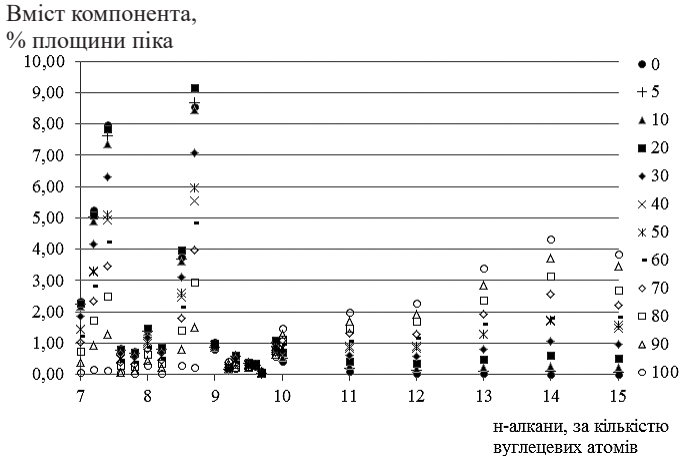

Рис. 7. Візуалізація перерозподілу компонентного складу під час переходу від бензину до дизельного палива у їх сумішах (вар. 4)

Аналіз Рис. 4—7 дає змогу зазначити, що вміст деяких компонентів бензинового складу, що превалюють, переважає над вмістом аналогічних компонентів до н-C_9—н-C_{10}. Починаючи з названих н-алканів (після н-C_{10}), спостерігається перевага компонентів дизельного палива. Отже, зазначений діапазон можна вважати уявною межею між бензином і дизельним паливом на хроматограмі: бензини містять важчі компоненти, а дизельні палива — легші.

Досліджуючи принцип відомого підходу з визначення складу сумішей бензину й дизельного палива [1], за аналогією визначили коефіцієнт, який

[1] Авакян А. В. Указ. соч.

ураховував би співвідношення компонентів до зазначеної межі та після неї. Водночас враховували піки всіх компонентів на хроматограмі — ідентифіковані й неідентифіковані. Запропонований коефіцієнт (k) розрахували так:

$$k = \frac{\Sigma w_i}{\Sigma w_j} \quad (1),$$

де:

w_i — кількісний вміст компонентів до н-C_{10} (крім н-C_9);

w_j — кількісний вміст компонентів від н-C_{10} включно й вище (включно також з н-C_9). Кількісний вміст розраховували методом нормалізації за площиною без поправкових коефіцієнтів.

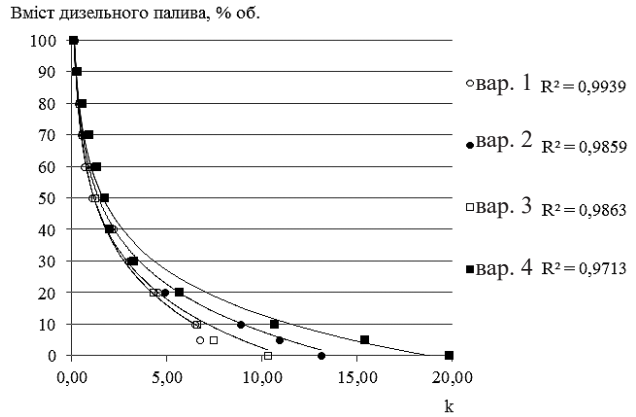

Рис. 8. Залежність вмісту дизельного палива від показника k

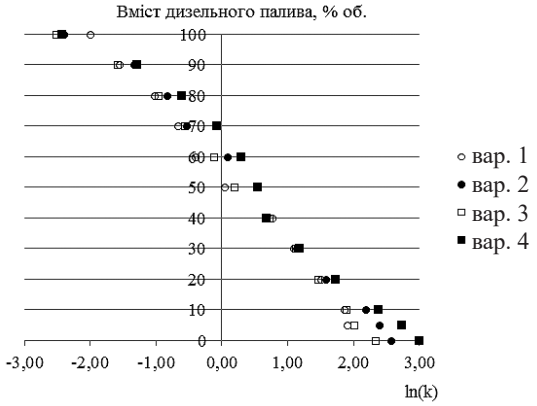

Рис. 9. Залежність вмісту дизельного палива
від значень лінійного логарифма показника k

Під час застосування згаданого підходу було отримано розподіл значення k для різних рівнів вмісту дизельного палива (Рис. 8). Залежність вмісту дизельного палива від показника k, вочевидь, нелінійна. Значення

достовірності апроксимації логарифмічною функцією (*Microsoft Excel*) наведено на Рис. 8. Із метою наближення розподілу до лінійної форми було побудовано залежність вмісту дизельного палива від значень лінійного логарифма k (Рис. 9; див. с. 367). Значення коефіцієнта кореляції для всіх серій сумішей склали відповідно –0,997; –0,993; –0,992; –0,982, що свідчить про сильну від'ємну кореляцію.

Враховуючи подібність отриманих залежностей для сумішей з різних зразків бензину й дизельного палива, їх можна використовувати для попередньої оцінки під час визначення складу сумішей (бензин і дизельне паливо) за умови вибору концентраційних меж для градуювання. Загалом для побудови градуювальної залежності вмісту дизельного палива у суміші з бензином (або навпаки) від значень логарифма коефіцієнта k доцільно використовувати вузькі концентраційні діапазони (у межах 20—40 % за об'ємом). Метрологічні характеристики слід розраховувати згідно з вимогами замовника досліджень.

На Рис. 10 наведено приклад визначення вмісту дизельного палива у суміші з бензином. Модельна суміш (імітація невідомого зразку) містила 35 % дизельного палива. Попередньо було побудовано калібрувальні залежності вмісту дизельного палива від ln(k), визначено рівняння залежності та розрахований вміст дизельного палива у модельній пробі за результатами дослідження методом газорідинної хроматографії. У рівнянні з Рис. 10: x – ln(k), y — вміст дизельного палива, % об.

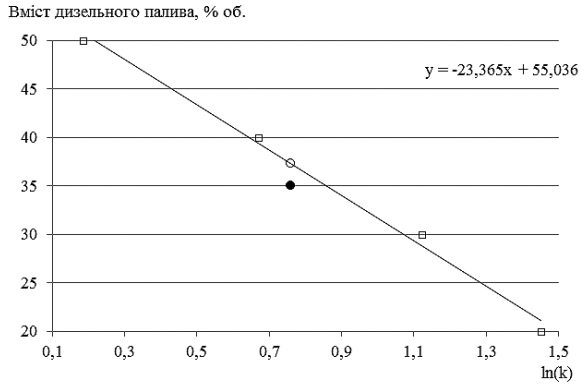

Рис. 10. Визначення вмісту дизельного палива у модельній суміші

Розрахований вміст дизельного палива склав 37,3 %. Правильність визначення як міру відхилення отриманого значення від дійсного (заданого) розраховано за формулою 2, вона становила 6,5 % (відносних).

$$A = \frac{|w_x - w_1|}{w_1} \cdot 100\% \qquad (2),$$

де:

A — правильність;

w_x — розраховане значення вмісту дизельного палива;

w_1 — дійсний (заданий) вміст дизельного палива.

Слід зазначити, що (залежно від особливостей складу бензинів та дизельного палива) дослідник може застосувати інший діапазон компонентів для отримання коефіцієнта k під час побудови градуювальної залежності, аніж рекомендований (інша уявна межа бензину й дизельного палива).

Висновки. Проведені дослідження довели, що комбінування методів фракційної перегонки за атмосферного тиску та газової хроматографії є ефективним під час аналізу бінарних сумішей (бензин і дизельне паливо). Зокрема, визначено таке:

- якісні ознаки суміші бензину й дизельного палива можна виявляти з використанням методу фракційної перегонки за атмосферного тиску. Під час додавання дизельного палива до бензину спостерігається суттєве збільшення температури кінця кипіння, а під час додаванні бензину до дизельного палива — зменшення температури початку кипіння;
- основою для кількісної оцінки вмісту бензину й дизельного палива є метод газової хроматографії. За кількісного визначення вихідних нафтопродуктів рекомендовано застосовувати відносний коефіцієнт, який враховує вміст компонентів, характерних переважно для дизельного палива й бензину. З метою побудови градуювальної залежності доцільно застосовувати логарифмічні показники зазначеного коефіцієнта. Залежність рекомендується будувати в діапазоні концентрацій, обмеженому 20—40 % (об.) цільового компонента.

Наведені у цій статті результати використовували під час розроблення методики з криміналістичного дослідження бінарних і складних сумішей нафтопродуктів (держреєстрація НДР № 0117U004745), яка доповнює чинну найбільш поширену методику дослідження нафтопродуктів і пально-мастильних матеріалів [1].

References

Al-Ghouti, M. A., Al-Degs, Y. S., Amer, M. (2008). Determination of motor gasoline adulteration using FTIR spectroscopy and multivariate calibration. *Talanta.* Vol. 76. Is. 5.

Aliev, R. A., Belousov, V. D., Nemudrov, A. G. (1988). *Truboprovodnyi transport nefti i gaza.* 2-e izd., pererab. i dop. Moscow [in Russian].

Avakian, A. V. (1987). Metodika gazokhromatograficheskogo issledovaniia benzinov v tceliakh ustanovleniia marki i fakta smeshcheniia s drugimi toplivami. *Ekspertnaia praktika i novye metody issledovaniia: Ekspress-informatciia.* Vyp. 5 [in Russian].

[1] Золотаревская И. А., Шевырева Е. В., Карабач М. Л. и др. Криминалистическое исследование нефтепродуктов и горюче-смазочных материалов: метод. пособ. для экспертов, следоват. и судей. Москва, 1987. Вып. 1, 2. 197 с.

Balakrishnan, J., Balasubramanian, V. (2011). Analytical technique for detection of motor gasoline adulteration using gas chromatography-detailed hydrocarbon analysis (DHA). *Journal of Applied Chemical Research.* Vol. 19. Is. 4.

De Souza, L. M., Mitsutake, H., Gontijo, L.C., Neto, W. B. (2014). Quantification of residual automotive lubricant oil as an adulterant in Brazilian S-10 diesel using MIR spectroscopy and PLS. *Fuel.* Vol. 130.

DSTU 7687:2015. *Benzyny avtomobilni YeVRO. Tekhnichni umovy.* (2015). Chynnyi vid 01.01.2016 r. Vyd. ofits. Kyiv [in Ukrainian].

DSTU 7688:2015. *Palyvo dyzelne YeVRO. Tekhnichni umovy.* (2015). Chynnyi vid 01.01.2016 r. Vyd. ofits. Kyiv [in Ukrainian].

Khanmohammadi, M., Garmarudi, A. B., de la Guardia, M. (2012). Characterization of petroleum based products by infrared spectroscopy and chemometrics. *Trends in Analytical Chemistry.* Vol. 35.

Marinović, S., Krištović, M., Špehara, B., Rukavina, V., Jukić, A. (2012). Prediction of diesel fuel properties by vibrational spectroscopy using multivariate analysis. *Journal of Analytical Chemistry.* Vol. 67.

More, B. P, Malve, M. K., Toche, R. B., Shinde, D. B. (2012). Analysis of adulterant kerosene in diesel by kinematic viscosity measurement. *International Journal of Pharmacy and Biological Sciences.* No. 2. Is. 4.

Pedroso, M. P., de Godoy, L. A. F., Ferreira, E. C., Poppi, R. J., Augusto, F. (2008). Identification of gasoline adulteration using comprehensive two-dimensional gas chromatography combined to multivariate data processing. J*ournal of Chromatography A.* Vol. 1201, Is. 2.

Pro zatverdzhennia Tekhnichnoho rehlamentu shchodo vymoh do avtomobilnykh benzyniv, dyzelnoho, sudnovykh ta kotelnykh palyv: Postanova KMU vid 01.08.2013 r. № 927 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/927-2013-p (data zvernennia: 23.05.2020) [in Ukrainian].

Reiestr metodyk provedennia sudovykh ekspertyz. Ofitsiinyi sait Ministerstva yustytsii Ukrainy. URL: https://rmpse.minjust.gov.ua (data zvernennia: 23.05.2020) [in Ukrainian].

Rudnev, V. A., Boichenko, A. P., Karnozhytskiy, P. V. (2011). Classification of gasoline by octane number and light gas condensate fractions by origin with using dielectric or gas-chromatographic data and chemometrics tools. *Talanta.* Vol. 84. Is. 3.

Tharby, R., Akbar, S., Kojima, M. (2002). Catching Gasoline and Diesel Adulteration. *South Asia Urban Air Quality Management Briefing Note.* No. 7. Washington DC.

Zolotarevskaia, I. A., Shevyreva, E. V., Karabach, M. L. i dr. (1987). *Kriminalisticheskoe issledovanie nefteproduktov i goriuche-smazochnykh materialov:* metod. posob. dlia ekspertov, sledovat. i sudei. Moscow. Vyp. 1, 2 [in Russian].

В. А. Руднев, А. Ф. Климчук, О. Д. Буй, Л. В. Нардид, В. В. Коваль

ОПРЕДЕЛЕНИЕ КОЛИЧЕСТВЕННОГО СОДЕРЖАНИЯ ИСХОДНЫХ НЕФТЕПРОДУКТОВ В БИНАРНОЙ СМЕСИ БЕНЗИНА И ДИЗЕЛЬНОГО ТОПЛИВА

Изложен подход к установлению количественных показателей состава смесей бензина и дизельного топлива с определением содержания первичных нефтепродуктов. Показатель правильности метода, как мера отклонения от истинного значения, при исследовании модельного образца

составил 6,5 % по объёму. В качестве вспомогательного метода при качественном установлении бензина или дизельного топлива использован метод фракционной перегонки (дистилляции) при атмосферном давлении.

Фракционный состав смесей определяли при обычных условиях для исходных нефтепродуктов, а также их смесей с интервалом концентраций преимущественно 10 % по объёму. Исследования показали существенное увеличение температуры конца кипения при наличии даже небольшого количества дизельного топлива в бензине, а также уменьшение температуры начала кипения при добавлении бензина к дизельному топливу.

Исследование методом газожидкостной хроматографии позволило установить ориентировочную границу перераспределения компонентов смесей бензина и дизельного топлива при изменении их пропорций. Отмечено, что основное перераспределение компонентов происходит до и после н-нонана, содержание которого в бензинах и дизельных топливах относительно невелико. Использование отношения суммы площадей всех пиков, элюирующихся до н-декана (без н-нонана) и после н-декана (включая н-нонан), в том числе неидентифицированных, в качестве коэффициента распределения исходных компонентов k позволило устанавливать пропорции исходных компонентов.

Зависимость коэффициента k от содержания дизельного топлива — нелинейная. Переход к линейной зависимости в координатах линейного логарифма коэффициента k и содержания дизельного топлива показал наличие сильной отрицательной корреляции со значениями коэффициента достоверности аппроксимации от –0,982 до –0,997 для модельных смесей. Применение на практике коэффициента k для определения содержания бензина и дизельного топлива может быть рекомендовано при построении узких градуировочных зависимостей в диапазоне 20—40 % (об.) целевого компонента.

Ключевые слова: смеси нефтепродуктов, бензин, дизельное топливо, газожидкостная хроматография, судебная экспертиза нефтепродуктов.

V. Rudniev, A. Klimchuk, O. Bui, L. Nardid, V. Koval

DETERMINATION OF QUANTITATIVE CONTENT OF CHARGE STOCKS IN GASOLINE AND DIESEL FUEL BINARY MIXTURE

An approach to establishing quantitative indicators of the composition of gasoline and diesel fuel mixtures with determination of the content of charge stocks is presented. Correctness indicator of the method, as a measure of deviation from a true value, was 6.5% volume while studying the model sample. As an auxiliary method for qualitative determination of gasoline or diesel fuel, the method of fractional distillation (distillation) at atmospheric pressure was used.

Determination of the fractional composition of the mixtures was carried out under normal conditions for charge stocks as well as their mixtures with a concentration range of predominantly 10% volume. Research has shown

a significant increase in the final boiling point temperature with availability of even a small amount of diesel fuel in gasoline as well as decrease in the initial boiling point when adding gasoline to diesel fuel.

The study by gas-liquid chromatography method made it possible to establish an approximate boundary of gasoline components redistribution: diesel fuel mixtures when their proportions are changed. It was noted that the main redistribution of components occurs before and after adding n-Nonane which content in gasolines and diesel fuels is relatively small. Using the ratio of the sum of point areas eluting before n-Decane (without n-Nonane) and after n-Decane (including n-Nonane), considering unidentified ones, as the distribution coefficient of the source k components , it was possible to establish proportions of source components.

The k coefficient dependence on the content of diesel fuel is nonlinear. Transition to linear relationship in the coordinates of the linear logarithm of the k coefficient and the content of diesel fuel showed the presence of strong negative correlation with the values of the coefficient of reliability of approximation from -0.982 to -0.997 for model mixtures. The practical application of the k coefficient to determine the content of gasoline and diesel fuel can be recommended when constructing narrow calibration dependences in the range from 20 to 40% (vol.) of the target component.

Keywords: oil product mixtures, gasoline, diesel fuel, gas-liquid chromatography, forensic examination of oil products.

Надійшла до редколегії 28.05.2020

Руднєв В. А., Клімчук А. Ф., Буй О. Д., Нардід Л. В., Коваль В. В. Визначення кількісного вмісту вихідних нафтопродуктів у бінарній суміші бензину й дизельного палива. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 358—372. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.29.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.30
УДК 004:343.575

М. С. Зелена,
старший судовий експерт лабораторії комп'ютерно-технічних та телекомунікаційних досліджень Київського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Київ, Україна, e-mail: khareta2010@gmail.com

ДОСЛІДЖЕННЯ КОМП'ЮТЕРНОЇ ТЕХНІКИ ТА ПРОГРАМНИХ ПРОДУКТІВ У РОЗСЛІДУВАННІ ЗЛОЧИНІВ, ПОВ'ЯЗАНИХ З НЕЗАКОННИМ ОБІГОМ НАРКОТИЧНИХ ЗАСОБІВ, ПСИХОТРОПНИХ РЕЧОВИН АБО ЇХ АНАЛОГІВ

Розглянуто актуальні питання дослідження комп'ютерно-технічних слідів під час розслідування злочинів на стадії досудового розслідування, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. Проаналізовано основні способи розповсюдження підконтрольних речовин в Україні за допомогою сучасних інформаційних технологій, тобто із використанням комп'ютерної техніки й програмних продуктів в інтернеті. Окреслено види доказових даних, вилучених за допомогою спеціалізованого програмного забезпечення під час проведення судової комп'ютерно-технічної експертизи, які можуть виступати фактичними даними, що свідчать про вчинення злочинів у сфері обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів.

Ключові слова: комп'ютерно-технічна експертиза, інформаційні технології, наркотичні засоби, психотропні речовини, наркобізнес, незаконний обіг, підконтрольні речовини.

Постановка наукової проблеми. Сьогодні людство використовує новітні інформаційні технології в найрізноманітніших сферах своєї діяльності, зокрема незаконних, що не приносять користі суспільству, а лише шкодять йому: наприклад, у сфері наркобізнесу, яку здійснюють в інтернеті. Останню використовують як платформу для розповсюдження наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. Збут підконтрольних речовин за допомогою інтернету передбачає використання новітніх технологій, що постійно розвиваються й модифікуються. У зв'язку з чим для ефективного розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, виникає необхідність у спеціальних знаннях і призначенні комп'ютерно-технічної експертизи.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Проблеми розслідування злочинів щодо обігу наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів за допомогою новітніх інформаційних технологій вивчали: С. Лапта,

© М. С. Зелена, 2020

О. Юхно, В. Малярова, С. Лозова, Т. Матюшкова, В. Гусєва, І. Крепаков, В. Кікінчук, С. Мокляк, С. Албул, Д. Аврамишина, О. Махницький [1] та ін. Однак, питання можливостей судової експертизи щодо дослідження комп'ютерної техніки і програмних продуктів, що сприяють розслідуванню цих злочинів, висвітлено вкрай недостатньо.

Метою статті є визначення особливостей дослідження комп'ютерної техніки під час проведення судової комп'ютерно-технічної експертизи у розслідуванні злочинів, пов'язаних з наркобізнесом в інтернеті, а також висвітлення сучасних сленгових назв (термінів) наркотичних засобів і психотропних речовин, якими послуговуються в незаконному обігу.

Викладення основного матеріалу дослідження. Під впливом новітніх інформаційних технологій незаконний обіг підконтрольних речовин змінюється, і його розвиток набирає обертів. Широкого застосування для їх розповсюдження набув інтернет. За допомогою останнього незаконний продаж наркотичних засобів здійснюють уже чимало років, проте, раніше здебільшого використовували так званий *Dark net* — прихований сегмент мережі, до якого неможливо підключитися через звичайний браузер (надає анонімну платформу для торгівлі незаконними товарами й послугами [2]). Проте, після того, як правоохоронні органи почали активно закривати найпопулярніші майданчики даркнету з продажу наркотичних речовин, наркобізнес запровадив нові способи реалізації заборонених речовин через програми (додатки) для обміну повідомленнями та дзвінками — такі, як

[1] Див., наприклад: Лапта С. П. Використання Інтернету як інструмента незаконного продажу наркотичних засобів та сильнодіючих речовин//*Сучасні тенденції розвитку криміналістики та кримінального процесу*: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. до 100-річ. від дня народж. проф. М. В. Салтевського (Харків, 08.11.2017). Харків, 2017. С. 114—116 ; Юхно О. О., Матюшкова Т. П., Коршенко В. А. та ін. Особливості розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним обігом наркотичних засобів чи психотропних речовин із використанням сучасних телекомунікаційних та інших технологій: метод. рекоменд./за заг. ред. О. О. Юхна. Харків, 2019. 56 с. ; Малярова В. О., Лапта С. П., Лозова С. М. та ін. Особливості розслідування незаконного виробництва, виготовлення, придбання, зберігання, перевезення, пересилання чи збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів: метод. рекоменд. для практ. підрозд. Нацполіції України/за заг. ред. В. В. Кікінчука. Харків, 2017. 76 с. ; Мокляк С. В. Особливості збуту наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, що вчиняється організованими групами//*Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Юридичні науки*. 2018. Вип. 1. Т. 2. С. 77—80 ; Албул С. В., Поляков Є. В., Щурат Т. Г. Протидія безконтактному способу розповсюдження наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів за допомогою мережі Інтернет: метод. рекоменд. Одеса, 2018. 21 с. ; Аврамишина Д. О. Незаконний обіг наркотичних речовин в мережі Internet: реалії сьогодення//*IT Право: проблеми і перспективи розвитку в Україні:* третя Міжнар. щоріч. конф. (Львів, 07.12.2018). URL: http://aphd.ua/publication-565 (дата звернення: 20.06.2020) та ін.

[2] Drugs and the darknet: a growing threat to health and security//*European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction*. Lisbon, 2017. 85 p.

Telegram, Instagram, Viber, WhatsApp тощо. Порівняно із даркнетом, доступ до таких месенджерів мають набагато більше користувачів, отже, цей спосіб може стати масовим у розповсюдженні наркотичних засобів.

Популярність такого способу для незаконного розповсюдження наркотичних засобів очевидна, адже має певні переваги порівняно із традиційним продажем: залучення мінімальних грошових ресурсів; розширене коло одночасного спілкування наркоторговців з майбутніми покупцями; зниження небезпеки викриття продавця і, як наслідок, зниження, зі свого боку, імовірності притягнення його до кримінальної відповідальності [1].

Такий спосіб ведення наркобізнесу починається зі створення анонімних акаунтів у месенджерах, веб-адрес, чат-ботів тощо, через які здійснюють зв'язок з покупцями. Назви таких акаунтів популяризують у місцях значного скупчення людей, найчастіше — на стінах будівель, парканах, зупинках громадського транспорту (зокрема, поблизу навчальних закладів) тощо. На вказані наркоторговцями так звані адреси надходять замовлення та фотокопії чеків про оплату. Після отримання коштів на банківський рахунок реалізатор повідомляє місце, де можна знайти замовлення. Таке повідомлення переважно являє собою геолокацію та фотографію точного місця його знаходження. В Україні такий метод сьогодні називають «закладкою» [2] (схованка у різноманітних, прихованих від людської уваги, місцях, у якій заборонені речовини маскують або пакують так, щоб не привертати до них уваги, з метою уникнути вилучення їх сторонніми особами) [3].

Отже, безпосередній контакт з клієнтом торговці заборонених речовин зводять нанівець. Підвищену актуальність у боротьбі з такою схемою незаконної торгівлі зумовлює продаж наркотичних речовин неповнолітнім особам.

Продаж або купівля наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, згідно зі ст. 307 Кримінального кодексу України [4], карається позбавленням волі на строк від 4 до 8 років, а якщо покупцем або продавцем є неповнолітній, то термін покарання збільшується, а саме — від 6 до 10 років.

Активісти час від часу власноруч намагаються боротися з такою схемою торгівлі, знищуючи рекламу злочинців, знижуючи у такий спосіб популяризацію (наприклад, чат-ботів). Проте, гарантій, що реклама на цьому місці не з'явиться знову, немає [5]. Представники правоохоронних органів

[1] Лапта С. П. Зазнач. твір.

[2] Аврамишина Д. О. Зазнач. твір.

[3] Мокляк С. В. Зазнач. твір.

[4] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змін. та допов.)//*Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 25—26. Ст. 131.

[5] Антинаркотична мобілізація: у Вінниці збираються на рейд проти реклами наркотиків/Інформаційний портал Vежа. URL: https://vezha.ua/antynarkotychna-mobilizatsiya-u-vinnytsi-zbyrayutsya-na-rejd-proty-reklamy-narkotykiv (дата звернення: 20.06.2020).

ведуть активну роботу з виявлення місць збуту заборонених речовин, затримання осіб, підозрюваних у розповсюдженні наркотичних речовин [1], періодично звітують про затримання якогось графіті-дилера. Однак, з огляду на кількість посилань (зокрема, на зупинках громадського транспорту), проблема такої боротьби залишається відкритою й актуальною.

У боротьбі з незаконним обігом підконтрольних речовин (зокрема, з їх збутом) роль судової експертизи наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів є провідною. Проте, не менш важливою є судова комп'ютерно-технічна експертиза, оскільки під час затримання підозрюваних правоохоронці найчастіше вилучають, окрім наркотичних речовин, ще й мобільні телефони, ноутбуки та інші ґаджети, які могли бути використані у незаконній діяльності [2] (обшуки в кримінальних провадженнях за фактом збуту наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів і прекурсорів за допомогою інтернету мають бути спрямовані на виявлення предметів, які свідчать про використання комп'ютерного обладнання та засобів комунікації з протиправною метою) [3].

Дослідження відкритих джерел інтернету, узагальнення графіті-жаргону (вуличних назв підконтрольних речовин) на стінах будівель, парканах тощо з'ясувало, що різні групи наркотиків злочинці називають людськими російськомовними іменами, наприклад: «Дядя Фёдор», «Мариванна», «Коля» та ін. А деякі назви підконтрольних речовин зазвичай зашифровують звичними для кожної людини загальновживаними побутовими термінами, зокрема: «гречка», «пластилін», «зеленка», «пудра» тощо, або «дорога», «п'ятка», «чек», що означають дози наркотичних речовин [4].

У месенджерах учасники наркобізнесу залишають сліди незаконної торгівлі, використовуючи зашифровані (сленгові) назви (зазвичай це російськомовні слова) наркотичних речовин. Сьогодні це переважно такі: «айс», «амфа», «фен», «спиды», «спидулин», «белый», «баш», «дрянь», «план», «пятка», «ганжа», «ганджубас», «кэл», «спайс», «мулька», «дурь», «ешка», «колёса», «кокос», «мел», «кристалл», «мет», «солома», «конфета», «табла», «марка», «квадрат», «штырка», «шишка», «шиш» тощо [5].

[1] Оголошення про збут наркотиків через популярний месенджер виявилися пасткою шахраїв/Офіційний сайт поліції Донеччини. URL: http://police.dn.ua/news/view/ogoloshennya-pro-zbut-narkotikiv-cherez-populyarnij-mesendzher-viyavilisya-pastkoyu-shahraiv (дата звернення: 24.06.2020).

[2] Овчинникова О. В. Особенности расследования сбыта наркотических средств, совершенных с использованием сети Интернет//*Правопорядок: история, теория, практика*. 2018. Т. № 1 (16). С. 94—98.

[3] Малярова В. О., Лапта С. П., Лозова С. М. та ін. Зазнач. твір.

[4] Дядя Фёдор, Єшка та заїхати за порохом: навіщо у Нацполіції склали словник наркосленгу. Інфографіка//*Українська правда. Життя.* URL: https://life.pravda.com.ua/society/2019/07/1/237392 (дата звернення: 24.06.2020).

[5] Терминология и жаргон наркоманов/Официальный сайт LifeClinic. URL: http://oknb.com.ua/article21.html (дата звернення: 24.06.2020).

Далі автор наводить приклади доказових даних, які можна вилучити з комп'ютерної техніки за результатами комп'ютерно-технічної експертизи:

1) інформація з програм-месенджерів для спілкування в інтернеті. Можливі пропозиції придбання наркотичних речовин (у вигляді повідомлень, графічних зображень), дані про наявність в особи певних видів підконтрольних речовин, які в подальшому можуть бути предметом продажу й доставлені покупцю; у пропозиціях можуть обумовлювати способи постачання речовин і систему оплати [1], при цьому відомості про згадані пропозиції можуть розміщати як у відкритому, так і в зашифрованому вигляді (з використанням сленгу), що є більш поширеним; може бути присутня пряма реклама придбання наркотиків (текстова, графічна чи будь-яка інша інформація з описом певних видів заборонених речовин, пропозицією їх придбання у будь-якій формі та в будь-який спосіб) [2]; крім цього, у листуванні може міститись інформація про адреси інтернет-ресурсів або електронної пошти, шифри, умовні терміни, за допомогою яких можна зв'язатися з реалізатором наркотичних речовин.

   Також у повідомленнях має місце узгодження питань про вид, обсяг, ціну, оплату, способи та час передавання наркотичних речовин. Таке спілкування є взаємним для учасників наркоторгівлі, короткостроковим чи тривалим, за умови постійних контактів певних осіб з метою систематичного збуту речовин [3]. Доказова інформація може мати вигляд текстових повідомлень, фотографій із зображенням місця знаходження обумовленого місця, у якому реалізатор або його співучасник заздалегідь зробили так звану закладка;
2) інформація з веб-браузерів, зокрема дані з історії перегляду веб-сторінок. Дає змогу з'ясувати факт відвідування спеціальних інтернет-ресурсів для збуту наркотиків, пошук особою, яка жадає придбати наркотики, відомостей про їхню реалізацію на різноманітних веб-сайтах, факт визначення на наданому на експертизу комп'ютері спеціального інтернет-браузера *Tor Browser* [4], що дає змогу отримати доступ до прихованих інтернет-сайтів з продажу наркотичних речовин;
3) інформація з текстових повідомлень (*SMS*-повідомлень з мобільних пристроїв). За допомогою такого способу комунікації продавець найчастіше інформує про банківські реквізити для оплати незаконного товару;

---

[1] Албул С. В., Поляков Є. В., Щурат Т. Г. Зазнач. твір.

[2] Глушков Е. Л. Сбыт наркотических средств бесконтактным способом посредством сети Интернет: пути выявления и раскрытия//*Теоретические и прикладные аспекты противодействия преступности органами внутренних дел*. 2018. № 2. С. 45—53.

[3] Юхно О. О., Матюшкова Т. П., Коршенко В. А. та ін. Зазнач. твір.

[4] Tor/Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Tor (дата звернення: 22.06.2020).

4) інформація з файлів користувача. Можлива наявність графічних зображень, а саме так званих закладок із зазначеними координатами їх точного місця знаходження.

Зважаючи на викладене вище, для призначення судової експертизи ініціатор має визначити конкретні предмети, види експертизи й перелік питань, які необхідно з'ясувати, що в судовій комп'ютерно-технічній експертизі прямо залежать від характеру інформації, яку може бути вилучено.

Так, для призначення судової комп'ютерно-технічної експертизи у процесі розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів в інтернеті, важливим є правильність і коректність поставлених ініціатором питань у постанові. Далі наводимо орієнтовні питання.

Для мобільних пристроїв: «Чи містяться в пам'яті мобільного телефону серед наявної та видаленої інформації текстові повідомлення, веб-історія, повідомлення в інтернеті, листи електронної пошти, а також файли користувача (аудіо-, відео- та графічні файли)?».

Для системних блоків персональних комп'ютерів, портативних персональних комп'ютерів: «Чи містяться на накопичувачі наданого на експертизу об'єкта серед наявної та відновленої інформації повідомлення в інтернеті та веб-історія?».

Для обох варіантів також можна сформулювати цільове запитання: «Чи міститься на накопичувачі наданого на експертизу об'єкта інформація щодо таких ключових слів і словосполучень: … (*зазначають необхідні ключові слова, до яких можуть належати, зокрема, сленгові назви наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів, названих вище*)?».

Висновки. Незаконна діяльність, пов'язана з обігом наркотичних речовин, залишає після себе в інтернеті певні види комп'ютерно-технічних «слідів», що можуть бути фактичними даними у розслідуванні злочинів, пов'язаних із незаконним виробництвом, виготовленням, придбанням, зберіганням, перевезенням, пересиланням чи збутом наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. У зв'язку з цим актуальною є судова комп'ютерно-технічна експертиза.

Висвітлені у статті найбільш вживані сьогодні сленгові назви наркотичних речовин допоможуть ініціаторові експертизи сформулювати цільові запитання, що підвищить актуальність та ефективність такого дослідження під час розслідування злочинів, пов'язаних із незаконним обігом підконтрольних речовин в інтернеті.

Наведено перелік даних, що можна вилучити з комп'ютерної техніки за результатами комп'ютерно-технічної експертизи, і орієнтовні запитання, однак це не є вичерпним, оскільки в процесі розслідування та дослідження виникають нові обставини. Тому перелік питань із цього напряму слід узгоджувати з експертними підрозділами, що будуть залучені для проведення комп'ютерно-технічної експертизи.

References

Albul, S. V., Poliakov, Ye. V., Shchurat, T. H. (2018). *Protydiia bezkontaktnomu sposobu rozpovsiudzhennia narkotychnykh zasobiv, psykhotropnykh rechovyn, yikh analohiv i prekursoriv za dopomohoiu merezhi Internet:* metod. rek. Odesa [in Ukrainian].

Antynarkotychna mobilizatsiia: u Vinnytsi zbyraiutsia na reid proty reklamy narkotykiv. *Informatsiinyi portal Vezha.* URL: https://vezha.ua/antynarkotychna-mobilizatsiya-u-vinnytsi-zbyrayutsya-na-rejd-proty-reklamy-narkotykiv (data zvernennia: 20.06.2020) [in Ukrainian].

Avramyshyna, D. O. (2018). Nezakonnyi obih narkotychnykh rechovyn v merezhi Internet: realii sohodennia. *IT Pravo: problemy i perspektyvy rozvytku v Ukraini* (tretia Mizhnar. shchorich. konf.). Lviv. URL: http://aphd.ua/publication-565 (data zvernennia: 20.06.2020) [in Ukrainian].

Diadia Fedor, Yeshka ta zaikhaty za porokhom: navishcho u Natspolitsii sklaly slovnyk narkoslenhu. Infohrafika. *Ukrainska pravda. Zhyttia.* URL: https://life.pravda.com.ua/society/2019/07/1/237392 (data zvernennia: 24.06.2020) [in Ukrainian].

Drugs and the darknet: a growing threat to health and security. (2017). European Monitoring Centre for Drugs and Drug Addiction. Lisbon.

Glushkov, E. L. (2018). Sbyt narkoticheskikh sredstv beskontaktnym sposobom posredstvom seti Internet: puti vyiavleniia i raskrytiia. *Teoreticheskie i prikladnye aspekty protivodeistviia prestupnosti organami vnutrennikh del.* № 2 [in Russian].

Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341-III (zi zmin. ta dopov.). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR).* 2001. № 25—26. St. 131 [in Ukrainian].

Lapta, S. P. (2017). Vykorystannia Internetu yak instrumenta nezakonnoho prodazhu narkotychnykh zasobiv ta sylnodiiuchykh rechovyn. *Suchasni tendentsii rozvytku kryminalistyky ta kryminalnoho protsesu:* tezy dop. Mizhnar. nauk.-prakt. konf. do 100-richchia vid dnia narodzh. prof. M. V. Saltevskoho (Kharkiv, 08.11.2017). Kharkiv [in Ukrainian].

Maliarova, V. O., Lapta, S. P., Lozova, S. M. ta in. (2017). *Osoblyvosti rozsliduvannia nezakonnoho vyrobnytstva, vyhotovlennia, prydbannia, zberihannia, perevezennia, peresylannia chy zbutu narkotychnykh zasobiv, psykhotropnykh rechovyn abo yikh analohiv*: metod. rek. dlia prakt. pidroz. Natspolitsii Ukrainy. V. V. Kikinchuk (ed.). Kharkiv [in Ukrainian].

Mokliak, S. V. (2018). Osoblyvosti zbutu narkotychnykh zasobiv, psykhotropnykh rechovyn abo yikh analohiv, shcho vchyniaietsia orhanizovanymy hrupamy. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu.* Seriia: Yurydychni nauky. Vyp. 1. T. 2 [in Ukrainian].

Oholoshennia pro zbut narkotykiv cherez populiarnyi mesendzher vyiavylysia pastkoiu shakhraiv. Ofitsiinyi sait politsii Donechchyny. URL: http://police.dn.ua/news/view/ogoloshennya-pro-zbut-narkotikiv-cherez-populyarnij-mesendzher-viyavilisya-pastkoyu-shahraiv (data zvernennia: 24.06.2020) [in Ukrainian].

Ovchinnikova, O. V. (2018). Osobennosti rassledovaniia sbyta narkoticheskikh sredstv, sovershennykh s ispolzovaniem seti Internet. *Pravoporiadok: istoriia, teoriia, praktika.* T. № 1 (16) [in Russian].

Terminologiia i zhargon narkomanov. Ofitcialnyi sait LifeClinic. URL: http://oknb.com.ua/article21.html (data zvernennia: 24.06.2020) [in Russian].

Tor. Vikipediia. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Tor (data zvernennia: 22.06.2020) [in Ukrainian].

Yukhno, O. O., Matiushkova, T. P., Korshenko, V. A. ta in. (2019). *Osoblyvosti rozsliduvannia zlochyniv, poviazanykh iz nezakonnym obihom narkotychnykh zasobiv chy psykhotropnykh rechovyn iz vykorystanniam suchasnykh telekomunikatsiinykh ta inshykh tekhnolohii:* metod. rek. O. O. Yukhno (ed.). Kharkiv [in Ukrainian].

М. С. Зелёная

ИССЛЕДОВАНИЕ КОМПЬЮТЕРНОЙ ТЕХНИКИ И ПРОГРАММНЫХ ПРОДУКТОВ В РАССЛЕДОВАНИИ ПРЕСТУПЛЕНИЙ, СВЯЗАННЫХ С НЕЗАКОННЫМ ОБОРОТОМ НАРКОТИЧЕСКИХ СРЕДСТВ, ПСИХОТРОПНЫХ ВЕЩЕСТВ ИЛИ ИХ АНАЛОГОВ

Рассмотрены актуальные вопросы исследования компьютерно-технических следов при расследовании преступлений на стадии досудебного расследования, связанных с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ или их аналогов. Проанализированы основные способы ведения наркобизнеса в Украине с помощью современных информационных технологий, то есть с использованием компьютерной техники (в большей степени речь идёт о мобильных устройствах, портативных персональных компьютерах) и программных продуктов (программ для общения посредством звонков и сообщений с использованием интернета, веб-браузеров и пр.). На основе анализа исследований и научных публикаций, а также практических исследований во время проведения судебных компьютерно-технических экспертиз, связанных с расследованием незаконного распространения наркотических средств, изучены способы распространения запрещённого товара в интернете, а также методы исследования компьютерной техники, имеющей непосредственное отношение к незаконному обороту наркотиков с помощью современных информационных технологий. Определены виды данных, которые можно изъять с помощью специализированного программного обеспечения лабораторий компьютерно-технических исследований при проведении судебных компьютерно-технических экспертиз, которые (в свою очередь) могут выступать фактическими данными, свидетельствующими о совершении преступлений, связанных с незаконным оборотом наркотических средств, психотропных веществ или их аналогов, а именно: информация из программ-мессенджеров, веб-браузеров, текстовых сообщений, а также из файлов пользователей (в том числе графических, аудио- и видеофайлов). Кроме того, предложены ориентировочные вопросы, которые могут быть поставлены судебному эксперту компьютерно-технических исследований при расследовании уголовных производств, касающихся незаконного производства, изготовления, приобретения, хранения, перевозки, пересылки, сбыта наркотических средств, психотропных веществ или их аналогов.

Ключевые слова: компьютерно-техническая экспертиза, информационные технологии, наркотические средства, психотропные вещества, наркобизнес, незаконный оборот, подконтрольные вещества.

M. Zelena

RESEARCH ON COMPUTER EQUIPMENT AND SOFTWARE PRODUCTS IN INVESTIGATION OF CRIMES RELATED TO ILLEGAL TRAFFICKING OF DRUGS, PSYCHOTROPIC SUBSTANCES OR THEIR ANALOGUES

This article outlines current issues of research on computer traces in the investigation of crimes at the stage of pre-trial investigation related to illegal trafficking of narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues. The main ways of conducting drug trafficking in Ukraine using modern information technologies, that is, using computer technology (mostly mobile devices, personal portable computers) and software products (programs for communicating by means of calls and messages through the Internet, Web browsers, etc.) on the World Wide Web are analyzed. Based on the analysis of research and publications of scientists as well as on the basis of empirical research during computer forensic investigations connected with investigation of illegal distribution of narcotic drugs, methods of illicit goods distribution on the Internet along with methods for investigating computer technologies, which directly relate to drug trafficking using modern information technologies, has been considered. Types of data that can be extracted using specialized software in laboratories of computer research during computer forensic investigation, and which, in turn, can function as factual data and is the evidence of commission of crimes related to drug trafficking, psychotropic substances or their analogues are considered, namely, we are talking about such data as: information from messenger programs, web browsers, text messages, as well as from user files (including graphic, audio and video files); In addition, guiding questions that can be addressed to a forensic expert while computer forensic investigation in criminal investigations related to illegal production, manufacture, purchase, storage, transportation, transfer, sale of narcotic drugs, psychotropic substances or their analogues are suggested.

Keywords: computer forensic investigation, information technologies, narcotic drugs, psychotropic substances, drug trafficking, illicit trafficking, controlled substances.

Надійшла до редколегії 25.06.2020

Зелена М. С. Дослідження комп'ютерної техніки та програмних продуктів у розслідуванні злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 373—381. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.30.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.31
УДК 343.98

В. І. Федорченко,
науковий співробітник лабораторії інженерно-транспортних досліджень
Національного наукового центру «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3990-0703,
e-mail: fedorchenko94@ukr.net
Є. В. Калашніков,
науковий співробітник лабораторії інженерно-транспортних досліджень
Національного наукового центру «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8136-548X,
e-mail: kalashnikov0911@gmail.com

ЕКСПЕРТНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ З ВИЗНАЧЕННЯ ПРИЧИН НЕСПРАВНОСТІ СИСТЕМИ АКТИВНОЇ СТАБІЛІЗАЦІЇ ACTIVE CURVE SYSTEM АВТОМОБІЛЯ MERCEDES-BENZ GLS500 4MATIC

Розглянуто причини і обставини, які могли вплинути на вихід із ладу як деталей, так і механізмів загалом системи активної стабілізації Active curve system автомобіля Mercedes-Benz GLS500 4Matic. Актуальність цієї роботи зумовлена новизною встановлення на транспортні засоби активного стабілізатору, що забезпечує мінімальний крен кузова. Наведено конструкцію, принцип роботи й дослідження судового експерта під час огляду й обстеження системи активної стабілізації Active curve system автомобіля Mercedes-Benz GLS500 4Matic із використанням сучасних приладів і прийомів дослідження. Розглянуто заходи запобігання виходу з ладу конструктивних елементів та систем, що дасть змогу забезпечити надійну й безпечну роботу системи активної стабілізації Active curve system у процесі експлуатації.

Ключові слова: Active curve system, стабілізація, дорожньо-транспортна пригода, стійкість, маневреність, динаміка, стабілізатор, блок клапанів, судова автотехнічна експертиза, крен кузова, активна безпека.

Постановка наукової проблеми. Сучасний автомобіль є комплексом інноваційних технологій і впровадження нових систем підвищення рівня безпеки автомобіля, а саме: антиблокувальної система гальм *ABS (Anti-block braking system)*, електронної системи розподілу гальмових зусиль *EBD (Electronic brake force distribution)*, антипробуксувальної системи *ASR (Automatic slip regulation)*, системи курсової стабілізації *ESP (Electronic stability program)*, а також однієї з новітніх систем, яку застосовано в автомобілі *Mercedes-Benz GLS500 4Matic* (далі — *Mercedes-Benz*),— системи

© В. І. Федорченко,
Є. В. Калашніков, 2020

активної стабілізації *Active curve system*. Ця технологія запобігає крену кузова в режимі реального часу завдяки активним стабілізаторам поперечної стійкості з гідрозамками спереду і ззаду.

За всіх переваг стабілізатор поперечної стійкості обмежує властивості незалежної підвіски. Зв'язок коліс стабілізатором зменшує хід підвіски кожного колеса, а також передає удари з одного колеса осі на інше. Це особливо актуально під час руху нерівною дорогою. Під час руху бездоріжжям стабілізатор може спричинити вивішування колеса і втрату його контакту з дорогою.

Крім того, через фіксовану жорсткість використання стабілізатора поперечної стійкості передбачає досягнення певного компромісу між динамікою, керованістю і комфортом. Адаптивна підвіска дає змогу цілком відмовитися від стабілізатора поперечної стійкості. Поряд із цим широко застосовуються активні стабілізатори поперечної стійкості, що змінюють жорсткість залежно від умов руху.

Оскільки ці системи безпосередньо впливають на безпеку руху автомобілів, то дослідження з визначення причин несправності системи активної стабілізації *Active curve system* автомобіля *Mercedes-Benz* украй необхідні для вирішення поставлених питань щодо з'ясування зв'язків між технічним станом автомобіля та причиною виникнення дорожньо-транспортної пригоди.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Оскільки система активної стабілізації *Active curve system* автомобіля *Mercedes-Benz* є новітньою розробкою, яку встановлюють лише на найновіші автомобілі, і подібних досліджень на цю тему фахівці не проводили, то дослідження визначення причин несправності системи активної стабілізації *Active curve system* автомобіля *Mercedes-Benz* здійснено вперше.

Мета статті — проведення поелементного дослідження системи активної стабілізації *Active curve system* автомобіля *Mercedes-Benz*. Розглянуто послідовність проведення досліджень системи активної стабілізації *Active curve system* автомобіля *Mercedes-Benz* на прикладі з експертної практики.

Викладення основного матеріалу дослідження. Відповідно до технічних характеристик автомобілі марки *Mercedes-Benz* оснащено системою динамічної стабілізації підвіски *Active curve system* (див. Рис. 1 на с. 384), а саме: застосовано активні стабілізатори поперечної стійкості, що змінюють жорсткість залежно від умов руху автомобіля.

Під час повороту автомобіля активний стабілізатор реалізує максимальну жорсткість і тим самим забезпечує мінімальний крен кузова. У разі руху ґрунтовим шляхом жорсткість стабілізатора знижується, що дає змогу незалежній підвісці в повному обсязі згладжувати нерівності проїзної частини дороги. Під час руху по бездоріжжю для збільшення прохідності стабілізатор поперечної стійкості повністю вимикається (див. Рис. 2 на с. 384).

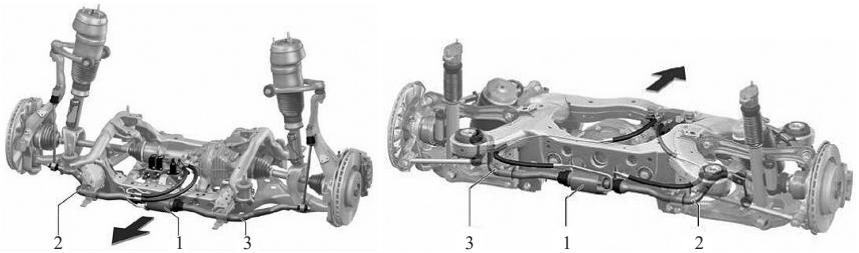

Рис. 1. *Active curve system* передньої та задньої підвіски:
1 — гідравлічний поворотний селектор; 2 — стабілізатор штанги правий;
3 — стабілізатор штанги лівий

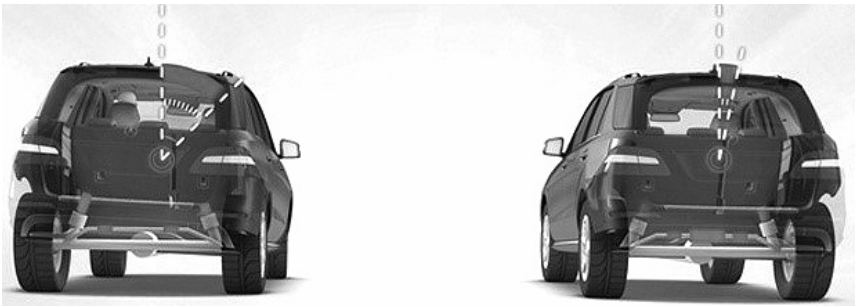

Рис. 2. Принцип дії системи *Active curve system* передньої та задньої підвіски автомобіля *Mercedes-Benz*

Система динамічної стабілізації підвіски *Active curve system*, яку застосовано на автомобілях *Mercedes-Benz*, виконує такі функції:

- знижує поздовжні коливання кузова автомобіля на дорозі;
- підвищує комфорт для пасажирів під час проходження поворотів;
- підвищує стабільність за умови їзди на середніх швидкостях заміськими шосе;
- підвищує стабільність руху й поліпшує рух по прямій за високих швидкостей на автомагістралях;
- під час експлуатації в умовах бездоріжжя значна артикуляція підвіски забезпечує більш високу силу тяги [1].

Active curve system як привод використовує гідромотор. Усередині приводу — шість камер, заповнених робочою рідиною. Три камери під час заповнення забезпечують обертання в один бік, решта камер — у три інші боки. Тиск робочої рідини створює крутний момент, який протидіє крену кузова.

[1] Новая система подавления кренов — с адаптацией под любую ситуацию/Официальный сайт СП ООО «Автомобильный Дом Украина-Мерседес Бенц». URL: http://www.mercedes-benz.kiev.ua/carsd/about_company/news/new-anti-roll-system-adaptation-to-any-situation.html (дата звернення: 20.03.2019).

Active curve system автомобіля *Mercedes-Benz* має такі конструкцію та принцип роботи. Гідравлічна система містить бачок із робочою рідиною, гідравлічний насос, блок клапанів, гідравлічні приводи стабілізаторів і з'єднувальні трубопроводи. Гідравлічний насос приводиться в дію від колінчастого вала двигуна. Інтенсивність потоку рідини змінюється залежно від частоти обертання двигуна. Блок клапанів регулює тиск рідини, яка подається на приводи стабілізаторів. Блок клапанів вмикає електромагнітний регулятор тиску, редуктор тиску, два електромагнітні гідророзподільники (за кількістю активних стабілізаторів), електромагнітний запобіжний клапан, датчики тиску.

Регулятор тиску підтримує заданий тиск у системі. Редукційний клапан перепускає надлишки рідини в бачок. Гідророзподільники спрямовують потоки рідини залежно від режиму роботи стабілізатора. Запобіжний клапан вимикає систему і жорстко блокує стабілізатор. Датчики тиску контролюють тиск у системі й окремих магістралях гідравлічних приводів. Електронна система управління об'єднує вхідні датчики, блок керування та виконавчі пристрої.

До вхідних датчиків належать датчики тиску в блоці клапанів, датчик кута повороту рульового колеса, датчик прискорення (два датчики прискорення — у системі *Dynamic Response*). Сигнали від датчиків надходять до електронного блока керування. Крім того, блок використовує дані про швидкість руху (від блока управління *ABS*), частоту обертання колінчастого валу (від блока управління двигуном). На підставі сигналів блок управління формує керівні впливи на виконавчі пристрої: регулятор тиску, гідророзподільники, запобіжний клапан.

Під час повороту автомобіля датчик кута повороту рульового колеса реєструє поворот, датчик прискорення фіксує бічну реакцію коліс. На підставі прийнятих від датчиків сигналів блок керування подає струм на регулятор тиску (для створення необхідного робочого тиску в системі) та гідророзподільники (для створення зусилля на стабілізатори поперечної стійкості).

Робоча рідина надходить у гідравлічні приводи стабілізаторів. Коли бічна реакція коліс зникає, блок керування зменшує тиск у системі та перемикає гідророзподільники в нейтральне положення.

Завдяки створенню різного тиску на передньому і задньому приводах стабілізаторів система може змінювати баланс керованості автомобіля (компенсувати недостатню або надмірну керованість). На низьких швидкостях руху підвищується маневреність автомобіля, на високих швидкостях — збільшується чутливість рульового управління.

Розглянемо приклад проведення досліджень системи активної стабілізації *Active curve system* автомобіля *Mercedes-Benz* на прикладі з експертної практики. До Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» надійшов лист

юридичної особи для проведення автотехнічної експертизи (дослідження) автомобіля *Mercedes-Benz* з вирішення питань щодо технічного стану його системи активної стабілізації *Active curve system* і причин визначення виникнення її несправності. Експертизу призначено за цивільною справою юридичної особи — власника автомобіля *Mercedes-Benz* до офіційного представника в Україні з продажу автомобілів марки *Mercedes-Benz*.

Наведемо стислий зміст обставин і вихідні дані.

Юридична особа на підставі договору постачання придбала в офіційного представника в Україні з продажу автомобілів марки *Mercedes-Benz* автомобіль моделі *Mercedes-Benz GLS500 4Matic*. Автомобіль оснащено новітньою системою динамічної стабілізації підвіски під назвою *Active curve system*, яка (за інформацією офіційного сайту *Mercedes-Benz*) забезпечує безпечну роботу шляхом протидії кренам на поворотах. Однак, проїхавши на автомобілі 8 тис. км, система *Active curve system* припинила працювати, що виявилось у загорянні відповідного «чеку» на панелі автомобіля і падіннях автомобіля на лівий бік. На момент експертного огляду двигун автомобіля перебував у занедбаному стані та працював на холостих обертах — 600 об/хв. На інформаційному табло панелі приладів фахівці спостерігали напис «*Active curve system* Неисправность» (див. Рис. 3). Для проведення діагностування автомобіль *Mercedes-Benz* своїм ходом перемістили до станції технічного обслуговування (далі — *СТО*). Там фахівці підключили діагностичний прилад *XENTRY Connect* до діагностичного роз'єму автомобіля *Mercedes-Benz* (див. Рис. 4) [1].

Рис. 3. Панель приладів автомобіля *Mercedes-Benz*

[1] User Guide XENTRY Kit, XENTRY Kit MT, XENTRY Connect. URL: http://www.eobdtool.co.uk/upload/pro/xentry-connect-c5-installation-manual-english.pdf (дата звернення: 20.03.2019).

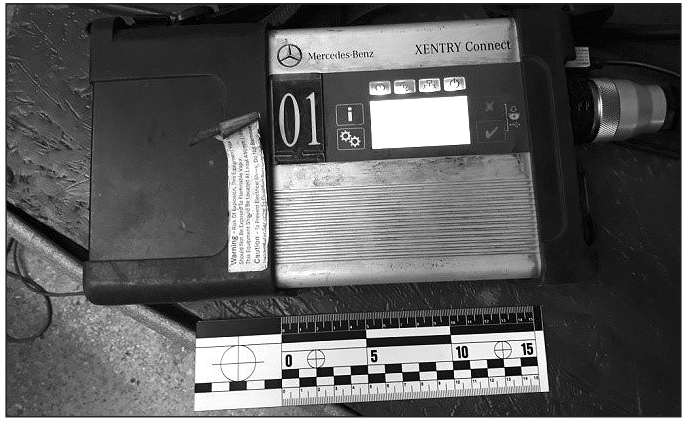

Рис. 4. Діагностичний прилад *XENTRY Connect*

Під час сканування блока керування систем автомобіля *Mercedes-Benz* з'ясували, що в розділі «*N51/6* — Система регулирования поперечных колебаний (*WR*)» зафіксовано помилку «*P1C9564*» — «Клапан направления вращения стабилизатора "Передний мост" имеет функциональное нарушение. Имеется недостоверный сигнал». На момент проведення діагностування блока керування систем, двигун автомобіля не вимикали, після чого його зупинили. Згідно з протоколом вхідного короткого тесту, помилка в роботі системи динамічної стабілізації підвіски автомобіля виникла на пробігу 30 496 км, а загальний пробіг автомобіля *Mercedes-Benz* на момент експертного огляду складав 30 644 км (див Рис. 5).

XENTRY Mercedes-Benz

N51/6 - Система регулирования поперечных колебаний (WR) -F-

№ MB HW	166 901 05 00	№ MB SW	166 902 98 05
Код диагностики	004005	Версия HW	10/16 00
Версия SW	14/29 00	Версия Boot-SW	09/44 00
Поставщик аппаратного обеспечения	Temic	Поставщик программного обеспечения	Temic
Вариант БУ	Serie_ARS_004005		

Ошибка	Текст	Состояние
P1C9564	Клапан направления вращения стабилизатора 'Передний мост' имеет функциональное нарушение. Имеется недостоверный сигнал.	A+S

Имя	Первое возникновение	Последнее возникновение
Общий пробег	30496.00km	30496.00km
Счётчик эксплуатационных циклов	---	0.00
Счётчик частоты	---	1.00

A+S=АКТУАЛЬНЫЙ и СОХРАНЕННЫЙ

Рис. 5. Протокол вхідного короткого тесту автомобіля *Mercedes-Benz*

Крім того, на дослідження надали матеріали про технічний стан системи *Active curve system* автомобіля *Mercedes-Benz*, а саме «Акти виконаних робіт» і «Наряд-замовлення», проведені на різних етапах пробігу цього автомобіля (8107, 8426 і 15 272 км), під час яких автомобіль *Mercedes-Benz* діагностували й усували несправності відповідно до регламенту, що підтверджено «Нарядом-замовленням» авторизованої СТО дилерської мережі

дистриб'ютора — філією «Автосалон Мерседес» з виявлення несправностей у системі *Active curve system* [1].

Отже, результати комп'ютерного діагностування автомобіля *Mercedes-Benz* свідчать про систематичне виникнення в досліджуваному автомобілі несправності системи динамічної стабілізації підвіски *Active curve system*, наявність якої підтверджено результатами систематичних діагностичних досліджень і шляхом неодноразового ремонту цього вузла авторизованим СТО дилерської мережі дистриб'ютора — філією «Автосалон Мерседес». Помилку системи *Active curve system* під час дослідження автомобіля *Mercedes-Benz* на авторизованому СТО дилерської мережі дистриб'ютора — філією «Автосалон Мерседес» та під час експертного огляду на авторизованій СТО *Mercedes-Benz* приватного підприємства фахівці кваліфікували як несправність. За наявності несправності системи динамічної стабілізації підвіски автомобіля *Mercedes-Benz* на інформаційному табло панелі приладів виникає напис «*Active curve system* Неисправность», який за умови вимкненого запалення двигуна зникає з інформаційного табло панелі приладів, однак, залишається в пам'яті блока керування систем автомобіля. Систематичне виникнення несправностей системи динамічної стабілізації підвіски *Active curve system* свідчить про неможливість їх усунення, оскільки після усунення згаданих несправностей вони з'являються знову, при цьому спроби їх усунення пов'язані з додатковими витратами часу.

Відповідно до абз. 13 п. 1 Порядку гарантійного ремонту (обслуговування) або гарантійної заміни дорожніх транспортних засобів [2] (далі — *Порядок гарантійного ремонту*) термін «недолік», який застосовують щодо дорожніх транспортних засобів (далі — *ДТЗ*), має таке визначення: ***«Недолік** — окрема невідповідність ДТЗ вимогам нормативних документів, умовам договорів або вимогам, що пред'являються до нього, а також інформації про ДТЗ, яка надана Виробником (Виконавцем, Продавцем)»*.

Виявлені недоліки автомобіля *Mercedes-Benz* свідчать про те, що система *Active curve system*, якою його оснащено, не виконує передбачених і заявлених заводом-виробником функцій динамічної стабілізації підвіски під час руху автомобіля на заокругленні дороги. З технічної точки зору, недоліки в *Active curve system* за певних умов експлуатації (передусім — під час проходження автомобілями ділянок на заокругленні дороги) можуть впливати на курсову стійкість автомобіля, що, зі свого боку, може створювати небезпеку для життя.

[1] Біліченко В. В., Крещенецький В. Л., Кукурудзяк Ю. Ю., Цимбал С. В. Основи технічної діагностики колісних транспортних засобів: навч. посіб. Вінниця, 2012. 118 с.

[2] Порядок гарантійного ремонту (обслуговування) або гарантійної заміни дорожніх транспортних засобів: затв. наказом Мінпромполітики України від 29.12.2004 р. № 721 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0072-05 (дата звернення: 12.08.2020).

Відповідно до абз. 56 п. 1.10 Правил дорожнього руху термін «небезпека для руху» має таке визначення: *«**Небезпека для руху** — зміна дорожньої обстановки (у тому числі поява рухомого об'єкта, який наближається до смуги руху транспортного засобу чи перетинає її) або технічного стану транспортного засобу, яка загрожує безпеці дорожнього руху і змушує водія негайно зменшити швидкість або зупинитися. Окремим випадком небезпеки для руху є рух у межах смуги транспортного засобу іншого транспортного засобу назустріч загальному потоку»* [1].

Відповідно до абз. 14 п. 1 Порядку гарантійного ремонту термін «істотний недолік», який застосовують до ДТЗ, має таке визначення: *«**Істотний недолік** — такий недолік, що робить неможливим або недопустимим використання ДТЗ відповідно до його призначення, або такий, що може представляти загрозу для життя Споживача чи інших людей, або такий, для усунення якого необхідні великі витрати праці й часу та який проявляється неодноразово після усунення»* [2].

У ч. 2 ст. 678 Цивільного кодексу України (далі — *ЦК України*) [3] зазначено:

«***Стаття 678.** Правові наслідки передання товару неналежної якості*

<…>

***2.** У разі істотного порушення вимог щодо якості товару (виявлення недоліків, які не можна усунути, недоліків, усунення яких пов'язане з непропорційними витратами або затратами часу, недоліків, які виявилися неодноразово чи з'явилися знову після їх усунення) покупець має право за своїм вибором:*

***1)** відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої за товар грошової суми;*

***2)** вимагати заміни товару*».

Зважаючи на абз. 13 і 14 п. 1 Порядку гарантійного ремонту й ч. 2 ст. 678 ЦК України та спираючись на проведені експертами дослідження, згадані вище, суд може ухвалити таке рішення зі справи: несправності системи динамічної стабілізації підвіски *Active curve system* автомобіля *Mercedes-Benz* є істотними.

Отже, оскільки недоліки в роботі системи динамічної стабілізації підвіски *Active curve system* після проведення ремонтних робіт не усунуто і їх виявлено неодноразово (навіть систематично, про що свідчать

[1] Правила дорожнього руху: затв. Постановою КМУ від 10.10.2001 р. № 1306 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-п (дата звернення: 25.03.2019).

[2] Порядок гарантійного ремонту … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0072-05 (дата звернення: 12.08.2020).

[3] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (дата звернення: 25.03.2019).

протоколи вхідних коротких тестів та акти виконаних робіт), а також можуть створювати небезпеку для руху, то ці недоліки (відповідно до Порядку) слід вважати істотними.

Тож, згідно з ч. 2 ст. 678 ЦК України й абз. 13 і 14 п. 1 Порядку гарантійного ремонту, несправності системи динамічної стабілізації підвіски *Active curve system* автомобіля *Mercedes-Benz* є істотними недоліками.

Висновки. Отже, наведений у цій статті приклад дослідження системи активної стабілізації *Active curve system* є актуальним для судових експертних установ і може бути використаний експертами (спеціалістами) із достатнім технічним забезпеченням для проведення судових автотехнічних експертиз (експертних досліджень) із дослідження технічного стану та визначення причин несправності в роботі зазначеної системи динамічної стабілізації підвіски.

References

Bilichenko, V. V., Kreshchenetskyi, V. L., Kukurudziak, Yu. Yu., Tsymbal, S. V. (2018) *Osnovy tekhnichnoi diahnostyky kolisnykh transportnykh zasobiv:* navch. posib. Vinnytsia [in Ukrainian].

Novaia sistema podavleniia krenov — s adaptatciei pod liubuiu situatciiu. Ofitcialnyi sait SP OOO «Avtomobilnyi Dom Ukraina-Mersedes Bentc». URL: http://www.mercedes-benz.kiev.ua/carsd/about_company/news/new-anti-roll-system-adaptation-to-any-situation.html (data zvernennia: 20.03.2019) [in Russian].

Poriadok harantiinoho remontu (obsluhovuvannia) abo harantiinoi zaminy dorozhnikh transportnykh zasobiv: zatv. nakazom Minprompolityky Ukrainy vid 29.12.2004 r. № 721 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0072-05 (data zvernennia: 12.08.2020) [in Ukrainian].

Pravyla dorozhnoho rukhu: zatv. Postanovoiu KMU vid 10.10.2001 r. № 1306 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1306-2001-p (data zvernennia: 25.03.2019) [in Ukrainian].

Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 r. № 435-IV (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15 (data zvernennia: 25.03.2019) [in Ukrainian].

User Guide XENTRY Kit, XENTRY Kit MT, XENTRY Connect. URL: http://www.eobdtool.co.uk/upload/pro/xentry-connect-c5-installation-manual-english.pdf (data zvernennia: 20.03.2019).

В. И. Федорченко, Е. В. Калашников

ЭКСПЕРТНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ПО УСТАНОВЛЕНИЮ ПРИЧИН НЕИСПРАВНОСТИ СИСТЕМЫ АКТИВНОЙ СТАБИЛИЗАЦИИ ACTIVE CURVE SYSTEM АВТОМОБИЛЯ MERCEDES-BENZ GLS500 4MATIC

Рассмотрено установление причин и обстоятельств, которые могли повлиять на выход из строя как деталей, так и механизмов в целом системы активной стабилизации Active curve system автомобиля Mercedes-Benz GLS500 4Matic. Актуальность указанной работы обусловлена новизной установки на транспортные средства активного стабилизатора,

обеспечивающего минимальный крен кузова. Приведены конструкция, принцип работы и исследования судебного эксперта при осмотре и изучении системы активной стабилизации Active curve system автомобиля Mercedes-Benz GLS500 4Matic с использованием современных приборов и приёмов исследования. Рассмотрены меры для предупреждения выхода из строя конструктивных элементов и систем, что позволит обеспечить надёжную и безопасную работу системы активной стабилизации Active curve system в процессе эксплуатации.

Система позволяет удерживать автомобиль в пределах заданной водителем траектории при различных режимах движения (разгоне, торможении, движении по прямой, в поворотах и при свободном качении). Определение наступления аварийной ситуации осуществляется путём сравнения действий водителя и параметров движения автомобиля. В случае когда действия водителя (желаемые параметры движения) отличаются от фактических параметров движения автомобиля, система активной стабилизации Active curve system распознаёт ситуацию как неконтролируемую и включается в работу. Приведённый пример исследования системы активной стабилизации Active curve system актуален для судебных экспертных учреждений и может быть использован экспертами (специалистами) с достаточным техническим обеспечением для проведения судебных автотехнических экспертиз (экспертных исследований) по определению технического состояния и причин неисправностей в работе системы динамической стабилизации подвески Active curve system.

Ключевые слова: Active curve system, стабилизация, дорожно-транспортное происшествие, устойчивость, манёвренность, динамика, стабилизатор, блок клапанов, судебная автотехническая экспертиза, крен кузова, активная безопасность.

V. Fedorchenko, Ye. Kalashnikov

FORENSIC EXAMINATION OF THE ESTABLISHMENT OF CAUSES OF FAULTS IN THE "ACTIVE CURVE SYSTEM" STABILIZATION SYSTEM OF MERCEDES-BENZ GLS500 4MATIC

Establishing of causes and circumstances that could affect failure of both parts individually and mechanisms generally of the "Active curve system" active stabilization system in Mercedes-benz GLS500 4MATIC cars is considered. The relevance of this scientific paper is due to novelty of installing an active stabilizer on vehicles which ensures minimal car body roll. Design, a principle of work and forensic expert research while inspection and study of the "Active curve system" active stabilization system of Mercedes-benz GLS500 4MATIC using modern equipment and research methods are presented. Measures to prevent failure of structural parts and systems are considered, which will ensure reliable and safe work of the "Active curve system" active stabilization system in the process of operation.

The system allows you to keep a car within the path set by a driver in various driving modes (acceleration, braking, moving along a straight line, while road curves and free rolling). Determination of occurrence of a traffic collision is carried out by comparing actions of a driver and parameters of a car. In case when a driver's actions (desired driving parameters) differ from the actual vehicle motion parameters, the "Active curve system" active stabilization system recognizes the situation as uncontrolled and starts working. In case of understeer, the "Active curve system" active stabilization system prevents a car from slipping out of turning trajectory by slowing down a rear inner wheel and changing an engine torque. In case of oversteer, skidding of a car during turns is prevented by slowing down a front outer wheel and changing an engine torque. Operation in this case is of a cyclical nature: pressure increase, pressure containment and pressure relief in the "Active curve system" active stabilization system. The system that combines the system of electronic stability control, steering and car suspension is called vehicle dynamics management integrated system.

Keywords: active curve system, stabilization, traffic collision, stability, maneuverability, dynamics, stabilizer, valve body, road accident analysis, car body rolls, active safety.

Надійшла до редколегії 28.05.2020

Федорченко В. І., Калашніков Є. В. Експертне дослідження з визначення причин несправності системи активної стабілізації Active curve system автомобіля Mercedes-Benz GLS500 4Matic. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 382—392. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.31.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.32
УДК 343.98

Р. В. Рудзевич,
судовий експерт Сумського науково-дослідного
експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ
України, м. Суми, Україна,
e-mail: rudzev.romik@gmail.com

ОСОБЛИВОСТІ ПРИЗНАЧЕННЯ КОМПЛЕКСНИХ БУДІВЕЛЬНО-ТЕХНІЧНИХ ТА ЕКОНОМІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ

Розглянуто особливості призначення та проведення судової економічної експертизи під час розслідування економічних злочинів у галузі будівництва. Окреслено наявні проблеми й недоліки, що виникають на практиці під час призначення комплексних будівельно-технічних та економічних експертиз. Наведено приклад найпоширеніших завдань, які необхідно розв'язати під час розслідування економічних злочинів, пов'язаних із будівництвом, реконструкцією та ремонтом різноманітних об'єктів за рахунок бюджетних коштів, і розглянуто перебіг їх виконання.

Ключові слова: комплексна експертиза, будівельно-технічна експертиза, економічна експертиза, спеціальні знання, об'єкти дослідження, запитання на вирішення експертові.

Постановка наукової проблеми. У галузі будівництва кількість злочинів, що зростає, потребує розроблення регламенту дій, покликаного для забезпечення якнайшвидшого викриття таких злочинів. Проте, з огляду на надзвичайно широкий спектр методів реалізації злочинних намірів під час здійснення будівельно-ремонтних робіт, відсутня універсальна єдино-правильна послідовність дій під час їх розслідування. Вважаємо за доцільне звернути увагу на комплексну судову будівельно-технічну й економічну експертизу як дієвий процесуальний інструмент з'ясування істини під час розслідування економічних злочинів у галузі будівництва.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Важливу роль та особливості призначення економічних експертиз під час розслідування злочинів у галузі будівництва висвітлювали у своїх працях А. Запотоцький [1] та А. Лисенко [2].

[1] Запотоцький А. Особливості призначення судових експертиз під час установлення обставин, які мають значення в процесі розслідування злочинів у сфері будівництва//*Підприємництво, господарство і право.* 2017. Вип. 6. С. 173—177. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/6/40.pdf (дата звернення: 25.06.2020).

[2] Лисенко А. М. Економічні дослідження операцій, пов'язаних з виконанням будівельних робіт із залученням бюджетних коштів//*Теорія та практика судової експертизи і криміналістики:* зб. наук. пр. Харків, 2008. Вип. 8. С. 515—519. URL: http://www.hniise.gov.ua/user_files/File/files/2008.pdf (дата звернення: 25.06.2020).

© Р. В. Рудзевич, 2020

Методологічні засади й основні аспекти призначення комплексних експертиз досліджували такі науковці, як Г. Башкиров [1], М. Жолобецька, В. Колонюк [2], Е. Сімакова-Єфремян [3] та ін.

Однак, зважаючи на наявну експертну практику та проблеми, що виникають під час призначення і проведення досліджень комплексних будівельно-технічних та економічних експертиз, вважаємо, що до сьогодні не всі питання цієї сфери розглянуто докладно.

Мета статті: висвітлення найпоширеніших проблем, що виникають під час розслідування злочинів у галузі будівництва та дослідження їх шляхом призначення комплексної судової будівельно-технічної й економічної експертиз.

Викладення основного матеріалу дослідження. Будівельна галузь завжди була й залишається однією з найбільш пріоритетних і затребуваних. Постійний стрімкий розвиток технологій будівництва, зростання асортименту та якісних характеристик використовуваних будівельних матеріалів роблять цю галузь вельми динамічною.

Будівництво, реконструкція й ремонти різноманітних об'єктів за рахунок коштів бюджетів різних рівнів завжди привертали посилений інтерес з боку різноманітних будівельних підприємств усіх форм власності та фізичних осіб-підприємців. Важливим завданням держави є ефективне використання наявних фінансових ресурсів, забезпечення цільового спрямування видатків на всі загальносуспільні потреби й запобігання розтратам бюджетних коштів (зокрема, під час проведення будівельно-ремонтних робіт).

Проте, специфіка галузі будівництва, незважаючи на наявність і постійне вдосконалення законодавчих та нормативних актів щодо її регулювання й контролю все одно залишає широке поле для незаконної діяльності нечистих на руку виконавців будівельних робіт. Усе більше недобросовісних підрядників, укладаючи з бюджетними організаціями договори про виконання робіт, ставлять за мету не лише отримання прибутку, передбаченого проєктно-кошторисною документацією до договору, а й реалізацію схем додаткового збагачення. Найпоширеніші з них: використання будівельних

[1] Башкиров Г. Б., Завдовьева И. Г., Баранов П. Ю. Особенности назначения и проведения судебных комплексних строительно-экономических экспертиз по определению стоимости строительно-монтажных работ//*Теорія та практика судової експертизи і криміналістики:* зб. наук. пр. Харків, 2014. Вип. 14. С. 401—410. URL: https://www.hniise.gov.ua/user_files/File/sbornik/2014/PDF/59.pdf (дата звернення: 25.06.2020).

[2] Жолобецька М. Б., Колонюк В. П. Комплексна судова будівельно-технічна та економічна експертиза//*Криміналістика і судова експертиза*. 2019. Вип. 64. С. 639—655. DOI: https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.61 (дата звернення: 25.06.2020).

[3] Сімакова-Єфремян Е. Б. Теоретико-правові та методологічні засади комплексних судово-експертних досліджень: дис. … д-ра юрид. наук. Харків, 2017. 516 с. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Simakova/d_Simakova.pdf (дата звернення: 25.06.2020).

матеріалів нижчої якості (відповідно, і ціни), аніж зазначено в кошторисній документації; штучне завищення в кошторисній документації обсягів робіт, що підлягають виконанню, яке, зі свого боку, спричиняє здорожчання матеріальних і трудових ресурсів; або взагалі невиконання частини передбачених проєктно-кошторисною документацією робіт. Усе назване вище є складовими єдиного загального порушення — завищення вартості виконаних будівельних робіт. Іноді такі дії підрядника супроводжуються домовленістю з посадовими особами замовника.

Отже, розслідування складних механізмів учинення злочинів у галузі будівництва неможливе без застосування спеціальних будівельно-технічних знань. Оскільки кінцевою, так би мовити, метою виконавця будівельних робіт дуже часто є незаконне привласнення бюджетних коштів, то тут не обійтися без спеціальних економічних знань.

Головною процесуальною формою застосування спеціальних знань під час розслідування кримінальних злочинів є експертиза. Висновок експерта, відповідно до ч. 2 ст. 84 Кримінального процесуального кодексу України [1] (далі — *КПК України*), є одним із процесуальних джерел доказів, за якими визначають наявність чи відсутність фактів та обставин, що мають значення для кримінального провадження.

Порядок призначення експертиз у кримінальних справах урегульовано ст. 242—244 КПК України, окремі норми яких за останні 3 роки кілька разів суттєво змінювались.

Станом на сьогодні згідно з ч. 1 ст. 242 КПК України експертизу проводить експертна установа, експерт або експерти, яких залучають сторони кримінального провадження або слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених ст. 244 КПК України, якщо для з'ясування обставин, що мають значення для кримінального провадження, необхідні спеціальні знання. Не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права [2].

Відповідно до норм п. 6 ч. 2 ст. 242 КПК України, слідчий або прокурор зобов'язані забезпечити проведення експертизи щодо визначення розміру матеріальних збитків, якщо потерпілий не може їх визначити та не надав документ, що підтверджує розмір такої шкоди, розміру шкоди немайнового характеру, шкоди довкіллю, заподіяного кримінальним правопорушенням [3].

У ст. 243 КПК України передбачено залучення експерта за дорученням сторони кримінального провадження у разі наявності підстав для проведення експертизи. Експерта може залучити слідчий суддя за клопотанням сторони захисту у випадках та порядку, передбачених ст. 244 цього Кодексу.

[1] Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та допов.)//*Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2013. № 9—10, 11—12, 13. Ст. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 25.06.2020).

[2] Там само.

[3] Там само.

Сторона захисту має право самостійно залучати експертів на договірних засадах для проведення експертизи, зокрема обов'язкової [1].

У клопотанні слід зазначити: стислий виклад обставин кримінального правопорушення, у зв'язку з яким подано клопотання; правову кваліфікацію кримінального правопорушення із зазначенням статті (частини статті) закону України про кримінальну відповідальність; виклад обставин, якими обґрунтовано доводи клопотання; експерта, якого необхідно залучити, або експертну установу, якій необхідно доручити проведення експертизи; вид експертного дослідження, що необхідно провести, і перелік запитань, які необхідно поставити експертові. До клопотання також додають: копії матеріалів, якими обґрунтовують доводи клопотання, і копії документів, що підтверджують неможливість самостійного залучення експерта стороною захисту [2].

Тобто процесуальними нормами для визначення фактичних обставин, що мають значення для кримінального провадження й підлягають доказуванню, передбачено рівність прав у залученні експерта як для сторони обвинувачення, так і для сторони захисту. У результаті на розгляд суду як доказ під час судового розгляду може бути представлено водночас два висновки, виконані різними експертами за дорученнями сторони обвинувачення та сторони захисту за тими самими або різними запитаннями. Зазначене забезпечує змагальність сторін, свободу в поданні ними суду своїх доказів і доведення перед судом їх переконливості, що регламентовано ст. 22 КПК України.

Незважаючи на викладене вище, проведення експертизи за дорученням сторони захисту відбувається доволі нечасто, а от слідчі, у міру виконання своїх обов'язків зі здійснення досудового розслідування кримінальних правопорушень, повинні розуміти вагому роль висновку експерта в розкритті злочинів у галузі будівництва.

Багато в чому якість проведеної судової експертизи залежить саме від слідчого. Передусім, слідчий, керуючись конкретними матеріалами провадження, має визначити види експертиз, які необхідно провести, та черговість їх проведення. Логічно, що в остаточному підсумку слідчі прагнуть отримати відповідь експерта щодо наявності порушення, виражену в грошовому вимірнику. Відомості про вартісний бік будь-яких господарських операцій містяться в документах бухгалтерського обліку, який є обов'язковим видом обліку підприємств і на якому ґрунтуються фінансова, податкова, статистична й решта видів звітності, що використовують грошовий вимірник [3]. Зі свого боку, документи бухгалтерського, податкового обліку та звітності є об'єктом дослідження судової економічної експертизи.

---

[1] Кримінальний процесуальний кодекс України: … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (дата звернення: 25.06.2020).

[2] Там само.

[3] Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 р. № 996-XIV (зі змін. та допов.)//*Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1999. № 40. Ст. 365. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14/ed20200402 (дата звернення: 25.06.2020).

Водночас на практиці проведення лише економічної експертизи може бути недостатньо для доведення наявності порушень з огляду на наведене далі. Проведення ревізійних дій (визначення експертами-економістами будь-яких економічних показників без попереднього проведення документальних перевірок фінансово-господарської діяльності суб'єктом контролю) не належить до завдань економічної експертизи [1]. Зокрема, це зумовлено тим, що експертові забороняється самостійно збирати матеріали, які підлягають дослідженню [2]. Тобто, якщо в первинних і зведених документах або регістрах бухгалтерського обліку наявна інформація про факти скоєння злочину, висновки про це має попередньо зробити відповідний суб'єкт контролю шляхом проведення документальної перевірки.

Якщо ж висновки про наявність порушення законодавства зроблено на підставі відомостей, відмінних від тих, що містяться в об'єктах дослідження експерта-економіста, то слід застосувати спеціальні знання з інших галузей.

У разі розслідування порушень законодавства під час проведення будівельно-ремонтних робіт (крім економічної) уповноважені особи можуть призначити такі експертизи:

- почеркознавчу — визначення підробки підписів у договорах (додатків до них), в актах виконаних робіт та інших документах, які складають під час здійснення робіт, у платіжних дорученнях і документах на оплату тощо;
- технічну експертизу реквізитів документів та друкарських форм — виявлення фактів і способів унесення змін до договорів (додатків до них) та первинних документів, а також ідентифікація печаток, штампів на них;
- будівельно-технічну — визначення відповідності якості будівельно-ремонтних робіт будівельним нормам, укладеним договорам і актам виконаних робіт, кількості та якості використаних будівельних матеріалів, а також визначення обсягів завищення виконаних робіт.

Вирішення поставлених перед експертом-економістом завдань іноді можливе в результаті проведення кількох послідовних експертиз, проте, як свідчить аналіз експертної практики, розслідування злочинів у галузі будівництва все частіше супроводжується призначенням комплексної будівельно-технічної й економічної експертизи.

Комплексною є експертиза, яку проводять із застосуванням спеціальних знань різних галузей науки, техніки або інших спеціальних знань

[1] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 25.06.2020).

[2] Там само.

(різних напрямів у межах однієї галузі знань) для розв'язання одного спільного (інтегрованого) завдання (питання). До проведення таких експертиз у разі потреби залучають як експертів експертних установ, так і фахівців установ та служб (підрозділів) інших центральних органів виконавчої влади або інших спеціалістів, що не працюють у державних спеціалізованих експертних установах [1].

У документі про призначення експертизи (залучення експерта) для проведення комплексної експертизи зазначають її назву й експертну (-і) установу (-и), експертам якої (-их) доручено її проведення, а в разі участі в її проведенні особи, яка не працює в експертній установі,— також її прізвище, ім'я та по батькові, освіту, спеціальність, місце роботи, місце реєстрації, інші дані. Якщо проведення комплексної експертизи доручено експертам кількох експертних установ, у документі про призначення експертизи (залучення експерта) зазначають, яка з них є провідною, тобто яка з них організовує проведення експертизи, зокрема координує роботу експертів і зв'язок з органом (особою), який (-а) призначив (-ла) експертизу (залучив (-ла) експерта).

Якщо проведення комплексної експертизи доручено співробітникам експертної установи й особі, яка не є працівником такої установи, провідною визначають експертну установу.

Документ про призначення експертизи (залучення експерта) для проведення комплексної експертизи надсилають до кожної з експертних установ-співвиконавців, а також особі, яка не є працівником експертної установи. Об'єкти дослідження й матеріали справи спрямовують провідній експертній установі.

Як справедливо зазначено в роботах М. Жолобецької та В. Колонюка [2], а також Г. Башкирова [3], комплексну експертизу потрібно призначати тоді, коли вирішити поставлені питання неможливо в результаті проведення кількох послідовних експертиз, що не залежать одна від одної. Комплексною є експертиза, під час якої неможливо вирішити питання без одночасної участі фахівців у різних галузях знань і формулювання ними спільного висновку. Комплексну експертизу проводять не менше ніж двоє експертів різних галузей знань або різних напрямів у межах однієї галузі знань. У висновку ці експерти зазначають, які дослідження і в якому обсязі провів кожний експерт, які факти він визначив і яких висновків дійшов. Кожен експерт підписує ту частину висновку, яка містить опис здійснених ним досліджень, і несе за неї відповідальність. Під час призначення

[1] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз … та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 25.06.2020).

[2] Жолобецька М. Б., Колонюк В. П. Зазнач. твір.

[3] Башкиров Г. Б., Завдовьева И. Г., Баранов П. Ю. Указ. соч.

комплексної судової будівельно-технічної й економічної експертиз, на думку авторів, питання слід формулювати окремо для кожного спеціаліста — з метою персоніфікації їхніх висновків, а коли це неможливо, то максимально точно об'єднати проблему (проблеми) розв'язання спеціальних завдань шляхом докладання різних спеціальних знань експертів через поставлене (поставлені) питання. Висновки за спільними запитаннями підписують усі експерти, які брали участь у проведенні дослідження.

Для проведення якісного, повного й об'єктивного дослідження, результатом якого стане висновок експерта (як для первинних, так і для комплексних експертиз), вирішальними є два фактори:

- правильно та грамотно поставлені на вирішення експертові запитання, що найбільш повно й точно відображають його завдання і не спричиняють неоднозначних тлумачень;
- повнота та якість об'єктів дослідження, необхідних для проведення судової експертизи, зважаючи на поставлені запитання.

Запитання, які слідство ставить експертові для розв'язання, мають витікати із завдань. Основні завдання будівельно-технічної й економічної експертиз наведено в Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [1].

В експертній практиці найпоширенішими завданнями будівельно-технічної експертизи, які ставлять перед експертами, є:

- визначення відповідності виконаних будівельних робіт і побудованих об'єктів нерухомого майна (будівель, споруд тощо) проєктно-технічній документації та вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва;
- визначення відповідності виконаних будівельних робіт, окремих елементів об'єктів нерухомого майна, конструкцій, виробів і матеріалів проєктно-технічній документації та вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва;
- визначення, перевірка обсягів та вартості виконаних будівельних робіт і складеної первинної звітної документації з будівництва та їх відповідність проєктно-кошторисній документації, вимогам нормативно-правових актів у галузі будівництва.

Завдання ж, що ставлять перед експертами-економістами, повинні бути логічним продовженням будівельно-технічної частини комплексної експертизи й доповнювати її.

Наприклад, якщо на розв'язання будівельно-технічної експертизі поставлено питання щодо визначення відповідності виконаних будівельних робіт проєктно-технічній документації, але не ставилося питання щодо

[1] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз … та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 25.06.2020).

відповідності обсягів фактично виконаних робіт обсягам і сумі, зазначеним в актах виконаних робіт, то експерт-економіст не матиме змоги визначити суму безпідставно перерахованих коштів через завищення обсягів виконаних робіт.

Спектр запитань, які може розв'язати комплексна будівельно-технічна й економічна експертиза, залежить від конкретної ситуації та є доволі широким, так само як і об'єкти дослідження, що необхідні для їх вирішення. Тому перед призначенням експертизи доцільно проконсультуватися з експертом, щоб забезпечити виконання дослідження, не заявляючи клопотань, і, як результат, швидше отримати висновок експерта.

З метою визначення слідством суми грошових коштів, які необґрунтовано (надлишково) перераховано підрядникові у зв'язку із завищенням обсягів виконаних будівельних робіт, необхідно призначити комплексну судову будівельно-технічну й економічну експертизу, на вирішення якої поставити такі запитання:

- у будівельній частині: «Чи відповідають фактично виконані обсяги робіт підрядником (*назва підрядника*) за договором (*№, дата*) за об'єктом (*найменування, адреса об'єкта*) обсягам робіт, зазначеним в актах приймання виконаних будівельних робіт ф. № КБ-2в? Якщо не відповідають, то якою є сума завищення?»;
- в економічній частині: «Чи підтверджується документально необґрунтоване перерахування замовником (*назва підприємства — замовника робіт*) підряднікові (*назва підрядної організації*) грошових коштів за договором (*№, дата*) за об'єктом (*найменування, адреса об'єкта*) унаслідок завищення обсягів виконаних робіт? Якщо так, то на яку суму?».

У межах проведення комплексної експертизи відповідь на це питання експерт-економіст має надати з урахуванням відповіді, наданої експертом-будівельником у частині завищення вартості виконаних робіт.

Об'єктом дослідження експерта-будівельника, крім договірної, будівельно-технічної та проєктно-кошторисної документації, буде також сам об'єкт будівництва (реконструкції, ремонту), щодо якого проводять візуально-інструментарне обстеження зі складанням акта огляду.

Як зазначено вище, об'єктами дослідження експерта-економіста є документи бухгалтерського обліку та звітності в частині господарських операцій, що в них відображені.

Відповідно до Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні», підставою для бухгалтерського обліку господарських операцій є первинні документи, які містять відомості про господарські операції. Первинні документи можуть бути складені у паперовій або в електронній формі й повинні мати такі обов'язкові реквізити: назву документа (форми); дату складання; назву підприємства, від імені якого складено документ; зміст та обсяг господарської операції, одиницю виміру господарської операції;

посади осіб, відповідальних за здійснення господарської операції і правильність її оформлення; особистий підпис або інші дані, що дають змогу ідентифікувати особу, яка брала участь у здійсненні господарської операції [1].

Згідно з п. 2.7 Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку, первинні документи слід складати на бланках типових і спеціалізованих форм, затверджених відповідним органом державної влади. Документування господарських операцій можна здійснювати з використанням виготовлених самостійно бланків, які повинні містити обов'язкові реквізити чи реквізити типових або спеціалізованих форм [2].

Відповідно до п. 6.4.2 ДСТУ Б Д.1.1-1:2013 Національного стандарту України «Правила визначення вартості будівництва», затвердженого наказом Міністерства регіонального будівництва та житлово-комунального господарства України від 05.07.2013 р. № 293, під час визначення вартості виконаних обсягів робіт і проведення взаєморозрахунків за виконані роботи за об'єктами будівництва, зведення яких здійснюється за рахунок державних коштів, застосовують примірні форми первинних облікових документів «Акт приймання виконаних будівельних робіт» (примірна форма № КБ-2в) і «Довідка про вартість виконаних будівельних робіт та витрати» (примірна форма № КБ-3), які наведено в додатках Т та У відповідно [3].

Отже, акт приймання виконаних будівельних робіт форми № КБ-2в є первинним обліковим документом у будівництві, що узагальнює здійснені в процесі виконання робіт витрати, визначає загальну вартість виконаних обсягів будівельних робіт і є підставою для відображення у відповідних регістрах бухгалтерського обліку здійснених господарських операцій.

Відповідно до норм гл. 10 Порядку казначейського обслуговування місцевих бюджетів, органи Державної казначейської служби України здійснюють платежі на підставі платіжних доручень розпорядників бюджетних коштів та одержувачів бюджетних коштів у разі наявності в обліку відповідного бюджетного зобов'язання й бюджетного фінансового зобов'язання у межах залишків бюджетних коштів на рахунках розпорядників бюджетних коштів та одержувачів бюджетних коштів за відповідними кодами економічної класифікації видатків і класифікації кредитування [4].

[1] Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14/ed20200402 (дата звернення: 25.06.2020).

[2] Положення про документальне забезпечення записів у бухгалтерському обліку: затв. наказом Мінфіну України від 24.05.1995 р. № 88 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0168-95 (дата звернення: 25.06.2020).

[3] ДСТУ Б Д.1.1-1:2013. Правила визначення вартості будівництва. Чинний від 01.01.2014 р. URL: https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2015/12/DSTU1.1-1_z_-Zm_noyu-1.pdf (дата звернення: 25.06.2020).

[4] Порядок казначейського обслуговування місцевих бюджетів: затв. наказом Мінфіну України від 23.08.2012 р. № 938 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1569-12 (дата звернення: 25.06.2020).

Також згаданий Порядок передбачає надання розпорядникові (одержувачеві) бюджетних коштів під час здійснення видатків шляхом проведення платежів з його рахунків виписки з рахунка про здійсненні операції за результатами попереднього операційного дня з відміткою у вигляді відбитка штампа визначеного зразка та підписом казначея.

Відповідно оформлені платіжні доручення та виписки з рахунку є підтвердженням сплати грошових коштів бюджетною організацією — замовником будівельних робіт.

Отримання грошових коштів підрядником також можна визначити за випискою поточного рахунку підрядника [1], на який перераховано кошти за укладеним договором.

У разі якщо сума перерахованих грошових коштів за будівельні (ремонтні) роботи за конкретним об'єктом, визначена за даними первинних документів, відповідатиме загальній сумі за актами приймання виконаних будівельних робіт форми № КБ-2в за цим об'єктом, а експерт-будівельник визначить завищення підрядником фактично виконаних обсягів робіт, то можна дійти висновку про необґрунтоване перерахування грошових коштів у сумі, що дорівнює вартості завищення робіт.

Висновки. Призначення комплексної судової будівельно-технічної й економічної експертизи є одним з найбільш достовірних і швидких процесуальних засобів з'ясування істини під час розслідування економічних злочинів у галузі будівництва.

Проте, це можливо лише у разі системного підходу слідчого до процесу формулювання питань, які ставлять для розв'язання експертам обох напрямів, і наявності всіх необхідних для проведення судової експертизи об'єктів дослідження.

References

Bashkirov, G. B., Zavdoveva, I. G., Baranov, P. Iu. (2014). Osobennosti naznacheniia i provedeniia sudebnykh kompleksnikh stroitelno-ekonomicheskikh ekspertiz po opredeleniiu stoimosti stroitelno-montazhnykh rabot. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky.* Vyp. 14. URL: https://www.hniise.gov.ua/user_files/File/sbornik/2014/PDF/59.pdf (data zvernennia: 25.06.2020) [in Russian].

DSTU B D.1.1-1:2013. *Pravyla vyznachennia vartosti budivnytstva.* Chynnyi vid 01.01.2014 r. URL: https://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2015/12/DSTU1.1-1_z_-Zm_noyu-1.pdf (data zvernennia: 25.06.2020) [in Ukrainian].

Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4651-VI (zi zmin. ta dopov.). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR).* 2013. № 9—10, 11—12, 13. St. 88. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17 (data zvernennia: 25.06.2020) [in Ukrainian].

[1] Положення про організацію бухгалтерського обліку, бухгалтерського контролю під час здійснення операційної діяльності в банках України: затв. постановою Правління НБУ від 04.07.2018 р. № 75. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0075500-18#n12 (дата звернення: 25.06.2020).

Lysenko, A. M. (2008). Ekonomichni doslidzhennia operatsii, poviazanykh z vykonanniam budivelnykh robit iz zaluchenniam biudzhetnykh koshtiv. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky.* Vyp. 8. URL: http://www.hniise.gov.ua/user_files/File/files/2008.pdf (data zvernennia: 25.06.2020) [in Ukrainian].

Polozhennia pro dokumentalne zabezpechennia zapysiv u bukhhalterskomu obliku: zatv. nakazom Minfinu Ukrainy vid 24.05.1995 r. № 88 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0168-95 (data zvernennia: 25.06.2020) [in Ukrainian].

Polozhennia pro orhanizatsiiu bukhhalterskoho obliku, bukhhalterskoho kontroliu pid chas zdiisnennia operatsiinoi diialnosti v bankakh Ukrainy: zatv. postanovoiu Pravlinnia NBU vid 04.07.2018 r. № 75. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0075500-18#n12 (data zvernennia: 25.06.2020) [in Ukrainian].

Poriadok kaznacheiskoho obsluhovuvannia mistsevykh biudzhetiv: zatv. nakazom Minfinu Ukrainy vid 23.08.2012 r. № 938 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1569-12 (data zvernennia: 25.06.2020) [in Ukrainian].

Pro bukhhalterskyi oblik ta finansovu zvitnist v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 16.07.1999 r. № 996-XIV (zi zmin. ta dopov.). *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR).* 1999. № 40. St. 365. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14/ed20200402 (data zvernennia: 25.06.2020) [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Instruktsii pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen ta Naukovo-metodychnykh rekomendatsii z pytan pidhotovky ta pryznachennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen: nakaz Miniustu Ukrainy vid 08.10.1998 r. № 53/5 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (data zvernennia: 25.06.2020) [in Ukrainian].

Simakova-Yefremian, E. B. (2017). *Teoretyko-pravovi ta metodolohichni zasady kompleksnykh sudovo-ekspertnykh doslidzhen:* dys. d-ra yuryd. nauk. Kharkiv. URL: http://nauka.nlu.edu.ua/download/diss/Simakova/d_Simakova.pdf (data zvernennia: 25.06.2020) [in Ukrainian].

Zapototskyi, A. (2017). Osoblyvosti pryznachennia sudovykh ekspertyz pid chas ustanovlennia obstavyn, yaki maiut znachennia v protsesi rozsliduvannia zlochyniv u sferi budivnytstva. *Pidpryiemnytstvo, hospodarstvo i pravo.* Vyp. 6. URL: http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2017/6/40.pdf (data zvernennia: 25.06.2020) [in Ukrainian].

Zholobetska, M. B., Koloniuk, V. P. (2019). Kompleksna sudova budivelno-tekhnichna ta ekonomichna ekspertyza. *Kryminalistyka i sudova ekspertyza*. Vyp. 64. DOI: https://doi.org/10.33994/kndise.2019.64.61 (data zvernennia: 25.06.2020) [in Ukrainian].

Р. В. Рудзевич

ОСОБЕННОСТИ НАЗНАЧЕНИЯ КОМПЛЕКСНЫХ СТРОИТЕЛЬНО-ТЕХНИЧЕСКИХ И ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ

Растущее число преступлений в сфере строительства нуждается в разработке регламента действий, призванного обеспечить скорейшее их раскрытие.

Экспертная практика свидетельствует, что наиболее распространённым нарушением при осуществлении строительно-ремонтных работ с привлечением бюджетных средств является завышение стоимости выполненных строительных работ.

Расследование сложных механизмов совершения преступлений в сфере строительства невозможно без применения специальных строительно-технических знаний, а незаконное перечисление бюджетных средств нельзя установить без специальных экономических знаний.

Следует обратить внимание на комплексную судебную строительно-техническую и экономическую экспертизы как действенный процессуальный инструмент установления истины при расследовании экономических преступлений в этой сфере.

В статье рассмотрены особенности назначения судебной экономической экспертизы при расследовании преступлений в сфере строительства. Очерчены существующие проблемы и недостатки, возникающие на практике при назначении комплексных строительно-технических и экономических экспертиз. Приведён пример наиболее распространённой задачи, возникающей при расследовании экономических преступлений в сфере строительства, и ход её решения.

Ключевые слова: комплексная экспертиза, строительно-техническая экспертиза, экономическая экспертиза, специальные знания, объекты исследования, вопросы для решения экспертом.

R. Rudzevych

PECULIARITIES OF MULTIDISCIPLINARY FORENSIC STRUCTURAL ENGINEERING AND ECONOMIC EXAMINATIONS APPOINTMENT

A growing number of crimes in the field of construction necessitates the development of a certain course of actions aimed to ensure their speedy disclosure.

Forensic expert practice shows that the most common violation while conducting construction work involving budget funds is overvaluation of cost of carried out construction work.

Investigation of complex mechanisms of committing crimes in the construction field is impossible without the use of special construction and technical knowledge, and illegal transfer of budget funds cannot be established without special economic knowledge.

Attention should be drawn to multidisciplinary forensic structural engineering and economic examination, as an effective procedural instrument for seeking truth while investigating economic crimes in this area.

The article considers peculiarities of forensic economic examination appointment during investigation of crimes in the construction field. The

existing problems and shortcomings that arise in practice when assigning multidisciplinary forensic structural engineering and economic examination are outlined. An example of the most common task that arises while investigation of economic crimes in the field of construction and progress of its implementation are provided.

Keywords: multidisciplinary examination, forensic structural engineering, economic examination, special knowledge, objects of research, questions addressed to forensic expert.

Надійшла до редколегії 13.08.2020

Рудзевич Р. В. Особливості призначення комплексних будівельно-технічних та економічних експертиз. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 393—405. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.32.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.33
УДК 343.98

Ю. Ю. Петришина,
науковий співробітник лабораторії будівельно-технічних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-9808-1870,
e-mail: lyna.z858585@gmail.com

С. В. Радченко,
старший науковий співробітник лабораторії будівельно-технічних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1889-9061,
e-mail: svet.radchenko@ukr.net

Н. В. Сила,
старший науковий співробітник лабораторії будівельно-технічних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3085-3082, e-mail: nata.syla@ukr.net

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ПАНДУСІВ, ПРИЗНАЧЕНИХ ДЛЯ ДОСТУПУ МАЛОМОБІЛЬНИХ ГРУП НАСЕЛЕННЯ ДО БУДІВЕЛЬ, ТА ВИЗНАЧЕННЯ ЇХ ВІДПОВІДНОСТІ БУДІВЕЛЬНИМ НОРМАМ І ПРАВИЛАМ

Визначено проблематику питань, що виникають під час проведення досліджень збудованих (реконструйованих) пандусів до наявних будівель, технічного переоснащення ґанків будівель та споруд або проєктів їх зведення щодо відповідності будівельним нормам і правилам. Проведено візуальні обстеження та вимірювання геометричних параметрів понад 30 пандусів у різних районах міста Харкова.

Проаналізовано вимоги чинних будівельних норм, з'ясовано ступінь їх застосування до наявних споруд для доступу маломобільних груп населення до житлових і громадських будівель. Визначено й систематизовано основні види порушень будівельних норм та правил під час будівництва пандусів, що створюють значні перешкоди для доступу маломобільних груп населення до житлових і громадських будівель.

Ключові слова: адаптація, габаритні розміри, будівлі, споруди, громадські будівлі, елемент, житлові будинки, зона, маломобільні групи населення, особа з інвалідністю, доступність для маломобільних груп населення,

© Ю. Ю. Петришина, С. В. Радченко, Н. В. Сила, 2020

доступність для осіб з інвалідністю, інклюзивність будівель і споруд, місця обслуговування, пандус, підйом, розумне пристосування, фактура, шлях руху.

Постановка наукової проблеми. Чинними державними будівельними нормами (далі — *ДБН*) України передбачено, що всі житлові та громадські будівлі, споруди мають бути спроєктовані та зведені з урахуванням потреб маломобільних груп населення, забезпечуючи їм доступність, зручність, інформативність і безпеку.

Однак, до сьогодні актуальна значна соціальна проблема, яка полягає в обмеженості доступу маломобільних груп населення (далі — *МГН*) до більшості наявних житлових і громадських будівель, споруд. Переважну кількість будівель старої забудови не обладнано відповідними архітектурно-будівельними елементами, що давали б змогу безпечно та зручно переміщатися житловою або громадською будівлею, а також безперешкодно входити туди й виходити звідти.

Технічне переоснащення наявних ґанків житлових та громадських будівель, улаштування пандусів, тамбурів, входів, яке б забезпечувало фізичну можливість і зручність потрапляння до об'єкта й пересування ним або отримання послуг, найчастіше не відповідає вимогам ДБН В.2.2-40:2018 «Інклюзивність будівель та споруд. Основні положення» [1].

Отже, відсутність або зведення будівельних конструкцій та елементів із порушенням вимог ДБН нерідко цілком унеможливлює переміщення людей з обмеженими можливостями (передусім тих, хто пересувається на інвалідних візках), стають на заваді повноцінному життю та самостійному пересування, а також створюють небезпеку для здоров'я цієї категорії населення.

Під час попереднього вивчення цього питання було з'ясовано, що відсутні дослідження технічного стану архітектурно-будівельних елементів будівель для МГН, їх об'ємно-планувального й конструктивного рішення, зокрема пандусів та з'їздів, а також бракує джерел інформації з типологією та систематизацією найбільш поширених нормативних невідповідностей під час зведення подібних споруд. Це дослідження проведено методом візуального огляду пандусів та адаптованих ґанків будівель у м. Харкові, їх конструктивних елементів, об'ємно-планувальних рішень і зіставленням здобутих результатів з вимогами нормативних документів. Також систематизовано найбільш поширені невідповідності й відхилення від наявних норм ДБН.

Подібне дослідження має на меті систематизувати інформацію з питання технічного стану наявних пандусів, адаптованих ґанків у м. Харкові та Харківській області, щоб усунути визначені недоліки під час подальшого планування технічного переоснащення й удосконалення житлових

[1] ДБН В.2.2-40:2018. Інклюзивність будівель та споруд. Основні положення. Чинний від 01.04.2019 р. URL: http://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2019/01/V2240-2018.pdf (дата звернення: 03.06.2020).

і громадських споруд — для безперешкодного пересування ними людьми з обмеженими можливостями.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Лише останнім часом в Україні почали масово обладнувати входи до житлових і громадських споруд пандусами й адаптованими ґанками. Тому відповідність збудованих (реконструйованих) пандусів до наявних будівель для доступу МГН раніше не досліджували, крім визначення нормативних вимог щодо них у ДБН В.2.2-40:2018 [1] та ДБН В.2.2-9:2018 [2].

Мета статті — дослідити методом аналізу об'ємно-планувальних і конструктивних рішень наявні пандуси та адаптовані ґанки житлових будинків у м. Харкові, визначити їх технічний стан, відповідність будівельним нормам, а також систематизувати основні невідповідності вимогам ДБН під час зведення (реконструкції) пандусів або технічного переоснащення ґанків для доступу МГН до приміщень житлових і громадських будівель. Розглянути основні питання, що виникають під час проведення досліджень з визначення відповідності збудованих (реконструйованих) пандусів або технічного переоснащення ґанків будівель та споруд для можливості доступу МГН вимогам державних будівельних норм і правил.

Обґрунтувати рекомендації щодо необхідних змін у конструктивах наявних пандусів та адаптованих ґанків житлових і громадських будівель для МГН з метою запобігання травмуванню, створення можливості для самостійного доступу до приміщень будівель та загального покращення умов життя людей з обмеженими можливостями.

Викладення основного матеріалу дослідження. Дослідження архітектурно-будівельних рішень наявних пандусів та адаптованих ґанків проведено за допомогою візуального огляду об'єктів у різних районах м. Харкова. Невідповідності будівельним нормам, виявлені під час огляду об'єктів, докладно розглянуто та проілюстровано фотографіями.

Рис. 1—8 ілюструють типові приклади облаштування пандусів для доступу МГН шляхом проведення технічного переоснащення наявних ґанків.

Рис. 1

Рис. 2

[1] ДБН В.2.2-40:2018.

[2] ДБН В.2.2-9:2018. Будинки і споруди. Громадські будинки та споруди. Основні положення. Чинний від 01.06.2019 р. URL: https://dreamdim.ua/wp-content/uploads/2019/03/DBN_V-2-2-9-2018-Gromadski-budynky.pdf (дата звернення: 03.06.2020).

Рис. 1 — пандус улаштовано вздовж фасаду громадської будівлі зі зварних металевих конструкцій, поверхню пандуса заповнено рельєфним металевим листом, з обох боків пандуса встановлено збірне поруччя з неіржавної сталі. Металеві конструкції пофарбовано. Висота підйому пандуса складає 1,0 м. Рис. 2 — пандус улаштовано над наявними сходами громадської будівлі зі зварних металевих конструкцій, поверхню пандуса заповнено просічно-витяжною сіткою, з обох боків встановлено поручні з неіржавної сталі (кріплення бокові). Металеві конструкції пофарбовано, спостерігається ураження іржею по всій площині металевих конструкцій основи пандуса. Висота підйому пандуса — 0,9 м. Під час зведення пандусів, проілюстрованих світлинами 1 і 2, не дотримано такі вимоги ДБН В.2.2-40:2018 [1]:

«5.3.1 Уклон зовнішніх пандусів на шляхах руху і біля входу до будівлі повинен бути не більше 8 % (1:12), на коротких проміжках при перепаді висот поверхні на шляхах руху до 0,2 м і на з'їзді з тротуару на проїзну частину уклон приймається 10 % (1:10) (рисунок 5). Ширина пандуса повинна бути в просвіті за однобічним рухом 1,2 м, за двобічним — 1,8 м. Максимальна висота одного підйому пандуса не повинна перевищувати 0,8 м. Після кожного підйому необхідне влаштовування горизонтальних площадок глибиною не менше 1,5 м. У виняткових випадках допускається передбачати гвинтові пандуси».

За висоти підйому пандусів 0,9 м та 1,0 м, зведених в один проліт, не дотримано значення нормативного уклону, отже, і довжини пандусів. Співвідношення габаритних розмірів пандусів (висоти й довжини для забезпечення нормативного уклону) проілюстровано на Рис. 3 [2].

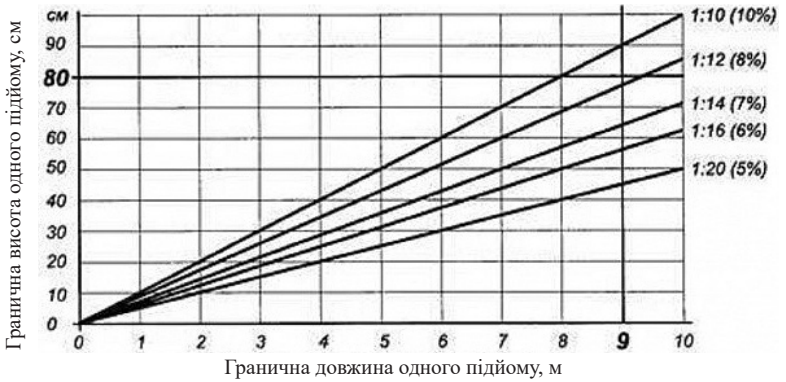

Рис. 3

Окрім того, поручні пандуса (Рис. 2) мають бокові кріплення, що не відповідає вимогам п. 5.2.3 ДБН В.2.2-40:2018 [3]:

[1] ДБН В.2.2-40:2018.

[2] Уклон пандуса для инвалидов/*Bouw.ru*. URL: http://bouw.ru/article/uklon-pandusa-dlya-invalidov (дата звернення: 03.06.2020).

[3] ДБН В.2.2-40:2018.

«Сходи і пандуси повинні мати з обох боків поручні на висоті 0,7 м і 0,9 м, а в дошкільних закладах, парках, на дитячих майданчиках — додатково на висоті 0,5 м.

Поручень до опори має кріпитись знизу (не допускається бокове кріплення). Відстань від бічної стіни 0,045 м, діаметр труби поручня 0,035—0,045 м. Завершальні частини поручня і вгорі, і внизу повинні бути довші маршу або похилої частини пандуса на 0,3 м та мати заокруглення.

За ширини сходів 2,5 м і більше слід додатково передбачати розділові поручні».

Рис. 4

Рис. 5

Рис. 4 — пандус улаштований уздовж фасаду громадської будівлі, бетонний, облицьований керамогранітною плиткою, поверхню пандуса заповнено бетонною плиткою, обабіч пандуса встановлено збірне поруччя з нержавіючої сталі. Ширина пандуса з урахуванням поручнів складає 1,2 м. Під час зведення пандуса, проілюстрованого світлиною 3, не дотримано такі вимоги п. 5.3.1 ДБН В.2.2-40:2018 [1]: *«Ширина пандуса повинна бути в просвіті за однобічним рухом 1,2 м, за двобічним — 1,8 м».*

Рис. 5 — пандус улаштований уздовж фасаду громадської будівлі, бетонний, облицьований під мармур, поверхня пандуса — бетонна стяжка. Із зовнішнього боку пандуса встановлено зварне металеве поруччя, пофарбоване олійною фарбою. Глибина горизонтального майданчика пандуса складає 0,7 м. Висота порогу вхідних дверей — 0,12 м. Під час зведення пандуса, проілюстрованого світлиною 4, не дотримано такі вимоги ДБН В.2.2-40:2018 [2]:

«5.3.1 <...> Після кожного підйому необхідне влаштування горизонтальних площадок глибиною не менш ніж 1,5 м. <...>

<...>

6.1.4 Вхідні двері необхідно проєктувати без порогів. За необхідністю влаштування порогів висота кожного елемента порога не повинна перевищувати 0,02 м. <...>».

[1] ДБН В.2.2-40:2018.

[2] Там само.

Рис. 6

Рис. 7

Рис. 6 — пандус улаштовано перпендикулярно фасаду громадської будівлі, він виходить на паркінг, бетонний, оштукатурений, поверхню пандуса заповнено бетонною плиткою, з одного боку пандуса встановлено зварне металеве поруччя прямокутного перерізу, пофарбоване олійною фарбою. Облаштування з'їзду на паркінг у місці визначення бордюру не виконано, доступ до пандуса обмежено. Під час зведення пандуса, проілюстрованого світлиною 5, не дотримано такі вимоги ДБН В.2.2-40:2018 [1]:

«5.1.6 За неможливості організації наземних пішохідних переходів <…> необхідно проєктувати підземні та надземні переходи, які слід обладнувати пандусами з пологим спуском або підйомними пристроями (ліфт, підйомник).

<…>

5.3.2 Зовнішні пандуси повинні мати двобічну огорожу з поручнями <…>».

Рис. 7 — пандус улаштовано вздовж фасаду громадської будівлі зі зварних металевих конструкцій, поверхню пандуса заповнено рельєфним металевим листом, обабіч пандуса встановлено зварне металеве поруччя прямокутного перерізу (кріплення бокові), пофарбоване олійною фарбою. Спостерігається ураження іржею по всій площині поверхні заповнення пандуса. Облаштування з'їзду на паркінг у місці визначення бортового каменю не виконано, доступ до пандуса обмежено. Під час зведення пандуса, проілюстрованого світлиною 6, не дотримано такі вимоги ДБН В.2.2-40:2018 [2]:

«5.1.6 За неможливості організації наземних пішохідних переходів <…> необхідно проєктувати підземні та надземні переходи, які слід обладнувати пандусами з пологим спуском або підйомними пристроями (ліфт, підйомник).

<…>

5.2.3 Сходи і пандуси повинні мати з обох боків поручні на висоті 0,7 м і 0,9 м, а в дошкільних закладах, парках, на дитячих майданчиках — додатково на висоті 0,5 м.

[1] ДБН В.2.2-40:2018.

[2] Там само.

Поручень до опори має кріпитись знизу (не допускається бокове кріплення). Відстань від бічної стіни 0,045 м, діаметр труби поручня 0,035—0,045 м. Завершальні частини поручня і вгорі, і внизу повинні бути довші маршу або похилої частини пандуса на 0,3 м та мати заокруглення.

За ширини сходів 2,5 м і більше слід додатково передбачати розділові поручні».

Рис. 8

Рис. 9

Рис. 8 і 9 — пандус улаштовано вздовж фасаду багатоповерхового житлового будинку зі зварних металевих конструкцій, поверхню пандуса заповнено просічно-витяжною сіткою, обабіч пандуса встановлено зварне металеве поруччя прямокутного перерізу. Металеві конструкції пофарбовано. Глибина горизонтального майданчика пандуса складає 1,4 м. Ширина пандуса з урахуванням поруччя — 1,0 м. Під час зведення пандуса, проілюстрованого світлинами 7 і 8, не дотримано такі вимоги, зазначені в п. 5.3.1 ДБН В.2.2-40:2018 [1]:

«Ширина пандуса повинна бути в просвіті за однобічним рухом 1,2 м, за двобічним — 1,8 м. Максимальна висота одного підйому пандуса не повинна перевищувати 0,8 м. Після кожного підйому необхідне влаштування горизонтальних площадок глибиною не менш ніж 1,5 м».

Крім того, у всіх наведених вище прикладах улаштування пандусів має місце суттєва невідповідність нормативним вимогам, яка полягає в тому, що над майданчиками й пандусами не влаштовано навісів, що також передбачено ДБН В.2.2-40:2018 [2]:

«5.1.11 Вхідна площадка будівлі повинна мати: навіс, водовідвід як з поверхні площадки, так із покриття навісу. Залежно від місцевих кліматичних умов підігрів площадки слід встановлювати за завданням на проєктування.

<…>

5.3.3 Необхідність підігріву поверхні пандуса, а також улаштування навісу або укриття визначається завданням на проєктування».

[1] ДБН В.2.2-40:2018.

[2] Там само.

Крім того, ДБН В.2.2-9:2018 [1] передбачає, що проєктні рішення, пристрої та заходи мають бути зручними для всіх груп користувачів (зокрема, МГН) без додаткових адаптувань і пристосувань. У разі неможливості ухвалити універсальні рішення, слід послуговуватися розумними пристосуваннями для МГН відповідно до ДБН В.2.2-40 [2]. Потрібно передбачити безперешкодне та зручне переміщення осіб з інвалідністю й інших МГН громадськими будівлями, установами, закладами чи підприємствами.

Також слід зауважити, що під час проведення робіт з технічного переоснащення (реконструкції) наявних ґанків під потреби МГН власники або орендарі громадських будівель мають отримати дозвіл на відвід земельної ділянки під будівництво, технічне завдання на проєктування, розробити проєктну документацію й отримати дозвільні та погоджувальні документи в органах місцевого самоврядування. Виконання цих заходів потребує значних витрат часу.

Під час проведення дослідження (в обсязі наведених прикладів) з'ясовано, що визначені невідповідності можна об'єднати у дві групи: *перша* — невідповідності, які можливо усунути шляхом переобладнання та приведення пандусів до вимог ДБН (пандусів, наведених на фотографіях 5 і 6; а саме: улаштування з'їздів на тротуар, правильного розміщення та заміни поруччя); *друга* — невідповідності, які усунути неможливо, адже в такому разі доведеться змінювати конструктивні й об'ємно-планувальні рішення (пандуси, наведені на фотографіях 1—4, 7 і 8; де виявлено невідповідності за шириною та висотою пандусів, глибиною горизонтальних майданчиків, незабезпеченню нормативного уклону та інші недоліки, які можна усунути тільки шляхом повної заміни).

Висновки. Розглянуто й систематизовано найпоширеніші невідповідності вимогам ДБН, які зустрічаються під час зведення (реконструкції) пандусів або технічного переоснащення ґанків для доступу МГН до приміщень житлових і громадських будівель. Крім того, надано рекомендації щодо усунення виявлених невідповідностей залежно від їх характеру. Отже, проаналізувавши наведені у цій статті матеріали, а також рівень розвитку соціальної інфраструктури міста, ми дійшли висновку, що більшість житлових і громадських будівель не задовольняють потреб МГН та потребують удосконалення. Тема проведення дослідження є актуальною, повною мірою розкриває вирішувані проблемні питання й може стати в пригоді під час проведення будівельно-технічних експертиз та експертних досліджень як інформативне джерело.

References

DBN V.2.2-40:2018. *Inkliuzyvnist budivel ta sporud. Osnovni polozhennia.* Chynnyi vid 01.04.2019 r. URL: http://www.minregion.gov.ua/wp-content/uploads/2019/01/V2240-2018.pdf (data zvernennia: 03.06.2020) [in Ukrainian].

[1] ДБН В.2.2-9:2018.

[2] ДБН В.2.2-40:2018.

DBN V.2.2-9:2018. *Budynky i sporudy. Hromadski budynky ta sporudy. Osnovni polozhennia.* Chynnyi vid 01.06.2019 r. URL: https://dreamdim.ua/wp-content/uploads/2019/03/DBN_V-2-2-9-2018-Gromadski-budynky.pdf (data zvernennia: 03.06.2020) [in Ukrainian].

Uklon pandusa dlia ynvalydov. Bouw.ru. URL: http://bouw.ru/article/uklon-pandusa-dlya-invalidov (data zvernennia: 03.06.2020) [in Ukrainian].

Ю. Ю. Петришина, С. В. Радченко, Н. В. Сила

ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ ПАНДУСОВ, ПРЕДНАЗНАЧЕННЫХ ДЛЯ ДОСТУПА МАЛОМОБИЛЬНЫХ ГРУПП НАСЕЛЕНИЯ В ЗДАНИЯ, И ОПРЕДЕЛЕНИЯ ИХ СООТВЕТСТВИЯ СТРОИТЕЛЬНЫМ НОРМАМ И ПРАВИЛАМ

Определена проблематика вопросов, возникающих при исследовании возведённых (реконструированных) пандусов к существующим зданиям, технического переоснащения крылец зданий и сооружений или проектов их строительства на предмет соответствия строительным нормам и правилам. Проведено визуальное обследование планировочных и конструктивных решений, выполнены замеры геометрических параметров более 30 пандусов в разных районах города Харькова.

Проанализованы требования действующих строительных норм, установлена степень их применения к существующим сооружениям для доступа маломобильных групп населения в жилые и общественные здания. Установлены и систематизированы основные виды нарушений строительных норм и правил при строительстве пандусов, создающих значительные препятствия для доступа маломобильных групп населения в жилые и общественнные здания. Даны рекомендации относительно необходимых изменений в конструкции пандусов и адаптированных крылец жилых и общественных зданий с целью предотвращения травмирования МГН.

Ключевые слова: адаптация, габаритные размеры, здания, сооружения, общественные здания, элемент, жилые здания, зона, маломобильные группы населения, особа с инвалидностью, доступность для маломобильных групп населения, доступность для лиц с инвалидностью, инклюзивность зданий и сооружений, места обслуживания, пандус, подъём, разумное приспособление, фактура, путь движения.

Yu. Petryshyna, S. Radchenko , N. Syla

COMPLEX ISSUES ARISING WHILE CONDUCTING RESEARCH ON WHEELCHAIR RAMPS FOR ACCESS TO BUILDINGS BY PERSONS WITH REDUCED MOBILITY AND DETERMINATION OF WHEELCHAIR RAMPS' COMPLIANCE WITH BUILDING STANDARDS AND REGULATIONS

The article outlines issues which arise when conducting research on wheelchair (reconstructed) ramps of existing buildings, technical re-equipment of building porches and buildings or their construction projects for compliance

with building standards and regulations. As a method of research we have chosen visual inspection of construction and planning solutions, namely measuring of geometric parameters of over 30 ramps in different districts in the city of Kharkiv has been conducted.

Requirements of current building regulations are analyzed, their applicability to public and residential buildings for access by persons with reduced mobility is established. Main types of violations of building standards and regulations while construction of ramps, which create significant obstacles for people with limited mobility to access residential and public buildings, have been identified and systematized. Recommendations are provided regarding the possibility of making necessary changes in the design of ramps and adapted porches of residential and public buildings in order to prevent injury to persons with reduced mobility.

Keywords: adaptation, overall dimensions, accessibility of buildings and facilities for people with reduced ability, public buildings, accessibility for persons with disability, element, residential buildings, zone, inclusion of buildings and facilities, persons with reduced mobility, person with disability, wheelchair ramp, a ramp slope, reasonable accommodation, surface coating, trajectory of movement.

Надійшла до редколегії 17.06.2020

Петришина Ю. Ю., Радченко С. В., Сила Н. В. Проблемні питання дослідження пандусів, призначених для доступу маломобільних груп населення до будівель, та визначення їх відповідності будівельним нормам і правилам. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 406—415. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.33.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.34
УДК 343.98:614.84

І. Л. Шебалков,
старший науковий співробітник лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3021-3472, e-mail: shebalkov@ukr.net
Ю. В. Панчук,
науковий співробітник лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-86056029,
e-mail: expert.ryndina31071988@gmail.com
Р. Н. Гусейнов,
судовий експерт лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3021-3472, e-mail: huseinov_ruslan@ukr.net
В. С. Супрун,
науковий співробітник лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: 0000-0001-8830-0267, e-mail: valeriy.suprun@hniise.gov.ua

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ КОМПЛЕКСНИХ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ПІД ЧАС ВИЗНАЧЕННЯ ПОРЯДКУ ДІЙ ПОЖЕЖНИХ ПІДРОЗДІЛІВ ДСНС УКРАЇНИ

Зазначена необхідність дослідити проблеми комплексних пожежно-технічних досліджень і досліджень з охорони праці й безпеки життєдіяльності, визначити відповідність дій особового складу органів управління та пожежно-рятувальних підрозділів під час проведення пожежно-рятувальних робіт вимогам нормативних документів з охорони праці й пожежно-тактичним прийомам бойових дій, застосування спеціальної техніки та засобів пожежогасіння. Проаналізовано інформаційні матеріали для дослідження дій пожежних підрозділів ДСНС України на пожежі й визначення причиново-наслідкового зв'язку між досліджуваної подією, негативними наслідками та відповідальною особою у разі виникнення нещасного випадку.

Ключові слова: комплексна судова експертиза, суб'єкти судової експертизи, нещасний випадок, пожежно-тактичні прийоми бойових дій, пожежна тактика, пожежно-рятувальні роботи.

Постановка наукової проблеми. Проведений аналіз пожежно-технічних експертиз і досліджень, виконаних фахівцями Національного наукового цен-

© І. Л. Шебалков, Ю. В. Панчук, Р. Н. Гусейнов, В. С. Супрун, 2020

тру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» за попередній рік, свідчить, що майже чверть наданих на дослідження матеріалів містить питання щодо відповідності дій особового складу пожежного підрозділу нормативним документам, а також питання про те, дії (або бездіяльність) яких посадових осіб ДСНС, з технічної точки зору, перебувають у причиновому зв'язку *«з настанням небезпечних подій (травмування або нещасних випадків)»*, які є предметом дослідження експерта з охорони праці та безпеки життєдіяльності. Оскільки роботи, пов'язані з ліквідацією пожеж і надзвичайних ситуацій, у яких беруть участь аварійно-рятувальні підрозділи ДСНС України, належать до робіт з підвищеною небезпекою та характеризуються ризиком травмування, настання нещасних випадків і загибелі як особового складу, так і населення, то експертизи, які призначають за розслідуваннями таких подій, потрібно вирішувати як комплексні пожежно-технічні дослідження й інженерно-технічні дослідження в галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності.

Зазвичай співробітники правоохоронних органів під час збирання й підготовки матеріалів до експертизи не враховують комплексність дослідження, а відображення всіх обставини досліджуваної події та надані матеріали є малоінформативними.

Проте, за умови належної підготовки наданих матеріалів, визначення всіх обставин досліджуваної події, надання відповідних схем розташування особового складу та спеціальної техніки підрозділів ДСНС, завдання комплексного пожежно-технічного й інженерно-технічного дослідження з охорони праці та безпеки життєдіяльності можуть бути розв'язані успішно.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Причини виникнення пожежі, пов'язані з порушенням правил пожежної безпеки, організацію гасіння пожежі та пожежну тактику на об'єктах різних форм власності і призначення досліджували такі науковці: Б. В. Мегорський [1], А. М. Баратов [2], О. І. Федотов, О. П. Ливчиков, Л. М. Ульянов [3], С. Г. Степаненко [4], О. С. Анісімов [5], В. І. Святенький, В. С. Огородник, Г. Г. Панасюк [6], І. Ф. Кімстач [7], М. Л. Цимбал [8] та ін.

[1] Мегорский Б. В. Методика установления причин пожаров. Москва, 1966.

[2] Баратов А. Н., Иванов Е. Н., Корольченко А. Я. Пожарная безопасность. Взрывобезопасность: справочник. Москва, 1987.

[3] Федотов А. И., Ливчиков А. П., Ульянов Л. Н. Пожарно-техническая экспертиза. Москва,1986.

[4] Степаненко С. Г., Білкун Д. Г., Яник Я. М., Тимощук Ю. Т. Дослідження пожеж: довідк.-метод. посіб. Київ, 1999.

[5] Анисимов А. С. Рекомендации по выявлению причин пожаров. Киев, 1979.

[6] Святенький В. И., Огородник В. С., Панасюк Г. Г. Выявление и устранение причин пожаров: некоторые методические рекомендации для следователей и работников Госпожнадзора. Киев, 1997.

[7] Кимстач И. Ф., Девлишев П. П., Евтюшкин Н. М. Пожарная тактика: учеб. пособ. Москва, 1984.

[8] Цимбал М. Л. Розслідування пожеж (огляд місця події та проблеми застосування спеціальних знань): монографія/за ред. д-ра юрид. наук, проф. В. Ю. Шепітька. Харків, 2004.

Мета статті — визначити характерні особливості комплексного пожежно-технічного й експертного дослідження з охорони праці та безпеки життєдіяльності для об'єктивного й усебічного дослідження дій пожежних підрозділів ДСНС України під час ліквідації пожеж і їх наслідків, що загрожують життю та здоров'ю людей і завдають значних матеріальних збитків, а також визначити необхідні дії органів досудового розслідування, що сприяють підвищенню якості проведення експертних досліджень.

Викладення основного матеріалу дослідження. Як відомо, пожежі в усьому світі завдають значної матеріальної шкоди й у більшості випадків спричиняють людські жертви — як поміж звичайних громадян, так і поміж особового складу пожежних підрозділів.

Бурхливий розвиток науки й техніки, хімічної та газової галузей промисловості, технологічні процеси яких потребують значної кількості пожежо- та вибухонебезпечних речовин, виробництво й будівництво із застосуванням нових синтетичних матеріалів, тенденція поширення етажності та площі громадських і житлових будівель — усе це ускладнює роботу пожежно-рятувальних підрозділів.

За офіційною інформацією центру зв'язку ГУ ДСНС, в Україні лише з початку 2020 року зареєстровано майже 15 тисяч пожеж, що на 25 % більше за минулий рік, до того ж у 99 % випадків ці пожежі спричинено людським фактором (зокрема, намагання приховати або знищити сліди більш тяжкого злочину або нехтування правилами пожежної безпеки).

Злочини, пов'язані з розслідуванням пожеж, належать до найскладнішої категорії, що зумовлено природою як самого явища пожежі (неочевидність у більшості випадків умов і обставин виникнення й поширення в часі та просторі, знищення ймовірних слідів) і специфікою розслідування цієї події, так і обставинами суб'єктивного й об'єктивного характеру.

Так, у «Методичному посібнику з питань визначення причин виникнення пожеж та підготовки матеріалів для проведення пожежно-технічних експертиз» зауважено, що *«пожежа — неконтрольоване горіння поза спеціальним осередком, яке завдає матеріальних збитків»*. До основних ознак пожежі належать: неорганізованість процесу горіння; протікання процесу горіння в непризначеному для цього місці; завдання збитків унаслідок знищення й пошкодження матеріальних цінностей; наявність жертв чи постраждалих. Зазвичай пожежу супроводжують різноманітні хімічні та фізичні явища: хімічні реакції, виділення у зоні горіння тепла й продуктів горіння, передача тепла, утворення газообміну. Явища, які супроводжують пожежу, у деяких випадках можуть викликати деформацію та руйнування будівельних конструкцій, трубопроводів з газами чи рідинами, технологічного устаткування, вибухових речовин, суміші пальних газів з повітрям, скипання й викид гарячих рідин з резервуарів тощо [1].

[1] Коротких Н. И., Мартынюк В. И. Методическое пособие по вопросам установления причин возникновения пожаров и подготовке материалов для проведения пожарно-технических экспертиз. Черновцы, 1982.

У праці «Виявлення та усунення причин пожеж: деякі методичні рекомендації для слідчих і працівників Держпожнагляду» зазначено, що причина пожежі є наслідком певних, пов'язаних між собою ланок: дія (бездіяльність) людей → умови (за яких пожежа стає можливою або необхідні для виникнення пожежі) → безпосередня причина пожежі → факт пожежі. Автори цієї книги визначили дві основні групи причин пожежі: загальні й безпосередні (технічні). До загальних причин пожежі, на думку науковців, належать: необережне поводження з вогнем та іншими джерелами запалювання; природні явища; підпали. Поміж технічних причин пожежі автори методичних рекомендацій назвали: порушення правил пожежної безпеки під час експлуатації електрообладнання, електронагрівальних приладів; несправності пічного опалення, необережне поводження з вогнем під час куріння; іскри; самозапалення матеріалів; пустощі дітей з вогнем; грозові розряди; підпали [1].

Також слід зауважити, що Кримінальний кодекс України (далі — *КК*) містить значний перелік злочинів і санкцій, які за них передбачені, де пожежа може бути елементом об'єктивної сторони складу злочину: «Умисне знищення або пошкодження майна» (ст. 194 КК), «Погроза знищення майна» (ст. 195 КК), «Умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду» (ст. 252), «Завідомо неправдиве повідомлення про загрозу безпеці громадян, знищення чи пошкодження об'єктів власності» (ст. 259), «Порушення встановлених законодавством вимог пожежної безпеки» (ст. 270 КК) та інші.

Довгий перелік норм КК України, що стосуються такого суспільно-небезпечного явища, як пожежа, значна матеріальна шкода, яку пожежа може завдати, і можливі тяжкі наслідки (у вигляді загибелі чи травмування людини) вимагають від слідчого повного й усебічного розслідування злочинів цієї категорії. Проте, слідчий не є фахівцем і не має спеціальних знань, які він може застосувати під час визначення сутності такого явища, як пожежа, та причин, що її спричиняють.

Використання спеціальних знань під час проведення пожежно-технічних досліджень і експертиз дає змогу слідчому в повному обсязі провести досудове слідство і визначити причину настання розслідуваної події та коло причетних до неї осіб. Визначення причини пожежі, яке експерт здійснює в межах проведення пожежно-технічних досліджень,— це складний динамічний процес, який охоплює повний аналіз і синтез досліджуваної події, ситуації, яка відбувалася до виникнення пожежі, під час пожежі та після її ліквідації, з урахуванням даних про сукупність стану і процесів на всіх стадіях виникнення, розвитку, поширення й гасіння пожежі. Коло осіб, дії яких зумовили виникнення пожежі, або посадову особу, унаслідок дії чи бездіяльності якої виникли умови й настали тяжкі наслідки, визначає експерт з охорони праці та безпеки життєдіяльності. Тому більшість призначених слідчим пожежно-технічних досліджень мають комплексну основу

[1] Святенький В. И., Огородник В. С., Панасюк Г. Г. Указ. соч.

й можуть буту розв'язані лише у разі проведення комплексної судової пожежно-технічної експертизи й інженерно-технічної експертизи в галузі охорони праці та безпеки життєдіяльності.

Найчастіше, як свідчить експертна практика фахівців лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень, та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, за цією категорією розслідувань слідчі (окрім стандартних запитань щодо визначення координат осередкової зони та причини пожежі) виносять на вирішення комплексної судової експертизи такі запитання: *«Вимоги яких нормативно-законодавчих актів не було забезпечено під час настання небезпечної події? У діях яких саме посадових осіб наявний причиновий зв'язок з настанням негативних наслідків? Чи належно використовували протипожежну техніку під час гасіння пожежі? Чи відповідали дії працівників ДРПЧ ГУ ДСНС під час гасіння пожежі чинним нормативним актам з протипожежної безпеки й охорони праці?»* і т. ін.

Готуючи відповіді на запитання слідчого, експерти проводять комплексні дослідження за такими основними напрямами:

1. Щодо самої пожежі:
   - дослідження обставин виникнення пожежі (визначення осередку або осередкової зони й умов, які спричинили виникнення пожежі);
   - дослідження процесу розвитку (динаміки) пожежі, зокрема її трьох основних характерних фаз (поширення горіння, коли полум'я охоплює майже 80 % горючого матеріалу; після досягнення максимальної швидкості вигоряння матеріалів, коли пожежу супроводжує активне полум'яне горіння з постійною швидкістю втрати маси, та коли настає різке зменшення швидкості вигорання і відбувається догоряння жевріючих матеріалів і конструкцій).
2. Тактика дії пожежних підрозділів і використовуваної ними техніки, засобів пожежогасіння та вогнегасних речовин:
   - принципи організації й ведення бойових дій пожежним підрозділом на конкретних об'єктах у конкретних умовах;
   - уміле та грамотне використання всіх технічних можливостей пожежно-рятувальних (автоцистерн) і спеціальних автомобілів (насосно-рукавних, повітряно-пінного гасіння й пожежних автодрабин та ін.) та засобів пожежогасіння.
3. Дотримання вимог Правил безпеки праці працівниками підрозділів ДСНС України, спрямованих на збереження життя, здоров'я та працездатності під час виконання робіт із гасіння пожеж, ліквідації аварій у сфері цивільного захисту населення і територій від надзвичайних ситуацій техногенного та природного характеру, вибуховими матеріалами промислового й військового призначення та ін. [1]

[1] Правила безпеки праці в органах і підрозділах МНС України: затв. наказом МНС України від 07.05.2007 р. № 312. URL: https://www.dsns.gov.ua/files/2019/2/14/321/PRAVIL_Ohor-Pr_MNS.pdf (дата звернення: 06.06.2020).

4. Умови й порядок забезпечення пожежної безпеки на підприємствах, установах і в організаціях, а також дотримання вимог Правил пожежної безпеки уповноваженими посадовими особами та громадянами.

Під час розв'язання завдань щодо самої пожежі експертові найчастіше необхідна така інформація:

- показання свідків (можливих) обставин (де і коли, у якому місці або за яких обставин сталося) виникнення й поширення полум'я на початковому етапі (зазвичай це час до прибуття пожежно-рятувальних підрозділів), а також які дії виконано на начальному етапі виявлення пожежі (або її ознак);
- визначення всіх (можливих) обставин розвитку (динаміки) пожежі. Під динамікою пожежі, як зазначено в підручниках з пожежної тактики, розуміють процес розвитку пожежі у часі та просторі, який супроводжується впливом небезпечних факторів пожежі на навколишнє середовище. Під небезпечним фактором пожежі розуміють фактор, вплив якого призводить до травмування, отруєння або загибелі людини, а також до матеріального збитку [1].

Для розв'язання завдання слідчого щодо дій пожежних підрозділів і використання ними техніки та засобів пожежогасіння експертові необхідно проаналізувати й визначити суть і зміст оперативних дій конкретного пожежно-рятувального підрозділу. Як відомо зі Статуту дій у надзвичайних ситуаціях органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту під час гасіння пожеж, оперативні дії будь-якого підрозділу ДСНС України містять: збір особового складу, виїзд і прямування до місця пожежі, розвідку пожежі, рятування людей, оперативне розгортання й гасіння пожежі.

Якість та ефективність оперативних дій підрозділу залежать від багатьох факторів, основними з яких є готовність та спроможність підрозділу виконати основне оперативне завдання у будь-якій складній обстановці в межах своїх тактичних можливостей [2].

Гасіння пожежі — це складний процес, який передбачає такі види оперативних дій особового складу: подача вогнегасних засобів для припинення горіння й обмеження поширення пожежі, розкриття й розбирання конструкцій, видалення диму та зниження температури, захист конструкцій і устаткування від дії полум'я, високої температури й інших факторів пожежі, евакуація майна та ін. Деякі оперативні дії, що їх виконують підрозділи ДСНС України, є загальним. Їх здійснює кожний підрозділ під

[1] Клюс П. П., Палюх В. Г., Пустовой А. С., Саєнко О. І., Сенчіхін Ю. М., Сировий В. В. Пожежна тактика: підручник. Харків, 1998.

[2] Статут дій органів управління та підрозділів Оперативно-рятувальної служби цивільного захисту під час гасіння пожеж: затв. наказом МВС України від 26.04.2018 р. № 340. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0802-18#n4 (дата звернення: 06.06.2020).

час виклику на пожежу та виконує в такій послідовності: збір, прямування до місця виклику, розвідка пожежі, оперативне розгортання, припинення горіння й повернення до пожежно-рятувальної частини. Решту оперативних дій (таких, як рятування людей, розкриття й розбирання конструкцій, видалення диму, евакуація цінностей тощо) підрозділи виконують не на кожній пожежі, а тільки на окремих.

Тому всі оперативні дії можна умовно розподілити на *загальні* й *окремі*. Загальні дії виконують у суворій послідовності, окремі — паралельно із загальними (такими, як оперативне розгортання, розвідка пожежі, припинення горіння).

За своїм призначенням оперативні дії підрозділів умовно поділяють на підготовчі, основні й допоміжні. Підготовчими та допоміжними діями називають оперативні дії, що створюють умови для виконання основних дій. Основними оперативними діями називаються такі, у результаті яких досягнуто безпеку людей і тварин та припинено горіння, тобто забезпечено виконання основного оперативного завдання на пожежі.

Щодо вирішення питань з дотримання вимог Правил безпеки праці кожним працівником підрозділу ДСНС України, то стосовно досліджуваної події експерти розглядають питання дотримання:

- загальних вимог з охорони праці відповідно до нормативно-правових актів, що діють на території України, і нормативних документів, що діють безпосередньо у самих підрозділах ДСНС України (проведення інструктажів і навчань і т. ін.);
- заходів безпеки під час використання оперативного автотранспорту та спеціального обладнання й оснащення (пожежного, аварійно-рятувального, індивідуального захисту);
- вимог безпеки праці під час несення служби та гасіння пожежі на різних за призначенням об’єктах (незалежно від форми власності).

Для успішного розв’язання експертних завдань, вирішення поставлених слідчим і зазначених вище запитань фахівці Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (за допомогою спеціалістів Київського та Дніпровського НДІСЕ) під керівництвом директора, доктора юридичних наук, заслуженого юриста України, професора О. М. Клюєва, за особистої участі професора кафедри пожежної тактики та аварійно-рятувальних робіт НУЦЗУ, кандидата технічних наук, професора Ю. М. Сенчихіна розробили й запровадили «Методику дослідження дій особового складу органів управління та пожежно-рятувальних підрозділів під час проведення пожежно-технічної експертизи» [1]. Ця методика — перший розроблений алгоритм (на основі аналізу статистичних даних та узагальнення експертної практики шляхом моделювання способів

[1] Методика дослідження дій особового складу органів управління та пожежно-рятувальних підрозділів під час проведення пожежно-технічної експертизи: звіт НДР (заключ.) 10.8.34 від 18.01.2019 р./ХНДІСЕ. Харків, 2017.

і прийомів тактико-технічних дій органів управління й пожежно-рятувальних підрозділів) розв'язання завдань з визначення відповідності дій особового складу органів управління та пожежно-рятувальних підрозділів під час проведення пожежно-рятувальних робіт вимогам нормативних документів і пожежно-тактичним прийомам бойових дій. Запровадження зазначеної методики сприяло єдиному підходу до проведення судових пожежно-технічних експертиз експертними установами України із цього напряму експертних досліджень.

На жаль, найчастіше слідчі під час призначення комплексного експертного дослідження з розслідування пожежі, готуючи матеріали кримінального провадження й додаткові матеріали (на клопотання експерта), на нашу думку, не враховують значної кількості тієї необхідної вихідної інформації, яка потрібна для проведення повноцінного дослідження та надання обґрунтованого й об'єктивного письмового висновку. Натомість, зважаючи на вимоги процесуального законодавства України та п. 2.3 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, відповідно до яких *«експерту забороняється: <…> самостійно збирати матеріали, які підлягають дослідженню, а також вибирати вихідні дані для проведення експертизи, якщо вони відображені в наданих йому матеріалах неоднозначно»*, експерти під час проведення судової комплексної експертизи, досліджуючи речі та явища, пов'язані з пожежею, з метою визначення даних, необхідних для її розслідування, можуть послуговуватися лише наданими їм матеріальними й матеріалізованими об'єктами дослідження та застосовувати спеціальні знання [1].

Експертна практика свідчить, що на якість результатів комплексного експертного дослідження у справах про пожежу негативно впливають незадовільний і подеколи малоінформативний підбір слідчим вихідної інформації, а також недостатнє опрацювання ним: експертних прийомів під час дослідження місця події; правил методології ситуаційного дослідження ознак злочинних порушень правил пожежної безпеки для визначення ситуації (події), що (як сукупність взаємопов'язаних обставин) спроможна спричинити виникнення горіння; неправильна оцінка причиново-наслідкового зв'язку між подіями й ситуаціями, пов'язаними з діями пожежно-рятувальних підрозділів і настанням негативних наслідків.

Висновки. Сьогодні в Україні спостерігається стійка тенденція до збільшення кількості пожеж, що призводять до значної матеріальної шкоди й загибелі або травмування людини (людей). Одна з основних причин настання такої несприятливої ситуації полягає в зменшенні рівня пожежної безпеки, інша є результатом злочинних дій людини або дій (бездіяльності)

[1] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 06.06.2020).

відповідальної посадової особи. Проблема визначення причини пожежі, відповідності дій особового складу пожежно-рятувальних підрозділів і посадових осіб ДСНС України, які (з технічної точки зору) перебувають у причиновому зв'язку з настанням небезпечних подій (травмування або нещасного випадку), актуальна та має комплексний характер; вона є предметом комплексного дослідження у межах проведення пожежно-технічного дослідження й інженерно-технічного дослідження з охорони праці та безпеки життєдіяльності.

Питання, які фахівці вирішують у процесі призначення комплексного експертного дослідження, потребують від слідчого під час збирання й підготовки матеріалів більш докладного та повного відображення всіх обставин досліджуваної події, що в подальшому сприятиме повному і якісному експертному дослідженню (незалежно від об'єкта виникнення пожежі).

References

Anisimov, A. S. (1979). *Rekomendatcii po vyiavleniiu prichin pozharov.* Kyiv [in Russian].

Baratov, A. N., Ivanov, E. N., Korolchenko, A. Ia. (1987). *Pozharnaia bezopasnost. Vzryvobezopasnost:* spravochnik. Moscow [in Russian].

Fedotov, A. I., Livchikov, A. P., Ulianov, L. N. (1986). *Pozharno-tekhnicheskaia ekspertiza.* Moscow [in Russian].

Instruktsiia pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen: zatv. nakazom Miniustu Ukrainy vid 08.10.1998 r. № 53/5 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (data zvernennia: 06.06.2020) [in Ukrainian].

Kimstach, I. F., Devlishev, P. P., Evtiushkin, N. M. (1984). *Pozharnaia taktika:* ucheb. posob. Moscow [in Russian].

Klius, P. P., Paliukh, V. H., Pustovoi, A. S., Saienko, O. I., Senchikhin, Yu. M., Syrovyi, V. V. (1998). *Pozhezhna taktyka:* pidruchnyk. Kharkiv [in Ukrainian].

Korotkikh, N. I., Martyniuk, V. I. (1982). *Metodicheskoe posobie po voprosam ustanovleniia prichin vozniknoveniia pozharov i podgotovke materialov dlia provedeniia pozharno-tekhnicheskikh ekspertiz.* Chernovtcy [in Russian].

Megorskii, B. V. (1966). *Metodika ustanovleniia prichin pozharov.* Moscow [in Russian].

Metodyka doslidzhennia dii osobovoho skladu orhaniv upravlinnia ta pozhezhno-riatuvalnykh pidrozdiliv pid chas provedennia pozhezhno-tekhnichnoi ekspertyzy: zvit NDR (zakliuch.) 10.8.34 vid 18.01.2019 r./KhNDISE. Kharkiv, 2019 [in Ukrainian].

Pravyla bezpeky pratsi v orhanakh i pidrozdilakh MNS Ukrainy: zatv. nakazom MNS Ukrainy vid 07.05.2007 r. № 312. URL: https://www.dsns.gov.ua/files/2019/2/14/321/PRAVIL_Ohor-Pr_MNS.pdf (data zvernennia: 06.06.2020) [in Ukrainian].

S*tatut dii orhaniv upravlinnia ta pidrozdiliv Operatyvno-riatuvalnoi sluzhby tsyvilnoho zakhystu pid chas hasinnia pozhezh*: zatv. nakazom MVS Ukrainy vid 26.04.2018 r. № 340. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0802-18#n4 (data zvernennia: 06.06.2020) [in Ukrainian].

Stepanenko, S. H., Bilkun, D. H., Yanyk, Ya. M., Tymoshchuk, Yu. T. (1999). *Doslidzhennia pozhezh:* dovidk.-metod. posib. Kyiv [in Ukrainian].

Sviatenkii, V. I., Ogorodnik, V. S., Panasiuk, G. G. (1997). *Vyiavlenie i ustranenie prichin pozharov: nekotorye metodicheskie rekomendatcii dlia sledovatelei i rabotnikov Gospozhnadzora.* Kyiv [in Russian].

Tsymbal, M. L. (2004). *Rozsliduvannia pozhezh (ohliad mistsia podii ta problemy zastosuvannia spetsialnykh znan):* monohrafiia. D-r yuryd. nauk, prof. V. Yu.Shepitko (ed.). Kharkiv [in Ukrainian].

И. Л. Шебалков, Ю. В. Панчук, Р. Н. Гусейнов, В. С. Супрун

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ КОМПЛЕКСНЫХ СУДЕБНО-ЭКСПЕРТНЫХ ИССЛЕДОВАНИЙ ПРИ ОПРЕДЕЛЕНИИ ПОРЯДКА ДЕЙСТВИЙ ПОЖАРНЫХ ПОДРАЗДЕЛЕНИЙ ГСЧС УКРАИНЫ

Исследованы проблемы, возникающие при решении вопросов комплексных пожарно-технических исследований и исследований по охране труда и безопасности жизнедеятельности, при установлении соответствия действий личного состава органов управления и пожарно-спасательных подразделений во время проведения пожарно-спасательных работ основным требованиям нормативных документов по охране труда и пожарно-тактическим приёмам боевых действий, применения специальной техники, пожарных автомобилей и средств пожаротушения.

Определены основные направления и характерные особенности комплексного экспертного пожарно-технического исследования и исследования по охране труда и безопасности жизнедеятельности, включающие: исследование обстоятельств возникновения и динамики развития пожара (исследование причины пожара), принципы организации и ведения боевых действий на конкретных объектах в конкретных условиях, умелое и грамотное использование приёмов применения специальной техники и огнетушащих веществ (исследование тактики действий пожарных подразделений и используемой ими техники), выполнение требований Правил безопасности при выполнении работ по тушению пожара как гражданами, так и сотрудниками пожарно-спасательных подразделений. Раскрыт смысл понятий: «динамика пожара», «тушение пожара», «оперативные действия подразделений ГСЧС».

Определён достаточный и необходимый минимум исходной информации для решения заданий следователя, что в дальнейшем будет способствовать повышению качества и полноты проведения экспертных исследований (независимо от объекта исследования).

Ключевые слова: комплексная судебная экспертиза, субъекты судебной экспертизы, несчастный случай, пожарно-тактические приёмы боевых действий, пожарная тактика, пожарно-спасательные работы.

I. Shebalkov, Yu. Panchuk, R. Huseinov, V. Suprun

CURRENT PROBLEMS OF MULTIDISCIPLINARY FORENSIC EXAMINATIONS WHILE DETERMINATION OF THE COURSE OF ACTION OF FIRE DEPARTMENTS OF THE STATE EMERGENCY SERVICE OF UKRAINE

The research on the problem was carried out when solving the issues of multidisciplinary fire investigation and research on occupational and health safety, when establishing conformity of actions of authorities personnel and fire-fighting units during fire-rescue operations with the basic requirements of regulatory documents on labor protection and fire tactical methods of hostilities, use of special equipment, fire engines and fire extinguishing means.

The main areas and defining characteristics of a multidisciplinary forensic fire investigation and research on occupational and health safety were identified, which include: - investigation of circumstances of occurrence and dynamics of the development of fire (analysis of the cause of fire), the principles of organization and conduct of hostilities at specific sites in specific conditions, skillful and competent use of special equipment techniques and fire extinguishing agents (investigation of actions tactics of fire departments and the equipment used by them), compliance with the requirements of the Safety Rules when carrying out fire fighting, both by citizens and employees of fire-rescue units. The meaning of the concepts: "fire dynamics", "fire extinguishing", "prompt actions of the State Emergency Service Units", is disclosed.

A sufficient and necessary minimum of input information was determined to solve an investigator's tasks which in the future will contribute to improving the quality and comprehensiveness of forensic examination, regardless of the object under study.

The analysis of information provided by the investigator, including at the request of a forensic expert in this category of cases, which will further contribute to a full and high-quality forensic examination regardless of fire occurrence locations, has been carried out.

Keywords: multidisciplinary forensic fire investigation and research on occupational and health safety, entities of forensic examination, accident, fire-tactical methods while hostilities, fire tactics, fire-rescue operations, special fire fighting equipment and extinguishing agents.

Надійшла до редколегії 18.06.2020

Шебалков І. Л., Панчук Ю. В., Гусейнов Р. Н., Супрун В. С. Актуальні проблеми комплексних судово-експертних досліджень під час визначення порядку дій пожежних підрозділів ДСНС України. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 416—426. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.34.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.35
УДК 343.98:504.1

Я. А. Петренко,
науковий співробітник лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4444-2209,
e-mail: yana.petrenko.hndise@gmail.com
М. В. Зарченко,
судовий експерт лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3046-6018,
e-mail: Zarchenko_m@ukr.net
І. А. Тарарака,
судовий експерт лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-3046-6018, e-mail: malva.km@gmail.com
М. Л. Цимбал,
кандидат юридичних наук, заслужений юрист України, провідний науковий співробітник Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна

ІНЖЕНЕРНО-ЕКОЛОГІЧНІ ЕКСПЕРТНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОТНОСТІ ШКОДИ ДОВКІЛЛЮ ВНАСЛІДОК НЕЗАКОННОГО РИБНОГО ДОБУВНОГО ПРОМИСЛУ

Особливості експертного дослідження істотності шкоди полягає у врахуванні різноманітності фактичних обставин настання події зайняття рибним добувним промислом та обґрунтування ознак істотності шкоди.

Докладний розгляд особливостей істотності шкоди внаслідок незаконного зайняття рибним добувним промислом зумовлює проведення комплексного застосування знань у галузях інженерної екології, іхтіології, гідробіології, іхтіопатології, гідрохімії, гідробіології, гідроекології.

На основі спеціальних знань експертів-екологів ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» запропоновано алгоритм визначення істотності шкоди внаслідок незаконного рибного добувного промислу під час виконання інженерно-екологічних експертиз з використанням матеріального й екологічного підходів.

© Я. А. Петренко, М. В. Зарченко, І. А. Тарарака, М. Л. Цимбал, 2020

Ключові слова: судова інженерно-екологічна експертиза, екологія, дослідження, істотна шкода, незаконний вилов водних біоресурсів (риби), водний об'єкт, шкода довкіллю.

Постановка наукової проблеми. Актуальність теми полягає в тому, що сьогодні поняття істотності шкоди найбільш докладно описано в Кримінальному кодексі України [1], але застосовують його в багатьох напрямах і з різноманітним змістом, що, зі свого боку, потребує більш досконалого визначення у разі дослідження істотності шкоди під час виконання судових інженерно-екологічних експертиз унаслідок незаконного зайняття рибним добувним промислом.

Кількість незаконних виловів водних біоресурсів (риби) у різних регіонах України істотно зростає, що, зрозуміло, призводить до притягнення осіб до кримінальної відповідальності та призначення інженерно-екологічних експертиз (експертних досліджень) щодо визначення дійсності завдання істотної шкоди. Мета експертного дослідження істотності шкоди полягає у проведенні повного, докладного дослідження та наданні обґрунтованого висновку.

Розгляд завдання істотності шкоди в кожному конкретному випадку залежить від взаємопов'язаних ознак: екологічної цінності (наприклад, занесення риб до Червоної книги України), кількості виловленої риби, яка перевищує дозволену, вилову риби в період нересту, завданої довкіллю шкоди внаслідок можливості виникнення змін у ланцюгу живлення певних видів тварин, птахів, комах, порушення гідрологічного режиму водних об'єктів тощо.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Судова інженерно-екологічна експертиза (далі — *СІЕЕ*) базується на дослідженні того, у який спосіб подія порушення вимог природоохоронного законодавства вплинула на навколишнє природне середовище.

Як зазначає О. О. Дудоров [2], зайняття водним добувним промислом — це дії, які полягають у вилученні будь-якими знаряддями водних живих ресурсів із природного середовища існування. Поняття «промисел» використовують не як позначення різновиду злочину, а як характеристику об'єктивного боку злочинного посягання на об'єкти водного середовища, яке може бути як одноразовим, так і багаторазовим. Рибним промислом також потрібно вважати вилов цінних порід риб з метою заготівлі ікри.

[1] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 03.06.2020).

[2] Бойко А. М., Брич Л. П., Дудоров О. О. та ін. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України/за ред. д-ра юрид. наук, проф. М. І. Мельника, д-ра юрид. наук, проф. М. І. Хавронюка. 10-те вид., перероб. та допов. Київ, 2018. 1368 с. URL: http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/kodeks/024 (дата звернення: 03.06.2020).

Одним з головних критеріїв впливу на довкілля є істотна шкода, заподіяна внаслідок незаконного рибного добувного промислу. Незаконний рибний добувний промисел характеризується, насамперед, визначенням (підтвердженням) факту здійснення такого промислу без дозвільних документів, за допомогою заборонених знарядь лову, кількості вилученої з водного об'єкту риби, життєвих показників біоресурсів, загальної ваги, видового складу з прив'язкою до особливостей території водного об'єкта, періоду часу здійснення вилову риби, класифікації водних об'єктів (група, тип, вид), розмежування рибних ресурсів за відповідними категоріями, що має практичне значення для розслідування та розкриття правоохоронними органами злочинів проти довкілля й держави.

Мета статті: висвітлення результатів інженерно-екологічних експертних досліджень істотності шкоди довкіллю внаслідок незаконного рибного добувного промислу.

Викладення основного матеріалу дослідження. СІЕЕ з дослідження істотності шкоди довкіллю внаслідок незаконного зайняття рибним добувним промислом призначають під час розслідування правоохоронними органами порушень вимог природоохоронного законодавства, у судових справах за позовами Державної екологічної інспекції України (далі — *ДЕІ*), Державного агентства рибного господарства (далі — *Держрибгосп*), місцевими органами самоврядування або іншими особами, а також відшкодування збитків, заподіяних унаслідок незаконного вилучення рибних ресурсів з природного середовища існування.

Експертне дослідження — це творчий процес, у якому виявляється вміння спеціаліста визначати (на основі логічного аналізу й наукових знань з різних напрямів, із використанням сучасних високоефективних методів дослідження) причини й умови, що спричинили негативні наслідки. Сутність судової експертизи базується на трьох сукупних ознаках, притаманних природі спеціальних знань експерта: предметі, об'єкті та завданні експертного дослідження.

Предметом СІЕЕ під час дослідження істотності шкоди внаслідок незаконного зайняття рибним добувним промислом є фактичні дані про обставини проведення рибного добувного промислу, кількість вилученої риби, загальну вагу, розміри риби, видовий склад з прив'язкою до території водного об'єкта, період здійснення вилову риби, особливості водних об'єктів, розмежування рибних ресурсів на відповідні категорії, що, зі свого боку, визначає експерт (на підставі спеціальних знань і шляхом дослідження об'єктів, наданих органом, який призначив експертизу).

Головне завдання СІЕЕ під час визначення істотності шкоди внаслідок незаконного зайняття рибним добувним промислом полягає у підтвердженні факту завдання істотної шкоди в результаті вилучення рибних ресурсів з природного середовища існування, зафіксованого органами ДЕІ або Держрибгоспу України й у документації перевірок, та визначених цими

органами розмірів і характеристик заподіяної істотної шкоди. Розмір збитків та підтвердження даних, визначених ДЕІ або Держрибгоспом для розрахунку розмірів (суми) відшкодування збитків, арифметично підтверджується у межах судової економічної експертизи.

Об'єктом СІЕЕ під час дослідження істотності шкоди внаслідок незаконного зайняття рибним добувним промислом є документальні матеріали, у яких зафіксовано фактичні дані справи.

До об'єктів досліджень належать:

- акт перевірки ДЕІ щодо дотримання вимог природоохоронного законодавства;
- протокол про адміністративне правопорушення;
- опис водних біоресурсів і знарядь лову (до протоколу про адміністративне правопорушення);
- лист Держрибгоспу або суміжних установ щодо істотності шкоди, заподіяної водним біоресурсам;
- акт огляду місця вчинення правопорушення рибоохоронного законодавства;
- розрахунок розміру шкоди, заподіяної державі внаслідок незаконного зайняття рибним добувним промислом (з додатками);
- протокол огляду місця події з відповідними фототаблицями;
- дозвільна документація на здійснення спеціального використання водних біоресурсів у водних об'єктах тощо.

О. О. Дудоров [1] зазначає: *«Зайняття водним добувним промислом — це дії, які полягають у вилученні будь-якими знаряддями водних живих ресурсів із природного середовища існування. Поняття «промисел» використовується не як позначення певного різновиду множинності злочинів, а як характеристика об'єктивної сторони злочинного посягання на об'єкти водної фауни, яке може бути як одноразовим, так і неодноразовим. До рибного промислу потрібно відносити також ловлю цінних порід риб (лососевих, осетрових) з метою заготівлі ікри».*

Згідно з п. 12 Постанови Пленуму Верховного Суду України від 10.12.2004 р. № 17 «Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля» (далі — *Постанова Пленуму ВСУ*) [2]:

«Під незаконним заняттям рибним, звіриним або іншим водним добувним промислом <...> треба розуміти таке вилучення водних живих ресурсів із природного середовища, яке здійснюється з порушенням чинного законодавства, що регулює порядок і умови промислового, любительського, спортивного рибальства, іншого використання водних живих ресурсів. Зокрема, незаконним є промисел, який здійснюється всупереч існуючим

[1] Бойко А. М., Брич Л. П., Дудоров О. О. та ін. Зазнач. твір.

[2] Про судову практику у справах про злочини та інші правопорушення проти довкілля: Постанова Пленуму ВСУ від 10.12.2004 р. № 17. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04 (дата звернення: 03.06.2020).

правилам: без належного на те дозволу, в заборонений час, у недозволених місцях, із застосуванням заборонених знарядь лову, з перевищенням установлених лімітів чи норм вилову».

Промислом є здійснення як неодноразового добування риби, тварин чи рослин, так і один акт вчинення таких дій.

На території України дозволено здійснювати промислове, любительське та спортивне рибальство відповідно до вимог ст. 25 Закону України «Про тваринний світ» [1].

У ст. 1 Закону України «Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів» [2] зазначено, що промислове рибальство (промисел) — це *«вид спеціального використання водних біоресурсів (вилучення, приймання, переробка, зберігання, транспортування тощо, у тому числі постачання палива, води, тари, продовольства для функціонування суден флоту рибної промисловості та їх екіпажів) у рибогосподарських водних об'єктах (їх частинах), у тому числі у водах, що знаходяться за межами юрисдикції України»*, любительське рибальство — це *«безоплатне добування (вилов) водних біоресурсів у порядку загального використання, у дозволених обсягах, для особистих потреб (без права реалізації) знаряддями вилову, встановленими для цього правилами рибальства. В інших випадках любительське рибальство здійснюється на праві спеціального використання»*, спортивне рибальство — це *«вид любительського рибальства, що здійснюється у порядку загального використання, з установленням певних вимог до проведення спортивних змагань або кваліфікаційних нормативів»*.

Спеціальне використання природних ресурсів у межах територій та об'єктів природно-заповідного фонду здійснюється відповідно до ст. 9^1 Закону України «Про природно-заповідний фонд України» [3].

Зайняття водним добувним промислом без відповідного дозволу має місце тоді, коли вилов водних біоресурсів порушники здійснюють самовільно, без необхідного дозволу компетентного органу. Любительське та спортивне рибальство на водоймах загального користування здійснюють безоплатно і без необхідності отримання спеціальних дозволів. Дозволи на здійснення рибальства (на засадах спеціального використання водних живих ресурсів) видають органи рибоохорони у різних формах (дозволи на здійснення

[1] Про тваринний світ: Закон України від 13.12.2001 р. № 2894-III (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14 (дата звернення: 03.06.2020);

[2] Про рибне господарство, промислове рибальство та охорону водних біоресурсів: Закон України від 08.07.2011 р. № 3677-VI (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3677-17 (дата звернення: 03.06.2020).

[3] Про природно-заповідний фонд: Закон України від 16.06.1992 № 2456-XII (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12/ed20200703 (дата звернення: 03.06.2020).

промислового, любительського і спортивного рибальства, промисловий квиток, ліцензії на любительський і спортивний вилов цінних видів риби та ін.).

Рибальство у заборонений період часу передбачає, що його здійснюють тоді, коли водний добувний промисел заборонено:

а) узагалі (заборонено рибальство у новостворених водосховищах до особливого розпорядження, любительський вилов дельфінів, усіх видів осетрових та їхніх гібридів, лосося, форелі, харіуса, усіх видів крабів, устриць та інших видів, занесених до Червоної книги України);

б) у строки, на які встановлено заборону для певних видів водних біоресурсів чи водоймищ (більш конкретні терміни здійснення водного добувного промислу визначають за басейно-територіальним принципом і зазначають у правилах промислового, любительського і спортивного рибальства).

Забороненими місцями слід вважати водойми або їхні ділянки, у яких здійснення водного добувного промислу заборонено завжди або дозволено лише протягом певного періоду. Наприклад, заборонено здійснювати спортивне й любительське рибальство: у підвідних і скидних каналах електростанцій, у відводах меліоративних і рибогосподарських систем, у шлюзових каналах, неподалік мостів, які охороняються, у межах режимних зон охорони, на відстані 500 м довкола риборозплідних господарств, на зимувальних ямах тощо.

Забороненими способами та знаряддями зайняття рибним та іншим водним добувним промислом є ті, якими загалом не дозволено користуватися або які заборонено застосовувати для вилову певних об'єктів водної фауни. Наприклад, під час любительського і спортивного рибальства заборонено вилов водних живих ресурсів із застосуванням вибухових і отруйних речовин, вогнепальної і пневматичної зброї (за винятком гарпунних рушниць для підводного полювання), колючих знарядь лову, електроструму, промислових та інших знарядь лову, виготовлених зі сіткоснастевих матеріалів усіх видів і найменувань, вилов раків темної пори доби із застосуванням підсвічування, а також заборонено промислове рибальство способом багрення за допомогою брязкал і бовтання.

Щодо визначення поняття «істотна шкода»

Наслідки у складі злочину, передбачені ст. 249 Кримінального кодексу України [1], прямо відображено у вигляді заподіяння істотної шкоди.

З моменту спричинення істотної шкоди злочин є закінченим. Незаконне здійснення зайняття водним добувним промислом, яке не потягло за собою вказаних наслідків, утворює склад адміністративного правопорушення (ст. 85 Кодексу України про адміністративні правопорушення [2]).

[1] Кримінальний кодекс України: … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 03.06.2020).

[2] Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/ed20201121 (дата звернення: 03.06.2020).

У науковій літературі та судових роз'ясненнях (наприклад, у вже згаданій Постанові Пленуму ВСУ [1]) зауважено, що поняття «істотна шкода» є оцінним. Це означає, що питання про істотність певної шкоди, завданої незаконним заняттям рибним або іншим водним добувним промислом, вирішується в кожному конкретному випадку окремо, з огляду на всі обставини справи, із застосуванням наведених далі підходів.

Матеріальний підхід

Постанова КМУ від 21.11.2011 р. № 1209 «Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів водних біоресурсів» [2], що застосовують як один з документів у практичній роботі рибної охорони, визначає *«такси для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення громадянами України, іноземцями та особами без громадянства:*

- *цінних видів водних біоресурсів у рибогосподарських водних об'єктах України (додаток 1);*
- *водних біоресурсів, що є природним багатством континентального шельфу України (додаток 2);*
- *водних біоресурсів у виключній (морській) економічній зоні України, а також анадромних видів риб* [вид риб, які здійснюють нагул у морських водоймах, після чого мігрують до прісноводних водойм на нерест.— *Прим. авторів*]*, що утворюються у річках України за межами цієї зони (додаток 3)».*

Екологічний підхід

Заподіяну екологічну шкоду можна оцінити не тільки у матеріально-грошовому еквіваленті, а й з позицій негативного впливу на довкілля. Такий вплив не може мати об'єктивної матеріальної оцінки.

Загальновідомо, що заподіяна незаконним заняттям рибним або іншим водним добувним промислом шкода довкіллю більш небезпечна, аніж матеріальна, адже останню завжди можна відшкодувати. У Постанові Пленуму ВСУ [3] істотну шкоду трактовано так:

«На те, що шкода є істотною, можуть вказувати, зокрема, такі дані: знищення нерестовищ риби; вилов риби в період нересту, нечисленних її видів або тих, у відтворенні яких є труднощі; добування великої кількості риби, водних тварин чи рослин або риби чи тварин, вилов яких заборонено; тощо».

[1] Про судову практику у справах про злочини … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04 (дата звернення: 03.06.2020).

[2] Про затвердження такс для обчислення розміру відшкодування шкоди, заподіяної внаслідок незаконного добування (збирання) або знищення цінних видів водних біоресурсів: Постанова КМУ від 21.11.2011 р. № 1209. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209-2011-%D0%BF (дата звернення: 03.06.2020).

[3] Про судову практику у справах про злочини … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04 (дата звернення: 03.06.2020).

Слід зазначити, що судовий експерт-еколог під час проведення експертизи (дослідження) повинен дослідити вплив (або його відсутність) на навколишнє природне середовище внаслідок знищення (заволодіння) водними біоресурсами під час здійснення незаконного рибного добувного промислу.

Вирішуючи питання про те, чи є істотною шкода, заподіяна внаслідок незаконного рибного добувного промислу, потрібно враховувати факт його проведення без дозвільних документів, за допомогою заборонених знарядь лову, кількості вилученої з водного об'єкту риби, життєвих показників біоресурсів, загальної ваги, видового складу з прив'язкою до особливостей території водного об'єкту, періоду часу здійснення вилову риби, класифікації водних об'єктів (група, тип, вид), розмежування рибних ресурсів за відповідними категоріями.

На підставі експертного досвіду фахівців ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» пропонуємо наведений далі алгоритм проведення судових інженерно-екологічних експертиз із дослідження істотності шкоди довкіллю внаслідок незаконного рибного добувного промислу.

Дослідження здійснення рибного добувного промислу без дозвільних документів

Порядок здійснення та регулювання промислового рибальства, який є обов'язковим для підприємств, установ, організацій (незалежно від форм власності), громадян України та осіб без громадянства, які здійснюють промислове рибальство, а також для уповноважених органів, які забезпечують охорону, відтворення та збереження середовища існування водних живих ресурсів у рибогосподарських водних об'єктах України, регламентовано Правилами промислового рибальства в рибогосподарських водних об'єктах України, затвердженими наказом Державного комітету рибного господарства України від 18.03.1999 р. № 33 [1] (далі — *Правила промислового рибальства*), любительське та спортивне рибальство в рибогосподарських водних об'єктах загального користування до цього випадку не належить.

Промисел водних живих ресурсів у районах дії Правил промислового рибальства користувачі здійснюють за певну плату в межах наданих їм у визначеному порядку квот за дозволами й талонами обумовленого зразка, виданих їм державними органами рибоохорони.

Проведення рибного добувного промислу без дозвільних документів визначають слідчі й контролюючі органи під час проведення відповідних перевірок (як під час здійснення рибного добувного промислу, так і під час ведення фінансово-господарської діяльності підприємства, організації чи особи), про що зазначають в акті, протоколі огляду місця події або іншому документі.

[1] Правила промислового рибальства в рибогосподарських водних об'єктах України: затв. наказом Держкомрибгоспу України від 18.03.1999 р. № 33 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0326-99 (дата звернення: 03.06.2020).

Названі вище документи перебувають у матеріалах кримінального провадження або їх надають за клопотанням експерта.

Дослідження здійснення незаконного рибного добувного промислу за допомогою заборонених знарядь лову

Згідно з Порядком здійснення любительського і спортивного рибальства, затвердженим Постановою Кабміну України від 18.07.1998 р. № 1126 [1]:

«11. Під час здійснення любительського і спортивного рибальства забороняється:

<…>

14) лов (добування) водних живих ресурсів:

із застосуванням вибухових і отруйних речовин, електроструму, колючих знарядь лову, вогнепальної та пневматичної зброї (за винятком гарпунних рушниць для підводного полювання), промислових та інших знарядь лову (добування), виготовлених із сіткоснасних чи інших матеріалів усіх видів і найменувань, способу багріння, спорудження гаток, запруд та спускання води з рибогосподарських водойм».

Вид знарядь лову визначають слідчі органи на момент проведення огляду місця, де здійснювався рибний добувний промисел, або під час проведення перевірки підприємств чи організацій, які здійснюють діяльність, пов'язану із рибним добувним промислом.

Інформацію з переліком знарядь лову наводять у матеріалах кримінального провадження або надають за клопотанням експерта.

Дослідження визначення кількості та загальної ваги біоресурсів під час здійснення незаконного рибного добувного промислу

Кількість вилову водних біоресурсів під час здійснення промислового рибного добувного промислу визначає користувач у межах кількості й ваги у визначеному порядку за дозволами та талонами обумовленого зразка, виданими їм державним органами рибоохорони.

Згідно з Постановою Пленуму ВСУ [2] під добуванням *«великої кількості риби»* експерти мають розуміти таку кількість добування риби, що перевищує дозволену.

Правилами любительського і спортивного рибальства, затвердженими наказом Державного комітету рибного господарства України від 15.02.1999 р. № 19 (п. 4.6) [3], одній особі дозволено виловити за одну добу перебування на водоймі таких видів риби і в таких кількостях:

[1] Порядок здійснення любительського і спортивного рибальства: затв. Постановою КМУ від 18.07.1998 р. № 1126 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-98-п (дата звернення: 03.06.2020).

[2] Про судову практику у справах про злочини … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04 (дата звернення: 03.06.2020).

[3] Правила любительського і спортивного рибальства: затв. наказом Держкомриб-госпу України від 15.02.1999 р. № 19 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0269-99/ed20040713 (дата звернення: 03.06.2020).

Об'єкт лову (добування)	Водойми загального користування	Водойми, закріплені за громадськими об'єднаннями, а також ті, де впроваджене платне рибальство
Риба (кг)	3	5
Раки (шт.)	30	50
Мідії (кг)	5	8
Рапан (шт.)	10	20
Креветка (кг)	1	2

Вивезення з водойми водних біоресурсів (як у свіжому, так і в обробленому стані, незалежно від терміну перебування на водоймі) дозволено у розмірі не більше добової норми (за винятком, коли вага однієї рибини перевищує визначену добову норму вилову).

Чи є перевищення дозволеної добової норми вилову риби однією особою, а також норми вилову відповідно до дозвільних документів на здійснення рибного добувного промислу визначає експерт на момент проведення дослідження матеріалів кримінального провадження з урахуванням вимог, норм і правил природоохоронного законодавства.

Відповідну інформацію зазначають в актах, протоколах огляду місця події, протоколах про адміністративне правопорушення, квотах за дозволами й талонами, що наводять у матеріалах кримінального провадження або надають за клопотанням експерта.

Дослідження визначення видового складу риб та періоду нересту під час здійснення незаконного рибного добувного промислу

Визначення видового складу водних біоресурсів унаслідок здійснення незаконного рибного добувного промислу є головним завданням під час проведення інженерно-екологічних досліджень. Визначення конкретного виду водних біоресурсів потребує застосування спеціальних знань у галузі іхтіології. У природі риба має важливе значення для регулювання чисельності водних безхребетних і сама є кормом для інших риб, деяких птахів і ссавців. Отже, риба є важливою ланкою в ланцюгах живлення живих організмів. Значне зниження кількості риб та видового складу риб може спричинити значні негативні зміни стану водного об'єкта й прилеглих територій.

Під час виконання інженерно-екологічних досліджень і підготовки відповіді на питання щодо істотності шкоди довкіллю внаслідок незаконного рибного добувного промислу слід враховувати видовий склад риб, яких було вилучено з природного середовища під час здійснення незаконного рибного добувного промислу, а також їхню екологічну цінність для конкретної водойми та держави.

Наприклад, у довідці про занесення карася звичайного (золотого) *Carassius carassius* до Червоної книги України (тваринний світ) [1] зазначено таке:

[1] Червона книга України (2010—2020). URL: https://redbook-ua.org (дата звернення: 03.06.2020).

«Згідно з наказом Міністерства охорони навколишнього природного середовища України «Про затвердження переліків видів тварин, що заносяться до Червоної книги України (тваринний світ), та видів тварин, що виключені з Червоної книги України (тваринний світ)» від 17.06.2009 р. № 313, зареєстрованим у Міністерстві юстиції України 13.07.2009 р. за № 627/16643, з метою збереження і відтворення рідкісних і таких, що перебувають під загрозою зникнення, карась звичайний (карась золотий, карась золотистий) Carassius carassius занесений до Червоної книги України (тваринний світ), як вразливий вид».

На інтернет-ресурсі https://redbook-ua.org/item/carassius-carassius-linnaeus [1] зауважено, що карася звичайного занесено до Червоної книги України та надано статус виду — вразливий.

У Законі України «Про Червону книгу України» [2] зауважено: *«вразливі — види, які у найближчому майбутньому можуть бути віднесені до категорії зникаючих, якщо триватиме дія факторів, що негативно впливають на стан їх популяцій».*

Враховуючи викладене вище, видовий склад риб визначають слідчі органи, інспектори рибоохоронного патруля або шляхом залученням спеціалістів у галузі іхтіології на момент проведення огляду місця події або у разі вилучення водних об'єктів з природного середовища, якщо огляд проводять у спеціальних місцях зберігання речових доказів.

Цю інформацію зазначають в актах, протоколах огляду місця події, протоколах про адміністративне правопорушення, довідці про видовий склад водних об'єктів, що наводять у матеріалах кримінального провадження або надають за клопотанням експерта.

Також слід зважати на випадки незаконного зайняття рибним добувним промислом в період нересту.

На одному з інтернет-порталів [3] зазначено:

«Нерест риби — це особливий період в житті водних мешканців. Нерест обумовлений наявністю у водоймі тих сприятливих умовах, до яких пристосований даний вид риби.

Найбільше нерест риби залежить від температури води. У кожного виду риби власні, сприятливо впливають на нерест межі температури. Якщо температура води виходить за ці межі, нерест риби може загалом не бути або він відбувається частково. Як ікринки, так і молодь риби, яка виводиться з них, дуже чутливі до тепла і холоду. Від різкої зміни

[1] Карась звичайний, карась золотий Carassius carassius (Linnaeus, 1758) URL: https://redbook-ua.org/item/carassius-carassius-linnaeus (дата звернення: 03.06.2020).

[2] Про Червону книгу України: Закон України від 07.02.2002 р. № 3055-III (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3055-14 (дата звернення: 03.06.2020).

[3] Нерест: поняття, особливості та охорона водних біоресурсів у цей період. URL: https://darg.gov.ua (дата звернення: 03.06.2020).

температури може загинути ікра риби. З цього можна зробити висновок, що у більшості риби нерест проходить в свій нерестовий сезон, коли температура води найбільше сприяє їх розмноженню.

Взагалі, нерест риби конкретного виду сильно залежить від географічного розташування водойми. Достеменно відомо, що ті різновиди, які мешкають в південних регіонах, починають розмножуватися дещо раніше своїх побратимів з північних районів».

Період нересту є надзвичайно важливим часом, коли відбувається розмноження водних об'єктів. Цей час є найбільш привабливим для браконьєрів, оскільки риба збирається у великі формування («косяки») на прибережній території водних об'єктів та є надзвичайно вразливою.

Під час дослідження обставин незаконного зайняття рибним добувним промислом слід передусім зважати на період нересту на водному об'єкті з урахуванням заборони на здійснення будь-якої діяльності з вилову водних об'єктів, які визначено для кожного регіону природоохоронним законодавством України. Відповідну інформацію зазначають в актах, протоколах огляду місця події, що наводять у матеріалах кримінального провадження або надають за клопотанням експерта.

Висновки. Проведений аналіз ознак, за якими можна визначити істотність шкоди довкіллю внаслідок незаконного рибного добувного промислу, дає підстави стверджувати, що судовий експерт-еколог під час інженерно-екологічної експертизи (дослідження) повинен дослідити інформацію про особливості проведення вилову водних об'єктів, територію, на якій здійснювався вилов, кількість і загальну вагу риби, екологічну цінність цих видів риб, знаряддя лову й дозвільну документацію на проведення вилову водних об'єктів (риб) з урахуванням вимог, норм та правил природоохоронного законодавства України.

На підставі експертного досвіду фахівців ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» запропоновано викладений вище алгоритм проведення судових інженерно-екологічних експертиз під час дослідження впливу на навколишнє природне середовище внаслідок незаконного рибного добувного промислу, який потребує використання доволі значного переліку складових для визначення істотності шкоди, що, зі свого боку, дає підстави аргументувати достовірність і повноту висновку.

References

Boiko, A. M., Brych, L. P., Dudorov, O. O. ta in. (2018). *Naukovo-praktychnyi komentar Kryminalnoho kodeksu Ukrainy*/za red. d-ra yuryd. nauk, prof. M. I. Melnyka, d-ra yuryd. nauk, prof. M. I. Khavroniuka. 10-te vyd., pererob. ta dopov. Kyiv. URL: http://yurist-online.com/ukr/uslugi/yuristam/kodeks/024 (data zvernennia: 03.06.2020) [in Ukrainian].

Chervona knyha Ukrainy (2010—2020). URL: https://redbook-ua.org (data zvernennia: 03.06.2020) [in Ukrainian].

Karas zvychainyi, karas zolotyi Carassius carassius (Linnaeus, 1758) URL: https://redbook-ua.org/item/carassius-carassius-linnaeus (data zvernennia: 03.06.2020) [in Ukrainian].

Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia: Zakon Ukrainy vid 07.12.1984 r. № 8073-X (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10/ed20201121 (data zvernennia: 03.06.2020) [in Ukrainian].

Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341-III (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (data zvernennia: 03.06.2020) [in Ukrainian].

Nerest: poniattia, osoblyvosti ta okhorona vodnykh bioresursiv u tsei period. URL: https://darg.gov.ua (data zvernennia: 03.06.2020) [in Ukrainian].

Poriadok zdiisnennia liubytelskoho i sportyvnoho rybalstva: zatv. Postanovoiu KMU vid 18.07.1998 r. № 1126 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1126-98-p (data zvernennia: 03.06.2020) [in Ukrainian].

Pravyla liubytelskoho i sportyvnoho rybalstva: zatv. nakazom Derzhkomrybhospu Ukrainy vid 15.02.1999 r. № 19 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0269-99/ed20040713 (data zvernennia: 03.06.2020) [in Ukrainian].

Pravyla promyslovoho rybalstva v rybohospodarskykh vodnykh obiektakh Ukrainy: zatv. nakazom Derzhkomrybhospu Ukrainy vid 18.03.1999 r. № 33 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0326-99 (data zvernennia: 03.06.2020) [in Ukrainian].

Pro Chervonu knyhu Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 07.02.2002 r. № 3055-III (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3055-14 (data zvernennia: 03.06.2020) [in Ukrainian].

Pro pryrodno-zapovidnyi fond: Zakon Ukrainy vid 16.06.1992 № 2456-XII (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12/ed20200703 (data zvernennia: 03.06.2020) [in Ukrainian].

Pro rybne hospodarstvo, promyslove rybalstvo ta okhoronu vodnykh bioresursiv: Zakon Ukrainy vid 08.07.2011 r. № 3677-VI (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3677-17 (data zvernennia: 03.06.2020) [in Ukrainian].

Pro sudovu praktyku u spravakh pro zlochyny ta inshi pravoporushennia proty dovkillia: Postanova Plenumu VSU vid 10.12.2004 r. № 17. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0017700-04 (data zvernennia: 03.06.2020) [in Ukrainian].

Pro tvarynnyi svit: Zakon Ukrainy vid 13.12.2001 r. № 2894-III (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14 (data zvernennia: 03.06.2020) [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia taks dlia obchyslennia rozmiru vidshkoduvannia shkody, zapodiianoi vnaslidok nezakonnoho dobuvannia (zbyrannia) abo znyshchennia tsinnykh vydiv vodnykh bioresursiv: Postanova KMU vid 21.11.2011 r. № 1209. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1209-2011-%D0%BF (data zvernennia: 03.06.2020) [in Ukrainian].

Я. А. Петренко, М. В. Зарченко, И. А. Тарарака, М. Л. Цимбал

ИНЖЕНЕРНО-ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ЭКСПЕРТНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СУЩЕСТВЕННОСТИ УЩЕРБА ОКРУЖАЮЩЕЙ СРЕДЕ В РЕЗУЛЬТАТЕ НЕЗАКОННОГО РЫБОДОБЫВАЮЩЕГО ПРОМЫСЛА

Особенности экспертного исследования существенности ущерба заключаются в учёте разнообразия фактических обстоятельств занятия рыбодобывающим промыслом и обоснования признаков существенности

такого ущерба. Судебная инженерно-экологическая экспертиза базируется на исследовании, каким образом нарушение требований природоохранного законодательства повлияло на окружающую среду.

Исследование существенности ущерба, нанесённого окружающей среде в результате незаконного рыбодобывающего промысла, назначают при расследовании нарушений требований природоохранного законодательства правоохранительные органы в судебных делах по искам Государственной экологической инспекции Украины, Государственного агентства рыбного хозяйства, а также местные органы самоуправления или другие лица по возмещению убытков, причинённых в результате незаконного изъятия рыбных ресурсов из естественной среды обитания.

Судебная экспертиза базируется на трёх признаках, присущих природе специальных знаний эксперта: предмете, объекте и заданиях экспертного исследования. Предметом при исследовании существенности ущерба, нанесённого в результате незаконного рыбодобывающего промысла, являются фактические данные об обстоятельствах проведения рыбодобывающего промысла, количестве изъятой рыбы, общем весе, размере рыбы, видовом составе с привязкой к территории водного объекта, периоде времени осуществления вылова рыбы, особенностях водных объектов, разграничении рыбных ресурсов на соответствующие категории, которые, в свою очередь, устанавливаются на основании специальных знаний эксперта путём исследования объектов, предоставленных органом, назначившим экспертизу.

Главная задача при определении существенности ущерба, нанесённого в результате незаконного рыбодобывающего промысла, заключается в подтверждении факта нанесения такого ущерба, установленного органами ГЭИ Украины или Госрыбхоза и зафиксированного в документации проверок, определённых этими органами, размеров и характеристик причинённого существенного ущерба.

Объектом при исследовании существенности ущерба, нанесённого в результате незаконного рыбодобывающего промысла, являются документальные материалы, в которых зафиксированы фактические данные дела.

Ключевые слова: судебная инженерно-экологическая экспертиза, экология, исследование, существенный ущерб, незаконная ловля водных биоресурсов (рыбы), водный объект, вред окружающей среде.

Ya. Petrenko, M. Zarchenko, I. Taraka, M. Tsymbal

ENVIRONMENTAL ENGINEERING ANALYSES ON SIGNS OF SUBSTANTIAL HARM TO THE ENVIRONMENT AS A RESULT OF ILLEGAL FISHING INDUSTRY

Peculiarities of forensic examination of substantial harm presuppose taking into consideration a variety of factual circumstances of the occurrence of an

event of fishing and substantiation of significant harm signs. Environmental engineering analysis is based on the study of how the event of violation of environmental legislation requirements affected the environment.

Research on significance of environmental damage resulting from illegal fishing in the fishery is assigned when law enforcement agencies investigate violations of environmental legislation in court cases on claims of the State environmental inspectorate of Ukraine, the State Agency of Fisheries of Ukraine, local self-government bodies or other persons for damages caused as a result of unlawful withholding of fish resources from their natural habitat.

The essence of forensic examination is based on three joint signs that are inherent in the nature of a forensic expert's special knowledge: subject, object and appointment of forensic examination.

The subject of the study on substantial harm resulting from illegal fishing is factual data on circumstances of fishing, the number of fish seized, total weight, size of a fish, species composition with reference to the territory of the water body, time period of fishing, and characteristics of water bodies, fish resources delineation in the corresponding category, in turn, are established on the basis of a forensic expert's special knowledge, by conducting research on facilities provided by the body that appointed forensic examination.

The main objective of research while determining definition for substantial harm as a result of illegal fishing is confirmation of the fact of causing significant harm as a result of withholding fish resources from the natural habitat established by the State environmental inspectorate of Ukraine or the State Agency of Fisheries and recorded in the audit documentation, determining of the extent and characteristics of caused substantial harm by these bodies.

Research object while study on substantial harm resulting from illegal fishing is documentary information in which factual data on a case are recorded.

Keywords: environmental engineering analysis, ecology, research, substantial harm, illegal fishing of aquatic biological resources (fish), water object, damage to environment.

Надійшла до редколегії 30.06.2020

Петренко Я. А., Зарченко М. В., Тарарака І. А., Цимбал М. Л. Інженерно-екологічні експертні дослідження істотності шкоди довкіллю внаслідок незаконного рибного добувного промислу. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 427—441. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.35.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.36
УДК 621.31:537

І. В. Богданюк,
кандидат юридичних наук, старший дослідник, завідувач лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-4782-9986,
e-mail: bogdanyuk.hniise@gmail.com
С. В. Рогалін,
старший науковий співробітник лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-1934-8977, e-mail: rohalin@i.ua
В. С. Супрун,
науковий співробітник лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8830-0267, e-mail: valeriy.suprun@hniise.gov.ua

ДОСЛІДЖЕННЯ РОБОТИ КРОКОВОГО ДВИГУНА ПРИЛАДІВ ОБЛІКУ ЕЛЕКТРИЧНОЇ ЕНЕРГІЇ ПІД ВПЛИВОМ ДІЇ ЗОВНІШНЬОГО ПОСТІЙНОГО МАГНІТНОГО ПОЛЯ, УТВОРЕНОГО З МЕТОЮ БЕЗОБЛІКОВОГО СПОЖИВАННЯ ЕЛЕКТРИЧНОЇ ЕНЕРГІЇ

За конструктивною будовою крокового двигуна електромеханічних рахункових механізмів приладів обліку (далі — ПО) електричної енергії побудовано дослідницьку модель. Механізм втручання в роботу крокового двигуна приладу обліку від дії зовнішнього магнітного поля, штучно утвореного з метою безобліквого споживання електричної енергії, досліджено на моделі порівняння штатного режиму роботи та роботи під дією зовнішнього магнітного поля. Проаналізовано розподілення силових магнітних ліній у магнітопроводі та магнітному екрані крокового двигуна від дії зовнішнього магнітного поля, утвореного від наближення до приладу обліку зовнішнього постійного магніту з високими значенням максимальної питомої енергії. Визначено механізм перешкоджання штатній роботі крокового двигуна рахункового механізму.

Ключові слова: постійне магнітне поле, індикатор магнітного поля, індукція магнітного поля, кроковий двигун, імпульсне керування, магнітна система, магнітне екранування, постійний магніт, розподілення силових магнітних ліній, граничне значення індукції блокування.

Постановка наукової проблеми. Дослідження фактів та обставин безобліквого споживання електричної енергії у практиці проведення електротех-

© І. В. Богданюк, С. В. Рогалін, В. С. Супрун, 2020

нічних судових експертиз належить до найпоширеніших. Проведений аналіз виконаних експертиз за цим напрямом свідчить, що не всі випадки перешкоджання відповідній (штатній) роботі приладу обліку (далі — *ПО*), визначеній виробником, знайшли широке відображення у спеціальній літературі. Дослідження впливу постійного магнітного поля на роботу електромеханічних рахункових механізмів приладів обліку електричної енергії є одним із напрямів електротехнічних досліджень, адже науково-практичне опрацювання відсутнє у судовій електротехнічній експертизі. Практика досліджень за цим напрямом спирається на загальнотеоретичні засади. Дослідження механізму втручання в роботу крокового двигуна електромеханічних рахункових механізмів приладів обліку електричної енергії від дії зовнішнього магнітного поля, штучно утвореного з метою безоблікового споживання електричної енергії, є актуальним.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Завдання, які розв'язує судова електротехнічна експертиза приладів обліку, що зазнали втручання в їхню роботу через вплив зовнішнього постійного магнітного поля, фахівці до сьогодні вирішують опосередковано — переважно шляхом дослідження стану індикаторів впливу магнітного поля (далі — *ІМП*). У випадках, коли за результатом дослідження стану ІМП зроблено висновок про його спрацювання, експерт визначається щодо наявності постійного магнітного поля, що, зі свого боку, дає підстави вважати існування впливу постійного магнітного поля на електромеханічний рахунковий механізм приладу обліку. Експертні дослідження, що проводяться за цим алгоритмом, концентруються на дослідженні будови ІМП та спроможності магнітної суспензії ІМП змінювати свою форму (попередній стан). Спеціальна література з дослідження станів ІМП та їх зміни відсутня. Дослідження спрацювання ІМП спирається на наукову й інженерну довідкову літературу з дослідження чи розрахунку магнітних полів. Загальні питання у дослідженні магнітних полів опрацьовано широким загалом математиків та інженерів на підставі законів фізики та, насамперед, узагальнень, які зробив Джеймс Максвелл і звів у систему рівнянь — відому, як система рівнянь Максвелла [1]. Поміж авторів, які створювали математичні моделі, що відтворюють фізичні процеси, що відбуваються в магнітних полях, слід згадати Дж. А. Стреттона та його «Теорію електромагнетизму» [2], Л. Д. Ландау та Є. М. Ліфшица («Теорія поля») [3], Л. Д. Гольдштейна та М. В. Зернова («Електромагнітні поля та хвилі») [4], Ю. А. Гольдфайна («Векторний аналіз і теорія поля» [5]). Тобто за відсутності спеціальних досліджень приладів обліку, що зазнали втручання від дії зовнішнього магнітного

[1] Максвелл Дж. К. Трактат об электричестве и магнетизме: в 2 т; пер. Б. М. Болотовского, И. Л. Бурштейна, М. А. Миллера, Е. В. Суворова. Москва, 1989. Т. 1. 417 с. Т. 2. 442 с.

[2] Стрэттон Дж. А. Теория электромагнетизма; пер. М. С. Рабинович и В. М. Харитонова; под ред. проф. С. М. Рытова. Москва; Ленинград, 1948. 539 с.

[3] Ландау Л. Д., Лифшиц Е. М. Теоретическая физика. Т. 4: Теория поля. Москва; Ленинград, 1941. 284 с.

[4] Гольдштейн Л. Д., Зернов Н. В. Электромагнитные поля и волны. Изд. 2-е, перераб. и доп. Москва, 1971, 664 с.

[5] Гольдфайн И. А. Векторный анализ и теория поля. Москва, 1968. 128 с.

поля, вплив цього поля на прилади обліку вирішується як дослідження спрацювання ІМП, яке, зі свого боку, спирається на органолептичний метод і (у разі застосування загальних відомостей про магнітне поле) опосередковано вирішує питання про роботу електромеханічних рахункових механізмів приладів обліку електричної енергії під впливом магнітного поля.

Мета статті: дослідження роботи крокового двигуна електромеханічних рахункових механізмів приладів обліку електричної енергії на побудованій дослідницькій моделі із застосуванням програмних засобів і математичного апарата (методу кінцевих елементів) для визначення механізму перешкоджання штатній роботі крокового двигуна під впливом дії на нього зовнішнього постійного магнітного поля, утвореного з метою безобліково-го споживання електричної енергії.

Викладення основного матеріалу дослідження. ГОСТ 30207-94 [1] передбачає можливість застосування електронних (статичних) лічильників ватт-годин з різною будовою лічильного механізму — як з електронною, так і з електромеханічною. Для виробників електронних лічильників обумовлено певні вимоги, що мають бути реалізовані у конкретному конструктивному виконанні для уникнення впливу від зовнішніх чинників. Вимоги щодо електромагнітної сумісності, що пред'являють до лічильників, передбачають відсутність впливу електромагнітних завад поміж інших і від магнітного поля постійного та змінного струму. Зокрема, галузевим стандартом СОУ-Н МПЕ 40.1.35.110-2005 [2] визначено такі вимоги: «*Лічильники повинні бути стійкими до впливу постійного магнітного поля, яке створюється постійним магнітом із поперечним перерізом не менше 5,0 см^2 та магнітною індукцією не менше 300 мТл на його полюсі*». Наявність наведених нормативних вимог створює певні складнощі, що виникають під час виконання електротехнічних досліджень з визначення існування впливу постійного магнітного поля на досліджувані прилади обліку. У практиці судових електротехнічних експертиз визначення існування впливу постійного магнітного поля на досліджувані прилади обліку вирішують як дослідження спрацювання ІМП, що спирається на органолептичний метод і під час застосування загальних відомостей про магнітне поле опосередковано вирішує питання про роботу електромеханічних рахункових механізмів приладів обліку електричної енергії під впливом магнітного поля. Проте, щодо ІМП існують інші нормативні вимоги Правил роздрібного ринку

[1] ГОСТ 30207-94 (МЭК 1036-90). Статические счетчики ватт-часов активной энергии переменного тока (классы точности 1 и 2). Чинний від 01.07.2001 р. URL: http://online.budstandart.com/ru/catalog/doc-page.html?id_doc=56701 (дата звернення: 20.02.2020).

[2] СОУ-Н МПЕ 40.1.35.110-2005. Додаткові вимоги до засобів обліку електроенергії, спрямовані на запобігання несанкціонованому втручанню в їх роботу. Чинний від 12.09.2005 р. URL: http://online.budstandart.com/ru/catalog/doc-page.html?id_doc=28386 (дата звернення: 20.02.2020).

електричної енергії[1]: «*Індикатори мають бути сертифіковані (атестовані у разі визначення лічильників із вмонтованим індикатором) в установленому порядку та мають фіксувати вплив на лічильник полів, силові характеристики яких перевищують такі порогові значення:*

- *для постійних магнітних полів — 100 мТл;*
- *для змінних магнітних полів — 30 мТл;*
- *для електричних полів — 5 кВ*».

Тобто в дослідженні (в частині існування впливу постійного магнітного поля на електромеханічний рахунковий механізм приладу обліку) не повинно застосовуватися значення силової характеристики постійного магнітного поля 100 мТл — вимоги, визначеної для ІМП. Виробники лічильників з електромеханічними рахунковими механізмами для уникнення впливу постійного магнітного поля з індукцією на поверхні корпусу цих лічильників у межах до 300 мТл від постійного магніту з площею полюса не менше ніж 5 см^2 застосовують принцип магнітного екранування, роль якого (як запобіжного конструктивного елемента) виконує кожух з феромагнітного матеріалу, що захищає кроковий двигун. У різних моделях приладів обліку для убезпечення впливу від дії інших джерел магнітного поля виробники вдаються до різних конструктивних рішень (зокрема, збільшення товщини магнітного екрана, застосування подвійного екранування крокового двигуна тощо). Необхідність магнітного екранування крокового двигуна від дії зовнішнього магнітного поля випливає з його будови та принципу роботи у складі приладу обліку.

Дослідження будови крокового двигуна приладу обліку та його роботи є важливим для подальшого дослідження механізму втручання в його роботу від дії зовнішнього магнітного поля, штучно утвореного з метою безоблікового споживання електричної енергії.

Крокові двигуни — це синхронні мікродвигуни, що перетворюють імпульсні електричні сигнали на механічне переміщення, пропорційне кількості імпульсів (звідси інша назва крокових двигунів — імпульсні двигуни). За конструкцією крокові двигуни мало чим відрізняються від синхронних двигунів. Загалом, будь-який синхронний двигун може працювати у крековому режимі, але вироби, які випускають як крокові двигуни, оптимізовані під певні умови експлуатації та характеристики. М. П. Єрмолін зазначає: *«У практиці застосування крокових двигунів використовують різні їх типи: трьох- і одностаторні двигуни із зосередженими й розподіленими обмотками керування, з реактивним явнополюсним ротором без обмотки збудження й активним ротором з постійними магнітами»* [2].

[1] Правила роздрібного ринку електричної енергії: затв. Постановою НКРЕКП України від 14.03.2018 р. № 312 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0312874-18 (дата звернення: 20.02.2020).

[2] Ермолин Н. П. Электрические машины малой мощности. Москва, 1967. С. 246.

Кроковий двигун з активним ротором, що збуджується постійними магнітами, має певні переваги, тому що дає змогу фіксувати та зберігати положення валу двигуна у вимкненому стані чи у стані тимчасової відсутності імпульсного сигналу.

О. А. Усольцев зазначає: *«Живлення обмоток статора може бути або однополярним, або двополярним. За однополярного живлення напруга на обмотках змінюється від 0 до +U, а за двополярного — від –U до +U. Керування двигуном може здійснюватися короткими імпульсами з вимкненням живлення між командами на переміщення. Таке керування називається імпульсним. Воно вимагає фіксування положення ротора в інтервалі між імпульсами. Можливо також потенційне керування, за якого живлення статора зберігається між командами і ротор перебуває в певному фіксованому положенні. Необхідним елементом крокового двигуна є електронний комутатор, який перемикає обмотки за певним алгоритмом. Якщо в будь-яких двох сусідніх інтервалах між комутаціями до джерела живлення підключається однакова кількість обмоток статора, то такий алгоритм називається симетричним керуванням. В іншому разі керування називається несиметричним»* [1].

Із будови статичних ПО відомо, що вимірювання активної електричної енергії здійснюють шляхом аналого-цифрового перетворення електричних сигналів, що поступають від первинних перетворювачів сили струму і напруги ПО на вхід вбудованого аналого-цифрового перетворювача (далі — *АЦП*) мікроконтролера, який перетворює сигнали на послідовність цифрових імпульсів.

Подачу цих імпульсів здійснює керування кроковим двигуном, унаслідок чого відбувається дискретне обертання, тобто послідовне почергове повертання ротора на певний кут. Залежно від частоти імпульсів керування, відбувається фіксування цього обертання механічним суматором на декадних барабанах рахункового механізму ПО.

У приладах обліку електричної енергії застосовують крокові двигуни, які мають спрощену конструкцію та у своєму складі мають тільки одну обвитку (фазу). Наведене вимагає застосування складнішого несиметричного імпульсного керування. Дискретну форму сигналу керування обвиткою крокового двигуна наведено на осцилограмі, яку зафіксовано у фотозображенні (див. Рис. 1).

Як зазначає Н. П. Єрмолін, максимальний електромагнітний момент дискретного обертання або повороту ротору крокового двигуна на певні кути, які залежать від форми та частоти сигналу (імпульсу) електричного струму (що ми зазначали раніше) є величина, пропорційна добутку діючого значення електричного струму та значення магнітного потоку.

[1] Усольцев А. А. Электрические машины автоматических устройств: учеб. пособ. Санкт-Петербург, 2011. С. 155.

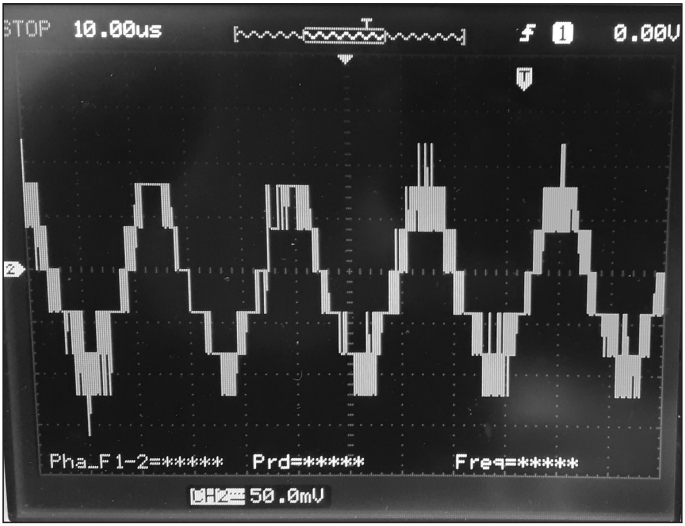

Рис. 1. Форма сигналу керування кроковим двигуном приладу обліку типу НІК 2102-02 за певного рівня споживання електричної енергії

Зрозуміло, що підсилення сигналу керування (величини електричного струму або магнітного потоку) шляхом застосування ротора з матеріалу, який має більше значення залишкової індукції, є неприйнятними заходами, адже значення динамічного моменту для крокового двигуна приладу обліку не має бути значним і практично цілком урівноважуватися моментом механічного супротиву у будь-яких режимах обрахування спожитої електричної енергії. Нехтування цією умовою та надмірне збільшення електромагнітного моменту, з одного боку, підвищує чутливість лічильного механізму, з другого — збільшує похибку приладу обліку під час обрахування обсягу спожитої електричної енергії за умови значного електричного навантаження в електроустановці споживача або в перехідних режимах (коли змінюється потужність навантаження) через значний вплив інерційності електромеханічної системи електромеханічних рахункових механізмів приладів обліку електричної енергії.

Це, зі свого боку, вимагає застосування іншого, складнішого алгоритму керування кроковим двигуном із застосуванням імпульсів, що створюють гальмівний момент, а також збільшують споживання електричної енергії приладом обліку на власні потреби. Тобто значення електромагнітного моменту крокового двигуна не має бути надмірно великим і певним чином узгоджуватися зі значенням моменту механічного супротиву. Зазначене залишає єдиним прийнятним способом для запобігання втручання у роботу статичного приладу обліку з електромеханічним рахунковим механізмом від дії зовнішнього постійного магнітного поля застосування магнітного екрана. Втручання в роботу крокового двигуна електромеханічних

рахункових механізмів приладів обліку електричної енергії шляхом штучного утворення зовнішнього постійного магнітного поля під час наближенні до крокового двигуна постійного магніту з високим значенням максимальної питомої енергії полягає у появі сили одностороннього магнітного тяжіння, прикладеної до полюса ротора крокового двигуна, яка діє в напрямку зовнішнього постійного магніту.

Відомо, що сила магнітного тяжіння постійного магніту до феромагнітних матеріалів пропорційна добутку квадрату магнітної індукції та площі (перерізу) полюса постійного магніту [1]. Саме тому ці параметри нормативно обмежені галузевим стандартом СОУ-Н МПЕ 40.1.35.110-2005. Результатом утворення зовнішнього постійного магнітного поля під час наближення до крокового двигуна постійного магніту з високим значенням залишкової індукції є виникнення порівняно великої за значенням сили тяжіння.

Зазначена сила тяжіння, що прикладена до ротора крокового двигуна ПО, є односторонньою та додатковою складовою загального моменту супротиву, подолання якого не передбачено штатною роботою крокового двигуна, наслідком чого є невідповідний облік спожитої електричної енергії чи навіть неможливість виконання обліку через повне блокування роботи (обертання) електромеханічної системи електромеханічних рахункових механізмів приладів обліку електричної енергії.

Принцип роботи за конструктивною будовою крокового двигуна електромеханічних рахункових механізмів приладів обліку електричної енергії досліджено на прикладі крокового двигуна приладу обліку моделі НІК 2102-02 виробника *Nik* та приладу обліку моделі Ф 68700В виробника «Энергомера».

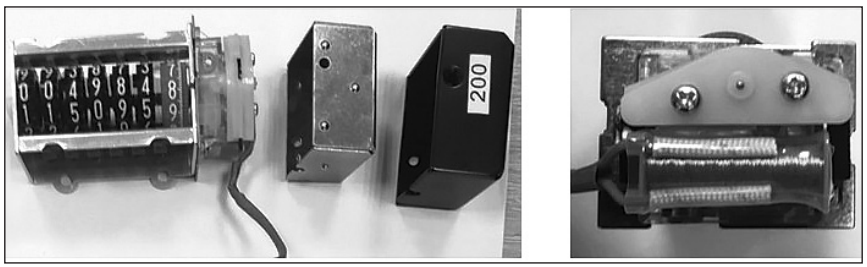

Рис. 2. Електромеханічний рахунковий механізм і кроковий двигун ПО НІК 2102-02 (фронтальне та бокове зображення конструктивного виконання)

[1] Сливинская А. Г. Электромагниты и постоянные магниты. Москва, 1972. С. 152—156.

Рис. 3. Електромеханічний рахунковий механізм і кроковий двигун ПО Ф 68700В (фронтальне та бокове зображення конструктивного виконання)

Загальний вигляд електромеханічних рахункових механізмів і крокових двигунів цих моделей ПО наведено на малюнках (Рис. 2 та 3 відповідно). У подальшому дослідженні кроковий двигун ПО Ф 68700В під час лабораторних досліджень розібрали. Конструктивні розміри виміряли із застосуванням вимірювальних приладів з ціною поділки 0,01 мм.

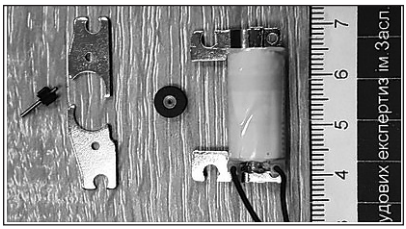

Рис. 4. Складові деталі та вузли крокового двигуна ПО Ф 68700В

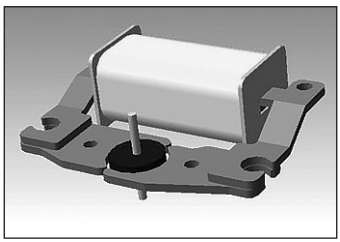

Рис. 5. Комп'ютерна тривимірна модель крокового двигуна ПО Ф 68700В (полімерні деталі корпусних елементів не показано)

Застосовуючи графічний редактор, виконали креслення й побудували тривимірну модель крокового двигуна у реальному масштабі. Зовнішній вигляд деталей крокового двигуна ПО Ф 68700В та тривимірної моделі наведено на Рис. 4 та 5.

Існує обґрунтування можливості розв'язання завдань судової експертизи, які пов'язані з необхідністю визначення параметрів електромагнітного поля методом моделювання із застосуванням програмного забезпечення *Finite Element Method Magnetics* (*FEMM*, магнітні розрахунки методом

кінцевих елементів). Програмний пакет *FEMM* є пакетом для аналізу кінцевих елементів з відкритим початковим кодом для розв'язання саме електромагнітних завдань [1]. У програмі можна вирішувати двовимірні плоскі й тривимірні симетричні вздовж вісі лінійні й нелінійні гармонійні низькочастотні магнітні та магнітостатичні завдання, лінійні електростатичні завдання тощо. Це простий, точний програмний продукт, поширюваний безкоштовно (наприклад, з освітньою метою або для використання у складі некомерційних пакетів програмного забезпечення). *FEMM* має вільну громадську ліцензію *Aladdin (Aladdin Free Public License)*. Ця ліцензія не допускає стягування плати за поширення й забороняє комплектувати програми, що випускаються на її умовах, із будь-чим, за що стягується плата (доступ для завантаження з офіційного сайту: http://www.femm.info/wiki/HomePage) [2].

Суть методу кінцевих елементів (далі — *МКЕ*) випливає з його назви. Область, у якій винаходиться рішення диференційних рівнянь, розбивають на кінцеву кількість підобластей (елементів). У кожному з елементів довільно обирають вид апроксимуючої функції, що дає змогу визначити точність розрахунку. Поза своїм елементом вибрана до застосування функція апроксимації дорівнює нулю. Значення функцій на межі елементів та у вузлах, що утворено цими межами, є розв'язанням задачі. Коефіцієнти функцій апроксимації слід шукати, наприклад, з умови рівності значення сусідніх функцій на межах між елементами чи вузлами. На наступному етапі зазначені коефіцієнти виражають через значення функцій у вузлах елементів. Складають систему лінійних алгебраїчних рівнянь. Кількість рівнянь дорівнює кількості невідомих значень у вузлах, на яких визначено розв'язання системи, прямо пропорційно кількості елементів і обмежено тільки можливостями комп'ютера. Оскільки кожен з елементів пов'язаний з обмеженою кількістю сусідніх, система лінійних алгебраїчних рівнянь також є обмеженою у кількості, що істотно спрощує рішення, тому що воно пов'язане з поділом на елементи. Розміром елементів визначено точність розв'язання поставленої задачі.

Дослідницька задача з визначення механізму втручання в роботу крокового двигуна електромеханічних рахункових механізмів приладів обліку електричної енергії шляхом штучного утворення зовнішнього постійного

[1] Рогалін С. В. Математичне моделювання вихрового поля та визначення його характеристик методом кінцевих елементів програмними засобами обчислення у дослідженні індикаторів магнітного поля при вирішенні діагностичних завдань судової експертизи розрахункових приладів обліку, що зазнали втручання від впливу постійного або повільно змінного магнітного поля//*Актуальні питання судової експертизи і криміналістики:* зб. мат-лів Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річ. з дня народж. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18—19.04.2019). Харків, 2019. С. 346—348.

[2] Finite Element Method Magnetics/Website Aladdin Enterprises. URL: http://www.femm.info/wiki/HomePage (дата звернення: 29.02.2020).

магнітного поля від наближення до ПО постійного магніту вирішують методом кінцевих елементів у двовимірній постановці задачі на базі відтвореної тривимірної геометричної моделі крокового двигуна ПО типу Ф 68700В із застосуванням програмного комплексу *FEMM*. Механізм втручання визначають під час порівняння результатів чисельно-польового аналізу розподілення силових магнітних ліній магнітостатичного поля в умовах відсутності зовнішнього постійного магнітного поля, коли існує тільки робоче магнітне поле крокового двигуна, та в умовах, коли робоче магнітне поле крокового двигуна зазнає впливу через існування постійного магнітного поля, утвореного наближенням постійного магніту з високими значенням максимальної питомої енергії.

У досліджуваній моделі таким постійним магнітом, що створює зовнішнє магнітне поле, обрано постійний магніт зі сплаву Неодим-Залізо-Бор марки $NdFeB_{40}MGOe$. За результатами вимірювання магнітної індукції на поверхні ротора крокового двигуна, узятого за аналог у дослідженні, визначено марку постійного магніту, що створює робочий магнітний потік. У дослідницькій моделі марку постійного магніту *Alniko 6* ротора крокового двигуна вибрано завдяки збігу значення індукції магнітного поля на поверхні ротора крокового двигуна зі сплаву Alniko 6, визначеного розрахунковим шляхом у розімкненому контурі (вільному розташуванні в повітряному просторі), та значення індукції магнітного поля на поверхні ротора крокового двигуна ПО Ф 68700В, отриманого шляхом вимірювання в лабораторних умовах.

У досліджуваній моделі постійний магніт марки $NdFeB_{40}MGOe$, що створює зовнішнє магнітне поле, має такі характеристики: магнітна проникність постійного магніту за координатними осями μ_x = 1,049 Гн/м, μ_y = 1,049 Гн/м; коерцитивна сила H_C = 979000 А/м; індукція залишкової намагніченості B_R = 1,2 Тл. Розміри постійного магніту — 30×15 мм. Магнітна вісь постійного магніту має спрямування за товщиною постійного магніту (за розміром 15 мм).

Постійний магніт марки *Alniko 6*, що створює робочий магнітний потік крокового двигуна, має такі характеристики: магнітна проникність постійного магніту за координатними осями μ_x = 3,3 Гн/м, μ_y = 3,3 Гн/м; коерцитивна сила H_C = 59907 А/м; індукція залишкової намагніченості B_R = = 0,9 Тл[1]. Розміри постійного магніту — діаметр 6,65 мм. Ротор крокового двигуна двополюсний. Вал ротора з магнітом'якої сталі виконує також функцію ярма, через яке замикаються силові магнітні лінії робочого магнітного потоку.

Геометричні моделі для чисельно-польового аналізу крокового двигуна ПО типу Ф 68700В для двох порівняльних задач в умовах відсутності зовнішнього постійного магнітного поля, коли існує тільки робоче магнітне

[1] Альтман А. Б., Герберг А. Н., Гладышев П. А. и др. Постоянные магниты: справочник/под ред. Ю. М. Пятина. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 1980. 488 с.

поле крокового двигуна, і в умовах, коли робоче магнітне поле крокового двигуна зазнає втручання через існування постійного магнітного поля, утвореного наближенням постійного магнітного магніту, наведено на Рис. 6 і 7 відповідно.

Геометричну модель Рис. 7 побудовано для випадку, коли перешкоджання відповідній роботі крокового двигуна має найбільший вплив на його роботу, а саме для випадку наближення зовнішнього постійного магніту з боку ротора крокового двигуна.

На Рис. 6 і 7 позначено мітки блоків цих моделей, а саме: повітряний простір, магнітопровід крокового двигуна, постійний магніт ротору крокового двигуна, обвитку крокового двигуна, магнітний екран та зовнішній постійний магніт.

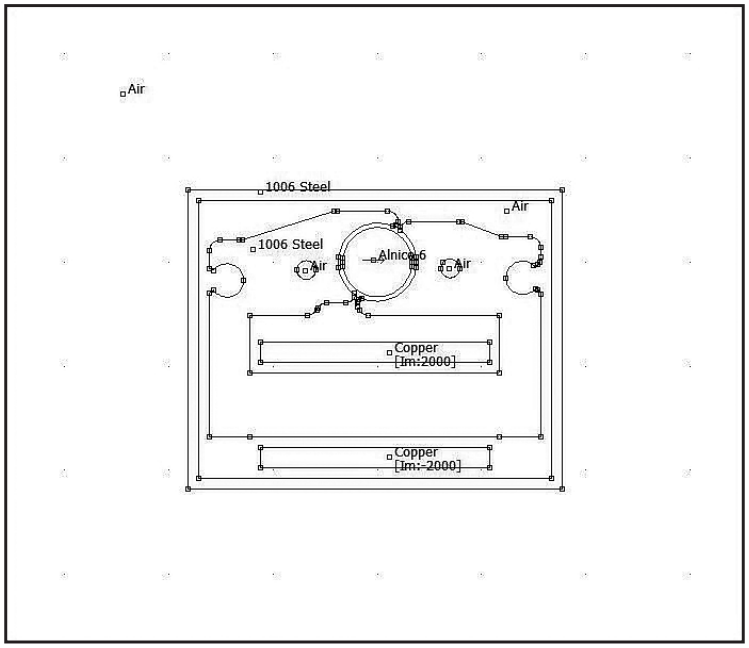

Рис. 6. Геометрична модель крокового двигуна
для чисельно-польового аналізу

Блокам, позначеним на рисунках, задано певні фізичні властивості шляхом внесення параметрів застосованих матеріалів для проведення розрахунків (зокрема, для повітря, марки сталі магнітопроводу крокового двигуна та магнітного екрана, марки постійного магніту ротору крокового двигуна та зовнішнього постійного магніту, міді обвитки крокового двигуна). Задано миттєве значення та напрямок електричного струму обвитки, напрямок намагнічування для зовнішнього постійного магніту та миттєве значення напрямку намагнічування ротора крокового двигуна.

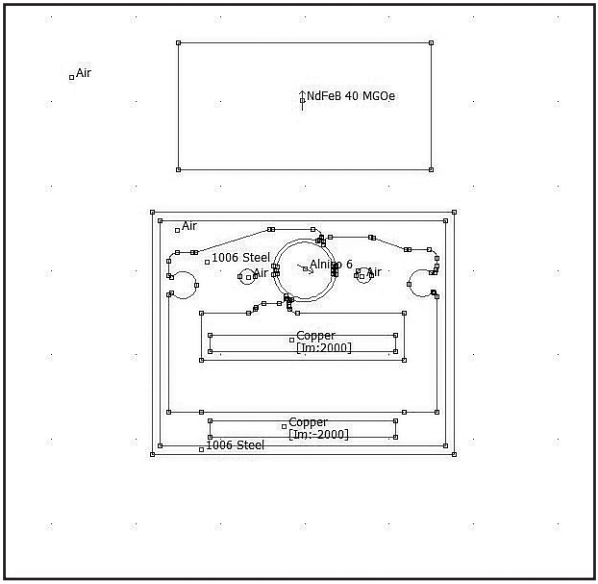

Рис. 7. Геометрична модель крокового двигуна для чисельно-польового аналізу за умови наближення зовнішнього постійного магніту

У зазначених геометричних моделях задано контури розділу середовищ (матеріалів) та обмежені граничні умови для магнітостатичної задачі (застосовано граничні умови Діріхле). Останнє означає, що за заданих зовнішніх меж моделі у площині симетрії за умови, що силові лінії магнітного поля так би мовити обтікають перешкоду (зовнішні межі, розмір яких визначив дослідник для вирішення завдання шляхом розв'язання систем диференційних рівнянь) у разі нульової граничної умови Діріхле, є Bn = 0, тобто нормальна складова індукції дорівнює нулю. На Рис. 7 геометричну модель крокового двигуна для чисельно-польового аналізу під час наближення зовнішнього постійного магніту наведено збільшено без зовнішніх меж.

Під час роботи вирішувача FEMM в автоматичному режимі обчислено параметри моделі й побудовано сітку кінцевих елементів. Для випадку штатної роботи крокового двигуна побудовано сітку із 24 189 елементів для 12 244 вузлів. Після закінчення розрахунків і запуску в роботу постпроцесора створено картину стаціонарного магнітного поля у вигляді силових лінії робочого магнітного потоку моделі крокового двигуна досліджуваного ПО. На Рис. 8 наведено картину розподілення індукції магнітного поля робочого магнітного потоку під час роботи крокового двигуна у штатному режимі. Картину поля на малюнку відображено у кольорі. Силові параметри поля за кольором слід оцінювати кількісно за наведеною на малюнку градієнтною шкалою. Кольори градієнтної шкали відносні та застосовані тільки для Рис. 8.

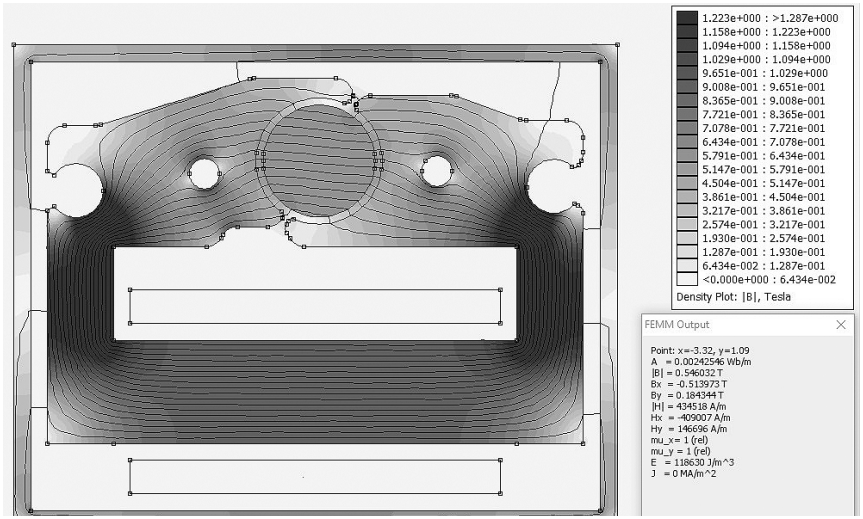

Рис. 8. Картина розподілення індукції магнітного поля робочого магнітного потоку під час роботи крокового двигуна у штатному режимі

Для випадку роботи крокового двигуна під час наближення до нього зовнішнього постійного магніту побудовано сітку з 25 355 елементів для 12 836 вузлів.

Після завершення розрахунків і запуску в роботу постпроцесора створено картину стаціонарного магнітного поля у вигляді силових лінії магнітного поля моделі крокового двигуна досліджуваного ПО, який зазнав втручання в роботу під дією магнітного поля постійного магніту під час його наближення.

На Рис. 9 наведено картину розподілення індукції магнітного поля сумарного магнітного потоку від ротора крокового двигуна (робочий магнітний потік збудження) і магнітного потоку зовнішнього постійного магніту з високим значенням питомої енергії. Картину поля на малюнку відображено в кольорі.

Силові параметри поля за кольором слід оцінювати кількісно за наведеною на малюнку градієнтною шкалою. Кольори градієнтної шкали відносні та застосовані тільки для Рис. 9.

За результатами чисельно-польового аналізу розподілення силових магнітних ліній магнітостатичного поля виконано порівняння двох досліджуваних випадків в умовах відсутності зовнішнього постійного магнітного поля, коли існує тільки робоче магнітне поле крокового двигуна, і в умовах, коли робоче магнітне поле крокового двигуна зазнає втручання від дії постійного магнітного поля, утвореного наближенням постійного магніту з високими значенням максимальної питомої енергії з площею полюса понад 5 см^2 та зі значенням індукції магнітного поля понад 300 мТл на поверхні його полюса.

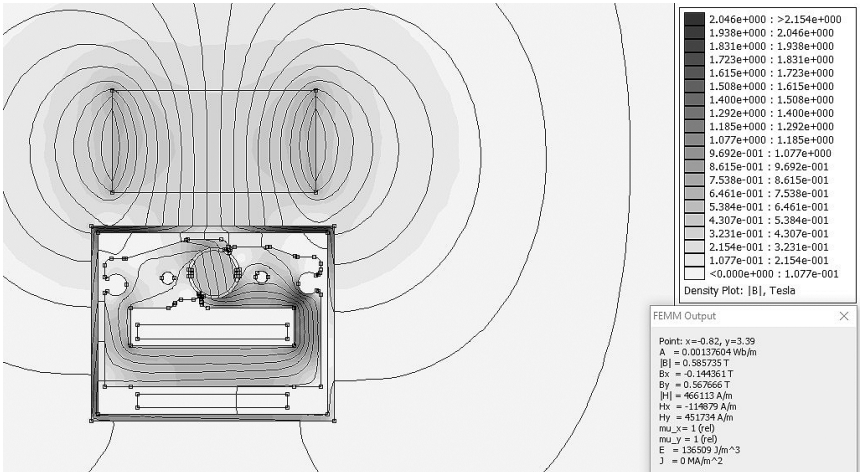

Рис. 9. Картина розподілення індукції магнітного поля сумарного магнітного потоку від робочого магнітного потоку збудження крокового двигуна та магнітного потоку зовнішнього постійного магніту з високим значенням питомої енергії

Визначено механізм втручання у роботу крокового двигуна, а також силові характеристики магнітного поля у конструктивних елементах крокового двигуна ПО для обох порівняльних випадків. Дослідження проміжного випадку, коли робоче магнітне поле крокового двигуна зазнає втручання від дії постійного магнітного поля, утвореного наближенням постійного магніту з площею полюса до 5 см^2 та зі значенням індукції магнітного поля до 300 мТл на поверхні його полюса, наведено тільки у висновках.

Висновки. Підсумовуючи, за проведеним дослідженням можемо дійти таких висновків.

У штатному режимі роботи крокового двигуна силові магнітні лінії робочого магнітного потоку практично повністю замикаються за магнітопроводом крокового двигуна. Певна частина силових магнітних ліній робочого магнітного потоку збудження замикається в магнітному екрані крокового двигуна приладу обліку. Середнє значення індукції магнітного поля у стінках екрана становить приблизно 0,45 Тл, максимальне значення індукції в екрані не перевищує значення 0,7 Тл. У зовнішньому просторі, за межами магнітного екрана крокового двигуна, магнітне поле можна вважати відсутнім.

Під дією постійного магнітного поля, утвореного наближенням до крокового двигуна приладу обліку постійного магніту з площею полюса до 5 см^2 та зі значенням індукції магнітного поля до 300 мТл на поверхні його полюса, у магнітному екрані крокового двигуна відбувається розділення магнітного потоку на два окремі. Перший — робочий магнітний потік —

практично без змін замикається в межах магнітопроводу крокового двигуна та частково в межах магнітного екрана. Другий магнітний потік, утворений від зовнішнього постійного магніту з означеними параметрами, проходить у тілі магнітного екрана та далі замикається у повітрі. Незначна частина силових магнітних ліній проходить магнітною системою крокового двигуна. При цьому робота крокового двигуна є відповідною до форми та величин імпульсного сигналу керування. Похибка визначення обсягу спожитої енергії ПО може збільшуватися, але не перевищує гранично допустимого значення. У цьому разі може відбуватися магнітне насичення окремих ділянок сторони екрана крокового двигуна з боку наближення зовнішнього постійного магніту до максимальних значень 1,7—1,9 Тл та обов'язкове спрацювання індикатора магнітного поля за умови досягнення величини індукції магнітного поля значення понад 100 мТл. Центральна ділянка сторони екрана крокового двигуна з боку наближення зовнішнього постійного магніту залишається ненасиченою. Розподілення індукції магнітного поля під полюсами залишається симетричним.

Під дією постійного магнітного поля, утвореного наближенням до крокового двигуна приладу обліку постійного магніту з високим значенням максимальної питомої енергії з площею полюса понад 5 см^2 та зі значенням індукції магнітного поля понад 300 мТл, на поверхні його полюса картина силових магнітних ліній поля змінюється.

Робоче магнітне поле крокового двигуна спотворюється. Розподілення силових магнітних ліній поля за сторонами магнітного екрана нерівномірне. Розподілення силових магнітних ліній поля за наконечниками полюсів, за полюсами та сторонами ярма протилежної полярності у магнітній системі крокового двигуна втрачає симетрію. Під час порівняння значень індукції магнітного поля в окремих відповідних ділянках протилежної полярності у магнітопроводі крокового двигуна спостерігається відмінність симетрії від 10 до 200 %. Несиметрія магнітного поля у магнітній системі крокового двигуна зменшує значення електромагнітного моменту.

Напрямки намагнічування ротора крокового двигуна та зовнішнього постійного магніту з високим значенням максимальної питомої енергії збігаються, коли наближення зовнішнього постійного магніту відбувається за нормаллю до поверхні приладу обліку.

Під час наближення до крокового двигуна постійного магніту з високим значенням залишкової індукції, виникає порівняно велика за значенням сила тяжіння, яка залежить від площі полюса (поперечного перерізу) постійного магніту та квадрату індукції магнітного поля на його поверхні. Зазначена сила тяжіння, що прикладена до ротора крокового двигуна ПО, є односторонньою та є додатковою складовою загального моменту супротиву, подолання якого не передбачено штатною роботою крокового двигуна для значень площі полюса ПМ понад 5 см^2 та значення індукції магнітного поля понад 300 мТл на його поверхні.

Наслідком зменшення електромагнітного моменту крокового двигуна та виникнення одностороннього магнітного тяжіння є невідповідний облік спожитої електричної енергії чи навіть неможливість виконання обліку через повне блокування роботи (обертання) електромеханічної системи електромеханічних рахункових механізмів приладів обліку електричної енергії. Конструктивно подолати явище зазначеного впливу неможливо шляхом збільшення максимального моменту крокового двигуна приладу обліку, а тільки шляхом магнітного екранування і/або збільшення відстані від корпусу ПО до крокового двигуна.

Центральна ділянка сторони магнітного екрана крокового двигуна, що є наближеною до полюса постійного магніту з високим значенням максимальної питомої енергії, є ненасиченою та створює сприятливі умови для проходження магнітного потоку від цього постійного магніту до магнітопроводу (полюсів) і ротору крокового двигуна. Під час віддалення від центральної частини цієї сторони магнітного екрана, насичення екрана збільшується до значень, що можуть перевищувати значення 2 Тл. Бічні сторони магнітного екрана крокового двигуна насичуються нерівномірно та у зворотній залежності до насичення бічних сторін магнітної системи крокового двигуна. Збільшення магнітного потоку впливу призводить до подальшого магнітного насичення окремих ділянок магнітного екрана — до появи явища витиснення частини магнітного потоку у повітряний простір, але не сприяє насиченню центральної ділянки сторони магнітного екрана крокового двигуна, що є наближеною до полюса постійного магніту з високим значенням максимальної питомої енергії, що підтримує умови існування сили одностороннього тяжіння ротора крокового двигуна та його фіксування (залипання).

Фіксування положення ротора крокового двигуна (залипання) залежить від орієнтування у просторі наближеного до приладу обліку зовнішнього постійного магніту з площею полюса понад 5 см^2 зі значенням індукції магнітного поля понад 300 мТл, та не залежить від частоти, форми й величини імпульсного сигналу керування кроковим двигуном. Зміна імпульсного сигналу керування кроковим двигуном, що залежить від величини споживання електричної енергії, не призводить до кутового повороту валу крокового двигуна, тобто роботу крокового двигуна приладу обліку блокує постійне магнітне поле, штучно утворене від наближеного до приладу обліку зовнішнього постійного магніту з високим значенням максимальної питомої енергії з метою безоблікового споживання електричної енергії.

References

Altman, A. B., Gerberg, A. N., Gladyshev, P. A. i dr. (1980). *Postoiannye magnity:* spravochnik. Iu. M. Piatin (ed.). 2-e izd., pererab. i dop. Moscow [in Russian].

Ermolin, N. P. (1967). *Elektricheskie mashiny maloi moshchnosti.* Moscow [in Russian].

Finite Element Method Magnetics/Website Aladdin Enterprises. Menlo Park, California, USA. URL: http://www.femm.info/wiki/HomePage (data zvernennia: 29.02.2020).

Goldfain, I. A. (1968). *Vektornyi analiz i teoriia polia.* Moscow [in Russian].

Goldshtein, L. D., Zernov, N. V. (1971). *Elektromagnitnye polia i volny.* Izd. 2-e, pererab. i dop. Moscow [in Russian].

GOST 30207-94 (MEK 1036-90). *Staticheskie schetchiki vatt-chasov aktivnoi energii peremennogo toka (klassy tochnosti 1 i 2).* Chinnii vid 01.07.2001 r. URL: http://online.budstandart.com/ru/catalog/doc-page.html?id_doc=56701 (data zvernennia: 20.02.2020) [in Russian].

Landau, L. D., Lifshitc, E. M. (1941). *Teoreticheskaia fizika.* T. 4: Teoriia polia. Moscow; Leningrad [in Russian].

Maksvell, Dzh. K. (1989). *Traktat ob elektrichestve i magnetizme:* v 2 t; per. B. M. Bolotovskogo, I. L. Burshteina, M. A. Millera, E. V. Suvorova. Moscow. T. 1. T. 2. [in Russian].

Pravyla rozdribnoho rynku elektrychnoi enerhii: zatv. Postanovoiu NKREKP Ukrainy vid 14.03.2018 r. № 312 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0312874-18 (data zvernennia: 20.02.2020) [in Ukrainian].

Rohalin, S. V. (2019). Matematychne modeliuvannia vykhrovoho polia ta vyznachennia yoho kharakterystyk metodom kintsevykh elementiv prohramnymy zasobamy obchyslennia u doslidzhenni indykatoriv mahnitnoho polia pry vyrishenni diahnostychnykh zavdan sudovoi ekspertyzy rozrakhunkovykh pryladiv obliku, shcho zaznaly vtruchannia vid vplyvu postiinoho abo povilno zminnoho mahnitnoho polia. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*: zb. materialiv Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 150-richchiu z dnia narodzhennia Zasl. prof. M. S. Bokariusa (Kharkiv, 18—19.04.2019). Kharkiv [in Ukrainian].

Slivinskaia, A. G. (1972). *Elektromagnity i postoiannye magnity.* Moscow [in Russian].

SOU-N MPE 40.1.35.110-2005. *Dodatkovi vymohy do zasobiv obliku elektroenerhii, spriamovani na zapobihannia nesanktsionovanomu vtruchanniu v yikh robotu.* Chynnyi vid 12.09.2005 r. URL: http://online.budstandart.com/ru/catalog/doc-page.html?id_doc=28386 (data zvernennia: 20.02.2020) [in Ukrainian].

Stretton, Dzh. A. (1948). *Teoriia elektromagnetizma*; per. M. S. Rabinovich i V. M. Kharitonova; pod red. prof. S. M. Rytova. Moscow; Leningrad [in Russian].

Usoltcev, A. A. (2011). *Elektricheskie mashiny avtomaticheskikh ustroistv:* ucheb. posob. Sankt-Peterburg [in Russian].

И. В. Богданюк, С. В. Рогалин, В. С. Супрун

ИССЛЕДОВАНИЕ РАБОТЫ ШАГОВОГО ДВИГАТЕЛЯ ПРИБОРОВ УЧЁТА ЭЛЕКТРИЧЕСКОЙ ЭНЕРГИИ ПРИ ВОЗДЕЙСТВИИ ВНЕШНЕГО ПОСТОЯННОГО МАГНИТНОГО ПОЛЯ, СОЗДАННОГО С ЦЕЛЬЮ БЕЗУЧЁТНОГО ПОТРЕБЛЕНИЯ ЭЛЕКТРИЧЕСКОЙ ЭНЕРГИИ

Исследование фактов и обстоятельств безучётного потребления электрической энергии в практике проведения электротехнических судебных экспертиз относится к наиболее распространённым. Исследование влияния постоянного магнитного поля на работу электромеханических счётных механизмов приборов учёта электрической энергии является одним из направлений электротехнических исследований, где отсутствует научно-практическая проработка в судебной электротехнической экспертизе. Задачи, которые решает судебная электротехническая экспертиза

приборов учёта, подвергшихся вмешательству в их работу из-за влияния внешнего постоянного магнитного поля, до сих пор решается опосредованно, преимущественно путём исследования состояния индикаторов воздействия магнитного поля.

Цель статьи заключается в исследовании механизма вмешательства в работу шагового двигателя электромеханических счётных механизмов приборов учёта электрической энергии при воздействии внешнего магнитного поля, искусственно созданного с целью безучётного потребления электрической энергии.

В статье исследовано строение шагового двигателя электронно-механических приборов учёта электрической энергии. Построена исследовательская модель шагового электродвигателя. Выполнен анализ распределения силовых магнитных линий в магнитной системе и магнитном экране шагового двигателя от действия внешнего магнитного поля, искусственно созданного с целью безучётного потребления электрической энергии, и в условиях отсутствия такого влияния на основании моделирования с применением программных средств и математического аппарата — метода конечных элементов. Определён механизм вмешательства в штатную работу шагового двигателя счётного механизма при приближении к прибору учёта внешнего постоянного магнита с высоким значением максимальной удельной энергии с целью безучётного потребления электрической энергии.

Ключевые слова: постоянное магнитное поле, индикатор магнитного поля, индукция магнитного поля, шаговый двигатель, импульсное управление, магнитная система, магнитное экранирование, постоянный магнит, распределения силовых магнитных линий, предельное значение индукции блокировки.

I. Bohdaniuk, S. Rohalin, V. Suprun

RESEARCH ON WORK OF A STEPPER MOTOR OF ELECTRICITY METERS UNDER THE INFLUENCE OF AN EXTERNAL PERMANENT MAGNETIC FIELD CREATED WITH THE PURPOSE OF UNCOUNTED CONSUMPTION OF ELECTRIC ENERGY

Research on facts and circumstances of electrical energy uncounted consumption in the practice of conducting electrical engineering forensic examination is one of the most common. Study of the influence of a permanent magnetic field on operation of the electromechanical electricity meters is one of the areas of electrical engineering research, where scientific and practical analysis is absent in electrical engineering forensic examination. The tasks solved by electrical engineering forensic examination of electricity meters subjected to interference in their work due to the influence of an external permanent magnetic field are still being solved indirectly, mainly by examining the state of indicators of the effect of a magnetic field.

The Article purpose is to determine the mechanism of interference in the operation of a stepper motor of electromechanical electricity meters of energy accounting meters under the influence of an external magnetic field artificially developed to disregard the consumption of electric power.

The article examines the structure of a stepper motor of electronic-mechanical devices metering electric power. A research model of a stepper motor is built. The analysis of distribution of force magnetic lines in the magnetic system and in the magnetic shield of a stepper motor as a result of influence of an external magnetic field artificially created for the purpose of uncounted consumption of electric power in the absence of such an effect on the basis of modeling with the use of software and a mathematical apparatus: the finite element method. The mechanism of interference in the regular operation of a stepper motor of electricity meter is determined when approaching the metering device of an external permanent magnet with a high value of maximum specific energy in order to consume electric power negligently.

Keywords: permanent magnetic field, magnetic field indicator, magnetic field induction, stepper motor, pulse control, magnetic system, magnetic shielding, permanent magnet, distribution of force magnetic lines, limiting value of blocking induction.

Надійшла до редколегії 06.07.2020

Богданюк І. В., Рогалін С. В., Супрун В. С. Дослідження роботи крокового двигуна приладів обліку електричної енергії під впливом дії зовнішнього постійного магнітного поля, утвореного з метою безоблікового споживання електричної енергії. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 442—460. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.36.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.37
УДК 343.98:33

К. І. Говорова,
науковий співробітник лабораторії економічних досліджень
Національного наукового центру «Інститут судових експертиз
ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-0893-8605,
e-mail: kg0667241734@gmail.com

МІСЦЕ СУДОВО-ЕКОНОМІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ У ПРОТИДІЇ ШАХРАЙСТВАМ З НАДАННЯ ПОСЛУГ У БАНКІВСЬКІЙ СФЕРІ ЧЕРЕЗ ІНТЕРНЕТ

У статті окреслено місце судово-економічної експертизи у протидії шахрайствам з надання послуг у банківській сфері через інтернет. Окремо слід звернути увагу на високотехнологічні злочини з використанням новітньої техніки та програмного забезпечення, тому подальших досліджень потребує питання: чи можливо попередити кіберзлочинність у банківській сфері. Розглянуто питання проведення судово-економічних досліджень щодо надання послуг у банківській сфері через інтернет. На основі аналізу наслідків кібершахрайств, які відбуваються у сфері використання клієнтами банків платіжних засобів, виявлено, що найбільш вразливим місцем є сам клієнт, який під дією різних методів соціальної інженерії стає об'єктом шахрайства.

Ключові слова: інтернет-банкінг, фінансово-кредитні операції, фінансові махінації, онлайн-сервіс, злочини у банківській сфері, банківські послуги, кредитні операції, комп'ютерні технології у сфері платежів, розрахунки через інтернет.

Постановка наукової проблеми. В умовах стрімкого розвитку ринкової економіки дедалі більших обертів набирає сфера банківських послуг. Банківська система є однією з головних ланок фінансово-кредитної системи країни. Найчастіше вона є одним з об'єктів, які приваблюють шахраїв і злочинців, що підриває авторитет банків як гарантів збереження та накопичення коштів населення, держави й суб'єктів господарювання.

Останнім часом у сфері фінансово-кредитних відносин дедалі частіше фіксують махінації, що стосуються незаконних кредитних операцій. Це один із найпоширеніших способів фінансового шахрайства, до якого вдаються як кредитори (банки, фонди, асоціації), так і позичальники (суб'єкти господарювання, фізичні особи). При цьому економічні збитки названих суб'єктів і, передусім, фінансово-кредитних установ, можуть сягати значних сум у національній або іноземній валюті.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питання виявлення правопорушень у банківській сфері розкрито в роботах О. М. Бандурки,

© К. І. Говорова, 2020

Г. А. Матусовського, М. І. Камлика, М. Т. Білухи, Ф. Ф. Бутинця, В. Д. Понікарова та інших [1]. Окрему увагу О. В. Аніщенко й О. В. Хомутенко приділили цьому питанню, висвітлюючи класифікацію судових економічних експертиз на сучасному етапі розвитку судової експертизи [2]. Вони дали визначення основним видам правопорушень та акцентували увагу на основних характеристиках подібних правопорушень; загальних підходах до їх виявлення; засадах експертних досліджень, під час яких фахівці вивчають різноманітні документи про банківські операції; особах, причетних до проведення банківських операцій. Однак, більшість аспектів, пов'язаних із проведенням судових економічних експертиз із надання послуг у банківській сфері через інтернет, залишились поза увагою провідних науковців.

Мета статті. Метою статті є визначення місця проведення судових економічних експертиз у протидії шахрайствам з надання послуг у банківській сфері через інтернет.

Викладення основного матеріалу дослідження. Нормативно-правова база, яка стосується цієї сфери, містить основні документи: Закони України «Про споживче кредитування» та «Про банки і банківську діяльність», постанови Правління НБУ «Про затвердження Положення про здійснення банками фінансового моніторингу» та «Про затвердження Інструкції про порядок відкриття, використання і закриття рахунків у національній та іноземних валютах» та ін.

Усі численні незаконні фінансово-кредитні операції умовно можна розподілити на кілька груп залежно від суб'єкта (позичальник чи кредитор), що їх здійснює.

До *першої групи* належать шляхи, за допомогою яких позичальник посягає на фінансові ресурси фінансово-кредитних установ:

- фізична-особа підприємець або юридична особа, які мають право на здійснення підприємницької діяльності,— отримують кредит за підробленими документами. Наприклад, фальсифікують дані балансу, документи на майно під заставу з метою техніко-економічного обґрунтування потреби в ньому. Після отримання кредиту та

[1] Див., наприклад: Бандурка О. М., Литвинов О. М. Протидія злочинності та профілактика злочинів: монографія. Харків, 2011 ; Матусовский Г. А. Экономические преступления: криминалистический анализ. Харьков, 1999. 480 с. ; Понікаров В. Д., Кравченко С. С., Теленик С. С. Роль правоохоронних органів у здійсненні економічного контролю//*Економіка. Фінанси. Право*. 2004. № 3. С. 31—36 ; Камлик М. І. Особливості обліку і використання обліково-бухгалтерських документів при виявленні та розслідуванні корисливих злочинів у галузях економіки. Судова бухгалтерія. Київ, 1995. 256 с. ; Петрук О. М. Банківська справа: навч. посіб./за ред. Ф. Ф. Бутинця. Київ, 2007. 461 с. ; Білуха М. Т. Курс аудиту. Київ, 1998. 573 с.

[2] Аніщенко О. В., Хомутенко О. В. Класифікація судових економічних експертиз на сучасному етапі розвитку судової експертизи//*Теорія та практика судової експертизи і криміналістики:* зб. наук. пр. Харків, 2018. Вип. 18. С. 476—480. URL: https://doi.org/10.32353/khrife.2018.54 (дата звернення: 12.06.2020).

його привласнення такий суб'єкт господарювання банкрутує, ліквідується або в інший спосіб припиняє свою діяльність;

- позичальник, який є офіційно зареєстрованим, використовує свідомо помилкову інформацію для укладення кредитного договору. Отримані кошти він використовує в підприємницькій діяльності для закупівлі, наприклад, товарно-матеріальних цінностей, основних засобів;
- посадова особа (переважно державне підприємство) отримує пільговий кредит на законних підставах з наступним його передаванням певній комерційній структурі під відсотки або комерційна структура за усною домовленістю розраховується з посадовою особою, яка привласнює кошти;
- фізична особа оформляє споживчий кредит за підробленими документами або на підставних осіб.

Друга група махінацій містить способи, до яких вдаються працівники банків. Останні, використовуючи конфіденційну інформацію про клієнта, що є банківською таємницею, знімають з його розрахункового рахунку кредитні кошти й використовують їх на власні потреби або в інший незаконний спосіб. Також до цієї групи махінацій належить оформлення кредитного договору на ім'я клієнта з наступним привласненням отриманих кредитних коштів. Найчастіше такі незаконні оборудки трапляються у віддалених відокремлених підрозділах банку — філіях, відділеннях, за якими контроль центрального відділення слабший.

Третя група операцій кредитного шахрайства пов'язана із взаємною домовленістю представників кредитора і позичальника про отримання незаконного кредиту, тобто це органічне поєднання двох попередніх груп. Схема реалізації кожного зі способів цієї групи орієнтовно може бути такою:

- кредитор разом із позичальником створюють підприємство для отримання кредиту. Після його отримання затягують термін повернення, на підприємстві цілком імовірна зміна засновників, власника, посадових осіб позичальника;
- працівник банківської установи, який має відповідні повноваження, надає незаконний кредит позичальникові. З метою відстрочення повернення кредиту надають підроблені документи, неправдиву інформацію тощо;
- надання працівниками фінансово-кредитних установ пільгового кредиту позичальникові, наприклад, за низькою відсотковою ставкою, на основі сфальсифікованих документів. Після його отримання позичальник перераховує на розрахунковий рахунок позикодавця обумовлену суму — різницю між відсотковими ставками звичайного і пільгового кредиту [1].

[1] Горлачук О. А. Новини (станом на 12.06.2019 р.)/Офіційний сайт Тернопільського НДЕКЦ МВС України. URL: http://www.ndekc.te.ua/news/kreditn-mahnats-v-sfer-fnansovokreditnih-vdnosin-ta-zahist-nteresv-h-subktv (дата звернення: 12.06.2019).

На наше переконання, з метою захисту інтересів суб'єктів фінансово-кредитних відносин і, відповідно, уникнення ними економічних збитків, рекомендується: з боку кредитора (це стосується передусім банків) — забезпечити відповідний рівень фінансового контролю, що полягає в належному документальному оформленні кредитних операцій (організації документообігу, що містить банківську таємницю), обґрунтованості надання кредиту клієнтові шляхом подвійної перевірки відповідними службами банків, а з боку клієнтів — постійно підвищувати фінансову грамотність, що стосується зазначених вище відносин.

Залишається незрозумілим, як бути з новим видом банківського шахрайства, що стосується інтернет-банків? В умовах стрімкого розвитку ринкової економіки та нестримного збільшення кількості нових технологій завдяки інтернет, у банківському секторі з'явився новий вид послуг — інтернет-банк.

Інтернет-банкінг (англ. *Online Banking*), або веб-банкінг — один із видів дистанційного банківського обслуговування, засобами якого доступ до рахунків та операцій за рахунками забезпечується в будь-який час і з будь-якого комп'ютера через інтернет [1].

Особливістю такого банку є те, що банк не має відділень, усі послуги надаються за допомогою мобільного додатку. Клієнтами можуть стати власники пристроїв *Apple* на *iOS 10* і *Android* версії 4.4 і новіших. Відповіді на запитання клієнтів надаються у месенджері (*вайбері, фейсбуці* або *телеграмі*).

Для банківського сектору України — це дійсно щось свіже й оригінальне. Але в інших країнах банками без відділень уже нікого не здивуєш. Однією з перших віртуальних фінустанов є американський *Security First Network Bank*, який почав свою діяльність іще 1995 р. Причому буквально за півтора року його активи сягнули $40 млн, а кількість відкритих рахунків — $ 10 000. У Європі першим банком без офісної мережі 1996 р. став німецький *Advance Bank*. Щоправда, він проіснував лише 7 років і 2003 р. був ліквідований.

Утім, у Німеччині є інший успішний проєкт — *Fidor Bank*, заснований 2009 р. Він є, по суті, *IT*-системою, яка забезпечує проведення різноманітних операцій: перекази, обмін валют, купівлю дорогоцінних металів, видачу кредитів, відкриття депозитів і навіть вкладення у криптовалюти. 2015 р. *Fidor Bank* вийшов на ринок Великої Британії, а в липні 2016 р. його поглинув *France's Groupe BPCE*, але *Fidor Bank* продовжив працювати під своїм брендом.

Одним з перших на території України представником інтернет-банку є *Monobank*. Проте, *Monobank* не зовсім банк у звичному розумінні цього слова. У проєкту немає банківської ліцензії, яку видає НБУ та яка надає

[1] Інтернет-банкінг. Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Інтернет-банкінг (дата звернення: 12.06.2019).

право здійснювати розрахункові операції, приймати гроші на депозити або видавати кредити. *Monobank* — це лише онлайн-сервіс, який забезпечує доступ до банківських послуг. При цьому безпосередньо операції здійснює *Universal Bank*. Він є фінансовим партнером *Monobank'*у, і саме він оперує грошима клієнтів. Іншими словами, підключаючись до онлайн-сервісу, людина, по суті, стає клієнтом *Universal Bank*. Доступ до його послуг клієнт отримує не безпосередньо у відділеннях *Universal Bank*, а дистанційно через *Monobank*. Таку модель, до речі, використовує російський «Рокетбанк». На початку його банком-партнером був «Інтеркоммерц».

Стати клієнтом *Monobank'*у дуже просто. Необхідно встановити додаток з *Play Market* (для *Andoroid*) або *Apple Store (iOs)* і замовити платіжну карту. Для цього, пройшовши коротку реєстрацію в додатку, слід сфотографувати паспорт і ідентифікаційний код, зазначити інформацію про місце роботи й доходи. Після оброблення даних майбутній (точніше — уже справжній) клієнт *Monobank'*у зможе забрати готову карту в одній з точок видачі або отримати її кур'єром. До речі, сама карта платіжної системи *MasterCard*, а на ній нанесено не тільки назву *Monobank*, а й *Universal Bank*, що додатково підтверджує, хто саме відповідає за збереження грошей [1].

Подібні впровадження і використання комп'ютерних технологій у сфері платежів є характерною ознакою сучасного життя. Банківські послуги, які надають клієнтові дистанційно, а також платежі, що здійснюють без участі готівки, прискорюють обіговість, скорочують кількість грошових коштів, необхідних в обігу. Це, як результат, знижує витрати обігу, збільшує прозорість розрахунків. Завдяки своїй простоті, масовості, доступності технологій, подібні банківські операції все більше приваблюють шахраїв.

У зв'язку із цим суттєво зростає кількість злочинів у банківській сфері з використанням інтернету. У сучасній юридичній літературі для відокремлення цієї категорії злочинів найчастіше вживають термін «кіберзлочинність у банківській сфері».

Аналізуючи зарубіжний досвід боротьби з кіберзлочинністю, стає чітко видно, що вона (кіберзлочинність) має тенденцію до зростання. Однією з причин її зростання є постійне вдосконалення технічних систем глобального зв'язку та прямий доступу користувачів до комп'ютерних технологій через персональні комп'ютери.

За даними Інтерполу, щорічні збитки, яких зазнає Європа через кіберзлочинців, складають понад 300 млрд євро, також щодня жертвами кіберзлочинів стає майже мільйон громадян Європи. Інтернет-злочинці незаконним шляхом отримують номери банківських карт та пін-коди до них, виводять грошові кошти на свої рахунки.

[1] Банк в кишені: що таке Monobank/Uteka. URL: https://uteka.ua/ua/publication/news-14-delovye-novosti-36-bank-v-karmane-chto-takoe-monobank (дата звернення: 12.06.2019).

При цьому багато інтернет-видань вважає, що ці проблеми — тільки початок того, що в майбутньому може чекати на суспільство. Із метою боротьби зі злочинними проявами в інтернеті 23.11.2001 р. в Будапешті Рада Європи прийняла Конвенцію про кіберзлочинність [1]. Відтоді конференції з проблем інтернет-безпеки у Будапешті стали регулярними і щоразу все більше країн не тільки Європи, а й усього світу беруть у них участь.

У січні 2013 р. за ініціативою Єврокомісії розпочав роботу новостворений Європейський центр з боротьби з кіберзлочинністю. Серед пріоритетів цієї організації, яка здійснює свою діяльність під протекцією Європолу, виокремлено розслідування випадків шахрайства через електронні мережі, окремо — у сфері інтернет-банкінгу.

Сьогодні питання протидії кібершахрайству в банківській сфері є актуальним і в Україні. На основі проведеного аналізу наслідків кібершахрайств, які відбуваються у сфері використання клієнтами банків платіжних засобів, найбільш вразливим місцем є сам клієнт, який під дією різних методів соціальної інженерії стає об'єктом шахрайства. Для боротьби із цим способом шахрайства українські банки не мають доволі дієвих інструментів. Як наслідок — призначення економічних експертиз документів фінансово-кредитних операцій, які проходять саме через інтернет-банкінг, і розширення змісту експертних завдань [2].

Слід зазначити, що поряд з основними завданнями експертизи фінансово-кредитних операцій, визначеними Науково-методичними рекомендаціями з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [3], на вирішення експертів усе частіше ставляться питання, викликані змінами й удосконаленням законодавства у сфері комп'ютеризації банківської сфери.

Як зазначає Є. Зозуля, ефективна протидія транснаціональній банківській кіберзлочинності вимагає тісного, швидкого, ефективного та функціонального міжнародного співробітництва всіх державних структур (щонайперше — правоохоронних органів) у розслідуванні такого роду злочинів [4].

---

[1] Конвенція про кіберзлочинність (зі змін. та допов.): ухв. Радою Європи 23.11.2001 р., ратиф. Законом України від 07.09.2005 р. № 2824-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575 ; https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2824-15 (дата звернення: 12.06.2019).

[2] Яровенко Г. М., Бояджян М. М. Аналіз наслідків кібершахрайств в банківській системі України//*Економіка і суспільство*. 2018. Вип. 18. С. 836—837.

[3] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 12.06.2019).

[4] Зозуля Є. В. Діяльність МВС України щодо протидії транснаціональній злочинності у сфері високих технологій//*Наукові записки. Серія: Історія*. 2011. Вип. 1. С. 205—211.

Нормативно-правовими актами, що регулюють суспільні відносини у сфері інформаційної безпеки в Україні, слід вважати: Закони України «Про інформацію» від 02.10.1992 р. № 2657-XII [1], «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» від 05.07.1994 р. № 80/94-ВР [2], «Про державну таємницю» від 21.01.1994 р. № 3855-XII [3], «Про основи національної безпеки України» від 19.06.2003 р. № 964-IV [4]; Укази Президента України «Про деякі заходи щодо захисту державних інформаційних ресурсів у мережах передачі даних» від 24.09.2001 р. № 891/2001 [5], «Про Положення про технічний захист інформації в Україні» від 27.09.1999 р. № 1229/99 [6], «Про заходи щодо зміцнення банківської системи України та підвищення її ролі у процесах економічних перетворень» від 14.07.2000 р. № 891/2000 [7] та ін.

Як свідчить практика протидії кіберзлочинності, зазначеним нормативно-правовим актам необхідна систематизації, одним із варіантів якої є прийняття Кодексу про інформацію, що слугуватиме основою правового забезпечення протидії кіберзлочинам. Верховна Рада України створювала спеціальні структури з питань організаційно-правового забезпечення протидії кіберзлочинності, які функціонували в різний час, а саме: Міжвідомчий комітет з проблем захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності, Урядову комісію з питань інформаційно-аналітичного забезпечення діяльності органів виконавчої влади, Міжвідомчу робочу групу з розроблення та узгодження Концепції легалізації програмних продуктів та боротьби з нелегальним їх використанням.

---

[1] Про інформацію: Закон України від 02.10.1992 р. № 2657-XII (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12 (дата звернення: 12.06.2019).

[2] Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах: Закон України від 05.07.1994 р. № 80/94-ВР (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-вр (дата звернення: 12.06.2019).

[3] Про державну таємницю: Закон України від 21.01.1994 р. № 3855-XII (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12 (дата звернення: 12.06.2019).

[4] Про основи національної безпеки України: Закон України від 19.06.2003 р. № 964-IV (утратив чинність). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15 (дата звернення: 12.06.2019).

[5] Про деякі заходи щодо захисту державних інформаційних ресурсів у мережах передачі даних: Указ Президента України від 24.09.2001 р. № 891/2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/891/2001 (дата звернення: 12.06.2019).

[6] Про Положення про технічний захист інформації в Україні: Указ Президента України від 27.09.1999 р. № 1229/99 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1229/99 (дата звернення: 12.06.2019).

[7] Про заходи щодо зміцнення банківської системи України та підвищення її ролі у процесах економічних перетворень: Указ Президента України від 14.07.2000 р. № 891/2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/891/2000 (дата звернення: 12.06.2019).

Як зазначає С. Г. Каланча, проблема можливостей глобальних інформаційних мереж, зокрема інтернету, та використання їх для протидії злочинам, причому не тільки зі специфічними комп'ютерними, а й іншими видами злочинів, особливо транснаціональними й організованими, до сьогодні майже не досліджена кримінологією [1].

Отже, сучасні проблеми протидії кіберзлочинності набувають дедалі більшої актуальності, оскільки щороку зростають збитки вітчизняних банків і їх клієнтів від цього виду злочинів. При цьому на особливу увагу заслуговують високотехнологічні злочини з використанням новітньої техніки та програмного забезпечення. Тому подальших досліджень потребує питання: чи можливо попередити кіберзлочинність у банківській сфері.

У цьому разі в пригоді може стати криміналістичне прогнозування. *Криміналістична прогностика* — це самостійне вчення, система наукових положень про загальні закономірності побудови та перевірки прогнозів, які відображають перспективи та напрями розвитку криміналістики й об'єктів її пізнання в майбутньому.

Варто зазначити, що для повноцінного функціонування криміналістичного прогнозування кіберзлочинності в банківській сфері необхідно підготувати різноманітні рекомендації, зміст яких може змінюватися залежно від мети прогнозів і спрямованості прогностичних досліджень. Якщо метою такого прогнозування є розроблення нових методик, прийомів і засобів, які в подальшому забезпечать розслідування злочинної діяльності, що видозмінюється, то запропоновані рекомендації матимуть творчий характер. Передбачувані висновки для криміналістичної науки та судово-слідчої практики можуть стати орієнтирами, спрямованість яких з найбільшою вірогідністю розвиватиме об'єкти криміналістичного пізнання. При цьому прогнозування не тільки орієнтує, а й забезпечує динамічний, поступальний розвиток криміналістичних об'єктів згідно з обраною спрямованістю, передбачаючи настання негативних, безвихідних ситуацій, коли судово-слідчі органи наштовхуються на злочинні прояви, що не знайшли належного правового врегулювання, і не мають належних криміналістичних рекомендацій щодо їх розслідування й попередження.

Для слідчої та судової практики (органів, які призначають експертизу) питання банківської кіберзлочинності є доволі новим. Крім того, слід зазначити, що дослідження документів фінансово-кредитних операцій через інтернет необхідно розглядати як комплексне. Інакше кажучи, необхідно залучати кількох фахівців, застосовувати спеціальні знання з різних галузей науки й техніки для розв'язання одного спільного (інтеграційного) завдання (питання).

Експертиза (дослідження) документів фінансово-кредитних операцій, проведених через інтернет-банкінг, спрямована на дослідження операцій

[1] Каланча С. Г. Кіберзлочинність: шляхи попередження та протидії//*Наше право*. 2012. № 3. Ч. 2. С. 213—217.

з перерахування та зарахування коштів на поточний рахунок, розрахунків за участь в онлайн-аукціонах, використання сервісів з переказування або обміну валюти, розрахунків в інтернет-магазинах, внесення коштів на депозит або кредитування.

Завдання, які експерти розв'язують під час подібних експертних досліджень, спрямовані на визначення документальної обґрунтованості:

- банківських операцій з відкриття рахунків та руху грошових коштів на рахунках;
- операцій з видачі, використання й погашення кредитів і депозитів, а саме — їх оформлення та відображення в обліку.

Водночас для експертизи документів фінансово-кредитних операцій Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень не містять подібних завдань і не наводять орієнтовного переліку питань, які має вирішити експерт. Унаслідок цього, призначаючи судову економічну експертизу або експертне економічне дослідження, дуже часто на вирішення експерта виносять питання, які передбачають проведення ревізійних дій або потребують надання правової оцінки, що не належить до компетенції експертів-економістів.

Висновки. Отже (з метою більш повного задоволення потреб слідчої та судової практики), внесення відповідних змін потребують Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень — у частині судово-економічної експертизи в протидії шахрайствам з надання послуг у банківській сфері через інтернет, оскільки кількість експертиз, пов'язаних із дослідженням документів фінансово-кредитних операцій, постійно збільшується, а предмет дослідження розширюється.

References

Anishchenko, O. V., Khomutenko, O. V. (2018). Klasyfikatsiia sudovykh ekonomichnykh ekspertyz na suchasnomu etapi rozvytku sudovoi ekspertyzy. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky.* Kharkiv. № 18. URL: https://doi.org/10.32353/khrife.2018.54 (data zvernennia: 12.06.2020) [in Ukrainian].

Bank v kysheni: shcho take Monobank. Uteka. URL: https://uteka.ua/ua/publication/news-14-delovye-novosti-36-bank-v-karmane-chto-takoe-monobank (data zvernennia: 12.06.2019) [in Ukrainian].

Horlachuk, O. A. Ofitsiinyi sait Ternopilskoho NDEKTs MVS Ukrainy. URL: http://www.ndekc.te.ua/news/kreditn-mahnats-v-sfer-fnansovokreditnih-vdnosin-ta-zahist-nteresv-h-subktv (data zvernennia: 12.06.2019) [in Ukrainian].

Internet-bankinh. Vikipediia. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Internet-bankinh (data zvernennia: 12.06.2019) [in Ukrainian].

Kalancha, S. H. (2012). Kiberzlochynnist: shliakhy poperedzhennia ta protydii. *Nashe pravo.* № 3. Ch. 2 [in Ukrainian].

Konventsiia pro kiberzlochynnist (zi zmin. ta dopov.): ukhv. Radoiu Yevropy 23.11.2001 r., ratyf. Zakonom Ukrainy vid 07.09.2005 r. № 2824-IV. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_575 ; https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2824-15 (data zvernennia: 12.06.2019) [in Ukrainian].

Pro deiaki zakhody shchodo zakhystu derzhavnykh informatsiinykh resursiv u merezhakh peredachi danykh: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 24.09.2001 r. № 891/2001. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/891/2001 (data zvernennia: 12.06.2019) [in Ukrainian].

Pro derzhavnu taiemnytsiu: Zakon Ukrainy vid 21.01.1994 r. № 3855-XII (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3855-12 (data zvernennia: 12.06.2019) [in Ukrainian].

Pro informatsiiu: Zakon Ukrainy vid 02.10.1992 r. № 2657-XII (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2657-12 (data zvernennia: 12.06.2019) [in Ukrainian].

Pro osnovy natsionalnoi bezpeky Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 19.06.2003 r. № 964-IV (utratyv chynnist). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/964-15 (data zvernennia: 12.06.2019) [in Ukrainian].

Pro Polozhennia pro tekhnichnyi zakhyst informatsii v Ukraini: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 27.09.1999 r. № 1229/99 (zi zmin. ta dopov.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1229/99 (data zvernennia: 12.06.2019) [in Ukrainian].

Pro zakhody shchodo zmitsnennia bankivskoi systemy Ukrainy ta pidvyshchennia yii roli u protsesakh ekonomichnykh peretvoren: Ukaz Prezydenta Ukrainy vid 14.07.2000 r. № 891/2000. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/891/2000 (data zvernennia: 12.06.2019) [in Ukrainian].

Pro zakhyst informatsii v informatsiino-telekomunikatsiinykh systemakh: Zakon Ukrainy vid 05.07.1994 r. № 80/94-VR (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80/94-vr (data zvernennia: 12.06.2019) [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Instruktsii pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen ta Naukovo-metodychnykh rekomendatsii z pytan pidhotovky ta pryznachennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen: nakaz Miniustu Ukrainy vid 08.10.1998 r. № 53/5 (zi zmin. ta dopov.). URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (data zvernennia: 12.06.2019) [in Ukrainian].

Yarovenko, H. M., Boiadzhian, M. M. (2018). Analiz naslidkiv kibershakhraistv v bankivskii systemi Ukrainy. *Ekonomika i suspilstvo.* № 18 [in Ukrainian].

Zozulia, Ye. V. (2011). Diialnist MVS Ukrainy shchodo protydii transnatsionalnii zlochynnosti u sferi vysokykh tekhnolohii. *Naukovi zapysky. Seriia: Istoriia.* № 1 [in Ukrainian].

Е. И. Говорова

МЕСТО СУДЕБНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ В ПРОТИВОДЕЙСТВИИ МОШЕННИЧЕСТВАМ ПО ПРЕДОСТАВЛЕНИЮ УСЛУГ В БАНКОВСКОЙ СФЕРЕ ЧЕРЕЗ ИНТЕРНЕТ

В статье обозначено место судебно-экономической экспертизы в противодействии мошенничеству по предоставлению услуг в банковской сфере через интернет, поскольку в последнее время в сфере финансово-кредитных отношений всё чаще фиксируются махинации, касающиеся незаконных кредитных операций. Отмечено, что это один из самых распространённых способов финансового мошенничества, к которому прибегают как кредиторы (банки, фонды, ассоциации), так и заёмщики (субъекты хозяйствования, физические лица), а экономический ущерб указанных субъектов

и, в первую очередь, финансово-кредитных учреждений может достигать значительных сумм в национальной или иностранной валюте. Подчёркнуто, что все многочисленные незаконные финансово-кредитные операции условно можно разделить на несколько групп в зависимости от субъекта (заёмщик или кредитор). В статье с целью защиты интересов субъектов финансово-кредитных отношений и, соответственно, избегания ими экономического ущерба, рекомендуется: со стороны кредитора (это касается, в первую очередь, банков) — обеспечить соответствующий уровень финансового контроля, который заключается в надлежащем документальном оформлении кредитных операций (организации специального делопроизводства с документами, содержащими банковскую тайну), обоснованности предоставления кредита клиенту путём двойной проверки соответствующими службами банков, а со стороны клиентов — постоянно повышать финансовую грамотность вышеуказанных отношений.

Установлено, что особого внимания заслуживают высокотехнологичные преступления с использованием новейшей техники и программного обеспечения, поэтому дальнейшие исследования нуждаются в предупреждении киберпреступности в банковской сфере. Рассмотрены вопросы проведения судебно-экономических исследований по предоставлению услуг в банковской сфере через интернет. На основе анализа последствий кибермошенничества в сфере использования клиентами банков платёжных средств выявлено, что наиболее уязвимым местом является сам клиент, который под действием различных методов социальной инженерии становится объектом мошенничества. Для борьбы с этим способом мошенничества украинские банки не имеют достаточно действенных инструментов. Постоянно растущее число назначенных экспертиз, связанных с исследованием документов финансово-кредитных операций, и расширение предмета исследования указанного сегмента экспертизы требуют внесения соответствующих изменений в законодательство с целью более полного удовлетворения потребностей следственной и судебной практики.

Ключевые слова: интернет-банкинг, финансово-кредитные операции, финансовые махинации, онлайн-сервис, преступления в банковской сфере, банковские услуги, кредитные операции, компьютерные технологии в сфере платежей, расчёты через интернет.

K. Hovorova

PLACE OF FORENSIC ECONOMIC EXAMINATION IN COMBATING FRAUD ON THE PROVISION OF SERVICES IN BANKING VIA THE INTERNET

The article determines the place of forensic economic examination while combating fraud on provision of services in banking via the Internet, since lately frauds concerning illegal credit operations have been registered more frequently according to research in the field of financial and credit relations. It is noted

that this is one of the most common methods of financial fraud, which is resorted to both by creditors (banks, funds, associations) and by borrowers (business entities, natural persons), and economic damage for these entities and, first of all, for financial and credit institutions, may result in substantial amounts in national or foreign currency. It was emphasized that all numerous illegal financial and credit operations can be divided into several groups, depending on the entity (a borrower or a lender). In order to protect the interests of entities of financial and credit relations and, accordingly, to avoid their economic damage, it is recommended: on the part of a lender (it refers, first of all, to banks) to ensure an appropriate level of financial control which is to properly document credit operations (organization of special office administration by working with documents containing bank secrecy), to ensure reasonableness of granting a loan to a client having him double checked by corresponding bank services, and on the part of clients to constantly improve financial literacy with regard to the above relations.

It has been established that high-tech crimes with the use of the latest technology and software warrant special attention, therefore further research needs to be aimed at acquiring the right to prevent cybercrime in banking. The issues of conducting forensic economic research on the provision of services in banking via the Internet are considered. Based on the analysis of the consequences of cyber fraud that occur while the use of bank funds by customers of banks, it has been revealed that the client himself is the most vulnerable point and he becomes subject to fraud under the influence of various social engineering methods. To combat this method of fraud, Ukrainian banks do not have sufficiently effective tools. The constantly growing number of forensic examinations related to the study of documents of financial and credit operations and expansion of the subject of study of the specified segment of forensic examination requires amending legislation in order to better meet the needs of investigative and judicial practice.

Keywords: Internet banking, financial and credit operations, financial fraud, online service, crimes in banking, banking services, credit operations, computer technologies in the field of payments, payments via the Internet.

Надійшла до редколегії 04.08.2020

Говорова К. І. Місце судово-економічної експертизи у протидії шахрайствам з надання послуг у банківській сфері через інтернет. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 461—472. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.37.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.38
УДК 343.98:33

О. С. Фесенко,
старший судовий експерт відділу товарознавчих, гемологічних, економічних, будівельних, земельних досліджень та оціночної діяльності Запорізького науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Запоріжжя, Україна,
e-mail: fesenko_o.s.1703@ukr.net

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ ПІД ЧАС ДОСЛІДЖЕННЯ ПОДАТКОВОГО КРЕДИТУ З ПОДАТКУ НА ДОДАНУ ВАРТІСТЬ (оглядова стаття)

Розглянуто проблемні питання, з якими стикається судовий експерт на практиці під час проведення судової економічної експертизи щодо підтвердження порушень, визначених актами документальних перевірок контролюючих органів України (у частині завищення податкового кредиту), які за своєю сутністю мають правовий характер і потребують знань не лише у сферах економіки, бухгалтерського, податкового обліку і звітності, а й у сфері юриспруденції.

Метою статті є висвітлення та шляхи вирішення проблемних питань, що виникають під час проведення судової економічної експертизи, наведено приклади з експертної практики.

Проаналізовано судову практику й за результатами дослідження зроблено відповідні висновки.

Ключові слова: економічна експертиза, судовий експерт, податок на додану вартість, податковий кредит, податкова накладна, рішення суду, почеркознавча експертиза, первинний документ, акт документальної перевірки.

Постановка наукової проблеми. Податок на додану вартість (далі — *ПДВ*) є основним джерелом наповнення Державного бюджету України й одним з найбільш суперечливих і проблемних податків.

Станом на сьогодні суб'єкти господарської діяльності занижують або взагалі не сплачують ПДВ до бюджету, тому порушення суб'єктами господарської діяльності вимог податкового законодавства в частині нарахування і сплати ПДВ є однією з актуальних проблем, яка негативно впливає на економіку України, адже від правильності відображення в бухгалтерському та податковому обліку підприємства сум податкового зобов'язання й податкового кредиту залежать повнота, своєчасність розрахунків з бюджетом за цим податком.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню нарахування та сплати податку на додану вартість присвячено чимало наукових і публіцистичних праць як в Україні, так і за її межами.

© О. С. Фесенко, 2020

У світовому економічному просторі систему податку на додану вартість уперше запропонував застосувати в Німеччині 1919 р. Вільгельм фон Сименс. Тоді цей податок мав назву «облагороджений податок з обігу», або «облагороджений обіговий податок». 1954 р. Франція замінила податок з обігу на податок на додану вартість. Згодом ПДВ набув неабиякого поширення: спочатку в країнах Європи, а згодом — у країнах Азії, Африки й Латинської Америки [1].

Проблему адміністрування ПДВ досліджували багато науковців, зокрема О. Василик [2], Ю. Іванов [3], А. Крисоватий [4] та ін. Вагомий внесок у розвиток організації та методики обліку розрахунків за ПДВ здійснили вітчизняні дослідники О. Адамик [5], В. Бабіч, С. Сагова [6], М. Коцупатрий [7], К. Уллубієва [8], М. Шигун та ін. [9]

Мета статті: висвітлення проблем та пропозиції шляхів їх вирішення, з якими судовий експерт стикається під час проведення судової економічної експертизи щодо підтвердження порушень, визначених актами документальних перевірок (у частині завищення податкового кредиту), які за своєю сутністю мають правовий характер і потребують знань не лише у сферах економіки, бухгалтерського, податкового обліку та звітності, а й у сфері юриспруденції.

---

[1] Цит. за: Книшек О., Дяченко Є. Оптимальна ставка податку на додану вартість — основа успішних податкових надходжень//*Економічний аналіз:* зб. наук. пр. Тернопіль, 2012. Т. 10 (1). С. 410. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecan_2012_10(1)__88 (дата звернення: 03.06.2019).

[2] Василик О. Д. Податкова система України: навч. посіб. Київ, 2004. 478 с.

[3] Иванов Ю. Н. Экономическая статистика: учебник/под ред. Ю. Н. Иванова. 2-е изд., перераб. и доп. Москва, 2002. С. 480.

[4] Крисоватий А. І., Десятнюк О. М. Податкова система: навч. посіб. Тернопіль, 2004. 331 с.

[5] Адамик О. Доходи суб'єктів державного сектору: економічна сутність, вітчизняна та міжнародна інтерпретація//*Бухгалтерський облік і аудит*. 2012. № 1. С. 29—36.

[6] Бабіч В. В., Сагова С. В. Фінансовий облік (облік активів): навч. посіб. Київ, 2006. 282 с.

[7] Коцупатрий М. М., Ковач С. І., Безверхий К. В. Облік і звітність в оподаткуванні у схемах і таблицях: навч. посіб. Київ, 2015. 196 с.

[8] Уллубієва К. К. Шляхи удосконалення методики внутрішнього контролю розрахунків за податком на додану вартість на основі ризик-орієнтованого підходу// *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: Економічні науки.* 2014. Вип. 6 (5). С. 201—204.

[9] Цит. за: Юрченко О. Податок на додану вартість: аналіз податкової реформи 2016 року//*Бухгалтерський облік і аудит*. 2016. № 12. С. 18. URL: http://194.44.12.92:8080/jspui/handle/123456789/903 (дата звернення: 03.06.2019).

Викладення основного матеріалу дослідження. Упродовж 1997—2010 рр. ПДВ нараховували та сплачували до бюджету відповідно до вимог Закону України «Про податок на додану вартість» [1].

Починаючи з січня 2011 р. й до сьогодні відносини, що виникають у сфері справляння податків і зборів (зокрема, вичерпний перелік та порядок адміністрування податків і зборів, які слід справляти в Україні), регламентовано Податковим кодексом України (далі — *ПКУ*) та іншими законодавчими й нормативними актами.

Відповідно до норм чинного ПКУ, ПДВ — це загальнодержавний, непрямий податок, який є складовою ціни товару (послуги) та який сплачує покупець, але до бюджету його перераховує продавець. Нараховують і сплачують ПДВ згідно з нормами розд. V ПКУ [2].

Контроль за здійсненням і дотриманням суб'єктами господарської діяльності своєчасного нарахування та сплати ПДВ покладено на Державну податкову службу України.

Так, відповідно до вимог п. 75.1 ст. 75 ПКУ, контролюючі органи мають право проводити камеральні, документальні (планові або позапланові; виїзні або невиїзні) та фактичні перевірки.

Згідно з п/п. 75.1.2 ПКУ своєчасність, достовірність, повноту нарахування та сплати усіх передбачених ПКУ податків і зборів (зокрема, ПДВ), а також дотримання валютного й іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, перевіряють контролюючі органи під час документальної перевірки.

Документальній перевірці підлягають податкові декларації (розрахунки), фінансова, статистична й інша звітність, регістри податкового та бухгалтерського обліку, ведення яких передбачено законом, первинні документи, які використовуються в бухгалтерському й податковому обліку та пов'язані з нарахуванням і сплатою податків та зборів, виконанням вимог іншого законодавства, контроль за дотриманням якого покладено на контролюючі органи, а також отримані в зумовленому законодавством порядку контролюючим органом документи й податкова інформація, зокрема за результатами перевірок інших платників податків [3].

Результати документальних перевірок слід оформлювати у формі акта документальної перевірки або довідки документальної перевірки. У разі

[1] Про податок на додану вартість: Закон України від 03.04.1997 р. № 168/97-ВР (утратив чинність). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168/97-вр (дата звернення: 03.06.2019).

[2] Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI (зі змін. та допов.)//*Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2011. № 13—14, 15—16, 17. Ст. 112. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (дата звернення: 03.06.2019).

[3] Там само.

визначення під час перевірки порушень складають акт документальної перевірки [1] та виносять податкове повідомлення-рішення.

Найчастіше платники податків оскаржують податкові повідомлення-рішення, винесені Державною податковою службою за результатами проведення документальної перевірки,— через незгоду з висновками, викладеними контролюючим органом в акті документальної перевірки.

У разі звернення платника-податків з позовом, до набрання законної сили рішенням суду, податкове зобов'язання вважають неузгодженим. Тому представники контролюючих органів і слідчі мають докласти максимальних зусиль для доведення правомірності порушень, викладених в акті документальної перевірки й захисту інтересів держави в суді.

Як свідчать експертна практика й дані Єдиного державного реєстру судових рішень (далі — *ЕДРСУ*) [2], розгляд судами справ щодо порушень податкового законодавства, визначених упродовж 2012—2016 рр., триває дотепер.

Одним зі способів підтвердження порушень вимог податкового законодавства платниками податку, який сприяє всебічному, повному й об'єктивному дослідженню обставин справи, ухваленню законних та обґрунтованих судових рішень, і водночас одним з найбільш затребуваних видів судових експертиз є судова економічна експертиза.

Найчастіше судово-економічну експертизу щодо підтвердження порушень суб'єктами господарської діяльності вимог податкового законодавства призначають слідчі органи, слідчий суддя або суд уже після проведення контролюючим органом документальної перевірки, оскільки проведення ревізійних дій (визначення судовими експертами будь-яких економічних показників без попереднього проведення документальних перевірок фінансово-господарської діяльності суб'єктом контролю) не належить до завдань економічної експертизи [3].

---

[1] Про затвердження Порядку оформлення результатів документальних перевірок дотримання законодавства України з питань державної митної справи, податкового, валютного та іншого законодавства платниками податків — юридичними особами та їх відокремленими підрозділами: наказ Мінфіну України від 20.08.2015 р. № 727 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1300-15 (дата звернення: 03.06.2019).

[2] Єдиний державний реєстр судових рішень — автоматизована система збирання, зберігання, захисту, обліку, пошуку та надання електронних копій судових рішень (див.: Про доступ до судових рішень: Закон України від 22.12.2005 р. № 3262-IV (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15 (дата звернення: 14.06.2019)). До Реєстру занотовують усі рішення судів України у цивільних, адміністративних, господарських справах, справах про адміністративні правопорушення та кримінальних провадженнях.

[3] Інформаційний лист Державного НДЕКЦ МВС України від 18.11.2014 р. № 19/15-8533 (дата звернення: 14.06.2019).

Однією з актуальних проблем, з якою стикається судовий експерт під час проведення судової економічної експертизи, на вирішення якої ставляться питання щодо підтвердження висновків актів документальних перевірок контролюючих органів (у частині завищення податкового кредиту, заниження суми ПДВ, яка підлягає сплаті до бюджету), є відсутність у контролюючого органу та в ініціатора призначення економічної експертизи рішення суду про визнання недійсними документів, укладених між підприємствами.

З першого погляду, підтвердження порушень, зазначених в акті документальної перевірки щодо завищення податкового кредиту та (як наслідок) заниження суми ПДВ, що підлягає сплаті до бюджету, належить до завдань економічної експертизи. Проте, здебільшого висновки ґрунтуються на тому, що під час перевірки, проведеної податковим органом, не було визначено факт здійснення постачання, а отже, ці операції є безтоварними; у первинних документах підприємства або фізичної особи-підприємця зазначено господарські операції, яких фактично не відбувалося, через що податкові, видаткові та прибуткові накладні, договори не мають юридичної сили первинних документів тощо.

Досліджувані порушення потребують не лише знань експерта у сфері бухгалтерського, податкового обліку та звітності, а й визнання недійсними документів, укладених між підприємствами. Процесуальним документом, що підтверджує наявність або відсутність цих фактів, є рішення суду про визнання недійсними договорів і первинних документів, укладених між підприємствами, яке ухвалюють винятково в судовому порядку. Адже відповідно до ст. 204 Цивільного кодексу України (далі — *ЦКУ*): правочин є правомірним, якщо його недійсність прямо не встановлено законом або якщо його не визнано судом недійсним [1].

Тобто визнання первинних документів недійсними (без попередньо винесеного судом рішення) виходить за межі спеціальних знань судового експерта, оскільки за своєю сутністю має правовий характер. У ст. 242 Кримінального процесуального кодексу України [2] чітко зазначено, що не допускається проведення експертизи для з'ясування питань права.

Для того щоб залишатися в межах своїх спеціальних знань, судовий експерт досліджує документи реалізації й отримання товару, послуг (видаткові, прибуткові та товарно-транспортні накладні; акти здачі-приймання, надання послуг, виконання робіт тощо), касові й банківські документи на отримання грошових коштів, перевіряє наявність усіх обов'язкових

[1] Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV (зі змін. та допов.). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n1163 (дата звернення: 03.06.2019).

[2] Кримінальний процесуальний кодекс України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4651-VI (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n2256 (дата звернення: 03.06.2019).

реквізитів, зокрема наявність підписів і печаток. Потім він порівнює дані, зазначені в первинних документах, з даними обігово-сальдових відомостей і податкових накладних, а також перевіряє включення податкових накладних до реєстру виданих та отриманих податкових накладних і порівнює з даними, зазначеними у податковій декларації з ПДВ та в додатку 5 до податкової декларації з ПДВ.

Усі названі операції дають змогу судовому експертові з'ясувати відповідність наданих на дослідження первинних документів визначеній сумі податкового кредиту, податкового зобов'язання з ПДВ, сумі ПДВ, що підлягає сплаті за звітний період.

Розглянемо деякі приклади порушень, зазначених в актах документальних перевірок контролюючих органів, щодо завищення податкового кредиту та шляхи вирішення проблемних питань, які виникають на практиці під час судової економічної експертизи з цих порушень.

Так, на вирішення судової економічної експертизи поставлено питання щодо документального підтвердження висновків акта документальної перевірки в частині завищення податкового кредиту підприємством «А» (покупцем) у відносинах з підприємством «Б» (продавцем).

На дослідження судовому експертові надано всі первинні документи відносин між підприємствами «А» і «Б»: видаткові накладні, прибуткові накладні, товарно-транспортні накладні, договір, специфікації, податкові накладні, документи, що підтверджують оплату товару (рахунки на оплату, платіжні доручення), обігово-сальдові відомості за субрахунками 631 «Розрахунки з постачальниками», 644 «Податковий кредит з ПДВ» тощо. Первинні документи підписано у двосторонньому порядку (з боку покупця без зазначення П. І. Б.), підписи скріплено печатками сторін.

Порівняння судовим експертом даних, зазначених у видаткових і прибуткових накладних, податкових накладних, реєстрі виданих та отриманих податкових накладних, додатку 5 до податкової декларації з ПДВ та даних аналітичного обліку розбіжностей не виявило, оплату підприємство «А» здійснило в повному обсязі, заборгованість перед контрагентом «Б» відсутня.

Тобто на дослідження судовому експертові надано всі належно оформлені документи, що відповідають вимогам первинного документа та підтверджують здійснення господарських операцій між підприємствами «А» і «Б».

Порушення із завищення податкового кредиту підприємством «А» (покупцем) у відносинах з підприємством «Б» (продавцем) могло виникнути, наприклад, унаслідок наведених далі обставин.

1. В акті документальної перевірки контролюючий орган зазначає, що підприємство «А» у відносинах з підприємством «Б» до складу податкового кредиту внесло суми ПДВ, але факт здійснення товарних операцій постачальником підприємством «Б» на адресу підприємства «А» перевіркою не підтверджено. У наданих видаткових накладних неможливо

ідентифікувати особу (підпис у рядку «Отримав» здійснено від імені директора підприємства «А» без зазначення П. І. Б. та посади особи, що поставила цей підпис), яка фактично отримала товар, і відсутній обов'язковий реквізит — «місце складання». Крім того, у первинних документах контрагента (підприємства «Б») зазначено господарські операції, яких фактично не відбувалося. За таких обставин податкові накладні, видаткові та прибуткові накладні, договори не мають юридичної сили первинних документів, і підприємство «А» неправомірно формувало регістри бухгалтерського обліку й податкову звітність на підставі таких первинних документів.

Визнання первинних документів недійсними (без попередньо винесеного судом рішення) виходить за межі спеціальних знань судового експерта.

Під час дослідження первинних документів судовий експерт перевіряє наявність усіх обов'язкових реквізитів, і в разі їх відсутності (або наявності недоліків чи несуттєвих помилок) може зазначити про це у своєму висновку. Проте, стверджувати та заносити до висновку, що в первинних документах підприємства «Б» зазначено господарські операції, яких фактично не відбувалося, судовий експерт не має права.

Формальне складання або складання не з дотриманням вимог ч. 2 ст. 9 Закону України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» [1] первинних документів контролюючі органи здебільшого тлумачать як ознаку безтоварності господарських операцій.

Однак, суд у своїх рішеннях дотримується дещо іншої позиції.

Наприклад, у постанові Запорізького окружного адміністративного суду від 21.09.2016 р. у справі № 808/1968/16 суд зазначив, що, враховуючи наявність у підприємства «А» первинних бухгалтерських документів, які підтверджують наявність витрат на придбання товару, беручи до уваги, що зазначені документи не визнано недійсними, контрагент підприємство «Б» на момент здійснення операцій зареєстрований в обумовленому законом порядку як платник ПДВ, тому підприємство «А» цілком правомірно задекларувало суми податкового кредиту з ПДВ [2].

Такої самої думки у справі № 808/1968/16 дотримується і Вищий адміністративний суд України (далі — *ВАСУ*; ухвала від 26.01.2017 р.): *«Крім того, документи та інші дані, що спростовують реальність здійснення господарської операції, яка відображена в податковому обліку, повинні оцінюватися з урахуванням специфіки кожної господарської операції — умов перевезення, зберігання товарів, змісту послуг, що надають, тощо. При цьому сама собою наявність або відсутність окремих документів, а так*

[1] Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні: Закон України від 16.07.1999 р. № 996-XIV (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14 (дата звернення: 03.06.2019).

[2] Постанова Запорізького окружного адмінсуду від 21.09.2016 р. у справі № 808/1968/16. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/61733121 (дата звернення: 03.06.2019).

само помилки у їх оформленні не є підставою для висновків про відсутність господарської операції, якщо з інших даних вбачається, що фактичний рух активів або зміни у власному капіталі чи зобов'язаннях платника податку у зв'язку з його господарською діяльністю мали місце» [1].

Подібну правову позицію викладено і в ухвалах Вищого адміністративного суду України від 17.02.2015 р. у справі № 804/10323/13-а [2], від 12.07.2016 р. у справі № 826/10030/15 [3], у Постанові Верховного Суду України (далі — *ВСУ*) від 18.12.2018 р. у справі № 816/1118/17 [4].

У Постанові ВСУ від 05.02.2019 р. у справі № 816/652/15-а суд також зазначив: *«Наявність або відсутність окремих документів, як і деякі помилки чи неточності у їх оформленні, не є підставою для висновків про відсутність господарської операції, якщо з інших даних випливає, що фактичний рух активів або зміни у власному капіталі чи зобов'язаннях платника податків у зв'язку з його господарською діяльністю мали місце (відбулися), а певні недоліки в заповненні первинних документів мають оціночний характер»* [5].

Отже, для того щоб судовий експерт не виходив за межі своїх спеціальних знань під час проведення судової економічної експертизи та підтвердження актів документальних перевірок щодо порушень податкового законодавства (зокрема, щодо завищення податкового кредиту, які за своєю сутністю мають правовий характер), доцільно надати на дослідження судовому експертові рішення суду про визнання недійсними документів, укладених між підприємствами «А» і «Б» (видаткових накладних, актів приймання-передачі, податкових накладних тощо), що набуло чинності.

2. В акті документальної перевірки контролюючий орган зазначив порушення — завищення податкового кредиту, тому що видаткові й податкові накладні виписано від імені осіб, які заперечують свою участь у створенні та діяльності контрагента платника податків. Наприклад, усі первинні документи підписано гр. «Д», який значиться як засновник і директор підприємства «Б», проте, фактично жодного відношення до цього підприємства

[1] Ухвала ВАСУ від 26.01.2017 р. у справі № 808/1968/16. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/64624451 (дата звернення: 03.06.2019).

[2] Ухвала ВАСУ від 17.02.2015 р. у справі № 804/10323/13-а. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/42842592 (дата звернення: 03.06.2019).

[3] Ухвала ВАСУ від 12.07.2016 р. у справі № 826/10030/15. URL: https://www.uacourt.openregister.info/administratyvni-spravy-do-01-01-2019-3000/spravy-zi-sporiv-z-pryvodu-realizatsiyi-podatkovoyi-polityky-ta-za-zvernennyamy-podatkovykh-organiv-iz-deyakymy-vydamy-vymog-zokrema-zi-sporiv-shchodo-5610/administruvannya-okremykh-podatkiv-zboriv-platezhiv-u-tomu-chysli-5617/podatku-na-dodanu-vartist-krim-byudzhetnogo-vidshkoduvannya-z-podatku-na-dodanu-vartist-11691?document=58953707 (дата звернення: 03.06.2019).

[4] Постанова ВСУ від 18.12.2018 р. у справі № 816/1118/17. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/78773797 (дата звернення: 13.06.2019).

[5] Постанова ВСУ від 05.02.2019 р. у справі № 816/652/15-а. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/79638539 (дата звернення: 13.06.2019).

гр. «Д» не має, фінансово-господарської діяльності не здійснює, адміністративно-розпорядчих функцій керівника підприємства не виконує.

У цьому разі судовий експерт досліджує надані первинні документи, перевіряє наявність усіх обов'язкових реквізитів, порівнює дані у пов'язаних між собою документах.

Обов'язок визначати й доводити, що відомості, які містяться в належно оформлених первинних документах, є недостовірними, суперечливими діям осіб і є наслідком укладення нікчемних правочинів, перебуває за межами спеціальних знань судового експерта, оскільки це питання належить до категорії правових.

У ст. 234 ЦКУ зазначено, що фіктивним є правочин, який вчинено без наміру створення правових наслідків, що обумовлювалися цим правочином. Фіктивний правочин визнається судом недійсним [1].

Відповідно до ст. 205 Кримінального кодексу України, фіктивне підприємництво — це створення або придбання суб'єктів підприємницької діяльності (юридичних осіб) з метою прикриття незаконної діяльності або здійснення видів діяльності, щодо яких діє заборона [2].

У постановах від 16.01.2018 р. у справі № 2а-7075/12/2670 [3] та від 27.04.2018 р. у справі № 2а-4901/12/1070 [4] ВСУ зазначає, що статус фіктивного, нелегального підприємства несумісний з легальною підприємницькою діяльністю. Господарські операції таких підприємств не можуть бути легалізовані навіть за формального підтвердження документами бухгалтерського обліку.

Відповідно до Постанови ВСУ від 06.02.2018 р. у справі № 826/6986/14: *«Ця обставина не може залишатися неврахованою судами, оскільки статус фіктивного підприємства несумісний з легальною підприємницькою діяльністю навіть за формального підтвердження її первинними документами та дає підстави для висновку про те, що первинні документи, які стали підставою для формування податкового кредиту та валових витрат, виписані контрагентом, фіктивність господарської діяльності якого встановлена вироком суду, не можуть вважатися належно оформленими та підписаними повноважними особами звітними документами, які посвідчують факт придбання товарів, робіт чи послуг, а тому віднесення відображених у них сум ПДВ до податкового кредиту є безпідставними»* [5].

[1] Цивільний кодекс України: … . URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n1163 (дата звернення: 03.06.2019).

[2] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змін. та допов.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#n1382 (дата звернення: 03.06.2019).

[3] Постанова ВСУ від 16.01.2018 р. у справі № 2а-7075/12/2670. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/71630425 (дата звернення: 03.06.2019).

[4] Постанова ВСУ від 27.04.2018 р. у справі № 2а-4901/12/1070. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/73764158 (дата звернення: 03.06.2019).

[5] Постанова ВСУ від 06.02.2018 р. у справі № 826/6986/14. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/72089405 (дата звернення: 03.06.2019).

Водночас існує протилежна позиція ВСУ. Так, у Постанові від 29.03.2018 р. у справі № 826/3498/15 суд зауважив: *«Факт наявності вироку, ухваленого на підставі угод у кримінальному провадженні, не дає підстав для автоматичного висновку про нереальність господарських операцій, унаслідок чого є нагальна необхідність перевіряти доведеність кожного податкового правопорушення і здійснювати комплексне дослідження усіх складових господарських операцій, з врахуванням обставин, встановлених у вироку, який набрав законної сили».* У постанові суд також зазначив, що вироком суду встановлено, що обвинувачені ОСОБА_1, ОСОБА_2, ОСОБА_3 вчинили фіктивне підприємництво, зокрема придбали суб'єкта підприємницької діяльності (підприємство «Б») з метою прикриття незаконної діяльності. Проте, жодних фактів, які б свідчили про здійснення цим підприємством нереальної господарської діяльності, зокрема за правовідносинами з підприємством «А», цим вироком не встановлено. Зокрема, цим вироком не встановлено вини уповноваженої особи контрагента позивача — підприємства «Б» (І. І. Іванової), яка підписувала первинні документи [1].

Тобто для підтвердження висновків податкового органу експертові необхідно надати вирок суду не лише про визнання підприємства «Б» фіктивним, а й про визначення факту фіктивності господарської діяльності підприємства «Б» (зокрема, з підприємством «А»).

3. Ще однією, не менш вагомою, проблемою, з якою на практиці судовий експерт стикається під час проведення економічної експертизи щодо підтвердження зазначених в акті документальної перевірки порушень (у частині завищення податкового кредиту), є відсутність призначення економічної експертизи в ініціатора та контролюючого органу, який проводив документальну перевірку, результатів почеркознавчої експертизи.

Так, наприклад, порушення податкового законодавства в частині завищення податкового кредиту, занотоване в акті документальної перевірки, ґрунтується на тому, що податкові, видаткові накладні підписано не посадовими особами, зазначеними в Єдиному державному реєстрі юридичних та фізичних осіб — підприємців, а невідомою особою, або підписано нібито від імені відповідальних осіб, але посадові особи стверджують, що не підписували цих документів.

У цьому разі (для з'ясування істини) перед призначенням судової економічної експертизи доцільно, щоб слідчі органи отримали висновки почеркознавчої експертизи й технічної експертизи документів, результати яких судовий експерт використає, складаючи висновок, або призначити комплексну судову почеркознавчу й економічну експертизу. Адже під час дослідження первинних документів судовий експерт не має права самостійно визначати особу, яка дійсно підписала документи.

[1] Постанова ВСУ від 29.03.2018 р. у справі № 826/3498/15. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/73081934 (дата звернення: 03.06.2019).

Слід звернути увагу, що почеркознавчу та технічну експертизи документів варто проводити винятково за тими первинними документами, які стосуються господарських відносин підприємств, мають безпосередній стосунок до них, та саме за той період, за який виявлено порушення.

В експертній практиці є випадки, коли податковий орган в акті документальної перевірки у разі виявлення порушення щодо завищення податкового кредиту посилається на висновок почеркознавчої експертизи, за результатами якої визначено, що підписи від імені директора підприємства «Б» громадянина «С» у первинних бухгалтерських документах виконав не громадянин «С», а інша особа (особи). Однак, замість первинних документів (видаткових, прибуткових накладних, податкових накладних), які мають безпосереднє відношення та впливають на формування податкового кредиту, на дослідження судовому експертові надають лише рахунки на оплату або договір з додатковими угодами.

Як свідчить судова практика (справа № 808/1968/16), суд не приймає посилання податківців на висновок почеркознавчої експертизи, оскільки після його докладного вивчення суд доходить висновку, що на експертизу було надано первинні документи контрагента, а саме рахунки на оплату, проте, ці документи не стосуються господарських відносин підприємств «А» і «Б» [1].

Інший приклад: досліджуючи акт документальної перевірки, судовий експерт з'ясував, що завищення податкового кредиту виявлено за період червень-грудень 2014 р. (звітні податкові періоди, коли платник податків міг подати податкові накладні в паперовому вигляді), а почеркознавчу експертизу, на яку наведено посилання в акті документальної перевірки, проведено за податковими й видатковими накладними лише за період червень-липень 2014 р.

Висновки. Підсумовуючи зазначене вище, для вирішення проблемних питань, які виникають під час проведення судової економічної експертизи, та підтвердження актів документальних перевірок щодо порушень податкового законодавства (у частині завищення податкового кредиту), які за своєю сутністю мають правовий характер, на дослідження судовому експертові необхідно надати не лише належно оформлені первинні документи (підписані особами, відповідальними за здійснення господарських операцій, або засвідчені відповідно до вимог чинного законодавства), а й рішення суду про визнання недійсними документів, укладених між підприємствами, яке набуло чинності.

Перед призначенням економічної експертизи доцільно провести почеркознавчу або технічну експертизу документів — саме тих документів і саме за той період, за який виявлено порушення податкового законодавства,— або призначити комплексну почеркознавчу й економічну експертизу (у разі підписання податкових, видаткових накладних неуповноваженою особою).

[1] Постанова Запорізького окружного адмінсуду від 21.09.2016 р. у справі № 808/1968/16 … .

References

Adamyk, O. (2012). Dokhody subiektiv derzhavnoho sektoru: ekonomichna sutnist, vitchyzniana ta mizhnarodna interpretatsiia. *Bukhhalterskyi oblik i audyt.* № 1 [in Ukrainian].

Babich, V. V., Sahova, S. V. (2006). *Finansovyi oblik (oblik aktyviv):* navch. posib. Kyiv [in Ukrainian].

Informatsiinyi lyst Derzhavnoho NDEKTs MVS Ukrainy vid 18.11.2014 r. № 19/15-8533 (data zvernennia: 14.06.2019) [in Ukrainian].

Ivanov, Iu. N. (2002). *Ekonomicheskaia statistika:* uchebnik. Ed.: Iu. N. Ivanova. 2-e izd., pererab. i dop. Moscow [in Russian].

Knyshek, O., Diachenko, Ye. (2012). Optymalna stavka podatku na dodanu vartist — osnova uspishnykh podatkovykh nadkhodzhen. *Ekonomichnyi analiz.* T. 10 (1). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ecan_2012_10(1)__88 (data zvernennia: 03.06.2019) [in Ukrainian].

Kotsupatryi, M. M., Kovach, S. I., Bezverkhyi, K. V. (2015). *Oblik i zvitnist v opodatkuvanni u skhemakh i tablytsiakh*: navch. posib. Kyiv [in Ukrainian].

Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341-III (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (data zvernennia: 27.06.2019) [in Ukrainian].

Kryminalnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4651-VI (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4651-17#n2256 (data zvernennia: 03.06.2019) [in Ukrainian].

Krysovatyi, A. I., Desiatniuk, O. M. (2004). *Podatkova systema:* navch. posib. Ternopil [in Ukrainian].

Podatkovyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 02.12.2010 r. № 2755-VI (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (data zvernennia: 03.06.2019) [in Ukrainian].

Postanova VCU vid 06.02.2018 r. u spravi № 826/6986/14. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/72089405 (data zvernennia: 03.06.2019) [in Ukrainian].

Postanova VCU vid 29.03.2018 r. u spravi № 826/3498/15. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/73081934 (data zvernennia: 03.06.2019) [in Ukrainian].

Postanova VSU vid 05.02.2019 r. u spravi № 816/652/15-a. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/79638539 (data zvernennia: 13.06.2019) [in Ukrainian].

Postanova VSU vid 16.01.2018 r. u spravi № 2a-7075/12/2670. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/71630425 (data zvernennia: 03.06.2019) [in Ukrainian].

Postanova VSU vid 18.12.2018 r. u spravi № 816/1118/17. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/78773797 (data zvernennia: 13.06.2019) [in Ukrainian].

Postanova VSU vid 27.04.2018 r. u spravi № 2a-4901/12/1070. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/73764158 (data zvernennia: 03.06.2019) [in Ukrainian].

Postanova Zaporizkoho okruzhnoho adminsudu vid 21.09.2016 r. u spravi № 808/1968/16. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/61733121 (data zvernennia: 03.06.2019) [in Ukrainian].

Pro bukhhalterskyi oblik ta finansovu zvitnist v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 16.07.1999 r. № 996-XIV (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/996-14 (data zvernennia: 03.06.2019) [in Ukrainian].

Pro podatok na dodanu vartist: Zakon Ukrainy vid 03.04.1997 r. № 168/97-VR (утратив чинність). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/168/97-vr (data zvernennia: 03.06.2019) [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Poriadku oformlennia rezultativ dokumentalnykh perevirok dotrymannia zakonodavstva Ukrainy z pytan derzhavnoi mytnoi spravy, podatkovoho, valiutnoho ta inshoho zakonodavstva platnykamy podatkiv — yurydychnymy osobamy ta yikh vidokremlenymy pidrozdilamy: nakaz Minfinu Ukrainy vid 20.08.2015 r. № 727 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/z1300-15 (data zvernennia: 03.06.2019) [in Ukrainian].

Tsyvilnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 16.01.2003 r. № 435-IV (zi zmin. ta dopov.). URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#n1163 (data zvernennia: 03.06.2019) [in Ukrainian].

Ukhvala VASU vid 12.07.2016 r. u spravi №826/10030/15. URL: https://www.uacourt.openregister.info/administratyvni-spravy-do-01-01-2019-3000/spravy-zi-sporiv-z-pryvodu-realizatsiyi-podatkovoyi-polityky-ta-za-zvernennyamy-podatkovykh-organiv-iz-deyakymy-vydamy-vymog-zokrema-zi-sporiv-shchodo-5610/administruvannya-okremykh-podatkiv-zboriv-platezhiv-u-tomu-chysli-5617/podatku-na-dodanu-vartist-krim-byudzhetnogo-vidshkoduvannya-z-podatku-na-dodanu-vartist-11691?document=58953707 (data zvernennia: 03.06.2019) [in Ukrainian].

Ukhvala VASU vid 17.02.2015 r. u spravi № 804/10323/13-a. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/42842592 (data zvernennia: 03.06.2019) [in Ukrainian].

Ukhvala VASU vid 26.01.2017 r. u spravi № 808/1968/16. URL: http://reyestr.court.gov.ua/Review/64624451 (data zvernennia: 03.06.2019) [in Ukrainian].

Ullubiieva, K. K. (2014). Shliakhy udoskonalennia metodyky vnutrishnoho kontroliu rozrakhunkiv za podatkom na dodanu vartist na osnovi ryzyk-oriientovanoho pidkhodu. *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu.* Seriia: Ekonomichni nauky. № 6 (5) [in Ukrainian].

Vasylyk, O. D. (2004). *Podatkova systema Ukrainy*. Kyiv [in Ukrainian].

Pro dostup do sudovykh rishen: Zakon Ukrainy vid 22.12.2005 r. № 3262-IV (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3262-15 (data zvernennia: 14.06.2019) [in Ukrainian].

Yurchenko, O. (2016). Podatok na dodanu vartist: analiz podatkovoi reformy 2016 roku. *Bukhhalterskyi oblik i audyt.* № 12. URL: http://194.44.12.92:8080/jspui/handle/123456789/903 (data zvernennia: 03.06.2019) [in Ukrainian].

Е. С. Фесенко

ПРОБЛЕМНЫЕ ВОПРОСЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ ПРИ ИССЛЕДОВАНИИ НАЛОГОВОГО КРЕДИТА ПО НАЛОГУ НА ДОБАВЛЕННУЮ СТОИМОСТЬ

(обзорная статья)

В статье рассмотрены проблемные вопросы, с которыми сталкивается судебный эксперт-экономист на практике при проведении судебной экономической экспертизы относительно подтверждения нарушений, определённых актами документальных проверок Государственной налоговой службы Украины (в части завышения налогового кредита), которые по своей сути носят правовой характер и нуждаются в знаниях не только в сфере экономики, бухгалтерского, налогового учёта и отчётности, но и в сфере юриспруденции.

Целью статьи является освещение и определение путей решения проблемных вопросов, возникающих при проведении судебной экономической экспертизы; приведены примеры из экспертной практики. Проанализирована судебная практика и определена роль наличия у следственных органов при назначении судебной экономической экспертизы решения суда о признании недействительными документов, заключённых между предприятиями, а также результатов почерковедческой экспертизы.

По результатам проведённого исследования сделаны выводы, что для подтверждения актов документальных проверок о нарушениях налогового законодательства (в части завышения налогового кредита), которые по своей сути носят правовой характер, для исследования судебному эксперту-экономисту необходимо предоставить не только надлежащим образом оформленные первичные документы, но и решение о признании недействительными документов, заключённых между предприятиями, приговор суда о фиктивности субъекта хозяйственной деятельности, вступивший в законную силу. Перед назначением экономической экспертизы целесообразно провести почерковедческую экспертизу (в случае подписания налоговых, расходных накладных неуполномоченным лицом).

В вопросах, поставленных на решение судебному эксперту-экономисту, целесообразно указывать о судебном решении и заключении почерковедческой экспертизы. Всё перечисленное увеличит количество раскрытия экономических преступлений и наполнит бюджет страны.

Ключевые слова: экономическая экспертиза, судебный эксперт, налог на добавленную стоимость, налоговый кредит, налоговая накладная, решения суда, почерковедческая экспертиза, первичный документ, акт документальной проверки.

O. Fesenko

PROBLEMATIC ISSUES AND WAYS FOR THEIR RESOLUTION WHILE RESEARCH ON TAX CREDIT OF VALUE-ADDED TAX
(Review Article)

The article deals with problematic issues faced by a forensic economist in practice when conducting a forensic economic examination in relation to confirmation of violations established by tax audit reports of the State tax service of Ukraine, particularly tax credit overstatement, which in their essence are legal in nature and require not only knowledge in the field of economics, accounting, tax accounting and reporting, but also legal knowledge.

The Article purpose is to highlight a number of challenging issues that arise during forensic economic examination; ways to resolve them are suggested, at the same time examples from forensic practice are offered.

The analysis of judicial practice and the role of availability of a court judgment concluded between enterprises on invalidation of documents, of the results of handwriting analysis for investigative bodies while appointment of forensic economic examination is substantiated.

According to the results of the carried out research, it was concluded that, in order to verify tax audit reports on violations of tax legislation, in terms of tax credit overstatement which in its essence are of a legal nature, a forensic expert should be provided not only with properly executed primary documents, but also judgment concluded between enterprises on recognition of invalid documents, court verdict on fictitious nature of the entity of economic activity, which became legally binding. Prior to appointment of forensic economic examination, it is expedient to conduct handwriting analysis (in case of signing of tax and expenditure invoices by a non-authorized person).

In questions addressed to a forensic expert-economist, it is useful to take into consideration court judgment and handwriting analysis forensic report. All the above will increase the number of disclosure of economic crimes and provide money to the budget of a country.

Keywords: forensic economic examination, forensic expert, value added tax, tax credit, tax bill, court judgment, handwriting analysis, primary document, tax audit report.

Надійшла до редколегії 25.06.2020

Фесенко О. С. Проблемні питання та шляхи їх вирішення під час дослідження податкового кредиту з податку на додану вартість (оглядова стаття). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 473—487. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.38.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.39
УДК 343.98

І. В. Сабадаш,
кандидат юридичних наук, завідувач лабораторії економічних та товарознавчих досліджень у резонансних провадженнях Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1967-9271, e-mail: saba-inna@ukr.net

С. О. Козуб,
головний судовий експерт лабораторії економічних та товарознавчих досліджень у резонансних провадженнях Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-4692-7958, e-mail: skozub78@ukr.net

Т. В. Марченко,
старший судовий експерт лабораторії економічних та товарознавчих досліджень у резонансних провадженнях Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-8060-3850,
e-mail: tanyamarchenko@ukr.net

ДО ПИТАННЯ ОПОДАТКУВАННЯ ПЕВНИХ ОПЕРАЦІЙ ЗІ СПРАВЛЯННЯ РЕНТНОЇ ПЛАТИ ЗА КОРИСТУВАННЯ НАДРАМИ ДЛЯ ВИДОБУВАННЯ ВУГЛЕВОДНЕВОЇ СИРОВИНИ

Розглянуто питання оподаткування операцій зі справляння рентної плати за користування надрами для видобування вуглеводневої сировини впродовж 2015 р. Оподаткування таких операцій є вузькоспеціалізованим питанням, яке раніше докладно не розглядали, що, відповідно, обґрунтовує новизну цієї теми.

За результатами розгляду визначено певні особливості оподаткування операцій зі справляння рентної плати за користування надрами для видобування вуглеводневої сировини впродовж 2015 р., що виникли в результаті набрання чинності Законом України від 28.12.2014 р. № 71-VIII «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи» (далі — Закон № 71-VIII) [1], яким

[1] Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи: Закон України від 28.12.2014 р. № 71-VIII (зі змін. та допов.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/71-19 (дата звернення: 29.05.2020).

© І. В. Сабадаш, С. О. Козуб, Т. В. Марченко, 2020

скасовано розд. XI «Плата за користування надрами» Податкового кодексу України (далі — ПКУ) [1] та запроваджено новий розд. IX «Рентна плата».

Ключові слова: плата за користування надрами, рентна плата, базовий податковий (звітний) період, податковий розрахунок, ставка рентної плати.

Постановка наукової проблеми. Вивчення питання оподаткування операцій зі справляння рентної плати за користування надрами для видобування вуглеводневої сировини впродовж 2015 р. є актуальним, оскільки під час проведення податкових перевірок уповноважені органи Державної фіскальної служби складають акти перевірок із донарахування сум податків і до експертних установ надходить значна кількість запитів від правоохоронних органів та судів на проведення судово-економічних експертиз з питань документального підтвердження висновків актів ревізій (перевірок) органів Державної фіскальної служби України (далі — *ДФС*) щодо виявлення порушень оподаткування названих операцій.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Оподаткування операцій зі справляння рентної плати за користування надрами для видобування вуглеводневої сировини впродовж 2015 р. є актуальним, оскільки в аспекті змін чинного законодавства України з оподаткування (у результаті набрання чинності Законом № 71-VIII, яким скасовано розд. XI «Плата за користування надрами» та запроваджено новий розд. IX «Рентна плата» ПКУ) зазначене питання в контексті експертного забезпечення правосуддя раніше не розглядали.

Метою статті є обґрунтування порядку здійснення досліджень щодо оподаткування операцій зі справляння рентної плати за користування надрами для видобування вуглеводневої сировини впродовж 2015 р. під час проведення судових економічних експертиз.

Викладення основного матеріалу дослідження. Порядок оподаткування операцій зі справляння рентної плати за користування надрами для видобування вуглеводневої сировини регламентовано положеннями ПКУ, податковими роз'ясненнями уповноважених органів ДФС і нормативними документами відповідних міністерств і відомств.

Контроль та здійснення перевірок за правильністю оподаткування операцій зі справляння рентної плати за користування надрами для видобування вуглеводневої сировини впродовж 2015 р., відповідно до вимог ПКУ, покладено на уповноважені органи ДФС, які під час перевірок (ревізій) виявляють факти порушень у витрачанні названих коштів і визначають суми збитків.

У подальшому матеріали перевірок передають до відповідних правоохоронних органів для реєстрації кримінальних проваджень. У процесі

[1] Податковий кодекс України: Закон України від 02.12.2010 р. № 2755-VI (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (дата звернення: 29.05.2020).

досудового розслідування за матеріалами цих перевірок призначають судово-економічні експертизи з питань документального підтвердження висновків актів перевірок щодо сум донарахованих податків.

Положення, якими регламентовано порядок оподаткування операцій зі справляння рентної плати за користування надрами для видобування вуглеводневої сировини, викладено в нормах ПКУ, що постійно змінюються (зокрема, у результаті набрання чинності Законом № 71-VIII скасовано розд. XI «Плата за користування надрами» та запроваджено новий розд. IX «Рентна плата» ПКУ), чим зумовлено складність проведення експертних досліджень.

Відповідно до п/п. 252.1.1 ПКУ, *«платниками рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин є суб'єкти господарювання, <...>, які набули права користування об'єктом (ділянкою) надр на підставі отриманих спеціальних дозволів на користування надрами <...> в межах конкретних ділянок надр з метою провадження господарської діяльності з видобування корисних копалин <...> в межах зазначених у таких спеціальних дозволах об'єктах (ділянках) надр»* [1].

Згідно з п. 257.1 ст. 257 ПКУ базовий податковий (звітний) період для рентної плати 2015 р. дорівнював календарному кварталу.

Особливістю оподаткування операцій зі справляння рентної плати за користування надрами для видобування вуглеводневої сировини та результатів податкових перевірок із цього питання є визначення перевіряльниками ДФС обставин подання суб'єктами господарювання податкових розрахунків з плати за користування надрами для видобування корисних копалин, у яких застосовано ставки у розмірах, відмінних від визначених п. 252.20 ст. 252 ПКУ, що, відповідно, призвело до заниження податкових зобов'язань названого податку [2].

При цьому визначення та декларування суб'єктами господарювання в податкових розрахунках з плати за користування надрами для видобування корисних копалин даних щодо об'єктів оподаткування (зокрема, вартості одиниць видобутих корисних копалин і застосованих коригувальних коефіцієнтів за 2015 р.) перевіряльники ДФС найчастіше загалом не заперечують.

Законом № 71-VIII внесено зміни до ПКУ, яким окремі платежі трансформовано у рентну плату (дата набрання чинності — 01.01.2015 р.). Тобто з 01.01.2015 р. плату за користування надрами для видобування нафти, природного газу й газового конденсату трансформовано в рентну плату за користування надрами для видобування нафти, природного газу й газового конденсату [3].

[1] Податковий кодекс України: … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (дата звернення: 29.05.2020).

[2] Там само.

[3] Там само.

Однак, під час проведення експертних досліджень зі згаданого питання з'ясовуються обставини щодо подання до податкового органу суб'єктами господарювання податкових декларацій (розрахунків з урахуванням уточнень) з рентної плати за 2015 р., у яких до показників податкового зобов'язання з рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин (у частині видобутого газу природного — газу, розчиненого у нафті, бутану, етану, пропану) під час визначення податкового зобов'язання за звітний податковий період застосовано ставку рентної плати 28 %, що (за висновками актів ДФС) не відповідає вимогам п. 252.20 ст. 252 ПКУ (у редакції Закону № 71-VIII), у якому ставку рентної плати за газ природний (будь-якого походження) з покладів, що повністю або частково залягають на глибині до 5000 м, визначено в розмірі 55 %.

Уперше підвищення ставки з 28 до 55 % тимчасово передбачено Законом України «Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України» від 31.07.2014 р. № 1621-VII (далі — *Закон № 1621-VII*) [1], який набрав чинності з 03.08.2014 р.

Проте, на постійній основі ставку 55 % закріплено Законом № 71-VIII, що набрав чинності з 01.01.2015 р. Цим самим Законом скасовано розд. XI «Плата за користування надрами» та запроваджено новий розд. IX «Рентна плата» ПКУ, яким, відповідно, впроваджено рентну плату.

Відповідно до п/п. 4.1.9 п. 4.1 ст. 4 ПКУ, зміни до будь-яких елементів податків і зборів не можна вносити пізніше, аніж за 6 місяців до початку нового бюджетного періоду, у якому діятимуть нові правила та ставки. Податки та збори, їх ставки, а також податкові пільги не змінюють упродовж бюджетного року [2].

Тобто тимчасове підвищення Законом № 1621-VII ставок плати за користування надрами для видобування природного газу з покладів, які повністю або частково залягають на глибині до 5000 м, є зміною до ставки податку, запровадженої пізніше, аніж за 6 місяців до початку нового бюджетного періоду [3].

Також зміною до ставки податку (рентної плати за користування надрами для видобування природного газу з покладів, які повністю або частково залягають на глибині до 5000 м), запровадженою пізніше, аніж за 6 місяців до початку нового бюджетного періоду, є закріплення Законом № 71-VIII на постійній основі ставки у розмірі 55 %.

---

[1] Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України: Закон України від 31.07.2014 р. № 1621-VII (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1621-18 (дата звернення: 29.05.2020).

[2] Податковий кодекс України: … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (дата звернення: 29.05.2020).

[3] Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких інших законодавчих актів України: … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1621-18 (дата звернення: 29.05.2020).

Подекуди під час проведення експертних досліджень щодо зазначеного питання у наданих матеріалах наявні надзвичайні рішення, складені за Договорами до Енергетичної Хартії та відповідно до Арбітражного регламенту Арбітражного інституту Торговельної палати м. Стокгольм (у порядку арбітражного розгляду), які визнано та приведено до виконання в Україні. У резолютивній частині цих міжнародних документів передбачено вимоги щодо утримання суб'єкта господарювання (у цьому разі — відповідного декларанта) від сплати ставки, що перевищує 28 %, регламентованих ПКУ до 31.07.2014 р.

Відповідно до ст. 26 (8) Договору до Енергетичної Хартії [1] арбітражні рішення, які можуть містити рішення про сплату відсотків, є остаточними й обов'язковими для сторін у спорі, а кожна договірна сторона невідкладно виконує будь-яке таке рішення та передбачає забезпечення ефективного виконання таких рішень на її території. Згідно з п. 2 ст. 34 Арбітражного регламенту ЮНСІТРАЛ [2] арбітражний суд має право ухвалити таку постанову у разі, якщо жодна зі сторін не заявляє обґрунтованих заперечень проти припинення розгляду. Отже, сторона справи має виконувати рішення (у цьому разі — рішення про попередні заходи) невідкладно і без будь-яких інших процедур, тобто не потребує визнання цього рішення та приведення його до виконання в Україні.

Водночас у ч. 1 ст. 462 Цивільного процесуального кодексу України (далі — *ЦПКУ*) [3] передбачено, що рішення іноземного суду (суду іноземної держави; інших компетентних органів іноземних держав, до компетенції яких належить розгляд цивільних справ) визнаються та виконуються в Україні, якщо їх визнання та виконання передбачено міжнародним договором, згоду на обов'язковість якого надано Верховною Радою України, або за принципом взаємності.

Однак, податкові повідомлення-рішення є юридичними актами ДФС, складеними на підставі актів перевірок ДФС, які перебувають у межах правовідносин податкового контролю та спрямовані на стягнення з відповідного суб'єкта господарювання коштів, що може спричинити наслідки, які названо забороненими в рішенні про забезпечувальні заходи згаданих вище міжнародних арбітражних судів.

Слід також зауважити, що згадані вище рішення арбітражних судів не змінюють положень п. 252.20 ПКУ та жодним чином не впливають на

[1] Договір до Енергетичної Хартії та Заключний акт до неї: від 17.12.1994 р. № 995_056; ратиф. Законом України від 06.02.1998 р. № 89/98-ВР (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_056 (дата звернення: 29.05.2020).

[2] Арбитражный регламент ЮНСИТРАЛ: принят ООН 15.06.1976 г. № 995_059. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_059 (дата звернення: 29.05.2020).

[3] Цивільний процесуальний кодекс України: Закон України від 18.03.2004 р. № 1618-IV (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15 (дата звернення: 29.05.2020).

норми вітчизняного податкового законодавства, а також перебувають за межами компетенції експертів-економістів.

Також за межами компетенції експертів-економістів перебувають будь-які твердження, що надають правову оцінку, зокрема, про те, що:

- норми Закону № 71-VIII порушують вимоги ПКУ, а саме п/п. 4.1.6, 4.1.8, 4.1.9, якими визначено принципи оподаткування — стабільність, нейтральність, соціальну справедливість;
- Закон № 71-VIII прийнято в порушення вимог Бюджетного кодексу України [1] та Закону України «Про Регламент Верховної Ради України» [2], оскільки п. 7.3 самого ПКУ забороняє вносити зміни до цього Кодексу, *«крім законів, що містять виключно положення щодо внесення змін до цього Кодексу та/або положення, які встановлюють відповідальність за порушення норм податкового законодавства»* [3];
- Закон № 71-VIII суперечить ст. 19 Конституції України [4].

Станом на сьогодні й на час подання до податкового органу суб'єктами господарювання податкових декларацій (розрахунків з уточненнями) з рентної плати за 2015 р., для яких щодо показників податкового зобов'язання з рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин (під час визначення податкового зобов'язання за звітний податковий період) положення п. 252.20 ПКУ були чинними, адже відповідний судовий орган не визнав положення п. 252.20 ПКУ такими, що суперечать вимогам ст. 19 Конституції України.

У підрозд. 9^1 «Особливості справляння рентної плати за користування надрами для видобування корисних копалин» ПКУ (п. 1.1) у редакції Закону № 71-VIII [5] обумовлено, що тимчасово, до 01.07.2015 р., *«встановлюються такі особливості застосування деяких норм розділу IX «Рентна плата» цього Кодексу:*

1.1. Ставки рентної плати за користування надрами для видобування газу природного, визначені пунктом 252.20 статті 252 цього Кодексу,

[1] Бюджетний кодекс України: Закон України від 08.07.2010 р. № 2456-VI (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17 (дата звернення: 29.05.2020).

[2] Про Регламент Верховної Ради України: Закон України від 10.02.2010 р. № 1861-VI (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17 (дата звернення: 29.05.2020).

[3] Податковий кодекс України: … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (дата звернення: 29.05.2020).

[4] Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр (дата звернення: 29.05.2020).

[5] Про внесення змін до Податкового кодексу України та деяких законодавчих актів України щодо податкової реформи: Закон України від 28.12.2014 р. № 71-VIII (перша ред.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/71-19/ed20141228 (дата звернення: 29.05.2020).

за природний газ, видобутий під час виконання договорів про спільну діяльність, встановлюються на період, визначений абзацом першим цього підрозділу, у відсотках від вартості товарної продукції гірничого підприємства — видобутої корисної копалини (мінеральної сировини) у таких розмірах:

- *у період з 1 січня до 31 березня 2015 року (включно) — 60 %;*
- *у період з 1 квітня до 30 червня 2015 року (включно) — 65 %;*
- *з 1 липня 2015 року — застосовується ставка, визначена пунктом 252.20 статті 252 цього Кодексу»* [1].

Водночас положеннями підрозд. 9[1] і 10 «Інші перехідні положення» ПКУ [2] не передбачено, що норми п. 252.20 ст. 252 ПКУ (у редакції Закону № 71-VIII) можна застосовувати відповідно до принципу стабільності оподаткування лише з 2016 р., оскільки цей Закон вніс зміни менше, аніж за 6 місяців до початку нового бюджетного періоду (01.01.2015).

Враховуючи зазначене, твердження, що зміни до ставок рентної плати, внесені цим Законом менше, аніж за 6 місяців до початку нового бюджетного періоду (01.01.2015), можна застосовувати відповідно до принципу стабільності оподаткування лише з 2016 р., і що в такому разі буде дотримано умову п/п. 4.1.9 ПКУ (відповідно до якої зміни до будь-яких елементів податків і зборів не можна вносити пізніше, аніж за 6 місяців до початку нового бюджетного періоду [3]), не відповідає вимогам п. 252.20 ст. 252 ПКУ, а це передбачає системний аналіз чинного законодавства України, що також перебуває за межами компетенції експертів-економістів.

Проте, маємо зазначити: вимогами п. 3.3 Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень [4] обумовлено, що в документі про призначення експертизи (залучення експерта) зазначають, зокрема, обставини справи, які мають значення для проведення експертизи.

Тому, у разі наявності у відповідному документі про призначення експертизи (залучення експерта) істотних обставини справи, які мають суттєве значення для проведення судово-економічної експертизи,— зокрема, щодо необхідності враховувати у процесі проведення дослідження роз'яснення з певної правової позиції, у якій викладено системний аналіз чинного законодавства України (наприклад, щодо зміни ставок рентної плати, які можна застосовувати відповідно до принципу стабільності оподаткування

[1] Податковий кодекс України: … (зі змін. та допов.; у ред. Закону України від 28.12.2014 р. № 71-VIII). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17/ed20150101 (дата звернення: 29.05.2020).

[2] Там само.

[3] Там само.

[4] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 29.05.2020).

(п/п. 4.1.9 ПКУ) лише з 2016 р.), таку правову позицію може бути враховано під час проведення дослідження, що, зі свого боку, передбачає необхідність зважати на положення п/п. 4.1.4 ст. 4 ПКУ.

Положеннями п/п. 4.1.4 ст. 4 ПКУ (поміж основних засад податкового законодавства України) визначено принцип презумпції правомірності рішень платника податку в разі, якщо норма закону чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі закону, або якщо норми різних законів чи різних нормативно-правових актів припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, унаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу [1].

Наведене узгоджується з положеннями п. 56.21 ст. 56 ПКУ, де обумовлено, що в разі, якщо норма цього Кодексу чи іншого нормативно-правового акта, виданого на підставі цього Кодексу, або якщо норми різних законів чи різних нормативно-правових актів припускають неоднозначне (множинне) трактування прав та обов'язків платників податків або контролюючих органів, унаслідок чого є можливість прийняти рішення на користь як платника податків, так і контролюючого органу, рішення приймається на користь платника податків [2].

Згідно з п/п. 14.1.157 ПКУ податкове повідомлення-рішення — це письмове повідомлення контролюючого органу (рішення) про обов'язок платника податків сплатити суму грошового зобов'язання, визначену контролюючим органом [3], тобто суб'єктом прийняття рішення в разі оскарження платником сум податкових зобов'язань є саме контролюючий орган, що унеможливлює застосування положень п. 56.21 ПКУ та принципу презумпції правомірності рішень платника безпосередньо судовими експертами у процесі проведення досліджень, тому необхідність скласти обґрунтований та об'єктивний висновок і відповісти на поставлені питання передбачає складання варіантного висновку.

Отже, оскільки норми ПКУ в наведеній частині (щодо визначення плати за користування надрами для видобування природного газу з покладів, які повністю або частково залягають на глибині до 5000 м [4] (закріплення на постійній основі ставки у розмірі 55 %)), на час складання відповідних податкових розрахунків за 2015 р. є чинними (не скасовані або не змінені відповідним законодавчим актом), а питання про правомірність внесення змін до законодавчих актів за своєю сутністю є питанням права та не належить до компетенції експертів-економістів, а також зважаючи на істотні обставини справи, які мають суттєве значення для проведення судової економічної

[1] Податковий кодекс України: … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (дата звернення: 29.05.2020).

[2] Там само.

[3] Там само.

[4] Там само.

експертизи (зокрема, щодо необхідності проведення дослідження, ґрунтуючись на роз'ясненні з певної правової позиції: залучених висновках науково-правових експертиз тощо), наданню підлягає лише варіантний висновок (без урахування правової оцінки та зважаючи на згадану правову оцінку).

Висновки. Відповідно до зазначеного, оскільки норми п. 252.20 ст. 252 ПКУ (зі змінами та в редакції Закону № 71-VIII) з визначення рентної плати за користування надрами для видобування природного газу з покладів, які повністю або частково залягають на глибині до 5000 м [1], на час складання відповідних податкових розрахунків є чинними (не скасовані або не змінені відповідним законодавчим актом), то сплаті підлягає рентна плата за закріпленою на постійній основі ставкою у розмірі 55 %.

Винятково в разі визначення в документі про призначення експертизи (залучення експерта) істотних обставини справи, які мають суттєве значення для проведення судової економічної експертизи та наявності роз'яснення з певної правової позиції, у якій викладено системний аналіз чинного законодавства України (зокрема, щодо зміни ставок рентної плати відповідно до Закону № 71-VIII, які можна застосовувати згідно з принципом стабільності оподаткування лише з 2016 р.), наданню підлягає лише варіантний висновок, а саме: без врахування правової оцінки та зважаючи на таку правову оцінку — для подальшого ухвалення судом остаточного рішення.

References

Arbitrazhnyi reglament IuNSITRAL: priniat OON 15.06.1976 g. № 995_059. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_059 (data zvernennia: 29.05.2020) [in Russian].

Biudzhetnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 08.07.2010 r. № 2456-VI (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-17 (data zvernennia: 29.05.2020) [in Ukrainian].

Dohovir do Enerhetychnoi Khartii ta Zakliuchnyi akt do nei: vid 17.12.1994 r. № 995_056; ratyf. Zakonom Ukrainy vid 06.02.1998 r. № 89/98-VR (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_056 (data zvernennia: 29.05.2020) [in Ukrainian].

Instruktsiia pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen: zatv. nakazom Miniustu Ukrainy vid 08.10.1998 r. № 53/5 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (data zvernennia: 29.05.2020) [in Ukrainian].

Konstytutsiia Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. № 254k/96-VR (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-vr (data zvernennia: 29.05.2020) [in Ukrainian].

Podatkovyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 02.12.2010 r. № 2755-VI (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (data zvernennia: 29.05.2020) [in Ukrainian].

[1] Податковий кодекс України: … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2755-17 (дата звернення: 29.05.2020).

Pro Rehlament Verkhovnoi Rady Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 10.02.2010 r. № 1861-VI (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1861-17 (data zvernennia: 29.05.2020) [in Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta deiakykh inshykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 31.07.2014 r. № 1621-VII (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1621-18 (data zvernennia: 29.05.2020) [in Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do Podatkovoho kodeksu Ukrainy ta deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy shchodo podatkovoi reformy: Zakon Ukrainy vid 28.12.2014 r. № 71-VIII (zi zmin. ta dopov.) URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/71-19 (data zvernennia: 29.05.2020) [in Ukrainian].

Tsyvilnyi protsesualnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 18.03.2004 r. № 1618-IV (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1618-15 (data zvernennia: 29.05.2020) [in Ukrainian].

И. В. Сабадаш, С. А. Козуб, Т. В. Марченко

К ВОПРОСАМ НАЛОГООБЛОЖЕНИЯ НЕКОТОРЫХ ОПЕРАЦИЙ ПО ВЗИМАНИЮ РЕНТНОЙ ПЛАТЫ ЗА ПОЛЬЗОВАНИЕ НЕДРАМИ ДЛЯ ДОБЫЧИ УГЛЕВОДОРОДНОГО СЫРЬЯ

Рассмотрены проведённые судебные экономические экспертизы порядка налогообложения отдельных операций по взиманию рентной платы за пользование недрами для добычи углеводородного сырья в 2015 г. По результатам рассмотрения определены отдельные особенности налогообложения операций взимания рентной платы за пользование недрами для добычи углеводородного сырья в 2015 г., возникшие в результате вступления в силу норм Закона Украины от 28.12.2014 г. № 71-VIII «О внесении изменений в Налоговый кодекс Украины и некоторые законодательные акты Украины относительно налоговой реформы».

Практический опыт проведения экспертиз по вопросам налогообложения отдельных операций взимания рентной платы за пользование недрами для добычи углеводородного сырья в 2015 г. свидетельствует о неоднозначности экспертных подходов — вследствие трактовки норм законодательства, что может привести экспертов-экономистов к выходу за пределы их компетенции, а значит, повлиять на экспертное обеспечение правосудия в целом.

Определено, что с 2015 г. в Украине взимают рентную плату за пользование недрами для добычи углеводородного сырья из залежей, полностью или частично залегающих на глубине до 5000 м, на момент составления соответствующих налоговых расчётов, исходя из закреплённой на постоянной основе ставки в размере 55 %.

Исключительно в случае определения в документе о назначении экспертизы (привлечении эксперта) существенных обстоятельств дела (имеющих значение для проведения экспертизы) и наличия разъяснений

относительно определённой правовой позиции, в которых заложен системный анализ действующих норм законодательства Украины (а именно: что изменения ставок рентной платы, внесённые Законом Украины № 71-VIII, могут применяться в соответствии с принципом стабильности налогообложения только с 2016 г.), предоставлению подлежит только вариантное заключение.

Приведённый порядок проведения судебных экономических экспертиз налогообложения отдельных операций взимания рентной платы за пользование недрами для добычи углеводородного сырья в 2015 г. обеспечит наиболее полное и непредвзятое составление экспертных заключений по данному вопросу.

Ключевые слова: плата за пользование недрами; рентная плата; базовый налоговый (отчётный) период; налоговый расчёт; ставка рентной платы.

I. Sabadash, S. Kozub, T. Marchenko

regarding THE ISSUES OF TAXATION OF CERTAIN OPERATIONS ON CHARGING LESSOR'S ROYALTY FOR EXTRACTION OF FOSSIL FUEL DEPOSITS

The procedure for taxation of certain operations on charging lessor's royalty for extraction of fossil fuel deposits in the period of 2015 during forensic economic examinations is considered. Based on the results of review, certain peculiarities of taxation of operations on charging lessor's royalty for fossil fuel deposits extraction in the course of 2015 that emerged as a result of entry into force of the Law of Ukraine N 71-VIII: On amendments to the Tax Code of Ukraine and certain legislative acts of Ukraine regrading tax reform dated December 28, 2014, have been identified.

Practical experience in conducting examinations on the issue of taxation on charging lessor's royalty for extraction of fossil fuel deposits in the period of 2015 demonstrates ambiguity of forensic approaches, as a result of interpretation of legal norms to the extent of their understanding and of certain situations that may lead to forensic economists' falling outside the limits of their competence which accordingly will affect the forensic expert support of justice in general.

Accordingly, it has been determined that since 2015, charging lessor's royalty for extraction of fossil fuel deposits that are fully or partially lie at depths to 5000 meters at the time of preparation of relevant tax calculations is a subject to fixed rate in the amount of 55%.

Exclusively in case of identification in a document on examination appointment (engaging a forensic expert) of significant circumstances on the case that are vital for forensic examination and in case of availability of clarifications regarding a specific legal position which lay down a systematic analysis of the current legislation of Ukraine, namely changes to rental rates, which are introduced by the Law of Ukraine No. 71-VIII can be applied in accordance

with the principle of stability of taxation only since 2016, accordingly, only a variant conclusion is to be provided, namely without taking into account such legal evaluation and separately based on a similar legal evaluation, for further adoption by court of a final decision.

The above procedure for taxing certain operations of charging lessor's royalty for extraction of fossil fuel deposits during the period of 2015 while forensic economic examinations will ensure the most comprehensive and unbiased preparation of forensic reports on this issue.

Keywords: lessor's royalty; rent payment; base tax (report) period; tax calculation; rental rate.

Надійшла до редколегії 26.08.2020

Сабадаш І. В., Козуб С. О., Марченко Т. В. До питання оподаткування певних операцій зі справляння рентної плати за користування надрами для видобування вуглеводневої сировини. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 488—499. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.39.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.40
УДК 343.98:33

Н. І. Панченко,
завідувач сектору Сумського відділення Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»,
м. Суми, Україна,
e-mail: svhndise@meta.ua
І. М. Гордієнко,
провідний судовий експерт Сумського відділення Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Суми, Україна,
e-mail: svhndise@meta.ua

ОСОБЛИВОСТІ ПРОВЕДЕННЯ СУДОВИХ ЕКОНОМІЧНИХ ЕКСПЕРТИЗ З ПИТАНЬ ОБЛІКУ ВІЙСЬКОВОГО МАЙНА

У статті наведено перелік законодавчих і нормативних актів, які регулюють порядок обліку, руху та списання військового майна й необхідні для роботи судових експертів під час вирішенні питань обліку військового майна та його збереження, а також перелік майна, яке за своїми характеристиками належить до військового. Наголошено на забезпеченні збереження державної таємниці у випадках, передбачених законодавством, та окремому (від іншого військового майна) обліку військового майна непорушних запасів, яке призначене для використання в особливий період, а в мирний час перебуває на довгостроковому зберіганні у військових частинах.

Зазначено, що військове майно обліковують згідно з вимогами нормативно-правових актів Міноборони як у мирний час, так і в особливий період на об'єктах військового (корабельного) господарства, у службах забезпечення органів військового управління, службах військових частин і з'єднань, на складах, базах, в арсеналах.

Подано характерні для цієї галузі особливості обліку й зазначено їх види. Наведено результати експертної практики судових експертів Сумського відділення. Узагальнено об'єкти дослідження та констатовано коло повноважень, наданих судовим експертам під час проведення судових економічних експертиз, пов'язаних з вирішенням питань щодо документального підтвердження фактів нестач, крадіжок, підміни, необґрунтованого списання й надлишків військового майна.

Ключові слова: військове майно, особливості обліку майна, озброєння, бойова техніка, боєприпаси, кількісний, якісний, обліково-номерний облік, облік військового майна у вартісних показниках.

Постановка наукової проблеми. Політична ситуація в Україні, пов'язана зі збройною агресією Росії в Криму та на Сході України, і наявні проблеми у військовій галузі щодо недосконалого нормативного й законодавчого

© Н. І. Панченко,
І. М. Гордієнко, 2020

забезпечення обліку та поводження з військовим майном свідчать, що сьогодні питання збереження військового майна є доволі актуальним: оскільки за останні декілька років значно збільшилася кількість кримінальних проваджень, порушених за ст. 191, 410—412 Кримінального кодексу України [1] за фактами спричинених військовим частинам збитків від нестачі або надлишків матеріальних цінностей. Для підтвердження збитків від нестач, підміни, розтрат, псування чи надлишків військового майна та прийняття судами відповідних рішень призначають судові економічні експертизи, проведення яких має деякі особливості, пов'язані з різними видами обліку.

Чіткого й послідовного алгоритму проведення таких експертиз нині не існує, оскільки в Реєстрі методик Міністерства юстиції України такої методики досі немає.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Вирішенню проблемних питань, пов'язаних з проведенням експертної діяльності щодо обліку військового майна, присвятили наукові праці С. Г. Мороз, О. Ю. Воробйова та ін.

Метою статті є постановка наявної проблеми про відсутність єдиних методологічних засад під час вирішення експертних завдань, поставлених судами та слідчими щодо досліджень документального підтвердження сум збитків або надлишків військового майна, спричинених військовим частинам чи їх підрозділам.

Викладення основного матеріалу дослідження. Питання збереження військового майна останніми роками набуло актуальності. Це пов'язано, насамперед, зі збройною агресією Росії в Криму і на Сході України, економічною ситуацією, що склалася в нашій країні та, крім того, наявними у військовій галузі проблемами недосконалого нормативного й законодавчого забезпечення обліку й поводження з військовим майном (зокрема, у частині його списання), усунення яких дасть змогу якнайшвидше убезпечити військове майно від розкрадання, псування, знищення, тощо.

Військове майно — це державне майно, закріплене за військовими частинами, закладами, установами й організаціями Збройних сил України. До військового майна належать будинки, споруди, передавальні пристрої, усі види озброєння, бойова й інша техніка, боєприпаси, пально-мастильні матеріали, продовольство, технічне, аеродромне, шкіперське, речове, культурно-просвітницьке, медичне, ветеринарне, побутове, хімічне, інженерне майно, майно зв'язку тощо.

Управління військовим майном здійснює Міністерство оборони України шляхом його закріплення за військовими частинами (у разі їх формування, переформування) і перерозподілу цього майна між військовими частинами (у разі їх розформування).

Військове майно закріплюють за військовими частинами Збройних сил України за правом оперативного управління.

[1] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 27.06.2019).

Обліку підлягає все військове майно (незалежно від його призначення та джерел надходження). Облік військового майна повинен бути своєчасним, достовірним і точним, метою його ведення є передусім отримання даних про його наявність, утрату, нестачу, рух, вартість і якісний (технічний) стан, що, зі свого боку, необхідно для правильної організації матеріально-технічного забезпечення військових частин, налагодження належного контролю за умовами зберігання, доцільністю й ефективністю його використання (витрачання), а також з метою підготовки даних для складання облікових документів і державної статистичної звітності.

Виходячи з наявних в Україні проблем, усе частіше на вирішення судовим експертам-економістам ставлять питання щодо документальної та нормативної обґрунтованості визначених за наслідками проведених перевірок чи інших контрольних заходів розмірів збитків від нестачі або надлишків матеріальних цінностей у військових частинах (зокрема, у підрозділах, які виконують поставлені завдання зі стримування агресії на Сході України).

Однак, судові експерти мають право діяти лише в межах наданих їм повноважень, тому під час проведення судових економічних експертиз (призначених ухвалами слідчих суддів, постановами слідчих) за фактами нестачі, знищення, розтрати, псування, підміни військового майна чи їх надлишків досліджують ці питання з урахуванням особливостей обліку й руху військового майна, характерних для правил прийому, видачі та списання матеріальних цінностей у Збройних силах України, які регламентовано відповідними нормативними актами, зокрема:

- Законом України «Про правовий режим майна у Збройних силах України» від 21.09.1999 р. № 1075-XIV [1];
- Положенням про порядок обліку, зберігання, списання та використання військового майна у Збройних силах, затвердженим Постановою Кабінету Міністрів України (далі — *Постанова КМУ*) від 04.08.2000 р. № 1225 [2];
- Національним положенням (стандартом) бухгалтерського обліку в державному секторі 121 «Основні засоби», затвердженим наказом Міністерства фінансів України (далі — *Мінфін України*) від 12.10.2010 р. № 1202 [3];

[1] Про правовий режим майна у Збройних силах України: Закон України від 21.09.1999 р. № 1075-XIV (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1075-14 (дата звернення: 27.06.2019).

[2] Положення про порядок обліку, зберігання, списання та використання військового майна у Збройних силах: затв. Постановою КМУ від 04.08.2000 р. № 1225 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1225-2000-п (дата звернення: 27.06.2019).

[3] Національне положення (стандарт) бухгалтерського обліку в державному секторі 121 «Основні засоби»: затв. наказом Мінфіну України від 12.10.2010 р. № 1202 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/z1017-10#n18 (дата звернення: 27.06.2019).

- Інструкцією про організацію речового забезпечення військовослужбовців Збройних сил України в мирний час та особливий період, затвердженою наказом Міністерства оборони України (далі — *Міноборони України*) від 29.04.2016 р. № 232 [1];
- Положенням про організацію квартирно-експлуатаційного забезпечення Збройних сил України, затвердженим наказом Міноборони України від 03.07.2013 р. № 448 [2];
- Інструкцією з обліку військового майна у Збройних силах України, затвердженою наказом Міноборони України від 17.08.2017 р. № 440 [3];
- Порядком кодифікації предметів постачання, затвердженим наказом Міноборони України від 18.12.2017 р. № 673 [4];
- Положенням про інвентаризацію військового майна у Збройних силах, затвердженим Постановою КМУ від 03.05. 2000 р. № 748 [5];
- Порядком застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку в державному секторі, затвердженим наказом Мінфіну України від 29.12.2015 р. № 1219 [6];
- наказом Мінфіну України від 29.12.2015 р. № 1219 «Про затвердження деяких нормативно-правових актів з бухгалтерського обліку в державному секторі» [7];

---

[1] Інструкція про організацію речового забезпечення військовослужбовців Збройних сил України в мирний час та особливий період: затв. наказом Міноборони України від 29.04.2016 р. № 232 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0768-16 (дата звернення: 27.06.2019).

[2] Положення про організацію квартирно-експлуатаційного забезпечення Збройних сил України: затв. наказом Міноборони України від 03.07.2013 р. № 448 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1590-13 (дата звернення: 27.06.2019).

[3] Інструкція з обліку військового майна у Збройних силах України: затв. наказом Міноборони України від 17.08.2017 р. № 440 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1192-17 (дата звернення: 27.06.2019).

[4] Порядок кодифікації предметів постачання: затв. наказом Міноборони України від 18.12.2017 р. № 673. URL: https://data.rada.gov.ua/laws/show/z0050-18 (дата звернення: 27.06.2019).

[5] Положення про інвентаризацію військового майна у Збройних силах: затв. Постановою КМУ від 03.05.2000 р. № 748 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/748-2000-п (дата звернення: 27.06.2019).

[6] Порядок застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку в державному секторі: затв. наказом Мінфіну України від 29.12.2015 р. № 1219 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0085-16#n24 (дата звернення: 27.06.2019).

[7] Про затвердження деяких нормативно-правових актів з бухгалтерського обліку в державному секторі: наказ Мінфіну України від 29.12.2015 р. № 1219 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0085-16 (дата звернення: 27.06.2019).

- Порядком складання типових форм меморіальних ордерів та інших облікових регістрів суб'єктів державного сектору, затвердженим наказом Мінфіну України від 08.09.2017 р. № 755 [1];
- Інструкцією з організації та ведення бухгалтерського обліку у Збройних силах України, затвердженою наказом Міноборони України від 19.12.2014 р. № 905 [2].

При цьому слід пам'ятати, що облік військового майна у випадках, передбачених законодавством, ведеться з дотриманням вимог до забезпечення збереження державної таємниці.

Військове майно непорушних запасів, яке призначене для використання в особливий період і перебуває у мирний час на довгостроковому зберіганні у військових частинах, обліковують окремо від іншого військового майна.

Облік військового майна ведеться як у мирний час, так і в особливий період на об'єктах військового (корабельного) господарства, у службах забезпечення органів військового управління, службах військових частин і з'єднань, на складах, базах, в арсеналах згідно з вимогами нормативно-правових актів Міноборони.

У бухгалтерському обліку військових частин забезпечується відображення повної та достовірної інформації про військове майно і кошти, доходи і витрати, а також усі здійснені господарські операції за:

- балансовими та позабалансовими рахунками, передбаченими Порядком застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку в державному секторі, затвердженим наказом Мінфіну України від 29.12.2015 р. № 1219 [3];
- загальним і спеціальним фондами Державного бюджету України;
- кодами програмної класифікації видатків;
- кодами економічної класифікації видатків або кодами класифікації доходів бюджету за спеціальним фондом;
- статтями видатків за кошторисом Міністерства оборони або видами надходжень спеціального фонду;
- службами забезпечення;
- структурними підрозділами;
- матеріально відповідальними особами;
- військовими частинами, зарахованими на забезпечення.

---

[1] Порядок складання типових форм меморіальних ордерів та інших облікових регістрів суб'єктів державного сектору: затв. наказом Мінфіну України від 08.09.2017 р. № 755. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1416-17 (дата звернення: 27.06.2019).

[2] Інструкція з організації та ведення бухгалтерського обліку у Збройних силах України: затв. наказом Міноборони України від 19.12.2014 р. № 905 (зі змін. та допов.). URL: https://studfile.net/preview/2265825 (дата звернення: 27.06.2019).

[3] Порядок застосування Плану рахунків ... . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0085-16#n24 (дата звернення: 27.06.2019).

Які існують види обліку військового майна, що їх ведуть відповідні служби (продовольча, речова, квартирно-експлуатаційна, пально-мастильних матеріалів та ін.), якими є особливості обліку та що повинні знати судові експерти під час проведення експертиз з питань обліку військового майна?

Розрізняють чотири основні види обліку військового майна, а саме:

1) кількісний;
2) якісний;
3) в обліково-номерних показниках;
4) у вартісних показниках.

Кількісний облік військового майна ведуть у натуральних показниках у стандартних одиницях вимірювання й обліку, визначених Державним класифікатором України ДК 011-96 «Класифікатор системи позначень одиниць вимірювання та обліку», затвердженим наказом Державного комітету стандартизації, метрології та сертифікації України від 09.01.1997 р. № 8 [1].

За *якісним (технічним) станом* військове майно обліковують за категоріями (не більше п'яти), ступенями придатності (придатні, непридатні) або за сортом відповідно до державних стандартів.

Існують 5 таких категорій якісного обліку військового майна:

1) нове (не було у використанні). Це майно, яке перебуває на зберіганні у центрах забезпечення та на складах військових частин, а також відповідає вимогам технічних умов і відповідних стандартів з невичерпаними термінами (строками) експлуатації (носіння) і цілком придатне для використання за призначенням;
2) яке перебуває в експлуатації (було у використанні). Це майно утримується у центрах забезпечення та на складах військових частин, а також відповідає всім вимогам експлуатаційної документації, придатне до використання за призначенням (з ремонтом або після ремонту) і використовується у межах визначеного терміну (строку) експлуатації (носіння);
3) майно, визначений термін (строк) експлуатації (носіння) якого закінчився, але за своїм станом воно є придатним для використання за прямим призначенням після ремонту (потребує середнього ремонту) або без ремонту;
4) майно, що за своїм станом потребує капітального ремонту (зберігається понад визначений термін зберігання), який є економічно доцільним;
5) майно, яке є технічно несправним і за своїм станом непридатне для подальшого використання, морально та фізично застаріле, не відповідає вимогам технічних умов і відповідних стандартів, відновлення (ремонт) якого технічно неможливе або економічно недоцільне та яке підлягає списанню.

[1] ДК 011-96. Державний класифікатор України «Класифікатор системи позначень одиниць вимірювання та обліку»: затв. наказом Держстандарту України від 09.01.1997 р. № 8 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0008217-97 (дата звернення: 27.06.2019).

Облік військового майна *в обліково-номерних показниках* ведуть згідно із заводськими номерами зразків військового майна.

Вартісний облік військового майна ведуть у національній валюті України. Вартість військового майна станом на момент його надходження до сфери управління Міноборони визначають за його закупівельною ціною або за вартістю (ціною), зазначеною в укладених на його виготовлення та постачання договорах.

Вартість військового майна, що перебуває у військових частинах і закріплене за ними на праві оперативного управління, визначають за Методикою визначення залишкової вартості майна Збройних сил України та інших військових формувань, затвердженою Постановою КМУ від 28.05.1998 р. № 759 [1], за винятком випадків, коли вартість військового майна визначають на підставі звіту про оцінку майна, складеного відповідно до Закону України від 12.07.2001 р. № 2658-III «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» [2].

Також слід зазначити, що облік військового майна здійснюють за матеріально відповідальними особами та відповідними службами.

Військове майно, яке за своїми характеристиками можна кваліфікувати як необоротні активи (матеріально-речові та нематеріальні цінності й об'єкти, що належать бюджетній установі (організації), забезпечують її функціонування та мають очікуваний термін корисної дії чи експлуатації понад один рік), обліковують (згідно з вимогами: 1) спільного наказу Головного управління Держказначейства та Державного комітету статистики України «Про затвердження типових форм з обліку та списання основних засобів, що належать установам і організаціям, які утримуються за рахунок Державного або місцевого бюджетів та Інструкції з їх складання» від 02.12.1997 р. № 125/70 (утратив чинність з 14.11.2016 р.) [3]; 2) наказу Мінфіну України від 13.09.2016 р. № 818 «Про затвердження типових форм з обліку та списання основних засобів суб'єктами державного сектору та порядку їх складання» [4]) за такими обліковими регістрами:

[1] Методика визначення залишкової вартості майна Збройних сил України та інших військових формувань: затв. Постановою КМУ від 28.05.1998 р. № 759 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/759-98-п (дата звернення: 27.06.2019).

[2] Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні: Закон України від 12.07.2001 р. № 2658-III (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14 (дата звернення: 27.06.2019).

[3] Про затвердження типових форм з обліку та списання основних засобів, що належать установам і організаціям, які утримуються за рахунок Державного або місцевого бюджетів та Інструкції з їх складання: спільний наказ Головного управління Держказначейства та Держкомстату України від 02.12.1997 р. № 125/70 (утрат. чин.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0612-97 (дата звернення: 27.06.2019).

[4] Про затвердження типових форм з обліку та списання основних засобів суб'єктами державного сектору та Порядку їх складання: наказ Мінфіну України від 13.09.2016 р. № 818. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1336-16 (дата звернення: 27.06.2019).

- інвентарною карткою обліку основних засобів;
- інвентарною карткою групового обліку основних засобів.

За цими обліковими регістрами обліковують машини і обладнання, транспортні засоби і інструменти, приладдя і інвентар, речове та інше майно, яке за їхніми характеристиками можна вважати необоротними активами (визначене нормами, штатами й табелями військової частини на воєнний час і призначене для забезпечення бойових дій), а також те майно, яке перебуває на довгостроковому зберіганні та яке обліковують у недоторканному запасі й запасі центру.

Військове майно, яке за їхніми характеристиками можна кваліфікувати як запаси, обліковують (згідно з наказом Держказначейства України від 18.12.2000 р. № 130 «Про затвердження типових форм обліку та списання запасів бюджетних установ та Інструкції про їх складання» [1]) за такими обліковими регістрами:

- книгою кількісно-сумового обліку (типова форма № 3-6);
- книгою кількісно-сумового обліку (типова форма № 3-6а);
- карткою кількісно-сумового обліку (типова форма № 3-7);
- оборотною відомістю (типова форма № 3-11).

Тобто військове майно обліковують шляхом запису в картках, книгах обліку, інших матеріальних носіях спеціального формату (паперових, електронних) у вигляді відомостей, ордерів, книг, журналів, машинограм та іншої інформації, даних про кількість, якісний (технічний) стан, облікові та заводські номери, вартість (ціну) військового майна, а також про його рух, утрату та нестачу.

Облік військового майна в органах військового управління ведуть оперативний (на підставі донесень і звітів) та за первинними обліковими документами.

Оперативний облік військового майна є основним видом обліку.

Оперативний облік ведуть на основі донесень і звітів, періодичність надання яких визначено в табелях термінових донесень.

Обліку за первинними обліковими документами підлягає військове майно, яке надходить від постачальника, а також озброєння, техніка й інше військове майно за номенклатурою, що знаходиться у військових частинах і на підпорядкованих військових складах.

До первинних облікових документів належать накладні, наряди, рахунки-наряди, чекові вимоги, роздавально-здавальні відомості, акти, квитанції, дорожні, робочі, виробничі та роздавальні листи, атестати.

Первинні облікові документи призначено для оформлення операцій, які пов'язані з рухом і зміною вартісного та якісного (технічного) стану

[1] Про затвердження типових форм обліку та списання запасів бюджетних установ та Інструкції про їх складання: наказ Держказначейства України від 18.12.2000 р. № 130 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0962-00 (дата звернення: 27.06.2019).

військового майна та є підставою для записів облікових даних в облікових регістрах.

В облікових регістрах відображають наявність, рух і якісний (технічний) стан військового майна (його вартість).

Військове майно обліковують за місцем його відповідального зберігання (знаходження) та у фінансовій службі.

Бухгалтерський облік у військових частинах ведуть за меморіально-ордерною формою.

Усі меморіальні ордери реєструють у регістрах синтетичного бухгалтерського обліку — книзі «Журнал-головна».

Тобто об'єктами дослідження під час проведення судової економічної експертизи з питань документального підтвердження фактів нестач, розтрат, псування, підміни військового майна або його надлишків є:

- первинні облікові документи;
- договори купівлі чи постачання майна;
- матеріали проведених інвентаризацій,
- облікові бухгалтерські регістри з обліку військового майна щодо кількості, стану, облікових і заводських номерів, а також щодо його руху, утрати, нестачі, надлишків;
- регістри синтетичного бухгалтерського обліку — книги «Журнал-головна».

За результатами ретельного аналізу названих вище документів експерт проводить дослідження з поставлених йому на вирішення питань і надає висновок.

На жаль, як свідчить реальна експертна практика, найчастіше надані на дослідження документи унеможливлюють однозначність відповідей експерта (експертів), оскільки такі документи або не містять повного й достатнього обсягу інформації, або є вибірковими, або містять значну кількість необґрунтованих виправлень, а документи, що стосуються обліку військової техніки й озброєння, яке перебуває в зоні АТО, складені несвоєчасно.

Отже, з одного боку, питання збереження військового майна є дуже актуальним, а з іншого боку, існують певні проблеми під час проведення судових економічних експертиз у справах, пов'язаних з документальним підтвердженням результатів проведених перевірок чи інших контрольних заходів, розмірів збитків від нестач, розкрадання, псування, підміни військового майна або його надлишків.

Також слід звернути увагу, що (для вирішення поставлених судовому експертові-економісту питань щодо документального підтвердження спричинених військовій частині чи її підрозділу збитків від нестачі військового майна) необхідно провести комплексне дослідження з незалежного оцінювання відповідно до національних стандартів.

Під час проведення судових економічних експертиз, пов'язаних з обліком військового майна, фахівці вирішують таке коло питань і завдань:

1) «Чи підтверджено документально та чи обґрунтовано нормативно висновки аудиторського звіту (перевірки чи іншого контрольного заходу) щодо нанесення державі в особі військової частини (*зазначити назву військової частини*) матеріальної шкоди у вигляді нестачі (пально-мастильних матеріалів, озброєння, речового майна чи іншого військового майна) на загальну суму (*зазначити суму*) гривень?»;
2) «Чи підтверджено документально та чи обґрунтовано законодавчо висновки спеціалістів щодо нанесення державі в особі військової частини (*зазначити назву військової частини*) матеріальної шкоди у вигляді нестачі боєприпасів на загальну суму (*зазначити суму*) гривень, з урахуванням висновків судової почеркознавчої експертизи і за умови неврахування первинних облікових документів, до яких, як визначено слідством, внесено завідомо неправдиві відомості щодо видачі боєприпасів на пункті бойового постачання військової частини (*зазначити назву військової частини*)?»;
3) «Чи підтверджено документально висновки акта перевірки щодо виявлених за період (*зазначити період*) станом на (*зазначити дату*) надлишків військового майна (*зазначити, якого*) у військовій частині (*зазначити назву військової частини*), задокументованих в інвентаризаційному описі від (*зазначити дату*)?».

Зважаючи на актуальність проблеми збереження військового майна, вчена рада Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» за клопотанням Сумського відділення запропонували додати до плану науково-дослідних робіт Мін'юсту України на 2020 рік розроблення методичних рекомендацій щодо проведення судових економічних експертиз у справах з обліку військового майна, які міститимуть чіткий алгоритм проведення досліджень і матимуть прикладний характер.

Висновки. Наведені у цій статті теоретичні та практичні аспекти проведення судових економічних експертиз, пов'язаних з документальним підтвердженням розмірів збитків від нестач, розтрат, псування, підміни військового майна або його надлишків, виявлених за результатами проведених перевірок чи інших контрольних заходів, можуть бути використані в експертній практиці з метою оптимізації робочого часу судових експертів.

References

DK 011-96. *Derzhavnyi klasyfikator Ukrainy «Klasyfikator systemy poznachen odynyts vymiriuvannia ta obliku»*: zatv. nakazom Derzhstandartu Ukrainy vid 09.01.1997 r. № 8 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0008217-97 (data zvernennia: 27.06.2019) [in Ukrainian].

Instruktsiia pro formy memorialnykh orderiv biudzhetnykh ustanov ta poriadok yikh skladannia: zatv. nakazom Derzhkaznacheistva Ukrainy vid 27.07.2000 r. № 68 (utrat. chyn.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0570-00 (data zvernennia: 27.06.2019) [in Ukrainian].

Instruktsiia pro orhanizatsiiu rechovoho zabezpechennia viiskovosluzhbovtsiv Zbroinykh syl Ukrainy v myrnyi chas ta osoblyvyi period: zatv. nakazom Minoborony

Ukrainy vid 29.04.2016 r. № 232 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0768-16 (data zvernennia: 27.06.2019) [in Ukrainian].

Instruktsiia z obliku viiskovoho maina u Zbroinykh sylakh Ukrainy: zatv. nakazom Minoborony Ukrainy vid 17.08.2017 r. № 440 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1192-17 (data zvernennia: 27.06.2019) [in Ukrainian].

Instruktsiia z orhanizatsii ta vedennia bukhhalterskoho obliku u Zbroinykh sylakh Ukrainy: zatv. nakazom Minoborony Ukrainy vid 19.12.2014 r. № 905 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://studfile.net/preview/2265825 (data zvernennia: 27.06.2019) [in Ukrainian].

Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341-III (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (data zvernennia: 27.06.2019) [in Ukrainian].

Metodyka vyznachennia zalyshkovoi vartosti maina Zbroinykh syl Ukrainy ta inshykh viiskovykh formuvan: zatv. Postanovoiu KMU vid 28.05.1998 r. № 759 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/759-98-p (data zvernennia: 27.06.2019) [in Ukrainian].

Natsionalne polozhennia (standart) bukhhalterskoho obliku v derzhavnomu sektori 121 «Osnovni zasoby»: zatv. nakazom Minfinu Ukrainy vid 12.10.2010 r. № 1202 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/ru/z1017-10#n18 (data zvernennia: 27.06.2019) [in Ukrainian].

Plan rakhunkiv bukhhalterskoho obliku biudzhetnykh ustanov: zatv. nakazom Minfinu Ukrainy vid 26.06.2013 r. № 611 (utrat. chyn.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1214-13 (data zvernennia: 27.06.2019) [in Ukrainian].

Polozhennia pro inventaryzatsiiu viiskovoho maina u Zbroinykh sylakh: zatv. Postanovoiu KMU vid 03.05.2000 r. № 748 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/748-2000-p (data zvernennia: 27.06.2019) [in Ukrainian].

Polozhennia pro orhanizatsiiu kvartyrno-ekspluatatsiinoho zabezpechennia Zbroinykh syl Ukrainy: zatv. nakazom Minoborony Ukrainy vid 03.07.2013 r. № 448 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1590-13 (data zvernennia: 27.06.2019) [in Ukrainian].

Polozhennia pro poriadok obliku, zberihannia, spysannia ta vykorystannia viiskovoho maina u Zbroinykh sylakh: zatv. Postanovoiu KMU vid 04.08.2000 r. № 1225 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1225-2000-p (data zvernennia: 27.06.2019) [in Ukrainian].

Poriadok kodyfikatsii predmetiv postachannia: zatv. nakazom Minoborony Ukrainy vid 18.12.2017 r. № 673. URL: https://data.rada.gov.ua/laws/show/z0050-18 (data zvernennia: 27.06.2019) [in Ukrainian].

Poriadok skladannia typovykh form memorialnykh orderiv ta inshykh oblikovykh rehistriv subiektiv derzhavnoho sektoru: zatv. nakazom Minfinu Ukrainy vid 08.09.2017 r. № 755. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1416-17 (data zvernennia: 27.06.2019) [in Ukrainian].

Poriadok zastosuvannia Planu rakhunkiv bukhhalterskoho obliku v derzhavnomu sektori: zatv. nakazom Minfinu Ukrainy vid 29.12.2015 r. № 1219 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0085-16#n24 (data zvernennia: 27.06.2019) [in Ukrainian].

Pro otsinku maina, mainovykh prav ta profesiinu otsinochnu diialnist v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 12.07.2001 r. № 2658-III (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2658-14 (data zvernennia: 27.06.2019) [in Ukrainian].

Pro pravovyi rezhym maina u Zbroinykh sylakh Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 21.09.1999 r. № 1075-XIV (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1075-14 (data zvernennia: 27.06.2019) [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia deiakykh normatyvno-pravovykh aktiv z bukhhalterskoho obliku v derzhavnomu sektori: nakaz Minfinu Ukrainy vid 29.12.2015 r. № 1219 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0085-16 (data zvernennia: 27.06.2019) [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia typovykh form obliku ta spysannia zapasiv biudzhetnykh ustanov ta Instruktsii pro yikh skladannia: nakaz Derzhkaznacheistva Ukrainy vid 18.12.2000 r. № 130 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0962-00 (data zvernennia: 27.06.2019) [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia typovykh form z obliku ta spysannia osnovnykh zasobiv subiektamy derzhavnoho sektoru ta Poriadku yikh skladannia: nakaz Minfinu Ukrainy vid 13.09.2016 r. № 818. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1336-16 (data zvernennia: 27.06.2019) [in Ukrainian].

Н. И. Панченко, И. Н. Гордиенко

ОСОБЕННОСТИ ПРОВЕДЕНИЯ СУДЕБНЫХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ ПО ВОПРОСАМ УЧЁТА ВОЕННОГО ИМУЩЕСТВА

В статье приведён перечень законодательных и нормативных актов, регулирующих порядок учёта, движения и списания военного имущества и необходимых для работы судебных экспертов при решении вопросов учёта военного имущества и его сохранности. Указан перечень имущества, которое по своим характеристикам относится к военному. Сделан акцент на обеспечении сохранения государственной тайны в случаях, предусмотренных законодательством, и отдельном (от другого военного имущества) учёте военного имущества неприкосновенных запасов, которое предназначено для использования в особый период, а в мирное время пребывает на долгосрочном хранении в воинских частях.

Отмечено, что учёт военного имущества ведётся согласно требованиям нормативно-правовых актов Минобороны как в мирное время, так и в особый период на объектах войскового (корабельного) хозяйства, в службах обеспечения органов военного управления, службах воинских частей и соединений, на складах, базах, в арсеналах.

Приведены присущие этой отрасли особенности учёта и их виды. Указаны результаты экспертной практики судебных экспертов Сумского отделения. Обобщены объекты исследования и констатирован круг полномочий, предоставленных судебным экспертам при проведении судебных экономических экспертиз, связанных с решением вопросов относительно документального подтверждения фактов недостач, хищений, подмены, необоснованного списания и излишков военного имущества.

Ключевые слова: военное имущество, особенности учёта имущества, вооружение, боевая техника, боеприпасы, количественный, качественный, учётно-номерной учёт, учёт военного имущества в стоимостных показателях.

N. Panchenko , I. Hordiyenko

PECULIARITIES OF FORENSIC ECONOMIC EXAMINATIONS ON THE ISSUES OF MILITARY EQUIPMENT ACCOUNTING

The list of military equipment needed for forensic experts work when solving the issues of munition accounting and preservation of legislative and regulatory acts which regulate accounting procedure, circulation and write-off of munition, is provided in the article. The list of military equipment which according to its characteristics belongs to military is specified. Ensuring safety of classified information has been highlighted in cases provided by legislation and separate accounting of survival kit military equipment which is intended for use while special cases and peace time in long-term storage in military units, from other military equipment.

It is specified that military equipment accounting is conducted both in peacetime and while particular time at facilities of military (ship) administration, services of providing bodies of military management, services of military units and formations, in warehouses, bases, arsenals according to requirements of regulatory legal acts of the Ministry of Defence.

Peculiarities of accounting inherent in this field are outlined. Results of the forensic expert practice from the Sumy branch of KhRIFE are outlined. Research objects are identified and a range of powers granted to forensic experts while conducting forensic economic examination related to resolving issues regarding documentary confirmation of the established facts of shortage, embezzlement, replacement, unjustified write-off and surplus of military equipment is defined.

Keywords: military equipment, peculiarities of equipment accounting, arms, military technology, ammunition, quantitative, qualitative, registration and number accounting, accounting of military equipment in cost indicators.

Надійшла до редколегії 12.06.2020

Панченко Н. І., Гордієнко І. М. Особливості проведення судових економічних експертиз з питань обліку військового майна. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 500—512. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.40.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.41
УДК 343.98:658.62

О. Ю. Холодова,
кандидат технічних наук, доцент, старший науковий співробітник лабораторії економічних та товарознавчих досліджень Дніпропетровського науково-дослідного інституту судових експертиз, м. Дніпро, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-8678-3955,
e-mail: kholodova1984@ukr.net

В. М. Губарева,
провідний судовий експерт лабораторії економічних та товарознавчих досліджень у резонансних провадженнях Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»,
м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-1425-4469, e-mail: victoriy2006@ukr.net

Г. А. Сич,
науковий співробітник лабораторії товарознавчих досліджень та досліджень об'єктів інтелектуальної власності Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0002-7915-3506, e-mail: anna82017@ukr.net

МЕТОДОЛОГІЯ ВИЗНАЧЕННЯ ВАРТОСТІ МАШИН, ОБЛАДНАННЯ, СИРОВИНИ ТА СПОЖИВЧИХ ТОВАРІВ З УРАХУВАННЯМ РЕТРОСПЕКТИВНОСТІ ОЦІНКИ ПІД ЧАС ПРОВЕДЕННЯ СУДОВО-ТОВАРОЗНАВЧИХ ЕКСПЕРТИЗ

Зазначено можливість вироблення єдиного підходу до проведення товарознавчих експертиз з оцінки вартості товарів у минулому часі та розроблення методики, яка застосовуватиметься в експертній практиці до проведення товарознавчих експертиз, для забезпечення систематизації та методичної одноманітності експертної практики, скорочення трудомісткості й витрат часу проведення експертиз і підвищення результативності досліджень.

Розглянуто методичні підходи до розв'язання проблем, які виникають в експертній практиці під час призначення й проведення судово-товарознавчих експертиз із визначення вартості машин, обладнання, сировини та споживчих товарів з урахуванням ретроспективності оцінки.

Ключові слова: судово-товарознавча експертиза, алгоритм визначення ринкової вартості товарів, ретроспективність оцінки, методологія визначення вартості, споживчі товари.

Постановка наукової проблеми. Економічні реформи, які відбуваються в України, супроводжуються криміналізацією суспільства та зростанням рівня злочинності, збільшенням кількості зловживань і правопорушень.

© О. Ю. Холодова, В. М. Губарева, Г. А. Сич, 2020

Останнім часом в експертній практиці виникають ситуації, у яких визначити вартість певного об'єкта станом на дату, зазначену судом, або на дату правопорушення, не виявляється можливим через відсутність в експерта відповідного довідково-інформаційного фонду (прайс-листів торговельних організацій, бюлетенів та ін.).

У наукових і публіцистичних статтях, присвячених проблемним питанням незалежної оцінки, а також питанням, пов'язаним з труднощами визначення вартості певного майна в межах проведення судової експертизи, вживають термін «ретроспективна оцінка».

Термін «ретроспектива» (від лат. *retrospectare* — погляд назад) означає погляд у минуле, огляд того, що було в минулому. Як результат, ретроспективний — це такий, що містить розгляд минулих подій, тобто звернений у минуле. Отже, під так званою ретроспективною оцінкою слід розуміти саме ту оцінку, яку проводять на певну ретроспективну дату оцінки, що, відповідно, відбулася у минулому.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Методологічними й теоретичними засадами дослідження цієї проблеми є відомі загальні теоретичні положення й наукові дослідження в суміжних галузях експертної діяльності.

Завдяки науковим працям з експертизи товарів таких науковців і фахівців галузі, як А. І. Лозовий, О. С. Донцова [1], О. В. Павленко, О. О. Желавська [2], Т. М. Артюх [3], Т. П. Подкура [4], І. А. Петрова [5] та ін., сформовано основи товарознавчої експертизи. Аналіз міжгалузевих експертиз (судової, товарознавчої, санітарно-епідеміологічної, екологічної, митної та ін.) та вивчення їхнього правового регулювання сприятиме розробленню методології товарознавчих експертиз з оцінки вартості товарів у минулому часі та розв'язанню науково-методичних проблем їх проведення. Актуальність і недостатня відпрацьованість зазначених питань, необхідність практичного використання товарознавчої експертизи зумовлюють проведення подальших досліджень у цьому напрямі.

Метою дослідження є створення єдиного та всебічного підходу до проведення товарознавчих експертиз з оцінки вартості товарів у минулому часі та розроблення методики, яку фахівці застосовуватимуть в експертній практиці під час проведення товарознавчих експертиз, для забезпечення

[1] Лозовий А. І., Донцова О. С., Бобрицький С. М., Стебіх О. І. Методика визначення вартості майна. Харків, 2004. 112 с.

[2] Павленко О. В., Желавська О. О. та ін. Методичні рекомендації щодо дослідження непродовольчих товарів з метою визначення їх вартості. Харків, 2009. 91 с.

[3] Артюх Т. М., Індутний В. В. Методологічні проблеми товарознавчої експертизи коштовностей//*Вісник КНТЕУ.* 2003. № 4. С. 49—57.

[4] Подкур Т. П. Щодо особливостей оцінки товарів і визначення їх ринкової вартості в умовах сьогодення//*Криміналістичний вісник.* 2014. № 2. С. 117—120.

[5] Петрова І. А. Особливості визначення експертом-товарознавцем вартості товарів в умовах ринкових відносин//*Науковий вісник ЛДУВС.* Львів, 2011. № 4. С. 359—368.

систематизації та методичної одноманітності експертної практики, скорочення трудомісткості й витрат часу під час проведення експертиз та підвищення результативності досліджень.

Викладення основного матеріалу дослідження. Зважаючи на практичний досвід експертів ДніпроНДІСЕ та ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», найчастіше суд і слідчі органи призначають судово-товарознавчу експертизу з визначення вартості машин, обладнання, сировини та споживчих товарів на дату, яка минула.

Слід зазначити, що загальні вимоги до організації та проведення судово-товарознавчих експертиз з метою визначення вартості машин, обладнання, сировини і споживчих товарів з урахуванням ретроспективності оцінки (незалежно від найменувань об'єктів експертизи, їхніх характеристик і стану) викладено в Законі України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» [1], Постанові КМУ «Національний стандарт № 1 "Загальні засади оцінки майна і майнових прав"» [2] (щодо справ про контрабанду — у Постанові КМУ «Порядок обліку, зберігання, оцінки конфіскованого та іншого майна, що переходить у власність держави, і розпорядження ним» [3]) та Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень, затвердженій Мін'юстом [4] (далі — *фахова Інструкція*).

Дослідження товарів з метою визначення вартості машин, обладнання, сировини та споживчих товарів з урахуванням ретроспективності оцінки проводять із застосуванням бази, що відповідає ринковій вартості або неринковим видам вартості. Обирання бази оцінки з метою визначення вартості об'єктів дослідження залежить від завдання, за яким оцінюють вартість товарів у минулому часі, його особливостей, а також нормативних вимог. Слід зазначити, що у разі, коли в нормативно-правових актах з оцінки товару й у процесуальному документі про призначення експертизи, передбаченому законом і складеному уповноваженою на те особою (органом), не зазначено вид вартості, який повинен бути визначений у результаті

[1] Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні: Закон України від 12.07.2001 р. № 2658-III (зі змін. та допов.)//*Відомості Верховної Ради України (ВВР).* 2001. № 47. Ст. 251.

[2] Національний стандарт № 1 «Загальні засади оцінки майна і майнових прав»: затв. Постановою КМУ від 10.09.2003 р. № 1440 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-п/ed20150415 (дата звернення: 21.09.2019).

[3] Порядок обліку, зберігання, оцінки конфіскованого та іншого майна, що переходить у власність держави, і розпорядження ним: затв. Постановою КМУ від 25.08.1998 р. № 1340 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1340-98-п (дата звернення: 21.09.2019).

[4] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 21.09.2019).

оцінки, ринкову вартість визначають із застосуванням підходів і методів, передбачених п. 19 Національного стандарту № 1: *«До неринкових видів належать вартість заміщення, вартість відтворення, залишкова вартість заміщення (відтворення), вартість у використанні, споживча вартість, вартість ліквідації, <...> чиста вартість реалізації, оціночна вартість та інші види <...>»* [1].

Експертна діяльність із визначення вартості товарів у минулому часі (ретроспективність оцінки) полягає в тому, що цей процес містить як наукові, так і практичні аспекти знання. Перебіг експертного дослідження є важливим для правильного розв'язання поставленого перед експертом завдання. Цей процес ґрунтується на знанні загальних законів, категорій і специфічних особливостей віддзеркалення матеріального світу, а також на вузькопрофесійних знаннях досвідченої особи, які ця особа застосовує у процесі експертного дослідження.

Тому об'єктами дослідження можуть бути продовольчі і непродовольчі товари, промислове обладнання, машини і механізми, добрива і вироби промислово-технічного призначення, різноманітні види сировини, допоміжні матеріали, тара і пакування, технічна і технологічна документація, прилади контролю, бухгалтерські документи, акти технічного стану і ремонтно-відновлювальних робіт.

Отже, об'єкти судово-товарознавчої експертизи, відповідно до цього поняття, можна поділити на дві групи:

1) предмети, безпосередньо представлені на дослідження (товари народного споживання (як нові, так і ті, що були в експлуатації), частини виробів, пакування);
2) документи (матеріали справи), у яких наведено інформацію про товарні характеристики виробу, його фактичний стан і те, що з ним відбулося. Якщо об'єкти товарознавчого дослідження (вироби, зразки (проби), пакування) неможливо надати в розпорядження експерта, а також не можна дослідити процеси, які безпосередньо відбувалися з виробами (оскільки це сталося в минулому), єдиним інформаційним матеріалом для експерта є документи, що відображають:
   - товарні та якісні характеристики виробу;
   - фактичний стан виробу;
   - обставини, що відбувалися з виробом;
   - стан пакування;
   - умови транспортування, зберігання, приймання й експлуатації виробу.

До таких документів належать: технічні паспорти і керівництва з експлуатації на вироби, товарні ярлики, сертифікати якості, товарні і фіскальні

[1] Національний стандарт № 1 … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-п/ed20150415 (дата звернення: 21.09.2019).

чеки, рахунки-фактури, товарно-транспортні накладні, митні декларації, дефектні відомості, протоколи огляду майна, договори купівлі-продажу, специфікації та ін. Документи у цьому разі є своєрідними носіями інформації, за допомогою яких під час дослідження експерт може скласти уявлення про об'єкт, що існував у певний часовий проміжок. Вихідні дані, викладені у наданих для проведення товарознавчого дослідження документах, приймають як достовірні та застосовують під час проведення дослідження; тож якість висновку експерта й максимальне досягнення поставленої мети безпосередньо залежать від якості й повноти представлених на дослідження документів.

Крім самих виробів, їхніх маркувальних позначень, зразків, у деяких випадках експертові-товарознавцеві необхідно представити документи, які відображають стан товару, процеси, що відбувалися з ним, здійснення товарних операцій (приймання, розбракування, реалізацію), що дає змогу здобути додаткову інформацію про товар. До них належать:

- документи, у яких зазначено інформацію про походження виробів (митні декларації, сертифікати походження та якості, посвідчення про якість, технічні паспорти та керівництва з експлуатації, товарні ярлики тощо);
- товарно-транспортні документи, у яких зазначено інформацію про строки й умови транспортування товарів (товарно-транспортні й залізничні накладні, інвойси тощо);
- документи, які містять дані щодо характеристик якості товарів під час його приймання (висновок санітарно-епідеміологічної експертизи, фізико-хімічні лабораторні дослідження, дефектні відомості, журнали розбракування товарів, акти переоцінки, приймальні й видаткові накладні, керівництва з експлуатації тощо);
- документи складського обігу, у яких зазначено відомості про умови розміщення та зберігання товару;
- акти технічного стану.

Завдання, які найчастіше розв'язують експерти-товарознавці під час визначення вартості товарів у минулому часі, згруповано у такі розділи:

- визначення ринкової вартості в минулому часі всіх груп товарів (зокрема, конфіскованих і контрабандних);
- визначення ринкової вартості в минулому часі з урахуванням різного виду зношування (фізичного, функціонального або економічного);
- визначення суми матеріального збитку внаслідок пошкоджень (механічних і термічних пошкоджень, дорожньо-транспортних пригод, залиття водою, пожежі тощо).

Експертна практика свідчить, що останнім часом збільшується кількість надходження експертних завдань з визначення вартості товарів у минулому часі, викрадених або пошкоджених у разі вчинення злочину.

Алгоритм товарознавчого дослідження з визначення вартості товарів у минулому часі містить послідовні етапи, які рекомендують застосовувати в експертній практиці (див. схему далі).

Алгоритм розроблено на підставі узагальнення досвіду проведених товарознавчих експертиз із визначення вартості товарів у минулому часі (ретроспективність оцінки). Застосування алгоритму запропоновано для досягнення повноти дослідження вартості товарів з урахуванням ретроспективності оцінки, а також для усунення недоліків, які можуть впливати на доказову цінність експертних висновків.

Алгоритм товарознавчого дослідження
з визначення вартості товарів у минулому часі

На першому етапі алгоритму «Отримання завдання. Вивчення наданих та експертизу матеріалів. Визначення мети дослідження. Розроблення програми дослідження» експерт вивчає процесуальний документ про

призначення експертизи, складений уповноваженою особою (органом), або договір з експертом чи експертною установою, укладений за письмовим зверненням особи у випадках, передбачених законом [1], та вивчає всі додаткові вихідні дані, які стосуються об'єктів дослідження. Після вивчення цих документів експерт-товарознавець визначає мету проведення дослідження та розробляє програму проведення досліджень.

Експертне товарознавче дослідження містить кілька етапів: воно починається з ознайомлення з первинними матеріалами, які дають змогу експертові орієнтуватися у розв'язуваних питаннях; уточнення питань та обсягу дослідження (за потреби) відповідно до компетенції експерта-товарознавця й обставин справи, а також вирішення організаційних питань проведення експертизи.

На другому етапі експерт починає дослідження з огляду представлених об'єктів, їхнього пакування (за наявності), а також приміщень, у яких перебувають вироби, та умов їхнього зберігання.

Огляд об'єктів товарознавчого дослідження, згідно з метою дослідження та вивчення загальних ознак, містить кілька стадій:

- для виробів визначають їхню товарну належність і загальний стан, вид пакування тощо;
- для упакови — загальний вигляд, наявність механічних пошкоджень, реквізитів маркування, опломбування, що забезпечують збереження виробу;
- для маркування — спосіб нанесення, наявність виправлень тощо;
- для документів — перелік із зазначенням загальних реквізитів (найменування, номер, дата складання, наявність підписів, печатки).

На підставі огляду експерт формулює висновок щодо можливості вирішення поставлених питань, тобто придатності об'єкта для товарознавчого дослідження й достатності наданих матеріалів.

Під час огляду пакування виокремлюють ознаки, що дають змогу вирішити питання про фактичний стан об'єктів дослідження та їхню відповідність нормативним документам:

- дійсний стан пакування (визначаючи пошкодження пакування, вивчають місця розташування дефектів як на виробах, так і на пакуванні, та можливість їх збігу. Таке дослідження важливо для визначення причин виникнення дефектів);
- маркувальні позначення та їхній зміст;
- вид і засіб пакування, застосовані матеріали, наявність необхідних елементів.

Оглядаючи об'єкт товарознавчого дослідження, експерт спочатку визначає найменування виробу, кількість, матеріал виготовлення,

[1] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 21.09.2019).

особливість виконання, тобто визначає класифікаційні ознаки для визначення товарної групи, до якої належить виріб.

Громіздкі предмети експерт оглядає за місцем їх знаходження, але особа або орган, які призначили експертизу, зобов'язані забезпечити експертові-товарознавцеві можливість їх оглянути. Відповідно до п. 3.9 фахової Інструкції, *«якщо необхідно провести експертизу (дослідження) на місці події або огляд об'єкта за його місцезнаходженням, орган (особа), який (яка) призначив (-ла) експертизу (залучив (-ла) експерта) (замовив (-ла) дослідження), повинен (-на) забезпечити прибуття експерта, безперешкодний доступ до об'єкта, а також належні умови для його роботи, а в разі потреби викликати учасників процесу або інших осіб»* [1]. Під час проведення товарознавчого дослідження великих партій товарів, на дослідження потрібно надати всі виявлені й вилучені товари або їхні зразки. Відбирання зразків на практиці здійснюють спеціалізовані служби (залежно від групи товарів), керуючись відповідними державними стандартами, технічними умовами, у яких зазначено порядок відбирання зразків.

Якщо на вирішення експертові винесено питання щодо умов і строків зберігання товарів (строки зберігання на товари з визначеним терміном придатності, розміщення відповідно до групи товарів, температура й вологість) та можливого впливу на якість товарів невідповідних умов, такі дані зазначають у висновку.

Застосовуючи органолептичний метод, експерт визначає наявність дефектів, природу їх виникнення, розмір, місце розташування, геометричні розміри. Після використання зазначеного методу фахівець-товарознавець з'ясовує стан об'єкта дослідження, зміну фактичного стану та його споживчих властивостей.

Визначені у результаті огляду властивості виробів експерт порівнює з базовими вимогами нормативних документів, визначає коефіцієнт придатності й відсоток зниження якості від впливу негативних чинників різного характеру та ін.

Експерт-товарознавець зазначає не тільки наявність дефектів, їхній вплив на якість виробу, а також (згідно з методичними рекомендаціями з оцінки майна) на підставі результатів огляду підраховує відсоток зношування (утрати якості), можливість використання його за призначенням. Визначаючи якість певних груп товарів (наприклад, промислового обладнання, комп'ютерної техніки та ін.), ступінь зношування, експерт використовує акти технічного стану, у яких зазначено стан обладнання на дату оцінки.

На третьому етапі експерт визначає характер об'єктів, порівнює здобуті результати дослідження об'єктів товарознавчого дослідження з вимогами нормативних документів (зокрема, вимогами ДСТУ певної товарної групи,

[1] Інструкція про призначення та проведення судових експертиз … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 21.09.2019).

законодавчих актів, атестованих методик, які рекомендовано Мін'юстом України для використання в експертній практиці). Вартість визначають шляхом застосування одного з методичних підходів: витратного, дохідного або порівняльного.

На цьому етапі дослідження експерт вивчає законодавчі документи, методичну та спеціальну літературу, нормативні документи (зокрема, ДСТУ та ТУ), у яких зазначено вимоги, пояснення й рекомендації щодо проведення товарознавчих досліджень певних груп товарів. Станом на сьогодні до Реєстру методик проведення судових експертиз Міністерства юстиції України (відповідно до Постанови КМУ від 02.07.2008 р. № 595) внесено 21 методику й методичну рекомендацію щодо проведення судових товарознавчих експертиз різних товарних груп, які розробили наукові співробітники інститутів судових експертиз системи Мін'юсту України.

«Експертні методики є описом практичних дій, що застосовуються під час проведення досліджень поодинці або в сукупності способів і використовуваних засобів» [1]. У методиках описано прийоми, найдоцільніші операції, раціональну послідовність проведення досліджень та ін.

В Україні діють нормативні документи, що визначають порядок ціноутворення на конкретні товари чи послуги.

«Ціноутворення — це процес встановлення цін на товари та послуги. При ринковому ціноутворенні реальний процес формування цін відбувається не на виробництві, не на підприємстві, а у сфері реалізації продукції, тобто на ринку під дією попиту і пропозиції, товарно-грошових відносин. Ціна товару та його користь проходять перевірку ринком і остаточно формуються на ринку» [2].

«Процес ціноутворення здійснюється на основі методології. Методологія ціноутворення — це сукупність найбільш загальних правил формування ціни, пов'язаних в основному з макроекономічними особливостями господарської системи, а також із різними сферами ціноутворення» [3].

«Механізм ціноутворення в умовах ринкових відносин проявляється через ціни, їх динаміку. Динаміку цін формують два важливих фактори — стратегічний і тактичний.

Перший проявляється тоді, коли ціни утворюються на основі вартості товарів. Навколо вартості постійно відбуваються коливання цін. Процес цей дуже складний. Це фактор довгострокового, перспективного результату.

Другий виражається в тому, що ціни на конкретні товари формуються під впливом кон'юнктури ринку» [4].

[1] Головко М. П., Полупан В. В., Олійник А. І. Судово-товарознавча експертиза: опорні конспекти лекцій. Харків, 2018. 13 с.

[2] Відоменко О. І. Ціноутворення: навч.-метод. комплекс. Київ, 2005. С. 12.

[3] Там само.

[4] Там само. С. 13.

Особливостями оцінки вартості товарів можна вважати визначення вартості товарів випуску минулих років, морально застарілих або знятих з виробництва; виготовлених у непромисловий спосіб (кустарне виробництво); із чітким терміном придатності; спеціального призначення, які передбачають специфічного покупця, та ін.

Оцінюючи такі товари з метою визначення їхньої вартості, рекомендовано застосовувати коригувальний коефіцієнт (у кожному окремому випадку — свій) відповідно до діючих методик і методичних рекомендацій.

Визначення вартості товарів з урахуванням ретроспективності оцінки під час проведення судово-товарознавчих експертиз проводять із застосуванням методичних підходів і методів оцінки, що є складовими методичних підходів або результатами використання кількох методичних підходів, а також оцінних процедур.

Методичне регулювання процесу оцінювання здійснюється відповідно до нормативно-правових актів з оцінки майна: положень оцінювання майна, затверджених Кабміном України, методик та інших нормативно-правових актів, національних стандартів, що містять визначення понять (зокрема, поняття ринкової вартості, принципів оцінки, методичних підходів та особливостей проведення оцінки певних товарів залежно від мети оцінки).

Проводячи судово-товарознавчу експертизу, фахівець застосовує зазвичай кілька методичних підходів, які повною мірою відповідають визначеній оцінкою меті, виду вартості (за наявності достовірної інформації з різних джерел для її проведення).

Методичними підходами є загальні способи визначення вартості майна, що ґрунтуються на принципах оцінки. Оцінювання може бути:

- витратним;
- дохідним;
- порівняльним.

Під час оцінювання використовують кілька методичних підходів, а також їх комбінації.

Неможливість або недоцільність застосування певного методичного підходу пов'язана з відсутністю або недостовірністю необхідних для цього підходу початкових даних про об'єкт оцінки (непродовольчих товарів) та іншої інформації (що окремо обґрунтовують у висновку експертизи або експертного дослідження).

Витратний підхід ґрунтується на врахуванні принципів корисності й заміщення та передбачає оцінку вартості об'єкта, зважаючи на вартість його відтворення (заміщення) у цінах на дату оцінки з подальшим коригуванням на суму зношування (знецінення).

Дохідний підхід базується на врахуванні принципів найефективнішого використання, очікування та припускає оцінку вартості, зважаючи на можливості об'єкта приносити дохід власнику.

«Порівняльний підхід ґрунтується на врахуванні принципів заміщення та попиту і пропонування. Порівняльний підхід передбачає аналіз цін продажу та пропонування подібного майна з відповідним коригуванням відмінностей між об'єктами порівняння та об'єктом оцінки» [1].

Кожний із підходів має специфічні методи, що використовують для оцінювання конкретних об'єктів.

Методи оцінки — це способи визначення вартості об'єкта оцінки, послідовність оцінних процедур, що дає змогу реалізувати певний методичний підхід. В основу кожного методу покладено комплекс оцінних процедур. Водночас низка оцінних процедур не складає сутність жодного з методів, а є окремим етапом оцінки. Отже, оцінні процедури — це дії (етапи), виконання яких у певній послідовності дає змогу провести оцінку.

На четвертому етапі узагальнюють дані, здобуті на попередніх етапах.

Завершальний етап алгоритму підбиває підсумки всього проведеного дослідження, у ньому письмово оформлюють висновки експертизи відповідно до чинних норм.

Висновки. З урахуванням зазначених вище положень законодавчих і нормативних актів, автори статті розглянули методичні підходи до розв'язання проблем, які виникають в експертній практиці під час призначення й проведення судово-товарознавчих експертиз із визначення вартості машин, обладнання, сировини та споживчих товарів з урахуванням ретроспективності оцінки.

References

Artiukh, T. M., Indutnyi, V. V. (2003). Metodolohichni problemy tovaroznavchoi ekspertyzy koshtovnostei. *Visnyk KNTEU.* № 4 [in Ukrainian].

Holovko, M. P., Polupan, V. V., Oliinyk, A. I. (2018). *Sudovo-tovaroznavcha ekspertyza: oporni konspekty lektsii.* Kharkiv [in Ukrainian].

Instruktsiia pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen: zatv. nakazom Miniustu Ukrainy vid 08.10.1998 r. № 53/5 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (data zvernennia: 21.09.2019) [in Ukrainian].

Lozovyi, A. I., Dontsova, O. S., Bobrytskyi, S. M., Stebikh, O. I. (2004). *Metodyka vyznachennia vartosti maina.* Kharkiv [in Ukrainian].

Natsionalnyi standart № 1 «Zahalni zasady otsinky maina i mainovykh prav»: zatv. Postanovoiu KMU vid 10.09.2003 r. № 1440 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-p/ed20150415 (data zvernennia: 21.09.2019) [in Ukrainian].

Pavlenko, O. V., Zhelavska, O. O. ta in. (2019). *Metodychni rekomendatsii shchodo doslidzhennia neprodovolchykh tovariv z metoiu vyznachennia yikh vartosti.* Kharkiv [in Ukrainian].

Petrova, I. A. (2011). Osoblyvosti vyznachennia ekspertom-tovaroznavtsem vartosti tovariv v umovakh rynkovykh vidnosyn. *Naukovyi visnyk LDUVS.* Lviv. № 4 [in Ukrainian].

[1] Національний стандарт № 1 … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1440-2003-п/ed20150415 (дата звернення: 21.09.2019).

Podkur, T. P. (2014). Shchodo osoblyvostei otsinky tovariv i vyznachennia yikh rynkovoi vartosti v umovakh sohodennia. *Kryminalistychnyi visnyk*. № 2 [in Ukrainian].

Poriadok obliku, zberihannia, otsinky konfiskovanoho ta inshoho maina, shcho perekhodyt u vlasnist derzhavy, i rozporiadzhennia nym: zatv. Postanovoiu KMU vid 25.08.1998 r. № 1340 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1340-98-p (data zvernennia: 21.09.2019) [in Ukrainian].

Pro otsinku maina, mainovykh prav ta profesiinu otsinochnu diialnist v Ukraini: Zakon Ukrainy vid 12.07.2001 r. № 2658-III (zi zmin. ta dopov.). Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy (VVR). 2001. № 47. St. 251 [in Ukrainian].

Vidomenko, O. I. (2005). *Tsinoutvorennia:* navch.-metod. kompleks. Kyiv [in Ukrainian].

О. Ю. Холодова, В. Н. Губарева, А. А. Сыч

МЕТОДОЛОГИЯ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СТОИМОСТИ МАШИН, ОБОРУДОВАНИЯ, СЫРЬЯ И ПОТРЕБИТЕЛЬСКИХ ТОВАРОВ С УЧЁТОМ РЕТРОСПЕКТИВНОСТИ ОЦЕНКИ ПРИ ПРОВЕДЕНИИ СУДЕБНО-ТОВАРОВЕДЧЕСКИХ ЭКСПЕРТИЗ

Цель исследования — выработать единый и всесторонний подход при проведении товароведческих экспертиз по определению стоимости товаров в прошедшем времени и разработать методику, которую можно применить в экспертной практике при проведении товароведческих экспертиз для обеспечения систематизации и методического единообразия экспертной практики, сокращения трудоёмкости и затрат времени, повышения результативности исследований, что существенно повлияет на качество, полноту и объективность вывода при определении стоимости машин, оборудования, сырья и потребительских товаров с учётом ретроспективности оценки.

Алгоритм товароведческого исследования по установлению стоимости товаров в прошедшем времени состоит из последовательно осуществляемых этапов.

Объектами исследования при проведении ретроспективной оценки могут быть продовольственные и непродовольственные товары, промышленное оборудование, машины и механизмы, минеральные удобрения и другая продукция промышленно-технического назначения, а также различные виды сырья, вспомогательные материалы, тара и упаковка, техническая и технологическая документация, приборы контроля, бухгалтерские документы, акты технического состояния и ремонтно-восстановительных работ.

Рассмотрены особенности оценки стоимости товаров выпуска прошлых лет, морально устаревших, снятых с производства, товаров, изготовленных промышленным (кустарным) способом, товаров специального назначения и др.

Применение алгоритма необходимо для достижения полноты проведения исследования стоимости товаров с учётом ретроспективности оценки, а также для устранения недостатков, снижающих доказательную ценность экспертных выводов.

Учитывая положения законодательных и нормативных актов, авторы статьи рассмотрели методические подходы к решению проблем, возникающих в экспертной практике при назначении и проведении судебно-товароведческой экспертизы по определению стоимости машин, оборудования, сырья и потребительских товаров с учётом ретроспективности оценки.

Ключевые слова: судебно-товароведческая экспертиза, алгоритм определения рыночной стоимости товаров, ретроспективность оценки, методология определения стоимости, потребительские товары.

O. Kholodova, V. Hubareva, H. Sych

METHODOLOGY FOR DETERMINING THE COST OF MACHINES, EQUIPMENT, RAW MATERIALS AND CONSUMER GOODS TAKING INTO ACCOUNT RETROSPECTIVE OF EVALUATION WHILE FORENSIC COMMODITY EXAMINATION

The research purpose is to create a unified and comprehensive approach when conducting forensic commodity examinations to determine the value of goods in the past and to develop a methodology that will be used in forensic practice while conducting forensic commodity examinations in order to ensure systematization and methodological uniformity of forensic practice, reduce labor intensity and time spent during forensic examination, improve research effectiveness which has a significant impact on the quality of compiling a comprehensive and objective report while determining the value of machinery, equipment, raw materials and consumer goods, taking into account retrospective of evaluation.

The algorithm of forensic commodity examination for defining the value of goods in the past consists of successively carried out steps that are recommended for use in forensic practice.

Research objects during retrospective of evaluation can be food and non-food products, industrial equipment, machinery and mechanisms, mineral fertilizers and other industrial and technical products, as well as various types of raw materials, supporting materials, containers and packaging, technical and technological documentation, monitoring devices, accounting records, reports on technical condition and restoration.

The article outlines peculiarities of goods value evaluation of previous years' commodities, out-of-date, discontinued, manufactured goods (handicraft business), specialized commodities, etc., for the past years.

Application of the algorithm is offered to aim for thoroughness in the study on cost of goods, taking into account the retrospective of evaluation, as well as to eliminate shortcomings reducing the probative value of forensic reports.

Taking into account the provisions of legislative and regulatory acts, the authors of the article examined methodological approaches to solving problems that arise in forensic practice while appointment and conduct of forensic examination to determine the value of machinery, equipment, raw materials and consumer goods, taking into account the retrospective of evaluation.

Keywords: forensic commodity examination, algorithm for determining market value of goods, evaluation retrospective, methodology for determining value, consumer goods.

Надійшла до редколегії 03.09.2020

Холодова О. Ю., Губарева В. М., Сич Г. А. Методологія визначення вартості машин, обладнання, сировини та споживчих товарів з урахуванням ретроспективності оцінки під час проведення судово-товарознавчих експертиз. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 513—526. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.41.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.42
УДК 339.137.2:347.77

І. І. Бордакова,
головний судовий експерт відділу товарознавчих, гемологічних, економічних, будівельних, земельних досліджень та оціночної діяльності Сумського наукового-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Суми, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0997-2685,
e-mail: bordachok.2011@ukr.net

ВИКОРИСТАННЯ ТОВАРНИХ ЗНАКІВ (ТОРГОВИХ МАРОК) ТА ЇХ ЗНАЧЕННЯ

У статті висвітлено питання значення товарних знаків, їх створення та використання. Розглянуто особливості маркування і значення типової термінології, а також досліджено процедуру ідентифікації товару з урахуванням маркувальних позначень. Ефективна система маркування сприяє захисту споживачів від недобросовісної торгівлі та конкуренції. Товарні знаки (торгові марки) потрібні також державним органам, що відповідають за перевірку якості товарів і послуг і допомагають розпізнати товари й послуги, які не відповідають вимогам закону або які виявлено в результаті скарг чи лабораторних перевірок. Акцентовано увагу на питаннях правового регулювання, користування та розпорядження товарними знаками.

Ключові слова: маркування, товарний знак, торгова марка, торговельне найменування, фірмовий стиль, бренд, ідентифікація, підробка, копія, якість, право власності, інтелектуальна власність.

Постановка наукової проблеми. Невід'ємним елементом ідентифікації товарів і послуг є маркування. Наявність елементів маркування індивідуалізує товари та послуги. Маркування продукції можна розглядати як перший захід для спрощення доведення товарів від виробника до споживача. Для того щоб споживачеві було легко відрізнити товар конкретного виробника від безлічі товарів і послуг інших виробників, товар повинен мати ознаки індивідуальності, які відображаються у його маркуванні. Головним призначенням маркування є доведення основних відомостей про товар до споживачів, а також ідентифікація товару.

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питання створення та призначення маркувальних позначень, а також процеси формування індивідуальності торгових марок як брендів докладно відображено у працях С. С. Гаркавенко [1], М. І. Дідківського [2], В. Я. Кардаша [3],

[1] Гаркавенко С. С. Маркетинг: підручник. Київ, 2002. 712 с.

[2] Дідківський М. І. Зовнішньоекономічна діяльність підприємства: навч. посіб. Київ, 2006. 462 с.

[3] Кардаш В. Я. Маркетингова товарна політика: навч.-метод. посіб. для самост. вивч. дисцип. Київ, 2000. 124 с.

© І. І. Бордакова, 2020

В. Д. Малигіної, Л. Д. Титаренко [1]. На прикладі діючих торгових підприємств автори С. М. Ілляшенко [2], І. Я. Рожков і В. Г. Кисмерешкін [3] роз'яснили основні різновиди й особливості товарних знаків, власного імені, стилю тощо. Крім того, проаналізовано процедуру ідентифікації з урахуванням методів і засобів, які впливають на кінцевий результат [4].

Досліджено процедуру узаконення права власності на знаки для товарів і послуг, яку здійснюють з посиланням на законодавчу базу, а саме на Закон України «Про охорону прав на знаки для товарів і послуг» (далі — *Закон про ОПЗТП*) [5] та Кримінальний кодекс України (далі — *КК України*) [6].

Мета статті — у процесі дослідження споживчого ринку висвітлити питання значення маркування для ідентифікації товарної продукції та її оригінальності, виявити розбіжності між оригінальною продукцією, копією і підробкою, а також визначити порядок правової охорони товарного знака, яка надається на підставі його державної реєстрації; з'ясувати винятковість права власника товарного знака користуватися й розпоряджатися цим товарним знаком, а також забороняти його використання іншим особам.

Викладення основного матеріалу дослідження. Маркування товару має особливе значення під час посилання на *online*-торгівлю (інтернет) та в разі реалізації продукції в місцях самообслуговування, точніше — під час продажу товарів за допомогою автоматів. Проте, для звичайної торгівлі маркування також має неабияке значення, суттєво зменшуючи необхідність і наявність особистих консультацій та інформування про виробника і його популярність на споживчому ринку. На жаль, нагальним проблемним питанням є збільшення на споживчому ринку кількості неякісної продукції, яка належить до категорії підробок, під іменем відомих торгових марок.

У процесі планування продукції важливим елементом для виробника є визначення товарної марки — імені, знака або символу (чи їх поєднання), за допомогою яких ідентифікують продукцію та послуги виробників і посередників.

Варто зазначити, що маркування продукції має кілька значень для виробника:

---

[1] Малигіна В. Д., Титаренко Л. Д. Основи експертизи продовольчих товарів: навч. посіб. для студент. внз. Київ, 2009. 296 с.

[2] Ілляшенко С. М. Маркетингова товарна політика: підручник. 2005. 234 с.

[3] Рожков И. Я., Кисмерешкин В. Г. Брендинг: учеб. для бакалавр. Москва, 2019. 331 с.

[4] Малигіна В. Д., Титаренко Л. Д. Зазнач. твір.

[5] Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: Закон України від 15.12.1993 р. № 3689-XII (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12 (дата звернення: 04.06.2020).

[6] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 04.06.2020).

- налагодження прямих зв'язків зі споживачами, що дає змогу уникнути проміжних ланок у каналах збуту;
- широке повідомлення про відмінності товару від подібних до нього (для того, щоб забезпечити інтенсивний вплив на певний ринковий сегмент та найбільш сприятливі умови для здійснення ефективної цінової політики, яка ґрунтується на довірі до марки);
- акцентування на тотожності схожих товарів за визначеними критеріями (якість, цінова лінія);
- символічне посилання на споживчі властивості та корисність виробів для покупців;
- захист від підробок і недобросовісного використання зовнішньої схожості.

Важливе значення маркування продуктів має також для споживачів.

По-перше, маркування допомагає впізнати чи відрізнити товар, з яким пов'язано позитивний або негативний досвід. Це дає змогу споживачеві придбати товар з мінімальними зусиллями та з мінімальними витратами часу.

По-друге, воно сприяє розпізнаванню особливо престижних продуктів.

По-третє, відома марка є додатковою гарантією якості, що дуже важливо для покупців, яким бракує професійних знань для кваліфікованого оцінювання технічно складного товару [1].

У рекламно-комунікаційній практиці існує багато термінів, які конкретизують товарні знаки.

Часто в побуті термін *товарний знак* замінюють такими поняттями, як *торгова марка*, *логотип*, *фірмова емблема*, *фірмовий знак*, *бренд* та ін.

Товарні знаки бувають словесними, звуковими, комбінованими, тривимірними та ін. Крім того, можна використовувати ініціали, цифри, міфологічні образи, власні імена, географічні назви, іноземні слова, сполучення слів тощо.

Головним елементом маркування є товарний знак, який відрізняється особливостями ідентифікації, оригінальністю й може бути зареєстрованим. Зареєстрований товарний знак є об'єктом інтелектуальної власності й охороняється законодавством.

Отже, розглянемо типові терміни та їхні значення.

Торгова марка — абревіатура, слово, символ, цифра (наприклад, «Растішка», стилізоване зображення сузір'я Плеяд в автомобілів *Subaru*, марка мережі аптек «36,6» та ін.). Ідентифікаційні функції марки можуть виконувати слогани («Мир твоєї волі — МТС!»), звуки («Ш-ш-ш-ш» — у напоїв *Schweppes*), джингли (позивні, характерні мелодії), особлива форма виробів (класична пляшка *Coca-Cola*), персонажі (кіт Матроскін у кисломолочних виробів «Простоквашино») та ін.

[1] Кардаш В. Я. Зазнач. твір.

Торговельне найменування — це знак, під яким компанія здійснює комерційну діяльність. Інколи воно збігається з торговою маркою (*Sony, Siemens, Philips*) [1].

Розглянемо деякі приклади ідентифікації різних товарних марок, які використовують фірмові товарні знаки:

- фірмове ім'я — літера, слово, набір літер чи слів (наприклад, *Сумське АТ «СЕЛМІ»*, утворене на основі абревіатури Сумського заводу електронних мікроскопів);
- фірмовий знак — символ, малюнок, відмітний колір або інше позначення (наприклад, фірмовий знак *Лебединського заводу поршневих кілець* — це вписаний у коло силует лебедя);
- торговий образ — персоніфікована торгова марка (наприклад, модельного одягу *«Михайло Воронін»*);
- торговий знак — фірмове ім'я, фірмовий знак, товарний образ чи їх поєднання, офіційно зареєстровані в Міжнародному реєстрі й захищені юридично (наприклад, модельного одягу й аксесуарів *Tom Klaim*, трилисник автомобіля *Mitsubishi* тощо) [2].

Отже, товарний знак є важливим елементом такого узагальненого поняття, як фірмовий стиль, тобто сукупність засобів (кольорів, слів і словосполучень, графічних зображень і друку), які забезпечують негайне впізнавання покупцями й виокремлення цих товарів з-поміж значного розмаїття подібних товарів-конкурентів.

Фірмовий стиль, крім товарного знака, передбачає ще й власний логотип (оригінальне зображення повної або часткової назви фірми), фірмовий колір (сполучення кольорів), фірмовий комплект шрифтів, а також фірмові константи (формат друку, систему друкарського набору тексту й виконання ілюстрацій) [3].

Крім того, існує таке поняття, як *бренд*,— це образне поєднання самого товару або послуги з добіркою характеристик, очікувань та асоціацій, які виникають у споживача товару. Згідно з визначенням будь-який бренд є торговою маркою, але не кожна торгова марка може стати брендом.

Слід зауважити, що бренд — це торгова марка міжнародного рівня, яка здобула світове визнання й підтвердила свою репутацію (доволі відома споживачам, суспільству та популярна у населення).

Отже, кожна товарна марка намагається обернутися на бренд і стати відомою у всьому світі.

Процес формування бренду містить такі етапи:

- позиціювання бренду;
- формування стратегії бренду;
- розроблення ідеї бренду;

[1] Рожков И. Я., Кисмерешкин В. Г. Указ. соч.

[2] Ілляшенко С. М. Зазнач. твір.

[3] Кардаш В. Я. Зазнач. твір.

- пошук імені бренду;
- тестування бренду [1].

Отже, щоб здобути статус бренду, товарна марка повинна стати популярною на ринку та здобути довіру покупців. Особливу цінність брендові надає престижність товару, яка залежить від багатьох факторів — таких, як особливості країни, місцевості, галузі, де товар вироблено, та авторитету фірми виробника. Так, наприклад, Франція відома своєю високою модою, Швейцарія — точністю, Німеччина — добротністю. Бургундські вина, шотландське віскі, швейцарські сири купують передусім тому, що їх вироблено в цих регіонах і їхня висока якість поза сумнівом.

Отже, основна вимога, якій має відповідати маркована продукція, полягає в незмінності її якості, тому що саме на цьому базується прихильність споживача до конкретної марки продукту, яка здобула світове ім'я і стала брендом.

Враховуючи викладене вище про стратегію створення власного імені виробника, значення маркування товару та підкреслюючи свою оригінальність і якість на світовому ринку,— усі ці критерії мають відповідати оригіналові.

Виникає питання: як відрізнити (ідентифікувати) товари однієї групи з однаковим маркуванням — чи належить певний товар до оригінальної продукції, чи є ліцензійною копією або підробкою?

Процедуру ідентифікації проводять для виявлення тотожності невідомого об'єкта відомому на основі співпадіння ознак. *Ідентифікація* (від лат. *identifico* — ототожнення) — ототожнювання об'єктів, розпізнавання, визначення відповідності розпізнаваного об'єкта своєму образу (знаку).

Отже, ідентифікація товарів — це процес виявлення відповідності досліджуваних товарів (об'єктів) аналогам (базовим моделям, зразкам) з однорідної групи, яка характеризується сукупністю технологічних показників або описом товарів на маркуванні на основі характерних ідентифікаційних ознак. Водночас засобами ідентифікації товарів є нормативні й технічні документи (стандарти, ТУ та ін.), які регламентують показники якості, а також товарно-супровідні документи (накладні, сертифікати, якісні посвідчення, що відображають інформацію про товар для непродовольчої групи товарів: назву товару, марку, модель, артикул тощо).

Одним із простих методів ідентифікації є органолептичний метод. За допомогою цього методу визначають співвідношення показників відповідності товару за визначеними критеріями на основі аналізу сприйняття органів чуття людини. Під час ідентифікації товару можна визначити такі показники: зовнішній вигляд, форму, колір, блиск, прозорість, консистенцію, щільність, еластичність, запах, аромат, букет, соковитість, ніжність тощо.

Слід зазначити, що перевагою органолептичного методу є його доступність і простота, а недоліком — недостатня достовірність. Тому

[1] Гаркавенко С. С. Зазнач. твір.

органолептика не може бути єдиним критерієм ідентифікації, а для більшої ймовірності й об'єктивності слід послуговуватися іншими методами — залежно від засобів вимірювання, які, зі свого боку, поділяють на фізичні, хімічні, фізико-хімічні та мікробіологічні.

Ідентифікація зазвичай потребує багатопланових досліджень як досвідченими фахівцями — товарознавцями, так і висококваліфікованими науковцями — експертами [1].

Отже, для того щоб з'ясувати, що таке підробка і що таке копія, та за якими критеріями визначати, до якої категорії належить товар, потрібен комплексний підхід з урахуванням вивчення наявного маркування та фактичного товарного стану.

Підробкою варто вважати будь-який товар, на якому стоїть марка виробника, який жодного відношення до цієї речі не має. Простіше кажучи, якщо на сумці є логотип *Louis Vuitton*, а на ярлику зображено емблему невідомого турецького заводу виробника, то це, найшвидше, є підробкою (*fake*).

Крім того, іноді підробку можна виявити за органолептичними показниками, а саме — порівнюючи за допомогою органів чуття характеристики основних споживчих властивостей і зовнішній вигляд (форму, матеріал виробу, кольорову гаму, акуратність і точність нанесення декорованих вставок чи, навпаки, їхню відсутність, наявність яскраво вираженого запаху фарби, що не є характерним для оригіналу тощо).

Варто зауважити, що цінова пропозиція також має важливе значення: так, вартість підроблених товарів під іменем відомих марок є значно нижчою за вартість справжніх товарів цих марок (наприклад, сукня відомого бренду *Gucci* не може коштувати $20—30: це свідчить про те, що такий товар є підробкою).

Деякі відомі бренди щосили прагнуть максимально захистити свою продукцію від підробок, тому постійно поліпшують захист продукції різноманітними нововведеннями (наприклад, голограмами, запровадженням новітніх технологічних процесів та інших засобів захисту). Висока якість продукції є головним захистом, адже не кожний здатен повторити весь технологічний процес виробництва, однак, зустрічаються винятки. Сьогодні підробляють абсолютно все — від одягу до аксесуарів і туалетної води та інших товарів.

Найчастіше підробку поставляють з Китаю, Індонезії, Туреччини й інших країн Східної Європи та Східної Азії. Однак, це зовсім не означає, що країна прямо вказує на підробку, тому що більшість виробників переносять туди свої виробництва через низькі податки й дешеву робочу силу, що в остаточному підсумку значно здешевлює виробництво взуття й одягу.

Права власності на знаки для товарів і послуг реалізують у двох напрямах — усередині країни й у міжнародному масштабі. Більшість країн

[1] Малигіна В. Д., Титаренко Л. Д. Зазнач. твір.

запровадили систему реєстрації та охорони торгових марок як іноземних, так і власних виробників.

Маємо зазначити, що у міжнародній практиці зареєстрований торговий знак позначають літерою *R* у колі. Реєстрація торгових знаків є добровільною, оскільки потребує значних витрат.

До системи реєстрації та охорони торгових марок усередині країни належать: Україна, Франція, Італія, Австрія, Швеція, Іспанія, Португалія, Греція, Туреччина, Росія, латиноамериканські країни, де діє *принцип реєстрації*, тобто для охорони торгової марки потрібен сам факт реєстрації знака в патентному відомстві, що й забезпечує охорону (пріоритет реєстрації) [1].

В Україні державну реєстрацію товарних знаків здійснює Держпатент України на підставі Закону про ОПЗТП [2].

Так, в Україні відповідно до ст. 5 згаданого Закону право власності на знак засвідчують свідоцтвом, видача якого означає, що знак є зареєстрованим. Свідоцтво надає його власникові виняткове право користуватися й розпоряджатися знаком на власний розсуд, забороняти іншим особам використовувати зареєстрований знак без дозволу власника, за винятком тих випадків, коли використання знака не визнано законодавством порушенням прав власника свідоцтва.

Строк дії свідоцтва становить 10 років від дати подання заявки до Національного органу інтелектуальної власності (далі — *НОІВ*) та продовжується НОІВ за клопотанням власника свідоцтва щоразу на 10 років (за умови сплати збору в порядку, визначеному п. 2 ст. 18 цього Закону). Порядок пролонгування строку дії свідоцтва визначає центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері інтелектуальної власності. Відповідно до п. 5 ст. 16 Закону про ОПЗТП свідоцтво надає його власникові виняткове право забороняти іншим особам використовувати без його згоди, якщо інше не передбачено цим Законом [3].

Згідно зі ст. 229 КК України предметом злочину є незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару або інше умисне порушення права на ці об'єкти, якщо це завдало матеріальної шкоди у значному розмір [4].

Крім того, варто зауважити, що відповідно до ст. 16 Закону про ОПЗТП власник свідоцтва має право дати будь-якій особі дозвіл (видати ліцензію) на використання знака на підставі ліцензійного договору. Ліцензійний договір повинен містити умову про те, що якість товарів і послуг, виготовлених

[1] Дідківський М. І. Зазнач. твір.

[2] Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12 (дата звернення: 04.06.2020).

[3] Там само.

[4] Кримінальний кодекс України: … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 04.06.2020).

чи наданих за ліцензійним договором, не буде нижчою за якість товарів і послуг власника свідоцтва і що останній здійснюватиме контроль за виконанням цієї умови [1].

Сьогодні багато охочих придбати одяг відомих брендів, але фінансові можливості в усіх різні, тому сучасні кутюр'є активно випускають за ліцензійним договором одяг під іменем відомого бренду — так звану копію. Країна-замовник ретельно стежить за тим, щоб манера та почерк майстра в цьому разі залишалися незмінними — так само, як стиль і образ бренду. Вибір виконавця залежить від можливостей конкретної фабрики, адже необхідно, щоб там відбувалося масове виробництво якісного одягу, взуття й аксесуарів. Зазвичай виробником других ліній відомих брендів є Китай.

Для того щоб ціна виробів була демократичною, використовують тканини з більш простим складом, а технологію виробництва цілком автоматизують. Представники бренду контролюють виробничий процес на території країни-виконавця й відповідають за кожен виріб. Крім того, замовник зобов'язаний забезпечити фабрику своїми кресленнями, викрійками та лекалами, висунути чіткі вимоги до оброблення, лейблів, забезпечити відповідною фурнітурою (ґудзиками, кнопками, застібками-блискавками та ін.) і навіть майбутнім пакуванням. Завдяки всім цим заходам можна розраховувати на придбання за доступною ціною якісної продукції, виконаної відповідно до вимог відомого бренду.

В Україні не можуть бути зареєстровані як товарні знаки позначення, які є тотожними або схожими настільки, що їх можна сплутати з чужими знаками для однорідних товарів чи послуг або фірмовими найменуваннями, які відомі в Україні й належать іншим особам (наприклад, *Soni Ericssyn* замість *Sony Ericsson*, *Panasonix* замість *Panasonic*, *Smirnov* замість *Smirnoff* та ін.) [2]. Власник свідоцтва має право вимагати їх усунення з товарів і пакування з огляду на ст. 229 КК України, відповідно до якої караються *«незаконне використання знака для товарів і послуг, фірмового найменування, кваліфікованого зазначення походження товару або інше умисне порушення права на ці об'єкти, якщо це завдало матеріальної шкоди у значному розмірі»* [3].

Висновки. Виходячи з викладеного вище, слід зазначити, що торгова марка не тільки підкреслює індивідуальність виробника, а є унікальним об'єктом інтелектуальної власності. Для того щоб уникнути незаконного копіювання відомих торговельних марок, потрібно реєструвати їх відповідно до чинного законодавства. Отже, реєстрація торгової

[1] Про охорону прав на знаки для товарів і послуг: … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12 (дата звернення: 04.06.2020).

[2] Дідківський М. І. Зазнач. твір.

[3] Кримінальний кодекс України: … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 04.06.2020).

марки є запобіжним та охоронним заходом, спрямованим на запобігання порушенню прав власника.

Сучасна нормативно-правова база, яка регулює захист торговельних марок як об'єктів інтелектуальної власності в Україні, загалом відповідає міжнародним стандартам, проте, зважаючи на наявність на ринку неякісної продукції та підробок, потребує вдосконалення.

References

Didkivskyi, M. I. (2006). *Zovnishnoekonomichna diialnist pidpryiemstva:* navch. posib. Kyiv. [in Ukrainian].

Harkavenko, S. S. (2002). *Marketynh:* pidruchnyk. Kyiv. [in Ukrainian].

Illiashenko, S. M. (2005). *Marketynhova tovarna polityka:* pidruchnyk. [in Ukrainian].

Kardash, V. Ya. (2000). *Marketynhova tovarna polityka:* navch.-metod. posib. Kyiv. [in Ukrainian].

Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341-III (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (data zvernennia: 04.06.2020). [in Ukrainian].

Malyhina, V. D., Tytarenko, L. D. (2009). *Osnovy ekspertyzy prodovolchykh tovariv:* navch. posib. [in Ukrainian].

Pro okhoronu prav na znaky dlia tovariv i posluh: Zakon Ukrainy vid 15.12.1993 r. № 3689-XII (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3689-12 (data zvernennia: 04.06.2020). [in Ukrainian].

Rozhkov, I. Ia., Kismereshkin, V. G. *Brending.* (2019). Ucheb. dlia bak-v. Moscow. [in Russian].

И. И. Бордакова

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТОВАРНЫХ ЗНАКОВ (ТОРГОВЫХ МАРОК) И ИХ ЗНАЧЕНИЕ

В статье проанализированы основные этапы формирования собственного имени, стиля, образа производителя. Одним из основных критериев товара и важнейшим источником информации о продукции (товаре) на рынке является наличие маркировочных обозначений (фирменного имени, знака, образа, стиля и т. д.). Наличие элементов маркировки индивидуализирует товары и услуги. Под товарным знаком понимают марку или её часть, защищённую юридически, что даёт продавцу исключительное право использовать марочное имя или марочный знак.

Безусловно, использование товарного знака является своеобразным звеном между производителем и потребителем, служит активным средством привлечения внимания покупателей к продукту и позволяет потребителям выбрать необходимые им товары определённого производителя.

Следует отметить, что одним из средств идентификации товара является маркировка. Маркировка товаров считается неотъемлемой частью товара. Она обеспечивает потребителей актуальной информацией о соответствующем товаре, таре и упаковке, а также отражает качество и безопасность продукции. В условиях рыночной экономики существенно возрастает значение товарных знаков — брендов, для

распознавания одинаковых товаров, выпускаемых различными производителями, поскольку товары, представленные на потребительском рынке различными производителями, всегда отличаются характеристиками, признаками, качеством и т. п., а товарный знак (бренд) — это знак, помогающий отличить продукт (товар) одного производителя от такой же продукции другого производителя.

На современном международном рынке отмечается всё возрастающая роль торговых марок и знаков, что ставит производителя перед необходимостью регистрировать свои торговые марки, которые, в свою очередь, становятся объектами интеллектуальной собственности. Однако, создать престижную марку международного масштаба под силу только крупным товаропроизводителям, способным выпускать качественные товары, поставляемые на различные рынки, и вкладывать значительные средства в их продвижение. Соответственно, правообладатели товарных знаков стремятся защитить свою продукцию от подделки, индивидуализировать её и цивилизованно продвигать на потребительском рынке. Но желающих заработать на имени известного бренда очень много, поэтому появляются подделки, что вредит репутации производителя бренда. Эта проблема связана с большим количеством подделок, незаконно ввезённых на территорию Украины без товарно-сопроводительных документов и реализуемых в магазинах и на рынках.

Таким образом, для того чтобы избежать незаконного копирования известных торговых марок, требуется их регистрация в соответствии с действующим законодательством.

Следовательно, регистрация торговой марки является мерой и охранным мероприятием, направленным на предупреждение нарушения прав собственника. Современная нормативно-правовая база, регулирующая защиту торговых марок как объектов интеллектуальной собственности в Украине, в целом соответствует международным стандартам, но (учитывая присутствие на рынке подделок) нуждается в совершенствовании.

Ключевые слова: маркировка, товарный знак, торговая марка, торговое наименование, фирменный стиль, бренд, идентификация, подделка, копия, качество, право собственности, интеллектуальная собственность.

I. Bordakova

THE USE OF TRADEMARKS (TRADE NAMES) AND THEIR SIGNIFICANCE

The main stages of formation of own name, style, image of the manufacturer of own products were analyzed in this article. One of the main criteria of a product and the most important source of information about products (goods) at the market is presence of marking (brand name, sign, image, style, etc.). Presence of label elements makes up individualization of goods and services. The term 'trademark' refers to a trade-mark or its juridically protected part that gives a shop assistant the exclusive right to use a brand name or a brand mark.

There is no doubt that the use of a trademark is a kind of link between manufacturers and consumers, an effective method for attracting customers attention to the product allowing consumers to choose appropriate products of a particular manufacturer.

It should be noted that one of the means of identifying a product is marking. Marking is considered to be an integral part of goods. It provides consumers with relevant information on a corresponding product, container and packaging. It also reflects quality and safety of products. Significance of trademarks-brands is increasing considerably in conditions of market-oriented economy for distinguishing the same goods produced by different manufacturers. Since goods introduced to consumer market by different manufacturers always differ by characteristics, features, qualities, etc. A trademark (brand) is a sign that helps to distinguish a product of one manufacturer from the same product of another.

The growing role of brands and trademarks is stressed in today international market. Thus, a manufacturer is in front of the choice of registration of trademarks which in turn become objects of intellectual property. However, creating an exclusive international scale brand is only possible for large commodity producers who are able to produce quality goods delivered to different markets and invest enormously into their promotion. Accordingly, trademark holders aim to protect their products from counterfeiting, individualize them and promote at the consumer market in a civilized way. But there are many people who want to make money using a name of a famous brand, therefore, counterfeiting that spoils reputation of a brand manufacturer appears. This problem is connected with a large number of counterfeiting illegally imported into the territory of Ukraine without commodity accompanying documents, and then sold in stores and markets.

Thus, known trademarks are required to be registered in accordance with the current legislation in order to avoid cases of illegal copying.

To conclude, registration of a trademark is a preventive and protective measure aimed at preventing violations of the rights of an owner. The modern regulatory framework regulating protection of trademarks as objects of intellectual property in Ukraine, in general, complies with international standards, but needs to be further improved taking into consideration counterfeiting at the market.

Keywords: marking, trademark, trade names, style, brand, fake, intellectual property.

Надійшла до редколегії 14.07.2020

Бордакова І. І. Використання товарних знаків (торгових марок) та їх значення. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 527—537. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.42.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.43
УДК 343.95

І. О. Савченко,
завідувач сектору Сумського відділення Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Суми, Україна, e-mail: svhndise@ukr.net
С. Л. Бабич,
старший судовий експерт Сумського відділення Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Суми, Україна, e-mail: svhndise@ukr.net
Р. Ускіла,
доктор філософії, старший науковий співробітник Юридичного інституту Литовського центру соціальних наук, м. Вільнюс, Литовська Республіка, e-mail: rokas.uscila@teise.org

ДЕЯКІ ПИТАННЯ СУДОВОЇ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ПОТЕРПІЛИХ ВІД ДОМАШНЬОГО НАСИЛЬСТВА (оглядова стаття)

Розглянуто основні аспекти проведення судової психологічної експертизи потерпілої особи у кримінальних провадженнях, внесених до Єдиного реєстру досудових розслідувань за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126[1] Кримінального кодексу України. Приділено увагу юридичним і теоретично-методологічним підставам призначення та проведення цього виду судової психологічної експертизи. Визначено співвідношення понять «насильство», «агресія» і «примушування», розкрито зміст та основні форми насильства. Зроблено спробу узагальнити результати емпіричного досвіду проведення експертиз цього виду. Акцентовано увагу на дослідженні питання психології жінки, яка потерпає від домашнього насильства. Обґрунтовано необхідність розроблення методичних рекомендацій щодо психологічного дослідження потерпілих під час розслідування кримінальних проваджень, пов'язаних із домашнім насильством.

Ключові слова: судова психологічна експертиза, агресія, примушування, насильство, домашнє насильство, фізичне насильство, моральне насильство, психологічне насильство, емоційне насильство, сексуальне насильство, естетичне насильство, індивідуально-психологічні особливості, актуальний емоційний стан, вразливий стан, внутрішньоособистісний конфлікт, деструктивні стратегії поведінки, деструктивна токсична взаємодія.

Постановка наукової проблеми. Практика експертів-психологів науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України свідчить на користь збільшення ролі психологічної експертизи як важливого джерела доказу для з'ясування істини, зокрема, у кримінальному судочинстві. Із набранням чинності Законом України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII «Про запобігання та протидію домашньому насильству» (далі — *Закон*

© І. О. Савченко, С. Л. Бабич, Р. Ускіла, 2020

№ 2229-VIII) [1], прийнятого в межах реалізації Національної стратегії у сфері прав людини, затвердженої Указом Президента України від 25.08.2015 р. № 501/2015 [2], зростає кількість призначення та проведення судових психологічних експертиз щодо потерпілих у кримінальних провадженнях, порушених за ст. 126[1] Кримінального кодексу України (далі — *КК України*) [3]. Із другої половини минулого року до Сумського відділення Харківського НДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (нині — *Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»*) Мін'юсту України почали надходити постанови про призначення судової психологічної експертизи потерпілої особи у кримінальних провадженнях, внесених до Єдиного реєстру досудових розслідувань за ознаками кримінального правопорушення, передбаченого ст. 126[1] КК України. Станом на час написання цієї статті судові психологічні експертизи цього предметного виду складають майже 35 % від загальної кількості призначених і проведених судових психологічних експертиз у Сумському відділенні [4].

Аналіз основних досліджень і публікацій. Питання насильницької поведінки посідають особливе місце у науковому пошуку таких вітчизняних і зарубіжних учених, як: О. Бандурка [5], В. Голіна [6], О. Джужа [7], А. Закалюк [8] та багатьох інших. Вагомий внесок у дослідження проблем насильства в родині та запобігання такому насильству зробили: А. Блага [9], А. Волощук [10],

[1] Про запобігання та протидію домашньому насильству: Закон України від 07.12.2017 р. № 2229-VIII (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2229-19 (дата звернення: 20.06.2020).

[2] Національна стратегія у сфері прав людини: затв. Указом Президента України від 25.08.2015 р. № 501/2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015 (дата звернення: 20.06.2020).

[3] Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 20.06.2020).

[4] Архів Сумського відділення Харківського НДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Мін'юсту України.

[5] Бандурка О. М., Литвинов О. М. Протидія злочинності та профілактика злочинів: монографія. Харків, 2011. 308 с.

[6] Голіна В. В. Попередження тяжких насильницьких злочинів проти життя й здоров'я особи: навч. посіб. Харків, 1997. 52 с.

[7] Правові та кримінологічні засади запобігання насильству в сім'ї: навч. посіб./ за заг. ред. О. М. Джужі, І. В. Опришка, О. Г. Кулика. Київ, 2005. 124 с.

[8] Закалюк А. П. Курс сучасної української кримінології: теорія і практика: у 3 кн. Київ, 2007. Кн. 2: Кримінологічна характеристика та запобігання вчиненню окремих видів злочинів. 712 с.

[9] Блага А. Б. Насильство в сім'ї (кримінологічний аналіз і запобігання): монографія. Харків, 2014. 360 с.

[10] Волощук А. М., Ярмакі Х. П., Ковальова О. В. Діяльність служби дільничних інспекторів міліції щодо попередження насильства в сім'ї: монографія. Одеса, 2013. 218 с.

Т. Журавель [1], Л. Крижна [2], Ю. Лисюк [3] та ін. Насильство щодо жінок у сім'ї вивчали здебільшого криміналісти, розслідуючи злочини, скоєні в родинно-побутовій сфері. Так, чинники ризиків сімейного насильства розглядали *E. Aldarondo* і *F. Mederos* (2002) [4]; впливу алкоголю на виникнення агресії щодо шлюбного партнера присвятив свої роботи Д. О'Лірі (2003); Л. Е. Волкер дослідила вплив жорстокого ставлення до жінки [5]; *G. L. Stuart* (1994) запропонував типологію чоловіків-насильників. Станом на сьогодні сформульовано значну кількість теоретичних положень, які могли б пояснити основні причини сімейного насильства [6]. Існують різні пояснювальні моделі подружнього насильства: М. Кауфман розвинув свої дослідження в межах теорії соціального научіння, теорію насильства розглянули М. С. Кіммел, Дж. Ґоттман і Н. Якобсон, віктимологічний підхід частково представлено у працях Г. Й. Шнайдера [7].

Водночас абсолютно недостатньо уваги приділено дослідженням психологічних характеристик жінок, що потерпають від різних видів подружнього (партнерського) насильства. У вітчизняній науці проблематика подружнього насильства порівняно молода, існують лише окремі дослідження з цієї теми: І. Грабська (1998) вивчала наслідки подружнього насильства, під її керівництвом О. Шинкаренко (2000) розглядала «синдром побитої жінки» з точки зору теорії сімейних систем, а також механізм віктимізуючого впливу психотравмувальних факторів батьківсько-дитячих стосунків на особистість жінки та прийняття нею ролі жертви і крос-культурні відмінності у сприйнятті, переживанні та застосуванні образливої поведінки в родинах України й Польщі; Н. Опухова та Є. Малолєтняя (2000) досліджували типи жінок — жертв подружнього насильства, вивчаючи їхні життєві міфи; Д. Шестаков докладно розглядав соціальні та психологічні особливості чоловіків і жінок, які відбували покарання за злочини, вчинені

[1] Журавель Т. В. Соціально-педагогічна робота з профілактики насильства щодо дітей//*Соціальна педагогіка:* навч. посіб./за заг. ред. О. В. Безпалько; авт. кол. О. В. Безпалько, І. Д. Звєрєва, Т. Г. Веретенко та ін. Київ, 2013. С. 197—209.

[2] Крижна Л. В. Злочини у сфері сімейно-побутових відносин (кримінологічний аспект): монографія. Київ, 2003. 105 с.

[3] Лисюк Ю. В. Протидія насильству в сім'ї. Одеса, 2007. 162 с.

[4] Aldarondo E., Mederos F. Programs for Men Who Batter: Intervention And Prevention Strategies In A Diverse Society. New York, 2002. 518 p.

[5] Див.: Савчук О. М. Наслідки подружнього насильства: індивідуально-психологічна перспектива//*Наукові записки НаУКМА.* Київ, 2002. Т. 20. Спецвипуск: у 2 ч. Ч. 2. С. 384—388.

[6] Захожа В. А. Фізичне насильство щодо жінок у сім'ї//*Наукові записки НаУКМА. Соціологічні науки*. Київ, 2000. Т. 18. С. 49—54.

[7] Горшкова И. Д., Шурыгина И. И. Насилие против жен как проблема социологического анализа//*Общество и гендер:* летняя шк. Рязань, 2003. URL: http://www.gender-cent.ryazan.ru/gorshkova.htm (дата звернення: 20.06.2020).

у сімейній сфері [1]; особливу увагу аналізу психологічних теорій, які пояснюють формування «феномена насильства», приділила І. Малкіна-Пих (2006). У межах гендерних досліджень цю проблему розглядала Н. Шведова (2002). Опрацьовували цю проблему й деякі інші автори: Н. Платонова та Ю. Платонов, В. Полубінський та інші. Сутність, форми та правове визначення психічного насильства досліджували у своїх працях С. Кудрявцев, М. Панов, О. Протасевич, В. Христенко, А. Шеремет та інші науковці. Аналіз наукової літератури свідчить про дискусійний характер визначення психічного насильства.

Мета статті. Оскільки порушене проблемне питання не виокремлено поміж експертних завдань у Науково-методичних рекомендаціях з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень [2], то нині експерти державних спеціалізованих експертних установ здійснюють подібні експертизи без опертя на спеціальні методики щодо проведення цього предметного виду судової психологічної експертизи, які досі не розроблено. У розвиток тез і висновків, які можуть стати в пригоді теоретичному та практичному дослідженню зазначеної проблематики, складено цю статтю.

Викладення основного матеріалу дослідження. Законом України № 2227-VIII «Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами», прийнятим 06.12.2017 р. (далі — *Закон № 2227-VIII*) [3], внесено суттєві зміни до Кримінального кодексу України та Кримінального процесуального кодексу України (далі — *КПК України*) щодо справ про домашнє насильство [4]. Закон № 2227-VIII набув чинності

[1] Бова А. А. Кримінологія гендера: Дослідження подружнього насильства//*Український соціум:* наук. журн. 2004. № 2 (4). С. 13—20. URL: https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/no-2-4-2004/kriminologija-gendera-doslidzhennja-podruzhnogo-nasilstva (дата звернення: 20.06.2020).

[2] Науково-методичні рекомендації з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: затв. наказом Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.; у ред. наказу Мін'юсту України від 26.12.2012 р. № 1950/5). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0001-13#n6 (дата звернення: 20.06.2020).

[3] Про внесення змін до Кримінального та Кримінального процесуального кодексів України з метою реалізації положень Конвенції Ради Європи про запобігання насильству стосовно жінок і домашньому насильству та боротьбу з цими явищами: Закон України від 06.12.2017 р. № 2227-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19 (дата звернення: 20.06.2020).

[4] Про внесення змін до деяких законодавчих актів України у зв'язку з прийняттям Кримінального процесуального кодексу України: Закон України від 13.04.2012 р. № 4652-VI (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4652-17#n75 (дата звернення: 20.06.2020).

11.01.2019 р. (окрім змін щодо ст. 67 КК України, які набрали чинності у січні 2018 р.). Однією з ключових новел стала криміналізація домашнього насильства: КК України доповнено ст. 126[1] «Домашнє насильство», яка передбачає кримінальну відповідальність за домашнє насильство, тобто умисне систематичне вчинення фізичного, психологічного або економічного насильства щодо подружжя чи колишнього подружжя або іншої особи, з якою винний перебуває (перебував) у сімейних або близьких відносинах, що призводить до фізичних або психологічних страждань, розладів здоров'я, утрати працездатності, емоційної залежності або погіршення якості життя потерпілої особи [1].

Якщо раніше домашнім насильством вважали інциденти в подружній парі, то тепер законодавець розширив коло таких осіб. До нього наразі належать колишній чоловік (колишня дружина) та подружжя, що перебувають у громадянському шлюбі (спільно проживають без реєстрації). Розширено також коло осіб, яких визнають кривдниками: прийомні батьки, особи, які спільно проживають чи проживали в одній родині, рідні брати й сестри, опікуни й інші родичі — дядько, тітка, племінниці, двоюрідні брати й сестри, двоюрідні дідусі й бабусі. Закон визначає особу, що постраждала від насильства в родині, як жертву (жертва насильства в сім'ї — член сім'ї, який постраждав від фізичного, сексуального, психологічного чи економічного насильства з боку іншого члена сім'ї).

Основним безпосереднім об'єктом злочину, передбаченого ст. 126[1] КК України, є здоров'я особи. Додатковим факультативним його об'єктом можуть виступати воля, честь і гідність особи, її психічна недоторканність.

Юридичні ознаки вразливого стану особи подібні до психологічних параметрів психічної діяльності особистості, що обмежують її здатність повною мірою усвідомлювати характер своїх дій, передбачати їх наслідки та керувати ними, ухвалювати самостійні рішення. Тобто у психологічному сенсі вразливість особистості передбачає її залежність від когось (інших осіб) або чогось (життєвих обставин), що, з правової точки зору, надає іншій людині змогу маніпулювати потерпілим, психологічно впливаючи на нього.

У сучасній психології насильство — це будь-який спосіб поведінки (простий або складний, вербальний або невербальний), який використовують для того, щоб управляти думками, почуттями і вчинками іншої людини проти її бажання, волі й поглядів, але з психологічною (а часто і матеріальною) вигодою для насильника. Крім того, насильство можна розглядати і як прояв бездіяльності [2]. Наприклад, у разі ненадання допомоги людині,

[1] Кримінальний кодекс України: … . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (дата звернення: 20.06.2020).

[2] Малкина-Пых И. Г. Психология поведения жертвы: справочник практического психолога. Москва, 2006. С. 46.

яка її потребує. Така діяльність чи бездіяльність характеризується певними ознаками:

1) умисність — насильство завжди спрямоване на досягнення певної мети, воно є наслідком продуманої дії, тобто не є випадковим;
2) порушення прав і свобод іншої людини — насильство завжди пов'язане з порушенням якихось прав особистості або групи осіб;
3) низький рівень самозахисту — між учасниками насильницьких дій присутні різного роду переваги: фізична сила (чоловіка щодо дружини, дорослих щодо дітей або людей похилого віку), при цьому жертва може сама створювати передумови для тих ушкоджень, що їх завдає виконавець насильства;
4) спричинення шкоди (фізичної, моральної) [1].

Принциповим виявляється виявлення співвідношення терміна *насильство* з іншими, суміжними з ним термінами,— *агресія* та *примушування*. Сьогодні більшість фахівців у сфері соціальних наук погоджується з таким визначенням: *«**агресія** — це будь-яка форма поведінки, що має на меті обрáзу чи заподіяння шкоди іншій живій істоті, яка не бажає подібного поводження. Це визначення припускає, що агресію варто розглядати як модель поведінки, а не як емоцію, мотив чи настанову. Насильство ж — найбільш гостра й небезпечна агресивна поведінка, до того ж не будь-яке насильство, а лише ненормативне»* [2] [Тут і далі переклад з російської наш.— *Прим. авт.*]. Водночас примушування справляє такий вплив, метою якого є змусити іншу особу діяти певним чином усупереч її власній волі внаслідок силового впливу або під загрозою настання несприятливих для неї наслідків. На думку Г. Ланової, та обставина, що примушування завжди є дією сили, а насильство можна вважати примушуванням лише тоді, коли воно є інструментальним, дає змогу дійти висновку про те, що *примушування* та *насильство* співвідносяться як родове й видове. Примушування завжди є засобом досягнення конкретної мети, насильство — не завжди; примушування має місце лише там, де існує конфлікт інтересів, а насильство може здійснюватися в безконфліктній ситуації; примушування завжди відбувається всупереч волі індивіда (або групи індивідів) [3].

У девіантній поведінці окремих осіб чи маргінальних соціальних груп здебільшого виявляються такі види насильства:

- моральне — вияви зневажання людей, приниження їхньої гідності, неетична поведінка;

[1] Опухова Н. Г., Малолетняя Е. В. Женщины — жертвы семейного насилья: особенности образа мира//*Психология зрелости и старения*. 2000. № 4. С. 31—59.

[2] Бандурка А. М., Зелинский А. Ф. Вандализм: монография. Харьков, 1996. С. 6—7.

[3] Лановая Г. М. Принуждение в системе форм правоприменения: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Москва, 2006. URL: http://lawtheses.com/prinuzhdenie-v-sisteme-form-pravoprimeneniya (дата звернення: 20.06.2020).

- психологічне — тривалий або постійний психічний вплив агресивного суб'єкта на жертву, що призводить до психологічних зривів, формування у жертви патологічних станів;
- матеріальне — вандалізм, умисне пошкодження або руйнування цінностей матеріальної та духовної культури, зокрема знущання над історичними й релігійними цінностями або традиціями;
- емоційне — тісно пов'язане з психічним насильством, яке примушує до невмотивованих щиросердних переживань;
- естетичне — пропагування через кіномистецтво, театр, телебачення і пресу насильницьких зразків і стереотипів дій;
- фізичне — умисне заподіяння фізичних ушкоджень жертві (виявляється у погрозах і спричиненні прямої фізичної шкоди);
- сексуальне — примушування жертви до сексуальних дій (без її згоди) з метою здобуття фізіологічного задоволення чи вигоди з боку ґвалтівника [1].

Науковці виокремлюють дві форми насильства під час вчинення насильницьких злочинів: фізичне (енергетичне) та психічне (інформаційне) [2]. За характером насильство поділяють на явне (відкритий прояв насильства) та приховане (завуальоване у різний спосіб, що зазвичай досягається шляхом фінансового впливу — наприклад, позбавлення матеріальної допомоги тощо) [3].

В. І. Ролінський наводить таку структуру акту насильства:

- суб'єкт, який здійснює насильство (його важливі характеристики: стан і причини, що містять насильницьку поведінку суб'єкта, актуальні потреби);
- об'єкт, на який спрямовано насильство (зокрема: стан і причини, що містять віктимну поведінку, актуальні потреби);
- конфліктне джерело як предмет, що належить об'єктові насильства, на який спрямовано «потреби» об'єкта насильства;
- ситуація, яка відображає об'єктивні та суб'єктивні умови насильства;
- безпосередній акт насильства;
- наслідки насильства [4].

[1] Герасина Л. Н. Сущность общего понятия «насилие» в социолого-правовой, политологической и конфликтологической интерпретации//*Проблеми боротьби з насильницькою злочинністю в Україні:* зб. мат-в наук.-практ. конф. Харків, 2001. С. 120.

[2] Див.: Протасевич А. А. Проблемы предмета и средств раскрытия серийных преступлений, сопряженных с насилием: автореф. дис. … докт. юрид. наук. Воронеж, 1999. С. 12 ; Христенко В. Е. Психология жертвы: учеб. пособ. Харьков, 2001. С. 56.

[3] Там же. С. 47.

[4] Ролінський В. І. Соціально-педагогічні умови профілактики насильства щодо підлітків: дис. … канд. пед. наук. Київ, 2005. С. 24—25.

Труднощі виникають під час доказування факту застосування психічного насильства, особливо коли воно не супроводжувалося фізичним насильством і мало прихований характер. Слід зазначити, що у Постанові Пленуму Верховного Суду України (далі — *Постанова Пленуму ВСУ*) від 30.05.2008 р. № 5 «Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи» [1] термін *психічне насильство* відсутній. У п. 4 цього документа йдеться про погрозу застосування фізичного насильства. Такий спосіб подолання чи запобігання опору потерпілої особи передбачає залякування застосуванням фізичного насильства до неї і/або до іншої особи, доля якої потерпілій особі не байдужа (родича, близької людини), із застосуванням висловлювань, жестів, демонструванням зброї або предметів, що їх можна використати для нанесення тілесних ушкоджень, і предметів, які імітують зброю і які потерпіла особа сприймає за справжню зброю, чи інших дій [2]. Отже, законодавство закріплює другорядне значення психічного насильства. Натомість, окремі дослідники розглядають фізичне насильство як продовження психічного (побоювання зазнати ще тяжчих ушкоджень, аніж уже є) [3]. Жорстоке ставлення в емоційній сфері складно оцінити однозначно, його склад у трактуванні різних авторів істотно різниться.

Зазвичай науковці вважають психологічним насильством таке: примушування й погрози завдати фізичну шкоду, припинити стосунки, здійснити самогубство; примушування до здійснення незаконних дій; економічну дію, що містить перешкоджання в розпорядженні власними грошима та майном, отриманні або збереженні роботи, позбавлення доступу до сімейного бюджету й інформації про нього; усунення від процесу ухвалення рішень; використання дітей для здійснення психологічного тиску; заперечення наявності проблеми насильства, перекладання відповідальності за неї на партнера й ігнорування його заклопотаності жорстоким ставленням; контроль, ізолювання партнера, заборона контактів, які виправдовуються ревнощами; приниження, обзивання, формування почуття провини та власної неадекватності; залякування за допомогою жестів, дій, пошкодження майна й демонстрування зброї тощо. Не буває сімейного насильника, який обмежує свою жертву в чомусь одному [4].

Домашнє насильство — це проблема, що стосується не тільки однієї людини, пари чи сім'ї. Його причини пов'язані з економічною ситуацією, суспільними нормами та ставленням до насильства. Від домашнього насильства можуть потерпати всі члени родини, проте, найчастіше від нього

[1] Про судову практику у справах про злочини проти статевої свободи та статевої недоторканості особи: Постанова Пленуму ВСУ від 30.05.2008 р. № 5. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0005700-08 (дата звернення: 20.06.2020).

[2] Там само.

[3] Христенко В. Е. Указ. соч. С. 47.

[4] Малкина-Пых И. Г. Указ. соч.

страждають слабкі, нездатні до самозахисту й залежні члени сім'ї: діти, люди похилого віку, особи з обмеженими фізичними чи психічними можливостями, а також жінки, які зазвичай фізично слабші за чоловіків, можуть економічно залежати від партнера. За статистичними даними в Україні щороку фіксують понад 100 тисяч звернень за фактами насильства в родині, з яких 90 % надходить від жінок. Особливо вразливими до проявів насильства є сім'ї, які опинилися у складних життєвих обставинах через низку проблем: безробіття, вживання психоактивних речовин, ВІЛ-інфекцію та інші соціально небезпечні захворювання тощо.

Насильство щодо жінок (*violence against women*) — вид агресивної поведінки та використання сили для нанесення шкоди: від словесних образ і погроз до побоїв і смерті. Жінки набагато частіше за чоловіків стають жертвами фізичного, психологічного, економічного й особливо сексуального насильства [1].

Як свідчить експертна практика Сумського відділення ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»», такий предметний вид судової психологічної експертизи, як судову психологічну експертизу потерпілої особи від домашнього насильства, призначають судово-слідчі органи щодо подружнього насильства (60 %) та насильства синів щодо матерів (40 %). За всього розмаїття видів насильства саме таке насильство характеризується тим, що набуває загального, генералізованого характеру.

Згідно із визначенням, запропонованим Т. Єгоровою та В. Єгоровим, об'єктом судової психологічної експертизи є людина як особистість (підекспертна особа) і сукупність джерел інформації, які відображають відомості про психічну діяльність підекспертної особи в юридично значущих обставинах [2].

Судова психологічна експертиза потерпілої особи від домашнього насильства має виявити структуру індивідуальних особливостей підекспертної особи, її психічного стану й особливості їх прояву в юридично значущій ситуації.

Отже, об'єктом психологічної експертизи потерпілої особи у кримінальних провадженнях за ст. 126[1] КК України є людина як особистість (потерпіла особа), сукупність матеріалізованих джерел інформації (матеріали кримінального провадження, інші документи, результати експериментально-психологічного обстеження), які відображають особливості підекспертної особи, її емоційний стан та їх вияв у період часу, що відповідає делікту, у період досудового розслідування й розгляду справи в суді.

---

[1] Словарь гендерных терминов/под ред. А. А. Денисовой. Москва, 2002. 256 с.

[2] Єгорова Т. М., Єгоров В. В. Дискусійні питання щодо об'єкта та предмета судової психологічної експертизи//*Актуальні питання судової експертизи і криміналістики:* зб. мат-в Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річ. з дня народж. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18—19.04.2019). Харків, 2019. С. 428—430.

Предметом дослідження є індивідуально-характерологічні особливості потерпілої особи, емоційний стан потерпілої особи, особливості психічної діяльності потерпілої особи, психологічні особливості ситуації, у якій перебувала та перебуває потерпіла особа та які пов'язані з діями кривдника щодо неї.

Із матеріалізованих джерел інформації, наданих на дослідження, відомо, що потерпілі особи мали в анамнезі виховання в неповній, неблагополучній, ерзац-родині, надалі тривалий час перебували в токсичній деструктивній взаємодії з кривдником, у цьому разі підозрюваним (обвинуваченим). Потерпілих свого часу було визнано винними у вчиненні адміністративного правопорушення, передбаченого ч. 2 ст. 173[2] Кодексу України про адміністративні правопорушення [1], неодноразово притягнуто до адміністративної відповідальності, часто — до кримінальної, іноді вони перебувають під динамічним наглядом лікаря — нарколога та психіатра — через розлади поведінки й особистості внаслідок токсикоманічної поведінки. На потерпілих осіб суб'єкт психічно впливає завдяки своїм свідомості й волі, тобто шляхом застосування своїх психічних сил (у цьому разі — злочинця). Характер сприйняття цього впливу (тобто особливості відображення психічного насильства) залежить від психіки потерпілої особи, і саме її психологічні властивості та психологічне оцінювання нею негативного впливу є визначальним чинником для емоційно-стресової реакції організму [2], яка може тривати навіть після припинення дії стресового чинника [3].

Слід зазначити, що, крім ідеальних слідів, застосування психічного насильства зумовлює виникнення ще й матеріальних слідів, адже воно завжди відбивається на психологічному стані потерпілої особи (змінюється ставлення людини до себе, до інших людей, суспільства, до життя (втрачається його сенс)), а це призводить до стресу, фізіологічних і психічних травм, нервової чи психічної хвороби, різкого погіршення фізичного здоров'я або навіть смерті (наприклад, унаслідок самогубства) [4], виникають порушення психічного стану жінки: симптоми депресії, тривожних станів, посттравматичного розладу (далі — *ПТСР*) [5], частіше зустрічаються зловживання на цьому тлі алкоголем і наркотичними речовинами.

---

[1] Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 р. № 8073-X (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10 (дата звернення: 20.06.2020).

[2] Психические состояния: хрестоматия/сост. Л. В. Куликов. Санкт-Петербург, 2001. С. 450—454.

[3] Там же. С. 429.

[4] Див.: Матюшкова Т. П. Тактика допиту потерпілих-жінок від насильницьких злочинів: дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2006. С. 17—18 ; Селье Г. Некоторые аспекты учения о стрессе//*Природа*. 1970. № 1. С. 36—37 ; Малярова В. О. Слідова картина злочинів проти моральності//*Проблеми теорії та практики судової експертизи:* матер. Міжнар. круглого столу (Луганськ, 18.05.2012). Луганськ, 2012. С. 117.

[5] Савчук О. М. Зазнач. твір.

Насильство часто викликає затримку або зниження рівня фізичного й розумового функціонування та розвитку, невротичні реакції, різні соматичні захворювання (ожиріння, різку втрату маси тіла, виразку шлунка, шкірні захворювання, алергії). Поведінку жертв характеризують занепокоєння, тривожність, типові порушення сну, хронічний пригнічений стан, агресивність, схильність до усамітнення, надмірна поступливість, запобіглива й догідлива поведінка, погрози або спроби самогубства, невміння спілкуватися, налагоджувати стосунки з іншими людьми, низька самооцінка та ін.

Водночас слідчі не завжди можуть належно оцінити психічний стан допитуваних і його вплив на сприйняття, мислення, пам'ять, поведінку, інші життєво важливі функції потерпілої особи.

З огляду на зазначене, для фіксування таких слідів виникає потреба призначити психологічну експертизу, на вирішення якої ставлять такі питання:

1. «Чи є у потерпілої особи зміни в емоційному стані, індивідуально-психологічних проявах, які перешкоджають активному соціальному функціонуванню її як особистості й виникли внаслідок дій підозрюваного (обвинуваченого)?»;
2. «Чи є ситуація, що досліджується, психотравмувальною для потерпілої особи? Якщо так, то чи завдано потерпілій особі моральні та фізичні страждання?» [1].

Юридичне значення цього виду психологічної експертизи полягає в констатації настання негативних наслідків для потерпілої особи внаслідок насильницьких дій з боку кривдника в сім'ї. Перед експертизою ставлять питання щодо змін в індивідуально-психологічних проявах та емоційному стані потерпілої особи, які перешкоджають активному соціальному функціонуванню її як особистості й виникли внаслідок дій підозрюваного (обвинуваченого).

Призначення органом досудового розслідування і/або судом судової психологічної експертизи за фактом домашнього насильства мотивується тим, що постраждалі від насильства особи потребують аналізу таких психологічних чинників, як індивідуально-психологічні особливості особистості й мотиваційна сфера, специфіка інтелектуальної й емоційно-вольової сфер, особливості діяльності в ситуації цього правопорушення та інші психологічні фактори. Зазначене допоможе визначити механізми та характер ступеня вразливості особи, покірності, сугестивності, довірливості, необережності й легкодумства, невміння захистити себе, а також ступінь самооцінки, невпевненості в собі, залежності від правопорушника.

Зафіксувати такі сліди дають змогу вербальні слідчі (розшукові) дії: допити потерпілих, свідків, підозрюваних. Проте, під час розслідування злочинів за ст. 126[1] КК України слідчі зазвичай обмежуються вербальним

[1] Архів Сумського відділення Харківського НДІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Міністерства юстиції України.

описом факту застосування психічного насильства, фіксуючи його у відповідних протоколах допитів. При цьому опис може мати формальний, уривчастий, неповний характер, інколи відбувається дублювання інформації, зафіксованої в першому протоколі допиту, у всіх наступних. До того ж на практиці мають місце випадки, коли допит зазначених осіб спрямовано лише на виявлення фактичних обставин події. Оформлення допиту (зокрема, потерпілої особи) юридичною мовою може спотворити достовірність події, обставини якої з'ясовують. У такому разі під час проведення психологічної експертизи експерт опиняється в ситуації, коли матеріали досудового слідства не дають змоги відповісти на запитання, що стоять перед судовою психологічної експертизою. Із наведеного вбачається, що основною проблемою під час проведення такого виду експертиз залишається якість матеріалізованих джерел інформації, наданих на дослідження.

Водночас у Реєстрі методик проведення судових експертиз [1] наведено значний перелік інструментарію експериментального дослідження індивідуально-психологічних особливостей особи та її емоційного стану. Обрання психодіагностичних методик є прерогативою експерта [2]. У практиці судової психологічної експертизи кожну експертизу проводять за унікальною процедурою експериментально-психологічного дослідження, зумовленою сукупністю факторів: експертним завданням, рівнем і специфікою професійного досвіду експерта, індивідуальними особливостями підекспертної особи, попередніми експертними версіями, особистим ставленням підекспертної особи до виконання експериментальних завдань, умовами проведення дослідження тощо.

Зважаючи на класифікації методів дослідження за ступенем спільності та субординації (А. Вінберг, О. Шляхов), у процесі виконання судової психологічної експертизи застосовують такі методи:

- загальнонаукові (діалектичний, метод системного аналізу, формально логічні методи, спостереження, опис, експеримент);
- наукові психологічні (спрямоване спостереження, спрямована бесіда, аналіз продуктів діяльності, контент-аналіз текстової інформації, експериментально-психологічні);
- спеціальні (методики відповідно до їх реєстраційних кодів у Реєстрі методик проведення судових експертиз [3]).

[1] Про затвердження порядку ведення Реєстру методик проведення судових експертиз: наказ Мін'юсту України від 02.10.2008 р. № 1666/5 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0924-08 (дата звернення: 20.06.2020).

[2] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки і призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 20.06.2020).

[3] Реєстр методик проведення судових експертиз/Міністерство юстиції України. URL: http://rmpse.minjust.gov.ua (дата звернення: 26.08.2020).

В основу всебічного дослідження особистості жінок — потерпілих осіб від сімейного насильства — під час проведення психологічної експертизи ми послуговувалися сформульованим Н. Алікіною методичним регламентом проведення судових психологічних досліджень (має застосовуватися загальний методичний алгоритм психологічного дослідження, який є структурованим і відображає логіку й методику дослідження; результати дослідження репрезентуються докладно, що відповідає класиці психологічного дослідження; висновки базуються на узагальненні всього обсягу проаналізованого в дослідженні матеріалу) [1] та концепцією Л. Собчик (яка розуміє людину як унікальну єдність біологічного й соціального, що складається з різнорівневих властивостей і підкоряється системним принципам підпорядкованості).

Аналіз експертної практики допоміг виявити загальні провідні тенденції, притаманні досліджуваним жінкам (незалежно від того, чи це дружина, яка має деструктивні стосунки з чоловіком (60 %), чи мати, яка потерпає від домашнього насильства з боку сина (40 %)),— це надмірна чутливість до впливів оточення, висока тривожність і емоційна нестабільність. Особистість жінки, яка страждає від насильства, відзначається внутрішньою конфліктністю та суперечливістю, прагненням застосовувати діаметрально протилежні поведінкові стратегії: владність, високу активність, егоцентричність та орієнтування на власну думку вони намагаються поєднати з надмірною дружелюбністю, емоційним включенням, відповідністю загальноприйнятим соціальним нормам. Це свідчить на користь констатації вираженого внутрішнього конфлікту, хворобливого самолюбства й нереалізованої авторитарності: прагнення до самореалізації стикається зі страхом бути неприйнятими. Крім того, підекспертні доволі насторожені й недовірливі. Вони визнають це і прагнуть цього позбутися, тому часто намагаються приховати власні недовіру й ворожість за надмірними приязністю і дружелюбністю. Порівнявши актуальне й ідеальне «Я» образів жінок, можна стверджувати, що вони готові піти на конфлікт, аби позбутися здійснюваного на них тиску, але властиві їм песимізм, невпевненість, емоційна залежність від іншого, почуття провини, жертовність придушують егоїстичні прояви. Жінок обтяжує їхнє залежне і принижене становище, але конформізм, орієнтування на загальноприйняті норми примушує їх триматися за деструктивні стосунки. Почуття провини перевищує ті владно-авторитарні прояви, які властиві жінкам на декларативному рівні, і породжує самозвинувачення та віру в міф про причини насильства щодо них, ніби виправдовуючи насильника. Намагаючись компенсувати відсутність теплоти та взаєморозуміння з найближчим оточенням, такі жінки шукають визнання в оточуючих, виявляючи підвищені прихильність і покірливість. Жінки

[1] Алікіна Н. В. Про розвиток судово-психологічної експертизи//*Теорія та практика судової експертизи і криміналістики:* зб. наук.-практ. мат-в. Харків, 2005. Вип. 5. С. 481—484

різняться за мотиваційною спрямованістю та виявом активності, але застосовують схожі деструктивні поведінкові стратегії. Оскільки оточення сприймає людину згідно з її декларативним образом, то можна стверджувати, що жінки — жертви насильства — використовують стилі міжособистісної взаємодії, які сприяють виникненню й закріпленню насильницької поведінки кривдника (обвинуваченого/підозрюваного).

Отже, ми дійшли висновку, що факторами виникнення й закріплення насильства, пов'язаними з особливостями особистості жінки, можна вважати досвід пережитого в дитинстві насильства, економічну залежність від партнера та психологічні особливості жінки (пасивність, підлеглість, невпевненість у собі, низьку самооцінку, почуття провини), наявність внутрішньоособистісного конфлікту й використання нею деструктивних стратегій поведінки. Ці якості, з одного боку, є умовами виникнення домашнього насильства, з іншого — поглиблюються з часом і тягнуть за собою розвиток насильства.

Окрему увагу варто приділити потерпілим особам похилого віку: зазвичай це матері, які потерпають від синів-кривдників. Актуальний психічний стан підекспертної характеризується зниженням когнітивних функцій, емоційною нестабільністю, пригніченим тлом настрою, хронічним стресом, регресивною поведінкою, порушенням адаптації, стійкою тривогою. Тривожний стан потерпілої особи може детермінуватися, зокрема, і деструктивними взаєминами з підозрюваним (обвинуваченим), під дією інволютивних (вікових) змін її особистості та хворобливих проявів, які не є предметом судового психологічного дослідження. У такому разі доцільним є призначення комплексної судової психіатричної експертизи.

Висновки. Висвітлено окремі теоретичні підходи та практичні результати, зокрема проблемні, що виникають у процесі виконання судової психологічної експертизи особи, потерпілої від домашнього насильства, які сприятимуть оптимізації діяльності експерта, накопиченню емпіричного досвіду виконання експертиз цього предметного виду, удосконалять процес експертного дослідження потерпілої особи у кримінальних провадженнях за ст. 126^1 КК України відповідно до регламенту виконання судової експертизи.

References

Aldarondo, E., Mederos F. (2002). *Programs for Men Who Batter: Intervention And Prevention Strategies In A Diverse Society.* New York.

Alikina, N. V. (2005). Pro rozvytok sudovo-psykholohichnoi ekspertyzuyu. *Teoriia ta praktyka sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky:* zb. nauk.-prakt. mat-liv. Kharkiv. № 5. [in Ukrainian].

Arkhiv Sumskoho viddilennia Kharkivskoho naukovo-doslidnoho instytutu sudovykh ekspertyz im. Zasl. prof. M. S. Bokariusa Ministerstva yustytsii Ukrainy. [in Ukrainian].

Bandurka, A. M., Zelinskii, A. F. (1996). *Vandalizm:* monografiia. Kharkiv [in Russian].

Bova, A. A. (2004). Kryminolohiia hendera: Doslidzhennia podruzhnoho nasylstva. *Ukrainskyi sotsium*: nauk. zh. № 2 (4). URL: https://ukr-socium.org.ua/uk/archive/no-2-4-2004/kriminologija-gendera-doslidzhennja-podruzhnogo-nasilstva (data zvernennia: 20.06.2020). [in Ukrainian].

Gerasina, L. N. (2001). Sushchnost obshchego poniatiia «nasilie» v sotciologo-pravovoi, politologicheskoi i konfliktologicheskoi interpretatcii. *Problemy borotby z nasylnytskoiu zlochynnistiu v Ukraini*: zb. mat-liv nauk.-prakt. konf. Kharkiv [in Ukrainian].

Gorshkova, I. D., Shurygina, I. I. (2003). Nasilie protiv zhen kak problema sotciologicheskogo analiza. *Obshchestvo i gender*: letniaia shk. Riazan. URL: http://www.gender-cent.ryazan.ru/gorshkova.htm (data zvernennia: 20.06.2020). [in Russian].

Matiushkova, T. P. (2006). *Taktyka dopytu poterpilykh-zhinok vid nasylnytskykh zlochyniv*. (Abstract of candidates thesis: 12.00.09). Kharkiv [in Ukrainian].

Sele, G. (1970). Nekotorye aspekty ucheniia o stresse. *Priroda*. № 1 [in Russian].

Maliarova, V. O. (2012). Slidova kartyna zlochyniv proty moralnosti. *Problemy teorii ta praktyky sudovoi ekspertyzy:* mater. Mizhnar. kruhloho stolu (Luhansk, 18.05.2012). Luhansk [in Ukrainian].

Protasevich, A. A. (1999). *Problemy predmeta i sredstv raskrytiia seriinykh prestuplenii, sopriazhennykh s nasiliem.* (Abstract of doctor's thesis: 12.00.09). Voronezh. [in Russian].

Khristenko, V. E. (2001). *Psikhologiia zhertvy:* ucheb. posob. Kharkiv. [in Russian].

Yehorova, T. M., Yehorov, V. V. (2019). Dyskusiini pytannia shchodo obiekta ta predmeta sudovoi psykholohichnoi ekspertyzy. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky*: zb. mat-v Mizhnarod. nauk.-prakt. konf., prysviach. 150-rich. z dnia narodzh. Zasl. prof. M. S. Bokariusa (Kharkiv, 18—19.04.2019). Kharkiv. [in Ukrainian].

Zakhozha, V. A. (2000). Fizychne nasylstvo shchodo zhinok u simi. *Naukovi zapysky NaUKMA.* Sotsiolohichni nauky. Kyiv. T. 18 [in Ukrainian].

Kodeks Ukrainy pro administratyvni pravoporushennia: Zakon Ukrainy vid 07.12.1984 r. № 8073-Kh (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/80731-10 (data zvernennia: 20.06.2020). [in Ukrainian].

Kryminalnyi kodeks Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 05.04.2001 r. № 2341-III (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14 (data zvernennia: 20.06.2020). [in Ukrainian].

Lanovaia, G. M. (2006). *Prinuzhdenie v sisteme form pravoprimeneniia.* (Abstract of candidates thesis: 12.00.01). Moscow. URL: http://lawtheses.com/prinuzhdenie-v-sisteme-form-pravoprimeneniya (data zvernennia: 20.06.2020). [in Russian].

Naukovo-metodychni rekomendatsii z pytan pidhotovky ta pryznachennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen: zatv. nakazom Miniustu Ukrainy vid 08.10.1998 r. № 53/5 (zi zmin. ta dopov.; u red. nakazu Miniustu Ukrainy vid 26.12.2012 r. № 1950/5). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0001-13#n6 (data zvernennia: 20.06.2020). [in Ukrainian].

Natsionalna stratehiia u sferi prav liudyny: zatv. Ukazom Prezydenta Ukrainy vid 25.08.2015 r. № 501/2015. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/501/2015 (data zvernennia: 20.06.2020) [in Ukrainian].

Opukhova, N. G., Maloletniaia, E. V., Zhenshchiny (2000). Zhertvy semeinogo nasilia: osobennosti obraza mira. *Psikhologiia zrelosti i stareniia.* № 4 [in Russian].

Pro vnesennia zmin do deiakykh zakonodavchykh aktiv Ukrainy u zviazku z pryiniattiam Kryminalnoho protsesualnoho kodeksu Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13.04.2012 r. № 4652-VI (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4652-17#n75 (data zvernennia: 20.06.2020) [in Ukrainian].

Pro vnesennia zmin do Kryminalnoho ta Kryminalnoho protsesualnoho kodeksiv Ukrainy z metoiu realizatsii polozhen Konventsii Rady Yevropy pro zapobihannia nasylstvu stosovno zhinok i domashnomu nasylstvu ta borotbu z tsymy yavyshchamy: Zakon Ukrainy vid 06.12.2017 r. № 2227-VIII. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2227-19 (data zvernennia: 20.06.2020) [in Ukrainian].

И. О. Савченко, С. Л. Бабич, Р. Ускила

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СУДЕБНОЙ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ЭКСПЕРТИЗЫ ПОТЕРПЕВШИХ ОТ ДОМАШНЕГО НАСИЛИЯ

(обзорная статья)

Рассмотрены основные аспекты проведения судебной психологической экспертизы пострадавшего (пострадавшей) в криминальных производствах, внесённых в Единый реестр досудебных расследований по квалификационным признакам, предусмотренным ст. 126[1] Уголовного кодекса Украины. Уделено внимание юридическим и теоретико-методологическим основаниям назначения и проведения этого предметного вида судебной психологической экспертизы. Определено соотношение понятий «насилие», «агрессия», «принуждение», раскрыты содержание и основные формы насилия. Сделана попытка обобщить результаты эмпирического опыта проведения экспертиз этого вида. Основной акцент сделан на исследовании психологии женщины — жертвы домашнего насилия. Аргументирована необходимость в разработке методических рекомендаций относительно психологических исследований пострадавших в ходе расследований правонарушений, связанных с домашним насилием.

Ключевые слова: судебная психологическая экспертиза, агрессия, принуждение, насилие, домашнее насилие, физическое насилие, моральное насилие, психологическое насилие, эмоциональное насилие, сексуальное насилие, эстетическое насилие, индивидуально-психологические особенности, актуальное эмоциональное состояние, уязвимое состояние, внутриличностный конфликт, деструктивные стратегии поведения, деструктивное токсичное взаимодействие.

I. Savchenko, S. Babych, R. Uscila

SOME ISSUES ON FORENSIC PSYCHOLOGICAL EXAMINATION OF VICTIMS ENDURING DOMESTIC VIOLENCE

(Review Article)

The main aspects of forensic psychological examination of a victim while criminal proceedings listed in the Unified Register of pre-trial investigations

according to criminal offense elements provided for by Article 126-1 of the Criminal Code of Ukraine are considered. Attention is paid to legal and theoretical-methodological grounds for the appointment and conduct of this subject type of forensic psychological examination. The relationship between the concepts of "violence", "aggression" and "coercion" is defined, content and main forms of violence are revealed. An attempt is made to summarize empirical evidence results of this type of forensic examinations. The study on women (victims of domestic violence) psychology is emphasized. The necessity in developing methodical recommendations as to forensic psychological examination of victims in the course of domestic violence investigations is proved.

Keywords: forensic psychological examination, subject types of forensic psychological examination, forensic psychological examination of victims in criminal proceedings initiated under Article 126-1 of the Criminal Code of Ukraine, aggression, coercion, violence, domestic violence, physical violence, moral violence, psychological violence, emotional violence, sexual violence, aesthetic violence,, individual psychological features, current emotional state, internal conflict, destructive behavioral strategies, destructive toxic interaction.

Надійшла до редколегії 22.06.2020

Савченко І. О., Бабич С. Л., Ускіла Р. Деякі питання судової психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства (оглядова стаття). *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 538—554. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.43.

DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.44
УДК 343.98:549.091:342.951

П. М. Баранов,
доктор геологічних наук, професор, судовий експерт Дніпропетровського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Дніпро, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0001-5335-4281,
e-mail: pn2dsbaranov@gmail.com
Р. С. Кірін,
доктор юридичних наук, доцент, судовий експерт Дніпропетровського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Дніпро, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-0089-4086, e-mail: kirinrs62@gmail.com
С. В. Шевченко,
кандидат геологічних наук, доцент, завідувач кафедри Національного технічного університету «Дніпровська політехніка», м. Дніпро, Україна,
ORCID: https://orcid.org/0000-0003-3994-1927,
e-mail: shevchenko.s.v@nmu.one

ЮРИДИЧНА ПРИРОДА ТЕРМІНА «ДОРОГОЦІННЕ КАМІННЯ» У СУДОВІЙ ЕКСПЕРТИЗІ: ПРОБЛЕМИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ВИРІШЕННЯ

Розглянуто загальні питання застосування нормативно визначеного терміна «дорогоцінне каміння» стосовно практики судової експертизи в Україні (зокрема, у сфері надрокористування та гемологічного оцінювання ювелірних виробів). Показано, що вітчизняне правове поле потребує окремого закону щодо обігу дорогоцінного каміння з урахуванням загальних засад оцінювання майна й захисту прав споживачів.

Метою цієї роботи є формування авторського внеску в аналіз проблем, пов'язаних із розкриттям юридичної природи дорогоцінного каміння у судовій експертизі, та розроблення пропозицій з їх можливого подолання.

Потребу в спеціальному правовому регламентуванні діяльності з видобутку, виробництва, використання, зберігання дорогоцінного каміння і виробів із нього, експертизи й контролю за операціями з ним зумовлено інтенсивністю цього обігу, а також характером цих об'єктів права — їх рідкістю в природі, високою вартістю, легкістю підроблення, а отже, підвищеною увагою з боку різного роду шахраїв і злочинців. Ситуація, що нині склалася, вимагає прийняття нормотворчих заходів, спрямованих на забезпечення господарського використання цінностей, захист споживачів дорогоцінних виробів від обману, запобігання використанню цінностей у легалізації нажитих злочинним шляхом коштів.

Досліджено три складові, з яких, на думку авторів, формується юридична природа каміння в судовій експертизі: 1) значення, у якому

© П. М. Баранов, Р. С. Кірін, С. В. Шевченко, 2020

в гемологічному законодавстві вживають термін «дорогоцінне каміння»; 2) критерії, покладені в основу класифікацій дорогоцінного каміння; 3) однозначність і чіткість визначень, пов'язаних із дорогоцінним камінням у судово-експертному законодавстві.

Термін «дорогоцінне каміння» у судовій експертизі має субсидіарне значення, оскільки домінантне значення у цьому разі має належати вартості каміння як об'єкта гемологічної експертизи.

Гемологічні класифікації, що нині існують, не мають сучасного наукового та практичного інтересу, оскільки відсутність показника вартості каміння робить їх декларативними з точки зору судової експертизи.

Судова гемологічна експертиза має керуватися приписами гемологічної, судово-експертної та процесуальної галузей законодавства, а дорогоцінне каміння, що є його об'єктом, слід розглядати як майно (товар), для якого характерні специфічні ознаки фізичного, економічного та юридичного характеру, а також ідентифікаційна назва.

Ключові слова: дорогоцінне каміння, гемологія, класифікація, судова експертиза, нормативний документ.

Постановка наукової проблеми. Природне кольорове каміння (дорогоцінне, напівдорогоцінне) у ринкових умовах може бути однією з найбільш вигідних бюджетонаповнювальних корисних копалин. Окремі види й родовища цього каміння можуть давати значний прибуток за доволі незначних затрат часу та коштів на їх розвідку й освоєння [1].

Науку про дорогоцінне каміння (далі — *ДК*), сукупність даних про коштовне і виробне каміння, здебільшого його фізичні властивості, особливості хімічного складу, декоративно-художні переваги мінералів і мінеральних агрегатів, які використовують у ювелірному та каменерізному виробництві, наразі розглядають як гемологію. Остання тісно пов'язана з мінералогією, кристалофізикою і з геологією корисних копалин [2].

Водночас потребу у спеціальному правовому регламентуванні видобутку, виробництва, використання, зберігання ДК і виробів із нього; експертизі та контролі за операціями з ним зумовлено інтенсивністю цього обігу, а також характером цих об'єктів права — їх рідкістю в природі, високою вартістю, легкістю підроблення, що вимагає прийняття нормотворчих заходів, спрямованих на забезпечення господарського використання цінностей, захист споживачів дорогоцінних виробів від омани, запобігання використанню цінностей у легалізації нажитих злочинним шляхом коштів.

[1] Про затвердження Загальнодержавної програми розвитку мінерально-сировинної бази України на період до 2030 року: Закон України від 21.04.2011 р. № 3268-VI (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3268-17?find=1&text (дата звернення: 06.06.2020).

[2] Баранов П. Н. Геммология: диагностика, дизайн, обработка, оценка самоцветов: учеб. для студент. вузов. Днепропетровск, 2002. 208 с.

Дійсно, глибокі соціальні зміни, що відбуваються в Україні останніми роками, зумовили стрімкі темпи правотворчої діяльності, однак, кількісні зміни в цій галузі далеко не завжди означають також якісні, тому що багато законів і підзаконних актів не відповідають вимогам юридичної техніки. Водночас наявність досконалих нормативно-правових актів (далі — *НПА*) є однією з провідних умов упорядкованості та стабільності суспільних відносин, що сприяє запобіганню значної кількості помилок у процесі реалізації права. Проблеми вдосконалення термінології характерні певною мірою як юридичній сфері загалом, так і судовій експертизі зокрема, а їх вирішення є актуальним питанням здійснення судово-експертної діяльності (далі — *СЕД*).

Аналіз основних досліджень і публікацій. Дослідження різних аспектів гемологічних правовідносин вітчизняними науковцями є доволі представницькими. Так, представниця господарсько-правової галузі К. В. Єфремова запропонувала: а) запровадити паспортизацію виробів із дорогоцінних металів і ДК, для законодавчого забезпечення чого прийняти Закон України «Про якість виробів із дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння»; б) внести зміни до Постанови Кабінету Міністрів України (далі — *КМУ*) «Правила роздрібної торгівлі ювелірними та іншими виробами з дорогоцінних металів, дорогоцінного каміння, дорогоцінного каміння органогенного утворення та напівдорогоцінного каміння»; в) закріпити в Законі України «Про якість виробів із дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння» положення про маркування продукції з дорогоцінних металів і ДК: замість товарного ярлика (бирки) запровадити паспорт товару з докладною інформацією про виріб, де зазначено не лише загальну масу товару, а й зміст сплаву, наявність шкідливих домішок, присутність родієвого покриття та інші деталі [1].

О. М. Маліченко у розд. 3 «Шляхи удосконалення адміністративно-правового регулювання сфери обігу дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння в Україні з урахуванням іноземного досвіду» своєї дисертаційної роботи [2] зосередила свою увагу (як і К. Ю. Діхтяренко [3]) здебільшого на обігу дорогоцінних металів і пробірному контролі.

Досліджуючи той самий напрям адміністративно-правових засад обігу дорогоцінних металів і ДК в Україні, В. П. Романов послуговується у своїй роботі терміном «дорогоцінні копалини» [4], не розкриваючи його,

[1] Єфремова К. В. Особливості правового регулювання господарської діяльності на ринку виробів із дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Харків, 2009. С. 7.

[2] Маліченко О. М. Адміністративно-правове регулювання сфери обігу дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2012. С. 14.

[3] Діхтяренко К. Ю. Фінансово-правове регулювання обігу дорогоцінних металів в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2019. 21 с.

[4] Романов В. П. Адміністративно-правові засади обігу дорогоцінних металів та дорогоцінного каміння в Україні: автореф. дис. … канд. юрид. наук. Київ, 2017. С. 1—4.

а словосполучення «раціональне використання природних ресурсів дорогоцінних копалин» [1] узагалі вбачає помилковим, адже, по-перше, корисні копалини є, власне, одним з видів природних ресурсів загальнодержавного значення [2]. По-друге, під ресурсами корисних копалин і компонентів розуміють обсяги корисних копалин і компонентів невідкритих родовищ, оцінені як можливі для видобутку й переробки за сучасного техніко-економічного рівня розробки родовищ цього виду мінеральної сировини [3]. І, по-третє, ані легальні переліки корисних копалин [4], ані національний класифікатор [5] подібних термінів не вживають.

Також слід відзначити роль у регулюванні гемологічних правовідносин Державної служби геології та надр України, яка, відповідно до покладених на неї завдань [6], формує державний резерв родовищ дорогоцінних металів і ДК. Її правовий статус автори цієї праці докладно проаналізували в попередньому дослідженні [7].

Нарешті, звернімо увагу на позицію І. Р. Шинкаренка та О. С. Оболенцевої-Красивської, які, підтримуючи думку про те, що потрібно відійти від акценту на диференціюванні каміння за ціннісною вартістю та концентруватися просто на їх істотному значенні серед кам'яних матеріалів, вважають доречним термін «коштовне каміння», як це наведено у вимогах Всесвітньої конфедерації з дорогоцінного каміння, виробів зі срібла, алмазів та перлів (*CIBJO*) [8].

---

[1] Романов В. П. Зазнач. твір. С. 15.

[2] Про охорону навколишнього природного середовища: Закон України від 25.06.1991 р. № 1264-XII (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12 (дата звернення: 06.06.2020).

[3] Про затвердження Класифікації запасів і ресурсів корисних копалин державного фонду надр: Постанова КМУ від 05.05.1997 р. № 432 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/432-97-%D0%BF (дата звернення: 06.06.2020).

[4] Про затвердження переліків корисних копалин загальнодержавного та місцевого значення: Постанова КМУ від 12.12.1994 р. № 827 (зі змін. та допов.; у ред. Постанови КМУ від 28.12.2011 р. № 1370). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/827-94-%D0%BF (дата звернення: 06.06.2020).

[5] ДК 008:2007. Національний класифікатор України. Класифікатор корисних копалин (ККК): затв. наказом Держспоживстандарту України від 12.12.2007 р. № 357 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va357609-07/sp:max100 (дата звернення: 06.06.2020).

[6] Про затвердження Положення про Державну службу геології та надр України: Постанова КМУ від 30.12.2015 р. № 1174 (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1174-2015-%D0%BF?find=1&text (дата звернення: 06.06.2020).

[7] Kirin R. S., Baranov P. M., Khomenko V. L. The State Service of Geology and Subsoil of Ukraine (Geonadra) as a legal subject exercising the right of geological control//*Journal of Geology, Geography and Geoecology*. 2020. Vol. 29. № 1. P. 69—81.

[8] Шинкаренко І. Р., Оболенцева-Красивська О. С., М'ясоєдов В. В. До питання сутності гемологічної судової експертизи//*Актуальні питання судової експертизи і криміналістики:* зб. мат-в Міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 150-річ. з дня народж. Заслуж. проф. М. С. Бокаріуса (Харків, 18—19.04.2019). Харків, 2019. С. 98.

Проте, зазначений термін уже використовують у національному законодавстві [1]: під ним розуміють «каміння коштовне» (дорогоцінне, напівдорогоцінне, виробне та колекційне) — мінерали та гірські породи неорганічного й органічного походження, якісні показники яких зумовлено кристалоструктурними та фізико-механічними властивостями, які за якістю відповідають вимогам ювелірно-каменерізної промисловості та які використовують для виробництва прикрас і художніх виробів прикладного призначення.

Отже, попри достатню зацікавленість науковців питаннями правового забезпечення як обігу ДК, так і його судової експертизи, окремі питання зберігають свій дослідницький потенціал.

Метою статті є формування авторського внеску в аналіз проблем, пов'язаних із розкриттям юридичної природи дорогоцінного каміння у судовій експертизі та розроблення пропозицій з їх можливого подолання.

Викладення основного матеріалу дослідження. Чинним Законом України «Про судову експертизу» [2] запропоновано перелік принципів, за якими здійснюється СЕД: законність, незалежність, об'єктивність і повнота дослідження. Крім того, необхідно враховувати, що проведення судової експертизи регламентовано також приписами процесуального законодавства та численними відомчими НПА у сфері СЕД.

Так, згідно з Інструкцією Міністерства внутрішніх справ України (далі — *Інструкція МВС*) [3] під результатом експертного провадження розглядають належно оформлені результати проведених досліджень у вигляді висновку судового експерта, висновку експертного дослідження або повідомлення про неможливість проведення судової експертизи (експертного дослідження). Натомість, у висновку судовий експерт повинен навести повний опис досліджень, висновків і обґрунтованих відповідей. Щодо останніх, то вони зазвичай кореспондують з орієнтовним переліком вирішуваних питань, визначених Інструкцією Міністерства юстиції України (далі — *Інструкція Мін'юсту*) [4], а саме: «Чи є каміння, зразки якого надано

[1] ДК 008:2007.

[2] Про судову експертизу: Закон України від 25.02.1994 р. № 4038-XII (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12?find=1&text (дата звернення: 06.06.2020).

[3] Про затвердження Інструкції з організації проведення та оформлення експертних проваджень у підрозділах Експертної служби Міністерства внутрішніх справ України: наказ МВС України від 17.07.2017 р. № 591. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17 (дата звернення: 06.06.2020).

[4] Про затвердження Інструкції про призначення та проведення судових експертиз та експертних досліджень та Науково-методичних рекомендацій з питань підготовки та призначення судових експертиз та експертних досліджень: наказ Мін'юсту України від 08.10.1998 р. № 53/5 (зі змін. та допов.; у ред. наказу Мін'юсту України від 26.12.2012 р. № 1950/5). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (дата звернення: 06.06.2020).

для дослідження, дорогоцінним, декоративним, природним, синтетичним чи імітацією? Якщо так, то яким саме?»; «Якими є якісні характеристики зразків каміння, наданого для дослідження?»; «Яким є походження зразків каміння, наданого для дослідження?»; «Із якого родовища було видобуто декоративне каміння, надане для дослідження?»; «Якою є країна походження бурштину, наданого для дослідження?»; «Чи піддано зразки каміння, наданого для дослідження, облагородженню?»; «Яка вартість каміння, наданого для дослідження?»; «Чи відповідають маркувальні дані дійсним товарним характеристикам каміння?»; «Чи відповідає якість виробу з каміння вимогам стандартів, технічних умов за органолептичними показниками?».

Умовою проведення експертизи є надання об'єктів дослідження: 1) каміння; 2) виробів з каміння; 3) ювелірних виробів зі вставками з каміння. Перед експертизою з дослідження ДК можуть ставитися й інші завдання.

Звертаємо увагу, що, поруч зі згаданим вище терміном «об'єкт дослідження», в Інструкції Мін'юсту вживається й інше поняття — «об'єкт гемологічної експертизи», розуміння якого набагато ширше: 1) дорогоцінне каміння; 2) діаманти; 3) дорогоцінне каміння органогенного походження; 4) напівдорогоцінне каміння; 5) декоративне каміння; 6) вироби з декоративного каміння; 7) ювелірні вироби зі вставками каміння; 8) сировина (алмазна, бурштинова тощо).

Наведені вище питання різноспрямовані за своїм призначенням і змістом, але слід розуміти, що лише перше з них є домінантним — таким, що передбачає визначення юридичної природи каміння, тоді як решту відповідей на питання варто розглядати як субсидіарні, і саме крізь призму тлумачення юридичного терміна «дорогоцінне каміння».

Безумовно, відповідь на це питання міститься у ст. 1 Закону України «Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними» (далі — *Закон про ДК*) [1], водночас законодавче визначення ДК та класифікація каміння на дорогоцінні, напівдорогоцінні, декоративні групи, висвітлені у цьому Законі, викликає багато критики й зауважень серед науковців-гемологів.

На думку авторів [2], потребує вилучення з переліку ДК, визначеного у ст. 1 Закону про ДК, увесь спектр синтетичного каміння, яке (за міжнародною практикою) узагалі не є ДК.

[1] Про державне регулювання видобутку, виробництва і використання дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння та контроль за операціями з ними: Закон України від 18.11.1997 р. № 637/97-ВР (зі змін. та допов.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637/97-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 06.06.2020).

[2] Татарінцев В. І., Вишневська Л. І. Дорогоцінне, коштовне каміння: історичні та нормативні аспекти термінології, які впливають на формування Державного фонду дорогоцінних металів і дорогоцінного каміння України//*Коштовне та декоративне каміння:* наук.-практ. журн. 2019. № 1. С. 15—18.

У зв'язку з цим розглянемо три складові, з яких, на нашу думку, формується юридична природа каміння у судовій експертизі: 1) значення, у якому в гемологічному законодавстві вживають термін «дорогоцінне каміння»; 2) критерії, покладені у класифікацію ДК; 3) однозначність і чіткість визначень, пов'язаних із ДК у судово-експертному законодавстві.

Значення терміна «дорогоцінне каміння». Уперше термін з'явився за часів античності, коли потрібно було показати, що існують як ДК, так і недороге, менш престижне каміння. Цей термін і зараз демонструє свою «магічну» значущість на світовому ринку, залучаючи та притягуючи до себе поціновувачів і покупців. До того ж це ще й потужний елемент реклами в усіх сферах суспільства: ювелірному мистецтві, освіті, медицині тощо.

Водночас спроби науковців, аматорів і філософів визначити межі між дорогоцінним і недорогоцінним камінням так і не мали успіху. Аналогічна ситуація супроводжує і власне визначення ДК, адже серед останніх наявні такі, що мають різні тлумачення, але здебільшого вони малопереконливі й не дають будь-якого цілісного уявлення про каміння, що розглядають як дорогоцінне. Наведемо кілька найпоширеніших прикладів:

1) *дорогоцінне каміння* — мінерали та гірські породи, які використовують у ювелірному й каменерізному виробництві для виготовлення прикрас і виробів (*Горная энциклопедия. Т. 2. С. 254* [Тут і далі переклад з російської та англійської наш.— *Прим. авт.*]);
2) *самоцвіт, або дорогоцінний камінь* — усю цю групу каміння відрізняє одна ознака, що їх об'єднує,— особлива краса (*В. Шуман. Мир камня. Т. 2. С. 6*);
3) *дорогоцінне каміння* — високоцінний і красивий мінерал, який використовують для прикрас (*Ожегов С. И. Словарь русского языка. С. 153*);
4) *дорогоцінне каміння* — мінерали з особливими властивостями, що використовують з ювелірною метою (*Советский энциклопедический словарь. С. 410*).

В українському законодавстві термін «дорогоцінне каміння» визначено як природні та штучні (синтетичні) мінерали в сировині, необробленому та обробленому вигляді (виробах) [1].

Отже, навіть за такої кількості дефініцій термін «дорогоцінне каміння» не має достатньої визначеності. У зв'язку з цим виникає питання: чому й досі відсутнє чітке розуміння, що таке дорогоцінне каміння? Адже здається, що воно може бути доволі простим, як-от, наприклад: *дорогоцінне каміння — природні мінерали, вартість яких перевищує 1 тисячу доларів*. Проте, складність полягає не в самому визначенні, а передусім у підході до вартісної оцінки каміння та в його співвідношенні з матеріальними можливостями суспільства й кожної людини окремо.

[1] Про державне регулювання видобутку ... . URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637/97-%D0%B2%D1%80 (дата звернення: 06.06.2020).

Оцінка каміння — це не просте завдання, а визначення його вартості й поготів. Світовий ринок ДК побудований так, що від місця видобутку до продавця огранованого каміння вибудовується ціла низка посередників. Тому вартість каміння залежатиме, зокрема, і від того, наскільки близько або далеко знаходиться покупець від видобутку, тобто про вартість каміння можна говорити після завершення першої купівлі-продажу.

У Кодексі Федеральних Правил США вживають термін *«precious stones»* у такому значенні: це речовина, що має якості дорогоцінної, визнану ринком красу, рідкість і цінність, та містить алмаз, корунд (включно з рубінами й сапфірами), берил (включно зі смарагдами й аквамаринами), хризоберил, шпінель, топаз, циркон, турмалін, гранат, кристалічний і криптокристалічний кварц, олівінів перидот, танзаніт, жадеїт, нефрит, сподумен, польовий шпат, бірюзу, лазурит і опал [1].

Терміни «коштовний» і «*precious*» є спорідненими, пов'язаними з торгівлею і коштами, а термін «дорогоцінний» найбільше відповідає терміну «*gem*», який стосується прикрас і означає високу ювелірну якість. Каміння високої ювелірної якості коштує дорого, тому терміни «коштовний» і «дорогоцінний» з ринкової точки зору можна вважати синонімами, але за етимологією вони не є синонімами, адже перший стосується вартості, другий — якості [2].

Тобто світова цивілізація, фінансово поділяючи країни на ті, що мають високий рівень розвитку економіки й низький, проєктує цю диференціацію й на окремих споживачів — для когось та сама 1 тисяча доларів є великими грошима, а для інших — дрібницею.

Друге питання: що дає визначення терміна «дорогоцінне каміння» для судової експертизи й судочинства? Розглянемо ситуацію на прикладі простих ланцюгів «предмет правопорушення → його вартість → відповідальність».

У сучасному українському законодавстві крадіжку вважають злочином, тобто зазіханням на право не лише приватної особи, а й на інтереси всього суспільства. До того ж крадіжка є злочином середньої тяжкості, покарання за який — до трьох років позбавлення волі. Водночас існує термін «дрібне викрадення чужого майна», стягнення за яке значно м'якше. Крадіжку від дрібного викрадення відділяє не так уже й багато — межа у 210 грн 20 коп., яку розраховують як 1/10 від прожиткового мінімуму для працездатних осіб. Проміжна стадія між адміністративним проступком і злочином середньої тяжкості відсутня. За крадіжку майна на суму від 0,1 до 50 прожиткових мінімумів — від 210,20 до 105,10 тис. грн: станом на 30.06.2020 р.

[1] CFR. Electronic Code of Federal Regulations (e-CFR). § 1027.100 Definitions. (e) Preciousstone. URL: https://www.law.cornell.edu/cfr/text/31/1027.100#e (дата звернення: 06.06.2020).

[2] Татарінцев В. І., Вишневська Л. І. Зазнач. твір.

Так, каміння, визначене як дорогоцінне й таке, що коштує до 210 грн, може виступати лише предметом адміністративного проступку. Водночас, якщо каміння не дорогоцінне, але вартує більше ніж 211 грн., то може фігурувати як предмет кримінального проступку чи злочину.

Отже, термін «дорогоцінне каміння» у судовій експертизі має субсидіарне значення, оскільки домінантне значення у цьому разі має належати вартості каміння як об'єкта гемологічної експертизи.

Класифікації дорогоцінного каміння. Сьогодні налічується кілька класифікацій дорогоцінного й напівдорогоцінного каміння, помітних за своїм призначенням.

Технологічна класифікація, основним критерієм якої є поділ усієї сукупності природних ювелірних і виробних матеріалів на типи, підтипи, групи за провідною технологією обробки, єдиною для кожної таксонометричної одиниці. Оскільки технологію зумовлено фізико-механічними і декоративними якостями каміння, то саме ці якості та властивості винесено у визначення. Природно, що для різних виробів і способів обробки першорядними будуть різні фізичні та художньо-декоративні властивості матеріалу: твердість, прозорість, колір, спайність, малюнок тощо.

Генетична класифікація дорогоцінного й виробного каміння, в основу якої покладено їх походження. Ця класифікація має багато спірних моментів. Так, наприклад, загальноприйнято вважати, що алмаз має магматичне походження, проте, як свідчать термодинамічні розрахунки та синтез алмазу, він утворюється за стресового тиску вільного вуглецю й відносно низьких температур 800—900 °С.

Гемологічна класифікація — перша класифікація ДК, складена 1896 р. М. Бауером (пізніше російський академік О. Є. Ферсман розширив і доповнив її). Вона враховує ранжування ДК за зниженням цінності; її використовували в СРСР упродовж багатьох років.

Класифікація В. І. Соболевського розрізняє групи каміння (дорогоцінного та кольорового). Однак, цей варіант класифікації має певні недоліки, оскільки у ньому знехтували багатьма загальноприйнятими ДК, при цьому інші навели в подробицях до різновидів. Крім того, до одного класу належить каміння, яке значно різниться за вартістю (аметист і благородний опал, евклаз і алмаз, письмовий граніт і нефрит).

Класифікація Є. Я. Києвленка, запропонована 1973 р. як авторська й така, що ґрунтується на класифікації Ферсмана. Тут враховано ринкову вартість кольорового каміння. Виокремлено три групи каміння: ювелірне (дорогоцінне), ювелірно-виробне та виробне.

Побутова (спрощена) класифікація — каміння поділено на дорогоцінне, напівкоштовне та виробне (самоцвітне).

Спроби класифікувати ДК були особливо актуальними за радянських часів. Головне завдання — зробити каміння першої групи недоторканними для громадян, тобто вважати їх надбанням держави. Продовжуючи цю традицію, багато країн колишнього СРСР досі використовують такий підхід.

Відповідно до Закону про ДК, до дорогоцінного каміння належить 56 каменів, напівдорогоцінного — 34 камені:

1) *дорогоцінне каміння* — природні та штучні (синтетичні) мінерали в сировині, необробленому й обробленому вигляді (виробах):
   а) першого порядку — алмаз, рубін, сапфір синій, смарагд, олександрит;
   б) другого порядку — демантоїд, евклаз, жадеїт (імперіал), сапфіри рожевий і жовтий, опал благородний чорний, шпінель благородна;
   в) третього порядку — аквамарин, берил, кордієрит, опал благородний білий і вогняний, танзаніт, топаз рожевий, турмалін, хризоберил, хризоліт, цаворіт, циркон, шпінель;
   г) четвертого порядку — адуляр, аксиніт, альмандин, аметист, гесоніт, гросуляр, данбурит, діоптаз, кварц димчастий, кварц рожевий, кліногуміт, кришталь гірський, кунцит, моріон, піроп, родоліт, скаполіт, спесартин, сподумен, топаз блакитний, винний і безколірний, фенакіт, фероортоклаз, хризопраз, хромдіопсид, цитрин;
2) *дорогоцінне каміння органогенного утворення* — перли та бурштин в сировині, необробленому й обробленому вигляді;
3) *напівдорогоцінне каміння* — природні та штучні (синтетичні) мінерали, органогенні утворення та гірські породи в сировині, необробленому й обробленому вигляді (виробах):
   а) першого порядку — бірюза, жадеїт, лазурит, малахіт, молдавіт, нефрит, тигрове та кошаче око, хауліт, хризокола, цоїзит, чароїт;
   б) другого порядку — агат, амазоніт, гагат, гематит, дерево скам'яніле, джеспіліт, егіриніт, епідозит, кахолонг, кварцит кольоровий, кремінь кольоровий, онікс мармуровий, опал, пегматит, пірофіліт, родоніт, сердолік, серпентиніт, скарни кольорові, содаліт, халцедон, шпати іризуючі польові, яшма.

Наведені вище класифікації, основу яких складає відносна вартість, насправді є переліком декоративних мінералів і гірських порід. Фахівцям відомо, що каміння з напівдорогоцінної групи за високої якості можуть мати вартість значно більшу, аніж представники з групи ДК. Отже, такі умовні класифікації поділу на вартісні групи породжують більше запитань, аніж відповідей.

Більшість гемологів сучасності вважають ці класифікації недосконалими, оскільки той самий мінерал потрапляє водночас до різних груп каміння: наприклад, опал (благородний і звичайний), халцедон (хризопраз), цоїзит (танзаніт). Існує думка, що питання формування нової класифікації каміння (коштовного й декоративного) відповідно до світового досвіду вже назріло і є доволі актуальним [1].

[1] Гелета О. Л., Горобчишин О. В., Кічняєв А. М., Сурова В. М., Нестеровський В. А., Вижва С. А. Основні підходи до запровадження класифікації коштовного і декоративного каміння, гармонізованої відповідно до світового досвіду// *Коштовне та декоративне каміння:* наук.-практ. журн. 2017. № 4. С. 17.

Знову звернімося до прикладу. Якщо ми поставимо за мету скласти класифікацію ДК за вартістю, то в першому стовпці таблиці має стояти головний критерій — вартість, а в другому — об'єкт (камінь). Коли ж створимо шкалу вартості та вноситимемо каміння до другого стовпця, до нього потраплятиме найрізноманітніше каміння: алмаз, кварц-волосатик, шпінель, моховий агат і т. ін., тобто від такої класифікації буде більше шкоди, аніж користі. Є варіант побудувати таку таблицю для кожного каміння й виокремити дорогоцінні, напівкоштовні різновиди, але це вже буде не класифікація, а прейскурант.

Напевно, виправдано, що в багатьох країнах таких класифікацій не існує. Ринок сам розділив каміння на дві групи: 1) алмазно-діамантовий (монополізований і контрольований ринок); 2) кольорового каміння, тобто решта (хаотичний і некерований ринок). Вони самі по собі формують ринок із цінами та вимогами. Це стало моделлю для окремої підготовки фахівців-гемологів з кольорового каміння й діамантів (зокрема, у Гемологічному інституті Америки — *GIA*).

Отже, розглянуті гемологічні класифікації не мають сучасного наукового та практичного інтересу, оскільки відсутність показника вартості каміння робить їх безликими, декларативними й марними, тобто класифікаціями заради класифікації.

Законодавство про ДК з позицій судової експертизи. Термін «дорогоцінне каміння» та їх класифікація в українському законодавстві, як зазначено вище, не мають чітких кількісних характеристик (значень) і визначень. Тому не випадково, що в Законі про ДК останні представлені у вигляді мінералогічних назв і їх слід визначати за мінералогічними властивостями.

У згаданому Законі відсутні також і приписи щодо державних стандартів, за якими б каміння можна було визначити в певному розряді ДК. Натомість, для дорогоцінних металів (золота, платини, срібла) такі стандарти (проби) розроблено й наведено.

Водночас для ДК Постановою КМУ від 16.05.2001 р. № 505 внесено зміни до Постанови КМУ від 06.09.2000 р. № 1396 «Про затвердження Правил атестації дорогоцінного каміння, дорогоцінного каміння органогенного утворення, напівдорогоцінного каміння», згідно з якою їх атестацію передоручили здійснювати суб'єктам підприємницької діяльності.

Отже, держава самоусунулася від розроблення стандартів, шкал вартості та практично дерегулювала господарську діяльність з ДК. У зв'язку з цим залишаються незрозумілими не тільки роль Закону, а й єдиної державної політики видобутку, виробництва, використання та зберігання ДК, розроблення і провадження якої належить до функцій управління органів виконавчої влади України у цій сфері. Це ставить у глухий кут як гірничодобувну галузь, так і правоохоронну й судову системи.

Приклад. Надрокористувач, розробляючи родовище корисних копалин, видобуває одне дорогоцінне або напівдорогоцінне каміння. Він має змогу

використати його за призначенням (реалізувати його, виготовити з нього вироби) або складувати у відвалах (найчастіше каміння використовують як будівельний щебінь). І в першому, і в другому випадку він порушує приписи Закону. У першому випадку — незаконно видобуває й використовує дорогоцінне або напівдорогоцінне каміння, у другому — погіршує якість корисних копалин у процесі їх видобуванні, порушує вимогу щодо раціонального вилучення та використання запасів корисних копалин і наявних у них компонентів. Проте, з досвіду відомо, що далі провадження у справі до судового розгляду чи судового розгляду в суді першої інстанції справа не піде, оскільки відсутні критерії (державні стандарти), за якими можна визначити, чи належить цей камінь до дорогоцінного або напівдорогоцінного каміння.

Нормативно-правова база, що нині існує, цілком влаштовує Міністерство фінансів України та підпорядковані йому структури в гемологічній сфері. Так, зокрема, українське декоративне каміння з національними торговельними марками (граніт, лабрадорит тощо) успішно продається на світовому ринку. Водночас подібний правовий режим не цілком узгоджено з принципами судової експертизи, якими керуються суб'єкти СЕД, тому надзвичайної актуальності набувають питання гармонізування гемологічної, судово-експертної та процесуальної галузей законодавства.

Для цього існують здоровий глузд і, поміж іншого, відповідна Постанова КМУ від 10.09.2003 р. № 1440 «Про затвердження Національного стандарту № 1 "Загальні засади оцінки майна і майнових прав"», а найголовніше — є об'єкт (каміння) з власною назвою і ринковою вартістю. Така логіка і такий результат цілком задовольнять суд, сторони й решту учасників відповідного провадження.

Водночас основне завдання стандартів ЄС у сфері гемології та ювелірної справи полягає в захисті прав споживачів щодо отримання повноцінної та правдивої інформації про ювелірні вироби, які вони купують. Це є пріоритетом як Міжнародного стандарту *ISO* 18323:2015 *(E) Jewellery — Consumer confidence in the diamond industry* («Ювелірні вироби — упевненість споживачів в алмазній індустрії»), так і стандартів *CIBJO, IDC, SCAN. D. N.* та загалом політики ЄС у цій галузі. Таку політику обрано як напрям зближення з ЄС у Законі України від 15.01.2015 р. № 124-VIII «Про технічні регламенти та оцінку відповідності», у ст. 9 якого визначено цілі прийняття технічних регламентів — захист життя та здоров'я людей, тварин і рослин, охорона довкілля та природних ресурсів, забезпечення енергоефективності, захист майна, забезпечення національної безпеки та запобігання підприємницькій практиці, що вводить споживача (користувача) в оману [1].

[1] Татарінцев В. І., Вишневська Л. І., Ємельянов І. О., Зубарев С. М. Щодо перегляду державних стандартів України у сфері гемології та ювелірної справи// *Коштовне та декоративне каміння:* наук.-практ. журн. 2016. № 4. С. 35.

Численні матеріали інтернету свідчать, що всі прихильники захисту прав споживачів схиляються до одного — реальна загроза ринку виявляється не в наявності на ньому синтетичного, облагородженого каміння, імітацій і штучних замінників ДК, а в ненаданні споживачеві правдивої інформації про ювелірні товари. Отже, питання адаптації національних стандартів до стандартів ЄС перебуває саме в площині впровадження вимог щодо захисту прав споживачів [1].

Враховуючи політику застосування в ЄС стандартів у сфері гемології та ювелірної справи винятково на добровільних засадах, шляхом створення нульового рівня толерантності до шахраїв, може бути запроваджено напрям дій, визначений *CIBJO* — ненасильницьке примушування, тобто створення для шахраїв таких умов, за якими омана споживачів буде їм невигідною або створить для них значні перешкоди у веденні бізнесу. Крім того, запровадження Міжнародного стандарту *ISO* 18323:2015 *(E) Jewellery — Consumer confidence in the diamond industry* у статусі Національного стандарту сприятиме захисту прав споживачів відповідно до стандартів ЄС [2].

Цілком природно, що гемологічному законодавству варто мати такі основні цілі, як [3]: 1) державна підтримка внутрішнього ринку, допомога держави у процесі інтеграції до світового ринку; 2) захист від вивезення культурних цінностей, якими є ДК; 3) здійснення державного контролю й нагляду за використанням та охороною ділянок надр, що містять ДК; 4) створення сприятливого податкового та кредитного клімату для діяльності учасників ринку ДК.

Висновки. Термін «дорогоцінне каміння» і його класифікація в українському законодавстві не мають чітких, конкретних характеристик (значень, показників) і визначень, що не дає змоги розробити стандарти, а отже, юридично визначити критерії відповідності каміння категорії дорогоцінного.

Виходячи із ситуації, що склалася в судовій гемологічній експертизі, необхідно: внести відповідні зміни до базового гемологічного закону щодо класифікації дорогоцінного каміння; ухвалити підзаконні НПА на рівні уряду і/або суб'єктів СЕД, що конкретизують правовий режим дорогоцінного каміння в судово-експертних відносинах.

Судова гемологічна експертиза повинна керуватися приписами гемологічної, судово-експертної та процесуальної галузей законодавства, а дорогоцінне каміння, що є його об'єктом, слід розглядати як майно (товар), для якого характерні специфічні ознаки фізичного, економічного та юридичного характеру, а також ідентифікаційна назва.

[1] Татарінцев В. І., Вишневська Л. І., Ємельянов І. О., Зубарев С. М. Зазнач. твір. С. 36.

[2] Там само. С. 37.

[3] Баранов П. Н., Шевченко С. В., Гончаренко В. А. Правовой режим драгоценных камней и ювелирных изделий в Украине//*Сборник научных трудов НГУ*. 2002. Т. 1. № 15. С. 220—225.

References

CFR. Electronic Code of Federal Regulations (e-CFR). § 1027.100 Definitions. (e) Preciousstone. URL: https://www.law.cornell.edu/cfr/text/31/1027.100#e (data zvernennia: 06.06.2020).

Kirin, R. S., Baranov, P. M., Khomenko, V. L. (2020). The State Service of Geology and Subsoil of Ukraine (Geonadra) as a legal subject exercising the right of geological control. *Journal of Geology, Geography and Geoecology*. Vol. 29. № 1.

Baranov, P. N. (2002). *Gemmologiia: diagnostika, dizain, obrabotka, otcenka samotcvetov:* ucheb. dlia stud. vuzov. Dnepr [in Russian].

Baranov, P. N., Shevchenko, S. V., Goncharenko, V. A. (2002). Pravovoi rezhim dragotcennykh kamnei i iuvelirnykh izdelii v Ukraine. *Sbornik nauchnykh trudov NGU.* T. 1. № 15 [in Russian].

Heleta, O. L., Horobchyshyn, O. V., Kichniaiev, A. M., Surova, V. M., Nesterovskyi, V. A., Vyzhva, S. A. (2017). Osnovni pidkhody do zaprovadzhennia klasyfikatsii koshtovnoho i dekoratyvnoho kaminnia, harmonizovanoi vidpovidno do svitovoho dosvidu. Koshtovne ta dekoratyvne kaminnia: nauk.-prakt. zhurn. № 4 [in Ukrainian].

Dikhtiarenko, K. Yu. (2019). *Finansovo-pravove rehuliuvannia obihu dorohotsinnykh metaliv v Ukraini*. (Abstract of candidates thesis). Kyiv [in Ukrainian].

DK 008:2007. *Natsionalnyi klasyfikator Ukrainy. Klasyfikator korysnykh kopalyn (KKK):* zatv. nakazom Derzhspozhyvstandartu Ukrainy vid 12.12.2007 r. № 357 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/va357609-07/sp:max100 (data zvernennia: 06.06.2020) [in Ukrainian].

Yefremova, K. V. (2009). *Osoblyvosti pravovoho rehuliuvannia hospodarskoi diialnosti na rynku vyrobiv iz dorohotsinnykh metaliv i dorohotsinnoho kaminnia.* (Abstract of candidates thesis). Kharkiv [in Ukrainian].

Malichenko, O. M. (2012). *Administratyvno-pravove rehuliuvannia sfery obihu dorohotsinnykh metaliv i dorohotsinnoho kaminnia v Ukraini.* (Abstract of candidates thesis). Kyiv [in Ukrainian].

Pro derzhavne rehuliuvannia vydobutku, vyrobnytstva i vykorystannia dorohotsinnykh metaliv i dorohotsinnoho kaminnia ta kontrol za operatsiiamy z nymy: Zakon Ukrainy vid 18.11.1997 r. № 637/97-VR (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/637/97-%D0%B2%D1%80 (data zvernennia: 06.06.2020) [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Zahalnoderzhavnoi prohramy rozvytku mineralno-syrovynnoi bazy Ukrainy na period do 2030 roku: Zakon Ukrainy vid 21.04.2011 r. № 3268-VI (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3268-17?find=1&-text (data zvernennia: 06.06.2020) [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Instruktsii z orhanizatsii provedennia ta oformlennia ekspertnykh provadzhen u pidrozdilakh Ekspertnoi sluzhby Ministerstva vnutrishnikh sprav Ukrainy: nakaz MVS Ukrainy vid 17.07.2017 r. № 591. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1024-17 (data zvernennia: 06.06.2020) [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Instruktsii pro pryznachennia ta provedennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen ta Naukovo-metodychnykh rekomendatsii z pytan pidhotovky ta pryznachennia sudovykh ekspertyz ta ekspertnykh doslidzhen: nakaz Miniustu Ukrainy vid 08.10.1998 r. № 53/5 (zi zmin. ta dopov.; u red. nakazu Miniustu Ukrainy vid 26.12.2012 r. № 1950/5). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0705-98 (data zvernennia: 06.06.2020) [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Klasyfikatsii zapasiv i resursiv korysnykh kopalyn derzhavnoho fondu nadr: Postanova KMU vid 05.05.1997 r. № 432 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/432-97-%D0%BF (data zvernennia: 06.06.2020) [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia perelikiv korysnykh kopalyn zahalnoderzhavnoho ta mistsevoho znachennia: Postanova KMU vid 12.12.1994 r. № 827 (zi zmin. ta dopov.; u red. Postanovy KMU vid 28.12.2011 r. № 1370). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/827-94-%D0%BF (data zvernennia: 06.06.2020) [in Ukrainian].

Pro zatverdzhennia Polozhennia pro Derzhavnu sluzhbu heolohii ta nadr Ukrainy: Postanova KMU vid 30.12.2015 r. № 1174 (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1174-2015-%D0%BF?find=1&text (data zvernennia: 06.06.2020) [in Ukrainian].

Pro okhoronu navkolyshnoho pryrodnoho seredovyshcha: Zakon Ukrainy vid 25.06.1991 r. № 1264-XII (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12 (data zvernennia: 06.06.2020) [in Ukrainian].

Pro sudovu ekspertyzu: Zakon Ukrainy vid 25.02.1994 r. № 4038-XII (zi zmin. ta dopov.). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4038-12?find=1&text (data zvernennia: 06.06.2020) [in Ukrainian].

Romanov, V. P. (2017). *Administratyvno-pravovi zasady obihu dorohotsinnykh metaliv ta dorohotsinnoho kaminnia v Ukraini*. (Abstract of candidates thesis). Kyiv [in Ukrainian].

Tatarintsev, V. I., Vyshnevska, L. I. (2019). Dorohotsinne, koshtovne kaminnia: istorychni ta normatyvni aspekty terminolohii, yaki vplyvaiut na formuvannia Derzhavnoho fondu dorohotsinnykh metaliv i dorohotsinnoho kaminnia Ukrainy. *Koshtovne ta dekoratyvne kaminnia*: nauk.-prakt. zhurn. № 1 [in Ukrainian].

Tatarintsev, V. I., Vyshnevska, L. I., Yemelianov, I. O., Zubarev, S. M. (2016). Shchodo perehliadu derzhavnykh standartiv Ukrainy u sferi hemolohii ta yuvelirnoi spravy. *Koshtovne ta dekoratyvne kaminnia:* nauk.-prakt. zhurn. № 4 [in Ukrainian].

Shynkarenko, I. R., Obolentseva-Krasyvska, O. S., Miasoiedov, V. V. (2019). Do pytannia sutnosti hemolohichnoi sudovoi ekspertyzy. *Aktualni pytannia sudovoi ekspertyzy i kryminalistyky:* zb. mat-v Mizhnar. nauk.-prakt. konf., prysviach. 150-rich. z dnia narodzh. Zasluzh. prof. M. S. Bokariusa (Kharkiv, 18—19.04.2019). Kharkiv [in Ukrainian].

П. Н. Баранов, Р. С. Кирин, С. В. Шевченко

ЮРИДИЧЕСКАЯ ПРИРОДА ТЕРМИНА «ДРАГОЦЕННЫЕ КАМНИ» В СУДЕБНОЙ ЭКСПЕРТИЗЕ: ПРОБЛЕМЫ И ПУТИ ИХ РЕШЕНИЯ

Рассмотрены общие вопросы применения нормативно закреплённого термина «драгоценные камни» относительно практики судебной экспертизы в Украине, в том числе в сфере недропользования и геммологической оценки ювелирных изделий. Показано, что отечественное правовое поле требует отдельного закона об обороте драгоценных камней с учётом общих принципов оценивания имущества и защиты прав потребителей.

Целью данной работы является формирование авторского вклада в анализ проблем, связанных с раскрытием юридической природы

драгоценных камней в судебной экспертизе, и разработка предложений для их возможного преодоления.

Потребность в специальном правовом регламентировании деятельности по добыче, производству, использованию, хранению драгоценных камней и изделий из них, экспертизы и контроля за операциями с ними определяется интенсивностью этого оборота, а также характером этих объектов права — их редкостью в природе, высокой стоимостью, лёгкостью подделывания, а следовательно, повышенным вниманием со стороны разного рода мошенников и преступников. Сложившаяся в настоящее время ситуация требует принятия нормативных мер, направленных на обеспечение хозяйственного использования ценностей, защиту потребителей драгоценных изделий от обмана, предотвращение использования ценностей в легализации нажитых преступным путём средств.

Исследованы три составляющие, из которых, по мнению авторов, формируется юридическая природа камней в судебной экспертизе: 1) значение, в котором термин «драгоценные камни» употреблён в геммологическом законодательстве; 2) критерии, положенные в основу классификаций драгоценных камней; 3) однозначность и чёткость определений, связанных с драгоценными камнями в судебно-экспертном законодательстве.

Термин «драгоценные камни» в судебной экспертизе имеет субсидиарное значение, поскольку доминирующее значение в данном случае должно принадлежать стоимости камня как объекта геммологической экспертизы.

Существующие геммологические классификации не имеют современного научного и практического интереса, поскольку отсутствие показателя стоимости камня делает их декларативными с точки зрения судебной экспертизы.

Судебная геммологическая экспертиза должна руководствоваться предписаниями геммологической, судебно-экспертной и процессуальной отраслей законодательства, а драгоценные камни, выступающие его объектом, следует рассматривать как имущество (товар), которому присущи специфические признаки физического, экономического и юридического характера, а также идентификационное название.

Ключевые слова: драгоценные камни, геммология, классификация, судебная экспертиза, нормативный документ.

P. Baranov, R. Kirin, S. Shevchenko

LEGAL NATURE OF THE TERM OF *PRECIOUS STONES* IN FORENSIC EXAMINATION: PROBLEMS AND WAYS FOR THEIR RESOLUTION

The article addresses general issues of applying the regulatory adopted term "precious stones" regarding forensic examination practice in Ukraine, including in the field of subsurface resources management and gemological evaluation

of jewelery. It is shown that domestic legal framework requires to introduce a separate law on gemstones circulation taking into account general principles of property valuation and consumer rights protection.

The Article Purpose is to formulate an author's contribution to the analysis of problems connected with disclosure of gemstones legal nature in the field of forensic science and the development of proposals for their possible overcoming.

The necessity in special legal regulation of activity on mining, production, use, storage of gemstones and manufactures thereof, forensic examination and control over operations with it, is defined by intensity of its circulation as well as by the character of legal objects: their rarity in nature, high cost, easy falsification, and, consequently, by increased attention from fraudsters and criminals. The current situation demands to adopt corresponding regulatory measures aimed at ensuring valuables economic use, protecting gemstone consumers from fraud, preventing the use of valuables while legalizing acquired illegally funds.

According to the authors, the article outlines three components of which legal nature of a stone is formed in forensic science: 1) the meaning content in which the term "precious stones" is used in gemological legislation; 2) criteria which are the basis of gemstones classification; 3) unambiguity and clarity of definitions associated with gemstones in forensic legislation.

The term "gemstones" in forensic science has subsidiary meaning, since in this case the stone cost should possess a dominant meaning as an object of forensic gemological analysis.

Existing gemological classifications are not of modern scientific and practical interest, as the lack of a gemstone cost indicator makes them declarative in terms of forensic science.

Forensic gemological analysis should be guided by the requirements of gemological, forensic and procedural branches of legislation, and precious stones acting as its object should be considered as property (goods) which is characterized by specific signs of a physical, economic and legal nature as well as an identifier.

Keywords: gemstones, gemology, classification, forensic science, regulatory document.

Надійшла до редколегії 20.08.2020

Баранов П. М., Кірін Р. С., Шевченко С. В. Юридична природа терміна «дорогоцінне каміння» у судовій експертизі: проблеми та шляхи їх вирішення. *Теорія та практика судової експертизи і криміналістики* : зб. наук. пр. / редкол.: О. М. Клюєв, В. Ю. Шепітько та ін. Харків : Право, 2020. Вип. 22. С. 555—571. DOI: https://doi.org/10.32353/khrife.2.2020.44.

ХНДІСЕ ЗДОБУВ СТАТУС НАЦІОНАЛЬНОГО НАУКОВОГО ЦЕНТРУ

За поданням Міністерства юстиції України та пропозицією Кабінету Міністрів України, 28 серпня 2020 року Президент України підписав Указ № 366/2020 «Про надання Харківському науково-дослідному інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса Міністерства юстиції України статусу національного наукового центру».

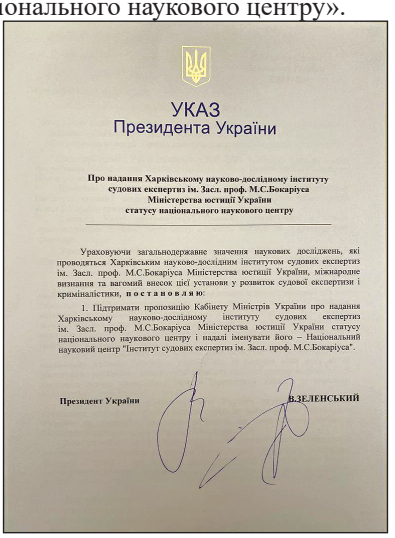

УКАЗ
Президента України

Про надання Харківському науково-дослідному інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М.С.Бокаріуса Міністерства юстиції України статусу національного наукового центру

Ураховуючи загальнодержавне значення наукових досліджень, які проводяться Харківським науково-дослідним інститутом судових експертиз ім. Засл. проф. М.С.Бокаріуса Міністерства юстиції України, міжнародне визнання та вагомий внесок цієї установи у розвиток судової експертизи і криміналістики, **п о с т а н о в л я ю**:

1. Підтримати пропозицію Кабінету Міністрів України про надання Харківському науково-дослідному інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М.С.Бокаріуса Міністерства юстиції України статусу національного наукового центру і надалі іменувати його – Національний науковий центр "Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М.С.Бокаріуса".

Президент України **В.ЗЕЛЕНСЬКИЙ**

Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» — одна з найдавніших спеціалізованих установ судових експертиз України, що проводить комплексні наукові дослідження загальнодержавного значення, визнані на світовому рівні.

Результатами наукових досліджень є фундаментальні розробки у галузі судової експертології й методики експертних досліджень, яких особливо потребує наша держава та якими послуговуються в усьому світі.

За роки свого існування Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» став провідною науковою експертною установою країни. Науковий потенціал від часів заснування й до сьогодні доведено спроможністю Інституту розв'язувати найскладніші проблеми судово-експертного забезпечення правосуддя в Україні.

Завдяки невпинному розвиткові, активній науково-дослідній роботі, якісній експертній діяльності, плідному міжнародному співробітництву Центр

щороку здійснює нові звершення. Указ Президента України про набуття нового статусу став іще однією сходинкою в розвитку установи, надихнув її співробітників до ще активнішого сприяння забезпеченню якості й неупередженості судово-експертного правосуддя в Україні. Керівництво та колектив ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» пишаються здобутим статусом, вдячні за визнання та підтримку й надалі гідно нестимуть це почесне звання!

Інформацію підготувала
науковий співробітник ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Катерина Силенок

ЗАСІДАННЯ ОБЛАСНОЇ НАУКОВО-КООРДИНАЦІЙНОЇ РАДИ

20 липня 2020 року в Харківській обласній державній адміністрації відбулося перше засідання обласної науково-координаційної ради (далі — *ОНКР*) під головуванням очільника Харківської обласної державної адміністрації ***Олексія Кучера***.

ОНКР створено з метою більш широкого залучення наукового потенціалу Харківщини до розв'язання актуальних проблем науково-технічного розвитку регіону.

Засідання відкрив голова Харківської обласної державної адміністрації ***Олексій Кучер***.

Участь у засіданні взяли керівники провідних закладів академічної й галузевої науки, університетів і високотехнологічних промислових підприємств, поміж яких: голова Північно-Східного наукового центру НАН України і МОН України, академік НАН України ***Володимир Семиноженко***; генеральний директор ННЦ «Харківський фізико-технічний інститут», академік НАН України ***Микола Шульга***; ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, академік НАН України ***Віль Бакіров***; директор ННЦ «Інститут ґрунтознавства та агрохімії імені О. Н. Соколовського», академік НААН України ***Святослав Балюк***; директор Науково-дослідного центру індустріальних проблем розвитку НАН України, член-кореспондент НАН України ***Микола Кизим***.

Під час роботи ОНКР обговорено пріоритетні напрями її діяльності щодо реалізації наукової та науково-технічної політики в Харківській області на 2020—2022 рр.

У складі ОНКР — видатні науковці наукових установ і вищих навчальних закладів Харківської області, які працюють у таких секціях: розвитку інформаційних і комунікаційних технологій, проблем екологічної безпеки, енергетичної безпеки та енергоефективності, продовольчої безпеки, розвитку приладобудування, машинобудування, загальних проблем сталого розвитку, правового забезпечення інноваційного розвитку, розвитку освітнього потенціалу, розвитку фармацевтичної та суміжних галузей, медико-біологічних проблем.

Від Харківського науково-дослідного інституту судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (нині — *Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»*) у засіданні взяв участь директор Інституту ***Олександр Клюєв***. ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» працює у секції правового забезпечення інноваційного розвитку ОНКР.

Із доповіддю про основні напрями роботи ОНКР виступив голова Північно-Східного наукового центру НАН України і МОН України, заступник голови ОНКР ***Володимир Семиноженко***.

Секретар ОНКР ***Анжеліка Крутова*** проінформувала про регламент діяльності й організаційну структуру ради. Під час засідання присутні заслухали доповіді та виступи інших учасників.

За результатами засідання ОНКР затверджено:

1. Пріоритетні напрями діяльності ради щодо реалізації наукової та науково-технічної політики у Харківській області на 2020—2022 рр.

2. Організаційну структуру (склад секцій та їхні керівники).

3. Регламент роботи ради.

Діяльність ОНКР допоможе вирішувати нагальні завдання у пріоритетних сферах: формуванні ефективної нормативно-правової бази у галузі науково-технічної й освітньої діяльності; започаткуванні мережі установ з трансферу технологій; створенні програм на підтримку наукових, технологічних та індустріальних парків на території Харківської області тощо.

Інформацію підготувала
заступник директора з наукової роботи, доктор юридичних наук,
старший науковий співробітник ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»,
заслужений діяч науки і техніки України
Елла Сімакова-Єфремян

ВЕБІНАР «СУЧАСНА СУДОВО-ВЕТЕРИНАРНА ЕКСПЕРТИЗА ТВАРИН, ПОСТРАЖДАЛИХ ВІД ЖОРСТОКОГО ПОВОДЖЕННЯ»

Судово-ветеринарна експертиза є новим напрямом експертної діяльності, який необхідно активно розвивати. Для сучасного суспільства надзвичайно важливим є висвітлення можливостей судово-ветеринарної експертизи тварин, постраждалих від жорстокого поводження.

Із цією метою 17 вересня 2020 року в Державній установі «Науково-методичний центр вищої та фахової передвищої освіти» Міністерства освіти і науки України відбувся вебінар «Сучасна судово-ветеринарна експертиза тварин, постраждалих від жорстокого поводження».

Модератор заходу — ***Іван Яценко*** (доктор ветеринарних наук, професор, академік Академії наук вищої освіти України, провідний науковий

співробітник Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», магістр права, завідувач Бюро судово-ветеринарних досліджень, завідувач кафедри ветеринарно-санітарної експертизи та судової ветеринарної медицини Харківської державної зооветеринарної академії).

Під час вебінару обговорено: можливості судово-ветеринарної експертизи як нового виду судових експертиз; важливість для сучасного суспільства здобутків судово-ветеринарної експертизи тварин, постраждалих від жорстокого поводження; прогноз щодо вдосконалення структури та змісту ст. 299 Кримінального кодексу України та ст. 89 Кодексу України про адміністративні правопорушення в аспекті новітніх юридичних і ветеринарних досліджень.

Необхідність проведення судово-ветеринарної експертизи зумовлена зростанням кількості кримінальних проваджень і судових справ, пов'язаних із жорстоким поводженням з тваринами, порушенням умов карантину, купівлі-продажу тварин, неправильним їх використанням із племінною та іншою метою, браконьєрством тощо. Організація подібних заходів позитивно впливає на розвиток судової експертизи в Україні та збагачує можливості проведення досліджень.

Інформацію підготував
доктор ветеринарних наук, професор, провідний науковий співробітник
ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Іван Яценко

РИМСЬКИЙ СТАТУТ МІЖНАРОДНОГО КРИМІНАЛЬНОГО СУДУ: ПРОБЛЕМИ ІМПЛЕМЕНТАЦІЇ ДО НАЦІОНАЛЬНОГО ЗАКОНОДАВСТВА УКРАЇНИ

25 вересня 2020 року в м. Харкові на базі навчально-бібліотечного корпусу Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого відбулася дискусійна панель «Римський статут Міжнародного кримінального суду: проблеми імплементації до національного законодавства України» у межах IV Харківського Міжнародного юридичного форуму. Дискусійна панель зібрала майже 100 фахівців у сфері міжнародного кримінального права.

Організували захід: Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, Національна академія правових наук України, Всеукраїнська асоціація кримінального права, Міжнародна асоціація кримінального права та Консультативна місія Європейського Союзу в Україні.

У заході взяли активну участь співробітники Офісу Генерального прокурора України, Верховної Ради України, Представництва Президента в Автономній Республіці Крим, Комісії з питань правової реформи та університетів України, а також представники інших країн: Італії, Литви, Німеччини, Польщі та Португалії.

Програма панельної дискусії передбачала чотири сесії, присвячені юрисдикції Міжнародного кримінального суду та проблемам її визнання в Україні, імплементації Римського статуту Міжнародного кримінального суду до Особливої частини Кримінального кодексу України, впливу Римського статуту Міжнародного кримінального суду на «Загальну частину» Кримінального кодексу України, а також забезпеченню діяльності Міжнародного кримінального суду процесуальними та криміналістичними засобами в Україні.

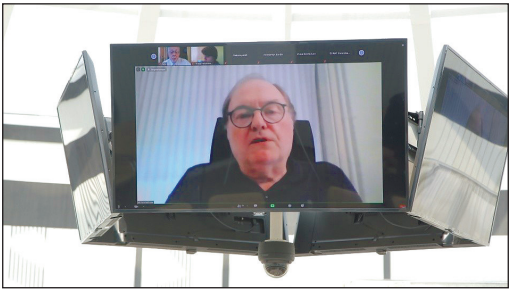

Спікерами заходу виступили: суддя Міжнародного кримінального суду ***Куно Тарфуссер*** (Італія); почесний професор Кельнського університету, почесний віце-президент Міжнародної асоціації кримінального права ***Пітер Вілкітцкі*** (Німеччина), директор з наукового розвитку громадської організації «Центр політико-правових реформ», перший заступник постійного представника Президента України в Автономній Республіці Крим, член робочої групи з питань реінтеграції тимчасово окупованих територій Комісії з питань правової реформи при Президентові України ***Дар'я Свиридова***; заступник голови робочої групи з питань розвитку кримінального права Комісії з питань правової реформи при Президентові України ***Микола Хавронюк***; професор кафедри кримінального права № 1 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого ***Михайло Шепітько***; доцент кафедри міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого ***Оксана Сенаторова***, експертка Українського інституту майбутнього ***Вікторія Мозгова***, заступник начальника Департаменту нагляду у кримінальних провадженнях щодо злочинів, вчинених в умовах збройного конфлікту, Офісу Генерального прокурора ***Зера Козлиєва***, доцент кафедри кримінально-правової політики та кримінального права Інституту права Київського університету імені Тараса Шевченка ***Костянтин Задоя*** та ін.

У результаті панельної дискусії учасники заходу одностайно прийняли резолюцію, у якій, зокрема, задекларували наміри гармонізувати національне законодавство України з положеннями міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права, ратифікувати Римський статут Міжнародного кримінального суду й отримати для України статус держави-

учасниці Міжнародного кримінального суду, забезпечити повноту визначення у Кримінальному кодексі України складів злочинів проти людяності, воєнних злочинів, злочинів агресії та геноциду, а також виконання міжнародних зобов'язань щодо запобігання юридичній та фактичній безкарності за вчинення таких злочинів тощо.

Інформацію підготувала
Маріанна Іваніна

Резолюція Міжнародного юридичного форуму за дискусійною панеллю «Римський статут Міжнародного кримінального суду: проблеми імплементації до національного законодавства України»

- *Усвідомлюючи відповідальність перед Українським народом як єдиним джерелом влади,*
- *підтверджуючи євроінтеграційні прагнення України як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної, правової держави,*
- *беручи до уваги історичні, культурні, моральні та правові традиції зв'язків України із європейськими партнерами України,*
- *враховуючи визнання міжнародним співтовариством України в межах територій як цілісної і недоторканної,*
- *стимулюючи виконання головного обов'язку України — забезпечення прав і свобод людини,*
- *надаючи важливого значення реалізації положень Конституції України та усвідомлюючи необхідність виконання зобов'язань перед міжнародними партнерами у межах міжнародних договорів, обов'язковість яких визнана Верховною Радою України,*
- *бажаючи відновити територіальну цілісність України через повернення українських земель в межах визнаних міжнародним співтовариством кордонів,*
- *маючи рішучість зупинити безкарність осіб, що вчиняють міжнародні злочини на території України, у такий спосіб попереджуючи їх вчинення та відновлюючи правосуддя [право на справедливий суд], стимулюючи процес деокупації Автономної Республіки Крим, міста Севастополя та окремих районів Донецької та Луганської областей,*
- *формуючи сталу юрисдикцію національних судових інституцій в Україні, які б відігравали ключові ролі у встановленні справедливості та деокупації Автономної Республіки Крим, міста Севастополя та окремих районів Донецької та Луганської областей,*
- *підтверджуючи прагнення всіх прогресивних фахівців в міжнародному кримінальному праві до якомога скорішої ратифікації Римського статуту Міжнародного кримінального суду, юридичних перешкод для якої не існує,*

- *стимулюючи процес нормативного врегулювання процесу ефективного міжнародного співробітництва між Україною і Міжнародним кримінальним судом та виконання Україною взятих на себе зобов'язань за двома деклараціями, поданими до Міжнародного кримінального суду про визнання його юрисдикції ad hoc за статтею 12 (3) Римського статуту,*
- *усвідомлюючи важливість забезпечення реальних механізмів постійного впровадження у практику принципів і положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду,*

погодились про таке:

1. Гармонізувати національне законодавство України із положеннями міжнародного гуманітарного та міжнародного кримінального права, включно з положеннями Римського статуту Міжнародного кримінального суду.
2. Ратифікувати Римський статут Міжнародного кримінального суду та набути статус держави-учасниці Міжнародного кримінального суду, а також визнати його юрисдикцію щодо злочину геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів, злочинів агресії.
3. Забезпечити повноту визначення у Кримінальному кодексі України складів злочинів проти людяності, воєнних злочинів, злочину агресії й геноциду, а також виконання міжнародних зобов'язань щодо запобігання юридичній та фактичній безкарності за вчинення таких злочинів.
4. Застосувати принципи *ne bis in idem, nullum crimen sine lege, nulla poena sine lege,* індивідуальної кримінальної відповідальності, відсутності зворотної сили *ratione personae* та забезпечити реалізацію інших принципів, викладених у Римському статуті Міжнародного кримінального суду, у Кримінальному кодексі України для злочинів, які підпадають під юрисдикцію Міжнародного кримінального суду.
5. Збалансувати в Кримінальному кодексі України види покарання та межі санкцій, які можуть бути застосовані за вчинення злочинів геноциду, злочинів проти людяності, воєнних злочинів, злочинів агресії, а також злочинів проти правосуддя, які спрямовані проти діяльності Міжнародного кримінального суду та здійснення правосуддя за його юрисдикцією.
6. Сприяти процесуальній реалізації положень Римського статуту Міжнародного кримінального суду щодо співробітництва України із Судом у межах його юрисдикції, визнаної відповідно до двох Декларацій, поданих Україною за статтею 12 (3) Статуту та організації розслідування злочинів, на які поширюється юрисдикція Міжнародного кримінального суду.
7. Залишити право України на вихід з Римського статуту Міжнародного кримінального суду за наявності на те правових і політичних обставин.

Учасники Міжнародного юридичного форуму за дискусійною панеллю «Римський статут Міжнародного кримінального суду: проблеми імплементації до національного законодавства України» прийняли цю Резолюцію.

Харків, Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого, 25 вересня 2020 р.

V ЗАСІДАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РОБОЧОЇ ГРУПИ З ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОАКТИВНИХ РЕЧОВИН У МЕЖАХ МІЖНАРОДНОГО ПРОЄКТУ «ДІЯ — ЄС»

1 та 2 жовтня 2020 року відбулося V засідання Української робочої групи з дослідження психоактивних речовин у режимі відеоконференції. Засідання проходило на базі ДНДЕКЦ МВС України. З вітальним словом виступили голова робочої групи — ***Наталія Ткаченко*** та керівництво ДНДЕКЦ.

Від Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» брали участь: заступник директора з наукової роботи, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, заслужений діяч науки і техніки України — ***Елла Сімакова-Єфремян***; завідувач сектору ***Марина Зарубіна***; завідувач сектору, кандидат фармацевтичних наук ***Ігор Сич***.

У засіданні також брали участь співробітники Київського НДІСЕ, Інституту спеціальної техніки та судових експертиз СБУ, ДФС, МОЗ та НПУ.

Під час заходу розглянуто проблеми впровадження:

- наказу МОЗ України від 03.04.2019 р. № 715 «Про деякі питання віднесення засобів і речовин до аналогів наркотичних засобів і психотропних речовин» (у частині організації спеціальної комісії оцінювати певні речовини й надавати відповідні висновки);
- розробленого проєкту Порядку провадження діяльності, пов'язаної з обігом стандартних зразків наркотичних засобів, психотропних речовин, їх аналогів та прекурсорів державними спеціалізованими установами — суб'єктами судово-експертної діяльності.

На засіданні також обговорено аналіз результатів виконання другої міжлабораторної вправи та презентовано посібник з міжлабораторних вправ.

Інформацію підготувала
завідувач сектору ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Марина Зарубіна

ХАРКІВСЬКИЙ ФОРУМ «НАУКА: ДІАЛОГ ПОКОЛІНЬ»

13 жовтня 2020 року на базі Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна відбувся Харківський форум «Наука: діалог поколінь».

Мета заходу — консолідація зусиль органів влади, наукової спільноти, представників реального сектору економіки й бізнес-середовища Харківщини для забезпечення подальшого розвитку інтелектуального потенціалу України.

Модератори дискусії:

- заступник генерального директора Індустріальної групи Української промислової енергетичної компанії ***Едуард Сімсон***;
- доктор географічних наук, доцент кафедри соціально-економічної географії і регіонознавства ХНУ імені В. Н. Каразіна ***Катерина Сегіда***.

У заході взяли участь керівники закладів вищої освіти, провідних наукових установ і підприємств, науковці області. Форум відбувся у форматі дискусії за трьома тематичними напрямами: наука та суспільство, наука та держава, наука та економіка.

Усі етапи заходу розпочиналися з інтерв'ю та мали своє продовження у форматі протистоянь між двома командами науковців — представниками старшого та молодшого поколінь.

Спікерами на форумі виступили: голова Харківської обласної державної адміністрації ***Олексій Кучер***, перший заступник Міністра освіти і науки України ***Микола Кизим***. У режимі відеозв'язку до форуму приєдналися: президент Національної академії наук України, голова Наглядової ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, академік ***Анатолій Завгородній*** та професор, банкір зі Сполучених Штатів Америки ***Чарльз Вайтхед***.

На форумі підтверджено важливість академічних знань у сучасному світі, необхідність трансформування української науки та консолідації зусиль органів влади, наукової спільноти й бізнес-середовища, а також узгоджено заходи для утримання молодих науковців в Україні тощо.

Від Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» форум відвідала заступник директора з наукової роботи, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, заслужений діяч науки і техніки України ***Елла Сімакова-Єфремян***.

За результатами дебатів учасники акцентували увагу на необхідності розширення співпраці науковців з бізнесом та продовження роботи обласної науково-координаційної ради, створеної на базі ХОДА, зокрема, для вирішення питань, пов'язаних з подальшим розвитком науки Харківщини та підвищенням престижності професії науковця, а також наголосили на необхідності формування державної стратегії розвитку української науки.

Подібні дискусії стимулюють розвиток науки й популяризують її у середовищі молодих учених. Результати роботи Харківського форуму «Наука: діалог поколінь», безумовно, стануть ще одним кроком уперед у науково-технічному розвиткові регіону та держави.

Інформацію підготувала
науковий співробітник ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Катерина Силенок

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ РОЗВИТКУ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТА КРИМІНАЛІСТИКИ», ПРИСВЯЧЕНА ПАМ'ЯТІ МИКОЛИ ПРОКОПОВИЧА МАКАРЕНКА

16 жовтня 2020 року на базі Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз (далі — *ОНДІСЕ*) у дистанційному режимі відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми та перспективи розвитку судової експертизи та криміналістики», присвячена пам'яті М. П. Макаренка — одного із засновників і першого керівника Одеського кабінету науково-судової експертизи.

Мета конференції полягала у висвітленні проблем у галузі судової експертизи та криміналістики, обміні теоретичними та практичними результатами науково-дослідних робіт, інтеграції зусиль щодо впровадження результатів наукових досліджень в експертну практику тощо.

До участі в заході запросили представників Міністерства юстиції України, керівників, науковців, судових експертів судово-експертних установ, співробітників судових і правоохоронних органів як України, так і зарубіжних країн (Білорусі, Вірменії та Молдови).

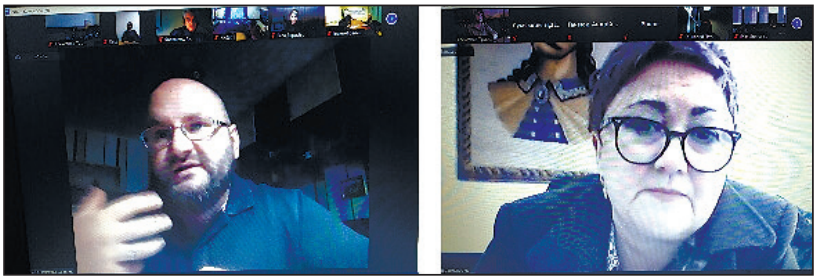

На адресу організаційного комітету конференції надійшло 137 тез доповідей від співробітників науково-дослідних установ судової експертизи Міністерства юстиції України, науково-дослідних експертно-криміналістичних центрів Міністерства внутрішніх справ України, вищих навчальних закладів України, співробітників НПЦ Державного комітету судових експертиз Республіки Білорусь, Національного бюро експертиз Республіки Вірменія та Національного центру судових експертиз при Міністерстві юстиції Республіки Молдова. Безпосередню участь у роботі конференції взяли 82 наукові, науково-педагогічні працівники та професійні судові експерти України і згаданих дружніх країн.

Зі словами привітання до учасників конференції звернулися директор ОНДІСЕ ***Юрій Чердинцев***, директор Директорату правосуддя та кримінальної юстиції Міністерства юстиції України ***Олександр Олійник***, директор Національного центру судових експертиз при Міністерстві юстиції Республіки Молдова ***Ольга Катарага***, заступник директора з наукової роботи Національного бюро експертиз Національної академії наук Республіки Вірменія ***Патвакан Восканян***, директор КНДІСЕ ***Олександр Рувін***, заступник директора з наукової роботи ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» ***Елла Сімакова-Єфремян***, директор НДЦСЕ з питань інтелектуальної власності Владислав Федоренко та очільниця ДніпроНДІСЕ ***Олена Коваленко***.

Для обговорення на конференції заявлено доповіді, у яких порушено актуальні питання розвитку судової експертизи та криміналістики за такими напрямами: організація судово-експертної діяльності та її нормативно-правове забезпечення; проблеми проведення криміналістичних видів досліджень; особливості проведення нових видів судових експертиз.

Презентація поданих робіт розпочалася з блискучої доповіді заступника директора з наукової роботи ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» ***Елла Сімакової-Єфремян***, яка вкотре звернула увагу на необхідність внесення суттєвих змін до Закону України «Про судову експертизу» і запропонувала основні напрями вдосконалення положень цього базового Закону. Директор Національного центру судових експертиз при Міністерстві юстиції Республіки Молдова ***Ольга Катарага*** презентувала доповідь «Судово-експертна практика і об'єкти судової експертизи», у якій розглянула проблемні питання щодо поняття об'єкта експертного дослідження.

Не менш науково привабливими та практично значущими були доповіді провідного судового експерта КНДІСЕ ***Михайла Полєннікова*** «Електронний документ як джерело доказів у кримінальному провадженні», завідувачки лабораторії психолого-лінгвістичних досліджень наукового відділу мовознавчих і економічних досліджень НПЦ Державного комітету судових експертиз Республіки Білорусь ***Юлії Яроцької*** «До питання про можливість застосування культурологічних знань при дослідженні полікодових текстів», приватного судового експерта, податкового консультанта, асистента аудитора ***Дениса Бочкарьова*** «Особливості проведення дослідження судово-економічних експертиз декларації особи, уповноваженої на виконання функцій держави або місцевого самоврядування», старшого судового експерта ОНДІСЕ ***Володимира Мещерякова*** «Алгоритм визначення збитку, нанесеного нерухомому об'єкту культурної спадщини», директора НДЦСЕ з питань інтелектуальної власності ***Владислава Федоренка*** «Проблеми утвердження судової експертизи об'єктів авторського права від «Видавничої революції І. Ґутенберґа» до початку XX століття», завідувачки відділу психологічних та інших досліджень ОНДІСЕ ***Маргарити Журавльової*** «Автентичність показань дитини під час визначення судом її місця проживання» та решти учасників конференції.

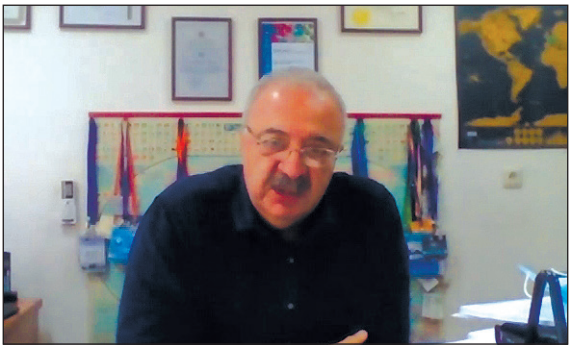

Вважаємо, що такі наукові заходи є важливим ресурсом і можливістю для обговорення в колі колег, фахівців та однодумців. Такі зустрічі, хоча й у дистанційному режимі, дають чудову нагоду почути одне одного

і спільно опрацювати вектори розвитку судово-експертних установ, виробити спільні стратегічні напрями подальшого розвитку судової експертології, обмінятися передовим досвідом технологій та інноваційного устаткування у процесі здійснення судових експертиз.

Ідеї та пропозиції, висловлені учасниками конференції в доповідях, виступах і під час дискусії, стали підґрунтям для резолюції, зачитаної наприкінці конференції її учасникам. За результатами роботи конференції підготовлено електронний збірник тез доповідей.

Інформацію підготувала
вчений секретар ОНДІСЕ, кандидат юридичних наук, доцент
Антоніна Черемнова

РАДА МОЛОДИХ УЧЕНИХ

У Національному науковому центрі «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» створено Раду молодих учених — колегіальний, дорадчий і представницький орган, що об'єднує молодих науковців та спеціалістів.

Мета діяльності Ради молодих учених — сприяння реалізації прав молодих науковців щодо їх участі у формуванні та впровадженні перспективних напрямів розвитку ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (зокрема, його наукової, судово-експертної, освітньої діяльності), а також інтеграції до національного та світового наукового простору.

Рада молодих учених Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» має повноваження налагоджувати професійні контакти з молодими дослідниками наукових установ, закладів вищої освіти, а також іноземними установами та європейськими організаціями, органами державної влади для поглиблення наукової

співпраці та спільного проведення заходів з наукової й освітньої діяльності. Важливою складовою діяльності Ради молодих учених є організація наукових заходів: всеукраїнських і/або міжнародних наукових конференцій, круглих столів, семінарів, дискусій тощо.

Діяльність Ради молодих учених — це новий поштовх для реалізації молодіжних міжнародних наукових проєктів і можливість для молодих науковців виявити свої професійні здібності.

Інформацію підготувала
науковий співробітник ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Катерина Силенок

ЩОРІЧНА ЗУСТРІЧ ЧЛЕНІВ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ МЕРЕЖІ СУДОВО-ЕКСПЕРТНИХ УСТАНОВ

18 листопада 2020 року в онлайн-режимі відбулася щорічна зустріч членів Європейської мережі судово-експертних установ (далі — *ENFSI*), участь у якій узяв Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса». Директор Центру, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України ***Олександр Клюєв*** — постійний представник установи в *ENFSI*.

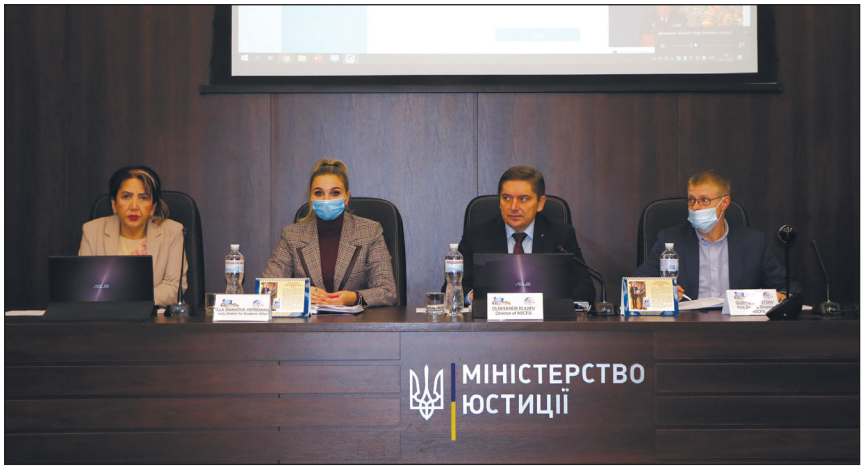

Від ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» до онлайн-зустрічі також долучилися: перший заступник директора, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України ***Олег Угровецький***; заступник директора з наукової роботи, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, заслужений діяч науки і техніки України ***Елла Сімакова-Єфремян***; завідувач лабораторії, кандидат юридичних наук, доцент ***Антон Полянський***; завідувач відділу, кандидат юридичних наук ***Олена Агапова*** та інші співробітники.

Із вітальним словом на робочій зустрічі членів *ENFSI* виступили: директор головного управління судово-експертного відділу Національної поліції Іспанії ***Pedro Luis Melida Lledo*** та голова *ENFSI* ***Michael Bovens***.

Під час зустрічі учасники розглянули питання долучення Науково-дослідного центру судових експертиз (Сараєво, Боснія і Герцеговина) до членства в *ENFSI*.

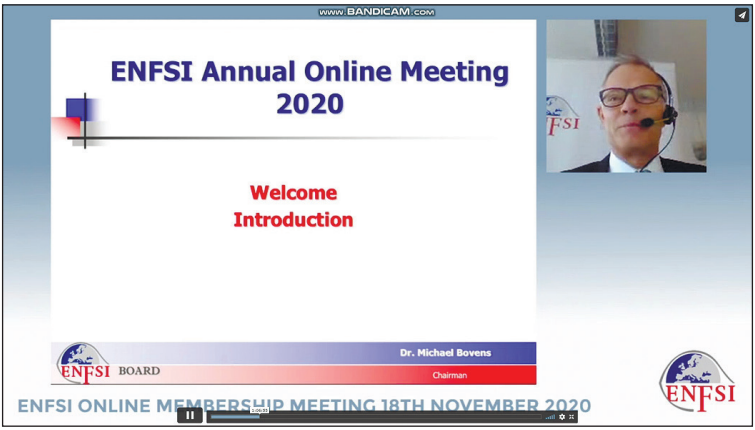

Основну увагу приділено важливим аспектам діяльності *ENFSI*, презентовано її документи, стратегії та концепції, а також тренди в судовій експертизі.

Наприкінці зустрічі директор відділу судової експертизи поліції Греції ***Pinelopi Miniati*** надала стислий огляд організаційних деталей для наступної щорічної зустрічі *ENFSI*, яка відбудеться 2021 р. в Афінах (Греція).

Членство в *ENFSI* дає змогу обмінюватися досвідом у галузі судово-експертної та наукової діяльності на міжнародному рівні з метою запровадження кращих світових досягнень у практику роботи судово-експертних установ України.

Інформацію підготувала науковий співробітник
ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Катерина Силенок

УЧАСТЬ У ЗАСІДАННІ КРУГЛОГО СТОЛУ «АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ ПРАКТИКИ ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ КРИМІНАЛЬНИХ ПРОСТУПКІВ»

18 листопада 2020 року на базі Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка в онлайн-режимі відбулося засідання круглого столу «Актуальні проблеми практики досудового розслідування кримінальних проступків».

Зі вступним словом до учасників звернувся ректор Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, доктор юридичних наук, професор ***Віталій Комарницький***. Учасників круглого столу також привітав заступник керівника Луганської обласної прокуратури ***Олег Чиж***. Модератор заходу — ***Віктор Фоменко***, викладач кафедри кримінально-правових дисциплін.

Від Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» на засіданні виступила заступник директора з наукової роботи, доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, заслужений діяч науки і техніки України ***Елла Сімакова-Єфремян*** з доповіддю за темою «Використання спеціальних знань у кримінальних провадженнях щодо кримінальних проступків».

Доповідь за темою «Співвідношення висновків експерта та спеціаліста» презентував завідувач кафедри кримінального процесу, криміналістики та експертології факультету № 6 Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор юридичних наук, професор ***Михайло Щербаковський***. Доцент кафедри кримінально-правових дисциплін Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, кандидат юридичних наук ***Артем Коваленко*** доповідав за темою «Висновок спеціаліста як нове процесуальне джерело доказів».

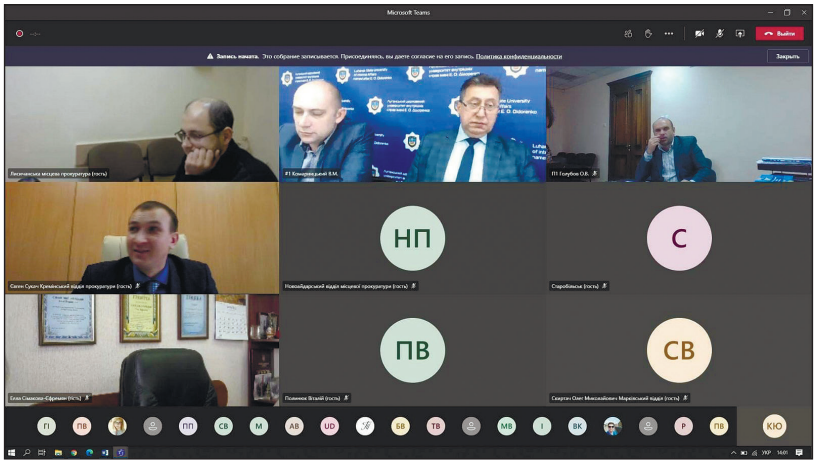

У роботі круглого столу також взяли участь представники прокуратури і Національної поліції, судів і вищих навчальних закладів: суддя Луганського Апеляційного суду, кандидат юридичних наук ***Віталій Костриць-кий*** презентував доповідь «Система складів кримінальних правопорушень проти правосуддя у сфері здійснення та забезпечення нормальної діяльності органів дізнання, досудового слідства, прокуратури та суду»; начальник відділу Луганської обласної прокуратури ***Валентин Бражник*** — «Застосування заходів забезпечення кримінального провадження у кримінальних

провадженнях про кримінальні проступки»; начальник відділу дізнання ГУНП у Луганській області ***Руслан Усенко*** — «Проблемні питання, які виникають під час розслідування кримінальних проступків»; доцент кафедри організації правоохоронних та судових органів Луганського державного університету внутрішніх справ імені Е. О. Дідоренка, кандидат юридичних наук, доцент ***Микола Яковенко*** — «Становлення і розвиток дізнання як форми досудового розслідування в Україні (XVIII—XIX століття)».

Завдяки таким заходам відбувається обмін науковими напрацюваннями й активно поширюються наукові знання.

Інформацію підготувала науковий співробітник
ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Катерина Силенок

II МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТОЛОГІЇ, КРИМІНАЛІСТИКИ ТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ»

19 листопада 2020 року на базі Київського науково-дослідного інституту судових експертиз в онлайн-режимі відбулася II Міжнародна науково-практична конференція «Актуальні питання судової експертології, криміналістики та кримінального процесу».

Із вітальним словом до учасників звернулися: заступник Міністра юстиції з питань виконавчої служби ***Андрій Гайченко***; директор Департаменту експертного забезпечення правосуддя Міністерства юстиції України ***Наталія Ткаченко***; директор Директорату правосуддя та кримінальної юстиції Міністерства юстиції України ***Олександр Олійник***; директор Тренінгового центру прокурорів України ***Олеся Отраднова***; директор Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України ***Андрій Свінцицький***; директор Національного центру судових експертиз при Міністерстві Юстиції Республіки Молдо-

ва ***Ольга Катарага***; директор Національного бюро експертиз Національної академії наук Республіки Вірменія ***Аргам Овсепян***; а також директори спеціалізованих експертних установ Міністерства юстиції України та ін.

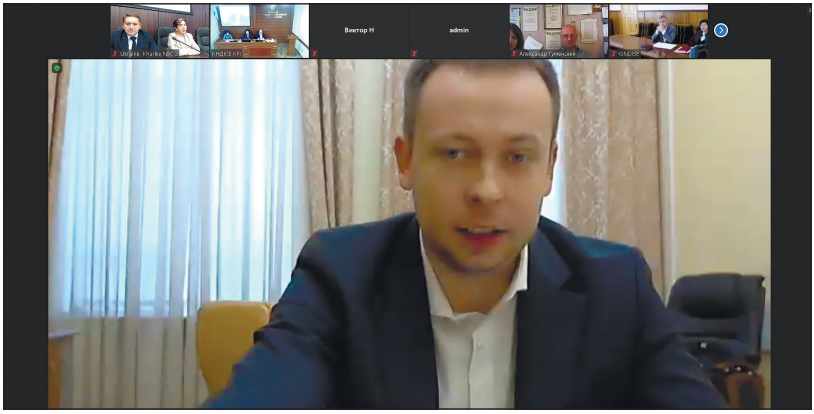

Від Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» учасників привітав перший заступник директора Центру, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України ***Олег Угровецький***.

Під час конференції з доповіддю за темою «Деякі питання вдосконалення норм правових актів у сфері експертного забезпечення правосуддя в Україні» виступила заступник директора з наукової роботи ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», доктор юридичних наук, старший науковий співробітник, заслужений діяч науки і техніки України ***Елла Сімакова-Єфремян***.

До уваги учасників заходу свої доповіді представили також міжнародні фахівці: в. о. директора Інституту судових експертиз ім. проф. Яна Сена (Краків, Польща) ***Даріуш Зуба*** за темою «Вплив *COVID-19* на діяльність судово-експертних установ»; консультант з порівняльної криміналістики Державної поліцейської лабораторії штату Індіана (США) ***Джон Р. Вандерколк*** за темою «Порівняльна криміналістика: узагальнення між дисциплінами»; координатор проєктів ДІЯ — ЄС і головний інспектор поліції м. Мадрид (Іспанія) ***Хосе Мануель Колодрас*** за темою «Проєкт ДІЯ — ЄС. Підтримка роботи лабораторій судових експертиз в Україні»; науковий співробітник Інституту криміналістики та судової медицини Стамбульського університету імені Джеррахпаша (Туреччина) ***Озге Генч*** за темою «Схожість і відмінності між скороченими підписами й оригінальними підписами»; науковий співробітник кафедри криміналістики факультету права й адміністрації Ягеллонського університету (Краків, Польща) ***Даріуш Вілк*** — «Судові бази даних у Польщі. Правові проблеми із захистом даних»; директорка Національного центру судових експертиз при Міністерстві юстиції Республіки Молдова ***Ольга Катарага*** — «Деякі аспекти науково-методичного забезпечення судової експертизи в умовах стандартизації судово-експертної діяльності»; начальник відділу якості, головний інспектор Центрального підрозділу технічних та наукових досліджень Генерального комісара наукової поліції Іспанської національної поліції (Іспанія) ***Маріо Ріка*** — «Система якості та акредитація лабораторій криміналістичної поліції Іспанської національної поліції»; завідувач відділом аналізу мови й звука Литовського центру судової експертизи Міністерства юстиції Литви ***Шална Бернардас*** — «Оцінка і порівняння точності двох криміналістичних систем автоматичного розпізнавання мови *(FASR) BATVOX* і голосу» та ін.

Жваві дискусії викликали доповідь «Введення в криміналістичний аналіз ходи» ***Айвона Бірча***, професора Університету Західного Лондона (Велика Британія), та презентація «Криміналістичний аналіз ходи» ***Берта Оттена***, професора нейромеханіки, і ***Міккі Відемеєр***, наукового співробітника Департаменту науки про рух людини Гронінгенського університету (Нідерланди).

Не можна оминути увагою й доповіді українських науковців: начальника відділу Українського науково-дослідного інституту спеціальної техніки та судових експертиз Служби безпеки України ***Олега Парфила*** «Основні тенденції розвитку міжнародного співробітництва у сфері

судово-експертного забезпечення правосуддя»; завідувача лабораторії організації наукової, методичної діяльності, нормативного забезпечення та міжнародного співробітництва Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України ***Олександра Садченка*** «Формування системи взаємної довіри до результатів оцінки відповідності»; доцента кафедри кримінального права, процесу та криміналістики Інституту права ім. В. Сташиса Класичного приватного університету ***Олександра Кравченка*** «Актуальні проблеми сучасної судово-почеркознавчої експертизи»; провідного судового експерта лабораторії економічних досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України ***Михайла Полєннікова*** «Аналіз та допустимість умовних висновків експерта у кримінальному провадженні» та інші.

У роботі конференції взяли участь 212 науковців із вищих навчальних закладів, спеціалізованих експертних установ України та зарубіжжя. Теми доповідей учасників відзначалися розмаїттям, докладністю та глибиною викладу матеріалу.

У результаті продуктивної роботи конференції науковці обмінялися досвідом і напрацюваннями, обговорили актуальні питання і збагатилися новими знаннями.

Інформацію підготувала науковий співробітник
ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Катерина Силенок

МІЖНАРОДНА НАУКОВО-ПРАКТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ «СУЧАСНІ ПИТАННЯ КРИМІНАЛІСТИКИ, СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ ТА КРИМІНАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ»

3 грудня 2020 року в межах проведення заходів, спрямованих на вдосконалення теорії та методології такої предметної галузі, як криміналістика та судова експертиза, на базі Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз за співорганізації кафедри криміналістики Національного університету «Одеська юридична академія» у дистанційному режимі відбулася Міжнародна науково-практична конференція «Сучасні питання криміналістики, судової експертизи та кримінального процесу».

Основна мета конференції полягала у висвітленні й обговоренні новітніх досліджень з актуальних питань криміналістики, судової експертизи та кримінального процесу.

На початку конференції до її учасників з вітаннями звернулися директор Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз ***Юрій Чердинцев***, перший проректор Національного університету «Одеська юридична академія» ***Мінас Аракелян***, заступник Міністра юстиції України з питань виконавчої служби ***Андрій Гайченко***, директор Департаменту експертного забезпечення правосуддя Міністерства юстиції України ***Наталія Ткаченко***, директор Національного центру судових експертиз при Міністерстві юстиції Республіки Молдова ***Ольга Катарага***, заступник начальника державної установи «Науково-практичний центр Державного комітету судових експертиз Республіки Білорусь» ***Катерина Толкачова***, заступник директора з наукової роботи Національного бюро експертиз Національної академії наук Республіки Вірменія ***Патвакан Восканян***, директор Київського науково-дослідного інституту судових експертиз ***Олександр Рувін***, директор Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» ***Олександр Клюєв***, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності ***Владислав Федоренко***, заступник директора Дніпропетровського науково-дослідного інституту судових експертиз ***Надія Кушакова***, директор Донецького науково-дослідного інституту судових експертиз ***Вікторія Контимирова*** та директор Львівського науково-дослідного інституту судових експертиз ***Оксана Куманська-Нор***.

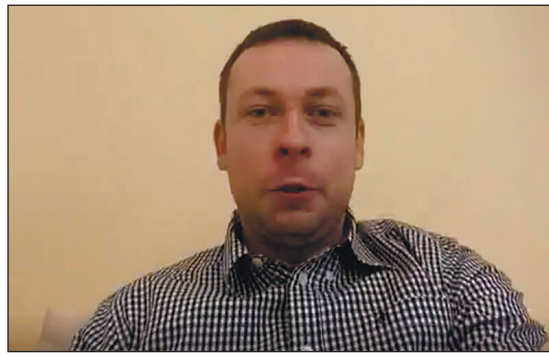

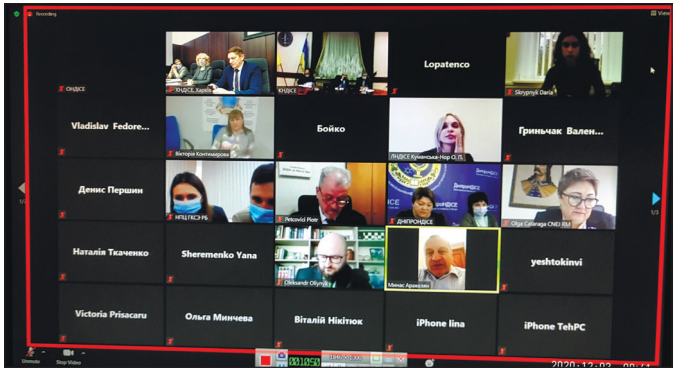

У вітальному слові директор Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз ***Юрій Чердинцев*** подякував усім присутнім за участь і наголосив, що сучасна судова експертиза є складним динамічним процесом, який потребує налагодженої комунікації й обміну досвідом між фахівцями, напрацювання нових методів і підходів до реалізації професійної діяльності та вивчення інновацій криміналістичної науки.

Перший проректор Національного університету «Одеська юридична академія» ***Мінас Аракелян*** наголосив, що потреба в удосконаленні наукового забезпечення діяльності державних судово-експертних установ та інших державних органів із запобігання злочинності зумовили необхідність об'єднати зусилля науковців і судових експертів різних країн. Такі заходи дають змогу акцентувати увагу на проблемних питаннях застосування спеціальних знань, призначення та проведення окремих видів судових експертиз за фактами вчинення злочинів, підвищити ефективність розслідування злочинів, виробити конкретні рекомендації з удосконалення законодавчих кримінальних процесуальних норм та практики їх застосування.

Під час пленарного засідання директор Одеського НДІСЕ ***Юрій Чердинцев*** розглянув питання перспективних напрямів розвитку судово-експертної діяльності на прикладі Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз: він сформулював основні завдання адміністрації Інституту в експертній роботі, зазначив нові види судових експертиз, які вже впроваджено та заплановано до впровадження, і ознайомив з планами на майбутнє.

Завідувач кафедри криміналістики НУ «Одеська юридична академія», доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України ***Валерій Тіщенко*** розглянув питання висновку спеціаліста як новації кримінального процесуального законодавства України, звернув увагу на мету наведених новацій у кримінальному процесуальному законодавстві та зазначив, що положення, спрямовані на спрощення дізнання з кримінальних проступків, спричиняють юридичну колізію з іншими нормами КПК України й неоднозначність у трактуванні деяких норм, що негативно впливатиме на якість досудового розслідування та його результати.

Директорка Національного центру судових експертиз при Міністерстві юстиції Республіки Молдова ***Ольга Катарага*** дослідила деякі аспекти оцінки висновку експерта слідчим і судом, узагальнила головні проблеми сучасного процесу оцінювання експертного висновку і сформулювала важливі практичні рекомендації для слідчих (прокурорів, суддів) щодо підвищення ефективності експертного висновку.

Професор кафедри криміналістики НУ «Одеська юридична академія», доктор юридичних наук, доцент, голова ради молодих учених при Міністерстві освіти і науки України ***Олеся Ващук*** виступила з доповіддю, у якій розкрила специфіку інноваційних методів дослідження невербальної інформації й наголосила, що її варто використовувати в кримінальному провадженні, хоча обрання конкретного методу й засобу дослідження невербальної інформації залежать від її виду з урахуванням інших суб'єктивних та об'єктивних чинників.

Деякі аспекти становлення судово-експертних досліджень пересувних культурних цінностей у Республіці Вірменія окреслив у свої доповіді начальник відділу культурознавчих експертиз Національного бюро експертиз Республіки Вірменія ***Еміль Аванесов.***

Вчений секретар, кандидат біологічних наук, старший науковий співробітник Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» ***Лариса Дереча*** докладно висвітлила питання професійної деформації окремих співробітників судово-експертних установ України, зупинилася на специфічних ознаках роботи судового експерта, розкрила види професійних деформацій і поділилася досвідом щодо подолання цього проблемного явища в ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса».

Доктор юридичних наук, доцент кафедри криміналістики НУ «Одеська юридична академія» ***Олена Самойленко*** виступила з доповіддю, у якій розкрила окремі питання використання спеціальних знань під час розслідування кіберзлочинів.

Фахівець 1-ї категорії відділу забезпечення діяльності Хмельницького науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, доктор технічних наук, професор ***Анатолій Гордєєв*** доповів про особливості застосування відеоспостереження у судовій практиці та судовій експертизі.

Особливості дослідження антикварних ісламських печаток під час проведення судових мистецтвознавчих експертиз докладно виклав у своїй доповіді працівник відділу психологічних та інших досліджень Одеського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України, кандидат історичних наук ***Дмитро Янов***.

Вимоги до формування висновків психологів розкрила у своїй доповіді завідувачка відділу психологічних та інших досліджень Одеського науко-

во-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України, кандидат психологічних наук ***Маргарита Журавльова***.

Порівняльним аспектам судової лінгвістичної експертизи у Великій Британії та Республіці Білорусь присвятив свою доповідь провідний науковий співробітник лабораторії психолого-лінгвістичних досліджень Науково-практичного центру Державного комітету судових експертиз Республіки Білорусь, кандидат філологічних наук ***Олександр Бабук***.

Провідний судовий експерт лабораторії економічних досліджень Київського науково-дослідного інституту судових експертиз Міністерства юстиції України, кандидат економічних наук ***Михайло Полєнніков*** розглянув питання надання умовних висновків експертів у кримінальних провадженнях.

Окремі питання доказування під час розслідування кримінальних правопорушень, скоєних на тимчасово окупованих територіях, дослідила завідувачка кафедри кримінального процесу Одеського державного університету внутрішніх справ, кандидат юридичних наук, доцент ***Ганна Тетерятник***.

Учасники конференції обговорили й інші актуальні питання криміналістики, судової експертизи та кримінального процесу.

Наприкінці організатори й учасники конференції дійшли висновку про необхідність проведення таких наукових заходів і надалі, оскільки саме такий формат зустрічей забезпечує найактивніший обмін досвідом та збагачує теоретичними й практичними знаннями.

Інформацію підготувала
вчений секретар ОНДІСЕ, кандидат юридичних наук, доцент
Антоніна Черемнова

З НАГОДИ 16-РІЧЧЯ НАУКОВО-ДОСЛІДНИЙ ЦЕНТР СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ З ПИТАНЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ МІНІСТЕРСТВА ЮСТИЦІЇ УКРАЇНИ ПРОВІВ IV ЩОРІЧНУ МІЖНАРОДНУ НАУКОВО-ПРАКТИЧНУ КОНФЕРЕНЦІЮ «ПРОБЛЕМИ ТЕОРІЇ ТА ПРАКТИКИ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ З ПИТАНЬ ІНТЕЛЕКТУАЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ» («КРАЙНЄВСЬКІ ЧИТАННЯ»)

24 грудня 2020 року, з нагоди 16-ї річниці від дня заснування Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України (далі — *Центр*) і з метою вивчення

й розвитку наукової спадщини першого директора Центру — Петра Павловича Крайнєва (1952—2014), відбулася IV щорічна Міжнародна науково-практична конференція «Проблеми теорії та практики судової експертизи з питань інтелектуальної власності» — «Крайнєвські читання» (за участі представників Міністерства юстиції України й інших органів державної влади, науково-дослідних установ судових експертиз (далі — *НДУСЕ*), органів досудового розслідування, юридичних агенцій, установ, підприємств і організацій, а також суддів, адвокатів, патентних повірених, колег і партнерів Центру).

Учасників IV «Крайнєвських читань» привітав Перший заступник Голови Верховної Ради України, доктор юридичних наук, професор, академік НАПрН України ***Руслан Стефанчук***, який наголосив на важливій ролі Центру в модернізації системи захисту прав на об'єкти інтелектуальної власності в Україні та побажав трудовому колективу установи подальших ефективності й результативності в судово-експертній, науковій і методичній царинах.

Заступник Міністра юстиції України з питань виконавчої служби ***Андрій Гайченко*** у вітальному слові відзначив, що Центр є самостійною та важливою для суспільства й держави науково-дослідною установою судової експертизи, і побажав керівництву, судовим експертам і науковцям Центру нових професійних перемог та звершень.

Суддя Верховного Суду, доктор юридичних наук, професор ***Ян Берназюк*** привітав Центр із черговою річницею та зауважив, що саме від якості й об'єктивності проведених цією установою експертиз залежать результати розгляду судами спорів про права на об'єкти інтелектуальної власності, а наукові здобутки Центру у сфері судової експертизи інтелектуальної власності, які втілено в нових методиках і методичних рекомендаціях, а також публікаціях, виданих друком в Україні та за кордоном, є важливими для

ідентифікації України як держави, що цінує, поважає й захищає інтелектуальну власність.

Від імені Національного бюро експертиз Республіки Вірменія з річницею Центр привітав заступник директора Національного бюро з наукових питань ***Патвакан Восканян*** (який разом із колегами минулого року стажувався на базі Центру), зауваживши, що для таких судово-експертних установ «кожен рік роботи є ювілейним»: для того щоб нещодавно створена установа здобула авторитет, її колектив має щодня працювати на високий результат, доводити свою необхідність для суспільства та країни, виважено вибудовувати відносини з державою і приватним сектором, а також з іншими судово-експертними установами, зокрема, зарубіжними. Наразі з року в рік зростає судово-експертний, науковий і методичний потенціал Центру, міцніють його міжнародні зв'язки. Гарним прикладом цього є співпраця у сфері судової експертизи з питань інтелектуальної власності Центру з Національним бюро експертиз Республіки Вірменія.

Із привітаннями до учасників конференції звернулася директор Департаменту експертного забезпечення правосуддя Мін'юсту України ***Наталія Ткаченко***, відзначивши важливість щорічних «Крайнєвських читань», започаткованих Центром, для науковців і судових експертів у сфері судової експертизи з питань інтелектуальної власності.

Директор Директорату правосуддя та кримінальної юстиції Мін'юсту України ***Олександр Олійник***, вітаючи установу з 16-річчям, зауважив, що нові пріоритети стратегічного розвитку Центру свідчать не лише про те, що він посів гідне місце поміж НДУСЕ України, а й про його потенціал. Прикметно й те, що Центр став одним із найактивніших учасників реформи судово-експертної діяльності, започаткованої Міністерством юстиції України та втіленої в проєкті Закону України «Про судово-експертну діяльність». Також ***Олександр Олійник*** порадив організаторам заходу сформувати резолюцію «Крайнєвських читань» і надіслати її до Мін'юсту України для подальшого опрацювання.

З вітальними словами на адресу Центру також виступили керівники судово-експертних установ України: директор Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» ***Олександр Клюєв***, директор Київського науково-дослідного інституту судової експертизи ***Олександр Рувін***, директор Дніпропетровського науково-дослідного інституту судової експертизи ***Олена Коваленко*** та ін.

Так, директор Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України ***Олександр Клюєв*** відзначив, що започаткування НДЦСЕ з питань інтелектуальної власності 2017 року «Крайнєвських читань» стало відповідальним і важливим кроком вшанування пам'яті фундатора цієї спеціалізованої науково-дослідної установи

й розвитку його наукової спадщини в судовій експертизі об'єктів права інтелектуальної власності. За декілька років «Крайнєвські читання» утвердились як представницький форум для судових експертів, оцінювачів, патентних повірених, суддів, працівників органів досудового розслідування. Напрацювання «Крайнєвських читань», утілені в матеріалах доповідей і виступів його учасників, стали дороговказом для розвитку теорії та практики судової експертизи з питань інтелектуальної власності не лише в Україні, а й за кордоном. Професор ***Олександр Клюєв*** побажав усім учасникам IV «Крайнєвських читань» наполегливості та конструктивних рішень у розв'язанні традиційних і нових актуальних проблем судової експертизи об'єктів права інтелектуальної власності.

Основну частину IV «Крайнєвських читань» учасники присвятили розгляду таких питань судової експертизи інтелектуальної власності:

- теорія, історія та методологія судової експертизи з питань інтелектуальної власності в Україні та за кордоном;
- наукова спадщина засновника НДЦСЕ з питань інтелектуальної власності, судового експерта й науковця Петра Крайнєва;
- судова експертиза у галузі авторського права та суміжних прав;
- судова експертиза у сфері технічної творчості й засобів індивідуалізації — комерційних (фірмових) найменувань і торговельних марок та ін.;
- економічні дослідження й експертизи у сфері інтелектуальної власності;
- експертиза комп'ютерних програм, баз даних та телекомунікацій під час вирішення експертних завдань у сфері інтелектуальної власності;
- перспективи і шляхи розвитку та вдосконалення науки й освіти у сфері захисту інтелектуальної власності.

Зі спогадами про здобутки Петра Крайнєва, а також про утвердження та розвиток Центру виступили патентний повірений ***Леонід Череп*** і провідний науковий співробітник установи, доктор економічних наук, професор, судовий експерт ***Олександр Бутнік-Сіверський***.

У виступах позитивно оцінено досвід і проведення керівництвом Центру щорічних «Крайнєвських читань», а також інституційну пам'ять про витоки установи. У спогадах також відзначено непересічний талант Петра Крайнєва як експерта, науковця й організатора перших успіхів і перемог Центру.

Учасникам IV «Крайнєвських читань» також презентували такі тематичні доповіді:

- «Стратегічні пріоритети розвитку Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Мін'юсту» (***Владислав Федоренко***, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності Мін'юсту, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України);
- «Актуальні питання захисту прав на торгівельні марки» (***Антон Коваль***, партнер Патентно-юридичної Агенції «Дубинський і Ошарова», адвокат, патентний повірений);
- «Лікарські засоби, зареєстровані як торговельні марки» (***Алла Копитько***, старший науковий співробітник Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»);
- «Експерт проти споживача: хто кого?» (***Вікторія Сопільняк***, партнер Патентно-юридичної Агенції «Дубинський і Ошарова», адвокат, патентний повірений);
- «Основні аспекти рішення задач під час проведення судових експертиз (експертних досліджень) розрахунку трудовитрат розробки програмних продуктів на основі моделі *COCOMO II*» (***Галина Кривоножко***, завідувач сектору інформаційних технологій лабораторії авторського права та інформаційних технологій Центру, кандидат технічних наук, старший науковий співробітник, судовий експерт);
- «Підготовка судових експертів: сучасні підходи та можливості підвищення ефективності» (***Наталія Кісіль***, керівник Бюро *Expert&Technology*, кандидат сільськогосподарських наук, старший науковий співробітник, судовий експерт у сфері інтелектуальної власності).

У доповіді-презентації директор НДЦСЕ з питань інтелектуальної власності, професор ***Владислав Федоренко*** (на основі системного аналізу показників 3-річної діяльності установи) визначив стратегічні пріоритети подальшого розвитку на 2021—2023 роки за такими напрямами, як:

- наукова, методична й науково-організаційна діяльність;
- судово-експертна діяльність;
- організаційно-управлінська діяльність;
- кадрова робота та підготовка й підвищення кваліфікації працівників;
- діяльність у сфері бюджетно-фінансового та матеріально-технічного забезпечення;
- документальне, архівне, інформаційне й безпекове забезпечення.

Особливу увагу ***Владислав Федоренко*** приділив проблемам розвитку судової експертизи об'єктів права інтелектуальної власності.

На завершення IV «Крайнєвських читань» презентували:

- оновлений офіційний веб-сайт Центру;
- збірник матеріалів IV Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми теорії та практики судової експертизи з питань інтелектуальної власності» («Крайнєвські читання»);
- наукове електронне видання «Експерт: парадигми юридичних наук і державного управління» № 6 (12) за 2020 рік — спецвипуск з нагоди 16-річчя НДЦСЕ з питань інтелектуальної власності;
- науково-методичне видання «Судова експертиза об'єктів права інтелектуальної власності» НДЦСЕ з питань інтелектуальної власності (2-ге видання).

Підсумовуючи IV «Крайнєвські читання», модератор заходу, директор Центру ***Владислав Федоренко*** подякував усім учасникам і запропонував такі базові положення для резолюції конференції:

- вважати позитивним досвід проведення щорічної Міжнародної науково-практичної конференції «Проблеми теорії та практики судової експертизи з питань інтелектуальної власності» («Крайнєвські читання») із подальшим розширенням як кола її учасників (зокрема, закордонних), так і кола питань для обговорення;
- сприяти популяризації судово-експертної діяльності з питань інтелектуальної власності в Україні та за кордоном;
- посилити методичне й наукове забезпечення судових експертиз об'єктів права інтелектуальної власності (комплексних і тих, які проводять за суміжними видами судової експертизи,— товарознавчої, лінгвістичної, мистецтвознавчої та ін.), частина з яких є новими для Центру;
- активно долучатися до реформування судово-експертної діяльності в Україні, сприяти подальшій конвергенції державної та недержавної складових системи судової експертизи об'єктів права інтелектуальної власності в Україні.

Ці положення резолюції IV «Крайнєвських читань» запропоновано доповнити й уточнити впродовж тижня та надіслати до Міністерства юстиції України — для врахування під час реформування судово-експертної діяльності.

Інформацію підготував директор
Науково-дослідного центру судової експертизи
з питань інтелектуальної власності Міністерства юстиції України,
доктор юридичних наук, професор,
заслужений юрист України
Владислав Федоренко

Валерій Юрійович Шепітько

20 грудня 2020 року виповнюється 60 років від дня народження відомого криміналіста, судового психолога й експерта, доктора юридичних наук, професора, завідувача кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, заслуженого професора університету імені Ярослава Мудрого, академіка Національної академії правових наук України, заслуженого діяча науки і техніки України — Валерія Юрійовича Шепітька.

Народився 20.12.1960 р. в м. Ромни Сумської області. Закінчив Харківський радіотехнічний технікум (1979). Із 1982 р. працював майстром, начальником дільниці, інженером-технологом ІІ категорії на заводі «Радіоелемент» у Харкові. 1986 р. закінчив Харківський юридичний інститут (нині — *Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*). Учасник бойових дій у Республіці Афганістан, служив у прикордонних військах КДБ СРСР (1979—1982).

З 1986-го по 1988 рр.— стажист-дослідник у Харківському юридичному інституті, з 1988-го по 1991 рр.— аспірант цього закладу, з 1991 р.— асистент, доцент кафедри криміналістики цього вишу. Упродовж 1991—1994 рр.— докторант кафедри криміналістики Української державної юридичної академії (нині — *Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*). З 1996 р.— завідувач кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. З 1998 р.— завідувач лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю» Інституту вивчення проблем злочинності Академії правових наук України. 1991 р. захистив дисертацію «Допрос несовершеннолетних: психология и тактика» на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук, 1996 р.— дисертацію «Теоретичні проблеми систематизації тактичних прийомів у криміналістиці» на здобуття наукового ступеня доктора юридичних наук. Вчене звання професора здобув 1997 р.

2000 р. Валерія Юрійовича обрано членом-кореспондентом Академії правових наук України (нині — *Національна академія правових наук України*), 2009-го — дійсним членом (академіком) НАПрН України. З 1998 р.— завідувач Бюро судових експертиз Інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса Національної академії правових наук України. Голова Координаційного бюро з проблем криміналістики, психології та судової

експертизи НАПрН України. Вчений секретар (із 2002 р.) і член спеціалізованої вченої ради Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, член експертної ради ВАК України з юридичних наук (1998—2004). З 2011 р.— член науково-консультативної ради Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ.

В. Ю. Шепітько багато років віддав підготовці наукових і науково-педагогічних кадрів: поміж його учнів 4 доктори та 33 кандидати юридичних наук. Валерій Юрійович має кваліфікацію судового експерта за спеціальностями із судової трасологічної експертизи, технічної експертизи документів, судової психологічної експертиза.

З моменту заснування збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» (2001) є співголовою редакційної колегії, постійним рецензентом наукових видань Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» (раніше — *Харківський науково-дослідний інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»*), його статті регулярно публікуються у збірнику.

В. Ю. Шепітько — активний учасник і співорганізатор науково-практичних конференцій, що відбуваються в Національному науковому центрі «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» .

Має 10 патентів на винаходи й авторські свідоцтва. Брав участь у підготовці й рецензуванні проєктів Кримінального процесуального кодексу та Законів України («Про дактилоскопію», «Про оперативно-розшукову діяльність», «Про зброю», «Про судово-експертну діяльність» та ін.), проведенні експертиз, наданні науково-методичної допомоги органам розслідування.

В. Ю. Шепітько є засновником та президентом Міжнародного конгресу криміналістів, почесним членом Литовського товариства криміналістів, членом Кримінологічної асоціації України, членом Міжнародної поліцейської асоціації, почесним членом Спілки юристів України.

До кола наукових інтересів Валерія Юрійовича належать загальнотеоретичні проблеми криміналістики, криміналістична техніка, інноваційні технології у боротьбі зі злочинністю, проблеми криміналістичної тактики, криміналістичної методики, судової експертизи та юридичної психології; його статті активно видають друком міжнародні видання, що належать до наукометричних баз даних *Scopus* та *Web of Science*.

В. Ю. Шепітько оприлюднив понад 500 наукових праць, серед яких монографії, підручники, навчальні й науково-методичні посібники (зокрема: *«The legal system of Ukraine Past, Present, and Future»* (2013, у співавт.), «Розслідування злочинів корупційної спрямованості» (2013, у співавт.), «Практикум з криміналістики» (2013, у співавт.), «Энциклопедия криминалистики в лицах» (2014, у співавт.), *«Textbook of criminalistics. Volume l: General Theory»* (2016, у співавт.), «Криміналістика для дітей (середнього та старшого шкільного віку): довідник» (2016), «Наркотичні засоби, психотропні

речовини та прекурсори: словник-довідник для працівників правоохоронних органів» (2016, у співавт.), «Інноваційні засади техніко-криміналістичного забезпечення діяльності органів кримінальної юстиції» (2017, у співавт.), «Велика українська юридична енциклопедія» у 20 томах (том 20 «Криміналістика, судова експертиза, юридична психологія» (2018, у співавт.) «Юридична психологія: підручник» (2019, у співавт.), монографія «Кафедра криміналістики: історія становлення та розвитку: до 80-річчя заснування» (2020, у співавт.), *«Introduction to criminalistics»* (2020) та ін.).

Досягнення, сумлінну працю та творчі здобутки В. Ю. Шепітька відзначено медалями («Воїну-інтернаціоналісту» (1988), «70 років Збройних Сил СРСР» (1998), «Ветеран війни — учасник бойових дій», Верховної Ради України «Десять років незалежності» (2001), «25 років виведення військ з Афганістану» (2015)), орденами («*Defendens Justitiam* за видатні заслуги у захисті законності і правопорядку» (Радою із суспільних нагород ООН, 2010), «Корона Європи» I ступеня за вагомий внесок у розвиток європейської науки (Радою із суспільних нагород ООН та Європейською академією природничих наук, 2010)), а також: нагрудним знаком до 15-річчя військово-юридичного факультету Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого» (2011), заохочувальною відзнакою «Знак пошани ГУ МВС України в Харківській області II ступеня» (2010), почесною відзнакою Української секції Міжнародної поліцейської асоціації «За мужність і професіоналізм» (2011), відзнакою МАРТІС «Золота Фортуна» (2015), грамотою Харківської обласної ради за багаторічну сумлінну працю, високий професіоналізм, вагомий особистий внесок у розвиток освіти та науки, підготовку висококваліфікованих спеціалістів (2016), грамотою Генеральної прокуратури України (2018), почесною грамотою Харківського міського голови за багаторічну сумлінну й плідну працю, високий професіоналізм, вагомий внесок у розвиток освіти і науки міста Харкова та з нагоди Дня університету (2019), медаллю «Відзнака РНБО» III ступеня за особистий внесок у справу гарантування національної безпеки й оборони України та професіоналізм (2020), почесним знаком (орденом) II ступеня Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (2020); почесною грамотою Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого (2020).

В. Ю. Шепітько — лауреат Державної премії України в галузі науки і техніки (2018).

Редакційна колегія збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» бажає шановному Валерієві Юрійовичу міцного здоров'я, нових творчих здобутків, сімейного добробуту та процвітання!

Інформацію підготувала кандидат юридичних наук, доцент, асистент кафедри криміналістики НЮУ імені Ярослава Мудрого
Вікторія Яремчук

Віктор Михайлович Шевчук

2020 року виповнилося 50 років з дня народження та 25 років наукової діяльності В. М. Шевчука. Відомий науковець-криміналіст, доктор юридичних наук, професор кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, вчений секретар Координаційного бюро з проблем криміналістики, судової експертизи та юридичної психології відділення кримінально-правових наук Національної академії правових наук України, заслужений юрист України Віктор Михайлович Шевчук народився 3 травня 1970 р. в с. Носківці Жмеринського району Вінницької області.

1995 р. закінчив слідчо-прокурорський факультет № 1 Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого (нині — *Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*) за спеціальністю «Правознавство». 1995—1998 рр. навчався в аспірантурі цього навчального закладу. З 1998 р. — асистент кафедри криміналістики Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого, із 2002 р. — доцент, із 2014 р. — професор кафедри криміналістики цього самого закладу. 1999—2004 рр. — заступник декана слідчо-криміналістичного факультету МВС № 3. Упродовж 2004—2014 рр.— декан військово-юридичного факультету № 6. Від жовтня 2014 р. — професор кафедри криміналістики Університету.

У січні 1999 р. у спеціалізованій раді Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого В. М. Шевчук успішно захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук за темою «Проблеми методики розслідування контрабанди» за спеціальністю 12.00.09 — кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність, 2013 р. — дисертацію на здобуття науко-вого ступеня доктора юридичних наук за темою «Теоретичні основи фор-мування та реалізації тактичних операцій у криміналістиці».

Віктор Михайлович значну увагу приділяє громадській, навчально-методичній і виховній роботі, має багатий організаційно-освітянський досвід: понад 15 років посідав адміністративно-керівні посади в Університеті. Із березня 2017 р. В. М. Шевчук працює в Науково-дослідному інституті вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України в лабораторії «Використання сучасних досягнень науки і техніки у боротьбі зі злочинністю»: спочатку — старшим науковим співробітником, а з січня 2018 р.— провідним науковим співробітником.

Плідну працю професора В. М. Шевчука відзначено багатьма нагородами, зокрема: відзнакою Міністерства оборони України «Знак пошани» (2008), «За сприяння Збройним Силам України» (2011), Почесною грамотою Міністра оборони України (2013); також він є лауреатом Премії

імені Ярослава Мудрого в номінації «За підготовку і видання підручників для студентів юридичних спеціальностей вищих закладів освіти» (2017).

Віктор Михайлович є членом вченої ради Науково-дослідного інституту вивчення проблем злочинності імені академіка В. В. Сташиса НАПрН України та вченої ради із захисту дисертацій у Національному університеті «Одеська юридична академія». Його люблять і поважають колеги, студенти, співробітники кафедри й викладачі, а також численні учні, які сьогодні успішно працюють у юридичній царині в усіх регіонах України та за її межами.

В. М. Шевчук бере активну участь у міжнародних науково-практичних конференціях: він є членом Міжнародного конгресу криміналістів, редакційної ради міжнародного науково-практичного юридичного журналу «Криміналіст першодрукований», редакційних колегій збірників «Вісник Національної академії правових наук України», «Проблеми законності», «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики».

Професор В. М. Шевчук є автором і співавтором понад 380 наукових та навчально-методичних праць, присвячених сучасним проблемам криміналістики й судової експертизи.

Віктор Михайлович Шевчук – відомий вчений-криміналіст, доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, автор понад 350 наукових і науково-методичних праць, професор кримінального університету імені Ярослава Мудрого, адвокат Президії Ради Міністрів України, радник Прокурора Генеральної Прокуратури України, радник Міністерства Юстиції України, адвокат Президії Ради Міністрів України, адвокат Президії Ради Міністрів України, радник Прокурора Генеральної Прокуратури України, радник Міністерства Юстиції

Микола Іванович Панов

Цього року виповнилося 80 років від дня народження та 50 років науково-педагогічної діяльності відомого в Україні та за її межами науковця-правознавця, фахівця в галузі кримінального права та наук кримінального циклу, доктора юридичних наук, професора, дійсного члена (академіка) Національної академії правових наук України, професора кафедри кримінального права № 2 Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, заслуженого діяча науки і техніки України, лауреата Державної премії України в галузі науки і техніки, заслуженого професора Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого Миколи Івановича Панова.

Як член редакційної колегії збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» М. І. Панов з 2001 року брав активну участь у рецензуванні статей та формуванні цього збірника.

М. І. Панов народився 7 серпня 1940 р. в с. Берека Первомайського району Харківської області. 1959—1962 рр. служив у Збройних силах СРСР. 1962 р. вступив до Харківського юридичного інституту (нині — *Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого*), який закінчив із відзнакою 1966 р. 1965—1970 рр. працював слідчим прокуратури Чугуївсько-го району Харківської області. З 1970 р. — у Національному юридичному університеті імені Ярослава Мудрого: аспірант, асистент, старший викладач, доцент, заступник декана заочного факультету, старший науковий співробітник, професор; упродовж 1987—2007 рр. — проректор з наукової роботи; 2000—2020 рр. — завідувач кафедри кримінального права № 2 Університету.

М. І. Панов захистив 1973 р. кандидатську дисертацію за темою «Уголовная ответственность за причинение имущественного ущерба путем обмана или злоупотребления доверием», 1987 р. — докторську дисертацію за темою «Основные проблемы способа совершения преступления в советском уголовном праве». 1977 р. йому присвоєно вчене звання доцен-та, 1989 р. — професора.

1993 р. Миколу Івановича обрано членом-кореспондентом Національної академії правових наук України, 2000 р.— дійсним членом (академіком) НАПрН України. Станом на сьогодні він очолює Координаційне бюро з проблем кримінального права відділення кримінально-правових наук НАПрН України.

М. І. Панов є автором, співавтором і науковим редактором майже 400 наукових, навчальних та навчально-методичних праць, які вийшли друком у різних юридичних виданнях (зокрема, понад 30 монографій, підручників, навчальних посібників, текстів лекцій, коментарів до кримінального законодавства України), що є значним внеском не тільки в підготовку

юридичних кадрів вищої кваліфікації, а й у розвиток усієї вітчизняної юридичної науки, удосконалення кримінального законодавства та практики його застосування. Більшість публікацій Миколи Івановича присвячено дослідженню проблем науки і практики кримінального права, у деяких розглянуто питання філософії та соціології права, теорії та історії держави і права, криміналістики.

М. І. Панов бере активну участь у науковому житті: є членом редакційної колегії та співавтором «Юридичної енциклопедії» у 6 томах (видавництво «Українська енциклопедія»; 1998—2004) і 17-го тому «Кримінальне право» Великої української юридичної енциклопедії у 20 томах (Харків, видавництво «Право»; 2017), членом наукових рад і колегій юридичних видань.

Учений систематично виступає на наукових семінарах, міжнародних і республіканських науково-практичних конференціях. Як досвідчений юрист-науковець, що має низку наукових праць з проблем законотворення і законодавчої техніки, М. І. Панов бере активну участь у законотворчій діяльності. З часу оголошення незалежності України він доклав значних зусиль для становлення й розвитку національного законодавства держави. На посаді проректора з наукової роботи Університету ефективно організовував і координував роботу кафедр та наукових колективів з розроблення й експертування проєктів Конституції України й багатьох нормативно-правових актів. Як член робочої групи Кабінету Міністрів України брав участь у розробленні чинного Кримінального кодексу України. М. І. Панов був членом Консультативної ради з питань державного будівництва і правової політики при голові Верховної Ради України (1995), консультантом постійної комісії Верховної Ради України з правової політики тощо.

Свідченням плідної науково-дослідної роботи М. І. Панова є його діяльність з підготовки й атестації науково-педагогічних кадрів: під його керівництвом і консультуванням захищено 3 докторські та 8 кандидатських дисертацій.

Микола Іванович співпрацює з правоохоронними та судовими органами: тривалий час був науковим консультантом Генеральної прокуратури України, членом Науково-консультативної ради Верховного Суду України, заступником голови кримінально-правової секції Науково-консультативної ради при Верховному Суді України (2003). Також М. І. Панов є співавтором Науково-практичного коментаря до Кримінального кодексу України (п'яти видань), співавтором і науковим керівником авторського колективу науково-практичного видання «Настільна книга слідчого» (трьох видань), якими керуються правоохоронці у своїй практичній професійній діяльності.

Микола Іванович — талановитий педагог-правознавець: лекції і практичні заняття, які він проводить, відрізняються науковою обґрунтованістю,

чіткістю, логічною послідовністю викладення змісту, базуються на глибокому аналізі чинного законодавства та практики його застосування.

Багаторічну сумлінну працю М. І. Панова, його вагомий внесок у розвиток вітчизняної юридичної науки й освіти, підготовку висококваліфікованих кадрів юристів, формування і розвиток правової держави відзначено численними нагородами — державними, відомчими, органів місцевої влади й місцевого самоврядування: зокрема, йому присвоєно почесне звання «Заслужений діяч науки і техніки України» (1995), нагороджено орденом «За заслуги III ступеня» (2002), присуджено Державну премію України в галузі науки і техніки (2006). За вагомий внесок у підготовку висококваліфікованих кадрів прокуратури, активну науково-консультативну співпрацю з органами прокуратури Генеральний прокурор України присвоїв М. І. Панову класний чин — старший радник юстиції (1997) та звання «Почесний працівник Прокуратури України» (2005). Микола Іванович має відомчі нагороди Конституційного Суду України, Верховного Суду України, Прокуратури України, Міністерства юстиції України, Міністерства внутрішніх справ України, а також Харківської обласної ради, облдержадміністрації та міської ради. За заслуги перед Національним юридичним університетом імені Ярослава Мудрого М. І. Панова відзначили вищими нагородами закладу: Почесним знаком (орденом) III ступеня (2002), II ступеня (2010), I ступеня (2019), вчена рада Університету присвоїла йому почесне звання «Заслужений професор Національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого» (2009).

Редакційна колегія збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» щиро вітає Миколу Івановича Панова з подвійним ювілеєм і бажає йому міцного здоров'я, творчого натхнення й сил для подальшої наукової та педагогічної діяльності.

Інформацію підготував доктор юридичних наук,
завідувач кафедри кримінального права № 2
Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
Сергій Харитонов

Анатолій Олександрович Долуда

2020 року відомий експерт-мистецтвознавець Анатолій Олександрович Долуда відсвяткував 70-річний ювілей. А. О. Долуда народився 20 листопада 1950 р. в с. Липці Харківської області. Після закінчення Харківського політехнічного інституту 1973 р. працював на наукових посадах. 1990 р. захистив дисертацію на здобуття наукового ступеня кандидата технічних наук за спеціальністю «Матеріалознавство». 1992 р. Анатолія Олександровича запрошено до Харківського

художньо-промислового інституту (нині — *Харківська державна академія дизайну та мистецтв*), де він очолює кафедру реставрації та експертизи творів мистецтва.

1997 р. в Харківському науково-дослідному інституті судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (нині — *Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»*) А. О. Долуда започаткував новий вид — судову мистецтвознавчу експертизу. 2017 р. його обрано головою секції судової мистецтвознавчої експертизи Науково-консультативної та методичної ради з проблем судової експертизи при Міністерстві юстиції України.

Станом на сьогодні Анатолій Олександрович посідає посаду старшого наукового співробітника ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», виконує найскладніші судові мистецтвознавчі експертизи, пов'язані з атрибуцією твору (з'ясування авторства, періоду створення, належності до певної художньої школи тощо), визначенням художнього рівня, історичного значення, культурної цінності та стану, оцінної або страхової вартості твору, а також відповідності вимогам законодавства про захист суспільної моралі. Під керівництвом А. О. Долуди виконано науково-дослідні роботи: «Методика судово-експертного мистецтвознавчого дослідження продукції порнографічного характеру» (2011), «Теоретичні та методичні аспекти судової мистецтвознавчої експертизи» (2016), «Розробка методики з дослідження об'єктів живопису» (2019) та ін.

За час роботи в Центрі він виконав понад 1200 експертиз та експертних досліджень. А. О. Долуда добре знається на методиках судових мистецтвознавчих досліджень, надає практичну й методичну допомогу співробітникам, які тільки починають свою трудову діяльність як експерти-мистецтвознавці, а також консультативну допомогу слідчим і суддям.

Анатолій Олександрович бере активну участь у виконанні науково-дослідних робіт. У його творчому доробку — 60 наукових праць, 5 авторських свідоцтв на винаходи та 2 патенти. Він є розробником методичних рекомендацій («Методичні рекомендації з виконання судових мистецтвознавчих досліджень продукції порнографічного характеру» (2009—2010), «Методичні рекомендації судово-експертного мистецтвознавчого дослідження об'єктів нумізматики та фалеристики» (2012—2013)) і методик («Методика судово-експертного мистецтвознавчого дослідження продукції порнографічного характеру» (2011), «Методика дослідження творів живопису» (2017—2019), «Розробка методики дослідження об'єктів нумізматики і фалеристики» (2020—2021)), а також науково-дослідних робіт («Теоретичні та методичні засади судової мистецтвознавчої експертизи» (2014—2016); у співавторстві: «Розроблення наукового звіту "Удосконалення класифікації судових експертиз"» (2016—2018), «Розробка методики мистецтвознавчого дослідження стародрукованих книг кириличного друку» (2018—2020), «Розробка словника термінів "Термінологічний словник з судової мистецтвознавчої експертизи"» (2020)).

Редакційна колегія збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» щиро вітає Анатолія Олександровича Долуду з 70 річним ювілеєм і бажає йому міцного здоров'я, довгих років життя, творчої наснаги в експертній і науковій діяльності та нових звершень.

Інформацію підготувала
старший науковий співробітник
ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Ольга Пукліч

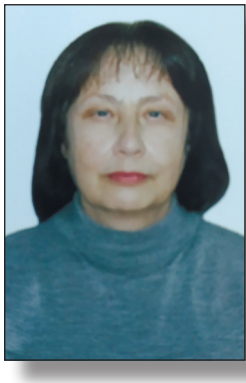

Тетяна Василівна Савкіна

Завідувач сектору лінгвістичних та психологічних досліджень лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних, психологічних та мистецтвознавчих досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» Тетяна Василівна Савкіна цього року святкує своє 65 річчя.

Т. В. Савкіна працює в Харківському науково-дослідному інституті судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса (нині — *Національний науковий центр «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»*) з 1998 р.: спочатку — на посаді наукового співробітника, згодом — старшого наукового співробітника, з 2019 р.— завідувача сектору. Має кваліфікацію судового експерта за спеціальністю «Психологічні дослідження» та перший кваліфікаційний клас судового експерта.

За період роботи в установі Тетяна Василівна виконала значну кількість судово-психологічних експертиз за різноманітними предметними напрямами судової психології. Вона досконало знає методики психологічного дослідження та широко використовує їх під час виконання експертиз, постійно підвищує свій професійний рівень, надає консультативну й методичну допомогу молодим спеціалістам, проводить рецензування експертних висновків. Т. В. Савкіна є членом секції судово-психологічної експертизи Науково-консультативної ради при Міністерстві юстиції України та бере активну участь у її роботі. Вона є керівником наукової теми «Методичні рекомендації по проведенню судово-психологічних експертиз з питань про відшкодування моральної шкоди неповнолітнім потерпілим» (2007), співвиконавцем тем за тематичними планами Міністерства юстиції України на 2001—2005 рр. («Встановлення кореляційної залежності між індивідуально-психологічними особливостями та писемним мовленням автора тексту»), на 2006—2008 рр. («Розробка методичних рекомендацій при проведенні судово-психологічної експертизи моральної шкоди»), на 2009—2011 рр. («Методичні рекомендації з проведення судово-психологічної

експертизи неповнолітніх»), на 2012—2013 рр. («Методичні рекомендації з проведення судово-психологічної експертизи емоційних станів стресу та фрустрації»), на 2014—2015 рр. («Диференціальний підхід при проведенні судово-психологічних експертиз»), на 2016—2017 рр. («Методика психологічного дослідження у справах щодо заподіяння моральних страждань особі та відшкодування моральної шкоди»), на 2018—2019 рр. («Розробка методики судово-психологічної експертизи емоційних станів стресу та фрустрації»).

Редакційна колегія збірника наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» щиро вітає Тетяну Василівну Савкіну з ювілеєм і бажає їй щастя, здоров'я, професійних звершень і сімейного добробуту.

Інформацію підготувала
науковий співробітник ННЦ «ІСЕ ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса»
Катерина Силенок

НАШІ АВТОРИ

Абросимова В. Г., завідувач сектору лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних, психологічних та мистецтвознавчих досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: abrosymova@gmail.com.

Бабич С. Л., старший судовий експерт Сумського відділення Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Суми, Україна; e-mail: svhndise@ukr.net.

Баранов П. М., доктор геологічних наук, професор, судовий експерт Дніпропетровського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Дніпро, Україна; e-mail: pn2dsbaranov@gmail.com.

Богданюк І. В., кандидат юридичних наук, старший дослідник, завідувач лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: bogdanyuk.hniise@gmail.com.

Бордакова І. І., головний судовий експерт відділу товарознавчих, гемологічних, економічних, будівельних, земельних досліджень та оціночної діяльності Сумського наукового-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Суми, Україна; e-mail: bordachok.2011@ukr.net.

Бубліков А. В., старший науковий співробітник лабораторії теоретичних досліджень, редакційно-видавничої та науково-методичної діяльності Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: andriy.bublikov7@gmail.com.

Буй О. Д., кандидат хімічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії криміналістичних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: b.olga.d.75@gmail.com.

Булулуков О. Ю., кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна; e-mail: oblehrer@gmail.com.

Гайдай О. Д., старший науковий співробітник лабораторії права промислової власності Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності, м. Київ, Україна; e-mail: 0674707733@ukr.net.

Герман О. М., завідувач сектору лабораторії криміналістичних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: herman30121966@gmail.com.

Говорова К. І., науковий співробітник лабораторії економічних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: kg0667241734@gmail.com.

Гомон В. О., науковий співробітник лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: gomon1995@gmail.com.

Гордієнко І. М., провідний судовий експерт Сумського відділення Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Суми, Україна; e-mail: svhndise@meta.ua.

Григоренко А. О., аспірант кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна; e-mail: andreigrigorenko96@gmail.com.

Григорян Е. К., аспірант кафедри судової медицини, медичного правознавства ім. засл. проф. М. С. Бокаріуса Харківського національного медичного університету, м. Харків, Україна; e-mail: 8520148@gmail.com.

Грошева О. Ю., аспірантка Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», голова Харківського апеляційного суду, м. Харків, Україна; e-mail: E.grosheva63@gmail.com.

Губарева В. М., провідний судовий експерт лабораторії економічних та товарознавчих досліджень у резонансних провадженнях Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: victoriy2006@ukr.net.

Гусейнов Р. Н., судовий експерт лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: huseinov_ruslan@ukr.net.

Давиденко Д. О., кандидат економічних наук, старший науковий співробітник відділу аспірантури та докторантури Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: davidenko.dasha@ukr.net.

Дідушок Н. Я., провідний судовий експерт лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних, психологічних та мистецтвознавчих досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: didushok-n@meta.ua.

Зарченко М. В., судовий експерт лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: Zarchenko_m@ukr.net.

Зелена М. С., старший судовий експерт лабораторії комп'ютерно-технічних та телекомунікаційних досліджень Київського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Київ, Україна; e-mail: khareta2010@gmail.com.

Казаров А. О., старший науковий співробітник лабораторії інженерно-транспортних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: exp2014@ukr.net.

Калашніков Є. В., науковий співробітник лабораторії інженерно-транспортних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: kalashnikov0911@gmail.com.

Канюка О. Ю., завідувач сектору біологічних досліджень та обліку Полтавського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Полтава, Україна; e-mail: olekanyuka@gmail.com.

Кірін Р. С., доктор юридичних наук, доцент, судовий експерт Дніпропетровського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Дніпро, Україна; e-mail: kirinrs62@gmail.com.

Клімчук А. Ф., старший науковий співробітник лабораторії криміналістичних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: klimchuk.alla1965@gmail.com.

Клюєв О. М., доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, директор Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса, м. Харків, Україна; e-mail: hniise@hniise.gov.ua.

Коваленко В. В., доктор юридичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії правових наук України, заслужений юрист України, провідний науковий співробітник лабораторії авторського права та інформаційних технологій Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності, м. Київ, Україна; e-mail: Kovalenko1505@gmail.com.

Коваль В. В., провідний інженер Державного підприємства «Український державний науково-дослідний вуглехімічний інститут (УХІН)», м. Харків, Україна; e-mail: kovalen79@gmail.com.

Ковкіна Є. В., старший науковий співробітник лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних, психологічних та мистецтвознавчих досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: kovkina@hniise.gov.ua.

Козуб С. О., головний судовий експерт лабораторії економічних та товарознавчих досліджень у резонансних провадженнях Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: skozub78@ukr.net.

Коломійцев О. В., кандидат технічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії криміналістичних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: sashagun@ukr.net.

Коротков І. М., старший судовий експерт відділу досліджень матеріалів, речовин і виробів Кіровоградського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Кропивницький, Україна; e-mail: viddil_svd@ukr.net.

Крикуненко О. Ю., головний судовий експерт сектору дослідження зброї Черкаського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Черкаси, Україна; e-mail: a.krik@ukr.net.

Марченко Т. В., старший судовий експерт лабораторії економічних та товарознавчих досліджень у резонансних провадженнях Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: tanyamarchenko@ukr.net.

Мирошниченко М. С., доктор медичних наук, доцент кафедри патологічної анатомії Харківського національного медичного університету, м. Харків, Україна; e-mail: msmyroshnychenko@ukr.net.

Можаєв М. О., кандидат технічних наук, завідувач сектору лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: mikhail.mozhayev@hniise.gov.ua.

Нардід Л. В., старший науковий співробітник лабораторії криміналістичних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: nardidlily@gmail.com.

Науменко С. М., кандидат юридичних наук, завідувач Сумського відділення Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Суми, Україна; e-mail: svhndise@meta.ua.

Недашківська О. А., старший судовий експерт відділу товарознавчих, гемологічних, економічних, будівельних, земельних досліджень та оціночної діяльності Житомирського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Житомир, Україна; e-mail: persik.emir@gmail.com.

Недосека О. М., старший судовий експерт сектору почеркознавчих досліджень, технічного дослідження документів та обліку відділу криміналістичних видів досліджень Сумського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Суми, Україна; e-mail: svksd@ukr.net.

Нечепоренко О. П., кандидат юридичних наук, судовий експерт сектору трасологічних видів досліджень відділу криміналістичних видів досліджень Сумського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Суми, Україна; e-mail: vivat84@ukr.net.

Нікітюк В. Г., завідувач сектору лабораторії криміналістичних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: nikityuk_sha@ukr.net.

Нікулін К. В., науковий співробітник лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: knikulin87@gmail.com.

Ольховський В. О., доктор медичних наук, професор, заслужений професор Харківського національного медичного університету, член-кореспондент Міжнародної академії інтегративної антропології, м. Харків, Україна; e-mail: prof_olkhovsky@ukr.net.

Панченко Н. І., завідувач сектору Сумського відділення Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Суми, Україна; e-mail: svhndise@meta.ua.

Панчук Ю. В., науковий співробітник лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: expert.ryndina31071988@gmail.com.

Пашкова О. М., провідний судовий експерт лабораторії криміналістичних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: olgapashkova151001@gmail.com.

Петренко Я. А., науковий співробітник лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: yana.petrenko.hndise@gmail.com.

Петришина Ю. Ю., науковий співробітник лабораторії будівельно-технічних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: lyna.z858585@gmail.com.

Петрова І. А., доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії теоретичних досліджень, редакційно-видавничої та науково-методичної діяльності Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: ekobezpeka.ira@gmail.com.

Полянський А. О., кандидат юридичних наук, доцент, завідувач лабораторії теоретичних досліджень, редакційно-видавничої та науково-методичної діяльності Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: anton_polianskyi@ukr.net.

Пучко Д. В., аспірант Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», прокурор Харківської місцевої прокуратури № 2, м. Харків, Україна; e-mail: puchko06111990@gmail.com.

Радченко С. В., старший науковий співробітник лабораторії будівельно-технічних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: svet.radchenko@ukr.net.

Рогалін С. В., старший науковий співробітник лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: rohalin@i.ua.

Рудзевич Р. В., судовий експерт Сумського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Суми, Україна; e-mail: rudzev.romik@gmail.com.

Руднєв В. А., кандидат хімічних наук, провідний науковий співробітник лабораторії криміналістичних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: vasiliy.rudniev@gmail.com.

Сабадаш І. В., кандидат юридичних наук, завідувач лабораторії економічних та товарознавчих досліджень у резонансних провадженнях Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: saba-inna@ukr.net.

Савченко І. О., завідувач сектору Сумського відділення Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Суми, Україна; e-mail: svhndise@ukr.net.

Свиридова Л. В., кандидат юридичних наук, завідувач лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних, психологічних та мистецтвознавчих досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: ludmila.sviridova@hniise.gov.ua.

Сила Н. В., старший науковий співробітник лабораторії будівельно-технічних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: nata.syla@ukr.net.

Силенок К. П., науковий співробітник лабораторії теоретичних досліджень, редакційно-видавничої та науково-методичної діяльності Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: sulenokkateruna@gmail.com.

Синчук О. В., кандидат юридичних наук, асистент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна; e-mail: o.v.synchuk@nlu.edu.ua.

Сиротенко Н. В., старший науковий співробітник лабораторії почеркознавчих, лінгвістичних, психологічних та мистецтвознавчих досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: shunya1964@gmail.com.

Сич Г. А., науковий співробітник лабораторії товарознавчих досліджень та досліджень об'єктів інтелектуальної власності Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: anna82017@ukr.net.

Снігерьов О. П., доктор юридичних наук, професор, головний науковий співробітник лабораторії теоретичних досліджень, редакційно-видавничої та науково-методичної діяльності Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: hniise@hniise.gov.ua.

Согор Т. Є., головний судовий експерт сектору дослідження зброї Львівського науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Львів, Україна; e-mail: sogtar@ukr.net.

Супрун В. С., науковий співробітник лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: valeriy.suprun@hniise.gov.ua.

Тальянчук Л. С., кандидат юридичних наук, завідувач сектору почеркознавчих досліджень, технічного дослідження документів та обліку Вінницького науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Вінниця, Україна; e-mail: lesichka302015@gmail.com.

Тамошюнайте Р., старший експерт Литовського центру судової експертизи Міністерства юстиції Литовської Республіки, м. Вільнюс, Литовська Республіка; e-mail: rasele.tam@gmail.com.

Тарарака І. А., судовий експерт лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: malva.km@gmail.com.

Ускіла Р., доктор філософії, старший науковий співробітник Юридичного інституту Литовського центру соціальних наук, м. Вільнюс, Литовська Республіка; e-mail: rokas.uscila@teise.org.

Федоренко В. Л., доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, директор Науково-дослідного центру судової експертизи з питань інтелектуальної власності, м. Київ, Україна; e-mail: fedorenko900@gmail.com.

Федорченко В. І., науковий співробітник лабораторії інженерно-транспортних досліджень Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: fedorchenko94@ukr.net.

Фесенко О. С., старший судовий експерт відділу товарознавчих, гемологічних, економічних, будівельних, земельних досліджень та оціночної діяльності Запорізького науково-дослідного експертно-криміналістичного центру Міністерства внутрішніх справ України, м. Запоріжжя, Україна; e-mail: fesenko_o.s.1703@ukr.net.

Філіпенко Н. Є., кандидат юридичних наук, доцент кафедри права Національного аерокосмічного університету ім. М. Є. Жуковського «Харківський авіаційний інститут», м. Харків, Україна; e-mail: filipenko_natalia@ukr.net.

Холодова О. Ю., кандидат технічних наук, доцент, старший науковий співробітник лабораторії економічних та товарознавчих досліджень Дніпропетровського науково-дослідного інституту судових експертиз, м. Дніпро, Україна; e-mail: kholodova1984@ukr.net.

Цимбал М. Л., кандидат юридичних наук, заслужений юрист України, провідний науковий співробітник Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна.

Чекін Д. О., науковий співробітник лабораторії теоретичних досліджень, редакційно-видавничої та науково-методичної діяльності Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: chekin.hniise@gmail.com.

Чорний Г. О., кандидат юридичних наук, доцент кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна; e-mail: chernygennadiy@gmail.com.

Шебалков І. Л., старший науковий співробітник лабораторії інженерно-технічних, екологічних, військових досліджень та досліджень відео-, звукозапису Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса», м. Харків, Україна; e-mail: shebalkov@ukr.net.

Шевченко С. В., кандидат геологічних наук, доцент, завідувач кафедри Національного технічного університету «Дніпровська політехніка», м. Дніпро, Україна; e-mail: shevchenko.s.v@nmu.one.

Шевчук В. М., доктор юридичних наук, професор, заслужений юрист України, професор кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна; e-mail: Shevchuk_viktor@ukr.net.

Шепітько В. Ю., доктор юридичних наук, професор, дійсний член (академік) Національної академії правових наук України, заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри криміналістики Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого, м. Харків, Україна; e-mail: shepitko.valery@gmail.com.

Юодкайте-Гранскієнє Г., кандидат філософії, доктор соціальних наук (право), професор Вільнюського університету, м. Вільнюс, Литовська Республіка; e-mail: gabriele.juodkaite-granskiene@tf.vu.lt.

АКТУАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ І ЧИТАЧІВ

Редакційна колегія інформує, що збірник наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» перебуває в Міжнародній наукометричній базі *Index Copernicus International*. Паспорт видання в базі даних можна переглянути за посиланням:

https://journals.indexcopernicus.com/search/details?id=49713.

Збірник належить до рейтингу видань, що мають бібліометричні профілі в *Google* Академії за версією проєкту «Бібліометрика української науки».

Доступ до статей видання в *Google* Академії: *https://surl.li/fps.*

Електронну копію збірника безкоштовно розміщено у відкритому доступі на сайті видання (*https://khrife-journal.org/index.php/journal/archive*), на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського НАН України у розділі «Наукова періодика України» (*https://surl.li/ftp*), у репозиторії Національного наукового центру «Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса».

Редколегія збірника співпрацює з агенцією *Crossref*, усім опублікованим матеріалам присвоєно ідентифікатор DOI.

Докладнішу інформацію про збірник наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» дивіться на сайті видання: *https://khrife-journal.org/index.php/journal*.

За достовірність наукового матеріалу, професійних формулювань, фактичних даних, цитат, власних імен, географічних назв, а також за розголошення фактів, що не підлягають відкритому друку та ін., відповідають автори публікацій.

Редколегія може не поділяти думки авторів матеріалів.

У разі передрукування статей посилання на збірник наукових праць «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики» є обов'язковим.

ВИМОГИ ДО СТАТТІ

Вимоги до змісту

Відповідність статті тематиці збірника: на сторінках наукового фахового видання публікуються науково-теоретичні та практичні матеріали щодо висвітлення сучасних проблем криміналістики, актуальних питань проведення різних видів судових експертиз і застосування спеціальних знань у судочинстві.

Науковий стиль викладення матеріалу (точність, логічність, лаконічність, зрозумілість, зв'язність, цілісність, завершеність) і його високий науковий рівень.

Структурні елементи статті:

- ***постановка наукової проблеми***, її зв'язок з науково-практичними інтересами (слід розкрити сутність і стан наукової проблеми в загальному вигляді, теоретичну та практичну значущість дослідження, зв'язок із науково-практичним завданням, обґрунтувати актуальність дослідження);
- ***аналіз основних досліджень і публікацій*** з тематики статті, окреслення проблемного поля дослідження, якому присвячено публікацію, з обов'язковим посиланням на авторів та їхні праці;
- ***мета статті*** (слід сформулювати основну тезу публікації, яка відрізняється від розглянутих раніше досліджень з обраної тематики. Мету потрібно формулювати відповідно до окреслених проблем та аналізу сучасних досліджень, поглиблюючи підходи, що існують, та концентруючи увагу на заведених у науковому обігу термінології, теоріях, закономірностях, уточнюючи відомі раніше положення);
- ***викладення основного матеріалу дослідження*** зі здобутими результатами (у цій частині публікації слід розкрити важливі теоретичні положення та результати дослідження, проаналізувати наукові факти, ідеї, думки, закономірності, концепції, а також тенденції подальшого розвитку теми, акцентуючи увагу на особистому внеску автора дослідження);
- ***висновки*** (у цій частині зазначають основні результати дослідження, у яких сформульовано наукову новизну, теоретичне й практичне значення роботи в чіткій, послідовній, логічно викладеній формі згідно з поставленою метою);
- ***references*** (список літератури, транслітерований за романською абеткою й оформлений згідно з Міжнародним стандартом *APA (American Psychological Association Style);* див., наприклад, на сайті Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського: *http://nbuv.gov.ua/node/929*).

Наукова новизна результатів дослідження має характеризуватися такими ознаками: раціональність, обґрунтованість, достовірність, логічна несуперечливість, відповідність наріжним принципам науки.

Вимоги до обсягу

Загальний обсяг наукової статті (відомості про автора, назва статті, анотація, ключові слова, текст статті, підрядкові бібліографічні посилання, розширене резюме, *References*) має складати 10—20 сторінок.

Вимоги до оформлення

Статтю подають до друку українською або англійською мовою.

Текст статті повинен бути надрукований у текстовому редакторі *Microsoft Word* (у форматі *doc* або *docx*); шрифт Times New Roman, розмір — 14 pt; орієнтація сторінок: книжкова. Текст не має містити переносів і макросів.

У статті інформацію необхідно подавати в такій послідовності.

Інформація про автора (співавторів) публікації: прізвище, ім'я, по батькові, науковий ступінь, вчене звання, відомості про обрання членом Національної академії наук України, Національної академії правових наук України, почесне звання, посада, місце роботи, населений пункт, країна, *Researcher ID, ORCID ID,* адреса електронної пошти. В одній публікації допускається не більше трьох співавторів. Шифр за Універсальною десятковою класифікацією (скорочені таблиці УДК українською див. за посиланням: *http://www.udcsummary.info/php/index.php?lang=uk&pr=Y*).

Назву статті потрібно подавати без скорочень. Текст анотації — 600—700 знаків (мовою статті); тексти розширених анотацій (резюме) — не менше ніж 1800 знаків (англійською та російською).

Анотація (резюме) має містити: окреслення наукової проблеми, мету, використані методи дослідження (зазначають, якщо містять новизну і є важливими, зважаючи на предмет статті), основні результати дослідження, висновки, ключові слова (мають відповідати змісту статті, відображати тематику публікації). Назви структурних частин анотації (крім мети) не зазначають.

Текст статті викладають, дотримуючи вимог до змісту, загальних правил цитування й посилання на використані джерела.

Цитування повинно бути повним, без довільного скорочення авторського тексту та без перекручень думок автора. Пропуск слів, речень, абзаців під час цитування здійснюють без перекручення авторського тексту та позначають трьома крапками в ламаних дужках (<...>), що розміщують у відповідному місці цитати. Кожну цитату обов'язково супроводжують посиланням на джерело, бібліографічний опис якого слід оформити залежно від його виду (первинне чи вторинне джерело) згідно з Національним стандартом України ДСТУ 8302:2015 «Інформація та документація. Бібліографічне посилання. Загальні положення та правила складання».

У тексті статті необхідно використовувати підрядкові бібліографічні посилання. Підрядкові бібліографічні посилання потрібно розміщувати як примітку в нижній частині сторінки, відмежовуючи від основного тексту горизонтальною рискою. Підрядкові бібліографічні посилання необхідно пов'язувати з текстом документа за допомогою знаків виноски, які подавати на верхній лінії шрифту після відповідного фрагмента в тексті (наприклад: Текст [1]) і перед підрядковим посиланням (наприклад: [1] Посилання).

Під час нумерування підрядкових бібліографічних посилань слід застосовувати наскрізне нумерування в межах усієї статті (арабськими цифрами).

У тексті статті можна подавати ілюстрації (таблиці, діаграми, графіки, схеми, формули). Ілюстрації мають відповідати тексту статті, а текст — ілюстраціям. Назви ілюстрацій потрібно розміщувати після їхніх номерів. За необхідності ілюстрації можна доповнити пояснювальними відомостями (підрисунковим підписом).

Ілюстрації слід оформлювати окремими файлами у форматах *tiff* або *jpeg*. Не дозволено перефотографовувати або сканувати ілюстрації із друкованих джерел.

Кожна таблиця повинна мати порядковий номер і тематичний заголовок, які необхідно розмістити над нею симетрично до тексту. Тематичний заголовок і слово «Таблиця» подають з великої літери.

Формули потрібно виконувати з використанням редактора формул *Math Type*, сумісному з *Microsoft Office* 2007 або 2010. Діаграми, графіки, схеми, формули не слід розміщувати в окремих рамках або поверх тексту. Текст необхідно розмістити зверху та знизу без застосування обтікання.

Список використаних джерел (*References*) розміщують після тексту статті за абеткою. Після кожного посилання необхідно в дужках зазначити мову оригіналу джерела, наприклад: [in Ukrainian] або [in Russian]. Транслітерацію потрібно здійснювати залежно від мови оригіналу джерела: для української — офіційну транслітерацію, затверджену Постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.2010 р. № 55 (*https://slovnyk.ua/translit.php* або *http://ukrlit.org/transliteratsiia#source=0LrQvtC80L9g0Y7RgtC10YDQvdCw*); для російської — транслітерацію за вимогами наказу МЗС Росії від 12.02.2020 р. № 2113 (*https://transliteration.pro/zagranpasport*).

Правила бібліографічного опису для References

Автор, А. А. (Рік публікації). Назва роботи: Підзаголовок роботи. Місце видання: видавець.

Глави у книзі

Автор, А. А. (Рік публікації). Назва глави. Редактор (ред.), Назва книги. Місце видання: видавець.

Книга без автора

Назва книги. (Рік публікації). Назва глави. Місце видання: видавець.

Глави в енциклопедії

Автор, А. А. (Рік публікації). Назва глави. Редактор (ред.), Назва книги. (Том, с.). Місце видання: видавець.

Посилання на електронний ресурс

Назва ресурсу. (Дата публікації). Назва публікації. URL: http://

Електронна книга без DOI

Автор, А. А. (Рік публікації). Назва роботи: Підзаголовок роботи. URL: http://

Електронна книга з DOI

Автор, А. А. (Рік публікації). Назва роботи: Підзаголовок роботи. DOI:

Стаття у журналі

Автор, А. А. (Рік публікації). Назва статті. Назва журналу, номер загальний (номер поточний), діапазон сторінок. DOI:

Стаття з газети

Автор, А. А. (Дата публікації). Назва статті. Назва журналу, номер загальний (номер поточний), діапазон сторінок. URL: http://

Сайти, інтернет-посилання та соціальні медіа

Автор, А. А. (Дата публікації). Назва статті. URL: http://

Сторінка з Facebook

Автор, А. А. [Псевдонім] (Дата публікації). Назва публікації [сторінка Facebook] Дата отримання з http://

Вікіпедія

Назва публікації (Дата публікації). Отримано з Wikipedia. Дата звернення, URL: http://

Допис у блозі

Автор, А. А. (Дата публікації). Назва статті [Запис у блозі] URL: http://

Фільми (DVDs, відеофайли)

Продюсер, А. А. (Продюсер). Режисер, Б. Б. (Режисер). (Рік). Назва фільму [Формат файлу]. Країна походження: студія.

Відео, онлайн (потокове відео)

Назва публікації [Формат файлу]. (Дата публікації). URL: http://

Відео, Інтернет (YouTube)

Автор, А. А. [Псевдонім] (Дата публікації). Назва публікації [Формат файлу]. URL: http://

Музика

Композитор, А. А. (Рік копірайту). Назва композиції [Записано Б. Б. Виконавець, якщо відрізняється від композитора]. Альбом [Запис: CD, касета тощо]. Місце видання: студія. (Дата запису, якщо вона відрізняється від дати авторства пісні).

Телевізійні серії, епізод

Режисер, В. В. (Сценарист), & Директор, Д. Д. (Директор). (Дата публікації). Назва епізоду [Епізод телесеріалу]. Продюсер, Назва серії. Місто, держава походження: студія або дистриб'ютор.

Телевізійна програма — трансляція

Прізвище, Ім'я (Ведучий). (Дата трансляції). Програма [Телевізійна трансляція]. Місто, держава походження: студія.

Живопис

Художник (дата написання полотна). Назва [жанр]. Місто, держава походження: музей.

Карта, діаграма, малюнок, таблиця, графік

Автор, А. (Дата). Назва [Формат]. Масштаб. Місце видання: видавець.

Вимоги до подання

Автору (співавторам) необхідно надати про себе довідку (назва файлу має містити прізвище (прізвища) автора (співавторів) і дату надсилання до редакції з позначкою «довідка»).

Довідка

про автора (співавторів) наукової статті,
поданої для видання друком у збірнику наукових праць
«Теорія та практика судової експертизи і криміналістики»

Назва статті.

Галузь науки, спеціальність, з якої підготовлено статтю.

Прізвище, ім'я, по батькові автора (співавторів) українською та англійською.

Науковий ступінь (шифр наукової спеціальності).

Вчене звання (назва кафедри або шифр спеціальності).

Відомості про обрання членом Національної академії наук України, Національної академії правових наук України.

Почесне звання.

Посада.

Місце роботи.

Населений пункт, країна.

Ідентифікатор *ORCID* або *Researcher ID* (за наявності).

Поштова адреса (для листування).

Адреса електронної пошти.

Контактний номер телефону.

Месенджери (тільки для зв'язку): *Viber, WhatsApp, Telegram, Skype*.

Автору (співавторам) необхідно надати кольорове фото розміром 9×12 см у форматі *jpg* або *tiff* із роздільною здатністю не менше ніж 300 *dpi* (назва файлу (файлів) має містити прізвище (прізвища) автора (співавторів)).

Надіславши наукову статтю до збірника «Теорія та практика судової експертизи і криміналістики», автор (співавтори) цілком та беззастережно погоджується (погоджуються) з умовами Ліцензійного договору на використання твору.

Звертаємо увагу, що авторові (співавторам) не потрібно надсилати рецензію доктора (кандидата) юридичних наук, який є фахівцем у галузі знань, що стосується тематики поданої статті, та рекомендацію до оприлюднення у формі витягу з протоколу засідання кафедри (відділу) закладу вищої освіти (наукової установи), оскільки кожну подану для опублікування в збірнику статтю піддають якісному незалежному подвійному сліпому рецензуванню (англ. *double-blind peer review*).

Аналіз і критичне оцінювання наукових статей, висловлення зауважень і надання пропозицій щодо доопрацювання та поліпшення здійснюють рецензенти.

Автор (співавтори) несе (несуть) відповідальність за достовірність викладеного матеріалу, належність останнього йому (їм) особисто та якість перекладу цитат з іншомовних джерел.

Матеріали, надані з порушенням зазначених вимог, не виходять друком.

Редакційна колегія має право рецензувати (подвійне сліпе рецензування), редагувати, скорочувати та відхиляти статті.

Авторські права та ліцензування

Ліцензійні умови: автори зберігають авторське право, а також надають право редакційній колегії збірника публікувати оригінальні наукові статті, що містять результати експериментальних і теоретичних досліджень і не перебувають на розгляді для оприлюднення в інших виданнях. Усі матеріали поширюються на умовах ліцензії *Creative Commons Attribution License International CC-BY*, що дає змогу іншим поширювати роботу з визнанням авторства цієї роботи і першої публікації у цьому збірнику.

ЗМІСТ

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ 3

ВІД РЕДАКЦІЙНОЇ КОЛЕГІЇ 6

СУЧАСНІ ПРОБЛЕМИ КРИМІНАЛІСТИКИ

Шепітько В. Ю.
Формування криміналістики
та криміналістичної дидактики в Україні 7

Шевчук В. М.
Криміналістична інноватика: поняття, функції,
завдання та перспективи досліджень 20

Булулуков О. Ю.
Предмет тактичного рішення в криміналістиці 41

Синчук О. В.
Психологічні аспекти досудового розслідування злочинів 52

Чорний Г. О.
Мікрослiди в системі криміналістичної характеристики
злочинів терористичної спрямованості 60

Нечепоренко О. П.
Проблемні аспекти вилучення слідів взуття з місця події
(оглядова стаття) 73

Тальянчук Л. С.
Види огляду документів, що посвідчують особу під час перетину
державного кордону України (оглядова стаття) 82

Григоренко А. О.
Проблеми використання методу реконструкції
під час здійснення юридичної діяльності 96

ЗАГАЛЬНІ ПОЛОЖЕННЯ СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ

Клюєв О. М.
Досягнення та перспективи розвитку
Національного наукового центру
«Інститут судових експертиз ім. Засл. проф. М. С. Бокаріуса» 112

Федоренко В. Л., Коваленко В. В., Гайдай О. Д.
Передісторія становлення судової експертизи
об'єктів права інтелектуальної власності
в контексті генезису судово-експертної діяльності в Україні
(від Київського князівства до Першої світової війни)
(оглядова стаття) 126

Петрова І. А., Чекін Д. О., Силенок К. П.
Процесуальні та непроцесуальні форми
застосування спеціальних знань
у цивільному та господарському процесах 146
Філіпенко Н. Є., Снігерьов О. П., Бубліков А. В.
Застосування спеціальних знань під час виявлення,
профілактики й розслідування злочинів
у сфері комп'ютерної інформації та високих технологій
(оглядова стаття). 162
Полянський А. О., Юодкайте-Гранскієнє Г.
Щодо класифікації завдань загальної теорії судової експертизи
і практичної судово-експертної діяльності (оглядова стаття) 179
Недосека О. М.
Актуальні питання становлення поняття
«професійна етика судового експерта» 193
Недашківська О. А.
Феномен поняття «експертна ініціатива» та сучасні проблеми
її реалізації в цифровому суспільстві 201
Науменко С. М.
Система правоохоронних органів,
які взаємодіють з експертними установами 211
Пучко Д. В.
Належність і допустимість висновку експерта
як критерії оцінювання судової експертизи. 226
Можаєв М. О., Гомон В. О., Нікулін К. В.
Особливості функціонування комп'ютерної мережі
для забезпечення інформаційної системи
судово-експертної діяльності 240
Давиденко Д. О.
Перспективи розвитку медіації
в адміністративному процесі України
та її вплив на судово-експертну діяльність 250
Казаров А. О.
Принципи адміністративно-правового регулювання
судово-експертної діяльності у справах
про адміністративні правопорушення,
пов'язані з дорожньо-транспортними пригодами. 260

ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО ТА НАУКОВО-МЕТОДИЧНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ РІЗНИХ КЛАСІВ І РОДІВ, ВИДІВ СУДОВИХ ЕКСПЕРТИЗ

Ольховський В. О., Григорян Е. К., Мирошниченко М. С.
Підходи до визначення давності настання смерті. 272

Ковкіна Є. В., Свиридова Л. В., Дідушок Н. Я.
Семантико-текстуальні дослідження закликів 280
Сиротенко Н. В., Тамошюнайте Р., Абросимова В. Г.
Експертне дослідження коротких підписів 293
Коломійцев О. В., Нікітюк В. Г., Герман О. М., Пашкова О. М.
Особливості походження слідів свинцю
в каналі ствола гладкоствольної вогнепальної зброї. 304
Крикуненко О. Ю., Согор Т. Є.
Пропозиції щодо внесення змін
до Методики встановлення належності об'єкта
до бойових припасів вогнепальної стрілецької зброї
та його придатності до стрільби 317
Грошева О. Ю.
Експериментальні дослідження як основа для розроблення
методики встановлення механізму слідоутворення 327
Канюка О. Ю.
Методичні особливості дослідження перехідного волосся
Пса свійського. 340
Коротков І. М.
Проблеми визначення концентрації неорганічних кислот
у сумішах під час дослідження об'єктів експертизи. 348
Руднєв В. А., Клімчук А. Ф., Буй О. Д., Нардід Л. В., Коваль В. В.
Визначення кількісного вмісту вихідних нафтопродуктів
у бінарній суміші бензину й дизельного палива 358
Зелена М. С.
Дослідження комп'ютерної техніки та програмних продуктів
у розслідуванні злочинів, пов'язаних з незаконним обігом
наркотичних засобів, психотропних речовин або їх аналогів 373
Федорченко В. І., Калашніков Є. В.
Експертне дослідження з визначення причин несправності
системи активної стабілізації *Active curve system*
автомобіля *Mercedes-Benz GLS500 4Matic* 382
Рудзевич Р. В.
Особливості призначення комплексних
будівельно-технічних та економічних експертиз 393
Петришина Ю. Ю., Радченко С. В., Сила Н. В.
Проблемні питання дослідження пандусів,
призначених для доступу маломобільних груп населення
до будівель, та визначення їх відповідності
будівельним нормам і правилам 406
Шебалков І. Л., Панчук Ю. В., Гусейнов Р. Н., Супрун В. С.
Актуальні проблеми комплексних судово-експертних досліджень
під час визначення порядку дій
пожежних підрозділів ДСНС України 416

Петренко Я. А., Зарченко М. В., Тарарака І. А., Цимбал М. Л.
Інженерно-екологічні експертні дослідження істотності шкоди довкіллю внаслідок незаконного рибного добувного промислу 427
Богданюк І. В., Рогалін С. В., Супрун В. С.
Дослідження роботи крокового двигуна приладів обліку електричної енергії під впливом дії зовнішнього постійного магнітного поля, утвореного з метою безоблікового споживання електричної енергії. 442
Говорова К. І.
Місце судово-економічної експертизи у протидії шахрайствам з надання послуг у банківській сфері через інтернет 461
Фесенко О. С.
Проблемні питання та шляхи їх вирішення під час дослідження податкового кредиту з податку на додану вартість (оглядова стаття). 473
Сабадаш І. В., Козуб С. О., Марченко Т. В.
До питання оподаткування певних операцій зі справляння рентної плати за користування надрами для видобування вуглеводневої сировини 488
Панченко Н. І., Гордієнко І. М.
Особливості проведення судових економічних експертиз з питань обліку військового майна 500
Холодова О. Ю., Губарева В. М., Сич Г. А.
Методологія визначення вартості машин, обладнання, сировини та споживчих товарів з урахуванням ретроспективності оцінки під час проведення судово-товарознавчих експертиз 513
Бордакова І. І.
Використання товарних знаків (торгових марок) та їх значення . . . 527
Савченко І. О., Бабич С. Л., Ускіла Р.
Деякі питання судової психологічної експертизи потерпілих від домашнього насильства (оглядова стаття). 538
Баранов П. М., Кірін Р. С., Шевченко С. В.
Юридична природа терміна «дорогоцінне каміння» у судовій експертизі: проблеми та шляхи їх вирішення. 555

НОВИНИ НАУКОВОГО ЖИТТЯ. 572

НАШІ ЮВІЛЯРИ 608

НАШІ АВТОРИ 619

АКТУАЛЬНА ІНФОРМАЦІЯ ДЛЯ АВТОРІВ І ЧИТАЧІВ 626

ВИМОГИ ДО СТАТТІ 627

Наукове видання

ТЕОРІЯ ТА ПРАКТИКА СУДОВОЇ ЕКСПЕРТИЗИ І КРИМІНАЛІСТИКИ

Збірник наукових праць

Випуск 22

Відповідальний за випуск А. О. Полянський
Редактор Т. В. Кіпушева
Верстальник І. В. Лущик

Підписано до друку 11.02.2021. Формат 60 × 90/16. Папір офсетний.
Гарнітура Times New Roman. Ум. друк. арк. 40,0. Обл.-вид. арк. 40,5.
Наклад 100 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого
вул. Чернишевська, 80а, м. Харків, 61002, Україна
Тел./факс: (057) 716-45-53
Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@ pravo-izdat.com.ua

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Виготовлено у друкарні ТОВ «ПРОМАРТ»
Тел.: (057) 717-28-80

Для нотаток

Для нотаток

Для нотаток